

Marko Juvan, ur.

Med majem '68
in
novembrom '89

Transformacije sveta,
literature in teorije

STUDIA
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU
LITTERARIA

STUDIA
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU
LITTERARIA

MED MAJEM '68
IN NOVEMBROM '89:
TRANSFORMACIJE SVETA,
LITERATURE IN TEORIJE

Uredil
Marko Juvan

Studia litteraria 28

Uredniki zbirke: Marijan Dovič, Jernej Habjan, Marko Juvan

Med majem '68 in novembrom '89: Transformacije sveta, literature in teorije

Uredil: Marko Juvan

Prevodi: Varja Balžalorsky Antić, Mojca Šorli, Jurij Verč, Andrej Zavrl

Recenzenta: Silvija Borovnik, Mitja Sardoč

Lektura in korekture: Andraž Jež

Oblikovanje: Ranko Novak

Stavek in prelom: Alenka Maček

Izdajatelj: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede

Za izdajatelja: Matija Ogrin

Založila: Založba ZRC

Za založbo: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Medium, d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

Prva izdaja, prvi natis.

Ljubljana 2021

Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega programa Literarnozgodovinske, literarnoteoretične in metodološke raziskave (P6-0024) in projekta Maj 68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu (J6-9384), ki ju financira ARRS, Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6.09«1968/1989»(082)
930.85(497.4)«1968/1989»(082)

MED majem '68 in novembrom '89 : transformacije sveta, literature in teorije / [uredil Marko Juvan]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, 2021. - (Studia litteraria / Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU ; 28)

ISBN 978-961-05-0557-0
COBISS.SI-ID 66457091

COBISS.SI-ID 67010819
ISBN 978-961-05-0558-7 (PDF)

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610505587>

Vsebina

- 9 MARKO JUVAN: Literatura in teorija od »dolgega leta '68« do »dolgega leta '89«

I

- 25 GÁSPÁR MIKLÓS TAMÁS: »Buržoazno« in »meščansko«: Pomen tistega, proti čemur se je obrnilo leto 1968
- 33 SIMON DURING: 1968: Splošnemu sekularizmu naproti
- 47 SUMAN GUPTA: Univerza kot politično prizorišče: 1968 in danes
- 63 ANTONIA BIRNBAUM: »Razsrediščiti ali ponovno osrediščiti proletarsko politiko?«: Paradoks francoskega maoizma
- 79 ZDRAVKO KOBE: Maj '68 in njegove posledice v teoriji: Strukturalizem, maoizem, neoliberalizem

II

- 95 RASTKO MOČNIK: Časi jugoslovanskega leta 1968
- 113 JERNEJ HABJAN: Maj '68 v Jugoslaviji: Socializem proti socializmu
- 123 ANDRAŽ JEŽ: *Praxis* med anarhizmom nove levice in jugoslovanskim samoupravljanjem
- 149 IVANA PERICA: Estetske »tradicije in perspektive« in politika jugoslovanskega 1968
- 169 VLADIMIR GVOZDEN: Protesti 1968: Politika spominjanja ali spomin na politiko?
- 181 BRANISLAV JAKOVLJEVIĆ: Lastništvo zla: 1968, 1989 in mainstreamizacija nove desnice

III

- 199 LEV CENTRIH: Zakaj ni nihče branil socializma?: Dve teoretski in ideološki konjunkturi v sodobni slovenski zgodovini
- 215 ALEŠ GABRIČ: Politične ocene angažiranja slovenskih modernistov v šestdesetih letih
- 229 ANDREJ TOMAŽIN: Kriza revije *Problemi* leta 1968
- 255 IRENA NOVAK POPOV: Heterogenost slovenske pesniške neoavantgarde
- 277 MARIJAN DOVIČ: »Reizem« v slovenski neoavantgardni literaturi in umetnosti
- 303 DARJA PAVLIČ: V imenu svobode: Pesniški ludizem Milana Jesiha
- 317 VARJA BALŽALORSKY ANTIČ: Maj '68 in vznik *écriture féminine*: Francoski center in slovenska periferija

IV

- 339 LEV KREFT: Od robnega k zglédnemu
- 357 MIŠKO ŠUVAKOVIČ: Med novo senzibilnostjo in transgresijo: Slovenske alternativne umetniške prakse – OHO ali NSK
- 369 KAITLYN TUCKER SORENSON: Radikalna igra: Ljubljanska alternativa med letoma 1968 in 1989
- 383 GAŠPER TROHA: Od gledaliških eksperimentov v nacionalne institucije: Lado Kralj in Dušan Jovanović med šestdesetimi in osemdesetimi leti
- 401 BRANISLAVA VIČAR: »V tisočih pesmih iščeš svetovno retrospektivo zločinov in smrti«: Etična, aktivistična in miselna strogost Jureta Detele
- 417 ALENKA KORON: »Dolgi maj '68« v slovenskem pripovedništvu in dramatiki

V

- 435 EMILIANO ALESSANDRONI: Literatura, dialektika in transformacije pri Francu Fortiniju
- 447 IZABELA RAKAR: Zahodnonemško gibanje leta 1968 in njegov pomen za nemško poezijo: Rolf Dieter Brinkmann in Thomas Kling

-
- 463 CHARLES SABATOS: Češkoslovaška »normalizacija« v delih nagrajencev
Mednarodnega literarnega festivala Vilenica
- 475 MATTEO COLOMBI: Civilna družba in umetniški proizvajalci kot
vzporedni polis?: Nekaj premislekov o paradoksih disidentske kulture
od 1968 do 1989 in onkraj
- 495 Imensko kazalo
- 509 O avtoricah in avtorjih
- 517 Summary

Literatura in teorija od »dolgega leta '68« do »dolgega leta '89«

MARKO JUVAN

Dva svetovna dogodka in politika spomina

OBLETNICE ZGODOVINSKIH DOGODKOV se s svojimi ceremonijami, spominskimi, dokumentarnimi in zgodovinopisnimi prispevki ter plimo publicističnih objav izkažejo za ritual kulturnega spomina, s katerim se vzdržuje družbena vez. Obujanje preteklosti v novih osvetlitvah, vpetih v konfliktne politike spominjanja, obenem ponuja priložnost, da na ozadju minulega uzremo protislovnost svoje sedanjosti. V minulih letih se je tako na Slovenskem in po svetu zagnal obrat intelektualne in medijske produkcije, ki je obeležil dve obletnici. Prva je bila petdesetletnica »dolgega leta 1968« (prim. Sherman idr., ur. 2013; Vinen 2018), tj. globalnega študentskega gibanja šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja, katerega emblema je pariški maj '68. Drugi ritualni krog pa je zaznamoval tridesetletnico »dolgega leta 1989« (prim. Kosicki in Kunakhovich, ur. 2019), ki ga ikonizira padec berlinskega zidu novembra '89. V sedemdesetih in osemdesetih letih so padcu komunizma v vzhodni Evropi utrla pot raznorodna civilnodružbena in protikomunistična gibanja. Vzoru češke »žametne revolucije«, ki je restavriral večstrankarsko demokracijo in kapitalizem, naj bi v dolgem letu '89 še globoko v 21. stoletje sledila prodemokratska serija barvnih revolucij in protirežimskih »pomladi« v vzhodni Evropi ter na Bližnjem in Daljnem Vzhodu. V boje za interpretacijo obeh svetovnozgodovinskih dogodkov, »dolgega leta 1968« in »dolgega leta 1989«, kot rezultat raziskovalnega projekta¹ posega tudi pričujoča monografija

¹ Delo je nastalo v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Maj 68 v literaturi in teoriji: Zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu (J6-9384), ki ga financira ARRS. Posamezni deli tega uvoda so bili objavljeni v spletni reviji *Alternator: Misлити znanost* (20. februar 2020) in *Primerjalni književnosti* 2020, št. 3.

devetindvajsetih avtoric in avtorjev. Pridružuje se prizadevanjem, da bi prepoznali procese, ki so na družbenem, literarnem in teoretskem področju obe letnici povezali v znamenju kontinuitet in prelomov, obenem pa določili naš današnji svet.

Poglavitni namen knjige *Med majem '68 in novembrom '89: Transformacije sveta, literature in teorije* je, da v preučevanje poskusa študentsko-delavske svetovne revolucije in njene poznejše usode v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja poseže z obravnavo dveh doslej zanemarjenih vidikov – literarnega in perifernega. V monografiji se sprašujemo, katere vloge sta pri transformaciji obstoječe svetovne ureditve na področjih kulture, politike, gospodarstva in vsakdanjega življenja odigrali (pol)periferija modernega svetovnega-sistema na eni strani² ter modernistična literatura in teorija na drugi. Zanimalo nas je, kako sta bili kritična teorija in poznomodernistična oziroma neoavantgardna literatura prepleteni s študentskim protestništvom, ki se je zunaj institucionalizirane politike zavzemalo za družbeno-gospodarsko transformacijo tako kapitalističnega svetovnega-sistema (t. i. prvega sveta) kakor njegove socialistične alternative v t. i. drugem svetu.

Literatura in teorija v dogodku '68

Naj vlogo literature in teorije v študentskem gibanju osvetli paradigmatični francoski primer. Vidni tokovi levičarske teorije in neoavantgardne literature dolgega '68 so v revoluciji pesniškega jezika, razbitju meščanskih umetniških konvencij in spretnitvi etabliranih kulturniških hierarhij iskali pot, kako prek prevrata v umetnosti, mišljenju in diskurzu revolucionarno preobraziti zahodno družbo. Take težnje so bile v Franciji neposredno nadaljevanje prevratništva in »igrive libertarnosti« (Plant 2002: 17) zgodovinskih avantgard od dadaizma do nadrealizma. Slednji je ohranil vitalnost vse do šestdesetih let

² Svetovni-sistem je Wallersteinov (2006) koncept za teorijo in zgodovino novo-veškega kapitalizma kot mednarodnega, svetovnega procesa, ki v imenu neskončne rasti reproducira razliko med razvitejšimi jedrnimi državami (ki si prilaščajo presežno vrednost in akumulirajo kapital) ter manj razvitimi polperiferijami in periferijami, ki jedrom zagotavljajo surovine, cenejšo delovno silo, proizvodnjo z nizko dodano vrednostjo ipd.

20. stoletja in vplival na Situacionistično internacionalo (1957–1972) Guya Deborda, Raoula Vaneigema, Asgerja Jorna in drugih.

Situacionisti so od nadrealistov posvojili ludizem (idejo igre z danostjo) in anarho-marksistično tendenco. Glede na spremenjene razmere poznega kapitalizma so teoretsko redefinirali avantgardne postopke potujitve, dekontekstualizacije, naključja in transformiranja vsakdanjosti. Pri stapljanju estetskega področja z vsakdanjostjo so v ospredje postavili intertekstualno »sprevrnitev« (détournement) znakov, ki tvorijo javno mnenje in vladajočo ideologijo, in osvobajajoči »odklon« (dérive) od rutinskih situacij in ciljno usmerjenih poti (prim. Plant 2002; Hecken 2008; Löwy 2009). Resda so filozofi Henri Lefebvre, Jean-Paul Sartre in Herbert Marcuse s svojimi kritikami poznega kapitalizma, alienacije, potrošništva in meščanske spolne morale francosko študentsko gibanje ogreli za novolevičarske ideje, drugačne tako od t. i. marksistično-leninistične klasike kakor od socialdemokratskega revizionizma. Študentske proteste so kot javni intelektualci tudi podpirali. Toda prav situacionistični umetniki-teoretiki – svoji maloštevilnosti navkljub – so nastopili kot akterji, organizatorji in aktivistični teoretiki študentskih protestov (zasedb fakultet, grafitov in transparentov na demonstracijah ipd.). V gibanje so se dejavno vpletli in nanj vplivali s svojim ludizmom, situacijskimi posegi v kapitalistični urbani prostor. Med prvimi so manifestativno tematizirali »bedo v študentskem okolju« (UNEF 1966) in sistematično kritizirali pozni kapitalizem, češ da se je s potrošništvom, kolonizacijo prostega časa in »družbo spektakla« (Debord 1999) polastil delavskega razreda in ga pasiviziral.

Zaradi vtisa, da se je delavski razred pomalomeščanal in prepustil potrošništvu, so se študenti – vse bolj izpostavljeni socialni neenakosti in represivnim aparatom države – ob teoretski podpori nove levice lahko prepoznali kot novi vodilni subjekt svetovne revolucije in protiimperialističnega boja. Boris Gobille (2018: 115–181) ugotavlja, da je študentsko gibanje postavilo francoske književnike, filozofe in teoretike v krizno situacijo. V njej so morali preseči avtonomijo svojih disciplin in se opredeliti do družbene transformacije in nastajajoče revolucije. Za status (revolucijske) avantgarde si je poleg nadrealizma, eksistencializma in situacionizma – gibanj, ki so umetniško produkcijo podložila s teorijo – prizadeval tudi krog pariške revije *Tel Quel* (1960–1982; prim. Gobille 2018: 149–165, 279–319). Ta skupina, ki je združila strukturalistične teoretike in modernistične pisatelje, je sprva težila

k apolitični avtonomiji, a okrog leta 1968 v idejnem boju s tekmeci na levi razvila svojo teorijo in prakso »pisanja«. Pisanje in tekstualnost je pojmovala kot revolucijo jezika, misli in družbe. Pri tem se je oprla na marksizem-leninizem Komunistične partije Francije, v sedemdesetih letih pa je politiko partije zavrgla in se oklenila maoizma in t. i. kulturne revolucije. Podobno kot althusserjanci so tudi telquelovci do študentskega gibanja zavzeli distanco. V njem so videli malomeščansko, idealistično psevdorevolucionarnost po nadrealističnem navdihu. Za telquelovce je bil proletariat (seveda pod vodstvom intelektualne teoretske avantgarde, za kakršno so se imeli sami) edini pravi subjekt razrednega boja in revolucije.

Periferija med imitacijo in inovacijo

Preplet modernistične literature s kritično teorijo in revolucionarnimi gibanji dolgega leta '68 je zaznamoval ne samo Pariz in mnoge zahodne metropole, temveč tudi Ljubljano in druga mesta socialistične literarne polperiferije, na primer Beograd in Prago. Študentsko gibanje je bilo namreč policentrično, njegovi ideali in oblike boja proti raznim režimom so se epidemično širili v obeh Amerikah, Evropi, Afriki in Aziji (prim. Sherman idr. 2013; Klasić 2015).

V luči formule, s katero Franco Moretti (2011: 7–25, 29–40) razlaga razmerje med centri in periferijami svetovnega literarnega sistema, so slovenske neoavantgarde sodobne forme zahodnih metropol križale z lokalno perspektivo in tematiko, kakršni je oblikovala »vmesna perifernost« (Tötösy 1999), tj. geopolitična umestitev med interesni sferi Zahoda in Vzhoda. V obdobju hladne vojne je imela tak položaj neuvrščena Jugoslavija z unikatnim gospodarsko-političnim sistemom socialističnega samoupravljanja. V zgodovinski konjunkturi, ki jo označuje leto '68, se je samoupravni socializem pod vplivom t. i. tržno-liberalnih reform prelevil v hibrid antagonističnih modelov obeh velesil. Tako je po eni strani sprostil svobodo izražanja, po drugi pa zaostрил socialno neenakost, še posebej vidno med vse številnejšo študentsko populacijo. Napetost med intelektualno svobodo in socialno prikrajšanostjo je bila tista okoliščina, ki je slovenske in jugoslovanske študente spodbudila k vključitvi v mednarodno gibanje (prim. Baškovič idr. 1982; Kanzleiter 2008; Fichter 2016).

Med slovenskimi modernističnimi tokovi v času študentskega gibanja, kot so ludizem, reizem, konkretna in vizualna poezija, eksperimentalno gledališče, novi roman ali politična metafikcija, je izstopala intermedialna dejavnost skupine OHO (1966–1971; prim. Zabel idr. 1994). Na podlagi svojih teoretsko-umetniških konceptov je skupina, dobro informirana o sodobni vizualni umetnosti po svetu, snovala performanse, *ready-made* izdelke, konkretno in reistično poezijo, risbe, stripe, *land-art* in ne nazadnje še svoje življenje v komuni. Ohojevci so z izvirnim pristopom, ki je središčnost človeka zamenjal s katalogiziranjem stvari, bitij in narave, zbudili zanimanje po Jugoslaviji. Njihovo svetovno relevantnost je leta 1970 potrdila globalna metropola: uvrščeni so bili v pregledno razstavo avantgard v Muzeju moderne umetnosti v New Yorku.

Teoretiki slovenskega strukturalizma, ki so bili na tekočem s sodobnim francoskim dogajanjem (v *Tribuni* in *Problemih* so ažurno izhajali prevodi Sollersa, Kristeve, Barthesa, Derridaja idr.), so sprva sledili vzoru zavezništva ruskih formalistov s futurističnimi umetniki iz obdobja oktobrske revolucije. Skupen projekt političnih, literarnih in teoretičnih avantgard študentske generacije je bila preobrazba družbe, s katero bi avtonomno, brez partijskega nadzora uresničili ideologeme jugoslovanskega samoupravnega socializma: socialno enakost, pluralizem, svobodo, demokratično soodločanje, soupravljanje podjetij, pacifizem in protiimperializem. Literati in teoretiki so si delili tudi tiskane medije, na primer *Tribuno* in *Probleme*. A sredi sedemdesetih let so Slavoj Žižek, Rastko Močnik, Braco Rotar in drugi lacanovski semiotiki pretrgali z literaturo. Svojo teorijo so razumeli kot privilegirani revolucionarni agensi, ki je upravičen nadaljevati kritiko ne le tradicionalne literature kot nacionalne in meščanske ustanove, temveč tudi neoavantgard, ki so takšen kanon že same demontirale. Ljubljanski lacanovski krog je zavrnil revolucionarni »romanizem« slovenske modernistične literature. To spominja na leninističen odnos *Tel Quela* do študentov in njihovih književniških podpornikov.

Podobno kot umetniški OHO je tudi ljubljanska teoretska skupina s svojim sinkretizmom ustvarila periferno inovacijo, pomenljivo na svetovni ravni (prim. Dedić 2016). Sprva periferna teorija *Problemov - Razprav* je s strukturalistično formalizacijo marksizma vpeljala izvirni model lacanovske družbene kritike. Ta je od devetdesetih let naprej po Žižkovi zaslugi osvajala svet in postala centralna referenca. Slovenska neoavantgardna skupina OHO in ljubljanska šola teoretske psihoanalize sta torej zgled, da so periferna okolja v resonanci

s študentskim gibanjem uspešno prenovila modernizem. To so lahko izpeljala zaradi »predstavne bližine družbene revolucije« (Anderson 1984) in posebnosti v »kombiniranem in neenakem razvoju«, v katerem se repertoar hegemonega centra križa z domačo tradicijo in manj razvitim repertoarjem (prim. Deckard idr. 2015). Modernizem se je v zahodnem jedru po mnenju Fredrica Jamesona (2002), Perryja Andersona (1984) in Franca Morettija (2013: 41) po drugi svetovni vojni že precej akademiziral in komodificiral. Nič boljše ni bilo v SFRJ (prim. Šuvaković 2001: 25–26) in nekaterih državah vzhodnega bloka, v katerih je oblast podpirala kompromisni esteticizem t. i. socialističnega modernizma (Terian 2019). Tako v centrih kakor tudi v periferijah je svetovni revolucionarni dogodek, ki ga simbolizira maj '68, modernistično literaturo izzval k premiku iz estetizacije v politizacijo, iz umetniške avtonomije v vsakdanje življenje, iz meščanske elitnosti v popularno kulturo in kontrakulturo.

Od maja '68 do novembra '89

Proces med 1968 in 1989 razlagata dve nasprotujoči si interpretaciji. Prva temelji na inverzijah, druga – manj vplivna – pa odkriva kontinuitete. Zgovorniki današnjega neoliberalnega reda, kakršen je Vladimir Tismăneanu (ur. 2011), običajno govorijo o koncu progresivnih velikih pripovedi. O njih menijo, da že v sebi nosijo kali spodletelosti. Takšne razlage napovejo konec zgodovine v trenutku, ko sta zavladali planetu prosta trgovina in liberalna demokracija, potem ko sta razbili ekonomsko neučinkoviti in socialno inertni vzhodni »totalitarizem«. Kristin Ross (2002), avtorica monografije o »posmrtnem življenju maja '68«, in drugi nasprotniki apologetov današnjega *statusa quo* pa obžalujejo, da je emancipacijski potencial revolte neoliberalni svetovni red pacificiral in sistematično pozabil.

Res, leto '89 je videti kot zrcalna slika leta '68. Zrcalijo se ne samo desetici in enici obeh letnic. Dogodki, procesi in ideologije prav tako kažejo preobrate. Ikonično postavljanje barikad v Parizu je nadomestil emblematičen padec berlinskega zidu. Nekdanji radikalni ideologi so se spremenili v nove filozofe, medtem ko so se revolucionarni *yippiji* preobrazili v *yuppije*, zagledane v svoj biznis. Nekdanji borci proti establišmentu so bili rekrutirani v nacionalne ali nadnacionalne politične elite. Namesto naprednega internacionalizma smo priče retrogradnemu nacionalizmu in populizmu, medtem ko je antikapita-

lizem moral prepustiti prostor čaščenju kapitalizma kot naravnega stanja sveta. Namesto da bi participirali v nacionalni in mednarodni politiki in jo poskušali spremeniti, perverzno uživamo v spektaklu političnega razreda, ki se je ponižal v populistične zabavljače, lutke v rokah globalnega kapitala.

Na splošno se zdi, da je zgodovinska konjunktura leta 1968, katere boj za preoblikovanje sveta je doživel poraz, privedla do leta 1989, ki je svet sicer spremenilo, a tako, da je oznanilo konec utopije upora, starejšega le dve desetletji. Postmoderni neoliberalizem, ki se je pretvarjal, da je izpolnil zahteve študentov po individualnih svoboščinah in sprostitvi togih hierarhij, je razglasil zmago nad komunističnim totalitarizmom. Spodbudil je gospodarsko rast s prilagodljivimi, lateralnimi načini globalizirane proizvodnje. Razširil je diskurz o človekovih pravicah in kulturnih identitetah po vsem planetu. Zdi se, da je ta svetovni red v kali zatrl vsako alternativo, ki bi lahko črpala navdih iz spomina na maj '68.

Kljub temu so Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins in Wallerstein (1989, 1992) pokazali, da je prav tako utemeljeno razumeti leto 1989 kot nadaljevanje leta 1968, ki ga označujejo kot »vajo« za svetovno revolucijo. Prepoznavajo nadaljevanje nedokončanega projekta, ki so ga začele protisistemske sile zunaj institucionalne stare levice. Spontano vznikla gibanja postindustrijskega delavskega razreda in nove inteligence, ki so v šestdesetih letih prejšnjega stoletja »vadila« boj proti asimetrijam svetovnega-sistema, nadaljujejo svoj spopad tudi okrog leta 1989. Toda to počnejo v okoliščinah zgodovinske spremembe: propada sovjetskega socializma, zatona zahodne socialne države in premoči globaliziranih financ nad politikami nacionalnih držav.

Že mogoče, da sta po zatonu modernizma in študentsko-delavskega uporništva postmodernizem v estetiki in neokonservativizem v politiki osvojila vodilne sile svetovnega-sistema. Podobno je v Sloveniji in drugih jugoslovanskih republikah zadnji fazi modernizma sledila kriza socialističnega samoupravljanja, krvavi razpad federacije in nastanek držav naslednic, ki jih v obdobju tranzicije svetovni-sistem požira drugo za drugo. Po drugi strani pa civilna družba osemdesetih let s svojimi ekološkimi, feminističnimi, LGBT, antirasističnimi in drugimi gibanji ne bi bila mogoča brez »vaje« iz dolgega leta '68. Prav tako ne bi mogli biti priča množičnim antiglobalističnim gibanjem novega tisočletja, na primer »Occupy Wall Street«. V kontrakulturi je

pank že v sedemdesetih letih z namerno grobo energijo izostril sporočila bolj blagozvočnega uporništvá rokerjev. Na področju kulturne produkcije so bile postavantgarde, kakršna je Neue Slowenische Kunst, neposreden odgovor na konceptualni in politični radikalizem njihovih neoavantgardnih predhodnikov, kakršen je bil OHO. In končno ne more biti dvoma, da kritična teorija, s katero lacanovska »trojka« iz Ljubljane danes po svetovnih metropolah presoja globalna politična vprašanja, izhaja iz obrobne intelektualnega laboratorija šestdesetih let.

Vsebina knjige

Zvezek *Med majem '68 in novembrom '89: Transformacije sveta, literature in teorije* je razdeljen na pet delov. *I. del* s prispevki Gáspárja Miklósa Tamása, Simona Duringa, Sumana Gupte, Antonie Birnbaum in Zdravka Kobeta obravnava ideološke, teoretične, družbene in institucionalne razmere, v katerih se je estetsko-kulturni in politični boj študentov in delavcev razvijal od dolgega leta '68 do dolgega leta '89. Poudarek je na spremembah vlog univerzitetnega prostora, intelektualcev, vodilnih teoretikov (zlasti strukturalistov) in revolucionarnih ideologij, kot je maoizem. Upor proti državnemu nasilju, imperializmu, kapitalizmu, potrošništvu in meščanski morali je po upadu študentskega gibanja paradokсно privedel tako do novega tipa kapitalizma (v katerem je buržoazija, glavna tarča protestnikov iz leta '68, nepomembna) kakor do nove oblike upiranja temu svetovnemu-sistemu. Medtem se je politični prostor univerze s preobrazbo humboldtovski ustanove v korporacijo razpršil in delno že tudi digitaliziral. Vključenost strukturalistov v študentsko gibanje ostaja vprašljiva. Nekateri teoretiki, ki so izšli iz Althusserjeve šole, so svoji maoistični fazi omahovali med teoretskim »služenjem ljudstvu« in sodelovanjem v uporu. Viden del strukturalistične teorije pa je pozneje kot berilo kozmopolitske elite novega srednjega razreda zabredel v neoliberalizem in izgubil stik z delavstvom.

Rastko Močnik, Jernej Habjan, Andraž Jež, Ivana Perica, Vladimir Gvozden in Branislav Jakovljević v *II. delu* preučujejo te splošno evropske razmere, kakor se kažejo v socialistični in nevrščeni Jugoslaviji. V njej so sprejete globalne oblike in prakse študentskega gibanja dobile drugačen poudarek. Po eni strani so se jugoslovanski študentski protestniki borili proti

monopolu birokratske nomenklature. Prizadevali so si za avtonomijo in svobodo kot subjekti (transformativne) politike, alternativne kulture in načina življenja izven vsiljene morale. Čeprav je bila ta težnja delno skladna z njihovimi vzhodnimi kolegi, so bile njihove zahteve po družbeni enakosti in pravičnosti videti podobne zahodnim vrstnikom. Edinstveno je bilo vztrajanje jugoslovanskih študentov pri socializmu in protiiperializmu, ki ju je vladajoča stranka SFRJ v njihovih očeh le razglašala, ne pa tudi uresničevala kot del emancipacijskega napredka. Vendar pa je v Jugoslaviji našla produktivni odmev ne samo nova levica (npr. *Praxisov* krog), temveč tudi nova desnica. V soočenju s hegemonimi središči je študentsko gibanje v Jugoslaviji in drugod tako že vsebovalo tudi nacionalistične težnje; te so sčasoma prevladale nad svobodnjaškimi, anarhičnimi ali socialističnimi ideali v poznejših karierah mnogih nekdanjih oseminšestdesetnikov.

Slovenska kulturna in literarna zgodovina dolgih šestdesetih let je v središču *III. dela*, v katerem sodelujejo Lev Centrih, Aleš Gabrič, Andrej Tomažin, Irena Novak Popov, Marijan Dović, Darja Pavlič in Varja Balžalorsky Antić. Sredi šestdesetih let je na oblast prišla tako imenovana liberalna frakcija Zveze komunistov, ki je uvedla načela tržnega gospodarstva in popustila nadzor nad inteligenco in književniki. Namesto cenzure in prepovedi njihovih publikacij je segla po posrednih metodah omejevanja njihovega širšega družbenega vpliva. V osemdesetih letih, v obdobju zaostrovanja smrtonosne politične in gospodarske krize socialistične federacije, so se rodila pluralistična gibanja civilne družbe. Vendar so ta gibanja zagotovila avtonomijo predvsem kritičnim intelektualcem (mnogi izmed njih so odigrali vodilne vloge v novoustanovljenem večstrankarskem sistemu), ni pa jim uspelo emancipirati delavskega razreda in drugih marginaliziranih skupin. Morda so zato množice postale plen ideologij nacionalizma in kapitalističnega potrošništva. Obdobje socializma se je vtisnilo v kolektivni spomin, na katerega se je v ideološkem boju pogosto sklicevalo iz konfliktnih perspektiv. V *III. delu* so nato predstavljeni modernistični, eksperimentalni in neoavantgardni tokovi (zlasti mednarodno priznana skupina OHO), ki so se pojavili v ozračju študentskega gibanja in se razvijali še v naslednjih desetletjih, v nekaterih primerih tudi v postsocialistični tranziciji. Ti literarni in intermedialni tokovi, navdihnjeni z zahodnim heideggerjanstvom, (post)strukturalizmom, nadrealizmom, novim romanom in neoavantgardami, so bili ludizem (besedila kot igra z jezikom, tradicijo in ideologijo), reizem (obrat iz antropocentrizma v svet stvari, bivanja in narave),

konceptualizem, konkretna in vizualna poezija ter začetki ženskega pisanja (*écriture féminine*).

Prispevki Leva Krefta, Miška Šuvakovića, Kaitlyn Tucker Sorenson, Gašperja Trohe, Branislave Vičar in Alenke Koron v *IV. delu* primerjajo transformacije v slovenski umetnosti iz dolgega leta '68 z njihovim posmrtnim življenjem v postmodernej kulturi osemdesetih let in vse do konca 20. stoletja. Opozorijo na prehod od etike užitka k potrošništvu ter od igrivega protikanoničnega pisanja do nacionalističnega programa osemdesetih let, ki so ga zagovarjali slovenski pisatelji, mnogi med njimi nekdanji 68-letniki. Duh neoavangarde '68 je bil v bistvu utopičen, eksperimentalen in revolucionaren, stremel k igrivi svobodi, novi senzibilnosti ter enotnosti umetnosti in življenja. Retroavangarda, katere protagonist je skupina NSK (ustanovljena leta 1984), se je sicer poklonila avantgardni tradiciji in neposrednim predhodnikom, vendar je utopijo nadomestila z ambivalentnostjo čezmerne identifikacije z državo. Nekdanji neoavantgardni gledališki praktiki, ki so želeli revolucionirati dramsko gledališče, so v osemdesetih letih vstopili v ugledne gledališke institucije in jih prenovili z elementi svojega prejšnjega eksperimentalizma in političnega angažmaja. Poleg prevladujoče institucionalizacije avantgardistov so izpričane tudi edinstvene razvojne poti, kakršna je povezava anarhičnega radikalizma šestdesetih in sedemdesetih let z ekološkim, pacifističnim in animalističnim radikalizmom devetdesetih let in sedanosti. Upodobitve maja '68 v slovenski pripovedni prozi in drami ne nazadnje kažejo, da je dogodek v primerjavi s francosko literaturo spodbudil razmeroma šibek sprotni ali naknadni odziv. Vzporedno z zatonom revolucionarnega etosa in atomizacijo družbe ta besedila poudarjajo individualne izkušnje, pristnost, liričnost in domišljijo.

V. del s prispevki Emiliana Alessandronija, Izabele Rakar, Charlesa Sabatosa in Mattea Colombija predstavlja študije primerov literature iz vzhodne in zahodne Evrope, ki osvetljujejo širši kontekst slovenskega in jugoslovanskega dogajanja med letoma 1968 in 1989. Z vidika materialistične dialektike politike in estetike, realnega in virtualnega ter vsebine in forme se transformacijska prizadevanja neoavangarde izkažejo za zgolj formalna in estetska, brez zavedanja o protislovni družbeni totaliteti. Medtem ko je zahodnonemška neoavangarda šestdesetih let nihala med politizacijo umetnosti in eksperimentalno preobrazbo pesniškega idioma, se je postmoderna

poezija v tem prostoru, zaznamovanem s kompleksom nacizma, kljub svoji avtorefleksivnosti zatekla k avantgardnim postopkom, političnost pa le evocirala. Češke in slovaške besedne umetnine o tako imenovani normalizaciji, obdobju po zatrtju praške pomladi poleti 1968, so stopale v sodobno svetovno literaturo bržčas tudi zaradi svoje tematike (življenja za železno zaveso), ki je zanimala zahodne medije. Slovenska mednarodna nagrada Vilenica, podeljena nizu čeških in slovaških avtorjev in avtoric, ki so pisali o življenju v normalizaciji, pa ni bila le dejanje posvečenja nagrajencev, temveč tudi samoposvetitvena strategija. Z njo je slovenska literarna kultura prikazala pripadnost zamišljenemu postkomunističnemu in posttotalitarnemu prostoru Srednje Evrope. Češki disidenti pa so se na obnovljeni trdi socialistični režim v poznih sedemdesetih letih odzvali tudi s politično pobudo, naj civilna družba oblikuje svojo vzporedno državo. Prvotno pluralistična zamisel paralelnega polisa se je med postsocialistično tranzicijo razkrojila na več nasprotujočih si vidikov. Delno se je vzporedni polis vključil v poznokapitalistični svetovni-sistem, delno pa še naprej navdihuje radikalne frakcije sodobne civilne družbe.

V monografiji *Med majem '68 in novembrom '89* smo poskusili razkriti dialektiko kontinuitete in diskontinuitete med obema obdobjema, kakor se kaže z vidikov literature, teorije in svetovnega-sistema. Procesi, zgoščeni v letnicah '68 in '89, očitno določajo globalno današnjost, obenem pa nakazujejo, da jo je še vedno mogoče preseči.

Literatura

- ANDERSON, PERRY, 1984: Modernity and Revolution. *New Left Review* 1, št. 144, str. 96–113.
- ARRIGHI, GIOVANNI idr., 1989: 1968: The Great Rehearsal. V: Giovanni Arrighi idr.: *Antisystemic Movements*. London: Verso. Str. 97–118.
- ARRIGHI, GIOVANNI idr., 1992: 1989, the Continuation of 1968. *Review* 15, št. 2, str. 221–242.
- BAŠKOVIČ, CIRIL idr., 1982: *Študentsko gibanje: 1968–72*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.
- DEBORD, GUY, 1999: *Družba spektakla; Komentarji k družbi spektakla; Panegirik*. Prev. Meta Štular, Tanja Lesničar Pučko. Ljubljana: ŠOU; Študentska založba.

- DECKARD, SHARAE idr. (WReC), 2015: *Combined and Uneven Development: Towards a New Theory of World-Literature*. Liverpool: Liverpool University Press.
- DEDIĆ, NIKOLA, 2016: On Yugoslav Poststructuralism: Introduction to 'Art, Society/Text'. *ARTMargins* 5, št. 3, str. 93–101.
- FICHTER, MADIGAN, 2016: Yugoslav Protest: Student Rebellion in Belgrade, Zagreb and Sarajevo 1968. *Slavic Review* 75, str. 99–121.
- GOBILLE, BORIS, 2018: *Le Mai 68 des écrivains: Crise politique et avant-gardes littéraires*. Paris: CNRS éditions.
- HECKEN, THOMAS in AGATA GRZENIA, 2008: Situationism. V: Martin Klimke in Joachim Scharloth (ur.): *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977*. New York: Palgrave Macmillan. Str. 23–32.
- JAMESON, FREDRIC, 2002: *A Singular Modernity*. London: Verso.
- JUVAN, MARKO, 2020: Usoda maja '68 in (post)socializem: Literatura med revolucija in tranzicija. *Primerjalna književnost* 43, št. 3, str. 5–27.
- KANZLEITER, BORIS, 2008: Yugoslavia. V: Martin Klimke in Joachim Scharloth (ur.): *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977*. New York: Palgrave Macmillan. Str. 219–228.
- KLASIĆ, HRVOJE, 2015: *Jugoslavija in svet leta 1968*. Prev. Višnja Fičor in Seta Knop. Ljubljana: Beletrina.
- KOSICKI, PIOTR H. in KYRILL KUNAKHOVICH (ur.), 2019: *The Long 1989: Decades of Global Revolution*. Budapest; New York: Central European University Press.
- LÖWY, MICHAEL in DONALD LA COSS, 2009: *Morning Star: Surrealism, Marxism, Anarchism, Situationism, Utopia*. Austin, TX: University of Texas Press.
- MORETTI, FRANCO, 2011: *Grafi, zemljevidi, drevesa in drugi spisi o svetovni literaturi*. Ur. in prev. Jernej Habjan. Ljubljana: Studia humanitatis.
- MORETTI, FRANCO, 2013: *Distant Reading*. London: Verso.
- PLANT, SADIE, 2002: *The Most Radical Gesture: The Situationist International in a Postmodern Age*. London: Routledge.
- ROSS, KRISTIN, 2002: *May '68 and Its Afterlives*. Chicago: University of Chicago Press.
- SHERMAN, DANIEL J. idr., 2013: *The Long 1968: Revisions and New Perspectives*. Bloomington: Indiana University Press.
- ŠUVAKOVIČ, MIŠKO, 2001: *Anatomija angelov: Razprave o umetnosti in teoriji v Sloveniji po letu 1960*. Prev. Vlasta Vičič. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- TERIAN, ANDREI, 2019: Socialist Modernism As Compromise. *Primerjalna književnost* 42, št. 1, str. 133–147.
- TISMĂNEANU, VLADIMIR (ur.), 2011: *Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia*. Budapest: Central European University Press.

- TÖTÖSY DE ZEPETNEK, STEVEN, 1999: Configurations of Postcoloniality and National Identity: In-between Peripherality and Narratives of Change. *The Comparatist: Journal of the Southern Comparative Literature Association* 23, str. 89–110.
- UNION NATIONALE DES ÉTUDIANTS DE FRANCE (UNEF), 1966: *De la misère en milieu étudiant, considérée sous ses aspects économique, politique, psychologique [sic], sexuel et notamment intellectuel, et de quelques moyens pour y remédier*. Pariz.
- VINEN, ROBERT, 2018: *The Long '68: Radical Protest and Its Enemies*. London: Allen Lane.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL MAURICE, 2006: *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Prev. Tanja Renner. Ljubljana: Založba / *cf.
- ZABEL, IGOR, idr. 1994: *Obo: Retrospektiva = eine Retrospektive = a Retrospective*. Ljubljana: Moderna galerija Ljubljana.

I

»Buržoazno« in »meščansko« (*bürgerlich*): Pomen tega, proti čemur se je obrnilo leto 1968

GÁSPÁR MIKLÓS TAMÁS

ZELO VERJETNO JE, DA BODO ZANAMCI pozabili golo moč buržoazne konvencije in konformizma v obdobju po 2. svetovni vojni. Po koncu weimarske republike, porazu avstrijskega socializma (1934), porazu v Španiji in moskovskih sojenjih – kot tudi med leti ljudske fronte in odporniškim gibanjem – je levica vse od Vladivostoka do New Yorka zavzela konservativno in domoljubno držo (spomnimo se le starega slogana Komunistične partije ZDA »Komunizem je pravi amerikanizem!«). Obrnila se je proti reproduktivnim pravicam žensk, naprednim izobraževalnim metodam, avantgardi, homoseksualnosti in internacionalizmu (»kozmpolitizmu«), izostajanju od pouka in dela (absentizmu), svobodni ljubezni in kritičnemu duhu. Pihalni orkestri in vojaške parade ter slepo čaščenje vodij so stopili na mesto Arnolda Schönberga in Bertolta Brechta; s podivjanim pajdaštvom, ljudskim kičem in narodnimi nošami so skušali zakriti sivino proletarske vsakdanjosti.

Uporniški duh nove leveice iz leta 1968 se je moral tako odvrniti od starih socialdemokratskih in komunističnih strank ter fordističnih delavskih sindikatov, torej od Volkswagna, Topolina in Renaulta DS 16, teh simbolov socialne države. Drugi val poburžoazenja (*embourgeoisement*) delavskega gibanja in vse bolj nacionalističnih in tradicionalističnih držav »socialističnega« vzhodnega bloka je sprožil moralni upor tako proti različicam državnega kapitalizma, socialne države in potrošništva kot seksualni, moralni in intelektualni represiji, militarizmu in avtoritarizmu.

Dokaj logično je bilo, da sta mlade navdihovala kritična teorija frankfurtske šole in »eksistencialistični« marksizem, značilen za revijo *Les Temps modernes*:

to so bile najbolj očitne nekonformistične težnje, zavestno modernistične in antiavtoritarne, antikapitalistične ne le v tradicionalnem pomenu »komunistične« partije, ampak tudi antiburžoazne v *romantičnem* smislu: to pojasni, zakaj je moja generacija (sam sem bil leta 1968 dvajsetletnik) ponovno odkrila *l'amour-passion* in *l'amour fou*, kot smo ju poznali iz filmov, glasbe in komun tistega obdobja.

Medtem ko je erotična revolucija proti zasebni lastnini, družini in državi (prim. Engels 1963) na koncu izničila buržoazno družbo, pa kapitalizem še vedno cveti.

Ampak pogledjmo si zdaj podrobneje to, kar bi morali razumeti kot »buržoazno družbo« in »kapitalizem«, torej pojma, ki se delno prekrivata, a tudi razlikujeta. Ne da bi se izgubljali v praznih slovarskih definicijah, tako odvrtnih pravemu hegeljancu, moramo izluščiti enega glavnih naukov dvajsetega stoletja (ki ga enaindvajseto stoletje nedvomno ni ovrglo), namreč da *kapitalizem ne potrebuje buržoazije*.

Najrazličnejšim (delno ali povsem) državnim kapitalizmom je uspelo ukiniti politično prevlado buržoazije, ki v številnih kapitalističnih družbah nikoli ni dolgo trajala. Do konca prve svetovne vojne so imeli povsod razen v Franciji in Združenih državah premoč monarhija, aristokracija, častniški korpus in državni uslužbenci, ki so prihajali iz pretežno istega kulturnega okolja. Toda večina velikih zahodnih sil je bila *imperijev*, zato je imela tu kolonialna uprava (civilna in vojaška) izjemen vpliv; politično domišljijo je zaposloval triumf nad podjarmljenimi »nižjimi rasami«. Domišljija korporativne države (*Ständestaat*) je celo tehnologijo spremenila v »poklic(anost)« (tj. nekaj dostojanstvenega: inženirjem so ponujali izobrazbo in diplome na novih tehničnih univerzah), medtem ko je posel veljal za bolj praktično opravilo.

Lik »trgovca s špecerijo« (angl. *grocer*), osovražen v večini evropskih političnih kultur, zlasti v Nemčiji in Avstroogrski, kjer so imeli »špeceristi« (trgovci na drobno) dokaj omejeno moč, se je moral prikloniti plemstvu, vojaščini – to so bili gospodje – in celo umetnikom. Prezir do buržoazije in buržoazne dobe (pomislimo le na Gustava Flauberta in Charlesa Baudelaira) je bil nebrzdani in izjemno razširjen. Razvpita knjiga Wernerja Sombarta (1915) je denimo upravičevala nemška vojna prizadevanja s tem, da so uperjena proti

»špeceristu«, angleškemu buržoaznemu filistru. Tudi drugod, denimo v enako razvpiti in pozneje iz prodaje umaknjeni tiradi Thomasa Manna, prav tako iz obdobja Velike vojne (*Betrachtungen eines Unpolitischen*, 1918), zasledimo izraze sovraštva do jakobinske in masonske države buržoazije iz romanskih kultur (zlasti francoske) in norčevanje iz vsakdanjega, pozitivističnega, prozaičnega, neromantičnega in svobodomiselnega meščana, ki po humanistično časti svobodo.

Po prvi svetovni vojni so liberalne reforme, na primer v Angliji (pod Lloydom Geomem) in Franciji, podpirala delavska gibanja, ki so v oslabljenih evropskih državah (Nemčiji, Avstriji, Italiji, Češkoslovaški) tako rekoč ustvarila buržoazno republiko, pri čemer so mnogi njeni kreatorji verjeli, da bo ta omogočila miren prehod v socializem. V vzhodni Evropi so se zvrstile in utrdile na oblasti različne vojaške diktature oziroma poldiktature. Tako radikalna desnica kot radikalna levica sta bili antiburžoazni, prav tako tudi najboljša umetnost, filozofija, vse bolj pa tudi najboljše novinarstvo, ta eminentno meščanski žanr. Konservativci so se odločno obrnili proti razsvetljenstvu.

Na Zahodu je fašizem v vseh svojih preoblekah, še posebej pa v svoji nacistični različici, držal meščanstvo v podrejenem, celo podložnem položaju, *ne da bi prepovedal zasebno lastnino in trg*; vse izvedbe avtoritarne vladavine so bile antiburžoazne, toda v absolutnem smislu kapitalistične: šlo je za dominacijo s strani države, še zlasti njenega represivnega aparata (vojaškega, paravojaškega, policijskega in upravnega, skupaj s poskusi kapitalističnega planiranja predvsem vojne industrije). Program desnice je bil naslednji: togo vztrajanje pri kapitalistični – če želite, buržoazni – zasebni lastnini v kombinaciji z neomajno prevlado militantne države. Ta praksa je očitno izhajala iz socialne demokracije, seveda pa brez njenih egalitarnih nagibov in delavskega korporativizma.

Politična oblast nad kapitalom – precej površno imenovana »državni kapitalizem« – je bila z redkimi izjemami tako ali drugače vedno splošna značilnost sodobnega kapitalizma. Razredna oblast je relativna. »Politični kapitalizem« je bil v ekonomskem smislu seveda koristen za meščanski družbeni razred, a politična nadvlada meščanstva še zdaleč ni bila absolutna resnica, prej nasprotno.

Antiburžoazna stališča zato niso bila in še vedno niso nujno antikapitalistična stališča. Konservativni in anarhistični oziroma komunistični boemi so

bili vsi protimeščanski, a le redki so razumeli, da se je treba, če želiš načeti kapitalizem, lotiti države, ne pa trgovin. To je še dodatno zaostriła nacistična ideja – dokaj pogosto jo spet srečujemo med današnjimi fašisti in postfašisti – o tem, da so liberalizem in marksizem, kapitalizem in socializem enaki, saj so vsi »židovski« (to lahko prav vsak dan preberem v madžarskem vladnem in provladnem tisku). Hitler je razumel nežidovski socializem kot »socializem kvalitete« (ne kvantitete), tj. združljiv s hierarhijo in »selekcijo«, v bistvu kot način obvladovanja meščanske družbe (*die bürgerliche Gesellschaft*) z globokimi biološko-biopolitičnimi (genetskimi in čustvenimi) »ljudskimi« (*völkisch*) silami pod vodstvom »totalitarne« stranke.

Nacisti so to imenovali »volja« ali (svobodna, samostojna, tj. politična) »odločitev«, kar je predstavljalo njihovo lastno različico subjektivnosti, s tem pa so romantično presegli področje nujnosti in »mehanskega« determinizma, ne da bi kakorkoli posegli na področje ekonomije.

Natanko zato je mešanje nacizma celo s stalinistično različico »socializma« nesmiselno. V Sovjetski zvezi in drugih družbah po sovjetskem vzoru ni bilo razlike med kapitalizmom in buržoazijo, saj slednje sploh niso imeli. Zasebno lastništvo produkcijskih (in kapitalskih) sredstev zato sploh ni bilo mogoče. Kapitalistične poteze sovjetske družbe (proizvodnja blaga, mezдно delo in tako dalje) so bile prisotne brez buržoazije in njenih zgodovinskih posebnosti. Eden izmed razlogov, zaradi katerih so stranke Kominterne verjele v sovjetski »socializem«, je bila prav odsotnost politično in kulturno prepoznavnega meščanstva, ali drugače, ker niso mogle ločiti med buržoazno družbo (oziroma empirično vladavino meščanskega razreda) in kapitalizmom.

Toda obstaja pomembna razlika med egalitarnim neburžoaznim državnim kapitalizmom (Sovjetska zveza) in kapitalizmom z zasebno lastnino in lastniškim meščanskim razredom, ki pa ga politično in kulturno slabijo avtoritarna država, vojna mašinerija in »totalitarna politika in mobilizacija množice«, kot je bila takrat poimenovana (nacistična Nemčija).

A celo onkraj meja radikalnih diktatur 20. stoletja in različic socialne države – te so se včasih povezovala z nacionalizmom in militarizmom, kot v primeru golistične Francije, drugič pa z buržoazno-proletarskim kompromisom (s predajo politične moči državni birokraciji), kot v primeru socialne

demokracije – se je do neprepoznavnosti spremenila sama narava razredne vladavine. Po koncu druge svetovne vojne so postajale intuitivne razredne razlike (življenjski slog, potrošnja kulture, splošni vedenjski vzorci, telesna higiena, obnašanje, spolne navade, ideološka prepričanja) vse bolj zabrisane, izkoriščanje pa se je povečevalo.

Precej nesmislov je bilo napisanih o postopnem izginjanju kapitalizma zaradi vse boljšega življenjskega standarda in udobja, ki so ga omogočile glozmasne državne institucije (prosto dostopno javno zdravstvo, šolstvo, socialna stanovanja, pokojnine, plačane počitnice, potrošniški nadzor nad cenami, splošna volilna pravica, množični mediji), pri čemer so se zmanjšale starodavne razlike med brezdelnim razredom in delavskimi razredi.

Takšno stanje je postalo leta 1968 še posebej očitno. To je bila prva socialistična oziroma komunistična revolucija, ki ni bila usmerjena proti »razredu« (prim. Tamás 2006), ampak proti *kapitalizmu kot takšnemu*. Drugače od poznejših egalitarnih uporov, ki so jih sprožile antisocialne (»neokonservativne« ali »neoliberalne«) ultrakapitalistične politike in ki so se kot zadnja straža borili proti demontaži (*démontage*) socialdemokratske socialne države, je bila revolucija 1968 upor proti kapitalističnemu tipu socialne države, državnemu nadzoru in državno induciranemu družbenemu konformizmu ter tehnokratski disciplini, torej tudi revolucija proti vsakršnemu »etatizmu«, vključno s socialdemokratsko različico, ki so jo v Franciji in Italiji predstavljale tamkajšnje »komunistične« stranke. Enako je veljalo za nekatera vzporedna vzhodnoevropska gibanja, posebej seveda v Jugoslaviji. (»Praška pomlad« je bila paradoks, saj je bila njen glavni igralec »komunistična« partija, ki je postopno postajala socialdemokratska, čeprav so bili tudi tam zaznavni drugačni podtalni tokovi.)

Niti ne zavedamo se, da je sodobno rabo besede »kapitalizem« v pomenu vseobsegajočega sistema nakazala generacija '68 (*soixante-huitard*) s ponovnim odkritjem Marxa in radikalnega zahodnega marksizma iz dvajsetih let 20. stoletja. Za to pa gre zasluga zlasti Situacionistični internacionali (Guy Debord in drugi) in postfrankfurtski šoli nove levice v Nemčiji in Ameriki.

Dogodki leta 1968 niso bili revolucija proti vladi, državi ali danemu režimu (kot denimo v sodobni, precej zmernejši socialdemokratski in biopolitični – feministični in okoljski – levici), temveč proti *kapitalizmu kot takemu*.

Razumelo se je, da je razredni boj med meščanstvom, ki so mu bili odvzeti privilegiji, in manjšinskim proletariatom le en vidik splošnejšega boja za univerzalno emancipacijo – prav zato je bil italijanski boj »operaistov« in drugih radikalnih komunističnih gibanj v Italiji tudi boj proti »komunistični« stranki (PCI) in njenim sindikatom (GCIL), torej proti socialni demokraciji in progresivni socialni državi.

Italijanska država je proti pretežno delavski novi levici in nezadovoljni mladini mobilizirala vse sile vladajočega reda, to je Cerkev, vojsko, policijo, žandarmerijo, mafijo, fašistične paraenote in nogometne huligane, tisk, sindikate, tovarniške uprave, sodišča, zaporniški sistem in na koncu še vsemogočno »komunistično« partijo (zato je bil boj včasih intraproletarski). Jasnih bojnih črt oziroma »front« pri tem ni bilo mogoče identificirati. *Gibanje je naskakovalo vir reifikacije: delo.*

Če pogledamo zgodovino iz te perspektive, se zdi leto 1989 dokaj paradokсно. Eden izmed njegovih zapriseženih ciljev je bilo anahronistično ustvarjanje novega »srednjega razreda«, torej nove buržoazije, in ko se ta cilj ni mogel materializirati, vsaj ne v obliki novega svobodoljubnega vladajočega razreda (v nasprotju s podrejeno, od države odvisno, parazitsko, provincialno kleptokracijo), so se ljudje pritoževali, da to ni »pravi« kapitalizem in ne »prava« liberalna demokracija. Kot da bi danes lahko kje obstajala buržoazija Balzacovega in Dickensovega časa. Bistveno antiutopičnost kapitalizma so dojemali kot utopijo spontanosti in nereguliranosti, kot čutni Paradiž tipa »počni, kar te je volja« (*fais ce que voudras*), utemeljen na razredni družbi, ki najbrž ni nikoli obstajala. Kot da bi bili neenakost in razredne razlike kdaj zagotovilo za institucijsko nevmešavanje, pri čemer so paradokсно ponavljali nekatere značilnosti libertarne utopije leta 1968, obenem pa nasprotovali njenemu bistvenemu elementu – komunizmu.

Dogodki leta 1989 so pokazali, da ne »država« ne »trg« nista ekskluzivni značilnosti zatiralskega režima, da buržoazna lastniška razmerja ne zagotavljajo zaščite pred avtoritarno politično nadvlado, prav kot nobena politična nadvlada kateregakoli političnega aparata ne more zagotoviti varnosti pred izkoriščanjem, represijo in neenakostjo.

Do neke mere in vsaj za nekatere je bilo torej leto 1989 ideološka posledica napačno razumljenega leta 1968. Imaginarno vračanje k imaginarni meščanski

(*bürgerlich*) kulturi – njeni romantični udobnosti pod zaščito vsemogočnih vojska, aristokracij in državnih aparatov, s poezijo naravne intimnosti vred – je bilo seveda brezupno, enako kot je bila utopija o liberalnem kapitalizmu brez rasizma in drugih moralnih zadreg brez vsake empirične podlage v dejstvih moderne zgodovine.

Iz angleščine prevedla Mojca Šorli

Literatura

- ENGELS, FRIEDRICH, 1963: *Izvor družine, privatne lastnine in države*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MANN, THOMAS, 1918: *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Berlin: S. Fischer.
- SOMBART, WERNER, 1915: *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*. München: Duncker & Humblot.
- TAMÁS, G. M., 2006: Telling the Truth About Class. *Socialist Register* 42, str. 228–268. Tudi na spletu (dostop 16. 3. 2020).

1968: Splošnemu sekularizmu naproti

SIMON DURING

MAJ '68 V PROCESU PREHAJANJA iz spomina v zgodovino izgublja moč označevalca. Ob njegovi nedavni polstoletnici so založniki seveda poskusili skovati nekaj dobička na njegov račun, toda siceršnjega javnega zanimanja je bilo presenetljivo malo. Kljub vsemu pa se je težko izogniti misli, da je bil maj '68 eden ključnih dogodkov v naši nedavni zgodovini.

Toda nobenega konsenza ni o tem, kaj je pomenil, ali celo o tem, kaj natančno je sploh bil. Problemi se začnejo že pri poimenovanju in denotaciji. V Franciji je bil *mai 68* samo mesec ene od vstaj, ki jih je bilo tisto leto mnogo, kaj šele v letih prej in potem. Zakaj posebej omenjam Francijo? Zakaj Pariz? Kaj pa Berlin, Chicago, Mexico City, New York, Praga, Rio, Varšava, mesta, v katerih so bile tega istega leta prav tako vstaje? Bi torej dogodek morali poimenovati le '68, ne pa maj '68? Oziroma, še širše, preprosto *šestdeseta* ali pa, kot Francozi temu lepo rečejo, *les années soixante-huit* (oseminšestdeseta leta), saj navsezadnje ali ni na vstaje '68 treba gledati v širšem kontekstu, kot na proteste, ki so izkristalizirali formacije in transformacije celega desetletja, če ne še več?

Če vprašanja poimenovanja in obsega pojma za zdaj pustimo ob strani, so v zadnji polovici stoletja nastale vse mogoče interpretacije in ocene leta 1968. Za tukajšnje namene je dovolj, če jih razdelimo v dve skupini. V prvi skupini so zapisi, ki 1968 razumejo kot prag, ki ga je prestopila starejša oblika modernosti (ki so jo še zmeraj omejevale meščanske tradicije in hierarhije) in postala to, kar so študentski revolucionarji tistega časa (sklicujoč se na Wernerja Sombarta) poimenovali *pozni kapitalizem*. Za branja te vrste je bilo leto 1968 premik v gibčnejšo, intenzivnejšo in svobodnejšo obliko demokratičnega kapitalizma.

Izkazalo pa se je, da je tudi pozni kapitalizem sam kmalu začel sprožati nove delitve. Z vidika države ga označuje njen umik s trga in opuščanje socialne države v povezavi z vse večjim tehnološkim nadzorom in mejnimi kontrolami.

Z vidika civilne družbe ga označujejo skupinske emancipacije oziroma to, čemur (ponavadi omalovažujoče) rečemo identitetna politika. Z vidika ekonomije pa ga označujejo globalizacija, prekarnost, vse večja neenakost in širjenje tržne miselnosti v vsakršne institucije in razmerja.

Pogled, ki pravi, da je leto 1968 tako ali drugače odprlo vrata poznemu kapitalizmu, je danes ortodoksen. V precej ohlapni obliki so to idejo popularizirali francoski medijski intelektualci, kot so André Glucksmann, Régis Debray, Gilles Lipovetsky in Pascal Bruckner, pri čemer so bili nekateri (npr. Glucksmann in Bruckner) v sedemdesetih povezani z gibanjem novih filozofov (*nouveaux philosophes*), nekateri (npr. Debray in Lipovetsky) pa so bili v šestdesetih tudi sami marksistični radikalci. Potem ko je v letih 1987 in 1988 izšla uspešnica Hervéja Hamona in Patricka Rotmana v dveh delih *Génération* (*Generacija*; Hamon in Rotman 1987; Hamon in Rotman 1988), je ta pogled postal doksa, vsaj v Franciji.

V drugi skupini pa so tisti, ki trdijo, da je bil '68 badioujevski dogodek, izbruh osvoboditvenih možnosti, ki jim moramo ostati zvesti; toda ne le to, so tudi model za poznejša bolj ali manj uporniška gibanja, kot so recimo množična splošna stavka v Franciji leta 1995, protiglobalizacijski protesti v Seattlu (1999) in Quebecu (2001), transnacionalno gibanje *occupy* (2011) in morda celo aktualno gibanje rumenih jopičev (*gilets jaunes*) v Franciji. Prav gotovo pa trajni radikalni pomen in potencial leta '68 najprepričljiveje zagovarja Kristin Ross v knjigi *May '68 and Its Afterlives* (*Maj '68 in njegova posmrtna življenja*; Ross 2002).

V tem prispevku poskušam najti srednjo pot med tema dvema pogledoma. Strinjam se, da so *les années soixante-huit* sprožila razvoj novega tipa kapitalistične družbe, obenem pa oblikovala model za radikalizme, ki jih poznamo danes. Takšna mediacija se morda zdi kontradiktorna, toda navsezadnje je bolj smiselno, če teh dveh pogledov ne razumemo enako, kot se razumeta sama, pač pa kot dialektično in funkcionalno povezana. Brez kapitalizma, kakršen izhaja iz šestdesetih, ne bi bilo politike radikalnih gibanj; brez politike radikalnih, postkomunističnih gibanj ne bi bilo takšnega poznega kapitalizma. Za takšen uvid je treba '68 misliti v širših kontekstih in pojmi, kot to počnemo ponavadi. Kontekst, ki ga želim prikazati, imenujem *splošna sekularizacija*.

Pri svojem razmišljanju upoštevam sicer precej drugačne, čisto filozofske premisleke o pomenu tega dogodka izpod peresa enega od vidnih intelektualnih podpornikov maja '68 starejše generacije. Decembra 1968, pol leta po majskih dogodkih, je Maurice Blanchot, v letih pred drugo svetovno vojno skrajni desničar, v šestdesetih pa že slavni levičarski literarni kritik in teoretik, zapisal, da bi lahko domnevali, »da se majska revolucija, ker je bila globalna in je spremenila vse, ni dotaknila ničesar.« Dodal pa je tudi tole:

Tega ne verjamem, toda odslej bom vztrajal, da se je treba popolnoma ozavestiti, in sicer vsakič znova, da smo na koncu zgodovine, zato moramo vse naše podedovane ideje, začenši s tistimi iz revolucionarnega izročila, ponovno preveriti in jih, kot takšne, zavreči. [...] Pred nami in za nami je absolutna praznота – in prisiljeni smo misliti in delovati brez pomoči, brez kakršnekoli druge podpore razen radikalnosti te praznine. Ponavljam, vse se je spremenilo. Celо internacionalizem je drugačen. Ne pustimo se zmesi. Vse postavimo pod vprašaj, tudi našo lastno gotovost in upe, ki jih izražamo. Revolucija je za nami: postala je predmet potrošnje in včasih tudi užitka. Toda to, kar nas še čaka in bo strašno, še nima imena. (Blanchot 2010: 109)

To je argument o koncu zgodovine, toda s preobratom. Blanchot ni bil hegeljanec. Kakor nas opominja Gillian Rose (1981: 53), je G. W. F. Hegel trdil, da bo konec zgodovine nastopil šele, ko bo izpolnjena »temeljna spekulativna predpostavka« njegove misli, in sicer – če argument izrečemo konkretno in institucionalno – ko se bosta religija in država zlili. Konec zgodovine, ki bo tudi konec sekularnosti. Blanchotov konec zgodovine pa je pravo nasprotje tega – radikalna praznina. In to tako radikalna, da še sam težko verjame.

Po maju '68 in njegovem razprtju »absolutne praznote« smo prišli do točke, po kateri ni povratka. Takšna je torej Blanchotova hipoteza. Po tem transcendentizmu, ki so upravičevali in utemeljevali družbo, izginjajo. Položaji, plasti in ločnice, najsibo religiozne, družbene ali kulturne, ki so jo organizirali, razpadajo. Raymond Aron (1969: 30) je o dogodku kmalu po tem, ko se je zgodil, rekel, da je šlo za »neke vrste dezintegracijo hierarhij«, ali z besedami Hannah Arendt (1972: 85) v francoskem izvirniku »une sorte de désintégration de toutes les hiérarchies«.

Pri Blanchotovem odzivu posebej cenim to, da zanj maj '68 ni le politični dogodek (kar je okvir, v katerega ga želi zamejiti Kristin Ross), ampak totalen dogodek. Spremenil je vse: seveda družbene in vladne oblike, ideološka

prizorišča, pa tudi politične možnosti in vsebine izkušnje. To radikalno preobrazbo lahko poimenujemo: maj '68 v tem opisu stoji kot označevalec splošne sekularizacije, sekularizacije, ki ne zadeva več samo religije, pač pa tudi kulturo, družbo, vedenje, etiko in politiko. V tem okviru Blanchotov konec zgodovine postane radikalno nasprotje Heglove spekulativne trditve o zlitju transcende (torej cerkve) z imanenco (torej državo).

Seveda ta velika trditev ostaja nejasna. Lahko se vprašamo, kakšna konkretno bi splošna sekularnost sploh bila.

Dovolj dobro že razumemo versko sekularizacijo (prvo sekularizacijo in, kot se je izkazalo, model za vse druge). Po knjigi Charlesa Taylorja *A Secular Age* (*Sekularna doba*; 2007) obstaja soglasje, da verska sekularizacija ne pomeni toliko konca oziroma podreditve religije ampak bolj njeno marginalizacijo. Rečeno s Taylorjevimi slavnimi besedami, religija postane le ena izbira izmed mnogih na samopostrežni mizi duhovnih, etičnih in življenjskostilnih izbir. Obenem pa sledi in ostanki religije še naprej organizirajo številna družbena in kulturna področja, s katerih se je ta umaknila.

Na podoben način lahko razmišljamo o kulturni sekularizaciji. Sekularizirati kulturo pomeni izpodriniti in marginalizirati tiste kanone, izročila in discipline, za katere je veljalo, da tvorijo jedro ustrezno in v polnosti civilizirane eksistence. Sekularizirana kultura lahko – in naša tudi jih – ohranja načela, občutja, hierarhije in institucije (še posebej humanistiko), ki so bile osnova za takšno pojmovanje civilizacije, toda tem načelom, občutjem, hierarhijam in institucijam v družbi in kulturi kot celoti v splošnem ne pripisujemo več velikega pomena. Za podedovane kanone in discipline ne velja več, da služijo najboljšemu, kar smo poznali in domislili, vsaj v Evropi in njenih imperijih ter diasporah. Zdaj so le še izoblikovan okus majhnih in relativno elitnih skupin, četudi posnemanje stare visoke kulture še naprej oblikuje popularne oblike. Po verski sekularizaciji torej še kulturna sekularizacija.

Kaj pa politična sekularizacija? Tu gre za novejši, še svež in trajajoč proces. Kot je znano, se moderna politika dogaja v spopadu med tem, kar poimenujemo progresivne in konservativne sile. Niso vsi enakega mnenja glede tega, kdaj se je ta delitev prvič pojavila: možno bi bilo trditi, da se je nekaj podobnega izoblikovalo v delitvah med vigovci in torijci v Angliji 17. stoletja. Bolj

prepričljivo pa se zdi, da se je ta delitev v moderni obliki pojavila šele s francosko revolucijo, in sicer s politiko (na levici), ki je nasprotovala podedovanim položajem in lastnini ter zagovarjala enakost, univerzalne pravice in splošno politično participacijo.

Ne glede na to pa *les années soixante-huit* pomenijo konec politike, ki je bila organizirana okrog nadaljujočega se tekmovanja stranke reda in tradicije s stranko socialne pravičnosti za to, katera bo smela vladati državi. To pa deloma zato, ker je politika utrpela veliko izgubo, namreč predpostavko, da je država (kot tisto, čemur Michael Oakeshott pravi korporativno združenje; Oakeshott 1975) odvisna od posameznikov, ki se identificirajo in delujejo kot državljani, torej da resno jemljejo svojo vlogo osveščenih, dobro obveščenih in racionalno tehtajočih udeležencev v družbenem dobrem. Posebej po '68 si država sama sebe ne more več zamišljati oziroma je ni več mogoče misliti kot skupka oseb takšnega tipa, za kar sicer obstajajo dobri razlogi.

Ta transformacija je zrahljala in sploščila stare delitve in hierarhije, današnja radikalna politika pa je organizirana okrog politične deregulacije, ki jo po mojem mnenju v najširšem pomenu lahko razumemo tudi kot svojevrstno sekularizacijo.

Splošna sekularizacija zajema več kot samo religijo, kulturo in politiko. Pronica tudi v vsakdanje stile, drže in vrednote. Rečeno preprosto: pomeni razpad trdnih delitev, kot so javno/zasebno, delo/prosti čas in idealno/resnično, skupaj s področji, ki so jih te zamejitve opredeljevale. Bolj konkretno, če pomislimo na vedênje, to pomeni (kakor je to nekoč poimenovala Ágnes Heller; Bourg 2011: 30) preskok iz formalnosti v neformalnost. V estetiki pomeni še večjo imanentizacijo umetnosti in literature, proces, ki ima za posledico njuno tesnejšo navezanost na njun medij in umik od mimesis (tj. od realističnega posnemanja tako imenovanih dobrih oziroma transcendentalnih modelov). Pri čustvih pomeni dajanje večje teže izkušnjam kot položajem, dolžnostim in odgovornostim. V etiki pomeni razumevanje življenja kot svobodne izbire avtonomnega posameznika na celi paleti življenjskih slogov. Pomeni, da se izgublja spomin na modele, ki so bili zbrani okrog stare ideje državljanske *virtù*: gentlemanstvo, državljanstvo, čast, dostojanstvo, močnatost. (Prebrati je treba le dnevnik Jeana Guehennoja iz vichyjskega obdobja in videli bomo, kako močno je tako razumevanje *virtù* delovalo še v štiridesetih letih 20. stoletja.)

Če smo še konkretnješi, pomeni izgubljanje spomina na podobo plemenitega proizvodnega delavca, na kateri je temeljilo samorazumevanje delavstva in levičarska politika od Karla Marxa do Georgesa Sorela in poznega Györgyja Lukácsa. Pomeni nič manj kot konec podobe ženske kot skrbnice in nosilke družinskega življenja ter s tem tudi intimnosti, ljubezni in sodelovanja, ki naj bi se gojili na tem področju. Morda še najpomembneje pa pomeni združevanje z drugimi, s katerimi nismo člani iste skupnosti ali povezave, pač pa imamo določeno skupno identiteto in zatorej pripadamo skupinam, ki temeljijo na telesnih (in čustvenih) razlikah.

* * *

Trdim torej, da če se ozremo nazaj, moramo šestdeseta razumeti kot prehod v splošno sekularizacijo. Takoj pa želim tej tezi dodati dve pomembni opozorili.

Za Blanchota je ta praznота v temelju družbe (to, čemur sam pravim splošna sekularizacija) nekaj strašnega. Tega se boji. Zato se je težko otresti občutka, da njegova analiza ni toliko nepristranski pregled položaja, kot je izraz avtorjevega nejevernega strahu in groze. Lahko bi rekli, da tukaj maj '68 postane grozljiv, gotski: zgodil se je, spodletelo mu je in njegov prehod je naredil luknjo v vse, zaradi česar težko razločujemo med izmišljenim in resničnim, med novim in starim. Na to ne opozarjam, ker bi se želel podrobneje poglobljati v Blanchotovo razumevanje dogodka, ampak ker želim pokazati, da ima večina opisov maja '68 enako ambivalenten epistemološki status, kakršen je tudi Blanchotov. Vsi so polanalitični, polekspresivni – izražajo upe, strahove, obžalovanja, zaničevanje in podobno, iz česar se artikulirajo politična in državljanska stališča. To je seveda pomembno, saj so tudi moje opazke – moja teza o splošni sekularizaciji – podobno dvoumne. Pojem splošne sekularizacije je vsaj toliko znak strahu ali želje (in v mojem primeru obojega hkrati), kot je analitično orodje.

Drugi zadržek pri tezi, da so *les années soixante-huit* začetek splošne sekularizacije, nas vrača k vprašanju časovnega razpona. Zapisal sem že, da je pariški maj '68 izkristaliziral in simboliziral splošnejše strukture, mutacije in tendence. Če torej želimo *les événements* resnično razumeti, ni dovolj, če se zavedamo teh širših struktur in tendenc, ampak je treba razumeti tudi, zakaj so še posebej dogodki v Parizu postali tako močan simbol širših, počasnejših sil.

Politični pogoji, na katerih so temeljili ti dogodki, so najbolj poznani, saj je vstaja (biti »v oblasti možnega«, kot revolucionarno romantiko opiše Henri Lefebvre; Lefebvre 2012: 293) sebe prepoznala kot revolucijo, revolucije pa so – četudi so družbene – primarno politične. V tem smislu je maj '68 posledica razkola na levi. Vsekakor ga niso poganjala socialnodemokratska gibanja; odvrnil se je, na primer, od tradicije francoske sekcije delavske internacionale, nemške Socialdemokratske stranke in britanskih laburistov. Maj '68 tudi ni bil komunističen; študentske vstaje so deloma nastale zaradi razočaranja nad uradnim (stalinističnim) komunizmom, v Franciji pa se jim je Komunistična stranka sploh odrekla. Bil je, kot se je takrat reklo, *gauchiste*; maj '68 je bil levičarski.

Dogodki torej sploh niso bili del formalne politike. Nobenih izrecno političnih oziroma vladnih ciljev niso imeli. Pravzaprav so bili tudi ti dogodki bolj ekspresivne in eksistencialne kot pa intencionalne narave, gnale pa so jih energije in želje, za katere so mladi izobraženi, meščanski ljudje menili, da jim njih družba ne more uresničiti. Konformizem, odtujenost, izobilje, neavtentičnost, rutinizacija, dolgčas so bili ključni izrazi te ekspresivne vstaje – izrazi, ki prvenstveno sploh niso politični.

Seveda je imel protest tudi formalne politične korenine in povezave. Kot sta v *Génération* jasno pokazala Hamon in Rotman, so mnogi njegovi voditelji imeli izkušnje s predhodnimi, zelo očitno političnimi gibanji – večinoma v protikolonialnih bojih, povezanih z Alžirijo, Kubo in Vietnamom. Študentska vstaja je v vsej Franciji spodbudila delavske stavke in nepokorščino, ki so jih pogosto organizirali sindikati, najsibo komunistični ali katoliški. Hkrati se je pariški maj '68 posredno opiral na primere in strukture občutenj, povezanih z mednarodno, postkomunistično novo levico. Nova leвица je nastala v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja, in sicer ne le iz protikolonialne politike, temveč tudi iz širših mirovnih in protijedrskih gibanj, ki so od petdesetih let opredeljevala novo vrsto gibanj po Evropi in Združenih državah v organizacijah, kot so britanska Kampanja za jedrsko razorožitev, pa tudi v novem študentskem aktivizmu, ki se je najbolj razvil v zahodnonemški Socialistični nemški študentski zvezi (Sozialistischer Deutsche Studentenbund). Ta bolj ali manj formalno organizirana nova leвица je izdelala tudi temeljite politične analize in programe, kot na primer v *The Port Huron Statement* (*Izjava iz Port Hurona*; glej Students for a Democratic Society 1962) in *New Left May Day*

Manifesto (Prvomajski manifest nove levice; glej Hall, Thompson in Williams 1967), če vzamemo samo dva anglofona primera. Toda takšni klasični dokumenti nove levice so bili mnogo bolj reformistični in programski, kot pa je bil maj '68, ki jim je sledil. Bili so bolj del konca starega kot pa začetka novega.

To je obenem tudi kontekst, v katerem moramo upoštevati, da je bil simbolično gledano dominanten trenutek '68, študentska vstaja v Parizu, pomemben predvsem zaradi svojega spektakularnega neuspeha. V Franciji so bile delavske stavke, ki jih je sprožila študentska vstaja, odpovedane takoj, ko je de Gaullova vlada sindikatom nekoliko popustila. Tudi študentsko gibanje je nato nena doma zbledelo. V Franciji opustitev študentskih protestov tudi ni pustila terorističnih sledi, kot se je to zgodilo v Nemčiji, Italiji in ZDA. Če rečemo zelo naravnost: pariški maj '68 deluje kot močan označevalec možnosti in transformacij, to pa ne zato, ker bi bil uspešen, ampak ker je bil, na politični ravni, največji polom šestdesetih let 20. stoletja.

Neenavdno torej je, da ta neuspeh ni ogrozil bleska '68; ta niti ni bil razumljen kot neuspeh. To je morda najbolj zanesljiv znak, da je res zaznamoval nekaj povsem novega: politiko, ki to ni.

Na tem mestu je koristno na kratko dodati nekaj širšega konteksta. Kulturno in etično se je maj '68 opiral na starejše energije, nezadovoljstva in upe, nekateri segajo stoletja v preteklost, v čas pred romantiko, k osebam, kot je Jean-Jacques Rousseau (Rousseau, prvi *soixante-buitard*?), ali k Arthurju Rimbaudu in Alfredu Jarryju, na primer, ki sta nam bližje. Vendar pa bi bilo napačno, če bi te dogodke preprosto imeli za nadaljevanje tovrstne avratične linije junških intelektualcev in upornikov. V resnici so črpali iz širših kulturnih energij, ki so bile trdno vpete v kapitalizem.

S tem želim reči, da je bila leta 1968 kultura mladostnega uporništva in izražanja po vsem Zahodu že več kot desetletje široko razširjena in komodificirana ter vgrajena v industrializirano popularno kulturo. Pomislimo na rock'n'roll (Beatles, Stones idr.) in vseprisotnost poceni malih plošč in albumov, pomislimo na mladega Boba Dylana in tako imenovano protestno uspešnico, pomislimo na evropske piratske radijske postaje, pomislimo na Marlona Branda, pomislimo na francoski novi val, pomislimo na eksistencializem pariškega levega brega kot izbiro življenjskega stila, pomislimo na jezne mladeniče v

Angliji, pomislilo na minikrilo, pomislilo na Jacka Kerouaca, Williama S. Burroughsa, beatnike, pomislilo na revolucijo broširanih knjig, pomislilo na kontracepcijsko tabletko; na drugi ravni pomislilo na uradna prizadevanja za širitev dostopnosti visokošolskega izobraževanja in na boje proti cenzuri v primerih, kot je bilo sojenje *Ljubimcu lady Chatterley* v Britaniji (1960).

Vstaja leta 1968 je bila vsaj v zahodni Evropi torej posebna zaradi tega, ker je bila sočasno politična, kulturna, seksualna in družbena, in sicer pod pogoji, ki jih je kapitalizem ustvaril ali absorbiral ali razširil in so bili del družbe obilja, kot so jo takrat poimenovali. Šlo je za situacijo, v kateri je bil politični neuspeh dogodka dejansko znak njegovega uspeha: politični neuspeh je bil pogoj za družbeni in kulturni uspeh vstaje, za to, da je lahko sprožila kulturne, etične in družbene preobrazbe. To je bila torej tudi situacija, iz katere je izšla splošna sekularizacija.

Pomembno je dodati še nekaj, na kar se pogosto pozablja, in sicer, da je vsaj desetletje pred letom 1968 val bolj ali manj prevladujoče družbene in kulturne analize (in prerokbe) že artikuliral nezadovoljstva in upe, ki so se nato razbohotili v vstajah. V resnici je ta kritika iz petdesetih let že postavljala nekaj, kar spominja na diagnozo splošne sekularizacije. V tej luči naj opozorim samo na tri dobro znane prispevke k temu korpusu.

Prvi primer: Hannah Arendt je v svetu visoke teorije in na vrhuncu akademskega prestiža v poznih petdesetih letih napisala niz esejev, ki so bili objavljeni v zbirki z naslovom *Med preteklostjo in prihodnostjo*. Avtorica zagovarja tezo, da so tradicionalni podedovani oziroma transcendentni temelji družbenega reda – zlasti tako imenovani avtoriteta in tradicija – v povojni ureditvi na Zahodu (in še posebej v ZDA) dejansko izginili. Podedovani pojmi o zgodovini in naravi v družbi brez tradicije in avtoritete niso bili več »misljivi« (Arendt 2006: 96). Ločnice med preteklostjo in sedanjostjo, med naravnim in ustvarjenim so bile šibke in negotove. Prav tako kultura starega kova, kultura, ki se prenaša skozi generacije, ni mogla preživeti množične potrošniške družbe: »Neki objekt je kulturn, kolikor je trajen; njegova trajnost pa je povsem nasprotna funkcionalnosti, ki kot kvaliteta z uporabo in izrabo omogoča ponovno izginotje iz fenomenalnega sveta.« (Arendt 2006: 211) V takšni situaciji izobraževalni sistem ni mogel reproducirati in povečevati podedovanih kulturnih oblik. To je pomenilo, da so se mladi in odrasli začeli radikalno razlikovati. Otroci so se

rojevali v družbo, ki jih ni bila zmožna oblikovati v skladu s splošno uveljavljenimi kategorijami in hierarhijami, ta nezmožnost pa je bila pogoj za nastanek novih, postpolitičnih mladinskih gibanj, čeprav jih Arendt seveda še ni mogla predvideti. V njeni analizi procesi kulturne sekularizacije niso toliko posledica tako imenovanih revolucij šestdesetih kot pa njihov vzrok.

Drugi primer: leta 1960 je anarhistični terapevt in pisatelj Paul Goodman izdal uspešnico *Growing Up Absurd (Absurd odrasčanja)*. Knjiga je zagovarjala nekaj podobnega kot Arendt, čeprav z drugačnih predpostavk. Goodman (1960: ix) je trdil, da »organizirani sistem«, ob splošni apatiji, ki jo je obenem povzročil, ni mogel zadostiti osnovnim potrebam in vrednotam ljudi. Sodobna družba ni ponujala nikakršnih možnosti za »vero« (Goodman 1960: 140). Ponudila ni nikakršnega občutka smisla in cilja, razen kopičenja blaga, izkušenj in statusa, ki pa so jih ustvarjali marketinški stroji in so bili torej umetni. Ni zmogla ustvariti kulture kvalitete. Zgodovinsko bi lahko to prazno, sekularizirano kulturo brez afektov razumeli kot rezultat »zamujenih revolucij, ki smo jih podedovali« (Goodman 1960: 216). Za Goodmana je bila sedanost naplavina, ki jo je pustilo nekaj stoletij propadlih revolucij, to pa je trditev, ki najbrž nakazuje tudi še prihajajoče neuspele revolucije.

Knjigi Arendt in Goodmana sta bili zelo popularni (skupaj z mnogimi drugimi podobnimi, recimo tistimi iz šole Daniela Bella o koncu ideologije) in sta sooblikovali intelektualno ozadje '68. Tretja knjiga, na katero želim opozoriti, pa je imela manj številno bralstvo, toda med njimi je bilo nekaj francoskih študentov, ki so jo sprejeli za priročnik za *les événements*. Knjiga Raoula Vaneigema *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations* iz leta 1967 (*Razprava o umetnosti življenja za uporabo mlajšim generacijam*) uporablja drugačno besedišče in zagovarja tezo, da je zgodovina religiozne sekularizacije privedla do ideologij, struktur (na primer mehanizacije) in figuracij (na primer reifikacije), za katere se je izkazalo, da so ostale brez legitimnosti, vendar so kljub temu še naprej neopazno in vsepovsod del vsakdanjega življenja.

Za Vaneigema pravi odgovor na to prekinitve povezave med življenjem in ideologijo ni navezava na (več ideologij) progresivne politike, kot so socializem, revolucionarni komunizem ali pa liberalna zahteva po enakosti. Potreben je etični, ali bolje, eksistencialni odziv, ki vključuje alternativne življenjske prakse, take, v katerih posamezniki ne prevzemajo konvencionalnih

vlog, položajev in dolžnosti, temveč živijo poetično in tvegajo, zato da lahko »sprostijo življenjske obete« (Vaneigem 2012: 75). Vaneigemovo razumevanje družbe ima dosti skupnega z Goodmanovim, vendar bolje razume, da je družbena transformacija blizu in da ta transformacija, v običajnem pomenu, sploh ne bo politična, čeprav bo brez dvoma imela politične učinke. Zgodila se bo v popolnoma sekularizirani družbi, povzročili pa jo bodo posamezniki, osvobojeni »identitet« (Vaneigem 2012: 30), posamezniki, ki bodo vsemu navkljub spontano ustvarili družbeno harmonijo z odrekanjem želji po napredku, z dostojanstvom dela in državljanskimi dolžnostmi.

* * *

Neko vprašanje pa ostaja: zakaj je '68 mutiral v obliko družbene modernosti, ki jo, rečeno zelo široko in abstraktno, tvorita globalizirani neoliberalizem na eni strani in identitetne politike na drugi, občasno pa jo prekinjajo izbruhi protestov?

Na to vprašanje nam pomagajo odgovoriti Arendt, Goodman in Vaneigem, vsaj kolikor opredelijo značilnosti in možnosti Blanchotove izpraznjene družbe ter nam omogočijo boljšo predstavo o intelektualnih pogojih, pod katerimi so se pojavili neoliberalizem in identitetne politike.

Prvi od teh pogojev je, po mojem mnenju, antietatizem, ki je skupen '68-nikom in neoliberalcem in ki sta se mu zavezala tudi Goodman in Vaneigem. Res presenetljivo je opazovati, kako zelo se njuno anarhistično verjetje v spontanost ujema s tržno spontanostjo, kot jo razume Friedrich Hayek. Drugi pogoj je dehierarhizacija, ki jo opisujejo vsi trije teoretiki (Arendt sicer skeptično) in ki so jo, vsak na svoj način, aktivno promovirali '68-niki in neoliberalci: ne pozabimo, da je neoliberalizem zagovarjal tržne mehanizme deloma zato, da bi vzel moč strokovnjakom in birokraciji, pa tudi tistim, ki dedujejo kulturni kapital in še mnogim drugim. Tretji pogoj je sprejemanje tveganj in negotovosti ter zavračanje konformizma in dolgočasja: premisleki maja '68 so nastajali iz eksistencializma in vsemu navkljub so v zasledovanju svojih ciljev prišli do skupnih točk z misleci, kot je Hayek.

Ti trije načini mišljenja uporniško gibanje iz šestdesetih povezujejo z neoliberalizmom, zaradi česar lažje razumemo, kako je prvo pripeljalo do drugega. Povezavo identitetnih politik z vstajami iz šestdesetih pa si je (morda presene-

tljivo) težje predstavljati. Prav nenavadno je, kako univerzalistične so bile pravzaprav vstajniške zahteve in še posebej kako malo feminizma je bilo v njih, pa čeprav sta bila gibanje za državljanske pravice in protikolonialni boj del politične formacije '68. Za bolj natančen premislek o povezavah med '68, splošno sekularizacijo ter pojavom identitetne politike je treba stopiti korak vstran.

Omenil sem že, da identitetne politike izhajajo iz skupin, ki niso združenja: zanje ni potrebno nikakršno združevanje; tako tudi ne ustanavljajo formalnih političnih strank. Zapisal sem tudi, da običajno temeljijo na telesnih razlikah, ne pa recimo na prepričanjih ali izročilu ali celo materialnih interesih. Zanima jih predvsem pripoznanje in pravice določenih skupin (identitet), da enako-pravno ali brezbrizno sodelujejo v vseh družbenih in političnih dejavnostih. Ne sklicujejo se na kvazitranscendentalno univerzalnost človeka v humanističnem smislu, niti na kakršnokoli revolucionarno ali kako drugače radikalno voljo za spreminjanje družbenih struktur za vse. Tako jih lahko uvrstimo v to, kar politika lahko postane, kadar ni politike, torej kadar se politika prilagodi popolnoma sekularizirani družbi.

To pa so pogoji, pod katerimi je treba identitetno politiko obravnavati kot imanentizacijo politike. To je še zmeraj politika, kolikor še naprej sledi osvobodilni agendi, vendar to počne na postrevolucionarnem družbenem terenu, v katerem delitve, kot so javno/zasebno, dom/delo ali narava/umetnost, razpadajo. Gre za politiko, ki je bolj usmerjena v razgrajeno civilno družbo kot v državo. Osvobaja tisto, kar v tako razgrajeni, neideološki družbi še ostane: telesa, ki so kljub temu tudi družbeni konstrukti (spolno, etnično in rasno obeležena telesa, telesa, ki čutijo določene spolne želje ipd.).

Če to misel še nekoliko izpeljemo: v teh družbenih pogojih tisto, kar je naravno, ni več ločeno od tistega, kar je pridobljeno s socializacijo (tako da na primer ni jasno, kaj pripada biološkemu in kaj družbenemu spolu, kot tudi ne, kaj je del rasne in kaj etnične pripadnosti). Hkrati ločitev med javnim in zasebnim nima nobene veljave več (zlasti spolne preference niso več stvar zasebnosti). Namesto tako imenovane javnosti obstajajo med seboj nepovezane skupine, identitete in interesi. Niti ni povsem jasno, kdo spada v te skupine. (Na primer, kaj pa ljudje, ki imajo enake želje, telesne značilnosti, etnično pripadnost, ne želijo pa biti opredeljeni na tak način?) In še za konec, v tej politiki ni nobenih jasnih končnih ciljev, še sploh pa ni nobenega splo-

šnoveljavnega dogovora (v resnici je vse precej dvoumno) o tem, ali si tako imenovane manjšine želijo isto, kar že imajo hegemonске skupine, ali morda kaj drugega.

To je torej politika (oziroma postpolitika), ki ustreza splošni sekularizaciji.

Naj končam ta precej spekulativni esej tako, da se še sam lotim napovedovanja prihodnosti. Trojček neoliberalizma, identitetne politike in protestnega gibanja, torej to, kar nam je uspešni neuspeh '68 zapustil, se mi ne zdi vzdržen. Zdi se, da bodo za to poskrbeli globalno segregvanje, vrnitev oligarhije in korupcije, globalna neenakost splošne sekularizacije in pomeščanje identitetne politike. To pa morebiti pomeni, da bomo na koncu morali na novo premisliti tudi vsem znani model sekularizacije, ki je obvladoval zahodno misel vsaj od Hegla, Marxa in Maxa Webera. Morda si bomo morali zamisliti reverzibilno sekularizacijo ali, še bolje, reverzibilne sekularizacije. Pozornost zbuja dejstvo, da so nekateri intelektualci, ki so bili najbolj vpleteni v *les événements* (Christian Jambet, Guy Lardreau idr.), kmalu po neuspehu revolucije izvedli postsekularni, verski preobrat. Ni nemogoče, da so bili znanilci širših teženj. Te težnje pa so radikalno nepredvidljive, tudi zaradi vsega, kar je sekularizacija dosegla doslej. Splošna sekularizacija, krhka in neobstojna kot je, lahko sproži obsežna ponovna uveljavljanja vere (re-faithings), kot bi to lahko imenovali, uveljavljanja vere, ki ne bodo pomenila le ponovnih začetkov (rewindings) in niti ne bodo le duhovna, ampak bodo tudi kulturna, družbena, estetska in etična. Vendar pa bi to pomenilo, da si moramo predstavljati reči, za katere nimamo pravega kažipotata in o katerih ne vemo dovolj, da bi jih lahko razumeli.

Iz angleščine prevedel Andrej Zavrl

Literatura

- ARENDR, HANNAH, 1972: *Crises of the Republic*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- ARENDR, HANNAH, 2006: *Med preteklostjo in prihodnostjo: Šest vaj v političnem mišljenju*. Prev. Vlasta Jalušič idr. Ljubljana: Krtina.
- ARON, RAYMOND, 1969: *The Elusive Revolution: Anatomy of a Student Revolt*. Prev. Gordon Clough. New York: Praeger.
- BLANCHOT, MAURICE, 2010: On the Movement. V: Maurice Blanchot: *Political Writings, 1953–1993*. Prev. Zakir Paul. New York: Fordham University Press. Str. 106–109.
- BOURG, JULIAN, 2011: The Moral History of 1968. V: Julian Jackson, Anna-Louise Milne in James S. Williams (ur.): *May 68: Rethinking France's Last Revolution*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Str. 17–33.
- GOODMAN, PAUL, 1960: *Growing Up Absurd: Problems of Youth in the Organized System*. New York: Random House.
- HALL, STUART, EDWARD THOMPSON in RAYMOND WILLIAMS (ur.), 1967: *New Left May Day Manifesto*. London: May Day Manifesto Committee.
- HAMON, HERVÉ in PATRICK ROTMAN, 1987: *Génération: 1, Les années de rêve*. Pariz: Seuil.
- HAMON, HERVÉ in PATRICK ROTMAN, 1988: *Génération: 2, Les années de poudre*. Pariz: Seuil.
- LEFEBVRE, HENRI, 2012: Revolutionary Romanticism. Prev. Gavin Grindon. *Art in Translation* 4, št. 58, str. 287–299.
- OAKESHOTT, MICHAEL, 1975: *On Human Conduct*. Oxford: Clarendon Press.
- ROSE, GILLIAN, 1981: *Hegel Contra Sociology*. London: Verso.
- ROSS, KRISTIN, 2002: *May '68 and Its Afterlives*. Chicago: The University of Chicago Press.
- STUDENTS FOR A DEMOCRATIC SOCIETY, 1962: *The Port Huron Statement*. New York: Students for a Democratic Society.
- TAYLOR, CHARLES, 2007: *A Secular Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- VANEIGEM, RAOUL, 2012: *The Revolution of Everyday Life*. Prev. Donald Nicholson-Smith. Oakland: PM Press.

Univerza kot politično prizorišče: 1968 in danes

SUMAN GUPTA

PRISPEVEK JE POLEMIČNA PRIMERJAVA med konceptualizacijami univerze v poznih šestdesetih letih 20. stoletja in danes. Razdeljen je na dva dela. Prvi, obsežnejši del se osredotoča na levičarska študentska gibanja šestdesetih let. Ta so temeljila na razumevanju univerze kot političnega prizorišča, torej institucionalne formacije in mesta, ki ga strukturira vladajoči red. Taka univerza je veljala za prostor družbenih nasprotij, ki ga je bilo mogoče zasesti, razširiti in odpreti, reformirati, postaviti proti vladajočemu redu in celo opustiti oziroma zapustiti. Primere za različne agende najdemo z oportunističnim povezovanjem maja 1968 v Parizu s študentskimi gibanji v drugih kontekstih – Beogradu, Berlinu, Berkeleyju, Tunisu, Pekingju, Kalkuti – in obratno. Krajši drugi del opisuje, kako je univerza kot politično prizorišče uspevala odtlej. Tu opozarjam na nekatere spremembe, kot so zakoreninjenost menedžerializma, selitev raziskav, ki so podlaga novih politik, v neuniverzitetne centre in razpršitev univerze med fizičnimi in digitalnimi prostori.

Uvod

Maurice Blanchot je v začetku junija 1968 prejel pismo Ilije Bojovića, novinarja iz Beograda, v katerem ga sprašuje po njegovih pogledih na literaturo. V tistem času je Blanchot, ki je od skrajne desnice v tridesetih letih zdaj prešel na nasprotni ideološki pol, energično sodeloval v pariškem študentskem gibanju. Pridružil se je Marguerite Duras, Dionysu Mascolu in drugim v Akcijskem odboru študentov-pisateljev (*Le comité d'action étudiants-écrivains*; prim. Duras 1990). Blanchot v prvem odgovoru Bojoviću 6. junija ni želel govoriti »o 'literaturi'«; namesto tega je podal impresionistični prikaz »revolucije«, sredi katere se mu je zdelo, da se nahaja (Blanchot 2010c: 82). V pozneje

objavljeni različici svojega odgovora je popustil toliko, da se je pomudil vsaj pri pisanju, če že ne literaturi oziroma knjigah. V nasprotju z zaključenostjo, ki ga implicira literatura, je zapisal, »da se zdi, da pisanje predpostavlja spremembo dobe in, če govorim hiperbolično, konec Zgodovine, v tem smislu pa presega prihod komunizma« (Blanchot 2010a: 97). Torej je Blanchot oziroma kolektivni glas študentskega odbora na barikadah, postavljenih okoli Sorbone maja 1968 – in na prizorišču univerze nasploh –, transformativno moč (novega) označevanja podelil pisanju:

Barikade so bile eksemplarične, saj so pomenile: (1) tukaj bomo ostali, sprostili smo prostor nezakona; (2) od zdaj naprej smo v vojni, borci smo in ne demonstranti; (3) prešli smo na drugo stran strahu; (4) s skupnimi prizadevanji postavljamo barikade, s čimer ustvarjamo novo skupnost (Drugo komuno); (5) ker je bil cilj okupirana Sorbona, je ta uboga zgradba, v kateri se je tisočletje poučevalo zastarelo znanje, nenadoma in na izjemno nenavaden način spet postala znak, povzdignjen s prepovedjo: znak nove vednosti, ki jo je treba na novo osvojiti in na novo izumiti, vednost brez zakona, osvobojena zakona in kot takšna ne-vednost – torej, neprekinjen govor. (Blanchot 2010b: 99)

To sovpadanje pisanja oziroma govora s (ponovnim) označevanjem univerze kot prizorišča revolucionarne preobrazbe je odtlej okupiralo skoraj vse pomembnejše francoske intelektualce. Vedno novemu pisanju in govorjenju o maju 1968, ki postaja vse bolj oddaljen, toda vztrajen odmev, ni in ni konca.

Ironično je bilo, da je Bojovićevo napačno naslovljeno pismo prišlo iz Beograda. Blanchota bi lahko pričakalo na pol poti, če bi spregovorilo o študentskih demonstracijah na beograjski univerzi. Te so 2. junija v nasilnih spopadih s policijo dosegle vrhunec. Do 6. junija, ko je Blanchot pisal svoje pismo, »je gibanje že vstopilo v neopazno območje katastrofe, odmrlo je, ne da bi kdo od sodelujočih to opazil«, kot je v svojem zgodovinskem pregledu zapisal Branislav Jakovljević (2016: 132). Zveza študentov Jugoslavije in Zveza socialistične mladine Jugoslavije sta bili zadušili njegov zagon in in vse, kar se je moralo še zgoditi, je bil pomirjujoči govor predsednika Josipa Broza Tita 9. junija. Junijske demonstracije leta 1968 v Beogradu so hitro uspeli poriniti v precejšnjo pozabo, medtem ko je razvnetost pariškega maja 1968 močno odmevala. Kljub temu sta oba konteksta koristen uvod v razmišljanje o univerzi kot političnem prizorišču okoli leta 1968.

Na beograjskih demonstracijah so študenti pozvali k študentskemu samoupravljanju univerze v skladu z vladno državno politiko delavskega samo-

upravljanja. Ta poziv se je vsaj načelno skladal z neuvrščeno socialistično jugoslovansko državo, če že ne z univerzo in birokracijo; ravno obratno pa so na Sorboni, Nanterru in drugih francoskih univerzah ti pozivi nasprotovali kapitalistični degaullovski francoski državi. Ne glede na to pa je bila univerzi v obeh kontekstih pripisana metaforična oprijemljivost odra, gledališča, bojišča, filmskega zaslona revolucionarnih predstav. Zdelo se je, da bi lahko prišlo do preobrazbe univerze – in življenja okoliškega mesta – in s tem politične ureditve, družbenih odnosov v mednarodnem merilu ter tudi samih struktur vednosti. Namreč, študentske demonstracije v Beogradu 2. junija je sprožilo prav nezadovoljstvo s prireditvenim prostorom. Z besedami Fredyja Perlmana leto pozneje:

Ker so se zavedali, da težav univerze ni mogoče ločiti od odnosov v družbi, ki temelji na odtujenem delu, ker so poznali izkušnje mednarodne »nove levece« in razlike med samoorganizacijo splošne populacije in birokratsko organizacijo, so šli beograjski študenti v akcijo. Njihovo ravnanje je sprožil sicer droben incident. 2. junija 1968 zvečer je bila v majhnem prostoru organizirana predstava, ki naj bi bila sicer na prostem v bližini študentskih domov v Novem Beogradu; študenti, ki so prišli gledat predstavo, niso mogli noter. Začela se je spontana demonstracija, v kateri je kmalu sodelovalo na tisoče študentov; demonstranti so začeli korakati proti vladnim poslopjem. Tako kot v kapitalističnih družbah jih je zaustavila policija (ki se v samoupravnem jeziku Jugoslavije uradno imenuje milica); milica je študente pretepla z gumijevkami in mnoge aretirala. (Perlman 1969: 10–11)

Zdi se, da ima to, kar je bil takrat postranski sprožilec, v retrospektivi večji pomen, čeprav ni bil nameren. Kot da bi omejevanje moteče predstave spodletelo in se prelilo na večji oder univerze, mesta in države.

Teh nekaj uvodnih opomb zarisuje posamezne parametre tematike, ki se je lotevam v svoji, resda dokaj polemični razpravi: univerza kot politično prizorišče za študentska gibanja okoli leta 1968. Prvi del to temo podrobneje razčlenjuje in po potrebi sledi povezavam med majem 1968 v Parizu in drugimi konteksti, prej in potem. Ampak to zgolj zaradi prikladnosti; tem povezavam bi bilo mogoče ravno tako slediti iz smeri Beograda, Berlina, Tunisa, Berkeleyja, Pekinga, Kalkute in drugih krajev proti Parizu. Drugi del pa prouči, kako je univerzitetno prizorišče strukturirano danes.

1968

Študentska gibanja v šestdesetih letih univerze niso razumela v smislu temeljne ideje (ali ideala) – ne na način, na kakršnega je Immanuel Kant univerzo konceptualiziral leta 1798 ali John Henry Newman leta 1852 (prim. Kant 1979; Newman 1873), in niti ne kakor se je Jacques Derrida skliceval na Kanta leta 1980 ali Stefan Collini na Newmana leta 2012 (prim. Derrida 1992; Collini 2012), ki so vsak po svoje, v svojem času in z različnih izhodišč, odgovarjali na zahteve, ki jih je oblast postavljala oblegani univerzi. Ideali (in idealizem) so nemara res vplivali na študentska gibanja, vendar univerza ni veljala za utelešenje teh idealov. Za univerzo je vseskozi veljalo, da obstaja v skladu z določenim vladajočim sistemom in jo je mogoče tudi razumeti samo na tak način: kot politično prizorišče. Delovanje na univerzo in iz nje je bilo mogoče samo na podlagi oziroma v smislu tega, kar že je: politično prizorišče. Ničesar, kar je univerza domnevno že predstavljala, ni bilo treba braniti, ohraniti ali obnoviti. Moja raba besede *prizorišče (site)* naj poudari ta neidealistični odnos do univerze.

Intelektualci, ki delovali v teh gibanjih (tukaj so intelektualci mišljeni v najširšem pomenu in vključujejo študente, profesorje, predstavnike strank in sindikatov, ideologe, aktiviste in novinarje), so združevali več načinov delovanja na univerzo in iz nje. Proučevali in predstavljali (oziroma zastopali) so to prizorišče kot zrcalo družbenih nasprotij, ki jih ustvarja. Želeli so ga spremeniti od znotraj oziroma ga reformirati. Zato so ga zasedli. Nato so univerzo premestili s prizorišča ali jo nanj ponovno postavili, povečali ali razširili (na primer tako, da so vanjo vključili tiste, ki so bili zunaj, predlagali alternativne univerze). Univerzo so povezali z drugimi prizorišči (na primer tovarnami) in javnimi kraji (mestnimi ulicami ali trgi). Premišljevali so o tem, da bi jo opustili ali celo uničili.

Gledano s perspektive države, univerzitetno prizorišče označuje organizacijo, kot jo pojmuje Max Weber: »Družbeni odnos, ki je zaprt ali pa omejuje sprejem nečlanov, imenujemo organizacija (Verband), če za spoštovanje njenih predpisov skrbijo določeni posamezniki: vodja in, po možnosti, administrativno osebje, ki jo običajno tudi zastopa.« (Weber 1978: 48) Z vidika vlade univerzo torej sestavljajo študenti in profesorji, ki svoje funkcije izvršujejo po pravilih birokracije, zato da lahko izpolnjujejo državne cilje – to pa je zagotavljanje visokošolskega izobraževanja in raziskovanja v skladu s potrebami

države. Takšno vsaj je bilo razumevanje, na katerem je Christian Fouchet, francoski minister za izobraževanje med letoma 1962 in 1967, utemeljil reforme v visokem šolstvu, ki so se začele izvajati v letih 1966–1967. Tem reformam so študenti in profesorji ostro nasprotovali in pogosto jih imajo za enega od sprožilcev gibanja maja 1968 (prim. Seidman 2004: 53–57). Na kratko rečeno so reforme želele v učne načrte vpeljati več strokovnih vsebin, oblikovati programe za zmanjšanje neuspeha in osipa študentov ter omogočiti selektivne vpisne postopke. Zaradi gibanja iz leta 1968 so nato te reforme nadomestile tiste, ki jih je vpeljal Edgar Faure, minister za izobraževanje v letih 1968–1969 (prim. Patterson 1972). Vendar pa takšno poudarjanje Fouchetovih reform zanemarja vlogo, ki jo je pri kataliziranju odtujenosti na univerzi imelo ministrsko-birokratsko upravljanje. Po eni strani je imela ta odtujenost bistveno večji pomen zunaj meja univerze, po drugi strani pa so imele takšne reforme v Franciji daljšo zgodovino in veliko širši vpliv – namen takšnih reform, ki so se izvajale od zgoraj navzdol, je bil na predvečer leta 1968 in po njem podoben v številnih državah (za oris politike pred letom 1968 in po njem v evropskih državah in ZDA prim. Daalder in Shils 1982).

Do neke mere so se intelektualci, ki so v gibanju maja 1968 na univerzi aktivno sodelovali, na ministrsko-birokratske reforme odzvali s predlogi protireform. Nacionalna unija študentov Francije (UNEF), ki jo je vodil Jacques Sauvageot, in profesorski Nacionalni sindikat visokega šolstva (SNESup), ki ga je vodil Alain Geismar, sta objavila izjave o upravljanju univerze (prim. Bourges 1968: 109–114, 115–127). Formalno so ti predlogi odgovarjali birokratskim izjavam, ki so prihajale z vrha, vsebinsko pa so se zoperstavljali avtoriteti in ozkosti tovrstnih izjav. Zavzemali so se za študentski vpliv na univerzi, avtonomijo dela (poučevanja in raziskav), ki mora iz primeža birokratskega nadzora, in usklajevanje z industrijskimi delavci v širšem protikapitalističnem gibanju. Kratkoročni uspeh slednjega – prepoznanje skupnega interesa z delavstvom – je s stavkami maja 1968 francoskemu študentskemu gibanju seveda podelil izrazito in centralizirano zapuščino. Skupne interese so našli v medprostoru študentskih, profesorskih in delavskih sindikatov, na koncu pa so jih izničili birokratski manevri, ki se jim sindikati kot organizacije niso mogli ogniti – manevri, v katerih je Komunistična stranka Francije odigrala svojo vlogo skupaj z de Gaullovo vlado. Že samo to, da se je načrt univerzitetne reforme pojavil v političnih izjavah UNEF in SNESup, kljub ideološkemu namenu, pomeni veliko razliko z Gibanjem 22. marca. To gibanje, ki je izšlo iz nedavno ustanovljene

Univerze v Nanterru in so ga zastopali Daniel Cohn-Bendit, Jean-Pierre Duteuil in drugi, se je odločneje namenilo izstopiti z univerze, a se je kljub temu pridružil gibanju maja 1968. Cohn-Bendit in Duteuil ugotavljata, da se je maoistična Zveza marksistično-leninistične komunistične mladine (UJCml) po začetnem zanimanju za gibanje maja 1968 od njega pozneje distancirala, in to zaradi njegovega reformističnega vidika (prim. Bourges 1968: 77).

Argument, ki je nasprotoval ozkemu ministrsko-birokratskemu pogledu, je univerzo označil za ključno vozlišče kapitalističnega sistema. To pomeni, da je bila univerza prepoznana kot del mreže na videz ločenih organizacij, ki skupaj tvorijo proizvodni aparat kapitalističnega družbeno-političnega reda. Torej bi univerzo lahko razumeli kot prizorišče za proizvodnjo specialističnega oziroma tehničnega znanja na način, na kakršnega je tovarna prizorišče za proizvodnjo blaga. Odtod opazka Jacquesa Sauvageota, da ima univerza

danes monopol v intelektualnem usposabljanju in raziskavah, ki strogo določajo vsakršen gospodarski razvoj. To pomeni, da mora celotni ekonomski sistem vse bolj upoštevati univerzo in da mora imeti vse več neposrednega vpliva nanjo. Zaradi tega so univerze v kapitalističnem sistemu vse bolj podrejene kriterijem kapitalistične družbe. (Bourges 1968: 23)

Podobno je Alain Geismar trdil, da je »znanstveno raziskovanje, ki je ena od temeljnih funkcij univerze, postalo proizvodna sila, ki lahko spremeni sam proizvodni aparat in posledično tudi položaj proizvajalcev v gospodarskem in družbenem sistemu« (Bourges 1968: 46). Ta argument se je v resnici skliceval na Gibanje za svobodo govora (Free Speech Movement) na kalifornijski univerzi v letih 1964–1965, ki je želelo iz univerze narediti prizorišče političnega aktivizma s splošnodružbenim pomenom, zato se je zavzemalo za državljansko svoboščine in proti rasni segregaciji, sodelovalo na protestih proti vojni v Vietnamu in v delavskih gibanjih, nasprotovalo je neoimperialističnim režimom, ki niso nič drugega kot simptom domačega in globalnega kapitalističnega reda. Univerzitetno prizorišče se je zdelo primerno za politično delovanje, saj je, kot je leta 1965 zapisal Richard Abrams, »kalifornijska univerza v zadnjih letih, še zlasti kampus v Berkeleyju, postala podobna mikrokozmosu splošne družbe« (Abrams 1965: 356).

Poleti 1967 so podobni pomisleki o univerzitetnem političnem prizorišču vreli tudi v Berlinu, in sicer v študentskem gibanju, ki ga je vodila Sociali-

stična nemška študentska zveza (Sozialistischer Deutscher Studentenbund; SDS), oporekalo pa mu je žolčno poročanje medijske družbe Axel Springer. V takšnih okoliščinah je imel Herbert Marcuse – takrat zaposlen na kalifornijski univerzi v San Diegu – julija 1967 predavanje na Svobodni univerzi v Berlinu (Freie Universität Berlin). Razmišljal je o protestih na ameriških univerzah in na podlagi svoje analize razvitega kapitalizma, ki je nastala nekaj let pred tem (prim. Marcuse 1964), zaključil:

Govorimo o študentski opoziciji in že na začetku bi rad povedal, da tukaj nimamo opravičiti s politizacijo univerze, kajti univerza je že politična. Pomislite le na to, kako na primer naravoslovje in celo takšne abstraktne discipline, kot je matematika, takoj postanejo uporabni v proizvodnji in vojaški strategiji. Pomislite le na to, v kakšni meri so naravoslovje pa tudi sociologija in psihologija danes odvisne od finančne podpore oblasti in velikih fundacij, v kakšni meri sta se zadnji dve področji vključili v službo nadzora nad ljudmi in regulacije trga. (Marcuse 1970: 87–88)

Od tod do zgoraj omenjenih Geismarjevih oziroma Sauvageotovih opazk je bil le kratek korak. Univerza je nastopala kot prizorišče, ki obenem odraža in ustvarja družbena protislovja razvitega kapitalizma in neoimperializma. Univerza je bila zato razumljena tudi kot tisto prizorišče, s katerega je bilo mogoče ta protislovja razkriti in se jim zoperstaviti. Kot je Rudi Dutschke, najpopularnejši govorec Socialistične nemške študentske zveze, povedal v intervjuju nekaj mesecev, preden je aprila 1968 nanj streljal (in ga skoraj ubil) neki neonacist:

Politizacija in radikalizacija sta se v Nemčiji začeli v najšibkejšem členu te družbe – nekako tako kot gre Leninova teorija o najšibkejšem členu. Menimo, da je univerza najšibkejši člen današnje Zahodne Nemčije. Najšibkejši člen pa je zato, ker imajo študenti čas za proučevanje problemov te družbe. [...] Bolj so poklicani za izvajanje revolucionarne politične aktivnosti. Bolje razumejo mehanizme sodobne kapitalistične družbe. (Dutschke in Waters 1968: 12)

Ta izjava je bila v želji po odpiranju univerze bolj v duhu Gibanja 22. marca kot UNEF ali SNESup; seveda ne preseneča, da je Cohn-Bendit sledil Dutschkeju in ga občudoval.

Razlike med različnimi študentskimi gibanji je premoščalo eno samo aktivno načelo: zasedba prizorišča univerze pred njenim odpiranjem navzven. V Parizu so se o tem strinjali SNESup, UNEF in Gibanje 22. marca. Fizična zasedba univerze je pomenila takojšnjo odstranitev birokratskega nadzora,

odpiranje vrat in oblikovanje centrale za množično mobilizacijo. François Crouzet je zasedbo v Nanterru opisal kot preobrazbo sobe za sobo in stene za steno (prim. Crouzet 1969). Ta opis je izražal nekakšen meščanski obup; drugačne vrste obup pa je prisoten v zapisu Jeana-Françoisa Lyotarda o ponovni zasedbi Nanterra, ki jo je država izvedla v letih 1969–1970 (prim. Lyotard 1993: 46–59). Po zasedbi univerzitetnega prizorišča se je doseg univerze širil s prehajanjem na javne kraje: študentski shodi so se z zasedenih univerz prelili na ulice mest, demonstracije so potekale na trgih in pred vladnimi poslopji. Barikade so postavili okoli Sorbone v pariški Latinski četrti, oblegali so Springerjeve stavbe v Berlinu in tako naprej. Medtem je, kot je z mislijo na demonstracije na kalifornijski univerzi in drugod opazil Marcuse, zasedena univerza postala tudi prizorišče za ponovno označevanje tega, kar bi univerza lahko bila oziroma morala biti. V navedenem berlinskem predavanju iz leta 1967 je Marcuse govoril o *teach-ins*, *sit-ins*, *be-ins* in *love-ins*¹ ter o »raznolikosti opozicije in napetostih v njej: kritično učenje in poučevanje, ukvarjanje s teorijo na eni strani in na drugi strani to, kar lahko poimenujemo le kot 'eksistencialna skupnost' oziroma 'ukvarjanje sam s seboj'« (Marcuse 1970: 88). Prisotnost študentskih protestov je tako rekoč zasnovala novo predstavo o univerzi. V intervjuju z Jeanom-Paulom Sartrom maja 1968 je Cohn-Bendit govoril o odprtju subvencioniranih univerzitetnih restavracij za javnost in precej obširno tudi o vzpostavljanju »vzporednega izobraževanja«: »Univerzo moramo ustanoviti sami, na popolnoma novih temeljih, četudi bo trajala le nekaj tednov. [...] Na vseh fakultetah bomo odprli nove seminarje – seveda ne predavanj – o težavah delavskega gibanja, uporabi tehnologije v interesu človeka, možnostih, ki jih odpira avtomatizacija.« (Bourges 1968: 106) Svobodna univerza v New Yorku (Free University of New York) in Protiuniverza v Londonu (Antiuniversity of London), ustanovljeni leta 1965 oziroma 1967, sicer obe kratkega veka, sta že bili napovedovali Cohn-Benditovo idejo (o obeh institucijah prim. Jakobsen 2012).

Pred majem 1968 in v tem mesecu so nekateri francoski intelektualci potovali in se spoznavali tudi z drugimi živahnimi univerzitetnimi prizorišči, ki jih v osrednjih naracijah, osredotočenih na Pariz, Evropo oziroma Severno Ame-

¹ Ti izrazi pomenijo: odprti, neformalni seminarji; sedeče demonstracije; javna hipijevska zborovanja; mirna protestna zborovanja, osredotočena na ljubezen, spolnost in droge (op. ur.).

riko, ni bilo slišati. Michel Foucault je bil leta 1966 za tri leta napoten na Univerzo v Tunisu. Tam so se študentske demonstracije, ki jih je marca 1968 sklicala levičarska skupina Perspektive, osredotočile na sodelovanje režima Habiba Bourguibe z neoimperialističnim kapitalizmom – ta je obvladoval postkolonialne države – in njegovim zatiranjem disidentstva (prim. Hendrickson 2012). Bourguiba je to fazo upora zatrl s silo, Foucault pa je podpiral preganjane protestnike: ponudil je zatočišče študentskemu aktivistu Ahmedu Othmaniju in se zavzemal za njegovo izpustitev, potem ko je bil aretiran; svoje stanovanje je dal na razpolago za organizacijsko središče ter za izdelavo tiskanega materiala in plakatov (prim. Medien 2019). Foucaultov politični obrat po letu 1968 je dobro znan. Kot pravi sam v nekem intervjuju:

Spomnim se, da je Marcuse nekoč očitajoče vprašal, kje je bil Foucault v času majskih barikad. No, bil sem v Tuniziji, in to zaradi službe. [...] Tunizija je bila zame na neki način priložnost za ponovno vključevanje v politično razpravo. Spremenil me ni maj '68 v Franciji, ampak marec '68 v neki državi tretjega sveta. (Foucault 1991: 132, 136)

Foucault je bil torej odsoten s prizorišča (*off-site*), kar zadeva maj 1968 v Parizu, vendar to še ne pomeni, da je bil prisoten (*on-site*) v Tunisu – v svojih očeh je bil v s prizorišča odsotni (*off-site*) državi, v državi tako imenovanega tretjega sveta. Na neki način je bilo za Foucaulta prizorišče Univerze v Tunisu del odsotnosti s prizorišča (*off-sitedness*) Tunizije same. To je tudi stališče osrednjih interpretacij leta 1968, ki so nastale po tem letu. Čeprav se je marec 1968 v Tunisu zgodil prej, se ga na splošno spominjamo le zato, ker Foucault maja 1968 ni bil tukaj, v Parizu, ampak je bil tam.

Tudi drugi francoski intelektualci so bili okrog leta 1968 na različne načine odsotni s prizorišča. Ne le, da so bili, podobno kot Foucault, pogosto v drugih državah (*off-site countries*), nekateri so se srečevali s študentskimi gibanji, ki so univerzitetno prizorišče zavrnila in ga raje povsem zapustila. Tudi Louis Althusser maja 1968 ni bil na barikadah; bil je bolan in v psihiatrični bolnišnici. Njegovi teoretični spisi so sicer vplivali na gibanje, vendar so njegova razmišljanja o njem nastala pozneje (prim. Legrand 2009). Zanimivo je, da je evropskim intelektualcem v predhodnem desetletju predstavil nekaj elementov pisanja Mao Cetunga (Mao Zedong), zlasti esej *O protislavju* (navadno ga datirajo v leto 1937) (prim. Bourg 2014). Na Kitajskem je kulturna revolucija leta 1968 vstopala v zaključno fazo, konflikte med različnimi frakcijami na visokih šolah (*high schools*) in univerzah pa so reševali s selitvijo študentov na

podeželje. Nekaj francoskih intelektualcev – poročevalcev – je bilo med kulturno revolucijo od leta 1966 v Pekingu, posebej pomembna sta bila Jean Esmein in Jean Daubier. Pisala sta poročila za *Le Monde* in druge časopise, pozneje pa tudi knjige, ki so bile naklonjene prizadevanjem kulturne revolucije (prim. Esmein 1973: 93–134; Daubier 1974); denuncianske študije so se pojavile pozneje (začenši z Leysom 1978). Esmein in Daubier sta poudarjala pomen, ki ga je za ta prizadevanja imela univerza. Univerza se je izkazala za dvoumno prizorišče, kamor so se preselili ideološki boji, ki so bili sicer prisotni v Kitajski komunistični stranki in državni izvršilni birokraciji. Kar zadeva izobraževanje, se je program kulturne revolucije v šestnajstih točkah, ki ga je komunistični centralni komite izdal avgusta 1966, osredotočil na množično samoizobraževanje in šolsko reformo. Naslednja pripomba pa je očiten namig na univerzo kot meščansko oporišče:

Kritiko je treba usmeriti na tipične meščanske predstavnike, ki so se zrinili v Stranko in na tipične reakcionarne meščanske akademske »avtoritete«; to pa naj vključuje kritiko različnih vrst reakcionarnih pogledov na področju filozofije, zgodovine, politične ekonomije in izobraževanja, v književnih in umetniških delih in teorijah, v naravoslovnih teorijah in na drugih področjih. (Komunistična stranka Kitajske 1966: 18)

Mao Cetung je dotlej že večkrat govoril o izkoreninjenju trdovratnih meščanskih vrednot z univerze. V govoru decembra 1965 v Hangzhouju (prim. Zedong 1974) je posebej močno poudaril potrebo po reformi umetnosti in humanistike (bolj ali manj tako, da ju ne bi bilo več) in razvoju znanosti in tehnike za praktične namene. Bistvo njegove vizije – in kulturne revolucije nasploh – je bilo v tem, da bi bilo ustrezno izobrazbo najlažje pridobiti s skrajšanjem formalnega šolanja, s prilagajanjem visokega tehnološkega izobraževanja potrebam in tudi s siceršnjim opuščanjem ali izbrisom univerzitetnega prizorišča.

V Kitajski kulturne revolucije je bilo maoistično študentsko gibanje torej vodeno izrazito z vrha, čeprav razdeljenega vrha, ki pa je spodaj dobilo svoje življenje. Tudi drugod so maoistična študentska gibanja, ki so prav tako zahtevala odhod z univerze in podobne reforme izobraževanja, nastala iz ideoloških delitev v strankarski strukturi – pripeljala pa so do oboroženih spopadov z vladnimi silami. V začetku leta 1968 je bil filmski režiser Louis Malle v Indiji, kjer je posnel dokumentarni film *Calcutta* (1969) in televizijsko serijo *L'Inde fantôme* (*Fantomska Indija*; 1969). Poleg gibanja maja 1968 je tudi Mallejev obisk v Indiji močno vplival na njegove politične poglede (prim. Frey 2004: 11–14). Del

Calcutte, ki se je osredotočila na urbano zatirano prebivalstvo, je Malle posnel na ulični demonstraciji proti takratni vladi Združene fronte v Zahodni Bengaliji in med spopadi s policijo. Maoistični naksalitski študenti, ki vzklikajo slogane, so v teh prizorih poudarjeno prisotni. Maoisti so leta 1967 sodelovali pri oboroženi kmečki vstaji v vasi Naxalbari (iz katere izhaja izraz naksalit); vse leto 1968 je Komunistična stranka Indije (marksistična), ki je bila del Združene fronte, razpadala. Leta 1969 je z odcepitvijo nastala Komunistična stranka Indije (marksistično-leninistična). Med člani je bilo tudi veliko število univerzitetnih študentov iz Kalkute in od drugod. Njihov glavni ideolog Charu Mazumdar je dijake in študente večkrat pozval, naj zapustijo šole in kolidže ter se pridružijo revolucionarnemu boju, naj v oboroženi vstaji proti kapitalistični državi sledijo Mao Cetungovi misli (prim. Mazumdar 1970). Zamisel o revolucionarnih študentih, ki bi zapustili univerzo in se kot študenti žrtvovali za narod, je indijske maoiste posebej močno privlačila (prim. Dasgupta 2006).

Na samem prizorišču (*on-site*) v državi prvega sveta, Franciji (če spomnimo na Foucaultovo izrazje), pa so mnogi, ki so sodelovali na demonstracijah maja 1968, kmalu doživeli razočaranje, še posebej nad vlogo, ki jo je odigrala Komunistična stranka Francije, zaradi česar so začeli zapuščati univerzitetno prizorišče. Klicu Andréja Gorza leta 1970, da bi univerzo uničili, niso sledili mnogi: »Univerza ne more delovati, in zato ji moramo preprečiti, da bi delovala, tako da bo ta njena nezmožnost očitna. Ni je reforme, ki bi to institucijo lahko ohranila.« (Gorz 1970: 1553) Gorz sicer ni bil maoist, drugi pa so se od univerzitetnega prizorišča odvrnili tako, da so se zatekli k maoizmu. Kot je zapisal zgodovinar Julian Bourg:

Protihierarhični maoizem proletarske levice se je odrekel strukturni strankarski togosti in poskušal po svoje usmeriti uporniške energije iz leta 1968, razširiti različna prizorišča boja, predvsem pa kulturo in vsakdanje življenje preoblikovati v emancipatorne, transformativne politike. Končalo pa se je s tem, da se je njihova protihierarhična naravnost izrazila v nezmožnosti vzdrževanja organizacijske koherence, zaradi česar je skupina leta 1974 razpadla. (Bourg 2014: 228)

Isto se je v sicer različni meri pripetilo tudi v komunističnih krogih v Italiji, Nemčiji, ZDA in drugod.

Če se vrnem tja, kjer se je moj prispevek začel: v Beogradu so stvari potekale v nasprotni smeri – maoizem, ki sicer nikoli ni imel posebnega vpliva,

je izginil tudi kot referenčna točka. Titov govor 9. junija 1968, ki je pomenil konec študentskih junijskih demonstracij, je ožigosal »določeno infiltracijo«, ki so jo »postopoma izvajali tuji elementi, ki so to situacijo želeli zlorabiti v svoje namene«, vključno z »različnimi težnjami in elementi, od najbolj reakcionarnih do najbolj skrajnih, na videz radikalnih elementov, ki uporabljajo nekatere Mao Cetungove teorije« (nav. v Perlman 1969: 15). In temu je uglajeno dodal: »Zadnji dogodki na univerzah so pokazali, da 90 % študentov sestavlja naša socialistična mladina, ki se ne pusti zastrupljati [...]. Naša mladina je dobra, vendar ji moramo posvetiti več pozornosti.« (Nav. v Perlman 1969: 15) V Beogradu je bil vladajoči institucionalni red na univerzitetnem prizorišču ponovno vzpostavljen prej kot v Parizu.

Danes

Če povzamem: študentska gibanja leta 1968 – v šestdesetih letih nasploh – so imela različen odnos do političnega prizorišča univerze, razumljene kot institucija, ki jo strukturira vladajoči red. Zato je nasprotovanje vladajočemu redu in zavzemanje za družbene spremembe pomenilo ponovno osmišljanje tega prizorišča, njegovo reformo, zasedbo, razširitev, odprtje ali celo opustitev oziroma zavrnitev.

Če pogledamo na leto 1968 z današnjega stališča, petdeset let pozneje, se zdi očitno, da univerza ni več politično prizorišče čisto enake vrste. V vmesnem času so si univerzitetne birokracije postopoma utrdile svoj položaj, tako da se celo birokracija iz osemdesetih, če šestdesetih sploh ne omenjam, zdi neverjetno ohlapna. Vse močnejši vpliv menedžerializma (oziroma novega menedžerializma) na visokošolskih zavodih je bil predmet več študij (prim. Amaral, Meek in Larsen 2003). Splošno velja, da je univerza bolj celovito kot kdajkoli prej usklajena s povezanimi komercialnimi in vladnimi interesi. To ni posledica tradicionalnih pritiskov na univerzo ali pa tega, da bi bila univerza zatočišče elit. Menedžerializem je pridobil moč zaradi postopnega spreminjanja značaja tega prizorišča, in sicer z njegovim deljenjem, atomiziranjem in depolitiziranjem.

Nekaj tega so nekako pričakovali že sredi študentskih demonstracij v šestdesetih. Kot je navedeno v zgornjem citatu, je Marcuse že leta 1967 opozarjal, da je univerzitetno raziskovanje v veliki meri odvisno od financiranja vlad in

fundacij. Derrida je bil leta 1980 manj zaskrbljen zaradi financiranja, toda toliko bolj zaradi selitve raziskovalnega dela z univerze v »neuniverzitetne centre znanja«:

Danes je univerza vsekakor postala obrobje. [...] Država nekaterih raziskav ne zaupa več univerzi, ki ne zmore sprejeti določenih struktur ali obvladovati tehnično-političnih vložkov. [...] Država ji odvzame pravico do raziskovanja, ki je rezervirano za akademije (academies) brez učiteljev. (Derrida 1992: 14)

Po letu 2000 raziskave za razvoj korporativnih in vladnih politik in celo delovanja univerze tudi dejansko v veliki meri nastajajo izven univerze, pri izvajalcih korporativnih raziskav in v namensko zasnovanih raziskovalnih centrih (prim. Search idr. 2017: 74–88). Umik tovrstnih raziskav z univerze – in dejstvo, da je celo univerza sama predmet takšnih zunanjih raziskav – spreminja politični pomen tega prizorišča do te mere, da se zdi njegovo pojmovanje iz leta 1968 brezpredmetno.

Opozorilo o drugačni smeri razvoja univerze je bilo daljnovidno prisotno že v vplivnem pamfletu situacionističnih študentov na Univerzi v Strasbourgu iz leta 1966, *De la misère en milieu étudiant (O bedi v študentskem okolju)*. Tam je rečeno, da so nekateri trgu prijazni »progresivci« v resnici »zagovorniki bodoče kibernetizirane univerze, ki tu in tam že dviga svojo grdo glavo« (Members of the Situationist International and Students of the University of Strassbourg 2000: 7). Kibernetizirana univerza v resnici takrat še ni posebej visoko dvigovala glave; gre za namig na izmenjavo nazorov med navdušenim kibernetikom Abrahamom Molesom in sarkastično odklonilnim Guyjem Debordom iz leta 1964 (prim. Debord 1964). Konec devetdesetih pa je bila z razvojem spletnega poučevanja kibernetizirani univerzi pot že dodobra tlakovana. David F. Noble, ki je o tem razvoju pisal leta 1998, je menil, da univerzo komercialno vodijo od zunaj: »V zadnjih dveh desetletjih se je komercializacija kampusa osredotočila na raziskovalno funkcijo univerz, zdaj pa se je preusmerila na osnovno funkcijo pouka, srce in dušo univerze.« Zlasti je opozoril na »zasebne prodajalce učne strojne in programske opreme ter vsebin, ki iščejo subvencije za razvoj svojih izdelkov in potencialno donosen trg zanje« (Noble 1998: 118). Univerzitetno delo, tako poučevanje kot raziskovanje, je zdaj tako povezano s spletnimi digitalnimi sistemi, da je univerzitetno prizorišče v resnici večinoma virtualno. Tudi kadar neko specifično ustanovo lahko istovetimo z njenim fizičnim kampusom, je dekonkretizirana v obsežno in razpršeno digitalno prizorišče, v lasti

in upravljanju agencij, ki so pogosto daleč stran od tega kampusa. Poleg tega to digitalno prizorišče omogoča izdatne posege in nadzor nad življenjem študentov in učiteljev. Na videz kolektivni obstoj učečih se skupnosti na univerzi se nenehno drobi in izginja.

V teh okoliščinah si je težko predstavljati prihodnja študentska gibanja po vzoru tistih iz šestdesetih. Današnja bi morala izhajati iz drugačnih prizorišč, kot je univerza, kar pa zastavlja vprašanje, ali bi jih sploh lahko šteli za študentska gibanja. Ali pa bi morala na neki način rekonstituirati univerzitetno prizorišče izven univerze (*the site of the University off-site*) (nemara kot alternativno, neuradno, neodobreno prizorišče), stran od tistega, čemur smo zdaj vajeni reči univerza.

Iz angleščine prevedel Andrej Zavrl

Literatura

- ABRAMS, RICHARD M., 1965: The Student Rebellion at Berkeley: An Interpretation. *The Massachusetts Review* 6, št. 2, str. 353–365.
- AMARAL, ALBERTO, V. LYNN MEEK in INGVILD M. LARSEN (ur.), 2003: *The Higher Education Managerial Revolution*. Dordrecht: Kluwer.
- BLANCHOT, MAURICE, 2010a: Letter to Ilija Bojovic. V: Blanchot 2010d, str. 95–97.
- BLANCHOT, MAURICE, 2010b: [Exemplary Acts.] V: Blanchot 2010d, str. 98–99.
- BLANCHOT, MAURICE, 2010c: [Letter to a Representative of Yugoslav Radio-Television.] V: Blanchot 2010d, str. 82–84.
- BLANCHOT, MAURICE, 2010d: *Political Writings, 1953–1993*. Prev. Paul Zakir. New York: Fordham University Press.
- BOURG, JULIAN, 2014: Principally Contradiction: The Flourishing of French Maoism. V: Alexander C. Cook (ur.): *Mao's Little Red Book: A Global History*. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 225–244.
- BOURGES, HERVÉ (ur.), 1968: *The Student Revolt: The Activists Speak*. London: Panther.
- CHINESE COMMUNIST PARTY, 1966: *Decision of the Central Committee of the Chinese Communist Party Concerning the Great Proletarian Cultural Revolution*. Peking: Foreign Languages Press.
- COLLINI, STEFAN, 2012: *What Are Universities For?* London: Penguin.

- CROUZET, FRANÇOIS, 1969: A University Besieged: Nanterre, 1967–69. *Political Science Quarterly* 84, št. 2, str. 328–350.
- DAALDER, HANS in EDWARD SHILS (ur.), 1982: *Universities, Politicians and Bureaucrats: Europe and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DASGUPTA, RAJESHWARI, 2006: Towards the 'New Man': Revolutionary Youth and Rural Agency in the Naxalite Movement. *Economic and Political Weekly* 41, št. 19, str. 1920–1927.
- DAUBIER, JEAN, 1974: *A History of the Chinese Cultural Revolution*. Prev. Richard Seaver. New York: Vintage.
- DEBORD, GUY-ERNEST, 1964: Correspondance avec un cybernéticien. *Internationale situationniste*, št. 9, str. 44–48.
- DERRIDA, JACQUES, 1992: Mochlos; or, the Conflict of the Faculties. V: Richard Rand (ur.): *Logomachia: The Conflict of Faculties*. Prev. Richard Rand in Amy Wygant. Lincoln: University of Nebraska Press. Str. 1–34.
- DURAS, MARGUERITE, 1990: 20 May 1968: Descriptions of the Birth of the Students-Writers Action Committee. V: Marguerite Duras: *Green Eyes*. Prev. Carol Barko. New York: Columbia University Press. Str. 53–62.
- DUTSCHKE, RUDI in MARY-ALICE WATERS, 1968: Interview with Rudi Dutschke. *Young Socialist* 11, št. 8, str. 11–16.
- ESMEIN, JEAN, 1973: *The Chinese Cultural Revolution*. Prev. W. J. F. Jenner. New York: Anchor Books.
- FOUCAULT, MICHEL, 1991: Between »Words« and »Things« During May '68. V: Michel Foucault: *Remarks on Marx: Conversations with Duccio Trombadori*. Prev. R. James Goldstein in James Cascaito. New York: Semiotext(e). Str. 131–146.
- FREY, HUGO, 2004: *Louis Malle*. Manchester: Manchester University Press.
- GORZ, ANDRÉ, 1970: Détruire l'université. *Les Temps Modernes*, št. 285, str. 1553–1558.
- HENDRICKSON, BURLEIGH, 2012: March 1968: Practising Transnational Activism from Tunis to Paris. *International Journal of Middle East Studies* 44, št. 4, str. 755–774.
- JAKOBSEN, JAKOB (ur.), 2012: *Antiuniversity of London: Antibistory Tabloid*. London: MayDay Rooms.
- JAKOVljević, BRANISLAV, 2016: *Alienation Effects: Performance and Self-Management in Yugoslavia, 1945–91*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- KANT, IMMANUEL, 1979: *The Conflict of the Faculties*. Prev. Mary J. Gregor. Lincoln: University of Nebraska Press.
- LEGRAND, STÉPHANE, 2009: Louis Althusser: Mai 1968 et les fluctuations de l'idéologie. *Actuel Marx*, št. 45, str. 128–136.

- LEYS, SIMON, 1978: *The Chairman's New Clothes: Mao and the Cultural Revolution*. Prev. Carol Appleyard in Patrick Goode. New York: Allison and Busby.
- LYOTARD, JEAN FRANÇOIS, 1993: *Nanterre, Here, Now*. V: Jean François Lyotard: *Political Writings*. Prev. Bill Readings in K. P. Geiman. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MARCUSE, HERBERT, 1964: *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. New York: Beacon.
- MARCUSE, HERBERT, 1970: *The Problem of Violence and the Radical Opposition*. V: Herbert Marcuse: *Five Lectures*. Prev. Jeremy Shapiro in Shierry M. Weber. London: Allen Lane. Str. 83–108.
- MAZUMDAR, CHARU, 1970: *A Few Words to the Revolutionary Students and Youths*. *Liberation* 3, št. 5, str. 13–14, 84–91.
- MEDIEN, KATHRYN, 2019: *Foucault in Tunisia: The Encounter with Intolerable Power*. *The Sociological Review*. Splet. [Tudi v *The Sociological Review* 68, št. 3 (2020).]
- MEMBERS OF THE SITUATIONIST INTERNATIONAL AND STUDENTS OF THE UNIVERSITY OF STRASSBOURG, 2000: *On the Poverty of Student Life*. Detroit: Black & Red.
- NEWMAN, JOHN HENRY, 1873: *The Idea of a University*. London: Basil, Montagu Pickering.
- NOBLE, DAVID F., 1998: *Digital Diploma Mills, Part 2: The Coming Battle over Online Instruction*. *October*, št. 86, str. 118–129. [Tudi v *Sociological Perspectives* 41, št. 4, str. 815–825.]
- PATTERSON, MICHELLE, 1972: *French University Reform: Renaissance or Restoration?* *Comparative Education Review* 16, št. 2, str. 281–302.
- PERLMAN, FREDY, 1969: *Birth of a Revolutionary Movement in Yugoslavia*. Kalamazoo: Black & Red.
- SEARCH, ALEXANDER IDR. 2017: *Entrepreneurial Literary Theory: A Debate on Research and the Future of Academia*. London: Shot in the Dark.
- SEIDMAN, MICHAEL, 2004: *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968*. New York: Berghahn.
- WEBER, MAX, 1978: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, 1. Guenther Roth in Claus Wittich (ur.). Prev. Ephraim Fischhoff idr. Berkeley: University of California Press.
- ZEDONG, MAO, 1974: *Speech at Hangchow, 21 December 1965*. V: Stuart Schram (ur.): *Mao Tse-tung Unrehearsed, Talks and Letters: 1965–71*. Prev. John Chinnery in Tiejun. Harmondsworth: Penguin. Str. 234–241.

Razsrediščiti ali ponovno osrediščiti proletarsko politiko? Paradoks francoskega maoizma

ANTONIA BIRNBAUM

MAOIZEM, KOT GA NAJDEMO v Franciji maja 1968, je izšel iz nečesa zelo obskurnega in zamotanega, pri čemer bi nekateri dodali, da tudi razkril ni nič drugega kot to. V političnem smislu je maoistična struja marksizma zavračala delitev med intelektualnim in ročnim delom ter verjela v upor množic in se nanj tudi zanašala. Francoski maoizem je nastal iz preloma z althusserjanstvom, ki je poudarjalo avtoriteto, utemeljeno na praksi teorije, zavračalo malomeščanske upore študentskih gibanj ter spodbujalo znanstveni dvom v historistična in subjektivistična popačenja Marxa.

Najbrž najbolj briljantna knjiga francoskega maoizma, *Le singe d'or* (*Zlata opica*), temeljita razgradnja leninizma (Lardreau 1973), je danes v celoti prezrta ali pa kroži le kot zasebni bralski namig, medtem ko njegovega avtorja Guyja Lardreauja, skupaj z mnogimi drugimi maoisti, uvrščajo med reakcionarne »nove filozofe«, torej v skupino, ki jo je pomagal ustanoviti. Novi, razsrediščeni politični načini, ki jih je omogočila disociacija logike upora od domnevno objektivne koherentnosti proletarske politike, so navsezadnje ustvarili nov okvir proletarske pomembnosti, ki je bila drugačna od leninistične, vendar nič manj intelektualno dominantna.

Glede na to zavito uganko, glede na množico »mnenj« o maju '68, bi bilo morda smiselno vpeljati nekatere zamejitve. Zagonetne genealogije francoskega maoizma zato ne bom razpletala z navezavami na kitajski maoizem, ampak bom te formacije obravnavala zgolj z ozirom na francoske razmere.

Pokrajina in njeno ozadje

Tedanja althusserjanska pokrajina je nastala iz burnega filozofskega in političnega ozadja. To ozadje je bilo povezano z več pojavi iz sredine šestdesetih let. Vsi so bili neposredna posledica prvega večjega razkola v Francoski komunistični stranki (PCF) pri glasovanju o posebnih pooblastilih leta 1956, podpori Fronti narodne osvoboditve (Front de libération nationale, FLN) in neodvisnosti Alžirije.

V šestdesetih letih so študenti z Ulmske ulice¹ Marxa brali v razbremenjenem teoretičnem prostoru in se oddaljili od marksizma PCF. V politiki so poskušali italijanske protistaliniste odstraniti iz vodstva Zveze komunističnih študentov (L'Union des étudiants communistes, UEC). Leta 1965 so skupinsko napisali *Branje Kapitala* (Althusser idr. 2018). Ustanovili so tudi *Cabiers marxistes-léninistes* (1964), iz česar je leta 1966 izšla maoistična skupina, imenovana Zveza marksistično-leninistične komunistične mladine (Union des jeunesses communistes marxistes-léninistes, UJCml), ki so jo vodili Benny Lévy, Roland Castro in Robert Linhart; skupina je postala vodilna v odborih za Vietnam. Nekoliko stran od tega, in izključno filozofsko zasnovani, pa so bili še *Cabiers pour l'analyse* (1966–1969), ki so izhajali iz strukturalizma, psihoanalize in matematičnega formalizma.

To gibanje, v vsej svoji kompleksnosti, je v celoti temeljilo na študentih École normale supérieure. Soočilo se je s pretresom kitajsko-sovjetskega preloma, ki je v tistem obdobju zaznamoval komunistični svet. Maoizem na splošno razumemo kot začetek globalnega množičnega vala marksizma po prelomu s sovjetskim revizionizmom. Zaradi te diagnoze razmer, ki so jo poznejši dogodki ovrgli, je branje besedil tistega časa danes še posebej težavno, še zlasti zaradi njihovega ustaljenega sklicevanja na Stalina, ki je zanje samoumevno.

Morda bi bilo treba poudariti, da je celotno gibanje obsodilo študentske demonstracije v prvih mesecih leta '68 kot »malomeščanski«¹ pojav. V Nanterru se je Gibanje 22. marca pojavilo v istem času kot te demonstracije, a je skoraj takoj preseglo ozke zahteve študentov ter skupaj z delavci iznašlo in izvajalo nove protiavtoritarne prakse. Althusserjanci so se odločno držali stran in si

¹ Rue d'Ulm, lokacija École normale supérieure (op. ur.).

prizadevali spodkopati njihovo verodostojnost. To velja tudi za prve maoiste v UJC (ml), maoiste pred letom 1968, saj sta bili drugi dve maoistični skupini – Proletarska leвица (Gauche proletarienne, GP) in Marksistično-leninistična zveza komunistov Francije (Union des communistes de France marxiste-léniniste, UCFml), povezana s Sylvainom Lazarusom in z Alainom Badioujem – ustanovljeni šele po dogodkih iz leta 1968. Že leta 1966 se je UJC (ml) razšel z Louisom Althusserjem. Od delavcev so pričakovali vse, od študentov pa nič. Zato so svoje organizacije ustanovili v tovarnah. Zaradi te poteze – menjava intelektualne nadstavbe za bazo leta 1966 – niso uvideli, če rečemo vsaj to, pomena študentskih gibanj manj kot dve leti pozneje in so bili sovražno nastrojeni do njihovih pobud. Naj dodam še nekaj za celovitejšo sliko celotnega dogajanja: kljub množičnemu in presenetljivemu izbruhu stavk delavcev, ki so začasno omajale tradicionalne sindikate, kot je bila Glavna konfederacija dela (Confédération Générale du Travail, CGT), avtoriteta teh sindikatov ni poje njala. Maoistična intervencija UJC (ml) v tovarnah tega ni spremenila. CGT je po koncu gibanja izgubil status spoštovane organizacije, PCF pa se je socialdemokratiziral in s tem podpisal svoj konec. Toda med gibanjem '68 je avtoriteta teh institucij, strank in sindikatov to gibanje omejevala in ovirala njegov razvoj.

Šele po silovitih spopadih 12. junija 1968 v tovarnah Renault-Flins in Peugeot-Sochaux ter posledičnem vladnem razpustu vseh levičarskih formacij so se (nekdanji) althusserjanci obrnili na borce Gibanja 22. marca, ki so bili neposredno vpleteni v študentsko gibanje. Ta maoizem, ki je izšel iz althusserjanstva in se je povezoval z libertarnimi izkušnjami, se je na novo izumil po gibanju, v katerem ni sodeloval. GP je bila ustanovljena septembra 1968. Najslavnejši slogan te ponovne iznajdbe pa je bil: »Od protiavtoritarnega upora do proletarske revolucije.«

Paradoks je očiten: (nekdanji) althusserjanci so zdaj postali pomemben del tistih, ki so želeli povezati protiavtoritarnost in radikalen delavski boj, čeprav so prej vztrajali pri avtoriteti »teoretične vednosti« o zatiranju in nasprotovali protiavtoritarnim težnjam gibanja leta 1968, vključno z lateralnimi praksami študentov in delavcev, z njihovimi številnimi in ne-discipliniranimi oblikami upora – skratka, vsem inovativnim oblikam političnega boja. To se pogosto vse prehitro pozablja: ko se André Glücksmann, Jean-Claude Milner, Guy Lardreau in drugi spominjajo svoje vpletenosti v levičarsko gibanje leta '68 kot temeljne napake, se v resnici odrekajo nečemu, kar se nikoli ni zgodilo in se je

pojavi se še naknadno. Enako velja za Alaina Badiouja, Jacquesa Rancièra, Étienna Balibara ali Pierra Machereyja: v gibanju maja 1968 sploh niso sodelovali, čeprav nas na to ne spominjajo prav pogosto.

Vsi študenti z Ulmske ulice so dotični dogodek »zgrešili«, če uporabimo lacanovski izraz. Isto velja tudi za teoretično razsežnost. Na maj '68 in njegov protiavtoritarni vidik so vplivali Cornelius Castoriadis (*Socialisme ou Barbarie* [*Socializem ali barbarstvo*]), anarhizem, trockizem, libertarci, Henri Lefebvre, situacionizem, italijanski marksizem, ne pa ulmski teoretični krog. Vsi, ki so se odpravili na ulice pred in med majem 1968, so bili do Ulmske ulice ravnodušni, in to z razlogom, saj je bilo za »prakso teorije« vse to dogajanje enako kot nič. Ta teoretični zid ni nikoli zares padel, saj so ti misleci vztrajno prezirali »estetski nihilizem«, ki so ga pripisovali Guyju Debordu in drugim.

Pogosto povezovanje filozofov, kot so Badiou, Rancièra ali Balibar, z dogodki iz leta 1968 je dvojno restrospektivni učinek. Restrospekcija je ustvarila divergentna poznejša življenja. Znana je utajitev te »zgrešitve«, kar je pripeljalo do preobrazbe nekaterih maoistov v »nove filozofe«. Ta »zgrešitev« oziroma »spodletelost« pa je imela še drugo poznejše življenje. Omogočila je politično in teoretično razjasnjevanje sence, ki jo je pustil sprva prezrti dogodek. Rečeno natančneje, krog z Ulmske ulice očitno ni prezrl razredne dimenzije leta '68, temveč njegovo protiavtoritarno dimenzijo, ki je na novo problematizirala določenost materializma. Besednjak, ki je bil pred letom 1968 skupen vsemu »revolucionarnemu« mišljenju, je bil marksističen. Različni boji, ki so sprva potekali v tem okviru, pa so ga hitro presegli. Pojavile so se nove prakse, ki jih ni bilo več mogoče formulirati pod njihovimi pogoji. Toda tega ni bilo mogoče opaziti, če nisi bil del tega gibanja, in althusserjanci niso bili.

Seveda se je večina borcev kmalu raje odločila za resnične politične nevihte kot pa za odmaknjenost althusserjanske teorije. Toda med tistimi, ki so se pridružili neurju, so le redki občutili potrebo po izrecni analizi »zgrešitve«, po njeni pojasnitvi. Težava, ki je nato prešla v ospredje, je bil izziv avtoriteti teorije – ali domnevne prakse teorije – ki so ga zastavile tiste oblike vednosti, ki so se vzpostavile v samih materialnih bojih. Kako, na katerih prostorih, se povezujejo miselni in bojni procesi, kakšni so odnosi med tistimi, ki študirajo, in tistimi, ki delajo? Kako razumeti materializem, če ga ne določa več stabilna hierarhija baze in nadstavbe?

Ti premisleki so se najmočneje izrazili v delih *Le singe d'or* (Lardreau 1973) in *La leçon d'Althusser* (Althusserjeva lekcija; Rancière 1974) in nato še v *De l'idéologie* (*O ideologiji*; Badiou in Balmès 1976). Lardreaujeva knjiga je najzajetnejša in je imela precejšen vpliv na nadaljnji razvoj: leta 1973 se je temeljito polotila leninizma in artikulirala težave politike, ki ne temelji na profesionalnih revolucionarjih, temveč na iznajdbah njenih lastnih uporov in izkušenj. Badioujevi *Théorie du sujet* (*Teorija subjekta*; Badiou 1982) to ni uspelo niti leta pozneje, tudi ko se je zavest o neuspehu leninizma močno razširila, če ostanemo samo pri tem. Lardreaujeva knjiga se dogajanja v letu '68 v resnici sploh ne loti, le takole redkobesedno opredeli odnos do Althusserja: »Althusser, protiorožje kulturne revolucije, nas je zagotovo popeljal k njej; ko nas je naučil prepoznati, kaj je v resnici bil, je bila njegova naloga končana.« (Lardreau 1973: 22) Rancièreova knjiga nas zadeva bolj neposredno: oriše zapleteni »mehurček« althusserjanstva in pojasni, zakaj je ta mehurček počil.

Zato moram tukaj dodati še en oklepaj in razjasniti svoj pristop. Pri analizi zgodovinske konjunktore althusserjanstva izrecno sledim Lardreaujevim opazanjem, ki nakazujejo, da francoski maoizem ne izhaja iz althusserjanstva, ampak iz njegove kritične razgradnje. Zato ne bom izrisala podobnosti med mnogoterimi logikami protislovja iz Mao Cetungovega dela *O protislovju* (Mao 1953) in althusserjanskim konceptom naddoločenosti. Pri Althusserju gre pri naddoločenosti za paradoksalno partikularnost; je del kompleksne, nestabilne strukture, ki prevzema začasno vlogo določujočega dejavnika za celoto; nobenega »globljega, negibnega« načela ni, ki bi bilo odgovorno za površinske konfiguracije, obstaja le površinska nestabilnost teh konfiguracij in njihova začasna totalizacija. To nas lahko napelje k maoistični razgradnji delitve na ročno in intelektualno delo. Toda v kontekstu 1968 althusserjanska »praksa teorije« sebe ni nikoli vključila v to nestabilnost strukture, v njeno temeljno negotovost. Prav nasprotno, marksistično teorijo je predstavila kot ptičjo perspektivo, ki je zmožna razpoznati zmotno prepoznavanje (misrecognition, méconnaissance) v strukturi celote, in je odgovorna za njeno odpravljanje. »Prepoznati, kaj je Althusser v resnici bil«, je torej pomenilo prepoznati avtoritarne politike, ki so bile del umika iz politike, imenovanega »praksa teorije«.

Lardreaujeva in Rancièreova knjiga pod vprašaj postavljata povezanost, vezaj med protiavtoritarnostjo in proletarsko revolucijo in v tem smislu lahko

veljata za maoistični knjigi, čeprav nista omejeni nanj. Marksizem preoblikujeta v luči dveh praktičnih trditev: »Naš razlog (reason) je upor« in »delavci ne potrebujejo naše znanosti, ampak naš upor.« Zadnja izjava je izredno blede: poblisne, njena protiavtoritarnost se prikaže in nato prav tako hitro izgine v drugi izjavi – da je naloga študentov (in s tem vseh intelektualcev) »služiti ljudstvu«.

Ta uporniški materializem proučuje povezavo med proizvodnimi silami in proizvodnimi odnosi preko radikalne kritike družbene delitve na ročno in intelektualno delo. Ti dve knjigi zavrneta leninistično tezo o tem, da so »revolucionarni profesionalci« (malomeščanski intelektualci, ki so izdali svoj razred) znanje o revoluciji pridobili iz teorije in ga razširili v delavski razred, in se ponovno lotita proučevanja kroženja in distribucije delavskega védenja o oblikovanju in uresničevanju upora ter omejitev, ki jih temu kroženju postavlja družbena segmentacija dela. Rancièreova knjiga se v svoji ostri polemiki z Althusserjem bolj osredotoča na drugo trditev: »Delavci ne potrebujejo naše znanosti, ampak naš upor.«

Takšna trditev ponovno problematizira pogoje produkcije in prenosa vednosti ter postane jedro temeljite demontaže althusserjanskega teoretizma, pa naj gre za tezo o boju znanosti proti ideologiji ali pa za tezo o razrednem boju znotraj teorije. Toda kaj natančno je »praksa teorije« in kako poteka? Gre za zavito in zapleteno uganko, še posebej, če nanjo gledamo v luči njenega edinstvenega položaja, njenega mesta na nestabilnem presečišču odnosov med političnimi in akademskimi pozicijami na levi.

»Praksa teorije« je nestabilna mešanica nasprotujočih si racionalizacij v utemeljitvah razredne stranke in mandarinske logike, ki je v tistem obdobju konstituirala univerzo. Althusser ju je povezal in naperil drugo proti drugi, dokler tega strateškega in taktičnega »stroja« niso zamajale resnične omejitve političnih razmer. Njegove številne disfunkcije pa so prinesle tudi nepredvidene učinke, učinke, ki jih je povzročila disocijacija teoretičnega in političnega. Ta vrzel je odprla prostor, interval, ki se je hitro in na različne načine spreminjal.

Praksa teorije: Nestabilen mehurček

V uganki, ki se imenuje »praksa teorije«, je treba razlikovati več elementov. Najprej imamo Althusserjevo politično prakso, ki sicer ni nikoli navedena kot taka, in sicer v članku *O študentski moči*, objavljenem v *Humanité* 15. junija 1968, kjer ponovno vzpostavlja profesorsko institucionalno premoč nad študenti. Ta nova politika je imela obenem divergentne in nasprotujoče si vidike, ki so se izkristalizirali v nestabilnosti te prakse. Sama bom poskušala zarisati večplastne vidike mehurčka, ki je pod pritiski dogodkov iz maja 1968 počil. Njegovo negotovo nihanje, njegovo izmikanje, ki je nagnjeno k temu, da hkrati z zatrditvijo nečesa zatrdi tudi njegovo nasprotje, lahko razumemo le tako, da razgrnemo »slabo neskončnost«, ki ima »dve plati«, vendar je brez notranje dinamike.

Ločitev teoretičnega od političnega oziroma teoretični obvod, ki ga je Althusser predlagal v začetku šestdesetih, ima naslednjo odliko: omogoči filozofiji, da se izogne nadzoru Stranke. Ta prva odlika se prelije v drugo: mandarinski univerzitetni diskurz pretvori v totalizirajočo instanco, instanco znanstvene kritike ideologije, ki napaja vse družbene prakse. To zunanjo vednost je bilo nato moč uporabiti za kritiko napak, ki so se pojavile v študentskih protestih. V tem smislu je bil Althusserjev teoretični umik od politike Stranke v službi zelo določene politike: diskreditirati študentsko kritiko mandarinske logike, ki opredeljuje vednost in njen prenos.

Althusser je razkorak med teorijo in politiko poglobljal na različne načine. Prva vijuga: teorija ni bila več namenjena utemeljevanju politike Stranke: to je ustvarilo časovni zamik, ki je Stranki koristil. Njena politika ni bila več stvar debate, saj je bila teorija preveč zaposlena z vzpostavljanjem svoje doslednosti, da bi se lotevala malenkostnih argumentov francoske komunistične *realpolitike*. Druga vijuga: to naj bi pomagalo obnoviti Marxovo teoretično avtoriteto med intelektualci, v akademskem prostoru, in sicer brez neposrednega nasprotovanja interesom Stranke.

Medtem ko je plamtela kitajsko-sovjetska polemika, je Althusser pridobival čas za Stranko. Ker je domneval, da je dolgoročni interes Stranke povezan z znanstveno racionalnostjo, je Althusser ta teoretični interes prilagodil, tako da je sovpadel z bojem proti pojemajočim učinkom politike, ki jo je izvajala ta ista

Stranka, in sicer med študentsko mladino. Praksa teorije je ustvarila začasen zračni mehurček z dvojnimi učinki. Prvi je bil Althusserjev projekt regeneracije Stranke, teoretične obnove mandarinskega marksizma v nasprotju z njegovimi humanističnimi težnjami. Drugi pa je bil paradoksalen zagovor obstoječe strankarske usmeritve. Paradoksalno je, da se je vzdržal kakršnihkoli ugovorov, tudi ko je stranka leta 1965 podprla Mitterandovo predsedniško kandidaturo ali ko je »spontano« ideologijo študentov opredelila kot malomeščansko. Leta 1965 so UEC zapustili celo trockisti, althusserjanci pa so vztrajali.

Za Althusserja je praksa teorije zavesten poskus nadomeščanja prakse množic s strogostjo znanosti, pridobljeno v teoretičnem prostoru. Le ta strogost je sposobna pripeljati do »visoke« rešitve revizionistične krize marksizma. Množice so vedno ujetnice tega, kaj boj pomeni zanje; zastavke revolucije lahko zapopadejo le na popačen, subjektiven, »humanističen« način. Takó avtonomnost teorije nadomešča avtonomnost množic in ponuja filozofske rešitve natanko tam, kjer jih dejansko gibanje ne more. Politična dispozicija »prakse teorije« je bila torej podobna naslednjemu pogoju: da bi se vzdržali kakršnekoli sodbe o temeljih strankine politike, ta stališča podprimo brez utemeljevanja, zahtevajmo teoretično delo, ki bo avtonomno in bo potekalo v mandarinskem prostoru univerze, to je prav v tisti strukturi, ki ji študentsko gibanje v tem trenutku nasprotuje.

To pa še ni vse. Umik, ki ga je ponujala teorija, je ustvaril še eno vijugo, možnost, ki se je razlikovala od obnove znanstvene avtoritete. Branje besedil, namesto podpiranja strankine usmeritve, ne omogoča le posrednejšega odnosa do Stranke, ampak ustvarja tudi neposreden odnos do materialnosti besedil, na novo izumlja divjo hermenevtiko. Tak odnos do besedila ni več podrejen avtoriteti mandarina, ki jamči zanjo: pri svojem raziskovanju difrakcij, nepredvidenih kroženj črke, se ta odnos projicira na tavajoč, nedoločen prostor.

Branje, že samo branje, ki aktivira edinstveni miselni napor, ki ga branje zahteva, zadostuje za spodkopavanje mandarinskega diskurza. Naslov knjige *Branje Kapitala* je bilo v tem položaju nabito s pomenom. Osredotočenost na teorijo, njen umik od politike, naj bi povrnila objektivno moč znanosti, vendar tega ne more storiti brez miselnega napora, ki spodkopava hierarhično osnovo znanosti. Ta napor – in to je tudi moč tega althusserjanskega trenutka – je kolektivno miselno delo.

Materialno izkušena vednost zaradi svoje nepredvidljivosti ni več zasedrana v objektivnosti, v hierarhiji baze in nadstavbe. Izkusiti jo je mogoče z imanentnega vidika njene lastne prakse, medtem ko odnosi med intelektualnim delom in transformacijo sveta ponovno postanejo problematični. To prakso doživljamo izven figur »ideološke podpore«, kakršna je *angažiranost*; doživljamo jo izven ideologije, za katero je mišljenje odraz pogojev našega obstoja v zavesti. Ta razseljeni, nomadski marksizem se ni takoj vrnil v univerzitetni diskurz.

Vztrajanje pri dejanju branja, pri pozornosti, ki jo branje zahteva, poudarja neskladje med praksami vednosti in znanjem, ki ga podaja avtoritativno poučevanje. Althusser sam to območje nevednosti nakaže v svoji znameniti izjavi na začetku *Branja Kapitala*:

Naj zveni še tako paradokсно, vseeno lahko rečemo, da bo nekoč zgodovina človeške kulture morda kdaj videla v našem času obdobje, ki ga je med vsemi preizkušnjami zaznamovala tista najbolj dramatična in zahtevna, to je, odkritje in spoznavanje pomena najbolj »preprostih« vsakdanjih dejanj: gledanja, poslušanja, govorjenja, branja – dejanj, ki ljudi povežejo z njihovimi deli in s tistimi deli, ki so se jim zataknila v grlu, namreč z »odsotnostjo njihovih del«. (Althusser idr. 2018: 6)

V althusserjanskih vijugah, in v tej dodatni vijugi, je ta novi premislek, ki se nanaša na logiko vednosti, pridobil vse lastnosti eksplozivne, vrtoglave podrobnosti. Ta vdor materializma in nevednosti – skozi besedilo in akt branja – je v konstelacijo, ki jo je paralizirala dvojna avtoriteta Stranke in teorije, vpeljal novo neznancko. Ta vijuga je ogrozila logiko ptičje perspektive, ki je utemeljevala teoretski umik od politike, prav zato, ker je silila akterje, da so z neurejeno preureditvijo razmerij med prakso in vednostjo ponovno povezali politične in teoretične delitve v skladu s svojimi priložnostnimi, kontingentnimi stičišči. Med praksami in cilji bojev, med akterji, med delavskimi in študentskimi boji se je pojavil nestabilen fokus, osredotočenost na ponovno vzpostavitev njihovih medsebojnih povezav. Strateško rušenje strankarske zvestobe je dobilo lasten zagon in nastala je spirala, ki je močno preseгла svoj prvotni cilj. Večnoma je odpravila tudi mandarinske in militantne dodelitve. Tako sociološki opisi »živete« izkušnje kot samozadostna teoretizacija sta bili obrnjeni na glavo. V igri je bila prerazporeditev odnosov, ki povezujejo materialne in ideološke razsežnosti, proučevanje njihovih povezav, ne pa njihova imobilizacija z redom, ki jih hierarhizira. Ta trenutek je pravzaprav pomenil trenutek bližine

med althusserjanskim razmislekom o naddoločenosti in maoističnim nasprotovanjem delitvi med ročnim in intelektualnim delom.

Vendar pa je to imelo še manj relevanten učinek, ki je dušil to osvobojeno energijo. Glede na grožnjo, ki jo avtoriteti predstavlja branje, je Althusser to novo območje nevednosti hitro zaprl in ga vrnil v ideologijo profesorjev. Tako je po ponovnem branju *Branja Kapitala* althusserjanski Marx navsezadnje ostal seminarski Marx, univerzitetni Marx, ločen od praks in mišljenja o uporu, ki je del teh praks. Ravno to je vzrok za uspeh, za ponovno oživitev Althusserja v Franciji danes: njegovo teoretično delo, povezano s temi vprašanji, je univerzitetni prostor na novo integriralo v ekonomijo vednosti.

Toda v šestdesetih letih je epistemološki rez med znanstvenim in antropološkim (oziroma metafizičnim) Marxom upravičeval nezanimanje za drugega. Nenavadnost njegovega odhoda iz filozofije je bila »razrešena«, še preden bi lahko koga vznemirila. To je bil althusserjanski Marx, seminarski Marx, in to je bil tudi Marx, ki so ga poznali *normaliens*. Takšna ideologija jim je popolnoma ustrezala, medtem pa so se v predmestju Nanterre dogajale drugačne stvari. Zdi se neverjetno, toda dejstvo, da je bila École normale supérieure elitna ustanova, ki je izoblikovala vse univerzitetne profesorje v disciplinah, kot so filozofija, zgodovina in literatura, v celotnem študentskem gibanju sploh ni postalo vprašanje, in še manj problem. Naj samo spomnim, da so bili dvajsetletniki v École normale supérieure že *fonctionnaires*, ki so vplačevali v pokojninski sklad.²

Takšno althusserjanstvo je proizvedlo despotizem razuma oziroma platonizem v merilu, ki je ustrezalo dimenzijam komunističnih strank. Teorija, pa tudi razredni boj znotraj teorije, je bila zamišljena kot pedagoška naloga za tiste, ki imajo moč, in kot nadzor nad neredom. Dvom o vednosti se ni nikoli izražal glede na njen položaj v strukturah moči, temveč le glede na njeno racionalnost oziroma neracionalnost. Opozicija med pravičnim diskurzom (resničnim diskurzom) in zmotnimi diskurzi se je projicirala na razliko med področjem filozofije in področjem nereda, kjer so bili razdelani razlogi za konflikt. Med njima ni bilo prekrivanja.

² V devetdesetih je bil proračun razdeljen takole: 30 odstotkov denarja za visoko šolstvo je pripadlo trem odstotkom študentov.

In če se navsezadnje izkaže, da voditeljev komunistične stranke ni mogoče na novo izobraziti, če se ne morejo podrediti filozofiji, kot si je v *Državi* zamislil Platon, morajo politično vodenje prevzeti filozofi, tako kot Robert Linhart in nekateri drugi, ki so leta 1966 zapustili Komunistično stranko in ustanovili UJC (ml). Čeprav je bila Unija maoistična, čeprav je zarezala v politiko in ne v teorijo, čeprav je zatrjevala, da je »upor razumen«, je ostal velik pridržek. Unija je nadaljevala z althusserjansko diskvalifikacijo študentskega gibanja in ga obtoževala, da je postalo predmet socialdemokratskega spletkarjenja. Tako se je manipulacija s subjekti, o kateri je teoretizirala althusserjanska ideologija, ponovno pojavila v politiki.

Upor ni razumen, so trdili maoisti pred letom '68. Ali bolje rečeno, razumno se je upreti, vendar le v določenih pogojih. Na Kitajskem se študentje lahko uprejo, v Franciji pa se morajo najprej upreti delavci, študentje pa morajo služiti njihovemu uporu. In zato je vaša hči nema, je rekel Lacan. Zato je 9. maja 1968 na občnem zboru v palači Mutualité UJC (ml) zagovarjala stališče, da se mora gibanje najprej dogovoriti z delavci in šele nato demonstrirati proti policiji. To je bil karseda prazen argument, saj so gibanje in njegovi odnosi z delavstvom temeljili prav na zavračanju dogovarjanja s stalinističnimi aparati. Med vsemi skupinami, združenji in odbori je UJC (ml) v svoji volji, da »služi ljudem«, ostal sam, množična demonstracija študentov pa je bila eden od sprožilcev splošne stavke.

Vijuganje sem in tja. Tega čudaškega razvoja skoraj ni mogoče razvozlati. Tiste težnje – avtonomija teorije v odnosu do politične usmeritve PCF, teorija, ki ni odraz infrastrukture, ampak neposredna problematizacija materialnosti mišljenja –, ki so se osvobodile pred dogmatično avtoriteto, so obenem tudi težnje, ki so ponovno vzpostavile novo levičarsko obliko avtoritarizma. Dialektika nasprotij, kot jo je v dialektiki, ki se navezuje na logiko biti, v *Znanosti logike* razkril Hegel (2001).

To protislovje je posledica razpada althusserjanstva samega v ognju dogodkov. Maja je reakcionarna funkcija tega mehurčka postala jasna vsem, in mehurček je počil. Toda kaj se je zgodilo pozneje, ko se je ta tok srečal s protiavtoritarnimi tokovi? In zakaj pravzaprav se nam maoistična komponenta gibanj po letu 1968 še vedno zdi najbolj iznajdljiva, vsaj teoretično, če ne tudi politično? Poglavlje bom končala z orisom tega novega protislovja, in temu pravim ljubljanski epilog.

Ljubljanski epilog

To novo protislovje med figurami avtoritete in protiavtoritarnosti je prežemalo vsa gibanja po letu '68, na primer gibanje okrog Guattarija in institucionalne psihiatrije ali okoli situacionizma, vendar svojo analizo omejujem na to, kar se je zgodilo v združitvi upornikov proti teoretizmu in protiavtoritarnimi »uporniki« iz maja 1968.

Doslej opisani potek dogodkov je izpustil pomemben element, ki pa je prišel v ospredje v preureditvah, ki so sledile. Že prej sem omenila, da sta se izkušnja in jezik maja '68 razšla: marksistični okvir so presegle prakse in oblike vednosti, ki so zahtevale nov besednjak. Gibanje, ki je izšlo iz majskega dogodka, se je povezovalo s podtalnimi transformacijami materializma, ki so se na področju teorije zgodile pred njim. Kateri so torej ti počasni, predhodni podtalni tokovi, posebej močni v Franciji, ki so materializem obrnili na glavo? V grobem so se razvijali v dveh različnih povezavah med misljivim in življenjem. V sartrovskem eksistencializmu, nacionalni, izvirni različici klasičnega marksizma, je bila kritika vgrajena v »projekt«, ki je želel utelešati mišljenje. Njegova naperjenost k dejanju, njegova volja doseči drugo stran, je bila tako velika, da so njegove besede oponašale prehod. Stremel je k življenju, ki bi sovpadlo z lastnim ciljem. Pojavila pa se je tudi nasprotna usmeritev do tega življenja, ki ga napoveduje konec stavka, in s to novo usmeritvijo drugačna materialnost, ki ne služi temu projektu, ampak naseljuje telesa in jih žene naprej. Gre za življenje, ki je »preveč živo«, življenje »za samim seboj«, skozi katero se v racionalnost nemirno in nerazrešeno vračajo razlogi, skupni vsem, a potlačeni v družbeni delitvi vednosti in izžeti v družbenih delitvah dela.

Rancière poimenuje prav ta drugačni način materializacije v mišljenju:

Gibanje se ne ravna več po življenju, ki se postavlja pred samega sebe, temveč po življenju za samim seboj, o katerem je govor v antropologiji Levi-Straussa, v Lacanovi psihoanalizi ali v Foucaultovi arheologiji vednosti. Prav to življenje zadaj, ki sicer ni mislilo sebe ali preiščevalo o sebi, je ponudilo novo ozemlje za mišljenje in njegovo učinkovitost. (Rancière 2004: 21)

To življenje zadaj vse mišljenje pretvori v nastajanje nečesa, kar ne misli, oziroma vse mišljenje naveže na to, kar je v misli zunaj nje same, v telesih, kretnjah in stvareh. Tak materializem povezuje racionalnost z njenimi »zgrešitvami«,

namesto da bi racionalnost totaliziral in izključil v njeni lastni reflektivnosti. Ta odnos »življenja zadaj« s tistim, kar je mislljivo, je razbil doktrinarno enotnost marksistične kritike ravno v času, ko je izparela tudi avtoriteta PCF; oprijel se ga je protikolonializem, posebej alžirska vojna za neodvisnost, nato pa so se ga oprijeli še majski dogodki.

V nasprotju z objektivnimi kavzalnostmi, ki naj bi stale za razrednim bojem, in v nasprotju s teoretičnim postulatam, da tisti, ki izkušajo zatiranje, tega ne razumejo, je ta novi materializem konceptualiziral in sistematiziral vse tisto, kar se je takrat pojavilo kot neudomačena, divja racionalnost, nepomembno in nes pametno, vse, kar je nakazovalo heterogene logike življenja. Ta transformacija se je zgodila v marksizmu in obenem izven njega.

Nezavedno se je razcepilo med njegovo ojdipovsko strukturo in strojne želje (machinic desires); arheologija in genealogija sta se sami izginali iz tradicije in iskali védenje v materialih, praksah in najdiščih, kjer naj ne bi bilo mišljenja; Marx vednosti o uporju je bil iztrgan iz znanstvenega Marxa, ki vidi le učinkovitost kapitala. Na kratko, na tem preoblikovanem področju nič več ni bilo na svojem običajnem mestu. V vrzelih te nenavadne geografije se je zgodilo razsrediščenje proletarske politike. Razgradnja delitve med ročnim in intelektualnim je proletariat osvobodila revolucionarnega položaja (ali usode), ki je bil pripisan njegovemu objektivnemu položaju v družbenih nasprotjih. Njegovi boji in težnje so se končno izkazali za to, kar so tudi res bili, odnos do resničnosti, kot ga mislijo tisti, ki ga doživljajo. Revolucija se sproži s kolektivno nepokorščino zatiranih.

Se je ta težnja ujemala z maoizmom GP? Da in ne. Da. Vidimo jo lahko v lacanovskem besedišču teh politik, na primer, ko se pogajanje enači z zahtevo in želja s silo barikad. Prisotna je bila v libertarnih impulzih gibanja, čeprav ta razsežnost v teh besedilih ni bila zelo eksplicitna. Prisotna je bila pri izvajanju politik, akcijah z vozovnicami za metro³ in drugje. Pa tudi ne. Ne, ker je maoistično protiavtoritarno gibanje hitro zaprlo vrzel, iz katere je nastalo, in izničilo lastne protiavtoritarnne elemente. Zagovarjalo je nasprotovanje revizionistom (PCF in CGT), saj naj bi razred spet pridobil osrednje mesto. To

³ Večje število ukradenih vozovnic za metro so protestniki razdelili med delavce Renaulta (op. ur.).

osrednje mesto pa zahteva urejeno sintezo; zahteva, navajam *Vers la guerre civile en France* (K državljski vojni v Franciji), »povezovanje majske tradicije in njene protiavtoritarne razsežnosti s tradicijo delavskih bojev« (Geismar idr. 1969: 381).

Shema avantgarde je bila od zdaj naprej v primerjavi z boljševizmom obrnjena: resnica njenega položaja ne izhaja več iz vnašanja totalizirajoče vednosti, ki je izven razreda, ampak iz revolucionarnega pogleda v samem razredu. Toda še naprej je bila prisotna identifikacija z razrednim pogledom, ki centralizira vse delne poglede in ki predpostavlja vnaprej določeno funkcijo univerzalnosti. Vse misli o uporih izhajajo iz množic; natančneje, vse mišljenje množic je politično revolucionarno, kadar množice negirajo svoj odnos do družbe. Kjer se množice ujamejo v družbene delitve dela, v nasprotje med ročnim in intelektualnim, ni politike. Za intelektualce to pomeni zanikanje njihovega obstoja kot intelektualcev, tako da »služijo ljudem«. Morajo se disciplinirati prek negativne etike, da bi se pridružili razrednemu položaju, edinemu položaju, ki je lahko revolucionaren. Serge July in Alain Geismar sta junija 1968 zapisala: »V zvezi s tem je proletarizacija 'revolucionarnih' intelektualcev funkcija, ki jo mora gibanje izpolniti, če želi zmanjšati neenakopravni razvoj v intelektualnem in proletarskem razredu. Intelektualec se lahko vključi v revolucionarni tok tako, da zavrne svoj intelektualni položaj, svoj položaj v delitvi dela.« (Geismar idr. 1969: 381)

Zdaj si je intelektualec svojo revolucionarno zavest zagotovil z zavračanjem svojega zunanjega položaja v razmerju do razrednih pogojev. Dobrodošli v novi vladavini mizologije, v novem načelu avtoritete, povezane z razrednim bojem. Maoizem je v uporih proti avtoriteti znanosti najprej zagovarjal upor, ki prihaja iz množic, upor, ki ga lahko na ulici sistematizirajo le množice, tako da prekinajo svojo družbeno segmentacijo. Toda proletarska razredna naddoločenost univerzalnosti jih je hitro pripeljala do privilegiranja boja na ozemlju tovarne.

Na enak način je francoski maoizem spodbijal potrebo po avantgardni stranki, saj je trdil, da se najintenzivnejša politična mediacija nahaja v množičnem gibanju. Toda: v isti sapi je stranko spet postavil kot upravljavca vseh dialektičnih nasprotij med razredi, med ljudmi, med sekundarnimi in primarnimi vidiki določenega protislovja. Seveda naj bi bila to stranka »novega tipa«,

ki ne zapoveduje in ne vzgaja, ampak se prek nje izvajajo dejanja množic. Popoln neuspeh te skupine (skupine, ki naj bi postala stranka), ki je bila »podobna, preveč podobna« stari avantgardi, ni tema tega zapisa.

Kaj potem, kaj zdaj? Za konec naj spomnim na dve usmeritvi, ki nakazujeta dve poti. Iz te zagonetke je nastala *La nuit des prolétaires* (*Noč proletarcev*; Rancière 1981). Medtem ko klasični marksizem razred razume skozi »zavest o zatiranju«, ki vsebuje določeno predhodno koherenco, totalizacijo, v katero lahko umestimo vse prakse, in medtem ko družbena zgodovina razred omeji na njegovo družbeno identiteto, obstoj, ki je homogen z obstoječim stanjem stvari, Rancièreve pripovedi govorijo o dvojnem prelomu, o prelomu z obema navedenima okviroma. Univerzalnost, za katero si osebe v knjigi prizadevajo, ne premore nobene vnaprej dane koherence, kakršna je recimo objektivna koherenca industrijskega razreda. In izumlja se v diskontinuiteti z družbenim habitusom delavcev. Teoretično v delavskem razredu obstaja disociacija, tako od obstoječega univerzalnega kot od totalizirajočega horizonta. Tu se razsrediščenje proletarske politike zgodi v delavskem razredu samem.

Druga je knjiga *Théorie du sujet* Alaina Badiouja (1982). Čeprav njegova razgradnja leninizma ni nikoli izrecna, gre za zelo drzno, izjemno knjigo. Medtem ko je njegova teorija zamišljena kot teorija subjekta, imenovanega »stranka«, vzporedno z Lacanovo teorijo o subjektu nezavednega (in to leta 1981), je dejstvo, da je ta subjekt pod pogojem lastnega odnosa do novega in ne pod pogojem dogodka, ki v tej knjigi nima nobene vloge. Subjekt je zasnovan v imanentnem odnosu do njegovega lastnega subjektivnega procesa, na poti med tesnobo, pogumom, pravičnostjo in nadjazom. Če se je Badiou kdaj približal politični etiki realnega, in ne etiki resnice, potem je to v zadnjih poglavjih te knjige. Od tu se nam odpira pot naprej.

Iz angleščine prevedel Andrej Zavrl

Literatura

- ALTHUSSER, LOUIS idr., 1995: *Lire le Capital*. Pariz: Editions Quadrige.
- ALTHUSSER, LOUIS idr., 2018: *Branje Kapitala*. Prev. Maja Breznik in Suzana Koncut. Ljubljana: Sophia.
- BADIOU, ALAIN, 1982: *Théorie du sujet*. Pariz: Éditions du Seuil.
- BADIOU, ALAIN in FRANÇOIS BALMÈS, 1976: *De l'idéologie*. Pariz: Maspero.
- GEISMAR, ALAIN, SERGE JULY in ERLYN MORANE, 1969: *Vers la guerre civile*. Pariz: Publications premières.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH, 2015: *The Science of Logic*. Prev. George di Giovanni. Cambridge: Cambridge University Press.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH, 2001: *Znanost logike I* (2. popravljena izdaja). Prev. Zdravko Kobe. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- LARDREAU, GUY, 1973: *Le singe d'or: Essai sur le concept d'étape du marxisme*. Pariz: Mercure de France.
- MAO, ZEDONG, 1953: *On Contradiction*. New York: International.
- RANCIÈRE, JACQUES, 1974: *La leçon d'Althusser*. Pariz: Gallimard.
- RANCIÈRE, JACQUES, 1981: *La nuit des prolétaires: Archives du rêve ouvrier*. Pariz: Fayard.
- RANCIÈRE, JACQUES, 2004: *La philosophie en déplacement*. V: Marianne Alphant (ur.): *La vocation philosophique*. Pariz: Bayard. Str. 11–36.

Maj '68 in njegove posledice v teoriji: Strukturalizem, maoizem, neoliberalizem

ZDRAVKO KOBE

NEKOČ JE PO LJUBLJANSKIH predavalnicah krožila tale zgodba:* Ko je bil Daniel Cohn-Bendit, ena vodilnih figur pariškega študentskega gibanja iz leta 1968, prisiljen zapustiti Francijo, naj bi ga čez francosko-nemško mejo v prtljažniku svojega rdečega jaguarja osebno pretihotapil Jacques Lacan. Zgodba nam razkriva, kaj je v tistih časih povezovalo Lacana in Foucaulta: oba sta vozila jaguarja. Zanimiva je tudi zato, ker je očitno izmišljena. Na neposredno vprašanje novinarjev *Mladine* je Cohn-Bendit brez zadržkov zatrdil, da gre za mit (iz Francije ga je odpeljala igralka Marie-France Pisier).¹ Dejstvo, da je zgodba neresnična, pa jo dejansko naredi samo še toliko bolj nenavadno. Vprašati se moramo, zakaj si je bilo treba izmisliti dogodek, ki Lacanu pripisuje neposredne terenske izkušnje na barikadah študentskega boja. Predvsem pa se moramo vprašati, kakšno funkcijo je opravljala ta zgodba, na kakšno potrebo je odgovarjala, da je se je lahko širila tako uspešno in tako dolgo. V pričujočem prispevku bomo vzeli ti vprašanji kot izhodišče za obravnavo vloge teorije v dogodkih maja '68 in posledic, ki jih je ta nesporazum imel za sodobno kritično misel.

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Filozofske raziskave (P6-0252) in projekta Možnost idealizma za enaindvajseto stoletje (J6-1811), ki ju financira ARRS, Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

¹ Gl. *Mladina*, 23. april 2004. Na vprašanje, ali je bil Lacan vključen v dogodke leta 1968, je Cohn-Bendit odvrnil: »Hotel je biti vključen.« S to oceno se ujema tudi opis v biografiji, gl. Roudinesco 2009: 1905.

I

Uvodoma je treba poudariti, da strukturalizem kot vodilno intelektualno gibanje tistega časa ni imel dosti skupnega z obravnavanimi dogodki. Študentski protesti se ne samo niso zgodili v skladu s predvidevanji strukturalizma, temveč so jih njegovi protagonisti dejansko razumeli kot dogodek *proti* strukturalizmu, kot njegovo ovržbo. Didier Anzieu je zapisal, da dogodki maja '68 »niso samo študentski nemiri v Parizu, [...] temveč tudi mrliški list strukturalizma«. Claude Lévi-Strauss pa naj bi zgroženo pripomnil: »Konec je! Celotni znanstveni projekt je prestavljen nazaj za dvajset let.« (Nav. po Dosse 2012: 138)

Takšni odzivi nas ne smejo presenetiti. Strukturalizem se je najprej oblikoval v jezikoslovju kot znanstveni program in se je nato postopoma razširil na druga področja vednosti z izrecnim poslanstvom, da priskrbi trden metodološki okvir za tako imenovane znanosti o človeku. Če je v tradicionalni miselni paradigmi človek nastopal kot svoboden subjekt z brezdanjo globino, ki se izmika znanstvenemu zajetju, je nova šola mišljenja nasprotno zastopala stališče, da so tudi človeški pojavi podvrženi istim prisilam in enako neuklonljivi nujnosti, kot so izražene v zakonih narave, tako da je tudi na tem področju možna znanost v najstrožjem pomenu besede. Kot je pokazal Jean-Claude Milner, je »struktura« delovala kot okrajšava za ta program »razširjenega galilejstva« (Milner 2003: 173). Pod tem geslom je bil strukturalizem nato vpeljan tudi v druge humanistične in družboslovne vede, kot sta na primer etnologija in psihologija, da bi jih končno povzdignil do statusa stroge znanosti. Lévi-Strauss je denimo napovedoval, da bo »fonologija,« pri čemer je seveda mislil strukturalno fonologijo kot paradno disciplino strukturalistične paradigme, »v odnosu do družbenih ved neizogibno prevzela enako obnovitveno vlogo kot na primer jedrska fizika v odnosu do celotnega sklopa eksaktnih znanosti« (Lévi-Strauss 1958: 39). Lacan pa je ob predstavitvi svojega programa podobno zatrdil, da se »vse to izreka na znanstveni ravni, odkar obstaja znanost o govornici, ki je prav tako utemeljena in tako gotova, kot je fizika, in to velja za točko, na kateri je lingvistika« (Lacan 2001: 223). V nekem intervjuju je Lacan celo navrgel, da je »edina razlika« med njim in Freudom v tem, da on »pozna lingvistiko« (se pravi Saussura). Nova znanstvena metoda, ki je najprej dokazala svojo moč v jezikoslovju, naj bi skratka tudi ostalim »humanističnim« vedam zagotovila najstrožjo znanstveno utemeljitev, ne da bi v ta

namen potrebovala podobo človeka, ki da je s tem postala zastarela in preprosto odveč.

Vendar ni moglo ostati zgolj pri tem: nova metoda je neogibno prinesla s seboj tudi nekaj netrivialnih vsebinskih posledic. Ker jezik v njej nastopa kot zaprt sistem, ki je neodvisen od govorcevih intenc in je načeloma tudi ločen od zgodovinskih in družbenih pogojev – prav na tem je temeljila njena pretenzija po znanstvenosti –, je strukturalistična metoda samodejno poudarila moč in togost sistemskih prisil. »Subjekt ne govori, temveč je govoren,« so radi ponavljali. Posamezne izjave so bile prikazane kot dejanja, ki so vedno že vnaprej določena z nujnostmi strukture, in vsako preoblikovanje sistema je veljalo za strogo vzeto nemisljivo. Sama ideja imanentne transformacije sistema se je po mnenju strukturalistov vpisovala v predznanstven način mišljenja, ki ga tipično spremljata utvara suverena subjekta in pojmovanje zgodovine kot smotrnega procesa.

Sprejetje strukturalistične metode je tako pravzaprav vodilo v apolitično ali celo konformistično držo,² ki je bila v neposrednem nasprotju z angažiranim diskurzom, značilnim za kakega Sartra. Ta vidik je bil tako izrazit, da je bil strukturalizem v marsičem neločljiv od generičnega antisartrovstva in je svojo značilno potezo videl natanko v tem, da *noče biti angažiran*. Spomniti se moramo, da je bil naslov časopisa *Tel Quel*, ki je imel tudi v Sloveniji številne bralce, povzet po formuli: »Hočemo svet, hočemo ga *takega, kot je!*« Foucault je svojo generacijo podobno opredelil v razmejitvi do Sartra: »Sartrovo generacijo smo razumeli kot generacijo, ki je seveda bila pogumna in odprta, ki je imela strast do življenja, politike, eksistence ... Mi pa smo odkrili nekaj drugega, neko drugo strast: strast do pojma [*la passion du concept*] in do tega, kar bi imenoval 'sistem'.« (Foucault 2001: 1/542)

² V polemikah tistega časa so marksisti strukturalistom pogosto očitali, da so tehnokratni, in ko so si zastavili vprašanje, katero je tisto družbeno okolje, iz katerega izhaja strukturalizem kot ideologija, so ga radi postavili v pisarno. Priznati je treba, da so v svojem antihumanizmu strukturalisti neredko izrecno zagovarjali takšna stališča. To velja za Lévi-Straussa, vendar tudi za Foucaulta. V nekem intervjuju iz leta 1967 je ta npr. zatrdil, da je po njegovem »mogoče določiti optimum družbenega funkcioniranja, ko bi se na podlagi določenega razmerja med demografsko rastjo, potrošnjo, osebno svobodo vsakomur ponudila možnost ugodja, ne da bi se kadar koli oprli na idejo človeka. Optimum funkcioniranja je mogoče določiti interno, ne da bi mogli reči, 'za koga' je boljše, da je tako« (Foucault 2001: 1/645).

Čeprav je Althusserovo stališče zaradi izjemnosti njegovega položaja na francoski intelektualni sceni tudi v tem pogledu netipično, lahko podobno zadržanost do neposrednega političnega angažmaja tedaj zasledimo tudi pri njem. Kot nekdo, ki je bil odkrit privrženec Francoske komunistične partije in je hotel Marxovo odkritje izraziti v jeziku sodobne znanstvene metode, je Althusser seveda vztrajal pri revolucionarnem bistvu historičnega materializma. Vendar je bilo njegovo branje Marxa zelo samosvoje. Ker je podobno kot pravi strukturalisti videl glavnega nasprotnika v teoretskem humanizmu, je Althusser trdil, da je Marxu šele na podlagi epistemološkega reza uspelo odkriti novo znanost zgodovine, in je v skladu s tem poudarjal pomen znanstvene teorije za učinkovitost razrednega boja. V vsakdanjem življenju naj bi bili namreč tudi delavci pogreznjeni v vladajočo ideologijo, ki je seveda ideologija meščanskega razreda. Zato ne le niso sposobni razpoznati sil, ki vladajo v kapitalističnem sistemu, temveč v svojih spontanah odzivih, ki nujno ostajajo ujeti v vladajočo ideologijo, dejansko samo še dodatno krepijo temeljno strukturo kapitalističnega gospodarstva. Na podlagi takšnega premisleka je Althusser prišel do ocene, da je prva naloga razrednega boja v razbitju primeža vsakdanje očitnosti, to pa lahko opravi edino znanost. Pomen marksistične znanosti, marksizma kot znanosti, je posledično narasel vse do točke, da je osrednje mesto v revolucionarni praksi althusserovskega komunista zasedlo »teoretsko formiranje«. Do kakšnih praktičnih učinkov nas privede takšno stališče, je lepo razvidno iz prispevkov v reviji *Cahiers pour l'analyse*.

II

V vsakem primeru je treba ugotoviti, da strukturalizem ni spodbujal drže političnega aktivizma, še najmanj v podobi študentskega protestništva. Ravno nasprotno, Foucault je na primer zavzeto sodeloval v delu Fouchetove komisije za pripravo reforme visokega šolstva, ki je pozneje postala eden od neposrednih povodov za izbruh študentskega upora. Res je sicer, da je že sredi leta 1966, v času medijskega trionfa strukturalizma, Jacques Derrida napadel metafizični izvor njegovega temeljnega pojma, češ da je »struktura brez središča« zanj nekaj povsem »nemisljivega«. Prav tako je res, da je začetek kulturne revolucije, ki je prisegala na modrost množic, tega istega leta 1966 zbudila nove upe med radikalizirano mladino, saj je omogočala vizijo postavtoritarne socialistične družbe. Pomenljivo pa je, da niti to ni spodbudilo privrženecv strukturalizma,

da bi prevzeli vidnejšo vlogo pri študentskih protestih. Celo Union des jeunes communistes (marxistes-léninistes), skupina radikalnih študentov blizu Althusseru, ki je bila sicer v najboljšem položaju, da postane organsko jedro gibanja, se na začetku ni hotela pridružiti, saj je pri njih prevladala ocena, da so protesti izraz »malomeščanske« mentalitete.³

Dejansko si je težko predstavljati, kako bi kdo sploh mogel misliti, da je bil strukturalizem misel maja '68, saj so neskladja v vsebini in formi med obema vse preveč očitna.⁴ Da bi se prepričali o tem, je dovolj navesti nekaj sloganov, s katerimi so bili tedaj popisani pariški zidovi.

Prepovedano je prepovedati!
 Živeti brez mrtvih trenutkov – uživati brez ovir!
 Pod pločniki – plaža!
 Dolgčas je kontrarevolucionaren!
 Domišljijo na oblast!
 Beri manj – živi več!

To pač ni strukturalizem! Toda če strukturalizem potemtakem očitno *ni bil misel maja '68*, pa to ne pomeni, da je šlo za dogodek brez misli, pomeni le, da moramo njegovo misel iskati drugod. Kje? Najprej pri Jeanu-Paulu Sartru in njegovi *Kritiki dialektičnega uma*, ki je bila posvečena ravno vprašanju, kako se razpršena množica posameznikov konstituira v revolucionarni subjekt. Ne smemo pozabiti, da je bil Sartre edini javni intelektualec, ki so mu uporniški študenti dovolili, da nagovori protestnike v predavalnici na zasedeni Sorboni. Misel maja '68 moramo nato iskati pri *situacionistih*. Ti so ne samo razvili prakso »poneverjanja« oziroma »izpeljevanja« (*détournement*), ki so jo v propagandne namene množično uporabljali protestniki, še pomembneje je, da so njihove teoretske razprave študentom nudile prepričljiv okvir za razumevanje njihovega lastnega položaja. Anonimna brošura iz leta 1966 *O bedi v študentskem okolju* se na primer začne z ugotovitvijo, da je »poleg policista in duhovnika«

³ Zveza marksistično-leninistične komunistične mladine oz. UJC(ml) se je pozneje sicer res priključila študentskemu gibanju. Vendar se je to zgodilo v času, ko so protesti postalo tako množični, da so jih podprla tudi sindikalna združenja pod okriljem francoske komunistične partije in je bila podpora dejansko vprašanje političnega preživetja.

⁴ Ob petdesetletnici je tudi Alain Badiou podal strogo oceno majskih dogodkov in je v nasprotju z Milnerjevo tezo zatrdil, da maj '68 vse prej označuje »razvezo revolta in misli« (Badiou 2018: 12).

v Franciji ravno »študent bitje, ki je deležno najsplošnejšega prezira« (UNEF in AFGES 1966: 3). Toda ker se ne moremo spuščati v podrobnosti, navedimo le dva odlomka iz dveh splošno razširjenih situacionističnih spisov tistega časa: prvi je iz omenjene brošure, drugi pa iz knjige Raoula Vaneigem *Razprava o umetnosti življenja za uporabo mlajšim generacijam*:

Proletarske revolucije bodo *prazniki* ali pa jih ne bo, kajti življenje, ki ga napovedujejo, bo tudi samo ustvarjeno v znamenju praznika. *Igra* je zadnja racionalnost tega praznovanja, živeti brez mrtvih trenutkov in uživati brez ovir sta edini pravili, ki jih bo lahko priznala. (UNEF in AFGES 1966: 28)

Boj subjektivnega in tistega, kar ga ogroža, odslej razširja meje starega boja razredov. Ta boj ga oživlja in priostri. Stališče, ki ga sprejmeš v življenju, je politično stališče. Nočemo živeti v svetu, v katerem se jamstvo, da ne boš umrl od lakote, plača s tveganjem, da boš umrl od dolgčasa. (Vaneigem 1967: 3)

Nazadnje moramo misel maja '68 iskati pri *Henriju Lefebvru*. Lefebvre je bil v bistvu marksistični filozof, ki je hotel uskladiti Marxovo teorijo s sodobnim razvojem kapitalistične družbe.⁵ Njegov projekt je bil podoben Althusserovemu, le da ga je zapeljal v precej drugačno smer. Lahko bi rekli, da je Lefebvre v marksizem vpeljal nedelo. Medtem ko si je Marx še brez večjih teoretskih posledic lahko privoščil, da je prostemu času namenil le nekaj obrobni opazk, je Lefebvre trdil, da je v sodobnem kapitalizmu delavčev prosti čas postal do te mere subsumiran pod kapitalistične odnose, da je postal sestavni del kapitalističnega izkoriščanja. V takšnih okoliščinah je boj proti kapitalističnemu sistemu lahko uspešen le, če se ne omeji na prevrat v ekonomski strukturi družbe, na primer na spremembo lastništva, kot se je zgodilo v socialističnih državah (na ta način bi dobili le »buržoazno družbo brez buržoazije«), temveč mora predvsem vključevati temeljito spremembo vsakdanjega življenja. Za Lefebvra socializma pač ni mogoče definirati zgolj z ekonomskimi kategorijami, od njega imamo pravico pričakovati več: »Povedano drugače, socializem (novo družbo, novo življenje) je mogoče definirati *konkretno* le na ravni vsakdanjega življenja, kot sistem sprememb v tem, kar bi imenovali doživeto izkustvo.« (Lefebvre 1958: 58)

⁵ Lefebvre je predaval na univerzi v Strasbourgu in nato od 1965 v Nanterru. To ni nepomembno, ker sta bili obe univerzi žarišči študentskega gibanja.

Lefebvрово poudarjanje revolucionarnega potenciala neekonomske sfere je pripomoglo k »razširjanju področja boja«, iz katerega so pozneje zrasla nova družbena gibanja. Lefebvre pa je razvil tudi tako imenovano »teorijo momentov«, ki vsaj po našem mnenju ponuja najboljše pojmovno orodje za zajetje dogodkov maja '68. Moment pravzaprav označuje splet »več ali manj zunanjih okoliščin« vsakdanjega življenja (naj bo to »v igri, na delu, v ljubezni itn.«), v katerem pride do »odločitve«, ki iz njega naredi nekaj »absolutnega«. »'Moment' imenujemo *poskus, ki si prizadeva za totalno udejanjenje neke možnosti*« (Lefebvre 1961: 348), je »nemožna možnost«, je tisto, kar »oddaljeno nemožnost spremeni v bližnjo možnost« (Lefebvre 1961: 351). Momenta ni mogoče napovedati, vzpostavi se kot proizvod naključnih okoliščin, ki pretrga običajni tek dogodkov.⁶ Kljub temu pa ima po Lefebvru tipično strukturo, sebi lastno časovnost, svoj spomin, vsebino in obliko; pomenljivo je, da je moment kot poskus udejanjanja absolutnega sredi končnosti, »združitve praznika in vsakdanjosti« *obsojen na neuspeh*. »Znotraj momenta je zato odločilnega pomena instanca spodletelosti.« (Lefebvre 1961: 351) To je po Lefebvru tako rekoč cilj, h kateremu je moment usmerjen, a zato ne sme biti kriterij, po katerem ga presojamo. Vse to je bilo napisano krepko pred dogodki maja '68.

III

Čeprav je Lacan februarja 1969 kljubovalno zatrjeval, češ, »če majski dogodki sploh kaj dokazujejo, potem natanko to, da so strukture šle na ulice« (Foucault 2001: 1/848),⁷ nas odmaknjeni pogled sili k ugotovitvi, da so bili – vsaj maja

⁶ Ta plat teorije momentov je bila izrecno naperjena *proti strukturalizmu*. »Nazadnje [v teoriji momentov] tudi imamo neko strukturo možnosti in projektov, vendar pri tem zavračamo vsak strukturalizem, ki bi vnaprej določal dejanja.« (Lefebvre 1961: 349)

⁷ Lacan je to izjavil v okviru debate po Foucaultovem predavanju *Kaj je avtor?*, potem ko je Lucien Goldmann navrgel, da je v stavku »Strukture ne gredo na ulice« vsebovana temeljita kritika strukturalizma: »Se pravi, zgodovine nikoli ne delajo strukture, temveč jo delajo ljudje, pa čeprav ima njihovo delovanje vedno strukturiran in označevalen značaj.« (Foucault 2001: 1/844) Kot se rado dogaja pri udarnih formulah, so se med naklonjenimi bralci pojavile številne razlage tega, kaj je Lacan pravzaprav hotel reči s tem. Slavoj Žižek njegov odziv razume kot vztrajanje pri pravilnosti strukturalistične razlage majskih dogodkov: »Eksplozija vidnih dogodkov je bila v zadnji instanci posledica strukturnega neravnotežja – prehoda iz ene forme gospo-

1968 – strukturalizem in študentski protesti tako rekoč brez skupnega presečišča. V resnici bi bilo nenavadno, ko bi bilo drugače. Kako naj bi teorija, ki pravzaprav zanika možnost imanentne spremembe, nastopala kot subjektivna zavest za radikalno prakso emancipacije? V *Zgodovini strukturalizma* François Dosse v tej zvezi zelo jasno govori o »nesporazumu«.

Toda ker je logika idej eno, logika institucij pa nekaj povsem drugega, se je strukturalizem, ki je bila maja '68 ovržen tako v teoriji kakor v praksi,⁸ izkazal za enega največjih dobičkarjev majskih dogodkov (prim. Dosse 2012: 160). Kako je to mogoče? Po eni strani so študentski protesti prepričali oblast o nujnosti korenitih reform visokošolskega študija, vključno s prenovo domnevno zastaralih programov. V tem okviru so se začele ustanavljati nove katedre za lingvistiko in sorodne discipline, ki so jih na podlagi medijske prisotnosti preteklih let prikladno zasedli strukturalistično usmerjeni akademiki. »Če strukture ne gredo na ulice, pa zasedajo stolice,« je pripomnil Dosse (2012: 147–148).⁹ Po

stva v drugo, ki ga je Lacan opredelil kot prehod iz diskurza gospodarja v diskurz univerze.« (*Le Monde*, 2. junij 2008) Élisabeth Roudinesco Lacanovo formulo nasprotno bere kot izraz zahteve po prenovi univerze: »Predvsem pa je Lacan natančno razložil pomen stavka, napisanega na tabli maja 1968. Leta 1967/68 so bile 'strukture' na Sorboni predmet živahne debate med študenti jezikoslovja in književnosti. Številni med njimi so potem šli na ulice 'v imenu' ali 'zaradi' struktur, ker so zahtevali, da bi jim namesto akademskih nebuloz predavali o Jakobsonu, Barthesu in ruskih formalistih. [...] Tisti, ki je ta stavek napisal na tablo, se je torej *per negationem* odzval na stanje, s katerim se ni strinjal.« (Roudinesco 2009: 1911) Spet tretji vidijo v Lacanovi izjavi izraz resignacije, češ, tudi študenti, ki so šli na ulice, so še vedno ujeti v primež struktur, tako da od njih ni mogoče pričakovati realne družbene preobrazbe. Vsa tri branja se skratka strinjajo, kako zelo prav je imel Lacan, le da vidijo ta prav na povsem različne, naravnost nasprotno načine. To je razlog več, da jo mi beremo kot prazno retorično gesto.

⁸ Milner, ki pri strukturalizmu strogo razlikuje med znanstvenim programom in mnenjskim gibanjem, opozarja, da je bil najpozneje leta 1968 strukturalizem kot znanstveni program dokončno ovržen (Milner 2003: 160). Paradoks ni samo v tem, da je medijski uspeh skoraj natanko sovpadel z njegovim znanstvenim propadom. Še večji paradoks leži v dejstvu, da se je strukturalizem razširil na druga področja humanistične vednosti ravno na podlagi prepričanja o njegovi znanstveni naprednosti. Slepec slepca?

⁹ Podobno vidi institucionalne posledice tudi Milner, za katerega se je strukturalizem najpozneje po maju '68 preoblikoval v silo reda: »Strukturalistična doksa je postala

drugi strani so se vodilni predstavniki strukturalistične šole brez odlašanja začeli prilagajati novim ideološkim okoliščinam. Ta naloga je morala biti marksistična in naporna, saj se zdi, da v polju teorije človek ne more čez noč zamenjati enega referenčnega okvira z drugim. Vendar je bila modernizacija nujna, če so hoteli še naprej ostati na sceni.

To prizadevanje je v splošnem vključevalo dve gesti: teoretski priklon Marxu in preoblikovanje strukturalizma oziroma distanciranje od njega. V prvem seminarju po majskih dogodkih, izvedenem 13. novembra 1968, se je Lacanu tako zdelo nujno, da izrecno vpelje Marxa, ki je bil pred tem tako rekoč odsoten iz njegovega poučevanja:¹⁰ »Oprl se bom na Marxa, glede katerega sem bil v precejšnji zagati, nespreten, kot sem do njega že nekaj časa, da nisem prej vpeljal njegovega pogleda v polje, kjer je vendarle povsem na mestu.« (Lacan 2006: 16)

Kar zadeva strukturalizem – ki mu je v ustanovitvenem aktu Lacan pripisal privilegirano mesto (gl. Lacan 2001: 232) in glede katerega je še nedavno zatrdil, da »bo psihoanaliza kot znanost strukturalistična« (Lacan 2001: 211) –, pa se je Lacanu zdaj začelo »dozdevati«, da ga je »mogoče zvesti na to, kar bi sam imenoval preprosto resnost« (Lacan 2006: 12). *Le sérieux* je vse, kar je ostalo od tistega, kar je še pred nekaj leti veljalo za strog znanstveni program. Naslednje leto pa je Lacan razvil še »teorijo štirih diskurzov«, s katero je hotel ponuditi

instrument ponovnega vzpostavljanja reda.« (Milner 2003: 197) Kar zadeva zgodovinska branja majskih dogodkov, danes sicer vedno bolj prevladuje ocena, da je šlo za modernizacijski pojav, ki je francosko družbo uskladil s potrebami poznega kapitalizma. Takšno oceno je sicer že dovolj zgodaj podal Régis Debray: »Treba je bilo priskrbeti nove nravi za industrializacijo, ne ker bi pesniki zahtevali nove nravi, temveč ker je tako zahtevala industrija. ... Kot da bi Francija, da bi lahko vstopila v 21. stoletje, še zadnjič uporabila ves dekor 19. stoletja.« (Debray 2008: 23, 53) Verjetno ni nepomembno, da je bil Debray v času dogodkov v južnoameriškem zaporu in ne na pariških ulicah, ki so drugače udeležencem pustile tako prijetne spomine.

¹⁰ Na vprašanje študentov filozofije o tem, kakšno je razmerje med marksizmom in njegovo teorijo jezika, je Lacan leta 1966 odvrnil: »Reči je mogoče le, da marksizem implicira mojo teorijo govornice kot strukture nezavednega, če seveda ne zahtevate kaj več kot materialno implikacijo, s katero se zadovoljuje naša zadnja logika, se pravi, [reči je mogoče le.] da je moja teorija govornice resnična ne glede na zadostnost marksizma.« (Lacan 2001: 208) Povedano drugače, med njegovo teorijo in marksizmom po Lacanovem tedanjem prepričanju ni bilo nobenega odnosa.

študentom teoretsko orodje za njihovo samorazumevanje in ki je obenem, kot opozarja Milner, v nasprotju z vsem, kar je nekoč pomenil strukturalizem.¹¹

Položaj Althussera je bil še enkrat poseben, saj je bil pač marksist in je v posameznih kontekstih nastopil proti »strukturalistični ideologiji« še pred majskimi dogodki. Vendar je po majskih dogodkih njegov marksizem privzel precej drugačne poudarke. Althusser je sedaj videl ključno točko v *razrednem boju*, ki preči vse družbene odnose in nazadnje določa tudi sam teren, na katerem se odvija boj. Tako je zdaj ne samo zavrgel osrednji pomen »teoretskega formiranja«,¹² temveč je – pač v duhu novega vetra z vzhoda – ugotovil, da je prav »ljudstvo« tisto, ki najbolj ve, brez potrebe po teoriji. »V maoističnem angažmaju, ki je trajal nekaj let po 1968,« sklene Peter Hallward, »se je althusserovski projekt nadaljeval tako, da se je obrnil na glavo.« (Hallward in Peden, ur. 2012: 54)

A najprožnejši je bil brez dvoma Foucault. Spomnimo se, še leta 1966 je v *Besedah in rečeh* zapisal, da je »marksizem [...] v misli 19. stoletja kakor riba v vodi: povsod drugod preneha dihati« (Foucault 2010: 321), naslednje leto pa je izrecno dodal, da »Marx ne predstavlja epistemološkega reza« (Foucault 2001: 1/615). No, v omenjenem predavanju februarja 1969 Foucault iznenada ugotovi, da Marx vendarle ni eden tistih malih avtorjev, katerih ime se lahko izgubi, temveč ga skupaj s Freudom ustoliči za »utemeljitelja diskurzivnosti«, se pravi za avtorja, ki je tako odločilnega pomena za neko področje znan-

¹¹ »[Teorija štirih diskurzov] se opira na aksiom, da je mogoče ločiti entiteto od položaja, ki ga ta zaseda. To pa je, tega ni mogoče dovolj poudariti, antistrukturalistični aksiom *par excellence* in šibolet, ki v lingvistiki loči strukturalistični aksiom od transformacijskih.« (Milner 2003: 213)

¹² Samo v uredništvu revije *Tel Quel* so bili ob izbruhu nemirov lahko tako slepi, da so še naprej prisegali na primat teorije. V skupnem uvodniku v poletno številko 1968, ki je izšla neposredno po dogodkih, so programsko zapisali, da »označevalna dejavnost neke dane zgodovinske faze tvori odločilno determinanto transformacijskih možnosti te faze«; da je »vsak ideološki projekt, ki se danes ne predstavlja v razviti teoretski formi,« za njih »kontrarevolucionaren«; in da »zaradi tega« nemudoma »ustanavljajo skupino za teoretske študije« (Baudry 1966: 3–4). V tem je bila za njih »revolucija tu in zdaj«. Treba pa je priznati, da je revija *Tel Quel*, ki je bila nasploh mojster ideološkega in političnega prilagajanja, kmalu pristala na uhojenih maoističnih pozicijah in je bila pozneje tudi med prvimi, ki jim je Kitajsko uspelo zamenjati za ZDA.

stvene vednosti, da ustreznna disciplina lahko obstaja in se širi le na način, da se nenehno »vrača« nazaj k njemu. In če je v času strukturalistične mode Foucault brez zadržkov razglašal, da je »skušal vpeljati analize v strukturalističnem stilu na področja, na katera doslej še niso prodrle« (Foucault 2001: 1/611), se je pozneje kmalu distanciral od strukturalizma in nazadnje celo zanikal, da bi bil kdaj koli strukturalist (Foucault 2001: 2/1254).

Seveda taki obrati sami po sebi niso nekaj nedopustnega, celo v strogih znanostih nastopajo zamenjave paradigme ravno kot potrditev njihove zmožnosti za samoregulacijo, ko se na primer na podlagi kakega odločilnega preizkusa teorija povsem sesuje. Vendar se v polju znanosti to načeloma zgodi odkrito in s povsem jasnimi argumenti. Nasprotno pa so obravnavani avtorji svoje obrate vsem na očeh izvedli prikrito, tj. brez obračuna in na način, da so vsaj implicitno vztrajali pri teoretski kontinuiteti svojega projekta. Foucaulta, Lacana in deloma tudi Althussera se je pogosto bralo, kot da gre pri njih v resnici za homogene opuse. Posledica je bila zmeda in pojmovna samovolja.

IV

Nadaljnji razvoj seveda ni bil premočrten in mu tu ne moremo podrobneje slediti. Kljub temu pa je mogoče zatrditi, da je specifično teoretsko situacijo, ki se je oblikovala v sedemdesetih letih, v veliki meri zaznamovalo *dvojno neskladje* ali celo *dvojna prevara*, katere genezo smo skušali opisati. Teoretska usmeritev, ki jo včasih imenujemo »poststrukturalizem« (ali tudi »postmodernizem«), se je po eni strani rada postavljala s skoraj znanstveno doslednostjo, ki naj bi jo podedovala od izvirnega strukturalističnega programa, čeprav se je njen referenčni okvir medtem tako pogosto in tako radikalno spreminjal, da tega ni mogoče pojasniti z imanentnimi razlogi, temveč zgolj z upoštevanjem socioloških dejavnikov (kar je v polju teorije verjetno najhujša kritika). Po drugi strani je nastopala kot subverzivna šola mišljenja, ki da se je prekalila v bojih maja '68, čeprav v tem pogledu neposredne povezave tako rekoč ni bilo.

Ta dvojni nesporazum se je dodatno okrepil zaradi sočasnega vzpona francoskega maoizma. Njegova zmes radikalne kritike meščanske družbe in naivnega populizma je levičarskim zanesenjakom omogočila, da so se lahko še naprej predajali predstavi, da so pravi marksisti, čeprav so marksistično misel

hkrati očistili ekonomske analize, ki je iz te misli šele naredila marksizem. Foucault je na primer namesto o delavskem razredu začel govoriti o *le plèbe* in razredno protislovje izravnal v preprosto nasprotje med vladajočimi in vladanimi. In čeprav so vsi prisegli na razredni boj, so bili konkretni boji, ki so jih bíli delavci v okviru preizkušenih delavskih združenjih, kot so sindikati, praviloma odpravljeni z zamahom roke kot prazni, preživeti in včasih celo reakcionarni.¹³ Na ta način se je začela vzpostavljati nenavadna emancipacija kritične misli od realnih pogojev, ki je nazadnje privedla do stanja, v katerem je »teorija« postala ideologija izobraženega srednjega razreda, medtem ko so tradicionalni boji za pravice izkoriščanih ostali brez vsake teoretske opore. V vsakem primeru nam abstraktna radikalnost francoskega maoizma pomaga pojasniti, kako so se lahko njegovi akterji tako hitro sprevrgli v zagovornike človekovih pravic in proste izbire. Po tej plati se je maoizem izkazal za nujno razvojno stopnjo na poti od marksizma do neoliberalizma.

Razvoj v tej smeri je še dodatno okrepilo prečkanje Atlantika. Gotovo ni trivialna pripomba, da je *French theory* v resnici ameriški pojav, ki sta ga v veliki meri spodbudila širjenje visokošolskega izobraževanja v ZDA in posledična rast povpraševanja po splošnem intelektualnem ozadju, zlasti na jezikovnih in literarnih oddelkih.¹⁴ V akademskem okolju je ta domnevno radikalna teorija končno postala varna pred soočenjem z realnostjo: svoje teoretske slabosti je

¹³ Sedemdeseta leta zaznamujejo začetek upadanja množičnega delavskega gibanja. K temu so seveda prispevali različni razlogi, med katerimi je nedvomno preobrazba poznega kapitalizma, ki jo je na ideološki ravni razmeroma zgodaj razpoznal Jameson. Vendar je treba priznati, da je k temu dejavno pripomogla tudi domnevno radikalna kritika, ki je – in to danes radi pozabljamo – v tradicionalnih delavskih organizacijah videla svoje *nasprotnike* in je bolj kot ameriški kapitalizem sovražila samo še francosko komunistično partijo. Sredi osemdesetih let je tudi eden vodilnih ljubljanskih strukturalistov pripomnil: »Margaret Thatcher je treba priznati eno: uspelo ji je sesuti sindikate.«

¹⁴ Tezo je z vrsto primerjalnih analiz podrobno podkrepil Johannes Angermüller, ki opozarja na razliko v recepciji francoske teorije v Franciji in ZDA. »Od samega začetka ameriške recepcije je bila teorija zelo akademski pojav,« in je bila, poudarja Angermüller, po eni strani vezana na »teoretizacijo literarnih oddelkov okoli 1980« in po drugi strani na sočasni upad tradicionalnih pragmatističnih pristopov v sociologiji. »Tako je literarna kritika lahko zasedla veliko polje *soft science*, ki so ga zapustile družboslovne discipline.« (Angermüller 2012: 127)

sedaj brez težav lahko upravičila z domnevno pravilno pozicijo v emancipacijskih bojih (ali v analitičnem izkustvu), medtem ko je odsotnost dejanskih političnih učinkov lahko dopolnila s svojo domnevno teoretsko prodornostjo. Če gre svetu slabo, se je tako lahko zdelo, da je vsaj radikalna emancipacijska misel v odlični formi.

Potrebna je bila največja kriza kapitalističnega sistema po drugi svetovni vojni, da je prišlo do vsaj delne streznitve. Šele ko je nastopila kriza, je namreč postalo očitno, da je ta šola mišljenja, skupaj s svojo domnevno subverzivnostjo, tako globoka vpeta v sistem, da nima niti najmanjšega pojma, kaj je treba storiti. Razkrilo se je to, kar je Franck Fischbach nekje označil kot politični, ideološki in teoretski poraz leve katastrofalnih razsežnosti. Samo dejstvo, da smo ponovno prisiljeni posegati nazaj h klasičnim marksističnim mislecm, da bi si vsaj malo pojasnili stanje sodobne družbe, dovolj zgovorno priča, kako jalova je bila v resnici produkcija te leve emancipacijske teorije po maju '68. V tem pogledu je treba dati prav Foucaultu, ki je sredi sedemdesetih let začel tožiti nad »siromaštvom politične domišljije« in pozval k novemu začetku.

Mislim, da je ta streznitev dejansko nujna, če hočemo razviti konsistentno teoretsko platformo, ki bi bila zmožna oblikovati napredno politiko za naš čas. V ta namen je treba prevprašati tradirane predstave o vlogi teorije v dogodkih maja '68 in se znebiti zasanjanih pogledov v preteklost, tako ljubih sopotnikom velikih dogodkov, ker danes delujejo predvsem kot blokada mišljenja. In namesto da bi skupaj z Jacquesom Lacanom govorili o strukturah, ki so šle na ulico, bi za začetek morda lahko posvetili več pozornosti Edvardu Kardelju, ki je videl izvor levičarskih protestov v »globokem protislovju med mezdnim položajem inteligence in njeno težnjo po ohranitvi privilegiranega položaja v družbi« (Kardelj 1977: 67). V tem pogledu je Kardelj verjetno koristnejši od Lacana.

Literatura

- UNEF in AFGES, 1966: *De la misère en milieu étudiant considérée sous ses aspects économique, politique, psychologique, sexuel et notamment intellectuel et de quelques moyens pour y remédier*. Strasbourg.
- ANGERMULLER, JOHANNES, 2013: *Le champ de la théorie: Essor et déclin du structuralisme en France*. Paris: Hermann.

- BADIOU, ALAIN, 2018: *On a raison de se révolter: L'actualité de Mai 68*. Paris: Fayard.
- BAUDRY, JEAN-LOUIS idr. 1968: La révolution ici maintenant. *Tel Quel*, št. 34, str. 3-4.
- DEBRAY, RÉGIS, 2008: *Mai 68, une contre-révolution réussie: Modeste contribution aux discours et cérémonies officielles du dixième anniversaire*. Paris: Mille et une nuits.
- DOSSE, FRANÇOIS, 2012: *Histoire du structuralisme*. 2. Paris: La Découverte.
- FOUCAULT, MICHEL, 2001: *Dits et écrits*. Paris: Gallimard.
- FOUCAULT, MICHEL, 2010: *Besede in reči: Arheologija humanističnih znanosti*. Prev. Samo Tomšič in Ana Žerjav. Ljubljana: Studia humanitatis.
- HALLWARD, PETER in KNOX PEDEN (ur.), 2012: *Concept and Form*. I. London in New York: Verso.
- KARDELJ, EDVARD, 1977: *Smeri razvoja socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: Komunist.
- LACAN, JACQUES, 2001: *Autres écrits*. Paris: Seuil.
- LACAN, JACQUES, 2006: *Le Séminaire XVI: D'un Autre à l'autre*. Paris: Seuil.
- LEFEBVRE, HENRI, 1958: *Critique de la vie quotidienne*. 1. Paris: Arche.
- LEFEBVRE, HENRI, 1961: *Critique de la vie quotidienne*. 2. Paris: Arche.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE, 1958: *Anthropologie structurale*. Paris: Plon.
- MILNER, JEAN-CLAUDE, 2003: *Strukturalizem: Liki in paradigma*. Prev. Katarina Rotar idr. Ljubljana: Krtina.
- ROUDINESCO, ÉLISABETH, 2009: *Histoire de la psychanalyse en France – Jacques Lacan*. Paris: Le Livre de Poche.
- VANEIGEM, RAOUL, 1967: *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*. Paris: Gallimard.

II

Časi jugoslovanskega leta 1968

RASTKO MOČNIK

Čas zgostitve

OKOLI LETA 1968 SE JE ZGOSTILO več raznorodnih svetovnozgodovinskih procesov z različnimi logikami in različnimi časovnostmi. Ljudstva, ki jih je koloniziral imperializem 19. stoletja, so se večinoma osvobodila in so z gibanjem neuvrščениh odprla novo fazo v protiiperialističnem boju.¹ Umikal se je tudi neokolonializem: vietnamsko ljudstvo je zmagovalo v boju proti ZDA in njihovim zaveznikom.² V številnih zahodnem imperializmu podrejenih deželah je bil odpor že tako močan, da so ga lahko zadrževali le z diktatorskimi ali celo fašističnimi režimi.³ V deželah kapitalističnega središča se je močno okrepilo delavsko gibanje,⁴ razredni kompromis

¹ Prva konferenca neuvrščениh držav je bila leta 1961 v Beogradu. Organizacijo neuvrščениh so z Brionsko deklaracijo leta 1956 ustanovili predsednik Indije Jawaharlal Nehru, predsednik Egipta Gamal Abdel Nasser in predsednik Jugoslavije Josip Broz Tito. Načela povezovanja držav v boju proti imperializmu in blokovski politiki velikih sil so že pred tem formulirali na Azijsko-afriški konferenci v Bandungu (Indonezija) leta 1955.

² Vsega skupaj se je v Vietnamu bojevalo dva milijona sedemsto deset tisoč ameriških vojakov; južnovietnamske kolaboracionistične sile so ob kocu vojne leta 1975 štejele milijon in pol pripadnikov; zavezniki ZDA v vietnamski vojni so prispevali: Avstralija – vsega skupaj okoli 60.000 vojakov, Nova Zelandija – približno 1.000, Filipini – okoli 10.000, Republika Koreja – vsega skupaj več kot 320.000, Tajska – približno 12.000, Tajvan – več sto specialcev.

³ Južna Koreja 1961–1987; Tajska 1963–1973 in 1976–1988; Argentina 1966–1970 in 1976–1983; Grčija 1967–1974; Turčija 1971–1973 in 1980–1983; Uganda 1971–1976; Gana 1972–1993; Čile 1973–1990; Urugvaj 1973–1985.

⁴ Npr. v splošni stavki v Franciji v maju in juniju leta 1968 je stavkalo med sedem in devet milijonov delavk in delavcev, več kakor polovica petnajstih milijonov zaposlenih; delavsko gibanje v Italiji od poletja 1968 do leta 1972 (vključno z »vročo jesenjo« 1969) je med drugim leta 1970 izbojevalo »delavski statut«, še zdaj temeljni akt delovne zakonodaje.

je propadel in z njim njegov politični izraz – buržoazna demokracija. V postkapitalističnih deželah⁵ je birokratska vladavina povzročila gospodarsko krizo in se znašla v politični slepi ulici. V odgovor je na Kitajskem izbruhnila kulturna revolucija – zgled za socialistične boje v postkapitalističnih deželah in navdih za mladino sveta. V notranje boje češkoslovaške politične birokracije so z vojaško invazijo varšavskega pakta posegle vladajoče frakcije sovjetskega bloka. Po svetu so se mobilizirala študentska gibanja – prva revolucija prihodnjega »kognitariata«. ⁶ Wallerstein in kolegi vidijo v tem prepletu svetovno revolucijo, ko se je v krizi kapitalističnega sistema ob izteku »ameriškega« akumulacijskega cikla in s koncem »fordističnega« režima akumulacije svet odprl za začetek alternativne zgodovine človeštva.⁷

Čas preobrazbe

Na zgodovinske prelome so se prva odzvala mladinska gibanja po vsem svetu – od kitajske velike proletarske kulturne revolucije do *movimiento estudiantil* v Mehiki. V kapitalističnem središču so se gibanja uprla temeljem takratnega kapitalizma – »družini, šoli in tovarni« (Cohen 2011: 18) – in oznanila zgodovinski konec buržoaznega parlamentarizma.⁸ Sistem se je umaknil na vseh

⁵ Izraz »postkapitalizem« uporabljamo namesto bolj utečenih izrazov »realni socializem« ali »zgodovinski socializmi«. Razlog je v tem, da so te družbene formacije uveljavljale socialistični projekt v zgodovinskem položaju, ki ga je naddoločalo antagonistično protislovje med socialističnimi in kapitalističnimi procesi tako v njih samih kakor v svetovnosistemski razsežnosti. Te formacije niso bile več kapitalistične, a še niso bile socialistične. Več o tej problematiki gl. Samary 2017; Kržan 2017.

⁶ »V tistem trenutku se je začel boj za osvoboditev modreca izpod bojevnika. Leta 1968 je ta boj dosegel vrhunec. Leto 1968 je zlasti pomenilo, da sta se modrec in modrica uprla temu, da bi svoje znanje prepustila bojevniku, in da sta se odločila, da začneta služiti družbi.« (Berardi 2009: 58)

⁷ »[V zgodovini sta bili] samo dve svetovni revoluciji. Prva leta 1848, druga leta 1968. Obe sta bili zgodovinska neuspeha. Obe sta spremenili svet.« (Wallerstein idr. 1989: 97)

⁸ Buržoazna demokracija je v šestdesetih letih prenehala delovati, ker se je zlomil razredni kompromis države blaginje. Kapitalistični sistem niti v središču ni več zmožeg vzdrževati razrednega kompromisa zaradi sistemske krize in izteka »fordističnega« akumulacijskega režima (Bembič 2012). Takrat bi bilo mogoče podreti vladavino kapitala in začeti z izgradnjo socializma. V Čilu so ta proces pretrgale ZDA

točkah, a je tudi izumil nove oblike za svojo reprodukcijo: namesto družine – psihoterapijo in cerkveno pastoralo, namesto šole – vseživljenjsko učenje, namesto tovarne – *subcontracting* in *outsourcing* (vpeljavo tržnih mehanizmov v nekdanj sklenjene produkcijske procese).⁹ Buržoazni parlamenti so se preobrazili v partitokratske trdnjave, ki so si jih sčasoma podredile organizacije svetovnega kapitala in njegovih frakcij (Evropska unija, Mednarodni denarni sklad, ameriška federalna banka FED, Evropska centralna banka itn.).

Čas krize

V Jugoslaviji so se zaostri razredni boji in drugi družbeni spopadi. Dotedanji procesi so fragmentirali delavstvo (Novaković 2008), tako da se je bilo sposobno organizirati zgolj na ravni posamezne produkcijske enote. Običajna oblika delavskega odpora so bile »divje stavke«, zaradi omejenega obsega so bile večinoma uspešne. Produkcijske enote so bile organizirane v podjetja, se pravi, v osnovno organizacijsko obliko kapitalističnega produkcijskega načina (Bettelheim 2017). Vpeljava »tržnega socializma« z reformama leta 1961 in 1965 (Bilandžić 1978) je še pospešila težnjo podjetij, da ravnajo po kapitalistični logiki, tj. kot individualni kapitali. Ta objektivna težnja je okrepila gospodarsko birokracijo (takrat so ji rekli »tehnostuktura«, danes ji rečemo »menadžment«). Vladale so tri vrste birokracij: politična birokracija, ki je iz prve faze socialistične revolucije ohranila monopol na »končno odločanje«; kulturna birokracija, podrejeni partner, ki je užival relativno avtonomijo že od leta 1950 naprej;¹⁰ gospodarska birokracija, ki se je tako okrepila, da je leta 1965

z vojaškim udarom, v zahodni Evropi pa leve stranke s sabotžo revolucionarnih gibanj. V zgodovinskem trenutku, ko bi bile zahodne komunistične partije lahko odpravile ostanke buržoaznega parlamentarizma in sprožile socialistične procese, so se z »evrokomunizmom« odločile za anahronistično obrambo buržoazne demokracije in pripomogle k njenemu koncu – na kapitalističen način (Živković 2015).

⁹ Sistem se je preobrazil, tako da je integriral reartikulirane prvine upora (Boltanski in Chiapello 1999).

¹⁰ Avtonomijo kulturne sfere je po veljavni legendi napovedal referat Miroslava Krleža *O svobodi kulture* na Tretjem kongresu Zveze književnikov Jugoslavije 5. oktobra 1952 v Ljubljani (Krleža 1952). Do osamosvojitve ideološke birokracije je dejansko prišlo že prej na plenumu CK KPJ konec decembra 1949 (Petranović 1988). Učinki relativne avtonomije ideološke birokracije so bili najprej protislovni, zlasti v založništvu in v

skupaj z »liberalno« frakcijo politične birokracije vsilila »gospodarsko in družbeno reformo« (Kržan 2017, 2019).

Leta 1968 so bile v federaciji in na Hrvaškem, v Sloveniji in Srbiji na oblasti koalicije političnih in gospodarskih birokracij. Organizirale so »tržni socializem«, frakcijske boje v establišmentu pa so prikazovale za spopade med jugoslovanskimi narodi. »Tehno-liberalci« so ljudstvu ponudili potrošništvo v eni deželi: odstopili so od socialističnega projekta, svojo vladavino so poskusili reproducirati s kapitalističnim mehanizmom razrednega kompromisa (potrošništvo) in z buržoazno obliko razredne vladavine (federalne republike so preoblikovali v nacionalne države).

Ta projekt je bil anahronističen. Potrošniškega razrednega kompromisa je bilo takrat konec celo v središču sistema. Nacionalna država niti v središču ni več zagotavljala vladavine kapitala, saj se kapitalistični produkcijski način ni več mogel reproducirati v okvirih nacionalnih gospodarstev. Organizacija kapitalistične produkcije in cirkulacija kapitala sta se takrat začeli otresati nacionalnih spon in sta sprožili proces, ki mu zdaj pravimo globalizacija (Močnik 2006).

Čas upora

Jugoslovansko študentsko gibanje¹¹ se je uprlo politični birokraciji in učinkom »tržnega socializma«. Napadlo je strukturno podlago birokratske vladavine: *buržoazno* avtonomijo pravno-politične sfere, ki jo je vzdrževala politična birokracija, da bi se ohranila na oblasti. Ko se je študentsko gibanje zavzemalo proti učinkom »tržnega socializma« (družbeni neenakosti, razlikam med »razvitimi in nerazvitimi«, brezposelnosti, komercializaciji itn.), se je bojevalo proti *kapitalistični* avtonomiji ekonomske sfere. Naposled je gibanje v spopadu

prevodni književnosti so bili sprva napredni in zelo kakovostni. A kmalu so v izvirni književnosti začeli prevladovati meščanski eksistencializmi, v vizualnih umetnostih različice akademskega modernizma, kot splošno ideološko obzorje v šolstvu in kulturi pa so se krepili buržoazni nacionalizmi (Močnik 1995; Pantić 2018).

¹¹ Za začetek študentskih gibanj velja gibanje za svobodo govora na univerzi v Berkeleyju leta 1964. V Ljubljani se je študentsko gibanje začelo že v zimskem semestru študijskega leta 1963/64.

z ideološko birokracijo (nacionalnim kulturništvom)¹² podiralo *buržoazno* avtonomijo elitistične kulture, ki je zgodovinski mehanizem za reprodukcijo buržoaznih družbenih odnosov in kapitalističnega proizvodnega načina.¹³ Jugoslovansko študentsko gibanje se je bojevalo za socializem v postkapitalistični družbi, kjer so vladajoče birokratske koalicije spodbujale kapitalistične procese. Uveljavilo je številne socialistične prakse: neposredno demokracijo,¹⁴ alternativno ideološko in intelektualno polje,¹⁵ svobodne in solidarnostne oblike družbenosti.¹⁶ Ni pa izdelalo dolgoročne platforme, na kateri bi lahko povežalo ideološke spopade s kulturno birokracijo, abstraktno kritiko bla-

¹² Bojna pozicija nacionalne kulturniške birokracije je razvidna iz manifesta *Demokracija da, razkroj ne* (Bor idr. 1968).

¹³ »Relativno avtonomna sfera kulture« se je zgodovinsko začela oblikovati skupaj s protokapitalističnimi praksami akumulacije kapitala v renesančnem bančništvu in se je sčasoma kristalizirala v kompleks mehanizmov za reprodukcijo buržoazne družbe in kapitalistične družbene formacije (Breznik 2002; 2009).

¹⁴ Že od študijskega leta 1963/64 so na Univerzi v Ljubljani prakticirali »zborni študentov«. Bili so prostor političnih razprav in so sprejemali »stališča«, ki so bila način političnega pritiska. Po letu 1968 so se na fakultetah organizirali »akcijski komiteji«, ki so odločilno vplivali na politiko Zveze študentov in so imeli glavno vlogo pri njeni preobrazbi v Skupnost študentov.

¹⁵ Študentski glasili (*Tribuna* in *Katedra*) sta imeli velik politični vpliv, razvili sta bogato intelektualno dejavnost, gojili teorijo in prevajanje. Alternativnemu polju ideoloških in intelektualnih praks so se pridružile nekatere že delujoče splošne kulturne revije; neposredno iz teh gibanj je izšel *Časopis za kritiko znanosti, imaginacijo in novo antropologijo*. Dosežek gibanj je tudi *Radio Študent*, ki je radikalno preobrazil medijsko krajino v Sloveniji. Širše v Jugoslaviji so študentski tedniki postali politično in kulturno zelo vplivni, študentske revije so bile intelektualna in teoretska središča. Študentski kulturni centri so vsepovsod postali nosilci alternativne kulture v najširšem smislu. V tej optiki je politična in ideološka revolucija šestdesetih in sedemdesetih let zgodovinska prelomnica v Jugoslaviji. Ustvarila je prvo (in zadnjo) jugoslovansko kulturo, ki se je proizvajala »od spodaj«. Alternativna kultura je vztrajala celo v času vojn med pojugoslovanskimi državnimi in paradržavnimi tvorbami. Ustanove, procesi in prakse, ki jih je vzpostavila alternativa, so še zdaj med najpomembnejšimi nosilci tukajšnje družbenosti in braniki pred razdiralnostjo periferne kapitalizma.

¹⁶ Nove oblike družbenosti so vzpostavile tudi nove politične aparate. Zveza študentov se je preoblikovala v Skupnost študentov. Tudi politične prakse so alternativno institucionalizirali: najvišji organ študentskega lista *Tribuna* je postal zbor sodelavcev in bralcev *Tribune*, Skupnost študentov se je utemeljila z radikalnim »skupnostnim« statutom. Pozneje so se iz teh prelomov organizirala nova družbena gibanja.

govne produkcije in njenih učinkov ter politični boj proti politični birokraciji. Ta temeljna pomanjkljivost je povzročila končno nemoč študentskega gibanja in nesposobnost poznejše alternative, da se spopade z obnovo kapitalizma.

Dolgoročni čas

Študentsko gibanje je odprlo horizont, v katerem so v naslednjih desetletjih mladinske množice proizvedle jugoslovansko množično alternativno kulturo. V središču samoorganizirane alternativne kulture sta bila *rock* in pozneje *punk-rock*, okoli tega jedra so se razvila alternativna množična občila (časopisi, radii), kulturna središča (študentski kulturni centri v univerzitetnih mestih, mladinski klubi vsepovsod), vse do »novih družbenih gibanj«, alternativnih politik in ideologij. Novemu zgodovinskemu bloku se je pridružila materialistična teorija, ki se je vzporedno z množično alternativno kulturo razvila iz ideoloških in teoretskih praks v šestdesetih letih. Videti je bilo, da je politična in ideološka revolucija šestdesetih let sprožila inovativne in imaginativne prakse, ki so na novo določile socialistični projekt in vzpostavile nov socialistični horizont. Zdelo se je, da so si te prakse postavile alternativne institucije, ki jim omogočajo produkcijo in razširjeno reprodukcijo, s katero bodo sprožile splošno družbeno preobrazbo. Vse je kazalo, da bo jugoslovanski socializem na ozadju alternativnega vrenja in vzporednega samoorganiziranja delovnih množic (npr. v »divjih štrajkih«)¹⁷ prebil birokratsko blokado, zavrnil lokalne kapitalistične procese in svetovno zgodovino ponovno odprl za socializem. Jugoslavija je bila takrat v zgodovinsko privilegiranem položaju: v protisistemski državi so alternativna protisistemska gibanja na številnih področjih prevzemala iniciativo, če ne celo hegemonijo (Močnik 2000; 2003). Kristalizirala se je konjunktura, v kateri bi bilo svetovno revolucijo spet mogoče zagnati z obrobja. Eno izmed oporišč bi lahko bila jugoslovanska socialistična federacija.

¹⁷ Alternativna analiza stavke v Labinu je, denimo, diagnosticirala glavna protislovja jugoslovanskega postkapitalizma in bi lahko, če bi se reartikulirala v politično organizacijsko obliko, pomembno okrepila socialistične procese v takratni ofenzivi kapitalističnih praks in ideologij (Kuzmanić 1988).

Tempus edax rerum (Ovidius 2009: v. 234)

Vendar do tega ni prišlo. Študentskemu gibanju in pozneje alternativni je resda uspelo iznajti nove socialistične politične in ideološke prakse in jih utemeljiti na ustreznih aparatih, vendar se niso ne prakse ne aparati povezali s socialističnimi potenciali delavskega odpora niti niso prebili omejitev družbene »subkulture«. Vzroki za končni neuspeh študentskega gibanja in alternative so v glavnem trije: linearno umevanje zgodovine in prepričanje, da socialističnih procesov na dolgi rok ni mogoče zatreti ne v Jugoslaviji ne v svetovnih razsežnostih; nepopolna analiza birokratskega gospostva in njegovih možnih strategij; podcenjevanje svetovne neoliberalne kontrarevolucije. Podrobneje si bomo ogledali prvi in drugi vzrok.¹⁸

Kratki časi študentskega gibanja in poznejše alternative

Dolgoročna in skupna socialistična platforma študentskega gibanja in poznejše alternative je bila zagotovljena s socialistično usmeritvijo države.¹⁹ Posamezne kratkoročne socialistične prakse in njihovi aparati v študentskem gibanju in v poznejši alternativni si niso izdelali skupne dolgoročne platforme, s katere bi se spopadli s kapitalističnimi procesi in praksami. Kaj takega ni bilo mogoče: pluralizem heterodoksij ni dopuščal kakšne ortodoksije, niti navzven ne. Ko so protisocialistične sile razbile socialistični družbeni horizont in alternativni spodnesle infrastrukturo, je ostala brez moči in obtičala v ideološki zmedi. Periferni kapitalizem je alternativo prisilil v defenzivo, in s časom je degeneriral v nevladne organizacije in identitetne politike.

¹⁸ Tretji vzrok – svetovna neoliberalna kontrarevolucija – zahteva posebno obravnavo. Elemente za teorijo sodobnega kapitalizma iz tukajšnje perspektive je najti v drugih besedilih (Bembič 2012; Boškic idr. 2013; Drenovec 2013; Avtorska skupina 2013; Burcar 2015; Breznik, ur. 2015; González Villa 2017; Drenovec 2018; Podvršič in Breznik, ur. 2019; Breznik 2020).

¹⁹ Socialistični okvir je nudil konkretno oporo študentskemu gibanju in pozneje alternativni. V okviru »družbenega upravljanja« družbenih dejavnosti (za tukajšnjo problematiko je bila zlasti pomembna jugoslovanska netržna in neetatistična organizacija kulture, šolstva in znanosti) je bilo mogoče vzpostaviti specifično alternativno institucionalno infrastrukturo in zagotoviti denarne vire za mladinske klube, kulturne centre, alternativna društva, založbe, revije, festivale, za neodvisne fakultete itn.

Dolgi čas jugoslovanskih birokracij

Jugoslovanska politična birokracija se je že v šestdesetih letih razkrojila na republiške birokracije, ki so s svojim političnim monopolom reproducirale avtonomijo pravno-politične sfere. Z avtonomijo pravno-politične sfere se je ohranjala za kapitalistično formacijo značilna družbena struktura s tremi relativno avtonomnimi sferami: ekonomsko, pravno-politično in ideološko. Ker je politična birokracija z državnim nasiljem reproducirala birokratsko formo kot vladajočo obliko politične prakse, so se na materialni podlagi kapitalističnega modela treh avtonomnih sfer spontano izoblikovale tri področne birokracije: ekonomska, politična in ideološka.

Z vpeljavo delavskega samoupravljanja so delovne organizacije vse bolj samostojno delovale na »socialističnem trgu«, s tem pa se je krepila ekonomska birokracija (višji menedžment), ki se je v zgodnjih šestdesetih letih povezala z »liberalno« frakcijo v politični birokraciji in vpeljala »tržni socializem«. Tržni socializem je zaostрил družbena protislovja, spodbudil delavske stavke in bil eden izmed vzrokov za študentski upor.

To je bila prva resna kriza jugoslovanskega socialističnega projekta: vladajoče birokracije in tehnokracije so krizo reševale prek frakcijskih bojev in bile vse manj sposobne, da obvladajo protislovne procese. V osemdesetih letih so se lokalne republiške birokracije prestavile na neoliberalno platformo in se povezale z republiškimi tehnokratskimi skupinami v gospodarstvu. Objektivna omejenost republiških političnih birokracij na področje federalnih republik in njihova subjektivna omejenost na »nacionalni« horizont sta omogočili, da so se povezale z birokracijami v nacionalnih ideoloških aparatih; te so bile že od nekdaj nacionalistične, v osemdesetih letih pa so se politizirale na desnih in skrajno desnih pozicijah (Močnik 1995). Na liberalni platformi so se republiške birokratsko-tehnokratske koalicije znašle v antagonističnem konfliktu, ki ga niso bile sposobne rešiti – saj so se družbena protislovja v neoliberalni ideološki interpretaciji prikazovala kot nerešljivi konflikti med federalnimi republikami.²⁰

²⁰ Andrea Živković in Matija Medenica sta pokazala, kako so neoliberalni pritiski Mednarodnega denarnega sklada in Evropske unije okrepili konfliktne politike republiških birokracij in s tem dejavno pripomogli k razbitju jugoslovanske socialistične federacije (Živković in Medenica 2013).

Četudi je študentsko gibanje političnim birokracijam odvzelo monopol na področju političnih praks in procesov, so te ohranile monopol na ožjem državno-pravnem področju. S tem so omejele delavsko samoupravljanje na raven podjetij in prisilile delovne kolektive, da reproducirajo kapitalistične procese. Omogočile so vodilnim menedžerjem, da so postali glavni ekonomski in ideološki nosilci kapitalističnih procesov, delavski kolektivi pa so zaradi objektivnih pritiskov tržnega socializma zgolj legitimirali tehnokratske menedžerske odločitve. V kombinaciji z birokratskim državno-pravnim monopolom je tržni socializem onemogočil, da bi se podjetje, ki je značilen kapitalističen aparat,²¹ preobrazilo v socialistično produkcijsko enoto. Jugoslovanska podjetja so ostala kapitalistični aparati z realno podreditvijo dela in njihova objektivna logika je narekovala, da jih upravljajo strokovnjaki. Navzven so tekmovala v konkurenci med produkcijskimi enotami, navznoter so ohranjala in obnavljala hierarhično urejenost (Novaković 2008).²²

Vladavina politične birokracije je zatrla tudi zgodovinsko izjemno pomembni sistem »družbenega upravljanja«. Ta inovativni sistem je družbene dejavnosti (šolstvo, zdravstvo, kulturo, pokojninski sistem, socialo) izločil iz blagovne produkcije in jih izvzel tudi iz etatističnega upravljanja. A birokratska vladavina je družbeno upravljanje zaprla v družbeni rezervat, v katerem je zlasti ideološka birokracija ohranila in še okrepila politični vpliv in ideološko prevlado na področju izobraževanja, občil in kulture.

Doslej smo razpravljali o raznih birokracijah – a postaviti moramo temeljno vprašanje: kako teoretsko določiti postkapitalistično birokracijo. Ernest Mandel meni, da je birokracija vladajoča skupina, ki pa ni razred.²³ Charles Bettelheim meni, da je državna buržoazija, sestavljena iz dveh frakcij, vodilnih

²¹ Teorijo, da je podjetje aparat v mehanizmu kapitalistične produkcije in reprodukcije, je razvil Charles Bettelheim (2017).

²² Tega ni odpravila niti poznejša »dogovorna ekonomija«, četudi je vpeljala inovativno organizacijsko obliko »temeljne organizacije združenega dela«. V praksi je ta sistem le prevedel blagovne oblike neenakosti, monopolov itn. v pravne odnose.

²³ »To, da je dosledna obramba privatnih interesov birokracije v nasprotju z imanentno logiko podružbljenega planskega gospodarstva, namesto da bi bila z njo skladna, je najbolj jasen dokaz, da birokracija ni nov vladajoči razred. V vsaki razredni družbi obstaja kongruenca med zasebnimi interesi vladajočega razreda in imanentno logiko danega produkcijskega načina [...]« (Mandel 2016: 104)

menedžerjev v gospodarstvu in vodilnih funkcionarjev v državno-partijskem aparatu (Bettelheim 2017). Gérard Duménil in Dominique Lévy menita, da je različica menedžerskega razreda, ki je vladajoči razred v sodobnih družbah in v katerem frakcija vodilnih menedžerjev prevladuje nad frakcijo visokih državnih funkcionarjev.²⁴

Bolj kompleksno teorijo postkapitalistične birokracije je predložil Marko Kržan: postkapitalistična birokracija je aparat, ki ga ne nadzoruje noben vladajoči razred, saj so stari vladajoči razredi (buržoazija, zemljiški veleposestniki) odpravljeni – delavskemu razredu pa birokracija onemogoča, da bi se sploh sestavil v razred; hkrati sama birokracija ne more postati vladajoči razred, ker mehanizmov njene reprodukcije ni mogoče integrirati v mehanizme reprodukcije nobenega produkcijskega načina (Kržan 2016; 2017; 2019).

Kržanovo teorijo lahko nadalje konkretiziramo, če konceptualiziramo odnose, na katere ideološko napeljujejo izrazi, kakršni so »vladavina«, »gospodstvo«, »družbena moč« ipd. Ustrezen konceptualni aparat mora najprej zamenjati ideološko problemsko polje s teoretskim problemskim poljem: ne obravnavamo odnosov »gospodstva« itn. nasploh, temveč konkretne zgodovinske odnose na področju *produkcijskih razmerij*. Odnose, ki določajo produkcijska razmerja, lahko konceptualiziramo s temi razločki:²⁵ *pravna lastnina* – je ideološka oblika, v kateri se v pravno-politični sferi prikazujejo realni odnosi v procesih družbene produkcije, reprodukcije in distribucije; *posest* – je individualna ali kolektivna sposobnost pognati v tek produkcijska sredstva; *ekonomska lastnina* – je moč prisvajanja in uporabe predmetov, na katere se ta lastnina nanaša, zlasti produkcijskih sredstev, ter moč prisvajanja produktov uporabe produkcijskih sredstev; ta moč se lahko uveljavlja kot moč koordinacije in upravljanja delovnih procesov. Lastnina deluje, samo če je povezana s posestjo:

²⁴ »Družbe, ki so se sklicevale na socializem in na komunizem, so bile nekapitalistične razredne družbe. Bile so *kadristične* družbe, saj je bil v njih vladajoči razred razred kadrov. Zelo shematično je bilo odločilno dvoje: 1. na ravni ekonomskih mehanizmov birokratsko centralno planiranje; 2. na politični ravni nesposobnost vladajočega razreda, da bi vzpostavil razredno demokracijo (to je bil glavni vzrok za neuspeh 'reform') – in *a fortiori* da bi vzpostavil demokracijo, v kateri bi sodelovali tudi ljudski razredi.« (Duménil in Lévy 2012: 138).

²⁵ To problematiko so vpeljali Louis Althusser in sodelavci (Althusser idr. 2018), za postkapitalistične družbe pa jo je nadalje razvil Charles Bettelheim (2017).

ali tako, da so agenti lastnine hkrati tudi agenti posesti – ali tako, da so agenti posesti podrejeni agentom lastnine.²⁶

V državno-administrativnem postkapitalizmu je pravni lastnik produkcijskih sredstev država; ekonomski lastnik je politična birokracija, posestnik na ravni produkcijskih enot je ekonomska birokracija (menedžment v produkcijskih enotah), na ravni celotnega družbenega produkcijskega procesa pa politična birokracija. A politična birokracija je ekonomski lastnik in makroposestnik samo kolektivno, kot skupina, ne pa individualno. Zato je treba zagotoviti skupinsko kohezijo politične birokracije: kohezivni mehanizem je partija. Birokracija postkapitalistične države je po logiki svojega delovanja partijska birokracija. Mehanizem reprodukcije politične birokracije kot skupine na oblasti je partijska disciplina. Zato politični procesi, odločanje o državni politiki, vključno z makroekonomsko koordinacijo potekajo v okviru partije. Partijski mehanizmi tudi povezujejo oblastno politično birokracijo z izvršilnim administrativnim aparatom ter zagotavljajo disciplino tega aparata in nadzor nad njim.

V jugoslovanskem postkapitalizmu so bila produkcijska sredstva *družbena lastnina*, pripadala so vsem skupaj in nikomur posebej.²⁷ Celotni družbeni produkcijski proces je organizirala politična birokracija: zato je bila politična birokracija posestnik produkcijskih sredstev v družbeni lasti na ravni družbe kot celote. To celokupno *posest* bomo označili P_1 . S produkcijskimi sredstvi v posamezni produkcijski enoti pa so »kot dobri gospodarji« upravljali delovni kolektivi: delovnim kolektivom je torej pripadala *posest* sredstev v posamezni produkcijski enoti – označili jo bomo P_2 . Tudi *ekonomska lastnina* je bila razdeljena: na ravni produkcijske enote je pripadala menedžmentu, tj. ekonomski

²⁶ V fevdalizmu so neposredni producenti (tlačani) posestniki produkcijskih sredstev (sposobni so jih pognati v delovanje), niso pa njihovi lastniki (ne morejo si prisvajati produktov uporabe produkcijskih sredstev). Ekonomski lastniki so fevdalci, ki pa si morajo prisvajanje presežnega produkta zagotoviti z zunajekonomskim nasiljem (s pravno-političnim, ideološko-religioznim in neposrednim fizičnim nasiljem). V kapitalizmu neposredni producenti (mezdni delavci in delavke) niso ne posestniki ne ekonomski lastniki produkcijskih sredstev. Zunajekonomsko nasilje zato ni potrebno.

²⁷ Z jugoslovansko institucijo družbene lastnine se je postkapitalizem doslej najbolj približal *odpravi* lastnine.

birokraciji (označili jo bomo L_2), na ravni celotne družbene produkcije pa politični birokraciji (označili jo bomo L_1).²⁸

Iz te matrice lahko izpeljemo strukturna protislovja, ki so bila materialni vzrok družbenih konfliktov v jugoslovanskem postkapitalizmu:

- Protislovje med delavstvom in politično birokracijo – P_2 / L_1 : sproža konflikte v socialističnem horizontu (člena protislovja sta učinek socialistične revolucije in sta specifična za postkapitalistično družbeno formacijo). To je temeljno antagonistično protislovje jugoslovanskega postkapitalizma, ki se le redko prikaže neposredno (kakor v veliki stavki v rudnikih Trbovlje, Hrastnik in Zagorje leta 1958), večinoma pa se kaže v spremenjeni obliki »divjih stavk« v posameznih produkcijskih enotah.
- Protislovje med delavstvom in ekonomsko birokracijo – P_2 / L_2 : sproža konflikte v kapitalističnem horizontu (člena protislovja sta učinek kapitalističnega produkcijskega načina in se spontano reproducirata v postkapitalizmu, kolikor te spontane reprodukcije ne blokira zavestna politična in ekonomska praksa; delavsko samoupravljanje je bilo prav poskus, da se ta reprodukcija odpravi in nadomesti s produkcijo-reprodukcijo socialističnih produkcijskih razmerij). To protislovje je antagonistično, najbolj izrazita pojavnost oblika so »divje stavke« v posameznih produkcijskih enotah. Zaostrene konflikte v tem ključu odpravlja politična birokracija z delnimi koncesijami delovnim kolektivom. Organi delavskega samoupravljanja v glavnem amortizirajo antagonizem tega protislovja.
- Protislovje med politično in ekonomsko birokracijo – P_1 / L_2 : sproža konflikte med specifično postkapitalističnimi procesi (vladavina postkapitalistične birokracije) in spontano reprodukcijo kapitalističnih procesov (menedžment v produkcijskih enotah, ki producirajo za trg). To protislovje ni antagonistično,²⁹ saj se v njem soočata procesa vladavine

²⁸ Ideološki izraz protislovja, ki je izhajalo iz križanja delitve posesti na P_1 in P_2 ter delitve ekonomske lastnine na L_1 in L_2 , so bili spopadi med zagovorniki tržne koordinacije družbenega dela (gospodarska birokracija in »liberalna« frakcija politične birokracije) in privrženci plansko-tržnega reševanja družbenih produkcijskih problemov. V takratni jugoslovanski ekonomski vedi je njena specifična epistemična logika še dodatno mistificirala realno protislovje in ga je spremenila v polemiko med zagovorniki »profita« in privrženci »dohodkovne teorije« (Merhar 2010).

²⁹ Antagonistično lahko postane, če se okoli njega zgostijo druga protislovja, npr. geopolitični konflikti. Agresijo Varšavskega pakta na Češkoslovaško leta 1968 je

na dveh različnih ravneh (celotna družba – posamezna produkcijska enota). Ker ima politična birokracija monopol na politične prakse, se protislovje P_1 / L_2 na ravni političnih praks prikazuje v spremenjeni obliki spopada med »ortodoksi« in »liberali«.³⁰

Matrica pa nam tudi omogoča, da hipotetično izpeljemo, kateri zavezništvi sta bili mogoči – in zakaj se je eno tudi udejanjilo:

1. Zavezništvo na ravni produkcijske enote: $P_2 + L_2$, med delavstvom in menedžmentom. To bi lahko bila postkapitalistična različica »fordističnega« kompromisa – s pogojem, da produkcijske enote ne bi delovale v izključno tržnem okolju, se pravi, s pogojem, da bi odpravili vladavino politične birokracije in vpeljali sistem socialistične demokracije, nemara na podlagi analogije z »družbenim upravljanjem«. To zavezništvo se ni udejanjilo.
2. Zavezništvo na ravni upravljavskih skupin: $L_1 + L_2$ (z izključitvijo delavstva) + $P_1 + P_2$ (z izključitvijo delavstva). To bi bilo oblikovanje vladajočega razreda, »državne buržoazije« v Bettelheimovem smislu ali nekapitalističnega vladajočega razreda, sestavljenega iz (političnih in gospodarskih) »kadrov« v smislu Duménila in Lévyja. To zavezništvo se je udejanjilo v koalicijah republiških političnih, ekonomskih in ideoloških birokracij, ki so razbile Jugoslavijo.

sprožila prav zmaga »liberalne« frakcije v Komunistični partiji ČSSR, ki je v kontekstu hladne vojne »ortodoksi« na oblasti v drugih državah sovjetskega bloka niso mogli dopustiti.

³⁰ V obdobju med letoma 1961 in 1974 politični konflikti v Jugoslaviji potekajo v ključu protislovja P_1 / L_2 , ki se ideološko in politično prikazuje na dva prepletena, a ne simetrična načina: kot konflikt med »ortodoksi« in »liberali« in kot konflikt med republiškimi politično-ekonomskimi birokracijami. 1961: »liberali« izsilijo poskus gospodarske reforme, ki ga »ortodoksi« hitro zatrejo; 1965: »liberalna« gospodarska in družbena reforma, vpeljava tržnega socializma; 1966: federalno vodstvo politične birokracije razreši z vseh funkcij Aleksandra Rankovića, predvojnega komuniste in partizanskega poveljnika; reforma Službe državne varnosti; 1970–1972: »liberali« na oblasti na Hrvaškem, v Sloveniji in v Srbiji; množično nacionalistično gibanje na Hrvaškem; pod pritiskom najvišjega vodstva federalne politične birokracije odstop »liberalov« na Hrvaškem, v Sloveniji in v Srbiji; 1974: nove ustave federacije, republik in pokrajin; bistvene koncesije avtonomiji republiških političnih in ekonomskih birokracij, poskus »preseganja« (sicer ideološkega) nasprotja med »planom« in »trgom« z »dogovorno ekonomijo«.

Zavezništvo št. 2 je imelo strukturno prednost. Najprej zato, ker se je v svetovnem kapitalističnem sistemu v osemdesetih letih zgodila sprememba v režimu akumulacije – v »postfordističnem«³¹ režimu je vodilno vlogo prevzel menedžment, ki je s svojimi mednarodnimi organizacijami izvršil neoliberalno kontrarevolucijo v postkapitalističnih deželah. Nadalje pa zato, ker so v razmerah blagovne proizvodnje »tržnega socializma«³¹ produkcijske enote delovale kot kapitalistična podjetja, se pravi – proizvajale so vrednost in presežno vrednost, oboje pa predpostavlja realno podrejenost dela kapitalu (delavke in delavci nimajo več kompetence, da bi upravljali produkcijsko enoto) in s tem hierarhično organizacijo delovnega procesa – Marxovo »despotstvo«³¹ v delovnem procesu (Marx 2012: 530).

Projekta, da se iz zavezništva št. 2 sestavi nov vladajoči razred, so se republiške nacionalne koalicije političnih, ekonomskih in ideoloških birokracij lotile z edinim orodjem, ki so ga imele: z državnim aparatom. Uveljavile so »piemontsko funkcijo«³¹ države³¹ in izvršile kontrarevolucionarni udar od zgoraj. A z ustanovitvijo *buržoaznih* nacionalnih držav niso ustvarili tudi nacionalnih buržoazij. Projekt, kakor je bil zamišljen, je propadel – ostale so periferne kapitalistične države s kompradorsko birokracijo na oblasti in presežno izkoriščanim ljudstvom na terenu. S tem je bilo konec obdobja, ki so ga pomagala ustvarjati uporniška gibanja šestdesetih let prejšnjega stoletja.

³¹ Gramscijevo idejo o »piemontski funkciji«³¹ države je v analizi postsocialističnih procesov razvil Carlos González Villa ob protestnem gibanju v Sloveniji leta 2012 (González Villa 2017a). Gramsci piše takole: »[F]unkcija 'piemontskega' tipa je v tem, da država nadomesti lokalne družbene skupine pri vodstvu boja za obnovo.«³¹ V boju za vzpostavitev enotne buržoazne nacionalne italijanske države je bila italijanska buržoazija prešibka in preveč razdrobljena, da bi lahko vodila buržoazno nacionalno revolucijo. Vlogo buržoaznega razreda je zato prevzela piemontska monarhija: ta je revolucionarni boj opremila s svojimi državnimi aparati – z »vojsko in politično-diplomatsko močjo«³¹ (Gramsci 1975). – Jugoslovanske republiške politične birokracije so v zavezništvu z republiškimi tehnokracijami in s podporo republiških nacionalističnih ideoloških birokracij v »piemontskem«³¹ procesu vzpostavile buržoazne nacionalne države, pravno-politično ogrodje za vpeljavo perifernega kapitalizma (Močnik 2017). Po analizi Carlosa González Ville so se te nove države umestile v (zdaj sicer že propadli) projekt novega svetovnega meddržavnega reda, ki naj bi podaljšal gospostvo ZDA, potem ko so te že zgubile svetovnosistemsko hegemonijo (González Villa 2017b).

Literatura

- ALTHUSSER, LOUIS, ÉTIENNE BALIBAR, ROGER ESTABLET, PIERRE MACHEREY in JACQUES RANCIÈRE, 2018: *Branje Kapitala*. Prev. Maja Breznik in Suzana Koncut. Ljubljana: Sophia.
- AVTORSKA SKUPINA, 2013: *Kaj po univerzi?*. Ljubljana: Založba /*cf.
- BEMBIČ, BRANKO, 2012: *Kapitalizem v prebodih*. Ljubljana: Sophia.
- BERARDI, FRANCO (BIFO), 2009: *Precarious Rhapsody: Semicapitalism and the Pathologies of Post-Alpha Generation*. London: Minor Compositions.
- BETTELHEIM, CHARLES, 2017: *Calcul économique et formes de propriété*. Pariz: Découverte.
- BILANDŽIĆ, DUŠAN, 1978: *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga.
- BOLTANSKI, LUC in ÈVE CHIAPELLO, 1999: *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- BOR, MATEJ idr., 1968: Demokracija da – razkroj ne!. *Delo*, 8. II. 1968, str. 5.
- BOŠKIĆ, RUŽICA idr., 2013: *Revščina zaposlenih*. Ljubljana: Sophia.
- BREZNIK, MAJA, 2002: *Obrt in učenost*. Koper: Annales.
- BREZNIK, MAJA, 2009: *Kultura danajskih darov*. Ljubljana: Sophia.
- BREZNIK, MAJA (ur.), 2015: *Javni dolg: Kdo komu dolguje?*. Ljubljana: Založba /*cf.
- BREZNIK, MAJA, 2020: Srednjeevropska prvotna akumulacija. V: Andrea Komlosy: *Delo*. Ljubljana: Založba /*cf. (Pred izidom).
- BURCAR, LILIJANA, 2015: *Restavracija kapitalizma: Repatriarbalizacija družbe*. Ljubljana: Sophia.
- COHEN, DANIEL, 2011: *Tri predavanja o postindustrijski družbi*. Ljubljana: Sophia.
- DRENOVEC, FRANČEK, 2013: *Kolaps elite*. Ljubljana: Založba /*cf.
- DRENOVEC, FRANČEK, 2018: *O blaginji in napredku: Kratki vodnik po neoliberalizmu*. Ljubljana: Založba /*cf.
- DUMÉNIL, GÉRARD in DOMINIQUE LÉVI, 2012: Dynamiques des modes de production et des ordres sociaux. *Actuel Marx* 52, št. 2, str. 130–148.
- GONZÁLEZ VILLA, CARLOS, 2017a: Passive Revolution in Contemporary Slovenia: From the 2012 Protests to the Migrant Crisis. *Tiempo devorado* 4, št. 2. Splet (dostop 22. 2. 2020).
- GONZÁLEZ VILLA, CARLOS, 2017b: *Nova država za nov svetovni red*. Prev. Gašper Kralj. Ljubljana: Založba /*cf.
- GRAMSCI, ANTONIO, 1975 [1933]: *Quaderni del carcere: Edizione critica dell'Istituto Gramsci*. Ur. Valentino Gerratana. Torino: Einaudi. Zv. II, Quaderno 15, § 59. Splet (dostop 29. II. 2019).

- KRLEŽA, MIROSLAV, 1952: Referat na III. kongresu književnikov Jugoslavije. Prev. Janez Gradišnik. *Novi svet* 7, št. 10, str. 872–903. Tudi na spletu (dostop 19. II. 2020).
- KRŽAN, MARKO, 2016: Teorija prehoda med družbenimi formacijami. V: Ernest Mandel: *Prebod v socializem*. Ljubljana: Založba /*cf. Str. 131–164.
- KRŽAN, MARKO, 2017: Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma. V: Samary 2017, str. 213–242.
- KRŽAN, MARKO, 2019: Razvoj i učenja jugoslovenskog samoupravljanja. V: Ildiko Erdei, Branislav Dimitrijević in Tatomir Toroman (ur.): *Jugoslavija: Zašto i kako?*. Beograd: Muzej Jugoslavije. Str. 126–148.
- KUZMANIĆ, TONČI, 1988: *Labinski štrajk: Paradigma začetka konca*. Ljubljana: Krt.
- MANDEL, ERNEST, 2016: Deset tez o družbenih in ekonomskih zakonitostih družbe na prehodu iz kapitalizma v socializem. V: Ernest Mandel: *Prebod v socializem*. Prev. Sašo Furlan, Alenka Mercina, Zoja Skušek. Ljubljana: Založba /*cf. Str. 23–48.
- MARX, KARL, 2012: *Kapital: Kritika politične ekonomije. Zvezek I*. Prev. Mojca Dobnikar. Ljubljana: Sophia.
- MERHAR, VILJEM, 2010: Političnoekonomska analiza socialističnih in kapitalističnih etatizacij. V: Viljem Merhar: *Neoliberalistična protireformacija državnega kapitalizma*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta v Ljubljani. Str. 60–107.
- MOČNIK, RASTKO, 1995: *Extravagantia II: Koliko fašizma?*. Ljubljana: ISH.
- MOČNIK, RASTKO, 2000: Protisistemske strategije ob koncu sistema. V: Rastko Močnik: *Teorija za politiko*. Ljubljana: založba /*cf. Str. 7–13.
- MOČNIK, RASTKO, 2003: *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba /*cf.
- MOČNIK, RASTKO, 2006: *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
- MOČNIK, RASTKO, 2017: Beyond Fascism?: Historical Parallels and Structural Specificities of Post-Socialism. *Tiempo devorado: Revista de historia actual* 4, št. 1. Splet (dostop 21. 2. 2020).
- NOVAKOVIĆ, NADA, 2008: *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- OVIDIUS, PUBLIUS NASO, 2009: *Ovide – Métamorphoses: Livre XV*. Traduction nouvelle annotée par Anne-Marie Boxus et Jacques Poucet [*Metamorphoseon libri XV. Liber XV*]. Splet (dostop 9. 3. 2020).
- PANTIĆ, RADE, 2018: Od kulture u »socijalizmu« ka socijalističkoj kulturi. V: Vida Knežević in Marko Miletić (ur.): *Gradove smo vam podigli: O protivrečnosti jugoslovenskog socijalizma*. Beograd: CZKD. str. 186–200. Tudi na spletu (dostop 19. II. 2020).
- PETRANOVIĆ, BRANKO, 1988: *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. III. Beograd: Nolit. Tudi na spletu (dostop 29. II. 2019).

- PODVRŠIČ, ANA in MAJA BREZNIK (ur.), 2019: *Verige globalnega kapitalizma*. Ljubljana: Sophia.
- SAMARY, CATHERINE, 2017: *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovan-skega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba /*cf.
- ŽIVKOVIĆ, ANDREA, 2015: Protiv euro-marksizma. *Novosti*, 4. 8. 2015. Splet (dostop 9. 3. 2020).
- ŽIVKOVIĆ, ANDREA in MATIJA MEDENICA, 2013: Balkans for the Peoples of the Balkans. *Lefteast*. Splet (dostop 10. 3. 2020).
- WALLERSTEIN, IMMANUEL idr., 1989: *Antisystemic Movements*. London: Verso.

Maj '68 v Jugoslaviji: Socializem proti socializmu

JERNEJ HABJAN

ZE VEČ KOT POL STOLETJA MAJ '68 uteleša predvsem eden od udeležencev te globalne zasedbe tovarn, učilnic in ulic.¹ Ta mož, rojen tik pred koncem druge svetovne vojne ter vzgojen v germanski družini v romanskem okolju, je bil še v svojih zgodnjih dvajsetih letih, ko se je proslavil s podvigom, ki je pretresel Francijo in preostanek Evrope. Strastno dejaven tudi še v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja, je vselej našel čas za premislek o svojih dosežkih kot avtor številnih knjig, člankov in intervjujev; njegova podoba je krasila plakate vsepovsod po svetu. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je bil kot član Zelenih izvoljen v Evropski parlament, njegova stališča pa še naprej netijo razprave v vseh taborih. Zakaj ta mož ni Reinhold Messner?

Messner, rojen v nemški družini v italijanski pokrajini Južna Tirolska, se je zavihtel med najboljše alpiniste svoje generacije, ko je leta 1969 opravil prvi solistični vzpon po severni steni gore Les Droites v francoskih Alpah. V sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja je Messner osvojil vseh štirinajst osemtisočakov in najvišje vrhove vseh sedmih celin, v vmesnem času pa objavljajal mednarodno odmevne alpinistične knjige, članke in intervjuje. Proti koncu devetdesetih let je bil izvoljen v Evropski parlament na listi Zelenih – prav tako kakor leta 1945 rojeni francosko-nemški zvezdnik pariškega maja '68 Daniel Cohn-Bendit, resnični *poster boy* tega incipita.

Dejansko se je kakor Cohn-Bendit tudi Messner maja '68 odvrnil od državne zastave. Ni sicer na primer izjavil, da je bila »francoska zastava ustvarjena

¹ Delo je nastalo v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Maj 68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu (J6-9384), ki ga financira ARRS.

zato, da jo raztrgamo in spremenimo v rdečo zastavo« (nav. po: Marchesi 1998) – s temi besedami si je Cohn-Bendit prislužil prepoved prebivanja v Franciji –, toda Messner in drugi alpinisti iz njegove generacije niso z odločitvijo, da opustijo ritualno vihtenje državne zastave na vrhovih gora, nič manj zaznamovali sveta alpinizma.²

Dogodki, ki jih metonimično imenujemo *maj '68*, so torej odmevali tako na strehi kapele Sorbone, kjer so študentke in študenti izobesili eno svojih rdečih zastav, in na vrhovih himalajskih gora, kjer se je tedaj najslavnejši alpinist odrekel fotografiranju z državno zastavo; tradiciji je kljuboval tako Messnerjev revolucionarni pristop k plezanju v Himalaji kakor, seveda veliko usodnejše, naksalbarski kmečki upor v predgorju Himalaje; zoper komando povojne tovarne, šole in družine so protestirali tako anonimni industrijski delavci in delavke v Južni Franciji kakor že vsem znani predstavniki študentskega gibanja v Parizu; gibanje je zajelo tako študente v postkolonialnih družbah, med katerimi sta bili na primer Mehika in Jamajka, kakor delavce v nekdanjih imperijih, vključno na primer z Italijo in Japonsko; zahteve po vojaški neuvrščenosti in gospodarskem samoupravljanju je bilo slišati tako v Združenih državah Amerike, vodilni sili v Natu in kapitalističnem svetovnem-sistemu, kakor v Jugoslaviji, domovini samoupravljanja in politike neuvrščenosti.

Toda tudi kritika dogodkov je bila glasna tako v liberalnih kakor v socialističnih režimih; problematizirali so jih tako nepopoljšljivi humanisti Adornovega kova kakor provokativni antihumanisti Lacanove usmeritve;³ navsezadnje – in odločilno – so tako študentske kakor delavske množice zama-

² Takole se glasi Messnerjeva izjava iz dokumentarnega filma o njegovem alpinizmu iz leta 2012: »Naše življenje v gorah je bilo prava anarhija: nikomur nismo priznavali nikakršne oblasti. Podobe protestnega gibanja so se nam vtisnile v spomin. Opu-stili smo pozdrav 'Berghell', nehali smo vihteti zastave; plezanje je zgubilo vsakršno nacionalistično razsežnost. Bil sem med prvimi alpinisti, ki so popolnoma zavrnili junaški oziroma osvajalni pristop k plezanju. Seveda pa sem bil deležen tudi mnogih kritik starejših plezalcev, plezalcev s planiko in gamsovim čopom za klobukom. A s tem se nisem prav nič ukvarjal.« (Nickel 2012)

³ »Kdor misli, ni besen v svoji kritiki: mišljenje sublimira bes,« je 9. februarja 1969 rekel Theodor W. Adorno v govoru na zahodnoberlinskem javnem radiu (Adorno 1969: 65). »Kot revolucionarji hrepenite po gospodarju. Dobili ga boste,« je 3. decembra 1969 dejal Jacques Lacan študentom na Vincennesu (Lacan 2008: 244).

poskušale voditi upor skupaj. Ob tako nepopisnem obsegu dogodkov se zdi pomenljivo, da tako dolgotrajni praksi v polju kulture, kot sta literatura in kritična teorija, ostajata razmeroma obrobni v akademski razpravi o maju '68, ki se osredotoča predvsem na kontrakulturo.

Dobrih petdeset let po teh dogodkih je maj '68 še zmerom pogosto reduciran na generacijsko kontrakturno revolto. To pojmovanje je bilo sicer po letu 1989 preseženo s tako različnih gledišč, kot sta svetovnosistemska teorija Immanuela Wallersteina (1991: 70–71) in kulturna analiza moderne politične subjektivacije pri Kristin Ross (2002: 11–12). Še več, oba pristopa sta hladnovojno redukcijo maja '68 na kontrakulturo zavrnila s pomočjo razširitve časovno-prostorske perspektive: prvi pristop z naslonitvijo na Fernanda Braudela in njegovo optiko dolgega trajanja (gl. Wallerstein 1991: 65), drugi pa v navezavi na Jacquesa Rancièra in njegovo posodobitev Foucaultove arheologije vednosti (gl. Ross 2002: 22–26). Toda takšna razširitev dogodkovnega v smeri strukturnega omogoča ne le demitologizacijo pojma kontrakture, pač pa tudi konceptualizacijo kontrakture kot elementa kulture nasploh. Omenjeni braudelovski in foucaultovski pristop sta dosegla prvo, a obenem zanemarila drugo. Medtem ko sta produktivno razširila gledišče onkraj dogodka kontrakturne eksplozije, sta kulturo kot takšno še vedno opazovala s perspektive dogodka, tj. prav z gledišča, ki sta ga preseгла, ko sta preseгла pojem kontrakture. Potem ko sta proizvedla perspektivo, s katere sta mogla zavrniti hladnovojno upodabljanje maja '68 kot kontrakture, sta pozabila to perspektivo uporabiti za nov pogled na samo kontrakulturo. Ta je zato ostala prostorsko izolirana od kulture nasploh in časovno izolirana od celotne konjunktura Pariza iz leta 1968.

Wallersteinov braudelovski pristop zato v veliki meri zanemari kulturo, foucaultovski pristop Kristin Ross pa kulturo še naprej obravnava predvsem z gledišča dogodka. Na ta način pristopa nevede skupaj ustvarjata določeno vrzel; skupaj nas silita v izbiro med molkom in preseženim govorom, ko gre za kulturo maja '68. To nemogočo izbiro pa lahko zavrnemo: novo, razširjeno gledišče, s katerega sta tako braudelovec kakor rancièrovka proučevala politične in gospodarske razsežnosti maja '68, lahko uporabimo pri raziskovanju kulture maja. Tako lahko odkrijemo t. i. dolga šestdeseta leta onkraj leta 1968, na leto 1968 pa lahko pogledamo onstran Pariza, Francije in Evrope; v Evropi lahko tako onkraj bulvarjev, univerzitetnih kampusov in tovarn dosežemo najrazličnejše bolnišnice in provincialne univerze, v katerih je maj

1968 presenetil danes legendarne francoske strukturaliste; z razširjene perspektive lahko svetovno gibanje beremo na ozadju svetovne literature, Blanchotovo »Odsotnost knjige« iz leta 1969 (ali Derridajev »Konec knjige« iz leta 1967) pa z njegovo *Knjigo, ki še pride* iz daljnega leta 1959;⁴ navsezadnje lahko s strukturnega gledišča, navdihnjenega z delom tako različnih raziskovalcev maja '68, kot sta Wallerstein in Kristin Ross, bolje vidimo obsesijo tega obdobja z novim (najsi gre za novo levico ali nove filozofe za novi val ali novi realizem, za novi roman ali novi novi roman)⁵ ali celo uvidimo, da so mogli resnično inovativnost zagotoviti zgolj anti- in postkolonialni diskurzi.⁶

Eden manj raziskanih virov tovrstnih diskurzov je Jugoslavija. Ob nedavni petdeseti obletnici maja '68 in še bolj nedavni trideseti obletnici padca berlinskega zidu nam lahko Jugoslavija velja za družbo, kjer je nenasilnost študentskih protestov po letu 1968 po nepričakovanosti mogla preseči samo nasilnost kapitalistične tranzicije po letu 1989. Že pol stoletja velja maj '68 predvsem za globalni upor študentskih in delavskih množic, razočaranih nad pridobitvami državno vodene industrijske družbe, značilne tako za severnoameriško

⁴ »Odsotnost knjige« (»L'Absence de livre«) je naslov zadnjega dela (in zadnjega poglavja tega dela) knjige Mauricea Blanchota *L'Entretien infini*, ki je izšla leta 1969 (Blanchot 1969: 620); »Konec knjige« (»La fin du livre«) pa je začetek naslova 1. poglavja knjige Jacquesa Derridaja *De la grammatologie*, ki je izšla leta 1967 (Derrida 1999: 16); *Knjiga, ki še pride* (*Le Livre à venir*) je naslov Blanchotove knjige iz leta 1959 (gl. Blanchot 1959).

⁵ »Nevarna beseda 'nov' se je redkokdaj tako svobodno rabila,« piše Paul de Man leta 1970. »Pred nekaj leti se je v Parizu sicer pojavila *Nouvelle nouvelle revue française*, vendar zaradi povsem drugačnih razlogov, medtem ko danes skoraj vsaka nova knjiga, ki izide, ustoliči novo vrsto *nouvelle nouvelle critique*.« (de Man 1997: 18)

⁶ V osrednjem angleškem glasilu nove levice je Franco Moretti leta 1994 (109) članek o novoveški evropski literaturi sklenil z oceno neproduktivnosti modernistične različice novega v primerjavi s postkolonialnimi literarnimi invencijami. V tem članku je Moretti (1994: 106 op. 42) med drugim navedel članek iz leta 1968, ki ga je za isto revijo napisal Perry Anderson, po katerem je britanska kultura sredine 20. stoletja predvsem nasledek invencij, ki so jih prispevali migranti. Toda svojo kritiko novega v evropskem modernizmu bi Moretti lahko podkrepil tudi z navedbo nekega drugega Andersonovega članka iz te revije, namreč razprave o modernizmu in revoluciji, zlasti Andersonovo sklepno idejo, da je modernistična inačica novega zgolj moment linearnega časa, medtem ko gre pravi potencial za inovacijo iskati v socialistični kulturi, ki še pride (gl. Anderson 1984: 133).

hegemonijo kakor za sovjetsko alternativo. Ta upor zato pogosto povezujemo s Francijo, Združenimi državami in drugimi članicami Nata na eni strani ter s Češkoslovaško, Poljsko in drugimi članicami Varšavskega pakta na drugi strani. Toda maj '68 je odmeval tudi v Jugoslaviji, v državi, ki ne le ni bila članica ne Nata ne sovjetskega bloka, temveč je bila celo v ospredju gibanja neuvrščenih, globalne alternative obema blokoma. Kot takšna je bila jugoslovanska različica maja '68 eden redkih primerov, kjer tarča upora ni bil zgolj hladnovojni *status quo*: v Jugoslaviji je bila kritika tako Združenih držav kakor Sovjetske zveze vselej že uradno stališče režima samega, fordistično industrijsko družbo, skupno kapitalističnemu Zahodu in realsocialističnemu Vzhodu, pa je revolucioniral eksperiment delavskega samoupravljanja, ki je bil v Jugoslaviji vpeljan dve desetletji pred letom 1968 in ukinjen dve desetletji po njem. V čem je bil torej predmet kritike v in po letu 1968 v družbi, kakršna je bila jugoslovanska?

A najprej se velja vprašati, ali moramo na vse skupaj res gledati s stališča obletnic – ne ene, temveč kar dveh obletnic. Mar ni obletnica malce nenavadna in vsekakor predteoretska zmes dogodkovnega in konjunkturnega? Fernand Braudel, osrednja osebnost druge generacije zgodovinopisne šole *Annales*, bi obletnico utegnil opredeliti kot dogodek, oddaljen od nas za celo konjunkturo. V tem pogledu ni maj '68 pri petdesetih ne dogodek ne konjunktura; dogodek je, ki se je zgodil pred celo konjunkturo. Z novembrom '89 pa s tega gledišča seveda ni nič bolje.

Pa vendar položaj ni nujno dvakrat slabši, če november '89 pri tridesetih dodamo maju '68 pri petdesetih. Če se na to, kar naj bi se začelo leta 1968 v Parizu, ozremo z gledišča tega, kar se je baje začelo leta 1989 v Vzhodnem Berlinu, utegnemo vsaj malce ubežati razsežnosti dogodka in konjunktore ter uvideti strukturo, resnični interes Fernanda Braudela.

Svetovnosistemska teorija, osrednja sodobna naslednica braudelovskega zgodovinopisja, v letu 1989 vidi celo nadaljevanje leta 1968: nadaljevanje liberalizma iz leta 1968, sodeč po oceni Giovannija Arrighija iz tistega časa (gl. Arrighi, Hopkins in Wallerstein 1992), oziroma nadaljevanje neoliberalizma iz leta 1968, sodeč po Arrighijevi reviziji po dobrem desetletju (gl. Arrighi 2004). Še več, tudi leto 1968 je bilo ponovitev leta 1848, kot pokažejo Arrighi in njegovi sodelavci, ki so prav v buržoazni revoluciji iz leta 1848 in v maju '68 videli edini svetovni revoluciji: kakor je bilo leto 1848 neuspešna, a globalna

vrnitev k letu 1789, tako je bil maj '68 neuspešna, a globalna vrnitev k letu 1917; in kakor je revolucija iz leta 1848 izoblikovala izvorno levico kot generalka za leto 1917, tako je maj '68 spočel t. i. novo levico kot generalka za leto 1989. Leto 1848 pa je bilo, »heglovsko rečeno, odprava (*Aufhebung*) leta 1789« (Arrighi, Hopkins in Wallerstein 1989: 98). Ta referenca Arrighija in sodelavcev je, mimogrede, malce nenavadna, saj se Karl Marx na G. W. F. Hegla navezuje na mestu, kjer izid revolucije iz leta 1848 kritizira kot farsično ponovitev leta 1799, ne pa leta 1789, se pravi, kot ponovitev Napoleonovega državnega udara, ki je po Marxu tudi sam tragična ponovitev zgodovine rimske republike.⁷

Obletnice revolucij je tedaj vredno imeti v mislih že zato, ker jih imajo v mislih sami revolucionarji. Gibanje rumenih jopičev je na francoskih družabnih omrežjih vzniknilo maja 2018, natančno petdeset let po maju '68. Že novembra se je razširilo na ulice po Franciji in drugod: odeti v varnostne odsevne telovnike, ki jim jih je francoska zakonodaja predpisala kot varnostni ukrep, so vozniki in voznice začele zahtevati resnične varnostne ukrepe, vključno s ponovno uvedbo solidarnostnega davka. Protestniki so med drugim razvili trikoloro s tremi letnicami, se pravi, z vsako za eno od barv: 1789, 1968 in 2018 (tako da je rdeči tretjini zastave pripadla letnica 2018). Letnica 1989 je izpadla, in sicer najbrž zato, ker so revolucionarji iz leta 1989 svojo revolucijo predstavljali kot pravo nasprotje maja '68: kot prokapitalistično vstajo, ne kot antikapitalistično.⁸ Toda celo to je primer revolucionarjev, ki priklicujejo pre-

⁷ »Hegel pripominja nekje, da se vsa velika svetovnozgodovinska dejstva in osebe pojavljajo tako rekoč dvakrat. Pozabil je pristaviti: prvič kot tragedija, drugič kot farsa. Caussidière namesto Dantona, Louis Blanc namesto Robespiera, montanja iz let 1848 do 1851 namesto montanje iz let 1793–1795, nečak namesto strica. In ista karikatura je v okoliščinah, v katerih se pojavlja druga izdaja osemnajstega brumaira. [...] Hrepeneli so iz nevarnosti revolucije nazaj k egiptovskim loncem, polnim mesa, in 2. december 1851 je bil odgovor. Dobili pa so ne samo karikaturo starega Napoleona, temveč imajo starega Napoleona samega karikiranega tako, kakršna mora biti njegova podoba sredi 19. stoletja.« (Marx 1967: 452–455)

⁸ »Sodeč po novinarskih poročilih so udeleženci vzhodnoevropskega upora leta 1989 radi opozarjali na to, da je letnica '89 na glavo postavljena in na hrbet obrnjena letnica '68. Kdor je temu nenavadnemu razmerju med simboloma pripisoval politični pomen, je imel brez dvoma v mislih nasprotujoči si ideološki predstavi teh dveh velikih uporov: 'antikapitalizem' iz leta 1968 in 'prokapitalizem' iz leta 1989.« (Arrighi, Hopkins in Wallerstein 1992: 221)

tekle revolucije, in sicer primer, ki je še posebej zgovoren, če imajo Arrighi in njegovi sodelavci prav, ko pravijo, da je bilo, kot smo videli zgoraj, leto 1989 nadaljevanje in ne nasprotje leta 1968.

Obletnice revolucij se torej zdijo pomembne že samim revolucionarjem. Nič manj pa niso pomembne v obdobjih brez revolucij. V takšnih obdobjih revolucije udomačujemo podobno kakor družinskega člana, ki mu priredimo zabavo ob obletnici rojstnega dne, zlasti ob petdeseti, šestdeseti ... stoti obletnici. Da gre v primeru maja '68 za pravo »industrijo obletnic«, je Keith Reader (1988: 122) opazil že na predvečer dvajsete obletnice. Navsezadnje pa *mai 68, die Wende* in Jugoslavija trčijo celo na ravni, na katero se poskuša umestiti naš razmislek, namreč na ravni teorije: kot piše Hrvoje Klasić (2012: 11), je padec berlinskega zidu med drugim prinesel tudi novo zanimanje za raziskovanje jugoslovanske različice maja '68, problematike, ki je bila v jugoslovanskih humanističnih in družbenih vedah sumljivo obrobna vse do razpada države. V tem smislu je leto 1989 nekakšno rojstno leto jugoslovanskega maja '68 kot spoznavnega predmeta.

Pogled na Pariz šestdesetih let iz Vzhodnega Berlina osemdesetih let nas sooča z vprašanji o dediščini Jugoslavije, ki so v zadnji instanci strukturna, kolikor je njihovo končno obzorje *longue durée*, ki sega vse do zgodnjenovoveških začetkov kapitalizma, spoznavnega predmeta Braudelove prve knjige, njegove mojstrovine o Sredozemlju iz leta 1949. Zunaj teoretske prakse lahko z opozorilom na jugoslovanski socialistični eksperiment in njegovo obrambo med jugoslovanskim majem '68 spodnesemo obče mesto, ki pravi, da je bil maj '68 boj za socializem na Zahodu in boj zoper njega na Vzhodu. Znotraj teoretske prakse pa lahko s sklicevanjem na jugoslovansko neuvrščeno in samoupravljanje problematiziramo obče mesto, ki so ga gojili celo braudelovci (gl. Arrighi, Hopkins in Wallerstein 1989: 103–104), namreč podobo maja '68 kot predvsem upora tako proti Združenim državam kakor proti Sovjetski zvezi. Obe občini mesti o maju '68 sta deplasirani glede na maj '68 v Jugoslaviji, kjer so režim kritizirali v imenu njegovih lastnih idealov samoupravljanja in neuvrščeno (kar tudi botruje temu, da je bila Zveza komunistov Jugoslavije najverjetneje edina vladajoča stranka na svetu, ki je maj '68 ocenila kot potrditev njene lastne politike [gl. Kanzleiter in Stojaković 2008: 15]).

Se pravi, v nasprotju s predteoretskimi mnenjskimi voditelji moramo reči, da jugoslovanski protestniki niso protestirali proti socializmu kot takšnemu, čeprav so protestirali na t. i. Vzvodu; v nasprotju z braudelovskimi teoretiki pa moramo reči, da so protestirali proti večjemu zlu, kot je izsiljena izbira med ZDA in ZSSR (to pa so med drugim zmogli zato, ker niso protestirali proti socializmu). Kot nedavno piše Rastko Močnik (2021), je bilo središče maja '68 v Jugoslaviji na največjih dveh univerzah, tj. na beograjski in zagrebški, kjer je bilo študentsko gibanje bržkone zadnja množična obramba samoupravnega socializma.

Tovrsten poseg v obča mesta o maju '68 pa že narekuje vprašanje, zakaj je bil maj '68 sploh potreben v državi, ki je bila na čelu gibanja neuvršenih in je eksperimentirala s samoupravljanjem kot alternativo tako kapitalizmu kakor realsocializmu. To vprašanje pa ima posledice za naše razumevanje ne le globalnega maja '68, ampak tudi globalnega novembra '89, trenutka, katerega globalne posledice je Jugoslavija občutila tako močno in boleče kakor redkokatera druga družba. Če torej želimo nekoliko sofisticirati stanje raziskav, omejeno na geopolitiko metropol, ki jih najdemo bodisi v jedru svetovnega-sistema (Pariz, New York, Berlin) ali pa v njegovi realsocialistični periferiji (Praga, Varšava), moramo razpravam dodati ne le razsežnost polperiferije, temveč razsežnost, kjer je polperiferija neuvrščena in samoupravna, kot takšna pa figurira tudi v kulturni produkciji.

Med mednarodno najbolj uveljavljenimi opusi iz Jugoslavije so mnogi začeli nastajati konec šestdesetih let, svetovno slavo pa dosegli konec osemdesetih. Med njimi so performans Marine Abramović, konceptualna umetnost skupine OHO, film črnega vala, ljubljanska lacanovska šola, humanistični marksizem skupine Praxis, proza Danila Kiša, Milorada Pavića in Dubravke Ugrešić ter poezija Tomaža Šalamuna. Skupaj z umetniškimi tokovi iz drugih delov polperiferije svetovnega-sistema (zlasti z latinskoameriškim magičnim realizmom) so te in podobne inovacije vdihnile drugo življenje v dotlej pretežno zahodno-evropski modernizem, ki se je v šestdesetih letih izpel v inovacijah, kakršna je bila francoski novi val (gl. Anderson 1984: 108–109). Po zadnji sezoni evropskega modernizma sta v jedru svetovnega-sistema nastopila postmodernizem v umetnosti in neokonservativizem v politiki, mnogi protagonisti maja '68 pa so celo postali t. i. novi filozofi, tj. televizijski intelektualci, kritični do socialističnega totalitarizma in revolucije v imenu liberalizma in človekovih pravic. V Jugoslaviji pa se je zadnja sezona evropskega modernizma končala s partijsko

vodeno komodifikacijo socialističnega trga, s krizo gospodarskega, političnega in kulturnega eksperimenta samoupravljanja, z demontažo države v nasilju, ki mu ni bilo para v socialističnem svetu, in z nastankom držav naslednic. Danes so vse te države bodisi že v Evropski uniji ali pa na poti vanjo, parlament te institucije pa se je nedavno trideseto obletnico padca berlinskega zidu odločil proslaviti z resolucijo, ki žrtve fašizma izenačuje z žrtvami komunizma, glavnega vira antifašizma v 20. stoletju.⁹ To nerazločevanje med fašizmom in njegovo zgodovinsko alternativo je torej edina neuvrščенost, ki se je lahko nadejajo družbe s področja Jugoslavije po razpadu njihove skupne neuvrščene države.

Literatura

- ADORNO, THEODOR W., 1969: Resignation. V: H. W. Nicklas (ur.): *Politik, Wissenschaft, Erziehung*. Frankfurt: Diesterweg. Str. 62–65.
- ANDERSON, PERRY, 1968: Components of the National Culture. *New Left Review*, št. 50, str. 3–57.
- ANDERSON, PERRY, 1984: Modernity and Revolution. *New Left Review*, št. 144, str. 96–113.
- ARRIGHI, GIOVANNI, 2004: Hegemony and Antisystemic Movements. V: Immanuel Wallerstein (ur.): *The Modern World-System in the Longue Durée*. Boulder: Paradigm Publishers. Str. 79–90.
- ARRIGHI, GIOVANNI, TERENCE HOPKINS in IMMANUEL WALLERSTEIN, 1989: *Antisystemic Movements*. London: Verso.
- ARRIGHI, GIOVANNI, TERENCE HOPKINS in IMMANUEL WALLERSTEIN, 1992: 1989, the Continuation of 1968. *Review* 15, št. 2, str. 221–242.
- BLANCHOT, MAURICE, 1959: *Le Livre à venir*. Pariz: Gallimard.
- BLANCHOT, MAURICE, 1969: *L'Entretien infini*. Pariz: Gallimard.
- CENTRIH, LEV, 2020: Not Even a Desperate Attempt to Defend Socialism: Two Theoretical and Ideological Currents in Contemporary Slovenian History. *Slavica TerGestina* 24, št. 1, str. 50–70.
- DE MAN, PAUL, 1997: *Slepota in uvid*. Prev. Jelka Kernev Štrajn. Ljubljana: LUD Literatura.

⁹ »Zanimivo, a pričakovano je,« piše Lev Centrih o nedavni *Resoluciji Evropskega parlamenta o pomenu evropskega zgodovinskega spomina za prihodnost Evrope*, da dokument »molči o komunističnem prispevku k zmagi nad fašizmom.« (Centrih 2020: 55 op. 3)

- DERRIDA, JACQUES, 1998: *O gramatologiji*. Prev. Uroš Grilc. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- KANZLEITER, BORIS in KRUNOSLAV STOJAKOVIĆ, 2008: »1968« in Jugoslawien. V: Boris Kanzleiter in Krunoslav Stojaković (ur.): *1968 in Jugoslawien*. Bonn: J. H. W. Dietz Nachfolger. Str. 13–42.
- KLASIĆ, HRVOJE, 2015: *Jugoslavija in svet leta 1968*. Prev. Višnja Fičor in Seta Knop. Ljubljana: Beletrina.
- LACAN, JACQUES, 2008: *Hrbtna stran psihoanalize*. Prev. Samo Tomšič, Ana Žerjav in Alenka Zupančič. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- MARCHESI, OLIVIER, 1998: *Lyon en Mai 68*. Lyon: I.E.P. Lyon. Splet (dostop 27. 7. 2020).
- MARX, KARL, 1967: Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta. Prev. Mirko Košir. V: Karl Marx in Friedrich Engels: *Izbrana dela v petih zvezkih*. Zv. 3. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 445–574.
- MOČNIK, RASTKO, 2021: 1968 in Yugoslavia. *Interventions* 23, št. 3, str. 399–416. Tudi na spletu (dostop 27. 7. 2020).
- MORETTI, FRANCO, 1994: Modern European Literature: A Geographical Sketch. *New Left Review*, št. 206, str. 86–109.
- NICKEL, ANDREAS, 2012: *Messner*. Warngau: ExplorerMedia. DVD.
- READER, KEITH, 1988: The Anniversary Industry. *Screen* 29, št. 3, str. 122–126.
- ROSS, KRISTIN, 2002: *May '68 and Its Afterlives*. Chicago: The University of Chicago Press.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL, 1991: *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge: Cambridge University Press; Pariz: Maison des Sciences de l'Homme.

Praxis med anarhizmom nove levice in jugoslovanskim samoupravljanjem

ANDRAŽ JEŽ

Praxis v našem in v svojem času

DANES SE NA PRAXISOVSKO šolo nihče več ne sklicuje. Ne obstaja »neopraxisovska«, tudi ne markovičevska, petrovičevska, kangrgovska itd. usmeritev.¹ Izhodišč te svojstvene in okoli leta 1970 mednarodno zveneče jugoslovanske filozofske formacije mlajša generacija ne razvija. To pomeni, da se praxisovska misel ne pogloblja v skladu z novimi političnimi, ekonomskimi, teoretskimi in kulturnimi dogajanji, temveč je že desetletja okamnena. Kljub temu je – dovolj zanimivo – med današnjimi akademiki prispevek praxisovcev k jugoslovanskemu in mednarodnemu marksizmu večinoma cenjen. Filozofije, ki se ne obnavlja, nihče nima za stranpot. Praxisovce še vedno obravnavajo poglobljene študije, ki so sicer bolj zgodovinsko usmerjene kot kritične oziroma polemične.² To očitno protislovje bom poskušal pojasniti.

Povod za nastanek nove jugoslovanske marksistične formacije – večinoma zagrebške in beograjske s posameznimi avtorji iz drugih republiških prestolnic – je bil simpozij na Bledu leta 1960. Tam se je vnela burna razprava o prihodnosti dialektičnega materializma. Zmagovita skupina v tej razpravi je nekatere koncepte dialektičnega materializma zavrnila z marksistične pozicije. Že leta 1963 je ustanovila Korčulsko poletno šolo, leto za njo pa revijo *Praxis* (1964–1974).

¹ Delo je nastalo v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Maj 68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu (J6-9384), ki ga financira ARRS.

² Na nekatere od teh študij se v prispevku izdatno opiram.

Zagrebska revija, h kateri moramo šteti tudi mednarodne izdaje v zahodnoevropskih jezikih *Praxis International* (1965–1974, 1981–1991) in prenovljeno beograjsko revijo jugoslovanskega filozofskega društva *Filosofija* (okoli 1967–1974), je kmalu zaslovela kot platforma neodvisnega marksističnega razmišljanja. Še večji mednarodni domet pa je imela od sredine šestdesetih do sredine sedemdesetih let poletna šola. Udeležili so se je velikani sodobne napredne filozofske misli, med njimi Herbert Marcuse, Ernest Mandel, Henri Lefebvre, Ágnes Heller, Ernst Bloch, Erich Fromm in Franz Marek. Kako je takrat kotirala praxisovška šola, je pred desetletjem opisal Dragomir Olujić Oluja (2012: 7). Praxisovce je imenoval »najpomembnejšo strujo v jugoslovanski (in hrvaški) filozofiji in eno svoj čas najživahnejših filozofij v svetu, ko sta bila – vsaj v tem segmentu – socialistična Jugoslavija in svet eno, ko Jugoslaviji v svetu in svetu v Jugoslaviji ni bilo tesno«.³ Razpravo o praxisovcih bo torej treba začeti s pripovedjo o njihovem zgodovinskem kontekstu. Le tako lahko presežemo, s praxisovskim besednjakom, nekatere petrificirane dogme, ki spremljajo današnje pisanje o tej edinstveni jugoslovanski reviji – in o tem času nasploh.

Smisel »še ene revije«, ki se je posvečala zlasti filozofski antropologiji, sociologiji, epistemologiji in etiki (Gruenwald 1992: 178), je v članku *Čemu Praxis?* leta 1964 v njeni prvi številki utemeljil eden od ustanovnih članov Gajo Petrović. Pri tem se je skliceval na misel (zelo) mladega Marxa. Ta se je v pismu Arnoldu Rugeju leta 1843 izrekel za »brezobzirno kritiko vsega obstoječega« (Petrović 1965). Nasploh je bilo sklicevanje na mladega Marxa pri praxisovcih še posebno izstopajoče. Pozná se že v imenu revije: številni mladomarksisti, zbrani okrog *Praxisa*, so verjeli, da je prav *praksa* Marxov ključni filozofski pojem (Bogdanić 2015: 26). Vsekakor so prakso kot človekov potencial, da transformira sebe in svet, nekateri med njimi vzeli za svoj izhodiščni koncept. Zoperstavili so jo »dogmatizmu«, »stalinizmu« in temu inherentnemu birokratizmu (prim. Gruenwald 1992: 178–179). Birokracijo in njej inherentno ozkoglednost je v *Uvodu v kritiko Heglove filozofije prava* (1843) pionirsko kritiziral prav mladi Marx, praxisovci pa so se sklicevali še na številne druge mladomarksovske topike. Posebno so poudarjali alienacijo ter njej nasprotno osvobajanje in vsesplošni razvoj vsakega posameznika, ki ga današnje družbe še ne omogočajo.

³ Ta in preostali citati iz tujejezičnih virov so delo avtorja prispevka.

Praxisovska šola⁴ je bila neenotna tudi zaradi razlik v filozofski formaciji. Glavnina zagrebških praxisovcev je študirala pri Vladimirju Filipoviću (Marković 1979a; Lešaja 2014: 24), meščanskem profesorju filozofije starejše generacije. Ta je svoje študente navdušil za nemško klasično filozofijo kot enega od virov klasikov marksizma. (Pomemben je bil vsaj še kot pobudnik, urednik in soavtor integralne *Filozofske brestomatije* pri Matici hrvatski.) Gajo Petrović, Milan Kangrga, Predrag Vranicki in drugi zagrebški praxisovci so prek Filipovića izhajali iz kontinentalne filozofske dediščine. Včasih so se močno približali eksistencializmu.

Srbski praxisovci (Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Nebojša Popov idr.) so bili bližje anglosaksonskemu pozitivizmu, empirizmu in analitični filozofiji (Branko Despot v Lešaja 2014: 25; Boris Majer v Repe 1992: 693). Razlika med obojimi se je še jasneje pokazala v zadnjih letih obstoja SFRJ. Takrat je glavnina beograjskih praxisovcev začela z zagovarjanjem srbskega *unitarističnega* šovinizma (Mihailo Marković, eden od njihovih najvidnejših predstavnikov, je bil leta 1986 s praxisovcem Dobrico Čosićem med avtorji konservativnega *Memoranduma SANU*), preostali pa so okrepili liberalistične pozicije, s katerimi so se spogledovali že v sedemdesetih letih. Nasprotno so se zagrebški praxisovci tako v začetku sedemdesetih kot ob koncu osemdesetih let dosledno uprli izbruhu hrvaškega *separatističnega* šovinizma (Matvejević 2012: 20; Kuvačić 2012: 29).

Te razlike v formaciji pa raznorodnosti gibanja ne pojasnjujejo v celoti. Tudi med glavnimi zagrebškimi praxisovci so namreč obstajale značilne razlike (Lešaja 2014: 25). Tako sta se Gajo Petrović in Milan Kangrga posvečala striktno filozofskim vprašanjem (Petrović nekoliko bližje eksistencializmu, Kangrga nemškemu idealizmu), Rudi Supek pa v glavnem sociološkim. Heideggerjanec Vanja Sutlić, ki se je s sarajevske univerze na zagrebško vrnil prav ob začetkih izhajanja revije, se je od *Praxisa* kmalu odvrnil in se nazorsko približal ZKJ (Jakšić 2012: 70). Tudi Marxova misel je na zagrebške filozofe vplivala v

⁴ Poimenovanje »praxisovska šola« je danes splošno uveljavljeno; vseeno je Božidar Jakšić (2007: 74) v zvezi s tem opozoril, da nikoli ni obstajala »'praxisovska skupina', 'filozofi prakse' ali 'praxis filozofi', ki bi imeli enotno filozofsko ali družbenoteoretsko usmeritev«. Za skupino naj bi jih po Jakšičevo napravili zlasti njihovi nasprotniki. Dodajam, da so jih verjetno kot – sicer nadvse raznorodno – skupino videli tudi tisti tuji opazovalci, ki so od daleč poznali dejavnosti revije in poletne šole.

različni meri – na Branka Bošnjaka skoraj nič, na marksizem Milana Kangrge pa sta bolj vplivala Fichte in Hegel. Za Danka Grliča je bil Nietzsche bolj navdihujoč od kateregakoli marksista z Marxom vred; nasprotno je bil Predrag Vranicki bližji klasikom marksizma od ostalih (Veljak 2012: 126).

Marković je konec sedemdesetih let v pretekliku pisal, da je praxisovce bolj združevala »praktična drža kot teoretična doktrina«, a je formuliral stališča, ki naj bi bila skupna vsem. Med njimi je pojmovanje filozofije kot »totalne kritične zavesti, ki lahko osvetluje in usmerja vso človeško dejavnost v danem zgodovinskem trenutku«. Prav tako naj bi praxisovci drugače od dialektičnega materializma izhajali iz predpostavke, da je Marxov osrednji problem, »kako realizirati človekovo naravo s produkcijo bolj humanega sveta« (Marković 1979a: xxvii–xxviii).

Tudi Ivan Kuvačić (2012: 27), še eden od članov, je razmišljal, kaj je povezovalo praxisovce skoraj desetletje in pol. Izpostavil je »čvrsto nasprotovanje vsakemu nacionalizmu« in »spoznanje«, da je »posameznik edina gotova opora v borbi za svobodo«. V teh retrospektivnih ocenah se izrisujejo nekoliko jasnejše konture »brezobzirne kritike vsega«. ⁵ Ta ni bila »doktrina«, temveč »praktična drža«, ki bi rada »osvobodila in humanizirala svet« (Marković 1979a: xix–xx). V svojem univerzalističnem projektu pa se je »opirala« na »posameznika«.

Praxis in nova leвица: Proti dogmatizmu in birokratizmu

V svoji raznolikosti praxisovci nikakor niso videli konceptualne ovire ali nedoslednosti. »Kritiko vsega obstoječega« so namreč razumeli tudi kot razpravljalno platformo. Ta naj se s konfrontacijo stališč zoperstavlja domnevno *a priori* dogmatičnemu dialektičnemu materializmu oziroma marksizmu-leninizmu. Prav tako so bili praxisovci kritični do birokratiziranih držav, utemeljenih na njem. Tako v (filozofskem) nasprotovanju birokratizmu, dogmatizmu

⁵ Praxisovci so sicer večkrat poudarili, da jim »brezobzirna kritika vsega« ni pomenila »destrukcije, temveč *transcendenco* njenega objekta« (Marković 1979a: xxxiii) oziroma da Marx z njo ni hotel vsemu reči »ne«, temveč »izvršiti tako analizo vsake dane situacije, ki bo prispela k njenemu bistvu, ki jo bo osvetlila v njenih bistvenih omejitvah in pomanjkljivostih ter v njenih pozitivnih razvojnih možnostih« (Petrović 1971: 162).

in avtoritarizmu kot v (političnem) zavračanju številnih vidikov komunističnih (oziroma realsocialističnih ali postkapitalističnih) družb so bili praxisovci uglaseni z osrednjim tokom nove levice (NL) zahodnih kapitalističnih prestolnic.⁶ C. Wright Mills, ki je leta 1960 novo levico sploh poimenoval, je intelektualca že leto prej svaril pred sprejetjem »birokratskega etosa« (1959). Za oboje, NL in praxisovce, je značilno tudi opiranje na levo krilo (malo)meščanske inteligence, potem ko za stopnjevanje emancipacijskih procesov niso hoteli ali mogli mobilizirati delavstva.

»Kritika vsega obstoječega« in z njo povezana opozicijska drža sta bili na ozadju samoupravnega socializma podobna politična novost kot nova leva senzibilnost na ozadju zahodnoevropskih komunističnih strank. Praxisovci glavnega nasprotnika očitno niso videli v realni kapitalistični hegemoniji, imperializmu in neokolonializmu. Precej večjo pozornost so namreč naklanjali alienaciji, birokratizmu in dogmatizmu. Te so sicer razumeli kot inherentne reflekse kapitalizma. Ne nazadnje je (če jo primerjamo z novolevičarskimi slogani) »brezobzirna kritika vsega obstoječega«, ki naposled zadene tudi samo kritiko, podobna miselna povratna zanka kot »prepovedovanje prepovedi« ali »realisti, ki zahtevajo nemogoče«. Njeno dosledno izvajanje zato nujno trči ob meje svojih možnosti.

Ali podobnost z NL pomeni, da so praxisovci manj edinstveni, kot se zdi ob prvi pogled? Ali gre torej, tako kot pri jugoslovanskem študentskem gibanju, bolj za lokalno različico pojavov, kakršni so se po vzoru naprednih ameriških gibanj za državljanske pravice in proti vojni razmahnilo po vsem svetu? Morda celo za nekritično epigonstvo NL zahodnoevropskih prestolnic? In kaj bi to pomenilo za današnjo sodbo o *Praxisu*? Razmislek o odnosu med praxisovci in NL pokaže, da *Praxisa* ne gre čisto izenačiti z NL – da pa ju lahko v nekaterih temeljnih vprašanih upravičeno povezujemo. Praxisovce so kot NL že v SFRJ opredelili nekateri do *Praxisa* kritični avtorji, npr. *Ninova* raziskovalna novinarja Dragan Marković in Savo Kržavac (1978). A za NL veljajo danes tudi v njim naklonjenem hrvaškem članku na Wikipediji in v geselskem sestavku o NL na hrvaški *Proleksis enciklopediji*.

⁶ Termin NL je sicer razmeroma ohlapen, saj so bili tokovi, ki so jo sestavljali, pogosto protislovnji. Videli pa smo, da je bila tudi za *Praxis* značilna podobna (resda manjša) notranja diferenciacija. Tudi tovrstna ohlapnost torej primerjavo upravičuje.

Žiga Vodovnik (2018: 29–30) je pri obravnavi Praxisa omenil trditev ameriškega zgodovinarja Georgea Katsiaficas, da je treba NL in leto 1968 (zatorej tudi *Praxis*) razumeti kot »svetovno[z]godovinsko družbeno gibanje«. Od zahodne NL so se praxisovci vendarle razlikovali v vsaj dveh komponentah. Praxisovci leta 1968 v glavnem niso bili rosno mladi, saj so bili rojeni med letoma 1921 in 1931, Supek pa je bil še starejši (1913) (Petrović 1979). Nekateri so bili dejavni v NOB⁷ in politike niso poznali le od zunaj. Še pomembnejši je kontekst – medtem ko je NL v kapitalizmu učinkovala subverzivno, so praxisovci svojo levičarsko kritiko naslavljali na socialistično državo. Zato ne čudi, da so imeli praxisovci tudi drugačen odnos do sistema, ki so ga kritizirali. Praxisovska kritika

ni bila nikoli destruktivna na način, kot je bilo nekaj teorije nove leve v odnosu do zahodnih družb; jugoslovanska socialna filozofija ni nikdar prevpraševala [challenge] začetnih form socialistične participatorne demokracije, ki so bile tedaj uveljavljene in zelo priljubljene. (Marković 1979a: xiii)

Sami praxisovci so se od NL včasih blago distancirali, a njihovo mreženje kaže na produktivno sodelovanje. Mednarodna izdaja revije *Praxis* in Korčulska poletna šola sta se vpenjali ravno v tiste mednarodne politične procese, ki jih posplošeno imenujemo NL⁸ (Vodovnik 2018: 30). Še več, učenci Geoga Lukácsa naj bi se bili prav na Korčuli vsaj začasno približali NL (Köhler 2012: 306–307 idr.). V mednarodni razvoj NL pa je bil Praxis vključen še drugače – prek jugoslovanskega študentskega gibanja.

Praxisovci namreč niso bili odpadniški obrobneži, temveč v glavnem univerzitetni profesorji. S svojo držo so postali osrednja referenca jugoslovanskega (posebno beograjskega) študentskega gibanja. To je še utrdilo njihovo pozicijo na zemljevidu NL. Po drugi strani je praxisovski socialistični humanizem najbrž vsaj del jugoslovanskih študentov odtegnil od abstraktnega utopizma in burkaštva, razširjenih med delom zahodne NL (yippieji, spontex-maoisti

⁷ Nekateri tudi na pomembnih položajih: Mihailo Marković in Vojin Milić sta bila oficirja v Titovi partizanski vojski, Rudi Supek pa je bil kot interniranec v Buchenwaldu celo vodja taboriščne podtalne antifašistične organizacije (Petrović 1979: 392–393, 395).

⁸ Še več: »*Praxis* ni bil le eden izmed glavnih dinamizatorjev političnih sprememb v jugoslovanski družbi, ampak [...] sta revija in šola nudila verjetno najpomembnejši – fizični in idejni – forum nove leve kot take.« (Vodovnik 2018: 30)

ipd.). In spet po tretji strani je bila v očeh senzualistične študentske kontrapulture (z umetnostno neoavantgardo vred) humanistična praxisovska usmeritev, podobno kot velik del evropskega komunističnega gibanja, najbrž nekoliko preresna, preveč sumničava do popkulture in preveč, če naj tako rečem, nemškoklasična. Zato sta se ljubljanska in novosadska umetniška neoavantgarda pri teoretiziranju svojih praks oprli tudi na tujo, zlasti na francosko – in to bolj kulturniško kot politično – NL.

Praxisovska šola nikakor ni bila antikomunistična disidentska formacija, ki bi v celoti in brezpogojno zavračala realno obstoječi socializem (Lešaja 2014: 22). Zato praxisovci drugače od dela NL tudi niso nekritično idealizirali antikomunističnih disidentov. Še več – z Markovičevimi besedami s konca sedemdesetih let se praxisovci

razlikujejo od sovjetskih in poljskih disidentov v toliko, kot konsistentno nadaljujejo kritiko birokratskega establišmenta z marksističnega in demokratičnosocialističnega stališča; svojim občutjem [feelings] ne dovoljujejo, da bi jih potisnila v roke desničarskih sil [...]. (1979a: xiv)

V isti sapi pa je Marković poudaril, da prav tako niso pripravljeni na ponižujoče samokritične koncesije komunistični oblasti (ki jih je očital Lukácsu in Adamu Schaffu).

Praxis proti birokratizmu SFRJ

Marković z zavrnitvijo »koncesij komunistični oblasti« ni izrekel le nezaupnice državam vzhodnega bloka. Ciljal je predvsem na praxisovsko polemično držo do jugoslovanske samoupravne realnosti, ki pa ni bila podobna današnjemu mainstreamovskemu zavračanju SFRJ.

Mediji masovne komunikacije so pomagali formirati malomeščansko mentaliteto [v SFRJ 60. let]. Hitro so se usmerili v logiko [trga] in se pojmovali kot progresivne, če so pri bralcih začeli razvijati okus za zahodnoevropsko »potrošniško družbo«. [...] Posledično je vse, kar spominja na marksizem, kmalu izginilo z njihovih strani [...]. Pojavile so se »nove vrednote« – senzacionalizem, patološke forme socialnega vedenja, erotizem, pop glasba, modni snobizem, goli modeli na novih modelih avtomobilov – vse, kar bi bilo pogodu malomeščanskemu povzpeticu. Kar poskusite fotografijo delavke z rdečo

ruto ali množične scene v maozedongovski maniri spraviti na katero od naših časopi-
snih stojnic, sredi izložbe nagih ženskih prsi in teles, pa boste v trenutku opazili, da ste
soočeni z dvema kulturama, ki se izključujeta in ki ju je lahko določiti.

Odlomek ne pripada kakemu fantazmatskemu ozkosrčnemu »partijskemu
konservativcu« iz sredine sedemdesetih let, zgroženemu nad moralno deka-
denco zahodnjaškega vpliva. V sklopu svoje marksistične kritike jugoslovan-
skega samoupravljanja ga je leta 1971 zapisal Rudi Supek (1979: 261–262).
Najostrejši je bil Supek do jugoslovanskega tržnoreformnega vala v drugi
polovici 60. let ter njegovih katastrofalnih socialnih in kulturnih posledic.
Prav nasprotno današnji akademski mainstream jugoslovanske tehnokratske
reformne (»partijskega liberalizma«) skoraj nikoli ne problematizira.

Tudi pluralizma vsi praxisovci niso kar nasploh tako malikovali kot današnji
mainstream, ki ga istoveti z demokracijo. Miladin Životić je bil leta 1967 do
njega skeptičen:

Reakcije na [...] avtoritarno kulturno politiko se lahko pojavijo v obliki partikularistične
konceptije kulturnega pluralizma, tiste vrste kulturnega pluralizma, ki poudarja vse, kar
ločuje človeka od človeka, tistega pluralizma, ki služi kot fasada za posebne, sebične inte-
rese. (1979: 192)

»Partikularističnemu« pluralizmu je Životić pripisal »borbo za poseben status«
in ga neposredno okrivil za porajajoči se nacionalizem. Takšni »odkloni« praxi-
sovcev od današnjega antikomunističnega mainstreama so značilni za kritiko
samoupravljanja z leve.

Toda praxisovska kritika se zdi retorično razmeroma ohlapna, pogosto
bližja moralnemu pamfletu kot sistemski analizi, kar se najjasneje pozna pri
leitmotivu praxisovcev – kritiki birokratizma in birokracije. Poglejmo si primer
Ljubomira Tadića:

Birokratska vednost je disciplinirana vednost. Njena narava zahteva, da birokratova glava
zajema zgolj toliko znanja, kolikor je primerno njegovi funkciji. V tem smislu je birokrat-
sko razumevanje omejeno na *rutino* in predstavlja, kot je opazal Hegel, omejen horizont.
Idiotizem »profesije« najbrž nikjer ni tako očiten kot pri birokratski vednosti. Za takšno
vednost je značilna nekritična konstruktivnost, ki teži k vzdrževanju statusa quo. (1979:
291–292)

Birokratizem je bil za praxisovce raztegljiv pojem. Predstavljal je bodisi upravljavsko elito v kapitalizmu (kot pri mladem Marxu) bodisi upravljavski razred v etastičnih sistemih Vzhodnega bloka. Kritike birokratizma pa je bila deležna tudi SFRJ, čeprav je sama obsojala zahodni in vzhodni birokratizem.

Kritika birokratizma kot preostanka kapitalističnih odnosov v socialističnih državah je vsaj deloma točna, a pri jugoslovanskem birokratizmu ta termin izgublja vrednost. Praxisovci so namreč birokratizem po eni strani izenačevali s »stalinizmom« oziroma *centralističnim* etatizmom (Žvan 1979: 361 idr.), poosebljenim v Aleksandru Rankoviću. Še bolj pa so birokratizem pripisovali tehnokratski reformi, ki je SFRJ *decentralizirala*, ter separatizmu v republikah in avtonomnih pokrajinah. Po *Praxisovem* uvodniku iz leta 1972 so bili republiški nacionalizmi »le druga stran medalje birokratsko-avtoritarne prakse«. Ta praksa naj bi v temelju negirala angažma posameznika, kakršnega »v sebi nosi ustvarjalni marksizem« (nav. v Bogdanić 2012: 218).

Oblast SFRJ je bila za Supka (1979: 263) leta 1971 »ozek krog naše 'politične vertikale', birokratska elita«. Podobno jo je že prej ocenil Životić. »V državi, ki je proglasila [nota bene] človekovo pravico do samoupravljanja in svobodo kritiziranja česarkoli obstoječega, si šampioni birokratske, avtoritarne zavesti prizadevajo izogniti direktni intervenciji v kulturo,« je pisal. Kot novo metodo »avtoritarne cenzure« je razglasil favoriziranje »kulturne 'inteligence'«, ki je »zrasla iz zavezništva med birokratsko zavestjo in kulturno povprečnostjo« (Životić 1979: 193).

Birokratizirana SFRJ po Čosiću leta 1974 ni omogočala »svobode ustvarjalnosti, primerne socialnim potrebam, socializmu in potencialom naše generacije« (1979: 223). Demokratični socializem je zanj namreč družba, v kateri politiki »niso edini predstavniki resnice, sodniki duhovnih vrednot, avtoritativni eksperti za socializem, mandatarji zgodovine« (nav. d.: 224).

Mićunović je že leta 1965 javno komunikacijo označil kot »plamen, ki uničuje tančico birokratske skrivnosti in načenja moč birokracije«. Prav zato je pomembno, da mediji niso »orožje birokracije, ki fabricira birokratsko 'javno mnenje', temveč prej arena svobodne misli in svobodne kritike« (Mićunović 1979: 311, 315). Birokracija naj bi po Milanu Kangrgi (1979: 58) zavirala osvoboditev posameznika in »odprtost za novo«, zato se je zavzel za »radikaln[o]

negacij[o] in uničenje birokratizma«. Praxisovska filozofija pa ni vsebovala konkretnih predlogov, kako preseči birokratizem, ne da bi obenem propadel socializem ali država.

Razmeroma produktivni koeksistenci praxisovcev z oblastjo navkljub so se med njimi vseskozi pojavljala trenja. Med letoma 1963 in 1968 naj bi oblast, z Markovičevimi besedami, »mobilizirala lojalne partijske teoretike«, da so se s »šibkimi protiargumenti« zoperstavili praxisovskim kritikam SFRJ. Konflikt pa se je še poglobil z začetkom študentskega gibanja leta 1968. V naslednjih letih so bili praxisovci deležni »trdega« oziroma »izjemnega pritiska« oblasti. Ta je segal od izključitev iz ZKJ prek groženj in »škodoželjnih napadov v tisku«⁹ do zmanjševanja »sredstev za filozofske dejavnosti, revije in druge publikacije« (Marković 1979a: xxiv–xxvii). Višek spora – in dno političnih ukrepov zoper praxisovce – sta bila leta 1975 konec financiranja revije in poletne šole¹⁰ ter izključitev osmih praxisovskih profesorjev z beograjske univerze.¹¹

Praxis in anarhizirajoča paradigma

Za praxisovsko kritiko sta bili značilni simpatija do upora (ali vsaj kritike oblasti) in predpostavka, da je opozicijska drža edina vredna intelektualca. To načelo, ki si ga *Praxis* deli z NL, je blizu anarhistični politični misli. Še več: *differentia specifica* NL je v primerjavi s »staro levico« (komunisti in socialdemokrati) prav nekakšna – naj jo tako imenujem – anarhizirajoča paradigma. Ta trend je skozi šestdeseta leta in v prvi polovici sedemdesetih let med evropsko

⁹ Glede javnih diskreditacij praxisovcev v času socializma in – z nasprotnega političnega pola – pozneje gl. Jakšič 2007.

¹⁰ »*Praxis* in Šola sta bila prepovedana na način, običajen za Jugoslavijo: enostavno so ju prikrajšali za sredstva.« (Koltan 2012: 152) Medtem ko je v mednarodnem tisku to upravičeno izpostavljeno kot madež SFRJ, pa se pozablja, da na domnevno bolj demokratičnem Zahodu kritiki države niso bili deležni *nikakršnih* javnih sredstev.

¹¹ Preden to sramotno dejanje SFRJ pojasnimo s »totalitarnim« komunizmom, naj spomnim, da so v antikomunističnih ZDA samo v 40. in 50. letih stotinam univerzitetnih asistentov zavrnilo zaposlitev zaradi njihovega političnega prepričanja, profesorje in študente pa so nadzorovali infiltriranci s posebej za to ustanovljenih postaj FBI v kampusih (prim. Diamond 1992).

levico kritiko izkoriščanja (kapitalizma, rasizma, fašizma itn.)¹² in solidarnost z izkoriščanimi postopno nadomeščal s skepso do vladanja in politične moči ter s simpatijo do vladanih nasploh, posebno pa do tistih, ki se upirajo. Komunisti in socialdemokrati so emancipacijo in demokracijo razumeli kot prevzem oblasti in njeno prestrukturiranje. Nasprotno je vpliven del NL v sklopu anarhizirajoče paradigme emancipacijo izenačeval z zavračanjem ali kritiko vsakršne oblasti.

Vpliv anarhističnih tendenc v NL se je okreпил prav v študentskem gibanju konec šestdesetih in na začetku sedemdesetih let. Rudi Rizman je v uvodni študiji k antologiji anarhističnih tekstov (1986: xxii) študentskim protestnikom pripisal »apriorno vero v nekakšno prirojeno revolucionarno zavest delovnih množic, ki ne potrebuje nikakršne rigidne organiziranosti, temveč le golo spontanost, ki jo je izražalo politično geslo 'do your own thing'«. To spontanost je z anarhizmom povezal tudi Eric Hobsbawm, a obenem menil, da bakuninski oz. kropotkinski anarhizem v študentskem gibanju ni doživel preroda, čeprav je bil »dosti bliže dejanskim idejam večine uporniških študentov v šestdesetih in sedemdesetih letih kakor pa tedaj modni marksizem« (Hobsbawm 2017: 362).

Ne čudi torej, da so anarhizem pripisovali tudi nekaterim praxisovcem. Pozneje je Marković (1979a: xxiv–xxv) oblastno označevanje antibirokratizma za »anarhističen napad na organizirano družbo« in praxisovcev za »anarholiberalne« sicer zavrnil kot neprepričljivo. Toda del praxisovcev se je v šestdesetih letih v resnici spogledoval tudi z anarhističnimi filozofijami, in to prav v nasprotovanju etatizmu (prim. Jurić 2012: 187) oziroma »državnemu kapitalizmu«. Kot je poudaril Hrvoje Jurić (nav. d.: 175), so nekateri praxisovci anarhizem sprejeli kot teoretsko pozicijo v kritiki »deviacij« komunistične oblasti.

Beograjčan Trivo Indić, ki ga Jurić (nav. d.: 177) sicer omenja, a ga ne obravnava podrobneje, je bil pravi anarhist. Anarhokomunizem je kot »projekt totalnega humanizma« leta 1972 zagovarjal tudi v mednarodni različici revije *Praxis*. Pri tem ga je zanimalo, »kako doseči svobodo s posredovanjem same svobode«. Skliceval se je na klasika socialnega anarhizma Errica Malatesto

¹² NL sicer nikakor ni bila indiferentna do rasizma, kolonializma in fašizma. Ti imajo v vseh novolevičarskih tekstih (skupaj s kapitalizmom, ki je njihova nadpomenka) nedvoumno negativen prizvok, toda zlasti za zadnjega se pogosto zdi, da ga je NL odpisala kot nedvoumno stvar preteklosti.

in Gustava Landauerja, obrobno pa tudi na Hegla in Fromma. V delu se je subtilno opredelil proti Marxu ter heroizirano opisoval zgodovinske poraze anarh(okomun)izma v ZSSR in Španiji. Kako doseči svobodo, sicer v besedilu ni ugotovil, jasno pa je pokazal, kako se svobode ne dosega: »Z anarhokomunističnim prepričanjem je v principu nezdružljivo stališče o udeležbi pri vladanju, v delovanju avtoritarnih struktur, kot so vlada, parlament, vojska, policija, kataster ipd.« (Indić 1972) V nasprotju z Indičem je bil Petrović, ki ga Jurić podrobno analizira, bliže t. i. ortodoksnemu marksizmu. A tudi on je leta 1978 o »anarhističnih tendencah«, ki mu jih je ob izključitvi očitala ZKJ, zapisal, da se mu ta očitek ne zdi niti neresničen niti nečasten. V besedilu se je spominjal naklonjenosti anarhizmu že v svojih formativnih letih. Anarhizem je branil tudi pred izenačevanjem s terorizmom, saj da je prav anarhizem sredstvo proti terorizmu države. »Osnovna ideja anarhizma ni uničenje vsake družbene organizacije, temveč ukinjanje represivne državne organizacije« in njena zamenjava s samoorganizacijo od spodaj. V tem naj bi bil anarhizem marksizmu »identičen« (Petrović v Jurić 2012: 186).

Bližino anarhizmu izkazujejo tudi številna besedila praxisovcev, ki se nanj ne sklicujejo izrecno. Tako se je Supek leta 1971 spraševal, kako ohraniti altruizem, humanizem, dinamičnost in »spontanost« revolucije po njeni zmagi in venenju revolucionarnega zagona. »Revolucionarne avantgarde« namreč postanejo »vladajoče oligarhije«, ki poskušajo »birokratizirati utopijo«. Toda utopični element bi moral ostati povezan s »spontanostjo in demokratičnostjo ter nepokoren vsem poskusom oblasti, da ga vzame v svojo službo« (Supek v Jurić 2012: 174).

Po drugi strani je Vranicki, najdoslednejši praxisovski marksist, anarhizem v glavnem zavračal, a ga je posebno konec sedemdesetih let branil pred »stalinizmom« (Jurić 2012: 179). Za (prihodnjega) praxisovca je zanimivo, da se je pri kritiki anarhizma v začetku šestdesetih let skliceval tudi na Marxove misli o partiji. Anarhist Jurić (nav. d.: 181) je zgodnjemu Vranickemu zato pozneje očital »pragmatično, do določene mere pa tudi dogmatično sklicevanje na Marxa«, kar simptomatično kaže, da je kritika dogmatizma (tako kot kritika vsega obstoječega) že v izhodišču ohlapna.

Anarhizirajoča paradigma šestdesetih let ni bila omejena na politično misel nove levice. Zaznavna je tudi v novolevičarskem nasprotovanju

dogmatizmu, okostenelosti, totalnosti, prepovedim itd. Stopnjevani metodični dvom naposled ni veljal le oblasti, temveč kakršnimkoli trdnim »konceptom«, sploh »pravilom« in »tabujem«. Takšna kritika je skepso do politične oblasti sublimirala in tudi v mišljenju težila k prostosti od hierarhij in avtoritet. S tem je anarhizirajoča paradigma s svojo tendenco k relativizmu posegla v epistemologijo.

Ne čudi, da je tovrstni – imenujmo ga – epistemološki anarhizem nastal v zahodnih prestolnicah. Kljub hladnovojnimi krilaticam o odprti družbi in demokratičnosti Zahoda so bili tamkajšnji marksisti večkrat institucionalno odrinjeni od udeležbe v politiki.¹³ V primerjavi s protikolonialnim bojem na svetovnem Jugu pa so bili zahodni marksisti na neuspeh obsojeni tudi pri mobilizaciji državljanov. K temu so odločilno prispevale koncesije, ki so jih domačemu delavstvu (ne pa tistemu v kolonijah) in inteligenci zaradi strahu pred mednarodnim delavskim gibanjem in v tekmi s komunističnimi državami naklanjale zahodne države. Delavski angažma v marksističnih formacijah je tako preprečevala iluzija neskončne gospodarske konjunktore, živa tudi še v šestdesetih letih.¹⁴ Zahodni marksisti, ločeni od imobiliziranega delavskega gibanja, so izgubo *politične* pobude marksizma (nadomestila jo je katera izmed različnih političnega anarhizma) kompenzirali s *teoretsko* superiornostjo marksizma. Sublimacija političnega anarhizma v spoznavnega je bila tako tudi posledica nemožnosti dejanske politične spremembe v zahodnih velesilah.

V neuvrščeni SFRJ je tak epistemološki anarhizem v filozofiji praxisovcev naletel na čvrstejšo marksistično teoretsko osnovo. K tej so prispevala partizanska leta skupaj z vplivi nemške klasične filozofije, mladega Marxa, mladega Lukácsa in frankfurtske šole. Epistemološki anarhizem je bil torej pri praxisovcih v primerjavi s teoretsko radikalnejšimi skupinami NL nekoliko ukročen.

¹³ KP je bila na primer v »demokratični« Zahodni Nemčiji večji del šestdesetih let prepovedana.

¹⁴ Kljub zahodni propagandi niti gospodarska konjunktura niti stopnjevanje demokratičnih svoboščin nista preživela mednarodnega komunističnega gibanja. Odpoved keynesijanske ekonomije na Zahodu, odmiranje komunističnih držav srednje Evrope, zaton protikolonialnih gibanj, svetovna kriza leve in globalni zaton kritične javnosti so del istega procesa, četudi ne vselej enako hitrega in tudi ne vselej v pričakovanem sosedstvu.

Danko Grlić je na primer leta 1967 v *Praxisu* romantičnoanarhistično opazal, da »raznih neustvarjalnih, državotvornih, birokratskih in policijskih duš ne skrbi samo aktivno ali uničujoče izražanje ustvarjalnosti, temveč jih moti tudi sam obstoj ustvarjalcev« (1967: 568). Epistemološki anarhizem pa je najjasnejši v njegovem razmisleku o razmerju med marksizmom in literarno vedo iz leta 1971. Kljub programskemu nasprotovanju togosti je Grličeva drža brezkompromisna. Vnaprej namreč zavrača vsakršno (tudi konceptualno, ne le institucionalno) učvrstitev, saj jo pojmuje za dogmatizem. Pomen enotne agende in konsistentno postavljenih političnih zahtev ga ni zanimal: marksizem je bil zanj uporaben le v »lomljenju [...] predsodkov«, v »neprizanosljivi, načelni kritiki in kritični poziciji nasproti vsemu«, tudi »svojim lastnim nekdanjim predsodkom«.

Morali bi videti, koliko je sodobni antidogmatski marksizem, kot je že prisoten v delu številnih mislecev, postal način mišljenja, ki zelo radikalno, v lomljenju starih in svojih lastnih nekdanjih predsodkov deluje proti vsem okorelim, hipostaziranim konceptom in formulam. Zdi se mi, da bi hitro prispeli do rezultata, da se prav v smislu odprte in neprizanosljive, načelne kritike in kritične pozicije nasproti vsemu, take torej, ki ne priznava tabu tem [...], marksizem danes kaže bolj konsekventen, jasnejši in ostrejši kot precej drugih konceptov, radikalnejši od strukturalizma in cele vrste drugih filozofij [...]. (Grlič 1971a: 253)

Grličev radikalni epistemološki anarhizem zavrača vsakršen občutek stabilnosti. Ali se s tem ne bliža ultimativni alienaciji, kakršno so Grlič in drugi praxisovci skozi mladega Marxa kar najostreje kritizirali? (Iz podobne interreference med Marxom, Nietzschejem in Heideggerjem – a brez humanistične poante – je v istem času tudi Derrida formuliral tezo o dekonstrukciji.)

Do tistih, ki Marxa niso razumeli kot neoheraklitovskega misleca relativnosti, Grlič ni bil relativistično širokogruden. »Dogmatični« marksisti so po njegovem »počeli prav tisto, kar je Marx najradikalneje [...] kritiziral in negiral«. Napravili naj bi »za svoje uslužbenske namene uporabnega Marxa in ga kot nesporno in vse rešujočo petrificirano dogmo vključili na vseh področjih, tudi v domeni literarne kritike« (nav. d.: 250). Antidogmatični Grlič je celo neskromno predpostavljaj, da do praxisovskega (oziroma njegovega) »čiščenja« petrificiranih »usedlin« marksistične dogmatike objektivna debata o marksizmu in literaturi sploh ni mogoča. Takšna drža je kljub navidezno scientističnemu besednjaku bliže romantičnomesijanskemu patosu (*via Nietzsche*) kot marksistični teoretski osmislitvi literarne kritike.

Grlič pa ničejanskega »prevrednotenja vseh vrednot«, kakršnega je zahteval od literarne vede in filozofije, v sodobni umetnosti ni odobral. Na področju, kjer ima sublimirani anarhizem družbeno najproduktivnejše učinke, je bil Grlič daleč od anarhizma. Leta 1966 je na primer v *Praxisu* kategorično zavrnil umetnost happeninga:

V borbi za kakršnokoli eksistenco je ta umetnost ali bolje rečeno psevdoumetnost povsod iskala rešitve v morbidnosti ali burkaštvu, ker živi v iluziji, da lahko služi razveseljevanju kot zaslepljujoče presenečenje ali sredstvo šoka. Tako je morbidnost postala poslednje orožje umetnosti v brezplodnem vztrajanju, da dokaže svojo koristnost, pa četudi tako, da s svojo eksistenco zabava nekega lahkoživca, nasmeje nekega primitivca [...], preseneti in pretrese nezainteresiranega poslovneža, ki je zadremal, ter malo polepša njegov siv vsakdan. Zato umetnost tuli, rjuje, diši, zvoni, se noro pači, razbija klavirje, strelja barvo iz strojev, cvili in stoka ali gledalce v koncertni dvorani razveseljuje s popolno tišino. (Grlič v Koltan 2012: 164)

Grličeva kritika happeninga ne presega moralistične obsodbe potrošniškega »primitivca«, »lahkoživca« oziroma »nezainteresiranega poslovneža« – podobno so Grlič in nekateri drugi praxisovci birokratizem kritizirali skozi njegovo poosebitev, »birokata«. V tem je bil Grlič blizu utemeljeni, a pogosto pavšalni, nesistemski družbeni kritiki, ki so jo v šestdesetih letih izražali prav happeningi in druga umetniška neoavantgarda.

Grlič je leta 1970 v knjigi *Contra dogmaticos* zapisal nezaupnico sodobni umetnosti, češ da kaže znake samomorilnosti, »volje do lastne likvidacije«. Kot primera je navedel rezanje platen Lucia Fontane ter montažo sežganih krp in lesenih odpadkov Alberta Burrija, a se pri tem razglasil za »radikal[nega] nasprotnik[a] vsakršnega akademizma v umetnosti«. »Morbidnost« sodobnih umetniških tendenc je označil kot »pendant racionalistične tehnične zvižčnosti in njenih standardov« (Grlič 1971b: 47–48). Ta zavrnitev se je sicer naslonila na tehtne premise mladega Lukácsa in frankfurtske šole o racionalističnem prilaščanju sveta v kapitalizmu, a ostala moralistična in apokaliptična.

Čeprav je praxisovska misel odločilno vplivala na študentsko gibanje, ni mogla služiti kot konceptualni okvir tistega študentskega radikalizma, ki se ni izražal v političnih ali filozofskih konceptih, temveč v formalistični neoavantgardni umetnosti. Namesto radikalizacije humanizma so se ti študentje bolj zanimali za njegovo radikalno preseganje. Jasno je torej, da je bil njihov epistemološki

anarhizem vsaj na področju umetnosti občutnejši kot pri praxisovcih. V skladu s tem so se študentski neoavangardisti navduševali prav nad tehnično intervencijo v umetnost, ki so jo Grlič in nekateri drugi marksistični humanisti zavračali. A tudi bližanje s francoskimi (post)strukturalističnimi tokovi, ki so relativistično tendenco privedli do skrajnosti in ki so jih posvojili študentski neoavangardisti, ni bilo vselej v ostri opoziciji do praxisovske Korčulske poletne šole. Ta jugoslovanski forum mednarodnih progresivnih tokov je v prelomnem poletju 1968 obiskal tudi Lucien Goldmann. Njegova genetična strukturalna analiza je iste jeseni našla odmev pri tedaj osrednjem teoretiku ključne slovenske neoavangardne skupine OHO, ko je v Problemih analiziral Levstikove pesmi (Močnik 1968).

Dogma ali znanstveni aksiom?

V strokovni literaturi je polemičnost praxisovcev opisana po predvidljivem obrazcu. Naracija se začne in sklene z njihovo domnevno pogumno kritiko jugoslovanske ali realsocialistične dogmatičnosti in birokratizma. Stališča uradnih predstavnikov SFRJ so že desetletja odpravljena s površnimi (ob)sodbami. Kot bi bil znanstveni konsenz (dogma?), da jih ni mogoče jemati resno.

Uradni predstavniki SFRJ so praxisovce poudarjeno kritizirali od začetka beograjskega študentskega gibanja junija 1968. Sintetično pa je jugoslovansko kritično mladomarksovstvo ter njegove epistemološke in praktične omejitve že sredi šestdesetih let analiziral Edvard Kardelj, vodilni teoretik jugoslovanskega samoupravljanja. Ne da bi praxisovce imenoval posebej, je v svojih *Beležkah o naši družbeni kritiki* analiziral pojave, ki jih izpričuje tudi praxisovska kritika. Kardelj je nasprotno od praxisovcev in NL dogmatičnost prepoznaval prav v neprizanesljivi kritiki krhkih zgodnjih stadijev socialistične družbe. Dogmatičnost je po Kardelju v izvemanju kritikov iz dejanskih, konkretnih družbenih razmerij (in dilem) ter izrekanju abstraktnih »tez in dogem«, ki jim je treba »kratko malo verovati v imenu nekih višjih načel in resnic« (1966: 35).

Po njegovem se je Marxova koncepcija »kritike vsega obstoječega« razlikovala od tiste pri jugoslovanskih mladomarksistih:

Kritika je lahko namreč samo antiteza določeni tezi, to, k čemur pa človek neprestano teži, je sinteza, gibanje, proces, v katerem jutrišnje nastaja v današnjem, obstoječem. Zato slepa kritika obstoječega lahko ruši v današnjem obstoječem prav tisto, kar ima v sebi klico jutrišnjega. S tem pa taka kritika v resnici postaja kritika jutrišnjega in obramba včerajšnjega. (Nav. d.: 19)

Poleg tega ni nepomembno, »kakšna je ta kritika, kaj hoče, s katerih pozicij izhaja, kakšno mesto zavzema v objektivnih družbenih procesih in razmerjih, ki določajo smeri družbenih gibanj«. Ne nazadnje bi bilo »nevarno pozabiti, da tudi kritika spada v 'obstoječe'« (prav tam).

Kardelj je poudaril, da v novi kritiki birokratizma »ni nič bistveno novega«. ¹⁵ Namesto da bi podrobneje analizirala problem »nosilcev, sredstev in poti«, ki vodijo k premagovanju birokratizma, se ta kritika po Kardeljevem mnenju zadovolji z obsodbo subjektivnih karakteristik ljudi ali celo funkcij kot takih. To eskalira v preganjanje »birokratskih 'lastnosti'« in razglašanje nosilcev funkcij za »birokrate«, kar »ne more dati nobenih rezultatov« (nav. d.: 9). Vloga države in njene birokracije naj bi se po Kardeljevem mnenju prek naprednih socialističnih procesov v prihodnosti zmanjševala, a naj bi bila za družbene odnose v njegovem času še odločilna, ker da »v naši družbi še vedno obstoje tudi določeni politični konflikti, ki so ostanek njene stare razredne strukture« (nav. d.: 13). Dokler ne bodo ustvarjeni pogoji, »v katerih družbene funkcije in njihovi nosilci« delavskega razreda ne bodo le reprezentirali, temveč mu služili neposredno, je birokratizem »zakonit produkt družbenih odnosov« (nav. d.: 14).

Tisto, kar so praxisovci pri Kardelju in ZKJ imenovali »dogmatizem«, je Kardelj pojmoval kot znanstveno eksaktnost, ki da se ji praxisovci z zavračanjem zakonitosti marksistične razredne oziroma ekonomske analize odrekajo. Kardelj je o znanstveni dediščini marksizma zapisal:

¹⁵ »[J]ugoslovanski komunisti so že kmalu po revoluciji – ne samo kot posamezniki, ampak tudi kot gibanje v celoti – izpostavili birokratizem tako vsestranski in radikalni kritiki, da so kasnejše razprave dodale tej kritiki bore malo resnično novega. In ne samo to: tudi jugoslovanski komunisti tedaj niso 'odkrili Amerike', kajti bistveni elementi kritike birokratizma so bili formulirani v teoriji in praksi revolucionarnega delavskega gibanja že zdavnaj pred njimi.« (Kardelj 1966: 9)

Predvsem ni treba pozabiti, da Marx ni bil samo kritik. In tudi ni največji zgodovinski pomen Marxa in marksizma prav v kritiki kapitalistične družbe in njene ideologije, čeprav je seveda tudi na tem področju Marxov delež velik. Še več, tu se je Marx naslonil na kritiko, ki sta jo že pred njim opravil[i] politična ekonomija in filozofija. Največji Marxov pomen pa je bil v njegovih odkritjih vrste družbenih zakonitosti, ki omogočajo človeku oziroma najnaprednejšim družbenim silam, da lahko zavestneje vplivajo na vse širšem področju družbenega dogajanja in da tako ljudje v družbi lahko postanejo tudi relativno svobodnejši, kadar usmerjajo učinkovanje družbenih zakonitosti. (Nav. d.: 22)

Na čisto praktično usmerjanje »učinkovanja družbenih zakonitosti« pa ni vplivala le Marxova analiza kapitalistične politične ekonomije, temveč tudi Leninova znanstvena analiza imperializma. Ta je bila po drugi svetovni vojni tudi osrednja teoretska podlaga številnih antikolonialnih osvobodilnih bojev na globalnem Jugu.¹⁶ Refleksija o mestu gotovosti v marksizmu, ki praxisovcev ni pretirano zanimalo, tako pokaže, da znanstvene dimenzije marksizma ne gre zoperstavljati politični – obe dimenziji sta teoretsko in zgodovinsko blizu, če ju primerjamo z novolevičarskim marksizmom šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih let in njegovim anarhističnim impulzom.

Čeprav sta avtorja uvoda v mednarodni zbornik o praxisovcih kot »prijem«, ki praxisovce družijo, določila »družbeno teorijo kot kritičen in znanstveni projekt«, sta podčrtala »temeljni odnos, kakor tudi trenje, med znanstvenim duhom Marxove misli in njenim kritičnim, revolucionarnim bistvom« (Cohen in Wartofsky 1979: v). V nasprotju z nekaterimi pripadniki NL so praxisovci znanstveno razsežnost marksizma jemali resno.¹⁷ A kljub veliki znanstveni vrednosti, ki jo imajo še danes številni praxisovski – zlasti sociološki, estetski in filozofskozgodovinski – teksti, njihov poudarek ni bil na postavljanju znanstvenih pravil.

Označevalec »pravila« je imel zanje pogosto negativen prizvok. Dialektičnemu materializmu so očitali statičnost »*ready-made*, učvrščenih, apriornih

¹⁶ Po besedah beninskega akademika v referenčni publikaciji *International Development Policy* »so bile skoraj vse politične stranke, ki so Afriko vodile k neodvisnosti, marksistično-leninističnega prepričanja« (Igue 2010).

¹⁷ »[K]onstruktivna modelov in različnih form kvantitativne analize je nujen element moderne metodologije, ne le naravoslovja, temveč tudi družboslovja. Ves Marxov *Kapital* je prikaz in analiza bolj ali manj abstraktnih modelov kapitalistične družbe.« (Marković 1979b: 17)

pravil« (Marković 1979a: xxx), napredek v umetnosti pa so videli v »zavračanju številnih uveljavljenih pravil« (Marković 1979b: 33). Če je taka opredelitev umetnosti smiselna, pa so nekateri »v osrčju kreativnega polja človeške dejavnosti« videli tudi politiko. Politika naj bi bila kreativna, celo najživahnejša dejavnost po Mihailu Djuriću (1979: 103) zato, ker »ni vnaprej predpisanih pravil, kako ravnati v situaciji«. Še več: »V sfero politike lahko nekdo vstopi le, ko deluje svobodno, ko ni učvrščenih pravil, ki bi usmerjala proceduro v specifičnih primerih [...]«. (Nav. d.: 107)

Niti kritičnost niti antidogmatizem sicer nista v izključni domeni praxisovcev ali NL. Komunistično gibanje se je kot močna sila v 20. stoletju utemeljilo prav z izstopajočo kritičnostjo do splošno sprejetih dogem kapitalistične družbe (dogem, ki so danes tudi zaradi odsotnosti alternative še precej trdovratnejše kot v času njenega obstoja). Obenem pa je komunistično gibanje skozi desetletja samokritično presegalo lastne teoretične in praktične omejitve. A je ob tem izpostavljalo znanstveno razsežnost marksističnega družboslovja, za katero so zakonitosti oziroma aksiomi neizogibni.

Antidogmatizem, radikaliziran kot osrednja maksima družbene kritike, nima samo blagodejnih učinkov. Tudi sam se lahko izkaže za »petrificirano usedlino«, za dogmo. Taka dogma lahko na ravni posameznika (pišočega in njegovih naslovnikov) onemogoča konceptualno konsistenco, na ravni družbe pa širši konsenz, potreben za kakršnokoli trajno spremembo.

Praxis – samoupravljanje – neuvrščenost

Praxisovski usmeritvi je nemogoče izreči hvalo, ne da bi ob tem upoštevali širši politični, ekonomski in ne nazadnje filozofski kontekst, ki jo je materialno in intelektualno omogočal in poganjal. Tega dejstva ne zmanjšuje niti praxisovska opozicijska drža niti (tudi z njo povezana) trenja z oblastjo, četudi so ta pri nekaterih praxisovskih akterjih za seboj pustila trajen resentment do samoupravnih praks.

SFRJ je s svojo neuvrščeno, nadblokovsko držo in samoupravljanjem osmišljala, omogočala in do neke mere celo spodbujala kritično marksistično razmišljanje. Razmeroma izvorni samoupravni ekonomski model se je nenehno

spreminjal in dopolnjeval. Če k temu prištejem suvereno zunanjepolitično pozicioniranje z radikalnim rezom leta 1948, bi splošni intelektualni klimi v tej državi težko očitali dogmatizem – razen če doslednega jugoslovanskega antifašizma, antirasizma in antikolonializma ne pojmujejo kot civilizacijske dosežke, primerljive splošnemu cepljenju ali ločitvi države od cerkve, temveč kot nekritične, nereflektirane dogme.

SFRJ ni bila niti toliko dogmatična, da bi proizvedla enotno, uradno zgodovinsko naracijo o federaciji (prim. Repe 2009: 29–33),¹⁸ kar je najbrž svojevrsten unikum. Uradni marksizem se je od leta 1948, posebno pa od vpeljave samoupravljanja, kar naprej skliceval na ustvarjalno, nedogmatično preseganje teoretske okostenelosti »stalinizma«. ¹⁹ Tudi zato so vzhodni komunisti SFRJ večkrat, na primer po zatrtjih madžarske revolucije 1956 in praške pomladi 1968, ki ju je SFRJ obsojala, označili za revizionistično, medtem ko je SFRJ posebno tik po letu 1948 revizionizem očitala Sovjetski zvezi.²⁰ Uradni jugoslovanski misleci v polemikah niso bili nič bolj dogmatični od praxisovcev, zato pa večkrat konkretnjši. Samoupravljanje je obojim pomenilo temelj demokratične družbe, ki presega ameriško in sovjetsko demokracijo ter blokovske delitve.

Moramo skupaj z ZKJ in njenimi današnjimi kritiki praxisovce res razumeti zgolj kot opozicijo ali lahko, tudi z naslonitvijo na praxisovce same, med ZKJ in praxisovci vzremo dialektično vez, celo dopolnjevanje? Olujić (2012: 12) je o *Praxisu* pisal: »V tistem času je bila taka disidentska iniciativa mogoča le v Jugoslaviji: v državi, ki se je opredelila za projekt *samoupravnega socializma* kot tretje poti med kapitalizmom in sovjetskim modelom komunizma.« Samoupravljanje

¹⁸ »Jugoslovanska historiografija kot celota pravzaprav nikoli ni obstajala. Šlo je za niz nacionalnih historiografij (zgodovinska društva v republikah in provincah) z bolj ko ne krhkimi povezavami.« (Repe 2009: 29) To se je najjasneje poznalo v izhajanju integralne *Zgodovine narodov Jugoslavije*. Z drugo knjigo, ki je segla do konca 18. stoletja, je bilo to leta 1958 sklenjeno, saj se hrvaški in srbski zgodovinarji niso mogli poenotiti glede nacionalnih gibanj 19. in 20. stoletja (nav. d.: 31).

¹⁹ Tudi Marković (1979a: xvi) je pisal, da je jugoslovanska kritika »četrttega klasičnega vodje marksizma« po 1948 sprožila »veliko svobodnejši, bolj neodvisen in kritičnejši pristop k vsem problematikam«.

²⁰ ZSSR in SFRJ pa je kot revizionistični od druge polovice 50. let zavračala kitajska KP – kar kaže, da gre očitek »revizionizma« lahko podobno v nedogled kot očitek »dogmatizma«.

je urednik referenčnega zbornika o praxisovcih označil za »osnovni motiv (in interes) evropskih mislecev za sodelovanje s praxisovci, pa tudi tlakovanje proti praxisovcem v svet« (prav tam). Če to drži, so praxisovce v šestdesetih letih tudi mednarodno dojemali kot filozofski ustreznik inovativnosti ekonomije in mednarodne politike SFRJ – in ne preprosto kot opozicijsko gibanje.

Nick Miller (2007) je praxisovcem pripisal »revolucionarni purizem« v iskanju »resničnejše verzije komunizma«, ki so jo povezovali z vsestransko ustvarjalnostjo. Ta je bila vsekakor odločilna, a so jo avtorji največkrat pogojevali z delujočim socializmom. Ćosić (v Miller 2007) je kljub svoji kritiki nezadostne umetniške svobode v SFRJ poudaril, da je socializem »edina prst v današnjem svetu, v kateri verjamem, da se lahko pojavi zares epohalna [...] umetnost«. Praxisovci so pravzaprav radikalizirali uradne postavke SFRJ ali pa si za to vsaj prizadevali. Svojo kritiko so namreč utemeljevali tudi z doslednim zagovarjanjem samoupravnega kurza. Supek (1979: 249) je samoupravljanje imenoval za »doslej edino alternativo etatičnemu konceptu socializma«. ²¹

Počasi postaja jasno, zakaj so praxisovci danes med akademiki cenjeni, četudi ne moremo govoriti o njihovi živi zapuščini. Ugled jim je zagotovila njihova opozicijska drža, čeprav se ob pozornem branju izkaže, da je hotela biti njihova opozicija bolj socialistična, marksistična in celo bolj samoupravna od SFRJ. Za desni mainstream to zadošča za *damnatio memoriae*. Tudi levosredinski mainstream ima s *Praxisom* težave, saj se ne zna opredeliti niti do samoupravne SFRJ, kaj šele do tiste opozicije, ki je sistem dialektično kritizirala s samoupravnih stališč.

Mainstream morda celo sluti nekaj, na kar praxisovci sami najverjetneje niso pomislili – da so bili mnogi praxisovci v dobrem in slabem pravzaprav »dogmatično« samoupravni. Vsako etapo, v kateri je SFRJ okrnila prvotno idejo samoupravljanja, so zavrnilo kot pragmatičen revizionizem, seveda ne s to besedo. Zato je bil nemara njihov epistemološki anarhizem radikalizacija inherentno jugoslovanske kritičnosti do blokovske politike, ki pa so jo opogumile tudi spremembe v mednarodni levici. Po drugi strani je bilo njihovo vztrajanje pri marksizmu, hegeljanstvu, humanizmu, internacionalizmu in socializmu

²¹ Po mnenju Cohena in Wartofskega (1979: vi) so »člani *Praxisa* kar najpomembneje prispevali k teoriji samoupravnega socializma z njegovim poudarjanjem participatorne demokracije na delovnem mestu ter v socialnem in ekonomskem odločanju«.

mogoče prav zaradi kohezivnega miselnega okvira SFRJ. To linijo so ohranili še leta zatem, ko so nekdanji vidni novi levičarji postali liberalci, konservativci in filozofski postmodernisti.

Praxisovsko pojmovanje samoupravljanja se od kardeljevske teorije razlikuje – podobno kakor NL od komunističnih partij – po poudarjeni anarhizirajoči paradigmi na vseh področjih. Sleherno njihovo spodbudno omembo samoupravne realnosti kot po obrazcu odtehta kritika te iste realnosti, dialektično povezana s predhodno pohvalo. Koncepte, ki so si jih delili s kardeljvstvom (samoupravljanje, odmiranje stranke, nasprotovanje dogmatizmu in birokratizmu), so prav zaradi anarhizirajoče paradigme razumeli in razvijali drugače. Ker jih pri razmisleku ni omejevala politična *praksa*, torej vpletenost v dejansko politično izvrševanje, so bili lahko radikalnejši.

Anarhizirajoča paradigma je bila povezana tudi s premestitvijo teoretskega fokusa od poznega, »znanstvenega« Marxa *Kapitala* k zgodnjemu, »filozofskemu« Marxu²² ter od političnih, socialnih in ekonomskih tematik ZKJ k estetskim in splošno filozofskim vprašanjem. Ta premestitev pa je morda tudi posledica inherentnega razvoja jugoslovanske misli. Praxisovci so podobno kot ZKJ izhajali iz kulturnega dviga jugoslovanskih narodov, pred revolucijo podjarmljenih in nerazvitih. In marksistično posvečanje temam »družbene nadzidave«, ki v šestdesetih letih ni bilo samo v domeni praxisovcev, je bilo spričevalo, da je sistem že zadostno uredil najosnovnejša vprašanja »materialne baze«. Poleg tega se zdi, da so praxisovci tesneje povezani z novim jugoslovanskim srednjim razredom, kot bi to sami želeli. *Praxis* ni nagovoril delavstva, je pa z govorjenjem *proti* srednjemu razredu prosperiral prav med novim, v socializmu formiranim srednjim razredom.

²² Branje mladega Marxa bi sicer brez intervencije anarhizirajoče paradigme lahko pripeljalo do drugačnih sklepov o jugoslovanski aktualnosti. Žvan (1979: 365) je v kritiki, da delavsko samoupravljanje (vsaj deloma) deluje samo v tovarnah, ne pa v družbi nasploh, nasproti delavski akciji postavil »veliko moč države in drugih organizacij, materialno in politično moč«. Pri tem očitno ni jemal resno *Bede filozofije*, v kateri je Marx leta 1847 pisal: »Kot splošno pravilo lahko postavimo: kolikor manj uravnava delitev v družbi avtoriteta, toliko bolj se razvija delitev dela v delavnicah in toliko bolj je ta delitev odvisna od avtoritete človeka. Torej sta avtoriteta v tovarni in avtoriteta v družbi glede na delitev dela v obratnem sorazmerju.« (Marx in Engels 1976: 502) Vidimo lahko tudi, da se Marx že v mladosti ni bal postavljati »splošnih pravil«.

Dialektično trenje med Kardeljevo ali Ziherlovo teorijo na eni strani in samoupravljanjem *à la Praxis* je tudi v svetu skoraj edinstveno. V njem se je združevala izkušnja antifašističnega in antikolonialnega projekta z antiavtoritarnim projektom nove leveice. Ta jugoslovanska polemika je bila na svetu ena redkih, ki je antikolonialistične in antiimperialistične koncepte neuvršenih držav soočala s koncepti zahodnega marksizma, ustvarjenimi v borbi z alienacijo, dogmatizmom in avtoritarizmom. Praxisovska mednarodna intelektualna suverenost je bila pendant jugoslovanski politični suverenosti v dobi hladne vojne in vodilne vloge SFRJ v gibanju neuvršenih. Z upehanjem komunističnega gibanja in posledičnim zatonom antikolonialnega boja je od konca sedemdesetih let krnela tudi praxisovska filozofija. Njena korekcija samoupravnega socializma je smisel izgubila skupaj s samoupravljanjem ali celo pred njim.

S prodornimi analizami in inovativnimi sintezami filozofskih tekstov so praxisovci jugoslovanski inteligenci olajšali recepcijo tujih sodobnikov in intelektualno suvereno artikulacijo lastnih nazorov. Zaradi praxisovskih izdaj je jugoslovanska javnost ostala v stiku s klasiki novoveške filozofije (posebno nemškega idealizma) še leta potem, ko so NL, (post)strukturalizem, francoski novi filozofi in drugi postmodernistični tokovi te klasike začasno priskutili dobršnemu delu mednarodne leveice.

Posebne pozornosti sta bili deležni literarna veda in estetika. Danko Grlić je razvil ambiciozno marksistično teorijo estetike v štirih obsežnih knjigah (1974–1979). Po njegovem naj bi se estetika v skladu z Marxovo nerazločljivo totaliteto disciplin samoukinila kot ločena panoga in preseгла zgodovinske pogoje svoje normativne vloge, dvignjene nad umetniške prakse. Tedanja ločenost med estetiko in umetniškimi praksami je po njegovem vodila v propad obeh. Grličevo zavzemanje za status umetnosti, ki naj bi pomagala »rešiti preostanek človeškega v človeku«, temelji na njegovem izvirnem pojmovanju, da je bila romantika ključna za moderno emancipacijo človeka prek ustvarjalnosti. S svojimi zahtevami naj bi romantika po Grliču anticipirala dognanja mladega Marxa (Jurković in Pešić 2017: 96–99).

Takšna, na prvi pogled akademistična dejavnost praxisovcev se v primerjavi z držo leveice od sedemdesetih let naprej, ki jo zaznamujejo upad filozofske rigoroznosti, rastoča atomiziranost in stihija, kaže kot progresivno jedro praxisovstva. Praxisovska nepopustljivost pri vrhunskih filozofskih in literarnih kri-

terijih izkazuje doslednost, ki je tako za resno politiko kot za filozofijo nujna, četudi jo lahko kak še radikalnejši »kritik vsega obstoječega« mimogrede okraza za »dogmatizem«.

Izčrpnemu opusu revije *Praxis* in z njo povezanih projektov bo izvorno relevanco povrnila šele politična situacija, ki bo kritični misli prijaznejša, kot ji je današnja, obenem pa dovolj (tudi) *ekonomsko* demokratična, da se kritična javnost lahko vrne k *filozofskim* vprašanjem. Do tega opusa pa bo tedaj seveda treba pristopati s kančkom iste kritične skepse, ki se je pred dobrega pol stoletja zdela tako neogibna njegovim avtorjem.

Literatura

- BOGDANIĆ, LUKA, 2015: Čemu *praxis*?: Ili o historijskom porijeklu i mjestu *Praxisa*. V: Borislav Mikulić in Mislav Žitko: *Aspekti praxisa: Refleksije uz 50. obljetnicu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Str. 24–45.
- BOGDANIĆ, LUKA, 2012: *Praxisova* kritika nacionalnog pitanja: Godina 1971. V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 201–222.
- COHEN, ROBERT S. in MARX W. WARTOFSKY, 1979: Editorial Preface. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. v–vii.
- ĆOSIĆ, DOBRICA, 1979: Culture and Revolution. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 217–225.
- DIAMOND, SIGMUND, 1992: *Compromised Campus: The Collaboration of Universities With the Intelligence Community, 1945–1955*. New York: Oxford University Press.
- DJURIĆ, MIHAILO, 1979: Homo Politicus. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 101–119.
- GRLIĆ, DANKO, 1967: Kreacija i akcija. *Praxis* št. 5–6, str. 565–577.
- GRLIĆ, DANKO, 1971a: Literarna kritika i marksistička filozofija. V: Sveta Lukić (ur.): *Književna kritika i marksizam: Zbornik radova*. Beograd: Prosveta/Institut za književnost i umetnost. Str. 246–259.
- GRLIĆ, DANKO, 1971b: *Contra dogmaticos*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- GRUENWALD, OSKAR, 1992: *Praxis and Democratization in Yugoslavia: From Critical Marxism to Democratic Socialism*. V: Raymond Taras (ur.): *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe*. Armonk/London: M. E. Sharpe. Str. 175–195.
- HOBBSAWM, ERIC J., 2017: *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914–1991*. Prev. Srečo Balent idr. Ljubljana: Sophia.

- IGUÉ, JOHN O., 2010: A New Generation of Leaders in Africa: What Issues Do They Face? *International Development Policy* št. 1. Tudi na spletu (dostop 22. 2. 2021).
- INĐIĆ, TRIVO, 1972: *Anarbobokunizam: Pokret i pouke*. Anarhistička biblioteka. Na spletu (dostop 22. 2. 2021).
- JAKŠIĆ, BOŽIDAR, 2007: *Praxis* Gaje Petrovića. *Filozofija i društvo* 18, št. 2, str. 73–98.
- JAKŠIĆ, BOŽIDAR, 2012: *Praxis*: Kritički izazovi. V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 30–89.
- JURIĆ, HRVOJE, 2012: Anarhizam i marksizam u perspektivi »praxis-filozofije«. V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 173–200.
- JURKOVIĆ, DENIS in BOŠKO PEŠIĆ, 2017: Estetska misel Danka Grlića med marksizmom in filozofijo umetnosti. *Anthropos* 1–2 (245–246), str. 87–105.
- KANGRGA, MILAN, 1979: The Meaning of Marx's Philosophy. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 45–61.
- KARDELJ, EDVARD, 1966: *Beleške o naši družbeni kritiki*. Ljubljana, DZS.
- KÖHLER, MATTHIAS ISTVÁN, 2012: »Budimpeštanska škola« i Korčulanska ljetna škola. V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 301–316.
- KOLTAN, MICHAEL, 2012: Filozofija *Praxisa* i studentski prosvjedi 1968. godine. V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 148–172.
- KUVAČIĆ, IVAN, 2012: Šta nas je držalo na okupu? V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 27–29.
- LEŠAJA, ANTON, 2014: *Praxis orijentacija, časopis Praxis i korčulanska ljetna škola*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- MARKOVIĆ, DRAGAN in SAVO KRŽAVAC, 1978. *Liberalizam: Od Dilasa do danas*. 1. Beograd: Sloboda.
- MARKOVIĆ, MIHAILO, 1979a. Introduction. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. xi–xxxvi.
- MARKOVIĆ, MIHAILO, 1979b: Dialectic Today. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 3–43.
- MARKOVIĆ, MIHAILO in GAJO PETROVIĆ (ur.), 1979: *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*. Prev. Joan Coddington idr. Dordrecht/Boston/London: D. Reidel.
- MARX, KARL in FRIEDRICH ENGELS, 1976: *Izbrana dela v petih zvezkih*. 2. Ljubljana: CZ.
- MATVEJEVIĆ, PREDRAG, 2012: Requiem za jednu ljevicu. V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 15–26.
- MIĆUNOVIĆ, DRAGOLJUB, 1979: Bureaucracy and Public Communication. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 303–316.

- MILLER, NICK, 2007: *Fragmented Serbia: The Nonconformists*. Central European University Press. Na spletu (dostop 22. 2. 2021).
- MOČNIK, RASTKO, 1968: *Pesmi 1854*: Levstikovo utemeljevanje literature. *Problemi* 6, št. 69–70, str. 211–245.
- OLUJIĆ OLUJA, DRAGOMIR, 2012: Prošlost u nastupanju. V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 7–12.
- OLUJIĆ OLUJA, DRAGOMIR in KRUNOSLAV STOJAKOVIĆ (ur.), 2012: *Praxis: Društvena kritika i humanistički socijalizam: Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963–1974)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- PETROVIĆ, GAJO, 1965: Why *Praxis*?. Tran. Zdravko Saveski. *Marxist Internet Archive*. Na spletu (dostop 22. 2. 2021).
- PETROVIĆ, GAJO, 1971: *Čemu Praxis*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- PETROVIĆ, GAJO, 1979: Notes on Contributors. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 389–398.
- REPE, BOŽO, 1992: »*Liberalizem*« v Sloveniji. Ljubljana: ZZB NOV.
- REPE, BOŽO, 2009: *Between Myths and Ideology: Some Views on Slovene Contemporary Historiography*. Ljubljana: FF UL. Na spletu (dostop 22. 2. 2021).
- RIZMAN, RUDI, 1986: Oris razvoja anarhistične družbene misli. Rudi Rizman (ur.): *Antologija anarhizma*. 1. Str. xxi–lxxv.
- SUPEK, RUDI, 1979: Some Contradictions and Insufficiencies of Yugoslav Self-Managing Socialism. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 249–271.
- VELJAK, LINO, 2012: Smije li se govoriti o današnjoj aktualnosti *Praxisa*? V: Olujić in Stojaković (ur.) 2012, str. 125–128.
- VRANICKI, PREDRAG, 1979: Theoretical Foundations for the Idea of Self-Management. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 229–247.
- VODOVNIK, ŽIGA, 2018: (Ponovno) branje '68: Intelktualna in politična dediščina jugoslovsanske praxis filozofije. V: Miroljub Ignjatović idr.: *Družba in družbena gibanja 50 let po 1968: Slovensko sociološko srečanje 2018*. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo. Str. 29–33.
- WRIGHT MILLS, CHARLES, 1959: *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- ŽIVOTIĆ, MILADIN, 1979: Between Two Types of Modern Culture. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 187–197.
- ŽVAN, ANTUN, 1979: Ecstasy and Hangover of a Revolution. V: Marković in Petrović (ur.) 1979, str. 357–369.

Estetske »tradicije in perspektive« in politika jugoslovanskega 1968

IVANA PERICA

V SPOMINU NA DOLGA ŠESTDESETA 20. stoletja prevladuje prepričanje, da »se spremembe v kulturni sferi zgodijo pred družbeno in politično transformacijo« (Gilcher-Holtey 2008: 203). Tako razumevanje revolucije kot kulturnega in manj kot političnega preobrata posmehljivo prezre neposredne in zgodovinsko preverljive zastavke gibanja '68, ki ga ni mogoče zvesti na protiinstitucionalno, protietatistično, kontrakulturno in subverzivno politiko, niti na libidinalno ekonomijo, mikropolitiko¹ in politiko estetike. Z vidika politike se temu pogledu pridružuje »odpor do staromodnega razreda in partijske politike 'totalizirajočega' tipa« (Jameson 1984: 192; prim. tudi Guattari 1995: 121, 123; Gilcher-Holtey 2013a: 11–12). Z vidika estetike pa kulturalizirani spomin na šestdeseta leta prikrije dejstvo, da je vsaj en del estetskih praks podpiral »idejo Partije kot revolucionarne avantgarde« (Lütticken 2014: 119). To ima vrsto implikacij.

Prvič, kulturalizacija ali estetizacija političnih šestdesetih sovpada z neupoštevanjem zgodovinske revolucionarne estetike, povezane z organizirano politiko in širšimi političnimi gibanji. Tu ciljamo predvsem na levo usmerjeno estetiko med obema svetovnjima vojnama, ki je bila zavezana političnim ciljem in se je včasih namenoma odrekla svoji moderni pravici do avtonomnosti. Dober primer take usmeritve predstavlja normativna definicija »proletarsko-revolucionarne literature«, ki jo je podal Oto Bihalji-Merin leta 1931:

¹ Namesto sklicevanja na Gillesa Deleuza, Félixu Guattarija ali Michela Foucaulta, pri katerem bi morali trojico neizogibno obdolžiti nedialektičnega razvijanja teh konceptov, se bom raje sklicevala na Svena Lüttickena, ki njihovo politično in estetsko teorijo oriše znotraj širšega konteksta procesov pobjagovljenja, ki so prevzeli revolucionarne ideje šestdesetih let (prim. Lütticken 2014). Za estetizacijo politike prim. Anderson 1989: 136; za depolitizacijo anarhizma prim. Taylor 2013.

»S proletarsko-revolucionarno literaturo mislimo na literaturo, ki udejanja svet s stališča revolucionarnega proletariata in vzgaja množice v skladu z nalogami njihovega razreda in bojem proti kapitalizmu.« (Bihalji-Merin 1978: 370)

Drugič, odporu ali inkonkluzivnosti, ki se goji do ideološke logike organizirane politične estetike medvojnega obdobja od šestdesetih let naprej, se pridružuje še nevidnost tistih estetskih pojavov, ki so vzniknili v času globalnega 1968, a niso sledili preobratu od politike k političnemu.

Podobno tudi dogodki v Jugoslaviji niso nikdar stopili v ospredje politične in estetske teorije, nastale po letu 1968, prav zato, ker jugoslovanski junij 1968 ni spominjal niti na postkolonialne osvoboditve držav tretjega sveta niti na kulturne revolucije prvega sveta. Ker so bili evolucionisti v pomenu, ki ga bom pojasnila v nadaljevanju, in ker so hkrati podpirali domnevno zastarelo idejo o organizirani politiki, jugoslovanskim protestom, ki so izbruhnili sočasno v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu in drugih večjih mestih, kratko malo ni uspelo postati del globalnega 1968.

I

Današnja teoretska vseprisotnost političnega kot protipola ali naslednika tradicionalne politike je posledica dejstva, da je politično »namerno zamegljen pojem« (Hebekus idr. 2003: 13). V sodobni politični teoriji, v kateri ima postfundacionalistična teorija vodilno vlogo, je politika običajno razumljena kot delovanje politikov in političnih strank, gibanj, držav in zakonodajnih struktur. Po drugi strani pa politično za vzpostavljeni red pomeni izziv, prekinitev in nemara celo prelom (prim. Bedorf in Röttgers 2010; Esch-van Kan idr. 2013; Marchart 2007: 35–60). Ker je na sebi anarhično, politično odpravlja simbolno ekonomijo institucionalizirane, arhaične, avtoritarne, preskriptivne, paternalistične ali pedagoške politike (kar se nanaša tako na državno kot na revolucionarno politiko). Obenem je politično semantično tesno povezano z modnim izrazom revolucija, ki pa je, paradoksalno, razumljena kot sopomenka politike. Izvori tega *quid pro quo* segajo v šestdeseta leta 20. stoletja: čeprav je bila politika zatrta v prid političnemu, pa izraz revolucija ni izginil iz političnega in estetskega besedišča, saj se je ohranil v preobleki kulturne revolucije. Na razgaljenje

kulturne revolucije kot zgolj navidezne, »Scheinrevolution« (Habermas 2004: 327) so se sklicevali ne le kritiki študentskega gibanja, ampak tudi njegovi ideološki botri. Herbert Marcuse (2001: 123) v *Kulturni revoluciji*, besedilu, ki je bilo objavljeno šele posthumno, ugotavlja, da je bila kulturna revolucija prej kakor revolucija upor, ki je politično revolucijo celo »posrkal vase«.

Za namene tega prispevka je izjemnega pomena pripoznati, da politično – poleg tega, da predstavlja revizijo podedovane politične misli – svoj prelomni potencial črpa iz umetnosti in literature (prim. Mouffe 2007). Toda prehod od politike k estetiki se zaplete pri splošnem soglasju, uveljavljenem v umetnostni teoriji, da v kapitalizmu »redistribucijo čutnega neobvladljivo ovira kapital« in je zato »kritika v umetnosti ('v praznem prostoru') ter preko umetnosti lahko le imanentna in lokalna« (Roberts 2015: 224). Tu misel post-1968 (vključno s postmarksizmom) naleti na trdne temelje liberalne estetike in njenega pojmovanja umetnosti kot nezadostnega nadomestka za odsotno politiko. »Nasledek je« – če naj si sposodimo trditev Blaira Taylorja (2013: 737) o političnem polomu anarhizma – »estetizacija politike, znotraj katere okus in kulturne preference postanejo koda in drugo ime za politiko.«

Zaradi teoretskega osredotočenja na odmik od zastarele politike in obrat k estetskim revoltam (tj. k političnemu), jugoslovansko leto 1968 izpade iz okvira, ki danes šteje za misel post-1968. Iz razlogov, ki se bodo razkrili v nadaljevanju, zahteva pristop k jugoslovanskemu 1968 (pa tudi k številnim drugim pojavom iz drugega in tretjega sveta) drugačna analitična orodja od tistih, ki jih je razvila sodobna postfundacionalistična teorija. V jugoslovanskem primeru je najbolj potreben analitični premik od sodobne hegemonije političnega k dialektiki evolucije in revolucije.

II

»Nimamo posebnega programa. Naš program je program najbolj napredne sile naše družbe – Zveze komunistov in Ustave. Zahtevamo njegovo popolno uresničitev,« so razglasili beograjski študentje in profesorji junija 1968 (nav. po Pavlović 1990: 69). Že bežen prelet sloganov in programov, ki so nastali junija 1968 (Pavlović 1990: 40–50; Popov 2008: 39, 96–97), razkrije, da so protestniki zagovarjali uradno prepričanje, da je državno utemeljena politika

»ontološki pogoj za svobodo«, rečeno z besedami Oskarja Daviča (nav. po Popov 2008: 151).² V nasprotju s teorizacijami umetnosti v kapitalizmu kot prinašalke »obljube totalne revolucionarne prakse«, ki pa je umetnost ne more držati (Roberts 2015: 61), jugoslovansko leto '68 ni promoviralo estetike kot medija melanholične samorefleksije o lastnem katahretičnem statusu »umetnosti v svetu in ne umetnosti sveta« (Roberts 2015: 36). Politični in gospodarski temelji socializma so v resnici še vedno določali estetska prizadevanja vse do začetka sedemdesetih in pritoka poststrukturalističnih teženj.³

Začasni odgovor na osrednje vprašanje tega članka – namreč kako to, da se zamenjava politike s političnim, značilna za obdobje po letu 1968, v Jugoslaviji domnevno ni zgodila – bi lahko našli v naravi jugoslovanske estetike in njenem odnosu do revolucionarne politike, saj sta se obe razvili v desetletjih pred dogodki '68. To podmeno skušam razviti izhajajoč iz ugotovitve Philippa Gasserta (2013: 124), da je treba pogled na leto 1968 razširiti, vendar se pri tem ne bom ozirala na desetletja, ki so mu sledila, pač pa bom upoštevala dolgo trajanje socialistične emancipacijske trajektorije v porevolucionarnih dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, med drugo svetovno vojno in v času povojnih sistemskih preobratov. Trdim, da preobrnitev perspektiv pomaga doumeti specifično vlogo jugoslovanske umetnosti in estetike ter poudariti, da slednja ni utrla poti zavrnitvi fundacionalistične politike.

V obdobju med svetovnima vojnama so različne pozicije na levisi skušale razviti organizirano politiko in spremljajočo (kontra)kulturo ob podpori velikih institucij (revolucionarnih strank, mestnih in državnih politik). V tem kontekstu sta se tako literarna produkcija kot kritika soočali z vprašanjem, čemu dati prednost, evoluciji ali revoluciji. Natančneje rečeno je bila v ospredju naslednja dilema: ali je mogoče osvoboditev človeka pospešiti postopno, s pomočjo kulturnih in izobraževalnih vzvodov, ali pa jo je mogoče doseči le s politično revolucijo. Medtem ko je prva rešitev zagovarjala postopno omikanje prek umetnosti in literature, so tisti, ki so se zavzemali za drugo možnost,

² Davičova misel se pojavi v njegovem besedilu iz leta 1951 *Poezija i otpori* (*Poezija in odpori*), v prvih letih postalinističnega obdobja. Navajam jo zato, da bi nakazala, da gre v odnosu med letom 1951 in slogani 1968 prej za kontinuiteto kakor pa za prelom.

³ O pomenu revije *Ideje*, ki je predstavljala vstopna vrata poststrukturalizma na jugoslovansko intelektualno sceno, prim. Jakovljević 2016: 146.

trdili, da je mogoče osvoboditev človeka izpeljati le s političnimi sredstvi – kar bi lahko in tudi morala spremljati kulturna evolucija, vendar ne kot nadomestek politične osvoboditve. Spor je spodbudil pamflet Rose Luxemburg iz leta 1899 z naslovom *Sozialreform oder Revolution? (Družbena reforma ali revolucija?)*, daljnosežna kritika študije Eduarda Bernsteina iz istega leta *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie (Predpostavke socializma in naloge socialne demokracije)*. Njuna razprava je pozneje povzročila nepremostljiv ideološki, politični in družbeni razdor med socialdemokratskimi zagovorniki postopnih reform in komunističnimi borci za globalno revolucijo (prim. Jameson 1981: 73).

V povojni Jugoslaviji, katere krmarjenje v manihejskem hladnovojnem svetu je zaznamovala edinstvena tretja pot, je imel spor o revolucionarnem ali evolucijskem drugačno trajektorijo kot v drugih socialističnih državah, kjer so bile evolucionistične (socialdemokratske, anarhične in podobne) pozicije odpravljene. Po drugi strani pa se je ta trajektorija razlikovala tudi od tiste v kapitalističnih državah, kjer so se levičarske tradicije povsem izčrpale v drugi svetovni vojni. Po zaslugi edinstvene pozicije Jugoslavije v globalnem spopadu političnih blokov je Komunistična partija (po letu 1952 preimenovana v Zvezo komunistov Jugoslavije) lahko tolerirala izzive socialne demokracije in si celo na tihem prilasčala njeno dediščino. Čeprav je bila kritična do socialdemokratskih pozicij, je Jugoslavija v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja predramila speči potencial socialističnih idej, po katerih bi morali družbeno reprodukcijo upravljati neposredno sami producenti, državna last pa bi postala družbena last (prim. Vujić 2014: 125). Številni ugledni intelektualci so se, spodbujeni s takim razvojem, posvetili »rušenju dogme« (predvsem stalinizma) in se zavzemali za »svobodo ustvarjanja in raziskovanja« namesto za ovrženi ideološki »nihilizem in likvidacionizem« (Mikecin 1976: 150). Posledično so pogoji za evolucijske premike dozoreli tudi na področju umetnosti in prek umetnosti (prim. Kolečnik 2006: 69).

Med zgodovinarji vlada splošno soglasje o tem, da so med burnimi šestdesetimi leti jugoslovanski študentje imeli več skupnega s študenti iz zahodnih, nesocialističnih držav kakor pa s tistimi iz vzhodnega bloka; in res, »esencialistična 'delitev na zahod in vzhod', ki jo opisujejo nekateri zgodovinarji leta 1968, je obstajala bolj v predstavah socialističnih avtoritet kakor pa v dejanskih praksah študentskih aktivistov, ki so se nanjo požvižgali« (Fichter 2016: 101;

prim. Klasić 2012: 154). Vendar bi nas pri ponovnem političnem in teoretskem premisleku jugoslovanskega junija '68 poenostavljana opozicija med politiko in političnim prisilila h kratkovidnemu sklepu, da se leto 1968 v Jugoslaviji sploh ni zgodilo. Jugoslovanski študentje in delavci (ki so prve delno podprli) so se od splošnega vzorca razlikovali v tem, da niso postavili pod vprašaj legitimnosti oblastnih razmerij, kakršna je vzpostavila politika.

Če je bila kulturna revolucija na kapitalističnem Zahodu kritično prepoznana kot reformistični razvoj in zato kot zgolj evolucija, je šlo pri tem le za poskus, da bi ublažili revolucionarne obljube, ki jih je razglašala; protesti pa so sočasno izbruhnili tudi v socialističnem režimu v Jugoslaviji, zaradi česar so v istem mahu postali reformistični in evolucijski, četudi so se odvijali na diametralno nasprotnem prizorišču. Čeprav so se v jugoslovanski kontrakulturi »odražale antiavtoritarne in parcipatorne vrednote, ki jih je skušal udejanjiti študentski aktivizem« (Fichter 2016: 106), avtoriteta Revolucije in organizirane (državne, partijske, institucionalne, kulturne) politike, katere legitimnost je v veliki meri temeljila na osvoboditvi izpod fašizma, ni bila postavljena pod vprašaj (prim. Klasić 2012: 159–160, 191, 267–271). V nasprotju s svojimi zahodnimi tovariši jugoslovanski protestniki niso pozivali k padcu režima, pač pa k bolj vključujočemu, pravičnejšemu in bolj socialističnemu socializmu. V skladu s tem uveljavljeni umetniki in intelektualci, ki so se udeleževali političnih zborovanj junija 1968, niso niti odstopali od umetnosti niti iskali v njej neke vrste poligona, ki bi deloval kot nadomestek politike. Ko je Stevo Žigon upodabljal Robespiera v beograjski uprizoritvi Büchnerjeve drame *Dantonova smrt* in Fabijan Šovagović v Zagrebu recital Krleževo pesem *Plameni vjetar (Plamenasti veter)*, to nista bili izvedbi igralcev za svoje občinstvo, temveč nastopa politično udejstvujočih se državljanov pred svojimi sodržavljanji.

III

Politični angažma umetnikov, ne kot umetnikov, pač pa kot javnih intelektualcev izvira iz ideje o socialistični totalnosti, kakršna se je vzpostavila po Revoluciji. Po Vladu Mađareviću (1974: 49) »je mogoče Revolucijo izpeljati le z namero po totalnosti, tj. s humanistično željo po izničenju vsakršnih totalitarističnih teženj in z dokončno odpravo vsakršne družbene prisile«. V takem okviru so »družbo v njeni totalnosti« (Buden 2018: 138) prvenstveno

predstavljale sistemske zadeve (na gospodarskem in vladnem področju), in ne individualna vprašanja (razumljena kot obeležja »zasebnega individualizma in pomanjkanja občutka za povezanost« [Lukić 1968: 86]). Obenem se je pričakovalo, da bo svoboda za vse prišla iz revolucionarne organizacije in nato iz države, ne pa iz umetnosti ali od vidnih umetnikov. Zato je bila v jugoslovanskem letu 1968 prevlada politike nad estetiko še vedno določujoča. Kljub temu pa se je v prvih dveh povojnih desetletjih zgodilo nekaj vmesnih prelomov, ki si jih velja natančneje ogledati.

Po drugi svetovni vojni, ko je bila ustanovljena socialistična država in je bilo ideal komunistične družbe treba šele doseči, so mnogi poudarjali, da začetne napake socializma, z besedami Oskarja Daviča, niso izhajale »iz sistema, državnega aparata, pač pa iz nas samih, ker ne znamo docela izkoristiti zmožnosti svobode«. To je pomenilo, da je bila država naprednejša od državljanov in da morajo ti šele dospeti na njeno raven.⁴ Naloga je bila torej »obvladati tehniko svobode« (nav. po Popov 2008: 151). V estetskih razpravah in literarni kritiki se je obvladovanje tehnike socialistične svobode dogajalo v vrsti prelomov, predvsem v prelomih leta 1948 in leta 1968. Vendar ti prelomi niso kulminirali v »brezdanje«⁵ slepo ulico, ki ne bi poznala in se ne bi zavedala svojih predhodnikov; nasprotno, izpeljani so bili kot dejanja samorefleksije, samokritike in sinteze.

Petar Šegedin je denimo razpravljal o inkongruenci teorije (ki jo Partija eksegetično razlaga) in prakse (dejanskih živih svetov socialističnih državljanov) v literarni kritiki. V govoru *O našoj kritiki* (*O naši kritiki*), ki ga je imel na Drugem kongresu jugoslovanskih pisateljev, je Šegedin izpeljal nekakšno kolektivno samokritiko in tako rekoč govoril v imenu jugoslovanske literarne kritike nasploh. Napako »našega« teoretskega pristopa je tokrat odkrival v redukcionistični usmerjenosti k takojšnjim političnim ciljem. Ker se je kritika spustila na raven pragmatične, omejene prakse, je začela spominjati na delo trgovca s

⁴ Spomnimo se, da »v marxovskem sistemu lahko le skupnost – bodisi posamezni razred, proletariat, ali pa njegov 'organ zavedanja', revolucionarna partija, – doseže to transparentnost; individualni subjekt je vselej postavljen znotraj družbene totalnosti« (Jameson 1981: 283).

⁵ O »brezdanjem« stanju komunističnih in anarhističnih skupin v povojni Nemčiji prim. Koennen 2011: 260. Za sorodno obravnavo paralize zahodnega marksizma v celoti prim. Anderson 1989: 72.

kamninami, ki svoje kamne vrednoti glede vrednost, ki jo imajo kot blago, ter zato ne more videti njihove lepote. Šegedin (1955: 116) se v svojem nasprotovanju takim izhodiščem vpraša: »Kako potemtakem lahko ravna kritik, ki izloči kriterij 'človeškega občutka' o tem, kar je povezano s celotno usodo človekovega in naravnega bitja', če pa ima pri roki zgolj intelektualizirane pojme dekadanca, formalizma, šovinizma, meščanskega objektivizma, antihumanizma itd.?» Po Šegedinovem mnenju ima Partija še vedno pri roki svoje lastno razumevanje marxovskega »človeškega občutka, o tem, kaj je povezano s celotno usodo človekovega in naravnega bitja.« To je bila gesta zvestobe in nezmotljivega znamenja strinjanja z politiko od zgoraj, po drugi plati pa je delovala tudi kot obeležje evolucijske razširitve sicer neomajnega revolucionarnega okvira.

Krležev *Govor na Kongresu književnikov v Ljubljani* pomeni še en mejnik v razvoju evolucijskih stališč. Predavanje iz leta 1952 se je v spomin vrezalo kot eksemplarični prelom, trenutek začetka svobodnega umetniškega izražanja (prim. Šicel 1993) in »estetike fundamentalnega ega« (Lasić 1970: 161) – sodobni reakcionarni akademiki pa v njem danes vidijo izhodišče za »različne kulture nasprotovanja« (Bing idr. 2018: 100). Ko svoje branje Krleževega predavanja nadgradimo, se vendarle zbudi sum, da kulturni bard še vedno pripada tistemu, kar Jacques Rancière (2002: 135) kritično imenuje etični režim umetnosti: »V etičnem režimu umetniška dela nimajo avtonomije. Nanje se gleda kot na podobe, ki jih je treba raziskovati zaradi njihove resnice in zaradi njihovega učinka na etos posameznikov in skupnosti. Platonova *Država* uteleša popolni model tega režima.«

Krleževa ideja o literaturi je imela nedvomno neposredno družbeno in etično nalogo: »Naša socialistična literatura mora braniti južnoslovanski socialistični *status quo*, kajti na ta način brani naše socialistično, s tem pa logično tudi naše ljudsko in kulturno preživetje.« (Krleža 1952: 238) Toda njegova obramba etičnega režima – tj. »našega« etičnega režima – je potekala tudi preko normativne opustitve trde doktrine socialističnega realizma – to pa je element, ki ga tudi sam Rancière nenehno ponavlja v zvezi z etičnim režimom umetnosti. V nasprotju z Rancièreovo poetiko hibridnosti (prim. Perica 2016) pa je bilo Krleževo »srednje stališče« (Pantić 2018: 193) še vedno postavljeno v okvir pripovedi o socialističnem telosu. S postavljanjem po robu »programatični ikonografiji« Todorja Pavlova in Andreja Ždanova se je Krleža (1952: 226) zavzemal za socialistično umetnost, ki bi bila zmožna oskrbeti »objektivne

motive naše levo usmerjene resničnosti s subjektivno refleksijo« (Krleža 1952: 243). Medtem ko je Krleža med obema vojnama nasprotoval poenostavljeni pomiritvi umetnosti in revolucije oziroma estetike in politike, se leta 1952 ni opredelil niti za estetizacijo niti za neposredno politično umetnost, temveč za premoščanje teh dveh stališč na način tistega, kar je imenoval »avtentična estetska socialistična zavezanost – politična zavezanost preko avtonomne sfere umetnosti« (nav. d.: 193). Četudi Rancière in številni drugi danes delujoči teoretiki zagovarjajo podobno posredujočo idejo o estetski zavezanosti prek estetske avtonomnosti, tiči odločilna razlika med sodobnimi stališči in Krležo v tem, da so ta stališča aporetična in zato apolitična (prim. Sonderegger 2014; Roberts 2015: 258).

Poleg tega se Krleževa ideja o zavezani avtonomnosti presenetljivo ujema s poznim delom Georga Lukácsa o estetiki, ki prinaša načelo *tertium datur* kot ključni element. Podobno kot Lukács, ko je poudarjal specifičnost estetskega (prim. Lukács 1987) in cenil družbeno zavezanost (*sozialer Auftrag*), ki je po Lukácsu razumljiva le v pogojih socializma, Krleža razpravlja o dolžnosti umetnosti do kolektivnega obzorja, ki predpostavlja dialektično povezovanje ali sintezo oddaljenih ali celo zavajajočih gradnikov v novo socialistično totalnost. Ta »sinteza« ne sme biti »kult romantičnih public, pač pa resnična poetična upodobitev dejstev«; zato »[j]e treba neizmerni količini presunljive ustvarjalne snovi priskrbeti programski okvir, tragedijo naših lastnih delitev in vzajemnih zanikanj pa je treba pojasniti in dojeti – to je naše prvenstveno poslanstvo« (Krleža 1952: 242).

V uveljavljenih interpretacijah Krležev govor zaznamuje nastop svobode in zgodovinsko zmago Umetnosti, sama pa trdim, da je Krležev *tertium datur* omogočila sprememba političnih pogojev – ustanovitev socialistične države, ki je nudila institucionalno podporo za organizirano kulturo, ki je delovala v imenu uradnega etičnega režima umetnosti. Z drugimi besedami: Krleževa politična zavezanost prek estetske avtonomije je postala mogoča šele, ko se je Krleža – v nasprotju s svojimi prepričanji v medvojnem obdobju – zavedel prvenstva politike nad političnim. Njegova preusmeritev – od aporetičnih in zato kontrarevolucionarnih »solipsističnih mistifikacij«, če uporabimo oznako Bogomira Hermanna (A.B.C. 1933: 307), k pripoznanju države kot poroka za »našo« svobodo – kaže, da so evlucijska stališča v povojni Jugoslaviji uvidela nujnost reda in oblasti.

IV

Navedeni mejniki pričajo o tem, da je bila jugoslovanska estetika v desetletjih pred dogodki 1968 zaznamovana s splošnim soglasjem o prvenstvu politike. Podobno tudi jugoslovansko leto 1968 – v nasprotju z daljnosežno odpovedjo institucijam, ideologiji in avtoriteti pri pomembnem delu sočasnih dogodkov na Zahodu – ni imelo cilja uveljaviti političnega, ki bi nadomestilo kompromitirano politiko. V tem delu svojega prispevka bom predstavila relevantne zgodnje premike, ki bodo nakazali mogočo razlago, zakaj so se dogodki odvijali na ta način. S tem namenom bom orisala ideološko trajektorijo Ota Bihalji-Merina, enega znamenitih jugoslovanskih urednikov, umetnostnih zgodovinarjev in pisateljev. Z upoštevanjem medvojnega razvoja ter političnih, gospodarskih in estetskih teženj v dveh desetletjih in pol po drugi svetovni vojni postavljam Bihalji-Merinovo umetniško pot v okvir razvoja od revolucije k evoluciji. Postavljam tezo, da obstaja kontinuiteta, ki gladko pelje od prve k drugi. V luči te podmene je mogoče Bihalji-Merina in druge podobne umetniške kariere interpretirati kot zgledne primere rancièrovskega etičnega režima jugoslovanske umetnosti in politike. Ta režim – Krleža in Bihalji-Merin sta bila le dva od njegovih slavnih predstavnikov – je več desetletij slonel na materialnih in strukturnih temeljih socialistične države (Kirn 2012: 252), zato je ključno vplival na razmerje med politiko in estetiko v jugoslovanskem letu 1968.

Podobno kot Krleža je bil tudi Bihalji-Merin eden tistih pisateljev in kritikov, ki so se v dvajsetih letih posvetili komunističnemu kulturnemu aktivizmu; obema avtorjema pa so zaradi njunega meščanskega izvora in naklonjenosti visoki kulturi 19. stoletja in liberalni (tj. meščanski) estetiki občasno pripisovali odtujenost od revolucionarnega marksizma in posledično kontrarevolucionarnost. V nasprotju s Krležo se je Bihalji-Merin zgodaj posvetil uresničevanju organizirane komunistične kontrakulture in celo odigral pomembno vlogo pri snovanju kratke epizode jugoslovanskega socialističnega realizma. Da bi izrisala njegovo ideološko pot od revolucije k evolucije, bom najprej navedla del njegovega besedila *Povodom jedne umjetničke izložbe u Beogradu (Ob neki umetniški razstavi v Beogradu)* iz leta 1929, v katerem kritizira »muzo meščanske umetnosti, ki navdahne zgolj z nesmiselno estetizacijo in graciozno virtuoznostjo« (Biha 1929: 56):

Umetnost je v službi napredka. V dialektičnem procesu vzajemnih gospodarskih in duhovnih sil je umetnost bodisi eden dejavnikov napredka bodisi reakcije. Zato smo v

svoji kritiki brezkompromisni. Ne moremo se uklanjati lepoti. Sprašujemo: Komu služi lepota? Nekomu, ki po uspešnem dnevu borznih transakcij pelje »svojo dušo« na sprehod po vrtovih lepote? Ali pa tistim, ki v svojem nesrečnem življenju hodijo po poteh bede? (Biha: 1929: 57)

Na podobne trditve naletimo tudi v besedilih, objavljenih v *Die Linkskurve*, vodilni nemški komunistični literarni reviji med 1929 in 1932. Bihalji-Merin je bil član uredniškega odbora revije in nekaj časa celo njen odgovorni urednik. Po intervenciji leve opozicije, ki jo je navdahnilo Rusko društvo proletarskih pisateljev (RAPP) in po začetku t. i. zasuka (*Wendung*) so Bihalji-Merina začasno razrešili funkcij v uredniškem odboru. Drugače od Krleže je Bihalji-Merin nato začel promovirati proletarski množični roman (*Massenroman*), ki je bil zasnovan kot zavedna in postopna prilastitev meščanskih literarnih žanrov 19. stoletja z namenom spodbuditi širše plasti družbe, da se pridružijo komunističnemu gibanju (prim. Gallas 1969: 66).

V prvih povojnih letih je Bihalji-Merin deloval tudi kot promotor socialističnega realizma v Jugoslaviji. Štiriinštirideset števil *Jugoslavije-SSSR – Časopisa društva za kulturno saradnjo Jugoslavije sa SSSR (Jugoslavija-ZSSR – Časopis društva za kulturno sodelovanje z ZSSR)*, mesečnika, ki ga je urejal od 1945 do 1949, je izvrstno študijsko gradivo za proučevanje rancièrovskega etičnega režima v Jugoslaviji. Poročilo S. P. Lebedjanskega iz leta 1947 o Izložbi dela sovjetskih slikarja u Beogradu (Razstavi del sovjetskih slikarjev v Beogradu) lepo razgrne etične temelje socialističnega realizma v njegovi najboljši podobi: »Sovjetska umetnost ne pozna nedomiselnih formalističnih burk. V svojih delih si sovjetski slikar prizadeva izraziti misli, občutke in trud ljudstva, njegovih voditeljev, junakov in drugih znamenitih ljudi.« (Lebedjanski 1947: 9) Poročevalec očitno povzdiguje socialistični realizem prek distanciranja od njegovega razrednega sovražnika, formalizma. Poleg tega slikar ni le *neki* slikar ali pač *socialrealistični* slikar, temveč *sovjetski* slikar. V svojem delu ne naznanja prihoda možnih svetov, ampak pedagoško upodablja tisto, kar že obstaja: »misli, občutke in trud ljudstva«. »Ljudstvo« pa je izenačeno z junaškimi, izjemnimi, eksemplaričnimi liki: »voditelji«, »junaki«, »znamenitimi ljudmi.« Ob branju tovrstnih prispevkov v *Jugoslaviji-SSSR* se spomnimo lastnosti, ki jo je Ljiljana Kolečnik (2006: 32) pripisala socialističnemu realizmu v celoti, in sicer da ti prispevki potrjujejo razvpito ideološko »monosemijo«, tako »da se je težko upreti vtisu, da imamo pred seboj vseskozi eno in isto besedilo«.

Toda bilo bi napak predpostaviti, da je *Jugoslavija: Ilustrovani časopis*, naslednica te revije, ki je začela izhajati leta 1949 po znamenitem prelomu s Stalinom in bila nato desetletje pozneje ukinjena, vpeljala količikaj »svobode ustvarjanja in raziskovanja«. Z novim mesečnikom se je Bihalji-Merin sunkovito preusmeril k umetniškim tokovom, ki jih je nekoč že opustil, vključno z impresionizmom in ekspresionizmom. Evolucijska razširitev revolucionarne estetike, ki jo je uvedla ta revija, je prevrednotila moderni esteticizem, ki so ga poprej zavrnili zaradi dekadentnosti, formalizma in celo morbidnosti (prim. Šegedin 1955: 116; Lukić 1968: 25). V poznih štiridesetih je ta poteza urednika revije ustoličila za »pokrovitelja« (Jakovljević 2016: 17) t. i. socialističnega esteticizma (Lukić 1968: 85; Jakovljević 2016: 10, 17, 83–98).⁶ Vendar je temu navkljub *Jugoslavija* še naprej uživala finančno in ideološko podporo države, ki jo je mesečnik v zameno oskrboval z novo osvobojeno estetiko.

V socialističnem esteticizmu, ki je ohranil »številne značilnosti predhodne faze« (Lukić 1975: 241), se je odražala nova politična in družbena konstelacija, ki se je oblikovala po resoluciji Informbiroja, pri čemer je bila ključna implementacija zunanje politike neuvrščeniosti ter notranje politike samoupravljanja (vpeljanega leta 1951). Podpirala je novi etos neavtoritarnega socializma in bila še vedno uglašena z reprezentativnim kolektivnim estetskim etosom. Prenaglili bi se torej, ko bi razglasili konec etičnega režima umetnosti ter s tem izzvali sicer ustrezno trditev, da se je v novi reviji »zdel odmik od predhodnega 'etičnega' poslanstva umetnosti sumljiv« (Jakovljević 2016: 51); zavedati se je treba tako kontinuitete kot prelomov znotraj socialističnega etičnega režima. Bihalji-Merinova iznajdba socialističnega esteticizma z njegovim novim odobravanjem tistih formalnih praks, ki jih je pospešeni zgodovinski tempo odpravil zaradi njihove iracionalnosti in političnega zavajanja, ni bila samodejna apropiacija protipola (liberalne estetike kapitalistične ere), pač pa afirmacija povsem jasno socialističnega *tertium datur*, ki je predstavljal »tretjo in pravo rešitev« (Lukács 1975: 521) dilem o svobodni ali angažirani umetnosti, visokem ali nizkem, kapitalizmu ali komunizmu.

⁶ Drugi primerni izraz bi bil *socialistični modernizem*. Ker pa se pričujoča razprava posveča kontinuiteti med medvojnim obdobjem in povojnim socializmom, ki je zavračal samo esteticizem, ne pa tudi modernizma, na tem mestu raje uporabljam izraz socialistični esteticizem, ki se implicitno nanaša na nekdanjo spornost nekaterih smeri v moderni umetnosti.

V besedilu *Tradicije i perspektive* iz leta 1975 Bihalji-Merin spregovori s stališča povojne jugoslovanske umetnosti in poudari specifično zgodovinsko konjunkturo, »v kateri ima vse, za kar smo se nekdaj morali boriti, zdaj povsem naravno, samoumevno pravico do obstoja«. Mlada generacija jugoslovanskih umetnikov se je rodila v svetu, ki zdaj – po zaslugi svojih sistemskih koordinat, bi lahko dodali – omogoča tiste umetniške artikulacije, ki so jih v času težkih političnih bojev razumeli kot zavajajoče. Ta generacija zahteva, »da priznamo in sprejmemo celo najbolj fantastične eksperimentalne načine izražanja« (Bihalji-Merin 1957: 12). Bihalji-Merinovega sprejemanja raznolikih oblik izražanja nove generacije kljub temu ne gre razumeti kot sklicevanje na iracionalne sile (»telesne želje, temne strasti in egoistične nečiste nagibe«, ki jih Krleža opeva v spremnem zapisu h knjigi risb Krsta Hegedušića leta 1933 [Krleža 1933: 11]), temveč kot razširitev in spoj predhodno preišljenih ideoloških front. Bihalji-Merinove teze se tu implicitno ujemajo s Krleževo povojno zahtevo, da »[j]e treba vse reči premisliti z upoštevanjem njihovega prostora in časa« (Krleža 1952: 319). Podobno kot država je lahko tudi socialistična estetska teorija zdaj priznala veljavo tistim evolucijskim umetniškim praksam, ki so bile usmerjene k notranje antropološkimi, čustvenim in ontološkimi problemom človeka, kakor tudi k njegovemu ali njenemu pesniškemu bitju (prim. Mađarević 1974: 19). Četudi je Bihalji-Merin večkrat poudarjal, da ima umetnost svoja neodvisna sredstva izražanja, se v tem kontekstu ni zavzel niti za pojem samozadostne nadzgodovinske umetnine niti za idejo o temeljnem umetniškem jazu:

Slog določenega obdobja je značilen rokopis skupnosti tega obdobja. Posameznik sicer lahko verjame, da je svojo stvaritev narisal iz najbolj skritih globlin svojega »Jaza«. Prisotnost skupnega, ki presega individualnost, pa vendarle oblikuje slog njegovega časa. Seveda so v očeh sodobnikov splošne poteze pogosto zasenčene spričo individualnih, zaradi časovne oddaljenosti pa nato privrejo na dan usklajene skupne poteze obdobja. (Bihalji-Merin 1955: 3)

V sintetični viziji Bihalji-Merina je zeleno konceptualno združitev medvojnih revolucionarnih prizadevanj s povojnimi evolucijskimi dopustitvami uresničila posebna umetniška oblika – naivna umetnost v svojih modernih začetkih (Henri Rousseau), medvojnih različicah (skupaj z jugoslovansko skupino Zemlja) ter povojnih vrhuncih od Afrike do Haitija (prim. Bihalji-Merin 1971). V jugoslovanskem kontekstu je naivna umetnost opozarjala na prelom s socialističnim realizmom, ne da bi opustila figuralnost. Obenem je delovala kot protiutež vzniku nefiguralnih in abstraktnih teženj (prim. Zimmermann 2018:

196). Tukaj se pokaže še ena ideološka razsežnost Bihalji-Merinovih estetskih preferenc do naive in njenega *tertium datur*: pozitivno vrednotenje naive je emblematični dokaz zgodovinske razrešitve spora o evoluciji ali revoluciji. Če je v dvajsetih ali tridesetih letih prevladovala razprava o tem, kaj se mora zgoditi prej – politična ali estetska evolucija –, je bila ob ustanovitvi socialistične države ta dilema odpravljena. Jugoslovanska naivna umetnost (posebej skupina *Zemlja*) pa je bila od nekdanjega primera »levega formalizma« (kakor ga je Grgo Gamulin ožigosal leta 1946 [nav. v Kolečnik 2006: 44–45]) povzdignjena v avtentično obliko jugoslovanskega estetskega izraza. Evolucija je torej postala sprejemljiva šele po zmagi revolucije.

V

Tako se je glasila uradna zgodba. Kljub privlačnosti tega interpretativnega okvira ali »žargona« (Močnik 2016: 30–31) pa vrsta protestov in demonstracij v petdesetih in šestdesetih letih (prim. Fichter 2016: 104; Vučetić 2015) priča o tem, da se razrešitev spora o r-/evoluciji vsej teoretski razdelavi navkljub v vsakdanji praksi kaže kot neprepičljiva. Že bežen pogled na sociološko gradivo o prvih dveh povojnih desetletjih (prim. Popov 2008: 126–127, 184–185) ogromno pove o nezadostnosti redistribucije čutnega v smislu avtentično socialističnega postajanja posamičnih političnih subjektov. Obstaja torej druga plat jugoslovanskega idealnotipskega razvoja proti zgodovinski in ideološki sintezi, namreč vrzel med dejansko izkušnjo ljudstva in teoretskimi formulami, ki sta jih priskrbela politični in estetski establišment. Po drugi strani slogani junija 1968 pričajo o tem, da je še vedno obstajala jasno določljiva homologija med tema dvema ravnema; zato lahko upravičeno predpostavimo, da na ravni ideologije in umetniške produkcije »razlika med 'uradno' in 'neuradno' kulturo« sploh ni obstajala (Bago 2018: 27).

Branislav Jakovljević (2016) v svoji nedavno objavljeni knjigi o performativnih umetnostih v Jugoslaviji pokaže, da je jugoslovanski socialistični esteticizem deloval kot povampirjena različica socialističnega realizma, v kateri je bila realistična komponenta opuščena, socialistični horizont pa ohranjen. Zato je še posebej, kar zadeva etično razsežnost – pri čemer etika tu meri na središčnost socialistične totalnosti v prej pojasnjem pomenu (tj. na totalnost v marxovskem »človeškem občutku, o tem, kaj je povezano s celotno usodo

človekovega in naravnega bitja») – namesto prelomov bolje iskati kontinuitete socialistične etike, očitne po domnevem koncu socialističnega realizma. V skladu s tezo o kontinuiteti je v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja preživela določena socialistična logika, katere politična vitalnost se je razkrila tudi junija 1968. Tako so tudi tisti, ki so se borili za svobodo govora in neomejene ustvarjalnosti, soglašali s splošno veljavnim političnim in estetskim temeljem.

Naj povzamem svojo argumentacijo in sklenem tezo o kontinuiteti. Bihalji-Merin s svojim obratom k socialističnemu esteticizmu estetike, usmerjene k vsebini, ni zgolj preprosto zamenjal s formalističnim nasprotjem, niti ni opustil etičnega režima v prid nekakšnega zgodovinsko in umetniško večvrednega estetskega režima (prim. Rancière 2002: 135). Če uporabimo sistematizacijo treh osnovnih značilnosti socialističnega realizma, kakor jo predlaga Kolečnik (2006: 34) – socialistična ideja, partijskost, ljudski duh –, je socialistični esteticizem nastopil po zavrnitvi militantne partijskosti. Socialistični esteticizem je obenem ostajal očitno zvest ideji o socialistični totalnosti, vključno s teleološkim pojmovanjem univerzalnega človeškega napredka. Na enak način tudi jugoslovansko leto 1968 ni prelomilo s Partijo, pač pa je namesto tega izvajalo tovariško kritiko vodstva, ker to ni izpolnjevalo dolžnosti in obljub Revolucije. Ker partijskost – v pomenu zvestobe Zvezi komunistov Jugoslavije – ni bila več nedotakljiva, se je socializem – v smislu humanističnega stremljenja k svobodi in zavezanosti uveljavljeni socialistični politiki – okrepil.

Leta 1968 se je ta skrajni horizont socialistične totalnosti v očeh družbenih in političnih kritikov izkazal za še vedno veljavnega. Čeprav je bila domnevna zgodovinska razrešitev spora o revoluciji/evoluciji »del strategije dominiranja v pogojih socializma« (Močnik 2016: 30) in čeprav sta Krleža in Bihalji-Merin kot ugledna državljana pravzaprav »lebdela nad socialistično resničnostjo« (Pantić 2018: 197) in bila zato prej del problema kot pa del rešitve hegemonističnih razmerij v jugoslovanski družbi, pa je ključnega pomena, da sta delovala v podporo ideji o hierarhičnem razmerju med politiko in političnim in da je to idejo leta 1968 ohranila tudi prihajajoča generacija. Če je bilo dolgo trajanje jugoslovanske politične estetike količkaj povezano s protesti '68, potem se ta povezava nahaja v podmeni o drugotnem in celo podrejenem položaju umetnosti v odnosu do politike. S trditvijo znamenitega filmskega režiserja Želimirja Žilnika, da »je emancipatorna obljuba kulture slepilo« (Buden 2010: 47), bi lahko v celoti povzeli tezo moje razprave: jugoslovansko leto 1968

ni priskrbelo nobene kontrakturne estetike, subverzije ali mikropolitike natanko zato, ker na socialističnem obzorju politično ne bi moglo nadomestiti spodletele politike. S tem tudi pojasnimo, zakaj so jugoslovanski protesti, namesto da bi se prevesili v politično, zahtevali reforme na ravni politike.

Iz angleščine prevedla Varja Balžalorsky Antić

Literatura

- A.B.C. (BOGOMIR HERMANN), 1933: Quo vadis, Krleža? *Kultura* 1, št. 4, str. 305–319.
- ANDERSON, PERRY, 1989: *Considerations on Western Marxism*. London: Verso.
- BAGO, IVANA, 2018: The City as a Space of Plastic Happening: From Grand Proposals to Exceptional Gestures in the Art of the 1970s in Zagreb. *Journal of Urban History* 44, št. 1, str. 26–53.
- BECHER, JOHANNES, 1931: Unsere Wendung. *Die Linkskurve* 3, št. 10, str. 1–8.
- BEDORF, THOMAS in KURT RÖTTGERS (ur.), 2010: *Das Politische und die Politik*. Berlin: Suhrkamp.
- BIHA, OTTO (OTO BIHALJI-MERIN), 1929: Povodom jedne umjetničke izložbe u Beogradu. *Nova literatura*, št. 2, str. 56–57.
- BIHALJI-MERIN, OTO, 1955: Uvodnik. *Jugoslavija: Ilustrovani časopis*, št. 10, str. 3–24.
- BIHALJI-MERIN, OTO, 1957: Tradicije i perspektive. *Jugoslavija: Ilustrovani časopis*, št. 14, str. 3–16.
- BIHALJI-MERIN, OTO, 1971: *Die Naiven der Welt*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- BIHALJI-MERIN, OTO, 1978: Die proletarische Literatur in Deutschland. *Zeitschrift für Slawistik* 23, št. 1, str. 369–382.
- BING, ALBERT, JOSIP MIHALJEVIĆ in JACQUELINE NIESSER, 2018: Yugoslavia. V: Balázs Apor, Péter Apor in Sándor Horváth (ur.): *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and its Heritage in Eastern Europe*. Budimpešta: Raziskovalni center za humanistiko, Inštitut za zgodovino, Madžarska akademija znanosti. Str. 97–115.
- BUDEN, BORIS, 2010: Shoot It Black! An Introduction to Želimir Žilnik. *Afterall*, št. 25, str. 38–47.
- BUDEN, BORIS, 2018: To Make the Long March Short: A Short Commentary On the Two Long Marches That Have Failed Their Emancipatory Promises. *Crisis & Critique* 5, št. 2, str. 129–141.

- ESCH-VAN KAN, ANNEKA, PHILIPP SCHULTE in STEPHAN PACKARD, 2013: Politics and Aesthetics: Introduction. V: Anneka Esch-van Kan, Philipp Schulte in Stephan Packard (ur.): *Thinking – Resisting – Reading the Political*. Zürich: Diaphanes. Str. 9–16.
- FICHTER, MADIGAN, 2016: Yugoslav Protest: Student Rebellion in Belgrade, Zagreb, and Sarajevo in 1968. *Slavic Review* 75, št. 1, str. 99–121.
- GALLAS, HELGA, 1969: *Die Linkskurve (1929–32): Ausarbeitung einer proletarisch-revolutionären Literaturtheorie in Deutschland*. Doktorska disertacija. Berlin: Freie Universität.
- GASSETT, PHILIPP, 2013: 1968 als Wahrnehmungsrevolution. V: Gilcher-Holtey (ur.) 2013b, str. 123–134.
- GILCHER-HOLTEY, INGRID, 2008: The Dynamic of Protest: May 1968 in France. *Critique* 36, št. 2, str. 201–218.
- GILCHER-HOLTEY, INGRID, 2013a: Einleitung. V: Ingrid Gilcher-Holtey (ur.) 2013b, str. 7–12.
- GILCHER-HOLTEY, INGRID (ur.) 2013b: »1968« – *Eine Wahrnehmungsrevolution?* München: Oldenbourg Verlag.
- GUATTARI, FÉLIX, 1995: *Chaosmosis: An Ethico-Aesthetic Paradigm*. Prev. Paul Bains in Julian Pefanis. Bloomington: Indiana University Press.
- HABERMAS, JÜRGEN, 2004: Die Scheinrevolution und ihre Kinder. V: Rudolf Sievers (ur.): *1968: Eine Enzyklopädie*. Frankfurt: Suhrkamp. Str. 318–328.
- HEBEKUS, UWE, ETHEL MATALA DE MAZZA in ALBRECHT KOSCHORKE (ur.), 2003: *Das Politische: Figurenlehren des sozialen Körpers nach der Romantik*. München: Wilhelm Fink.
- JAKOVljević, BRANISLAV, 2016: *Alienation Effects: Performance and Self-Management in Yugoslavia, 1945–91*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- JAMESON, FREDRIC, 1981: *The Political Unconscious*. Ithaca (NY): Cornell University Press.
- JAMESON, FREDRIC, 1984: Periodizing the 60s. *SocialText*, št. 9–10, str. 178–209.
- KIRN, GAL, 2012: Crni talas kao umjetnički izraz *Praxisa*? V: Dragomir Olujčić Oluja in Krunoslav Stojaković (ur.): *Praxis*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung. Str. 250–258.
- KLASIĆ, HRVOJE, 2012: *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- KOENNEN, GERD, 2001: *Das rote Jahrzehnt: Unsere kleine deutsche Kulturrevolution, 1967–1977*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- KOLEŠNIK, LJILJANA, 2006: *Između Istoka i Zapada: Hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- KRLEŽA, MIROSLAV, 1933: Predgovor. *Podravski motivi*. Krsto Hegedušić. Zagreb: Minerva. Str. 5–26.

- KRLEŽA, MIROSLAV, 1952: Govor na Kongresu književnika u Ljubljani. *Republika* 8, št. 10–11, str. 205–243.
- LASIĆ, STANKO, 1970: *Sukob na književnoj ljevici: 1928–1952*. Zagreb: Liber.
- LEBEDJANSKI, S. P., 1947: Izložba dela sovjetskih slikara u Beogradu. *Jugoslavija-SSSR*, št. 22, str. 8–12.
- LUKÁCS, GEORG, 1975: *The Young Hegel*. Prev. Rodney Livingstone. London: Merlin.
- LUKÁCS, GEORG, 1987: *Die Eigenart des Ästhetischen*. 2. zv. Berlin: Aufbau-Verlag.
- LUKIĆ, SVETA, 1968: *Savremena jugoslovenska literatura (1945–1965)*. Beograd: Prosveta.
- LUKIĆ, SVETA, 1975: *Umetnost na mostu*. Beograd: Ideje.
- LÜTTICKEN, SVEN, 2014: Cultural Revolution: From Punk to the New Provotariat. *New Left Review*, št. 87, str. 115–131.
- MAĐAREVIĆ, VLADO, 1974: *Književnost i revolucija: Prilog analizi sukoba na književnoj ljevici*. Zagreb: August Cesarec.
- MARCHART, OLIVER, 2007: *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- MARCUSE, HERBERT, 2001: Cultural Revolution. V: Herbert Marcuse: *Towards a Critical Theory of Society*. Ur. Douglas Kellner. London: Routledge. Str. 121–162.
- MIKECIN, VJEKOSLAV, 1976: *Rušenje dogme: Prilozi kritici staljinizma i dogmatizma uopće*. Zagreb: Školska knjiga.
- MOČNIK, RASTKO, 2016: The Partisan Symbolic Politics. *Slavica Tergestina*, št. 17, str. 18–39.
- MOUFFE, CHANTAL, 2007: Artistic Activism and Agonistic Spaces. *Art & Research* 1, št. 2. Splet (dostop 15. 3. 2020).
- PANTIĆ, RADE, 2018: Od kulture u »socijalizmu« ka socijalističkoj kulturi. V: Vida Knežević in Marko Miletić (ur.): *Gradove smo vam podigli: O protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma*. Beograd: Centar CZKD. Str. 185–200.
- PAVLOVIĆ, ŽIVOJIN, 1990: *Ispljuvak pun krvi: Dnevnik '68*. Beograd: Grafički atelje Dereta.
- PERICA, IVANA, 2017: Hybridity: Discussing Rancière with Austro-Marxism. *Maska* 32, št. 185–86, str. 122–133.
- POPOV, NEBOJŠA, 2008: *Društveni sukobi – izazov sociologiji: »Beogradski jun« 1968*. Beograd: Službeni glasnik.
- RANCIÈRE, JACQUES, 2002: The Aesthetic Revolution and its Outcomes. *New Left Review*, št. 14, str. 133–151.
- ROBERTS, JOHN, 2015: *Revolutionary Time and the Avant-Garde*. London: Verso.
- SONDEREGGER, RUTH, 2014: Neue Formen der Organisierung. Kunst und Politik nach Jacques Rancière. V: Cornelia Klinger (ur.): *Blindheit und Hellsichtigkeit:*

- Künstlerkritik an Politik und Gesellschaft der Gegenwart*. Berlin: De Gruyter. Str. 285–302.
- ŠEGEDIN, PETAR, 1955: O našoj kritici. V: Petar Šegedin: *Eseji*. Kultura: Zagreb. Str. 105–126.
- ŠICEL, MIROSLAV, 1993: Govor na Kongresu književnika u Ljubljani. *Krležijana*. Splet (dostop 15. 3. 2020).
- TAYLOR, BLAIR, 2013: From Alterglobalization to Occupy Wall Street. *City* 17, št. 6, str. 729–747.
- VUČETIĆ, RADINA, 2015: Violence against the Antiwar Demonstrations of 1965–1968 in Yugoslavia. *European History Quarterly* 45, št. 2, str. 255–274.
- VUJIĆ, ANTUN, 2014: *Hrvatska i leвица: Prilog socijaldemokratskom gledištu*. Zagreb: Ljevak.
- ZIMMERMANN, TANJA, 2018: Oto Bihalji-Merin and the Concept of the »Naïve« in the 1950s. *Acta historiae artis Slovenica* 23, št. 1, str. 185–197.

Protesti 1968: Politika spominjanja ali spomin na politiko?

VLADIMIR GVOZDEN

O MAJU '68 – ČE NAJ UPORABIMO to navidezno nedolžno poimenovanje za dolgotrajen političen proces – ne manjka podatkov, čeprav se zdi, da razpravo o njem obvladujejo stereotipi, molk in nekritična nostalgija. O študentskih protestih v letu 1968 obstaja vrsta poročil prič dogodkov, pa tudi številne študije strokovnjakov različnih disciplin, toda same dogodke je težko umestiti v uradno zgodovinopisje in jih še težje vpeti v širše politične okvire. Mar danes, pet desetletij zatem, vemo o protestih kaj več, jih bolje poznamo? Ali vselej, ko se spet srečamo s to temo, izvemo kaj novega? Prvo vprašanje, ki si ga velja zastaviti, zadeva torej sam status pisanja o dogodku. Kakor ugotavlja Julian Bourg (2007: 27), si maj '68 lahko predstavljamo »kot nekakšen zgodovinski Rorschachov test, na katerega vsakdo prenese vrsto svojih pogledov, čustev in sodb«. Ko govorimo o letu 1968, je vselej na delu določena relativizacija. To je razvidno tudi iz dejstva, da pravzaprav nimamo ustreznih izrazov, ki bi opisali te dogodke, pač pa le ideološke in intelektualne klišeje, kot so *kriza*, *stavka*, *upor*, *revolucija*, *spopad*, *zarota*. Po drugi plati so izrazi, ki bi utegnili biti primernejši, danes malone pozabljeni; za opis dogodkov danes nihče ne bi denimo uporabil besedne zveze *eksplozija utopičnih sanj*.

Kljub temu se zdijo številni aspekti dogodkov relevantni tudi v današnjem času. Gibanje ni bilo ne pričakovano niti predvidljivo; mobilizacija protestnic in protestnikov je potekala spontano in bila nenadna; glavna tema je bil proti-imperializem; zasedanja, demonstracije, letaki so postali del protestniškega vsakdanjika in ga zaznamovali z mešanico anarhičnega liberalizma in praktične organiziranosti. V drugem delu svojega prispevka se bom posvetil študentskim protestom v Beogradu in njihovim poznejšim odmevom, pri čemer bom opozoril na strukturne razloge, ki botrujejo neujemanju kompleksnosti dogodka in ubožnosti izkušnje ali – vrzeli med politiko spominjanja in spominom na politiko.

V jedru dogodkov 1968 tiči nenavaden paradoks: januarja 1968 je Generalna skupščina Združenih narodov leto razglasila za Mednarodno leto človekovih pravic, s čimer je želela obeležiti dvajseto obletnico Splošne deklaracije človekovih pravic. Danes pa se ga spominjamo kot leta protestov proti političnemu razredu vsepovsod po svetu. Po mnenju Marka Kurlanskega (2004) je 1968 vrglo svet iz tira, spet drugi pa bi porekli, da se v resnici ni nič zgodilo. Kakor ugotavlja Hrvoje Klasić, leto 1968 za večino prebivalstva ni bilo v ničemer drugačno od drugih, le intelektualci so mu pripisali izjemen pomen (Klasić 2018: 49). Dogodki '68 se torej izmikajo razlagi in to je treba pojasniti. Sama narava dogodka je bila antinomična, protislovje je vpisano celo v grafite, ki so tedaj preplavili pariške zidove: grafiti kakor »Il est interdit d'interdire« (Prepovedano prepovedovati) in »Soyons réalistes, demandons l'impossible« (Bodimo realistični, zahtevajmo nemogoče) razkrivajo »antinomično revolto proti normam« (Bourg 2017: 6). Je leto 1968 spremenilo naše razumevanje same revolucije? So po letu 1968 eksces in heterogenost, protiavtoritarna občutljivost, nekatere oblike predrznosti, moralna osvoboditev prenehali biti ekscesni? Mnogi maj '68, še posebej njegovo francosko poglavje, razumejo bolj kot kulturni kakor pa politični pojav (prim. Reader in Wadia 1993: 87). Toda ob tem se velja vprašati, če tak pogled ni zgolj posledica današnje prevlade kulturalizirane politike.

Alain Badiou na začetku svojega eseja o štirih razsežnostih maja '68 jasno zavzame stališče o diskontinuiteti. Vse, kar je bilo prej, nima »nobenega dejavnega pomena za nas« danes, zapiše Badiou, saj ostaja na ravni »[n]ostalgije in folklore« (Badiou 2010: 43). To je seveda le eden možnih pogledov, za katerega se ne zavzema le Badiou. Toda filozof gre še dlje in postreže še z bolj pesimistično izjavo: »Resnični junak maja '68 je neoliberalni kapitalizem brez meja.« (Badiou 2010: 44) Trditev se prvenstveno nanaša na dobro znano spoznanje o transformacijah življenjskih slogov, ustoličenju individualizma, poblagovljenju užitka, zmagoslavju živobarvnega sveta blaga in potrošnje. Tu je še tisto, kar Badiou imenuje »libertarni maj« (Badiou 2010: 49). Ta zadeva transformacijo navad, novo razumevanje ljubezenskih razmerij in individualne osebne svobode, to je maj ženskega gibanja in emancipacije homoseksualcev, maj novega gledališča in novih oblik javnega izražanja itd. K temu doda Badiou še zadnji maj '68: ta je bil »ključen in še danes narekuje prihodnost« (Badiou 2010: 51). Povezan je z desetletjem 1968–1978, nato pa je prešel v dobo François Mitterranda. Prvi aspekt tega obdobja je vznik prepričanja, da

»smo priča koncu starega pojmovanja politike« in da nekoliko slepo iščem drugačno koncepcijo politike, kar se razteza čez celotna sedemdeseta leta. To se zgodi, ko se prepričanje, da obstaja agens, ki je nosilec potenciala emancipacije (delavski razred, proletariat, ljudstvo ali študenti), razblini, na njegovo mesto pa stopi obsedenost z vprašanjem »Kaj je politika?« (Badiou 2010: 52).

Vendar poda Badiou tudi vrsto optimističnih hipotez. Ker piše v času predsedovanja Nicolasa Sarkozyja, trdi, da je maj '68 pomemben za precejšen del mlajše populacije in da se k letu 1968 lahko obrnemo kot »k možnemu viru navdiha« v svojem naporu, da bi resnično delovali (Badiou 2010: 44). Nato je tu »celo še bolj optimistična hipoteza« o tem, da je možen drugačen svet, da je mogoče spet obuditi idejo o revoluciji. Pri tem se Badiou pridružuje tistim, ki ugotavljajo, da je maj '68 izjemno kompleksen dogodek, ki se izmika vsakršnemu enostranskemu opisu; njegov poudarek je na »heterogeni množevnosti« (Badiou 2020: 45). Po drugi strani pa neuspeh protestniškega gibanja sproži tudi miriadi vprašanj o tehnologiji oblasti, o delovanju policije, o vlogi medijev in podobno.

Karel Kosík se v svojem članku o praški pomladi vpraša: »Kaj Čehi danes vedo o dogodku, kakršna je praška pomlad leta 1968?« (Mimogrede, vprašanje bi zlahka prevedli tudi takole: »Kaj danes Srbi, Slovenci, Nemci, Italijani ... vemo o dogodku, kakršni so študentski protesti '68?«) V Kosíkovem branju je leto 1968 petdeset let pozneje videti kot simbol naše neodgovornosti, ne le do preteklosti, ampak celo še bolj do sedanjosti: »Praška pomlad je v resnici trajen dogodek. Gledati ga pomeni gledati bedo naše sedanjosti.« (Kosík 2007: 141) Naše vprašanje se tudi po mojem mnenju zato ne glasi, kaj je bilo leto 1968, pač pa, kaj je. Bourg je nedavno celo zapisal, »da je veliko tega, kar je danes pomembno, še vedno povezano s silami, ki so se sprožile v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja, od človekovih pravic do terorizma, od verske politike do gospodarske zmede, od neskončnih variacij v življenju in življenjskem slogu po svetu« (Bourg 2017: xi). Misel, da je leto 1968 tista vrsta dogodka, ki razkriva »temeljen občutek o možnosti« (Bourg 2017: xii), se zdi še vedno relevantna.

V nadaljevanju se bom tem vprašanjem posvetil v luči študentskih protestov, ki so izbruhnili v Beogradu v začetku junija leta 1968. Med vrsto del, posvečenih protestom, se bom osredotočil predvsem na naslednje knjige in

članke: dnevnik Živojina Pavlovića *Ispljuvak pun krvi (Krvavi izpljunek)*, ki so ga leta 1984 prepovedali, nato pa je bil objavljen leta 1990; za našo temo ključno delo *Društveni sukobi – izazov sociologiji: »Beogradski jun« 1968 (Društveni spopadi – izaziv za sociologijo: »Beograjski junij« 1968)*, ki je bilo leta 1983 prav tako prepovedano, izšlo pa je leta 1990; spomini Lászla Véгла *Szellemi krónika (Hatvannyolc) (Intelektualni spomini [Oseminšestdeset])*, ki so prvič izšli leta 1998, leta 2003 pa so bili ponatisnjeni v knjigi *Hontalan esszék (Brezdomni eseji)*; knjiga Milisava Savića iz leta 2008 *Šezdesetosmaš: Priče, reportaže i intervjui iz Studenta '68 (Oseminšestdesetnik: Zgodbe, reportaže in intervjui iz letnika 1968 časopisa Student)*.

V postjugoslovanskem kontekstu so bili stereotipi, izpusti in nekritična nostalgija v odnosu do leta 1968 z resnično razpravo vplivno izzvani šele pred dobrim desetletjem, posebej po štiridesetletnici dogodkov. Inštitut za novejšo srbsko zgodovino je denimo leta 2008 izdal dragocen zbornik *1968: Četrdeset godina kasnije (1968: Štirideset let pozneje)* s štiriindvajsetimi znanstvenimi prispevki, od koder sem tudi prevzel zgoraj navedeno diagnozo (prim. Radić 2008). Ena od razprav pokaže, da je bila junijska študentska vstaja 1968 »dolga leta pravi zgodovinopisni tabu v nekdanji Jugoslaviji« (Zubak 2008: 449). Avtorja drugega članka ugotavljata, da je glede na izjemen pomen junijskega gibanja »presenetljivo, da tema študentskih protestov v Jugoslaviji še ni bila ustrezno raziskana v (post)jugoslovanskem in mednarodnem znanstvenem prostoru« (Kanzleiter in Stojaković 2008: 455). Desetletje zatem je hrvaški zgodovinar Hrvoje Klasić objavil knjigo o Jugoslaviji in svetu v letu 1968, ki spreminja pogled na dogodka '68 v zgodovinopisju in prispeva k javni razpravi. Poleg zgoraj navedenih del sta ti publikaciji pomembno preoblikovali najnovejša razmišljanja o razmerju med politiko spominjanja in spominom na politiko.

Kakor je v svojem delu pokazal Nebojša Popov (Popov 2008), imajo beograjski dogodki nesporno metodološki pomen. Toda mar se tu ne skriva še kaj drugega kot golo metodološko zanimanje ali zgodovinopisna radovednost? Če skušamo beograjske dogodke obravnavati le kot še enega od študentskih protestov po svetu, nas preseneti dejstvo, da je bil prvi vtis prič, da so protesti izbruhnili povsem spontano. Pavlović svoj dnevnik začne z značilnimi podobami vsakdanjika spokojnega socialističnega srednjega razreda v Beogradu, kar je prikazano prek dolgega naštevanja drobnih, pomenljivih kvazidogodkov: »Iskrice programirane svobode, poroke, državni prazniki, ples, alkohol, izleti

v 'naravo', jagnjetina na ražnju, fašistoidno pranje možganov na stadionih, zmagoslavno zapeljevanje natararice.« (Pavlović 1990: 19) Pavlović prav tako zapiše, da je »večina mladih živela v skladu s prevladujočim življenjskim mehanizmom in sanjarila o raju na zahodni polobli« (Pavlović 1990: 24). Nato pa nenadoma nastopi kaos. 3. junija 1968 naslovnica *Politike*, vodilnega dnevnika, poroča o študentskih izgrelih v Novem Beogradu. Prve priče ne razumejo prav dobro, kaj se dogaja: »Še vedno ne razumemo, kaj se je pripetilo,« zapiše Pavlović v svoj dnevnik (25). Že dan zatem si premisli: »Resnično se nekaj dogaja. Vsakodnevne navade in ustaljeni življenjski vzorci razpadajo na tisoč delcev.« (Pavlović 1990: 39)

Toda kaj se je dejansko zgodilo? Če sledimo navedbam Popova (2008: 36–42), vidimo, da se je na začetku zgodilo nekaj povsem banalnega in neo-betavnega, vendar ne brez posledic za vznikajočo prevlado množičnih medijev. Začetni konflikt je izbruhnil med družabnim srečanjem, ki je bilo – ironija usode – poimenovano Karavana prijateljstva. Slabe vremenske razmere so organizatorje prisilile, da so dogodek izvedli v zaprtem prostoru, v dvorani blizu študentskega naselja v Novem Beogradu, ki pa je lahko sprejela le štiristo obiskovalcev. Študentje in drugi gostje niso bili obveščeni, da je bil vstop v dvorano dovoljen le brigadirjem. Ko je okrog desetih zvečer poskušala vstopiti gruča študentov, je prišlo do pretepa med študenti in brigadirji. Kmalu zatem je prispela policija in začela pretepati študente in druge goste. Množica pred vhodom v študentsko naselje je naraščala in šušljalo se je, da je bil en študent ubit, kar pa pozneje ni bilo potrjeno. Študentje so napadli policiste in zaplenili gasilsko vozilo. Okrog polnoči se je zbralo tri tisoč študentov. Z zaplenjenega gasilskega vozila so pozivali množico, naj odrine pred Zvezno skupščino in poslancem predoči svoje zahteve. Na poti do mestnega središča je študente brutalno prestregla policija in številni protestniki so bili ranjeni in aretirani. Medijska poročila so poškodbam nemudoma dodala žalitve ter za »izgrede« obtožila študente (Popov 2008: 38), brigadirje pa prikazala kot žrtve nasilja in huliganstva (prim. Pavlović 1990: 25). Naslednjega dne se je študentska vstaja sprevrgla v stavko in dogodki so eskalirali vse do znamenitega Titovega govora 9. junija.

Študentje so kmalu objavili izjavo, ki so jo sestavili Univerzitetni odbor študentske zveze beograjske univerze, akcijski odbor demonstracij in uredniški odbor časopisa *Student*. Kljub poznejšim zlonamernim in površinskim interpretacijam se iz današnje perspektive zdijo študentske zahteve dobro podprte

z informacijami. Njihova glavna zahteva je bila odprava družbene neenakosti, vključno z znižanjem stopnje brezposelnosti, spričo katere so bili številni delavci prisiljeni v emigracijo (Pavlović 1990: 29). Poleg tega so zahtevali, naj izpustijo aretirane študente iz zapora in uničijo njihove policijske kartoteke ter vložijo obtožnico zoper odgovorne za nasilno ravnanje policije. Prav tako so zahtevali sestanek s predsedstvom Zvezne skupščine, kjer bi obravnavali študentsko vprašanje skupaj s študenti in predstavniki univerz. Nazadnje so podali tudi zahtevo po odstopu vodstva in odgovornih urednikov beograjskih časnikov, Radia Beograd in tiskovne agencije Tanjug.

Oblast ni ugodila nobeni od zahtev, ki pa so, ironično, zaznamovale začetek konca sistema, ki se mu ni uspelo osvoboditi stalinističnih metod. Navedimo Titove besede iz govora, ki označuje konec demonstracij: »In naposled se spet obračam k študentom: želim si, da bi se vrnili k učenju, saj je izpitno obdobje, pri tem pa vam želim veliko uspeha, kajti bilo bi škodljivo, če bi še izgubljali čas.« (Nav. v Pavlović 1990: 110) Toda čas za kaj? In za koga? Kdo je pravzaprav izgubljal čas? Danes je jasno, da »je bila junijska kriza jasen znak nepopravljive izgube legitimnosti Zveze komunistov Jugoslavije. Daljnoročno so študentske demonstracije razgradile mit o nekonfliktni družbi in spodkopale pretenzije Partije po absolutni oblasti« (Kanzleiter in Stojaković 2008: 455).

Paradoks vseskozi preči maj '68. Poudariti je treba, da je bila Zveza komunistov Jugoslavije edina stranka na oblasti v svetu, ki je »kljub nekaterim zadržkom globalno študentsko gibanje v temelju razumela kot afirmacijo svojih lastnih ideoloških in političnih temeljev« (Kanzleiter in Stojaković 2008: 456). To še zlasti drži za zahteve po samoupravljanju, ki so jih na dnevni red postavili demonstranti v Franciji. To je imelo za posledico, da so mediji precej obširno poročali o demonstracijah (kar je nedvomno bila napaka v tehnologiji oblasti). 25. maja je denimo časopis *Borba* objavil znameniti intervju Jeana-Paula Sartra z Danielom Cohn-Benditom, ki je potekal le pet dni pred tem. Jugoslovansko vodstvo je prav tako podprlo reforme Aleksandra Dubčka, ki ga je Tito obiskal 9. avgusta, le deset dni pred intervencijo Varšavskega pakta (Kanzleiter in Stojaković 2008: 456).

Tovrstna politična podpora globalnim študentskim protestom pojasnjuje specifične študentskega tiska v Jugoslaviji. Leta 1968 se je jugoslovansko študentsko časopisje iz sredstva komunistične propagande prelevilo v ločeno

medijsko sfero, ki ni več hotela slediti uradni partijski liniji (prim. Zubak 2008: 420). Z novo neodvisno uredniško politiko je študentski tisk izrazil globoko zanimanje za mednarodno študentsko gibanje in z njimi povezane proteste proti vietnamski vojni (prim. Zubak 2008: 420–421). Med kritičnimi publikacijami so bili *Pogledi*, ki jih je objavljala skupina mladih intelektualcev v Zagrebu v letih 1952 in 1953, sledili pa so ji zagrebške *Naše teme*, ljubljanske *Perspektive*, zagrebška *Polet* in *Omladinski tjednik*, beograjska *Student* in *Susret* ter ljubljanski *Tribuna* in *Mladina*.

Pred majem '68 so jugoslovanski študentski časopisi redko pisali o situaciji na francoskih univerzah. Po izbruhu revolte v Parizu pa se je začelo o njej veliko poročati. Najbolj zanimive reportaže so prihajale s samega kraja dogodkov. Tako se je poročevalec *Tribune* zapletel v pretep s policijo, novinar *Mladine* pogovarjal neposredno s študentskimi demonstranti, filozof Mihailo Marković, član uredniškega odbora *Praxis*, pa se je maja tega leta znašel v Parizu kot udeleženec znanstvenega simpozija o Karlu Marxu. *Student* je pri priči objavil Markovićeve vtise, polne navdušenja nad pogumom študentov (prim. Zubak 2008: 427). Marković sicer ni verjel, da študentje lahko ustvarijo novo družbo, videl pa jih je kot »pobudnika nepredvidljivega revolucionarnega gibanja po svetu« (Marković 1968: 8). *Student* je objavil program Comité d'action étudiants-écrivains (Akcijskega komiteja študentov-pisateljev), ki ga je *Tribuna* hvalila kot model za bodoči program ljubljanskih študentov (prim. Zubak 2008: 429). Z današnjega zornega kota bi lahko rekli, da je študentski tisk ustvaril intelektualne pogoje za artikulacijo posebne vrste političnega upora v socialistični Jugoslaviji. Kakor ugotavlja Marko Zubak, je mogoče pisanje o študentskem uporu po svetu razumeti kot kanal, skozi katerega se je odražala »želja po spremembah v sami Jugoslaviji« (Zubak 2008: 450).

Za razumevanje specifične študentskih protestov junija 1968 si moramo ogledati osebno družbeno-politično figuro, tj. intelektualca, posebej filozofa. Kakor je pokazal Christopher Charle, se je izraz intelektualca v poznem devetnajstem stoletju začel nanašati na ambiciozno elito izobražencev, ki so skušali možnost objavljanja v časopisju in drugih medijih izkoristiti kot simbolno moč in se tako v svojem prizadevanju po nadziranju družbenega in političnega imaginarija kosati z drugimi vrstami elite (prim. Charle 1996). Trditi je mogoče, da je bila po zaslugi socializma figura intelektualca v Vzhodni Evropi bolj dolgoživa kot na Zahodu. Javna sfera v socialistični Jugoslaviji je bila paradokсно

videti bolj transparentna kot v državah naslednicah, kajti v Jugoslaviji je bil dostop do javne sfere omejen in so do nje dostopali le posamični časopisi in revije, ki so kljub specifikam imeli skupno, čeravno krhko, hermenevitično obzorje. Filozofska revija *Praxis*, ki jo je izdajalo Hrvaško filozofsko društvo med letoma 1964–1974, je imela pomembno vlogo pri snovanju uporniškega duha. Pri reviji so se zbirali kritični filozofi in sociologi iz vse Jugoslavije, ki so se z enako mero pozornosti posvečali vladajočim sistemom v kapitalističnih in socialističnih družbah. Med njimi so bili Gajo Petrović, Milan Kangrga, Danko Grlić, Predrag Vranicki, Svetozar Stojanović, Mihailo Marković, Zagorka Pešić-Golubović, Veljko Korać, Ivan Focht, Vojin Milić in Milan Životić. Na poletnih šolah na Korčuli pa je *Praxis* vzdrževala stike z nekaterimi najuglednejšimi filozofi in marksisti, Herbertom Marcusejem, Ágnes Heller, Jürgenom Habermasom, Erichom Frommom, Henrijem Lefebvrom, Zygmuntom Baumannom, Lucienom Goldmannom, Leszkom Kołakowskim, Ernestom Mandlom in Karlom Kosíkom. Filozofija je tako postala t. i. osvobodilna znanost šestdesetih let z željo, da bi družbena razmerja in mesto posameznika v proizvodnji in vsakodnevem življenju postali bolj človeški (prim. Kanzleiter in Stojaković 2008: 461). Pri tem se ni bilo mogoče izogniti napetosti med oblastjo in izobraženci, ki so se ob koncu leta 1967 in na začetku leta 1968 še povečale (prim. Klasić 2018: 40). Duško Radović, znameniti avtor otroške književnosti, je oktobra 1968 dal intervju za *Student*, v katerem je spregovoril o posledicah junijskih dogodkov kot o utopiji, ki je našla svoj topos: »Junaštvo je pogum verjeti v svoje misli. In revolucionaren je vsak, za katerega nič ni tako sveto, da ne bi bilo zamenljivo z nečim boljšim.« (Savić 2008: 75) Te besede izvrstno pojasnjujejo strah, ki je začel navdajati vladajočo elito.

Obstajajo pa tudi razlage, ki upoštevajo strah samih študentov. Philippe Bénéton in Jean Touchard (1993: 27) zastavita zanimivo vprašanje o študentski politiki strahu: »Je univerzitetno krizo mogoče pojasniti s strahom pred neuspehom in tveganjem, ki ga predstavlja javno tekmovanje?« Upor je bil konfliktna mešanica revolte in revolucije, protest proti toku civilizacije in proti specifičnim režimom.

Žarko Puhovski (1968), ki je bil nedvomno eden izmed najboljših teoretikov v vrstah piscev zagrebških študentskih časopisov (Zubak 2008: 438), je v uporu videl tri osnovne prvine: razočaranje nad staro levico, odpor do uradne politike in iskanje rešitev zunaj obstoječega sistema (prim. Zubak 2008: 438).

Režiser Dušan Makavejev in sociolog Trivo Indić nista podprla le protestov kot takih, pač pa tudi prizadevanje študentov, da iznajdejo nekonvencionalne pristope (prim. Zubak 2008: 439). Indić je upor povezal z razočaranjem mladih tako nad političnimi sistemi zahodnih družb blaginje kot nad socialističnimi birokratičnimi režimi. Tudi László Végel je menil, da so protesti »razglasili, da sta tako kapitalizem kot socializem neudobna« (Végel 2002: 253). Végel vidi v študentski revolti ključno protiavtoritaro dediščino, ki si jo nacionalistična ideologija prizadeva zanikati na vsakem koraku (Végel 2002: 254). V tem smislu je dediščino '68 moč uporabiti v borbi proti nacionalizmu in populizmu. Pavlović (1990: 140) ugotavlja, da je jugoslovansko študentsko gibanje »kot revolucionarno dejanje sicer doživelo popoln poraz, vendar mu je uspelo ohraniti nekaj veljave v smislu reformistične sile«.

Po drugi strani pa je mogoče dogodke '68 razumeti kot začetek nove vrste pokonfliktne družbe. Po letu 1968 so mediji, mehka moč, video nadzor, politika strahu in trdi liberalni moralizem botrovali vzniku nove vrste normativnosti, ki predstavlja pravo nasprotje znamenitim pariškim grafitom. Zgodovina je morda res utišala zahteve študentov, ni pa razrešila družbenih napetosti, na katere so se te odzvale. Nasprotno, zdi se, da so te napetosti danes še močnejše kakor pred petdesetimi leti, saj prispevajo k poglobljanju neenakosti, brezposelnosti, medijskega nadzora, politizacije strahu in krize demokracije. Zato so študentje in profesorji Filozofske fakultete 4. junija, drugi dan protestov, lahko naznanili: »Nimamo nobenega posebnega programa. Naš program je program najnaprednejše sile v naši družbi – Zveze komunistov Jugoslavije in Ustave. Zahtevamo njegovo popolno uresničitev.« (Nav. v Pavlović 1990: 69)

Povzemimo nauke protestov v upanju, da nas bo to pripeljalo k jasnejši politiki spominjanja: manjši spor je sprožil pomemben političen dogodek: vloga državnega nasilja, ki se je izrazilo v pretiranem odzivu policije, je pripomogla k določitvi trajektorije konflikta: dinamika protestov je presenetila celo same protestnike; med študenti in profesorji je vladala solidarnost, kakršne prej niso poznali; politizacija dogodkov '68 je pokazala »naraščajoče izraze solidarnosti s študenti iz drugih dežel, pa tudi z ogroženimi osvobodilnimi silami tretjega sveta« (Zubak 2008: 446); v iskanju konkretnih strategij so študentje zavračali abstraktne razprave (Pavlović 1990: 62); prevzem govora (*prise de parole*) je bil pomemben projekt, zlasti med dogodki, ki so potekali na beograjski Filozofski fakulteti. Naposled je bilo »premoščanje vrzeli med

teorijo in prakso komunizma ena glavnih zahtev študentskih protestnikov v Beogradu in Zagrebu« (Zubak 2008: 428).

Kljub univerzalnosti študentskih zahtev ostaja nejasno, ali je protest pomenil upor proti določeni oblasti oz. njenim segmentom ali pa so bili njegova tarča kapitalistični elementi v socialističnem gospodarstvu in korupcija. Pavlović je pri oblikovanju teze o estetizaciji protestov propad protestov videl v načinih, na katere so k njim pristopali umetniki. In res, v letu 1968 je na dan prišla dvoumnost, ki je prežemala revolucijo, razumljeno kot festival in karneval. Konec koncev se zdi, da ima Badiou prav, ko trdi, da je pomen dogodkov '68 v občutku, da je nastopil konec starega pojmovanja politike in da mu je sledilo slepo in površno iskanje nove koncepcije političnega, ki pa je obrodilo le razočaranja vredne sadove. Zato se glavna dediščina, ki jo za seboj puščata maj in junij '68 kot vrsti antinomičnega, protislovnega vrenja, ne zdita ne politika spominjanja ne spomin na politiko, pač pa izziv repolitizacije.

Iz angleščine prevedla Varja Balžalorsky Antić

Literatura

- BADIOU, ALAIN, 2010: *May '68 Revisited, 40 Years On*. V: Alain Badiou: *The Communist Hypothesis*. Prev. David Macey in Steve Corcoran. London: Verso. Str. 43–67.
- BÉNÉTON, PHILIPPE in JEAN TOUCHARD, 1993: *The Interpretations of the Crisis of May/June 1968*. Prev. Keith A. Reader. V: *Reader in Wadia* (ur.) 1993, str. 20–47.
- BOURG, JULIAN, 2017: *From Revolution to Ethics: May 1968 and Contemporary French Thought*. Montreal: McGill Queen's University Press.
- CHARLE, CHRISTOPHE, 1996: *Les Intellectuels en Europe au XIXe siècle*. Pariz: Seuil.
- KANZLEITER, BORIS in KRUNOSLAV STOJAKOVIĆ, 2008: *1968 u Jugoslaviji: Studentski protesti između Istoka i Zapada*. V: Radić (ur.), 2008, str. 453–480.
- KLASIĆ, HRVOJE, 2018: *Jugoslavija i svijet 1968*. Smederevo: Heliks.
- KOSÍK, KAREL, 2007: *Događaj (Praško proljeće 1968)*. Prev. Ante Lešaja. V: Karel Kosík: *O dilemama suvremene povijesti*. Zagreb: Razlog. Str. 141–154.
- KURLANSKY, MARK, 2004: *1968: The Year That Rocked the World*. New York: Ballantine Books.

- MARKOVIĆ, MIHAILO, 1968: Deset dana koji su potresli Francusku. *Student*, št. 19, str. 8.
- PAVLOVIĆ, ŽIVOJIN, 1990: *Ispljučak pun krvi: Dnevnik '68*. Beograd: Grafički atelje Dereta.
- POPOV, NEBOJŠA, 2008: *Društveni sukobi – izazov sociologiji: »Beogradski jun« 1968*. Beograd: Službeni glasnik.
- PUHOVSKI, ŽARKO, 1968: Zlatna mladež Evrope. *Omladinski tjednik*, št. 20, str. 4.
- RADIĆ, RADMILA (ur.), 2008: *1968: Četrdeset godina kasnije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- READER, KEITH A. in KHURSHEED WADIA (ur.), 1993: *The May 1968 Events in France: Reproductions and Interpretations*. Basingstoke: Macmillan.
- SAVIĆ, MILISAV, 2008: *Šezdesetmaš: Priče, reportaže, intervjui iz Studenta '68*. Beograd: Službeni glasnik.
- VÉGEL, LÁSZLÓ, 2002: *Bezdomni eseji*. Prev. Arpad Vicko. Beograd: Samizdat B92.
- ZUBAK, MARKO, 2008: Pripremanje terena: Odjek globalnog studentskog bunta 1968. godine u jugoslavenskom omladinskom i studentskom tisku. V: Radić (ur.) 2008, str. 419–452.

Lastništvo zla: 1968, 1989 in mainstreamizacija nove desnice

BRANISLAV JAKOVLJEVIĆ

Skrita na vidnem mestu: Nova desnica v SFRJ

OB 20. OBLETNICI »MAJA« JE SRBSKI slikar Dragoš Kalajić svojo kolumno v visokonakladni beograjski reviji *Duga* naslovil s formulo, ki je jasno izražala njegovo stališče do teh dogodkov: $1968 + 20 = 0$. V času, ko sta se Evropa in svet bližala največjemu prelomu po drugi svetovni vojni, je bila zapuščina tega svetovnega vala protestov po Kalajićevo presoji enaka nič. Implikacija te izjave spomladi leta 1988, ko se je vzhodni blok začel rušiti, je bila, da zgodovinski poraz real-socializma ni imel nič opraviti z nedavnim triumfom nove leveice dve desetletji prej. Kalajić je v svojem prepoznavnem slogu, ki je bil kombinacija neomajnih stališč, senzacionalizma in nejasnosti, začinjena z avtobiografskimi podrobnostmi in govoricami, študentske protestnike odpisal kot skupino foteljskih revolucionarjev in nakazal, da je bila resnična narava nemirov *udar* proti Evropi, zlasti proti degaullovski ideji »Evrope od Atlantika do Urala«, ki ga je financiral »nacionalni kapitalizem *made in USA*« (poudarek v angleščini že v izvorniku) ter orkestrirala »CIA in del KGB« (Kalajić 1988: 22). Toliko torej o veliki zgodovinski zaroti.

Na bolj osebni ravni je avtor kolumnne govoril o svojih spominih na 1. marec 1968 (natisnjeno, s povedno napako, kot 1986), ko je na ulicah Rima vonjal solzivec in poslušal vzklikanje »Tutti uniti contro tutti i partiti!« (Vsi združeni proti vsem strankam!) Pisec pripoveduje, da je ta slogan v njem vzbudil nekaj upanja, dokler ni ugotovil, da med protestniki ni prave enotnosti in da so razdeljeni v dve veliki skupini: na »demokrate«, ki so bili po Kalajićevih besedah potrošniki »pomij in trupel predpotopnega vulgarnega marksizma« (splačina i mrcina prepotopskog vulgarnog marksizma) in ki so vse ostale metali v drugo skupino ter jih brez posebnega pomisleka oklicali za »fašiste« (Kalajić 1988:

21). Nato še podrobneje pojasni to nejasno oznako fašizma, ki mu je očitno šla na živce, in doda še spomin na to, kako se je udeležil srečanja umetnikov, ki so načrtovali protest na beneškem bienalu, na katerem je bil celo skromen izraz skepse »nekega De Dominicisa« zavržen kot »fašističen«. Kalajić ne omeni, da so umetniki načrtovali to intervencijo, da bi opozorili na potrebo po spremembi statutov bienala, ki je bil ustanovljen v času fašističnega režima Benita Mussolinija (Barilli 2017: 13). Kalajićevo izbiro Dina De Dominicisa, zloglasnega kontroverznega in samotarskega italijanskega konceptualnega umetnika, kot glavnega junaka te epizode imamo lahko za pretkano potezo. Ravno tako kot njegovo zmanjševanje pomena fašističnega 1968.

V resnici so mladi člani levih in desnih političnih skupin 1. marca 1968 skupaj protestirali v Valle Giulia v Rimu na demonstracijah, ki jih imajo nekateri zgodovinarji za začetek »italijanskih dogodkov leta 1968« (Mammone 2008: 216). Čeprav je bilo to zavezništvo kratkotrajno, nakazuje velik pomen leta 1968 za oblikovanje »nove desnice«, ki jo je v sedemdesetih letih zasenčila »nova levica«. Istega leta je na drugi strani Alp Alain de Benoist ustanovil svoj skrajno desni možganski trust (think tank) G.R.E.C.E. (Groupement de recherche et d'études pour la civilization européenne, Skupina za raziskovanje in proučevanje evropske civilizacije); isto zimo je bilo razpuščenih več neofašističnih skupin in mnogo njihovih članov se je pridružilo politični stranki Novi red (Ordre Nouveau). Po bornih rezultatih na volitvah leta 1971 se je Novi red reorganiziral in začel sodelovati z drugimi konservativnimi in neofašističnimi silami ter skupaj z njimi oblikoval Nacionalno fronto (Front national). Oktobra 1972 je bil za vodjo izvoljen Jean-Marie Le Pen.¹ Čeprav se je intelektualna nova desnica držala stran od političnih strank, ki so črpale iz zapuščine »stare desnice«, je v naslednjih desetletjih zagotovo pomagala političnim konservativcem razvijati njihove ideje in močno izboljšati položaj z začetka sedemdesetih, ko se je zdelo, da so obsojeni životarjenje na obrobju francoskega političnega spektra.

Ideje nove desnice so v Jugoslavijo vstopile potihoma, večinoma pa prav prek Kalajićevih spisov. Zgodaj spomladi 1968 je izdal svojo prvo knjigo *Razbitine* (Krševina), ki se zaključuje z demonstracijami 1. marca v Valle Giulii (ki jo napačno poimenuje Via Corso). Za zadnje besede knjige je izbral slogan, ki

¹ Za več o francoski novi desnici in 1968 glej Mammone 2008.

ga je citiral dvajset let pozneje, le nekoliko skrajšanega: »Vsi združeni proti strankam.« *Razbitine* so drobna knjižica, objavljena v zbirki Neodvisne publikacije (Nezavisna izdanja), ki jo je arhitekt Slobodan Mašić ustanovil le nekaj let prej. *Razbitine*, deloma slikarska knjiga, deloma pesem in deloma dnevnik, so tirada, ki jo zaznamuje skupek ponavljajočih se idej, kot so indoevropska kultura, nosorogova in orlova samota ter gnus do kulture modernizma (psihoanalize, nadrealizma, dadaizma, Jamesa Joycea, predvsem pa Franza Kafke). Ne glede na svoje zavračanje avantgarde avtor vztraja pri eksperimentalnem pristopu k pisanju, ki vključuje vizualno in zvočno poezijo ter *ready-made* tehnike (gl. sliki 1 in 2). Njegovo pisanje prosto prehaja od poezije do proze, prekinja ga besedilo, ki spominja na matematično formulo, se razbije v niz besednih risb (*word-drawings*) in na koncu izgine v razdelku, v celoti sestavljenem iz revijalnih in časopisnih izrezkov. Ti posegi sami po sebi povedo ogromno o nezanesljivosti ocenjevanja političnih stališč literarnih del po njihovi »igrivosti«. Očitno se niso le pisci na levi igrali s formalnimi konvencijami literarnih besedil.

Slika 1: Dragoš Kalajić, *Razbitine*, vizualna pesem »Orel«

Slika 2: Dragoš Kalajić, *Razbitine*, pesem-formula

Formalna razsežnost Kalajićeve proze, če že ne tudi njegove ideje, se je bistveno spremenila v njegovi drugi knjigi, *Utrdba: Rehabilitacija strukture integralnega človeka* (*Uporište: Rehabilitacija strukture integralnog čoveka*), ki jo je tri leta pozneje izdal Nolit, ena vodilnih založb v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. Zelo verjetno je bila prelomnica za Kalajića ponovna izdaja *Upora proti modernemu svetu* Juliusa Evole iz leta 1969, dela, ki je prvotno izšlo v Mussolinijevi Italiji leta 1934 (*Rivolta contro il mondo moderno*). Evolovo ime se sicer ne pojavi na na hitro zbranem seznamu virov, ki ga je Kalajić uvrstil na zadnje strani *Razbitin*, je pa zelo očitno prisoten v *Utrdbi*. Mladi slikar je imel v študentskih letih v Rimu, kjer je na Accademii di Belle Arti leta 1966 diplomiral iz slikarstva, več kot dovolj priložnosti spoznavati Evolove ideje. Po vrnitvi v Jugoslavijo si je Kalajić na beograjski kulturni sceni hitro ustvaril vpliven in pre-

poznaven profil. Skrbno je negoval podobo moškega prefinjenega okusa, nosil bele obleke z metuljčkom, prirejal samostojne razstave, pripravljal in sodeloval v skupinskih razstavah, predstavljal Medialo, eno najvidnejših umetniških skupin v Jugoslaviji, ki je bila ustanovljena v poznih petdesetih, sodeloval v ugledni literarni reviji *Delo* in postal zelo znan kolumnist tednika *Aš*. Leta 1978 je izdal svojo tretjo knjigo *Zemljevid (anti)utopij (Mapa [anti] utopija)*, v kateri je podrobneje izrisal ideje, ki jih je najprej zapisal v *Utrdbi* in jih je v celoti prevzel od Evole ter, gledano širše, iz arzenala nove desnice: od znakov nazadovanja Zahoda v sodobni kulturi do idej o »integralnem človeku«, »vrhovnem središču« in »uranski kulturi«. Kalajićeva politika je v sedemdesetih letih ostala neopažena najverjetneje zato, ker so partijski ideologi, ki jih je vznemiril enotenski študentski protest na beograjski univerzi junija 1968, svojo pozornost usmerili na »novo levico«, pri tem pa »nove desnice« niso niti zaznali.² Nič manj pomembna pri tem pa ni previdnost, s katero je Kalajić svojo ideologijo skrival za nejasnim jezikom in mnogimi komentarji, za katere se je zdelo, da so v skladu s tedanjimi partijskimi doktrinami, kot so bili zavračanje socialističnega realizma v slikarstvu ter obsodba in zasmehovanje študentskega gibanja leta 1968. V osemdesetih je njegova reakcionarna politika postajala čedalje privlačnejša za nacionaliste v Zvezi komunistov in zunaj nje. Konec desetletja je začel pisati za vikend izdajo zelo vplivnega dnevnika *Politika* in postal urednik knjižne zbirke Kristali v založbi Prosveta, s čimer je dobil priložnost za promocijo nekaterih svojih intelektualnih junakov, kot je bil René Guénon, francoski tradicionalist in pomemben vir Evolovih nauk.

V odločilnih tednih jeseni 1989 se je Kalajić ukvarjal s pisanjem uvoda k srbskemu prevodu Evolove *Metafizike seksa (Metafisica del sesso)* iz leta 1958 (Kalajić 1990). To priložnost je izkoristil, da je nazadnje vendarle odkrito spregovoril o idejah svojega intelektualnega mentorja in s tem predstavil svoje najbolj temeljne politične poglede. Tako, na primer, zagovarja in upravičuje lažno razlikovanje italijanskega avtorja med njegovo »duhovno« teorijo rase v nasprotju z »vulgarnimi« in »materialističnimi« rasnimi teorijami, med »fašizmom gibanja« in »fašizmom režima« (Kalajić 1990). Evola meni, da je prvi utelešen v »poganskem imperializmu«, ki privilegira aristokracijo in hierarhijo, drugi pa v »totalitarizmu demosa«, ki prihaja od spodaj. Kalajić zaključí,

² Pozneje v svoji karieri je z veseljem omenjal, da je založnik *Utrdbo* potegnul iz obtoka (1989: 43). Kalajić pa ni bil nikoli izpostavljen cenzuri na način, kot so ji bili v tem obdobju nekateri drugi pisatelji in filmski ustvarjalci.

da je Evola »v fašizmu videl možnost uresničevanja ideala države, ki so ga v različnih oblikah in izrazih izpovedali številni ugledni predstavniki aristokratsko-sakralnega pogleda na svet, od Platona, Friedricha II. in Danteja do protirevolucionarjev, kot sta bila de Maistre [Joseph de Maistre] in Donos Cortés [Juan Donoso Cortés]« (nav. m.). Leta 1989 so bile te »metapolitične« doktrine v globalni politiki zelo izrazite: vse, kar so Kalajičevi bralci morali storiti, je bilo pogledati skozi okno in se prepričati, da sta imela Evola in njegov skromni privrženec vseskozi prav. Kalajičeve kolumne v *Dugi* in celo slikovno gradivo v tej reviji, v kateri je imel precejšen uredniški vpliv, kažejo, da je bilo zanj vse, kar je leto 1989 pomenilo v Jugoslaviji (zlom socializma, institucionalni nered, porast nacionalizma itd.), priložnost za vrnitev k intelektualnim virom izpred dveh desetletij. V številki 11.–24. novembra 1989 je Kalajič objavil kolumno z naslovom *Potemkinov imperij* (*Potemkinova imperija*), v kateri je pojasnil, da Sovjetska zveza živi usodo vseh »psevdoimperijev«, ki drugače od »klasičnih, verodostojnih imperijev« temelji na »plenjenju in izkoriščanju« (Kalajič 1989: 41). Kolumno konča z osebno noto o tem, kako je naletel na svojo knjigo *Staljšče* na sejmu antikvarnih knjig, kar ga je spomnilo (»z otožnim nasmehom«) na njegove lastne preroške besede s konca šestdesetih let.

Vitezi konca časov

Vse to pa ne pomeni, da v času, ko je Kalajič v Srbiji in Jugoslaviji predstavljal ideje nove desnice, ni bilo odziva na takšno politično mišljenje, ki se je takrat zdelo popolnoma čudaško in ki je pet desetletij pozneje postalo tako nezaslišano razširjeno. Prodorna analiza najglobljih virov fašističnega pogleda na svet pa ni prišla od predstavnikov glavnega toka marksizma ali njihovih kritikov iz skupine Praxis, temveč jo je ponudil avtor, ki se je bolj ukvarjal s književnostjo kot s kritiko ideologije, in sicer v knjigi, ki se je zdela daleč od politike tistega časa. Gre za knjigo Radimirja Konstantinovića *Filozofija palanke* (*Filozofija palanke*), ki je šla prvič med publiko avgusta 1969 na tretjem programu Radia Beograd, isto jesen pa je izšla še v tiskani obliki. Formalno je tema Konstantinovićeve knjige srbska lirika iz prve polovice 20. stoletja, to pa je le izhodišče za poglobljeno delo filozofske antropologije. Čeprav mu kritiki iz nacionalističnega tabora niso nikoli oprostili, da je knjigo zaključil z dolgim poglavjem, namenjenim »srbskemu nacizmu«, njegov glavni interes sprva ni bil zgodovina pronacističnih političnih organizacij v Srbiji, temveč to, kar je imenoval »poe-

tika nacizma«. V samem središču tega temeljnega fašizma pa je ideja o provinci ali natančneje o *palanki*.

Kaj je *palanka*? Ta beseda se kot poseben primer »provinc« najpogosteje nanaša na majhno mesto – ne ravno vas, toda tudi veliko mesto ne. V srbsščino je prišla iz madžarske *palánk* in francoske *palanque*, ki označujeta leseno ogrado, iz latinske besede *planca*, ki pomeni desko, ploščo ali kos lesa. *Palanka* je naselje, ograjeno, utrjeno in zastraženo pred zunanjim svetom, ki ga dojema kot tujega in sovražnega. Ena njegovih glavnih značilnosti je izoliranost.³ Medtem ko je »provinca« pogosto povezana s čezmorskim kolonializmom 19. stoletja, *palanka* spada v zapuščino ozemeljsko enovitih imperijev, od rimskega cesarstva do avstro-ogrskega in ruskega cesarstva moderne dobe.⁴ Natančno branje Konstantinovičeve knjige pokaže, da je *palanka* prava resnica imperija.⁵ Prikaže pa tudi, kako lahko čudaški konstrukti Evolve ali de Benoistove »metapolitike« močno vplivajo na politično realnost.

Evola je svoj »metafizični fašizem« utemeljil na posebnem razumevanju preteklosti, ki historizem nadomešča z mitologijo. Paul Furlong piše, da je Evola »imel mit (na primer mit o večvredni rasi) za obliko mobilizacije družbe, ki jo večvredni elementi znotraj nje presežejo in tako zapopadejo duhovno resničnost, ki se zasilno in začasno izrazi v mitu« (Furlong 2011: 145). Ta mitska preteklost se vrti okrog ideje o klasičnem imperiju, ki je neskončno boljši od vulgarnega imperializma kapitalistične dobe. Prav to je tudi ključ, s katerim je Kalajić interpretiral dogodke iz novembra 1989. Ko govori o padcu sovjetskega »psevdo-imperija«, vztraja, da je bila za klasične imperije značilna »*splendid isolation*«, ki jim je zagotavljala stabilnost, na primer v »*pax romana*« (že v izvorniku v angleščini in latinščini). Za ponazoritev tega stališča se sklicuje na kitajski zid in rimski *limes*, pri tem pa prikladno pozablja na berlinski zid in izolacionizem, ki ga je Sovjetska zveza podedovala od carske Rusije (Kalajić 1989: 40). Evola in njegovi epigoni trdijo, da ideja o »klasičnem imperiju« – prostranem, toda prostorsko jasno zamejenem – sega v

³ *Palanka* v interpretaciji Konstantinovića je pomensko in etimološko sorodna slovenskemu izrazu *zaplankanost* (op. ur.).

⁴ Za primer produktivne kritike imperializma s perspektive nekdanjih kolonij glej Chakrabarty 2007.

⁵ V nadaljevanju tega poglavja bom namesto srbske *palanka* uporabljal besedi »provinca« in »provincialnost«.

najgloblje razpoke zgodovine. Njeni izvori so v strogem zgodovinskem smislu daleč onstran »klasičnega« in se izgublajo v meglicah mitskega časa. Evola trdi, da se je »transcendentalno načelo imperija« najbolje izrazilo v Rimu (Evola 1995: 40). Ta je bil središče cesarstva in kot takšen tudi utelešenje reda in stabilnosti (nav. d.: 30). Kalajić se včasih sklicuje na svoj intelektualni vir, še pogosteje pa preprosto prepisuje, in govori o podobi Svetega rimskega cesarstva kot o kraljestvu idealnosti in o Rimu kot idealnem mestu. Čeprav ideja o neprepustni meji (zidu, *limes*) nasprotuje cesarski logiki brezmejnje širitve, razkriva tudi njeno najbolj presenetljivo podobnost s provinco (*palanko*). Provincialni duh zaznamuje »absolutna zvestoba svoji zaprtosti« (Konstantinović 2005: 116). Palančan je »protizgodovinski, z občutkom za univerzalnost lastnega sloga, z nalogo, da zaprt v zaprtem svetu to zaprtost sprejema kot lastno prednost in, ponovimo, svojo lastno izbiro in ne kot obsodbo nekoga drugega« (nav. d.: 9).⁶ Provinca kot utelešenje izoliranosti in zaprtosti ni nasprotje »klasičnega imperija«, ampak je v resnici njegov opredeljujoči element. Metafizični fašisti, ki se postavijo na zunanje meje zgodovinske »metropole«, v celoti zasedajo položaj radikalne provincialnosti.

Evola in njegovi privrženci so dali zelo jasno vedeti, da ne govorijo o modernih kolonialnih imperijih. Konstantinovićevega analiza, paradoksalno, o njihovem razmišljanju zato pove še toliko več. *Palanka* je poseben primer province: ne gre za regijo, temveč za mestece ali utrjeno naselbino. Gre torej za produkt ozemeljsko enovitih imperijev, od Rimskega cesarstva vse do Tretjega rajha. Ta raznolikost province z neverjetno natančnostjo zaobjame stališča »filozofskih« fašizmov 20. stoletja. Ti »filozofi«, ki sebe imenujejo za moderne aristokrate mišljenja, presenetljivo spominjajo na provincialce, ujete med idealizirano preteklostjo »plemena« in grozečim, dekadentnim »svetom«. Ta duh sicer trdi, da si prizadeva za prepород plemenite preteklosti, toda uspeva v strahovih sedanjosti. Ali je sploh treba omenjati, na primer, »tujce« in »priseljence« kot »nevarnost«, ki napaja novo desnico od njenih začetkov v poznih šestdesetih letih vse do danes: »Nedvomno je strah pred stikom s tujo kulturo za ta duh plemena v agoniji neizogiben: vse tuje (tukaj [ne-Indo] 'evropsko') je preskus samosvojesti tega plemenskega duha, preskus pri-krajsanja tega duha,

⁶ »[A]nti-istoričan, na liniji svoga osećanja svezremenosti sopstvenog stila, na liniji naloga da, zatvoren u jedan zatvoren svet, prihvati ovu zatvorenost kao stvar svoje prednosti i, ponovimo to, svoga sopstvenog izbora, a ne kao stvar tuđe osude [...]«

ki poskuša ostati rodoven (duh rodu).« (Konstantinović 2005: 167) In naprej: »Misel o enotnosti je tukaj, kot tudi v vsem drugem, najpomembnejša. Gre za plemensko misel ali misel plemena v agoniji, misel duha palanke, ki se trudi sprejeti svojo zunajzgodovinskost (onkraj preobrazbe) in si bolj kot za karkoli drugega prizadeva za enotnost, vse do obsesivnega motiva *organskega*. Odsotnost organskega je bistvo katastrofe.« (Nav. d.: 163)⁷ »Metafizični fašizem« stare in nove desnice je produkt modernosti. Kot tak je vedno ponujal utemeljitve za konservativne napade na to isto modernost.

Evolova temeljna ideološka operacija je projekcija njegovih lastnih političnih imperativov v daljno in nepreverljivo preteklost ter nato njihova posplošitev in razširitev na raven univerzalne zgodovine. Ta krožni argument se predstavlja kot brezhibna logika. Evolovo »metafizično zgodovino« poganja »metodologija«, v kateri »rasni spomin«, »spominjanje (recollection)«, »tradicija« in »analogija« zasedajo mesto materialnih dokazov, vzročnosti in kronologije. Najmanj, kar lahko rečemo, je, da gre za čudaško zgodovino. Na primer, Evola postavlja začetek propada Zahoda nekje »med 8. in 6. stoletjem pred našim štetjem«, daleč pred Oswaldom Spenglerjem in drugimi teoretiki zahodne dekadence (Evola 1995: 10). Po njegovem je bil ta propad neenakomeren, prekinjale pa so ga delne ponovne uveljavitve načela »avtentičnega imperija«. Bilo jih je malo in bile so redke: zgodnja antična Grčija, zlasti Šparta, antično Rimsko cesarstvo in srednjeveško Sveto rimsko cesarstvo. V nasprotju z uveljavljenimi zgodovinskimi pripovedmi Evola trdi, da je renesansa sprožila obdobje neprekinjene degeneracije, ki je z začetkom modernizma dosegla svoj vrhunec. Ta nenehna osredotočenost na daljno preteklost pa ne pomeni, da Evola in njegovi učenci nobene pozornosti ne posvečajo prihodnosti. Tako kot prostorski zaris tega klasičnega državnega ideala tudi njegovo časovno organizacijo določajo meje in omejitve. Na enak način, kot jih obsedajo zidovi in ograde v prostoru, jih v času zanimajo ideje začetkov in koncev. Tu provinca

⁷ »Nesumnjivo, strah od dodira sa tuđom kulturom je neizbežan za ovaj duh plemena u agoniji: sve tuđe (ovde [ne-Indo]'evropsko'), jeste iskušnje samosvojnosti ovog plemenskog duha, iskušnje od-rožavanja ovog duha koji pokušava da ostane rodovski duh (duh rodu) [...] Misao o jedinstvu je ovde, kao i u svemu drugome, prvorazredna. Ona je plemenska misao, ili misao plemena u agoniji, misao duha palanke koji, pokušavajući da prihvati svoju van-istoričnost (s onu stranu preobražavanja) teži pre svega jedinstvu, sve do opsesivnog motiva organskog. Odsustvo organskog je jestvo katastrofe.«

spet razkriva globoko zakoreninjene lastnosti imperija. Prav toliko kot njena prostorska izoliranost jo določa tudi njeno neskončno pričakovanje konca. Konstantinović poudarja, da je »konec največja, nemara kristalno čista provincialnost duha«; nadalje, »ni verovanja v konec, ki mu ne bi odgovarjal duh palanke, posledica prav tega verovanja, privedenega do religioznega fetišizma konca v vsem: v resničnosti, v smislu, v zgodovini«, tako da »dokončnega odrekanja končnemu smislu ni«. Seveda, »konec nima konca« (Konstantinović 2005: 156).⁸ Izkazalo se je, da se ta obsedenost s koncem zlahka spremeni v močan politični instrument.

Radosti mračnega časa

Leta 1979 je Kalajić izdal svoje zbrane revijalne članke pod naslovom *Sodni dan (Smak sveta)*, v katerih lahko posvečeni v »tradicionalizem« takoj prepoznajo eno izmed osrednjih doktrin, to je ciklično zgodovino oziroma večno vračanje. Tu uporablja več zahodnih mitov in vzhodnih izročil ter oblikuje idejo o »štirih dobah«, za katere je kot pri Heziodu značilna simbolika štirih kovin: zlato, srebro, bron in železo (Kalajić 1979: 229). Najbolj oddaljena, najčistejša in hkrati najbolj idealna je doba zlata; najnovejša je najslabša, onesnažena in nestabilna: doba železa oziroma, v svetopisemski zgodbi preroka Danijela, gline (nav. d.: 230). Dobi gline oziroma železa sta kar se da oddaljeni od zlate dobe; medtem ko je druga čas »borealnih« in »arijskih« ras, je prva doba modernosti. Po tej doktrini je resnica zgodovine očitna in nedvoumna: dovolj je, če se ozremo v svet, v katerem živimo, in videli bomo, da je konec blizu. To pa je seveda še ena pomembna lastnost provincialnosti. Po Konstantinovičevem mnenju se to potrjuje v *palanki*: »Propad Zemlje je resničen oziroma *resnica sama na delu*, resnica o Zemlji, ki doseže svojo resničnost, se z njo izpolni in potrdi ter doseže svoj konec.« (Nav. d.: 61)⁹ Ta vzorec mišljenja je opisal kot »apokaliptični kozmizem«, in to je ena redkih trditev o desničar-

⁸ »[K]raj je najveći, možda kristalno čisti provincializam duha«; »nema verovanja u kraj kojim ne progovara duh palanke, koji je delo same te vere, dovedene do religijskog fetišizma kraja u svemu: u stvarnosti, u smislu, u istoriji,« »nema konačnog odricanja od konačnog smisla [...]«, »nema kraja kraju«.

⁹ »Propast Zemlje je istinita ili sama *istina na delu*, istina Zemlje koja dostiže svoju stvarnost, ispunjava se njome i potvrđuje, dostižući svoj kraj.«

skem totalitarizmu, kjer se Evola & Co. ne strinjajo. Namreč, edinstveni poseg metafizičnega fašizma v milenijsko razmišljanje je ločitev pojma katastrofe od ideje apokalipse: medtem ko je slednja vezana na idejo popolnega uničenja sveta, kot ga poznamo, prva označuje kataklizmo, ki ji sledi obnova.

Evola si za potrebe podrobnejše opredelitve ideje o štirih dobah iz hindujske mitologije izposodi nauk, ki zgodovino deli na cikle, imenovane satya-yuga, tretja-yuga, dvapara-yuga in kali-yuga. Vsak cikel ustreza eni od dob, od zlate do temne, to je kali-yuga. Kalajić v članku iz sedemdesetih let, bistrourmno naslovljenem po zadnji dobi, s čimer dvoumno nakazuje na trenutno stanje in možno prihodnost države z vzdevkom »Juga«, natančno pojasnjuje razliko med hinduistično idejo »sodnega dne« in krščansko apokalipso: v nasprotju z drugo prva ne predstavlja konca zgodovine, ampak le zaključek enega in začetek drugega cikla oziroma vrnitev zlate dobe (Kalajić 1979: 178). Ni potrebno veliko truda, da pokažemo, da je to res doba »kali«, in konec 20. stoletja ponuja dosti dokazov za to: od potrošništva prek družbenih prevratov, enakosti spolov, LGBTQ pravic do splošne dostopnosti kontracepcije; celo *body art* je znak tega časa. Kalajićev članek je s patosom, s hlinjeno zaskrbljenostjo za svet in z odkritim gnusom do modernosti utelešenje provincialnega pogleda na svet. Konstantinović nihilizem prepozna kot zaščitni znak tega pogleda in celo razčlenjuje več njegovih različic, kot so realistični nihilizem, erotični nihilizem in aristokratski nihilizem. In zadnja različica je povezana z njegovim ključnim uvidom v provinco: zavračanje provincialnosti je njegov najbolj gotovi zagovor, in ta se najizraziteje izraža v obliki »palansko-protipalanskega aristokratizma« (Konstantinović 2005: 110). Gre za »razsvetljeni« nihilizem:

Ta je – nevprašljiv v svetu absolutne resnice, začet v njem kot v svojem »višem« svetu, ki ga nikoli ne doseže (na kar ga opominja njegova »realistična« treznost) – obenem tudi »osvobojen« vsakršne odgovornosti; če mehanika resnice deluje mimo njegove volje, če je ona osvobojena njega, je tudi on osvobojen odgovornosti: nobeno njegovo dejanje ni pomembno. V dejanju je lahko svoboden, takšen ali drugačen. Njegova brezobzirnost in njegovo samoljubje sta nepredstavljava brez te »deziluzije«, brez tega prepričanja v lastno gotovost o stvareh sveta. (Konstantinović 2005: 103)¹⁰

¹⁰ »Nepitan u svetu apsolutne istine, pokrenut u njemu kao u 'višem' svom svetu u koji nikada stići (na šta ga upućuje njegova 'realistička' treznost), on je istovremeno i 'slobodan' od svake odgovornosti; ako mehanika istine funkcioniše mimo njegove volje, ako je ona slobodna od njega, i on je slobodan od odgovornosti: nijedan

Takšna svoboda brez odgovornosti je izvor etične lahkomišelnosti nove desnice.

Kalajić *Utrdbo* – kot je vredno spomniti, je bila v »katastrofalnem« mesecu novembru 1989 »ponovno odkrita« – zaključí s tremi »mejnimi liki«. Prvi od teh treh princev neskončnega konca je dandy, drugi je nihilist, tretji pa samuraj. Po Kalajićevih besedah ima za te »aristokrate« somraka modernosti vsakršen katastrofalen dogodek »nedvomno pozitiven pomen, saj pospeši procese razkroja oziroma katastrofe in sprosti prostor, kjer bo jutri vstal nov red« (Kalajić 1971: 137).¹¹ Epigoni gredo pogosto dlje kot njihovi mojstri, in Kalajić nima nobenih zadržkov jasno izreči tega, na kar Evola le namiguje, in to že v svojih zgodnjih dadaističnih manifestih: »Vemo, kaj počnemo, ker imamo mi v lasti uničenje, nima pa uničenje v lasti nas« (nav. v Schnapp 2005: 39). Trdi namreč, da se nihilist katastrofi ne bo predal, ampak si prizadeva, da bi jo »obvladal«, »poglobil [...], da bi pospešil neizogiben izid končne eksplozije človeškega« (Kalajić 1971: 231).¹² Ta integralni človek si prizadeva preseči človeštvo in

njega si zlo ne lasti, ampak si on lasti zlo, ki se v njegovih rokah spremeni v sredstvo splošne ali osebne katarze. Le človek, ki ima zlo v lasti, lahko izčrpa vse sile zla. Samo človek, ki izzove zlo, zlo pozna in ga lahko najbolj ukroti. Skušnjava zla je temelj preizkušnje vrednosti človeka. Podžiganje zla oziroma krepitev moči elementov katastrofe vodi, dialektično, v dobro. (Kalajić 1971: 232)¹³

Tu »dialektika« pomeni miselno tehniko in ne filozofskega postopka. Namejnena je upravičevanju politične pošastnosti in ne razumevanju zgodovinskih procesov.

njegov čin nije značajan. On može da bude, u činu, slobodan, i ovakav i onakav. Njegova bezobzirnost, njegovo sebeljublje, nezamišljivi su bez ove 'deziluzije,' bez ovoga osvedočavanja u sopstvenu nepitanost u stvarima sveta.«

¹¹ »[N]esumnjivo pozitivno značenje jer ubrzava procese dekompozicije ili katastrofe, oslobađajući polje na kome će se sutra uzdići novi red [...].«

¹² »[U]veća, [...], kako bi ubrzao neminovni ishod krajnje eksplozije ljudskog [...].«

¹³ »[N]ije posednut zlom, već poseduje zlo, koje se u njegovim rukama preobražava u sredstvo opšte ili lične katarze. Samo čovek koji poseduje zlo, može iscrpsti sve snage zla. Samo čovek koji izazivajući zlo – poznaje zlo, može najbolje ukrotiti zlo. Iskušavanje zla tu poporima smisao ispita vrednosti samog čoveka. Podsticanje zla, odnosno uvećanje snage stihije katastrofe vodi, dijalektički, dobru.«

Že od razpada Sovjetske zveze med politologi in zgodovinarji poteka razprava, ali bi bilo treba na leto 1989 gledati kot na revolucijo ali protirevolucijo. Z vidika »filozofije« nove desnice nobena od teh kategorij ni ustrezna. Prišlo je do vrnitve in okrepitve nekaterih najtemnejših idej stare desnice. V Jugoslaviji so preroki katastrofe dobili tisto, kar so napovedovali, in še več. Tistega usodnega leta je Konstantinović jasno razumel, kako to brezsravno zlo postaja del vsakodnevnega političnega diskurza. To je tudi povedal v svojem nagovoru na okrogli mizi, ki je bila v Sarajevu organizirana ob 20. obletnici izida *Filozofije palanke*. Zavedajoč se, da je v nacionalistih kot glavnih »žrtvah« provincialnega duha »vedno nekaj tragičnega«, se je vprašal, ali je »na dnu njihovega zla kakšna skrita solza, solza samoizdane človečnosti oziroma človečnosti, ki sredi tega kontradiktornega, torej izjemno konfliktnega sveta, skuša ustvariti, *bic et nunc*, idealno-'nekonfliktni' svet« (Konstantinović 1989: 277).¹⁴ Trideset let pozneje in petdeset let po izidu njegove knjige se je izkazalo, da je bil Konstantinović preveč nežen in odpuščajoč do teh »gibelinskih milic«, kot jih je s sklicevanjem na legendarne podpornike Svetega rimskega cesarstva imenoval Kalajić (1990).

Politični pretres leta 1968 je tlakoval pot 1989, vendar ne tako, kot je kdorkoli pričakoval. Nova desnica je posvojila in širila ideje tradicionalizma in »metafizičnega fašizma«, ki so vdrle v ideološko krajino po hladni vojni. Čeprav je bila nova desnica že od nastanka filozofsko nedosledna, manipulativna in oportunistična, je prodrla v javni diskurz po celotnem nekdanjem Vzhodu in nekdanjem Zahodu veliko učinkoviteje kot nova levica. Če se zdi, da je primernejša za dobo digitalnih tehnologij in družbenih medijev, je to zato, ker se je na to pripravila s prevzemanjem strategij leve in sočasnim ostrim napadanjem njenih vrednot. De Benoistov uvodni nagovor na 16. kongresu G.R.E.C.E., ki je potekal pod naslovom *Za gramscizem desnice*, je tipičen primer tega, saj je pozval, naj nova desnica prevzame idejo, da je kultura glavna pot k vzpostavitvi politične hegemonije. Zavzel se je za »spremembo temeljnih načel«, za odmik od »prevladujoče problematike, v kateri se liberalizem in socializem zdita kot nasprotna pola iste egalitarne matrice. Še naprej moramo razvijati koherentno teorijo, predlagati drugačen svetovni nazor, drugačen

¹⁴ »[N]a dnu njihovoga zla ima neka skrivena suza, kao suza samoizdane čovečnosti ili čovečnosti koja, usred ovog protivurečnoga, dakle krajnje konfliktnoga sveta, pokušava da ostvari, hinc et nunc, idealno-'beskonfliktni' svet [...]«

civilizacijski projekt, drugačen koncept človeka in življenja« (Benoist 1981: 20). Drugačen, a star, izhajajoč iz idej Evole in njemu podobnih, ki so prišle v Vzhodno Evropo in preoblikovale njeno ideološko krajino na način, ki smo ga zaznali šele v zadnjih letih. Zdaj pa ga ideologi desnice, kot sta Steve Bannon v ZDA in Aleksandr Dugin v Rusiji, štejejo med svoje ideološke predhodnike. Njegove knjige še nikoli niso bile tako dostopne, to pa po zaslugi založnikov, kot je Arktos Media, ki je začel na Švedskem, vendar se je potem preselil na Madžarsko – selitev, ki je polna politične simbolike. Nova desnica s svojim širjenjem postaja manj izbirična glede preferenc: nič več izogibanja volilni politiki in nič kritike ameriškega neokonservativizma, le apetit po katastrofi ostaja še naprej nespremenjen. Ideje nove desnice so zdaj že trdno zakoreninjene v globalnih političnih in poslovnih elitah, zaradi česar mednarodne institucije postajajo nevarno neučinkovite za spopadanje z izzivi 21. stoletja, kot so podnebne spremembe in izjemna gospodarska neravnovesja. Tokrat bi »katastrofa«, ki so jo metafizični fašisti tako nestrpno pričakovali, lahko imela apokaliptične razsežnosti. Nič več nam ne bi ostalo, kar bi lahko naredili spet veliko.

Iz angleščine prevedel Andrej Zavrl

Literatura

- BARILLI, RENATO, 2017: *Comportamento: Biennale di Venezia 1972, Padiglione Italia*. Milan: Silvana Editoriale.
- BENOIST, ALAIN DE, 1982: Les causes culturelles du changement politique. V: *Pour un »gramscisme de droite«: Actes du XVIème Colloque national du G.R.E.C.E.* Paris Labyrinthe. Str. 9–22.
- CHAKRABARTY, DIPESH, 2007: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.
- EVOLA, JULIUS, 1995: *Revolt against the Modern World*. Prev. Guido Stucco. Rochester, Vermont: Inner Traditions International.
- FURLONG, PAUL, 2011: *Social and Political Thought of Julius Evola*. London: Routledge.
- KALAJIĆ, DRAGOŠ, 1968: *Krševina*. Beograd: samozaložba.
- KALAJIĆ, DRAGOŠ, 1971: *Uporište*. Beograd: Delo.
- KALAJIĆ, DRAGOŠ, 1979: *Smak sveta*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- KALAJIĆ, DRAGOŠ, 1988: Maj 1968+20=0. *Duga*, str. 20–22.

- KALAJIĆ, DRAGOŠ, 1989: Potemkinova imperija. *Duga*, št. 410 (11.–24. novem-
ber), str. 40–44.
- KALAJIĆ, DRAGOŠ, 1990: Uvod u delo Juliusa Evole. V: Julius Evola: *Metafizika
seksa*. Prev. Dubravka Rajh. Čačak: Gradac.
- KONSTANTINOVIĆ, RADOMIR, 1989: Iskušenje duha-anti-duha palanke. V: *Filozo-
fija palanke danas*. Okrogla miza. Sarajevo 21. marec 1989. Sveske. Tuzla: Institut.
- KONSTANTINOVIĆ, RADOMIR 2005: *Filosofija palanke*. Beograd: Otkrovenje.
- MAMMONE, ANDREA, 2008: The Transnational Reaction to 1968: Neo-fascist
Fronts and Political Cultures in France and Italy. *Contemporary European History*
17, št. 2, str. 213–236.
- SCHNAPP, JEFFREY, 2005: Bad Dada (Evola). V: Leah Dickerman in Matthew S.
Witkowsky (ur.): *The Dada Seminars*. Washington, D.C.: The National Gallery
of Art. Str. 31–55.

III

Zakaj ni nihče branil socializma?: Dve teoretski in ideološki konjunkturi v sodobni slovenski zgodovini

LEV CENTRIH

V PRIČUJOČEM ČLANKU BOM OBRAVNAVAL trideseta in osemdeseta leta 20. stoletja.¹ Obe desetletji sta zaznamovali hudi krizi, ki so ju nazadnje razrešile radikalne družbene spremembe. Kriza tridesetih let je prek druge svetovne vojne vodila do nastanka jugoslovanske federacije in socializma, kriza osemdesetih let pa v uničenje te federacije in tranzicijo v kapitalizem.

Primerjava obeh kriz ni enostavna. Medtem ko je druga svetovna vojna zajela praktično ves svet, so vojne zgodnjih devetdesetih let izbruhnile samo na periferijah. Ker so se trideseta leta na Slovenskem na koncu izšla v državljanski vojni, so zapustila travmatičen spomin. Nasprotno pa tega ni mogoče trditi za devetdeseta leta, ko je bil kratkotrajni vojaški konflikt omejen na zunanjo silo, notranji politični in družbeni akterji pa so bili v nacionalni evforiji bolj ali manj enotni.

Različne interpretacije slovenske zgodovine

Nacionalistična ideologija slovenske države je bila doslej edina razmeroma uspešna pri povezovanju krize tridesetih in osemdesetih let v eno samo pripoved. Značilen primer je praznik dneva upora proti okupatorju. Nacionalistična ideologija ob tej priložnosti ves čas izpostavlja domoljubno stran osvobodilnega gibanja, njegovo travmatično, tj. revolucionarno razsežnost

¹ Prispevek je nastal na podlagi raziskav, sofinanciranih iz programa Raziskave kulturnih formacij (P6-0278), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

pa spretno potiska na stran. To ideologijo so postopno izoblikovali številni politični akterji. Začelo se je v osemdesetih letih, ko je postala povojna usoda protipartizanskih borcev javna tema. Politične stranke, ki so takrat nastajale, so v veliki meri izoblikovale svojo javno podobo prek interpretacije dejstva, da je bilo po podatkih nekoliko kasnejših raziskav samo spomladi in poleti 1945 s strani nekdanjih partizanskih sil usmrčenih 12.575 oseb, od tega 601 civilist (Čepič idr. 2017: 436). Liberalne oziroma sredinske politične stranke so obsodile povojno nasilje in na splošno kritizirale komunistično uzurpacijo osvobodilnega gibanja, pa tudi avtoritarni oziroma totalitarni režim, do katerega je po vojni prišlo, kljub temu pa so še naprej ocenjevale osvobodilno gibanje, kakor tudi večino njegovih institucij, kot nekaj pozitivnega. Ne nazadnje je zmaga osvobodilnega gibanja slovenskemu narodu prinesla občutne ozemeljske pridobitve. Desne politične stranke so zavračale partizansko gibanje in si prizadevale izboljšati podobo protipartizanskih borcev, ki so imeli v javnih polemikah vse do konca osemdesetih let v najboljšem primeru status zaslepljenec, najpogosteje pa domačih oziroma narodnih izdajalcev.

Sčasoma se je pokazalo, da je kompromis med dvema različnima pripovedma o drugi svetovni vojni na Slovenskem mogoč, vendar ne zastoj. Cena tega kompromisa je bila izboljšanje podobe protipartizanskih borcev. Leta 2005 je predsednik slovenske vlade Janez Janša ob dnevu upora proti okupatorju pozitivno spregovoril o partizanih in partizanskem gibanju nasploh, vendar izključno v njegovi čisti obliki, kot odporu proti tujim zavojevalcem. »Dejansko je vsa slovenska zgodovina eno samo narodno odpornišstvo,« je dejal. Ob tem pa še, da so se nekateri odločili za upor »tudi iz iskrenega domoljubnega in socialnega prepričanja in vere v boljšo bodočnost,« a je slednje seveda strogo ločil od OF in revolucije. Prisega zvestobe okupatorju je bila po njem moralno neopravičljivo dejanje, komunistična partija pa je poskušala izenačiti domoljubje s tujo ideologijo. Zločine nad nedolžnimi ljudmi sta storili tako protikomunistična kot komunistična stran. Ker politični motiv za odpor ni bil prevladujoč, velika večina borcev po Janševem mnenju ne nosi odgovornosti za številne napake in zločine vodstva OF. Nasprotno, pogosto so bili prav oni njegova prva žrtev. Prav tako ni pozabil na pripadnike »nacionalne ilegale« (slovenske četnike), ki so se kljub ogroženosti od dveh strani (okupatorja in komunistov) borili proti fašističnemu okupatorju. Po vsem tem je Janša govor brez težav sklenil s spominom na pripadnike slovenske Teritorialne obrambe in policiste, ki so leta 1991 izbojevali zmago nad JLA kot poslednjim

okupatorjem (Janša 2005). Naslednje leto se mu je pridružil France Cukjati kot predsednik Državnega zbora in viden član Slovenske demokratske stranke, a je je šel še en korak dlje, ko se je vprašal, koliko partizanov in domobrancev je leta 1945 doživelo razočaranje. Prvi naj bi žalostno spoznali, da so se borili za drugačno svobodo, drugi pa, da se je njihov odpor proti boljševizmu končal v objemu okupatorjev (Cukjati 2006). Celo v desničarski pripovedi o drugi svetovni vojni je bilo torej mogoče častiti partizane, vendar izključno zaradi njihovega osebnega poguma. Končno je postalo mogoče primerjati partizane in njihove domače nasprotnike iz štiridesetih let z miličniki in vojaki Teritorialne obrambe iz leta 1991. Prav vsi so bili pogumni, vsi so ljubili svobodo in svojo domovino. Socialna revolucija, ki je bila neločljiv del narodnoosvobodilnega boja 1941–1945, je bila po takih predstavah nič drugega kot zarota in nasilje komunistične klike, ki je izkoristila poštene in pogumne posameznike.

Pripoved, ki stavi na nasprotje med vrlinami posameznika in resnično zgodovino, je lahko nadvse prepričljiva. Posameznik nima proti nosilcem ekonomske, vojaške in politične moči nobenih možnosti. Prav zato ni težko z njim vsaj malo simpatizirati, ne glede na to, kaj stori. Iz istega razloga se je mogoče v dobri ali celo povprečni literarni ali kaki drugi popularno kulturni fikciji identificirati z junakom ne glede na njegovo (politično) angažiranost. Mladi kozak Grigorij Melehov, glavni junak *Tibega Dona* Mihaila Šolohova, je strasten, pogumen in iznajdljiv. V vrtincu zgodovine si na vse kriplje prizadeva ostati zvest samemu sebi. Ker se ne more prilagoditi, zamenja prav vse možne politične strani. Med prvo svetovno vojno je carski konjenik, kasneje belogardist, rdečearmejec in nazadnje razbojnik. Njegov lik je pozitiven ne glede na vlogo, v kateri se po sili razmer znajde. Epopeja Šolohova nima srečnega konca. Grigorij se vrne domov kot razvalina, poraženec zgodovine, pred katero nazadnje ni mogel pobegniti.²

² Ni naključje, da je Tine Velikonja, znani biograf in zbiralec pričevanj protipartizanskih borcev neposredno primerjal Janeza Marna - Črtomirja Mraka z Grigorijem, literarnim junakom Šolohova. Marn je bil pred vojno krščanski socialist, ki je bil najprej pri partizanih, potem pri četnikih, naposled pa je postal vodja tolpe dezertarjev, ki je sodelovala tudi z Nemci. Čeprav je Marnu končno šlo le za preživetje njegove tolpe, mu Velikonja ne odreka priznanja in simpatij. Njegov konec je bil namreč prav tako trpek kot Grigorijev. Janez Stanovnik, partizan in predvojni krščanski socialist, ki je Marna zelo dobro poznal tudi osebno, pa je pričeval, da je bil prav slednji ustanovitelj Črne roke, znane predvsem po grozovitih umorih aktivistov osvobodilnega

Iz povedanega sledi sklep, da je mogoče izenačiti partizane in njihove nasprotnike samo pod pogojem, če oboje predstavimo kot nesrečna bitja. Za literarno ali popularno kulturno fikcijo je to dovolj, ne pa nujno tudi za nacionalistično ideologijo in njeno pripoved o narodovi preteklosti. Posebej ne v Sloveniji, kjer je spominska pokrajina še vedno razkošno posejana s spomeniki, imeni ulic, trgov in šol, ki ne obeležujejo samo navadnih partizanov, temveč tudi junaštvo in zmagoslavje komunističnih revolucionarjev. Spominski simboli protipartizanskih borcev so bili po drugi strani še do nedavnega bolj ali manj omejeni na lesene križe in druga skromna obeležja ob krajih njihovega žalostnega konca. To se je pričelo spreminjati leta 2013 s proslavo ustanovitve prve protipartizanske oborožene skupine v vasi Šentjošt nad Vrhniko. Ob tej priložnosti so organizirali majhno parado moških v domobranskih uniformah (Košak 2013).

Odkrita počastitev protipartizanskih borcev je bila v Sloveniji nekaj novega. Gospodarski in potem t. i. begunski krizi leta 2016 je sledila ideološka radikalizacija slovenske desnice.³ Vsaka koncesija glede vrednotenja partizanskega gibanja je postala pri njej odslej popolnoma nesprejemljiva. Nacionalistična pripoved o pomenu narodnoosvobodilnega boja je v svoji tranzicijski obliki in vsebini postala resno ogrožena. Prav mogoče je, da bo kmalu prišlo do nove nacionalistične pripovedi, ki bo izhajala iz stroge diskontinuitete med tridesetimi in osemdesetimi leti 20. stoletja. Usodne spremembe bo v tem primeru doživela tudi slovenska spominska pokrajina. Prav zato je nujno resno razmišljati o razlikah med tridesetimi in osemdesetimi leti.

Zakaj ni nihče branil socializma?

Zakaj je jugoslovanski socializem tako zlahka propadel? Med drugo svetovno vojno so nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja prav dobro vedeli, da bo zmaga komunistov pomenila konec sveta, kot so ga poznali. Popolnoma jasno

gibanja in njihovih družinskih članov (Velikonja 2007; Trampuš 2014).

³ To radikalizacijo je treba misliti tudi v kontekstu resolucij Evropskega parlamenta, ki zadevajo mišljenje in spominjanje evropske zgodovine. Zadnja resolucija Evropskega parlamenta, z dne 19. septembra 2019, je izenačila vlogo nacistične Nemčije in stalinske Sovjetske zveze med drugo svetovno vojno, kakor tudi simbole fašizma in komunizma. Prispevki komunističnih gibanj k boju in zmagi nad fašizmom in nacizmom so ostali popolnoma zamolčani (glej European Parliament 2019).

jim je bilo, da bo prišlo do drugačne oblasti, ki bo uvedla radikalne spremembe pri lastninskih razmerjih. Temu so se uprli prav z vsemi sredstvi. V osemdesetih in zgodnjih devetdesetih letih pa ni bila za obrambo družbene lastnine ali socializma izstreljena prav nobena kroglja. To dejstvo je deležno splošnega odobravanja tako v javnih polemikah kot tudi v zgodovinoписju. V primerjavi z drugo svetovno vojno se zdi spomin na razpad socializma v Sloveniji skoraj idiličen, celo tako zelo, da se nekatera pojasnila zdijo naravnost nepotrebna.

Slovensko zgodovinoписje je enotnega mnenja, da je bila socialistična ekonomija na splošno neučinkovita (Lorenčič 2012: 26–27; Prinčič 2005: 1102) in močno odvisna od zunanjega zadolževanja (Repe 2001: 10–13; 2003: 114). To bolj ali manj drži. Toda med veliko gospodarsko krizo tridesetih let je postal kapitalizem neučinkovit in neznosen za mnoge. Radikalna levica je v tistem času znala na empirični in teoretski ravni dokazati neučinkovitost kapitalizma.⁴ Ne glede na argumente, ne glede na izjemno težek položaj delovnih ljudi so takratne elite in vladajoči razredi z vso silo branili sistemsko neučinkovitost.

Instrument kredita je navsezadnje spremljal kapitalizem od samega začetka. Še več, kreditno poslovanje se je uveljavilo, še preden je kapitalizem postal produkcijski način (Arrighi 2009). Dolžniška kriza, »življenje onstran možnosti posameznika« in drugi pojavi, s katerimi se navadno meri neuspešnost jugoslovskega socializma, so bistvene poteze kapitalističnih družb današnjega dne. Katastrofalne posledice za milijone celo v najbolj razvitih državah so očitne. Kljub temu vladajoči razredi in neoliberalni ideologi brezpogojno zagovarjajo

⁴ Čeprav je bila Komunistična partija Jugoslavije od leta 1921 v Kraljevini Srbob, Hrvatob in Slovencev prepovedana, je slovenskim komunistom uspelo širiti svoje ideje prek legalnega tiska. Ko je po letu 1929 nastopila huda kriza, so se trudili dokazati, da kapitalizem za veliko večino ljudi ne deluje in da se mu bliža konec. Ekonomist Stane Krašovec je na primer v legalni reviji *Književnost*, za katero so stali slovenski komunisti, pojasnjeval, zakaj je srednji sloj v kapitalizmu obsojen na propad (Krašovec 1983). *Književnost* je prav tako objavila razlage takrat najbolj avtoritativnega sovjetskega ekonomista Jena Varge, ki je pojasnjeval, zakaj bo kapitalizem propadel (Varga 1935). Pri tem velja dodati, da je Varga po drugi svetovni vojni precej spremenil svoje stališče, ker je v povojnih nacionalizacijah in drugih državnih intervencijah opazil stabilizacijo kapitalizma na Zahodu. Na Vzhodu so ga zato močno kritizirali (Mommen 2011: 167–191).

racionalnost obstoječega sistema in se prav nič ne menijo za protiargumente kritikov in političnih nasprotnikov.

Sesuvanju socializma in njegovih lastninskih razmerij se v osemdesetih letih ni zoperstavil nihče. Rastko Močnik je pred časom opozoril, da si moramo zastaviti vprašanje, za koga je bil socializem pravzaprav nevzdržen.⁵ Seveda ne smemo zanemariti dejstva, da so v devetdesetih letih obstajala precej različna mnenja glede izbire ustreznega modela privatizacije (Lorenčič 2012: 193–212). Mikavno je ugibanje, da sta komunistična elita in managerski razred spoznala, da je mogoče njune privilegije obdržati samo z radikalno spremembo političnega in ekonomskega sistema (Močnik 2006: 167, 205–206). Toda v tem primeru je treba upoštevati, da je imela Zveza komunistov Slovenije še leta 1988 okoli 110.000 članov (Repe 2001: 5). V državi z dvema milijonoma prebivalcev to ni bilo malo. Partija je imela osnovne organizacije praktično v vseh podjetjih. Vsiljuje se vprašanje, zakaj ni bilo v osemdesetih letih niti enega naivnega in obupanega poskusa organiziranja delovnih ljudi in drugih državljanov za obrambo njihovih pravic, ki so izhajale iz odmirajočega samoupravljanja.

Že leta 1983 so partijski funkcionarji, in ne samo levičarski intelektualci, odkrito pisali, da jugoslovansko samoupravljanje pomeni institucionalni okvir družbenih odnosov prihodnosti, ne pa še sedanjosti. Pritrjevala so jim opažanja v delovnih organizacijah; »[N]ismo [še] dosegli takšne stopnje samoupravnih in delegatskih odnosov, ki bi omogočali, da delavci dejansko odločajo o pogojih in rezultatih skupnega dela,« se glasi eno izmed poročil o stanju v ljubljanski Avtomontaži marca 1984 (ZAL, 1984). Kljub temu je družbena lastnina produkcijskih sredstev delavcem omogočala, da so lahko na internih referendumih v podjetjih vsaj občasno blokirali nekatere odločitve managementa (Centrih 2014: 21–29). Namen samoupravnih podjetij ni bil samo v ustvarjanju dobička, temveč tudi v zagotavljanju družbenega standarda njihovih delavcev in lokalne skupnosti. Gospodarska kriza je pomenila hudo oviro za uresničevanja takega poslanstva, krepila se je vloga države in managementa v podjetjih. Na podlagi raziskave poslovanja Avtomontaže v osemdesetih letih lahko postavim hipotezo, da se je delavsko samoupravljanje razgrajevalo postopoma. Kar je v prvi polovici osemdesetih let še predstavljalo neželjeno anomalijo, se je kasneje uve-

⁵ Rastko Močnik je to vprašanje zastavil v kontekstu polemik, ki so spremljale ustanovitve stranke Inicijativa za demokratični socializem leta 2014.

ljavilo kot pravilo. Leta 1987 se je osnutek *Pravilnika o stimulaciji*, ki je bil predložen enemu izmed delavskih svetov Avtomontaže, glasil takole: »V sistemu ocenjevanja delovne uspešnosti delavca je dana večja pristojnost direktorju, le v eventuelnih spornih primerih je predvidena samoupravna pot.« (ZAL, 1987)

Družbeno odgovornost podjetij je tranzicija v kapitalizem degradirala na dobrodelnost. Socialistično samoupravljanje se zato za nazaj, kljub vsem disfunkcionalnostim, prikazuje kot alternativni model podjetništva. Moja raziskava je na primeru Avtomontaže potrdila, da so bile samoupravne institucije vsaj še nekaj več kot fikcije, ki bi obstajale samo na papirju, ne pa tudi v življenju (Centrih 2014). Delavska moč je bila predvsem pasivna. Obstajala je v možnosti blokade neugodnih poslovnih odločitev za delavce. Če se k temu doda neuresničene ideale iz *Ustave* (1974) in *Zakona o združenem delu* (1976), se vsiljuje razmišljanje, da v poznem socializmu na Slovenskem ni bilo malo stvari, za katere bi se marsikomu splačalo boriti.

Po moji vednosti se ni v tej smeri zgodilo prav nič. Obstaja anekdota, da je Jože Pučnik v začetku šestdesetih let poskušal novačiti popolne tujce, ki jih je srečeval na avtobusih, za protikomunistični odpor (Kermauner 1995: 80–81). V primeru osemdesetih in devetdesetih let ne naletimo na nič podobnega niti v literarni ali popularno kulturni fikciji. Niti izjemno redki primeri samomorov, ki so jih napravili revolucionarji, kot najbolj preproste in obupane oblike odpora, niso doživeli nobenega odmeva. Morda je politični strip Zorana Smiljanića 1991 vendarle nekakšna izjema. To je zgodba o anonimnem vojaku Jugoslovanske ljudske armade, ki je zamudil njen umik iz Slovenije. Ker verjame, da je bil umik samo vaja, ostane v vojašnici, nadaljuje z urjenjem in prebiranjem politične literature. Nove realnosti ne sprejme niti potem, ko se sooči s slovensko vojsko. Vojak zastopa prav vse stereotipe o nekdanji državi in sistemu, zato se vsi iz njega norčujejo. Na koncu straži osamljen hrib, oborožen z zračno puško in med čakanjem na vrnitev JLA zmrzne.

Na splošno pa je mogoče reči, da se v popularni kulturi na Slovenskem ni pojavila nobena socialistična utopija. T. i. jugonostalgija v glasbi in drugi materialni kulturi te vrzeli v resnici ni zapolnila, in je tudi ni mogla zapolniti, ker ni bila nikoli nič drugega kot poglobljenje simbolov nekdanje države ali nadaljevanje trženja že zelo dobro znanih popkulturnih izdelkov, ki niso k interpretaciji nove tranzicijske stvarnosti prispevali popolnoma ničesar.

Namesto provokativne utopije se devetdeseta leta prinesla poplavo teorij zarot, katerih priljubljena teme so bile »Udbomafija«, kontinuiteta in Milan Kučan (Repe 2015: 455–496). Leta 1987 se je v Litostroju zgodila stavka. Šlo je za zelo pomemben dogodek v času krize, vendar njegova neposredna posledica ni bila nobena množična mobilizacija ljudskega nezadovoljstva. Do tega je prišlo šele naslednje leto ob aretaciji četverice.

Na tej točki se vsiljuje vprašanje o naprednih družbenih silah iz osemdesetih let, tj. o intelektualcih, aktivistih in drugih tipičnih akterjih, ki naj bi v skladu s tradicionalnimi marksističnimi predstavami organizirali množice. Kakšna je bila njihova vloga pri teh procesih?

Narodno vprašanje

Narodno vprašanje je ključno za razumevanje tranzicije na Slovenskem. Z njim je mogoče smiselno povezati krizo tridesetih in osemdesetih let 20. stoletja. Prav tako nam ponuja uvid, kako sta se obe krizi razlikovali.

V tridesetih in štiridesetih letih so na Slovenskem vse politične skupine predstavile nacionalni program ali temu podoben akcijski načrt. Če ne drugega, so imele vse politične skupine vsaj zelo jasno izoblikovana stališča o prihodnosti in perspektivah slovenskega naroda. Vodilna katoliška Slovenska ljudska stranka je imela veliko takih načrtov. Najprej si je prizadevala zagotoviti avtonomijo za Slovence v Kraljevini Jugoslaviji, leta 1941 pa je nemškimi in italijanskim okupatorjem predlagala marionetno slovensko državo (Perovšek 2005: 339–342; Čepič idr. 2017: 81–114). Prizadevanja SLS so bila neuspešna. Kar je bilo še slabše, SLS je nazadnje zabredla v kolaboracijo z okupatorji. Med vojno so skrajni katoliški desničarji opustili zamisel o obnovi Jugoslavije, drugi zmernejši pa so se zavzemali za nekakšno federacijo. Narodnoosvobodilno gibanje je prevzelo iniciativo na ruševinah neuspeha katoliškega tabora. Gibanje so vodili komunisti, ki so ustvarili zavezništvo s katoliškimi odpadniki, domoljubnimi skupinami in kulturnimi delavci.

Do narodnega vprašanja so imeli komunisti vse do tridesetih let bolj ali manj mlačen odnos. Ko so ga naposled vzeli resno, so se jim odprle nove politične priložnosti. Komunistična razlaga narodnega vprašanja na Slovenskem je bila

takrat zelo preprosta. Teoretično se je naslanjala na najbolj osnovna marksistična koncepta zgodovine in razrednega boja: narod je skupnost, ki se je v moderni zgodovini pojavila kot rezultat družbenih bojev in protislovij ter je kot taka odprta za nadaljnje transformacije. V obstoječi narodni skupnosti naj bi igral odločilno vlogo delavski razred (Sperans 1939). Te koncepte je bilo nadvse preprosto prevesti v domoljubna gesla. Komunistična propaganda je od sredine tridesetih let v veliki meri bila všečno domoljubje, ki je bilo utemeljeno na vodilni vlogi in pravičnih zahtevah delavskega razreda.

Dotična pripoved je postala sprejemljiva za mnoge skupine in intelektualce, ki so na splošno močno kritizirali komuniste. Tukaj se vsiljuje vprašanje, zakaj iniciative niso prevzeli krščanski socialisti, potem ko so sredi tridesetih let zapustili katoliški tabor. V primerjavi s komunisti so bile njihove teorije in pogledi mnogo bolj sofisticirani. Komunist Edvard Kardelj in krščanski socialist Bogo Grafenauer sta se na primer v marsičem razlikovala pri oceni fašizma. Kardelj je obširno popisoval fašistično manipuliranje, vendar mu ni uspelo zares pojasniti, zakaj je tako zelo uspešno (Kardelj 1989: 205–230). Grafenauer je izhajal iz kritike liberalne demokracije in parlamentarizma, kjer se je zapičil v relativizacijo Resnice. Da bi pojasnil, zakaj je fašistična propaganda tako uspešna, je razvil hipotezo o »fašističnem dejstvu«:

Nastop fašističnega dejstva brez fašistične doktrine je omogočilo predvsem liberalno gledanje na resnico in na enakovrednost različnih resnic, ki so med seboj nasprotujoče, pa vendar po liberalnem gledanju vse dopustne, vse enakovredne. Postavil je na prvo mesto v svojem programu metodo namesto akcije. [...] Fašizem torej v resnici ne pomeni reakcije na liberalizem. Izpremenil je sicer metodo, toda v bistvu pomeni samo podaljšanje liberalnih osnov življenja. (Grafenauer 1939: 116–117)

Kardelj in Grafenauer sta se sicer strinjala o pomenu socialnega vprašanja v danem zgodovinskem trenutku. Tudi njuna kritika liberalne demokracije ni bila brez stičnih točk.

Tukaj prehajam na osemdeseta in devetdeseta leta. Božo Repe je pred časom ugotavljal, da je Zveza komunistov Slovenije v osemdesetih letih izgubila iniciativo zato, ker ni ponudila svojega nacionalnega programa (Repe 2001: 28–29). Program je razvila opozicija. Seveda ne katera koli. Šlo je za antikomunistične in v glavnem tudi nacionalistične intelektualce iz *Nove revije*, ki so zametke nacionalnega programa ponudili v slavni 57. številki. Repetova teza je smiselna.

Dodajam le, da ZKS v tistem času ni bila edina, ki je izgubila programsko in politično iniciativo. V mislih imam še skupine intelektualcev in družbena gibanja, ki so nastala v zgodnjih osemdesetih letih. Drugače kot *Nova revija* se večina izmed njih ni osredotočila na probleme slovenskega naroda in njegove perspektive za popolno suverenost.

Nova revija je izzvala politični monopol ZKS leta 1987. Tine Hribar je v 57. številki na primer trdil, da oblast v obstoječi slovenski državi ne izhaja iz suverenosti slovenskega naroda, »temveč temelji na *oblasti* in *samoupravljanju* delavskega razreda in vseh delovnih ljudi.« Popolni politični monopol je ZKS zagotovljen, ker je Partija »'notranja sila samoupravljanja' oziroma 'vodilna idejnopolitična povezovalna sila v političnem sistemu'« (Hribar 1987: 23). Avtorjem 57. številke *Nove revije* je šlo za odpravo političnega monopola ZKS in začetek debate o suverenosti slovenskega naroda in njegovem položaju v jugoslovanski federaciji.

Levičarski intelektualci in gibanja so posredno ali neposredno kritizirali ZKS od začetka osemdesetih let dalje, vendar takrat ekonomska kriza jugoslovanske države še ni prerasla v politično krizo. V zgodnjih osemdesetih letih je bilo levičarje mogoče najti denimo v intelektualnih krogih pri tedniku *Mladina*, *Časopisu za kritiko znanosti*, knjižni zbirki Krt, *Tribuni*, delno pri *Problemih* itd. Njihova kritika je bila na začetku usmerjena v razreševanje gospodarske krize, disfunkcionalnost samoupravljanja, kasneje pa v šolsko reformo, svobodo govora, tiska itd. Te skupine in posamezniki so imeli kritje v Zvezi socialistične mladine Slovenije, organizacije, ki je od začetka osemdesetih let postajala vse bolj samostojna (Vurnik 2005). Pod pokroviteljstvom ZSMS je delovalo kar nekaj novih družbenih gibanj, na primer ekologi, mirovniki in tudi zgodnje gibanje lezbijk in gejev. Od ZSMS so imeli neposredno korist tudi nepolitični mladinski klubi na slovenskem podežlju (Muršič 2000), kakor tudi punkovska protikultura.

Te skupine in posamezniki se niso ukvarjali z nacionalnimi problemi. Težave suverenosti slovenskega naroda za njih preprosto niso bile relevantne. Gregor Tomc je napisal prispevek za 57. številko *Nove revije*. Čeprav je zavzemal nadvse vplivno mesto v slovenskem punk gibanju, bi ga težko označili za levičarja. Kljub temu je bil zbezan, ko je iz uredništva *Nove revije* dobil navodilo glede delovnega naslova prispevka, ki naj bi bil na temo razvoja civilne družbe na Slovenskem:

Kot prvo: nikoli nisem zelo intenzivno doživljal svojega slovenstva. Čutim se povezanega z Ljubljano, še najlažje bi se opredelil za Kodeljevčana. Podobno sem navezan tudi na nekatere druge kraje izven Slovenije, v katerih sem preživel več časa. V nasprotju z abstraktno nacionalno pripadnostjo me na te kraje vežejo konkretni ljudje, doživetja in spomini. Če doživljam pripadnost Sloveniji dokaj površno in ohlapno, pa me na nekatere kraje vežejo neprimerno otipljivejša čustva. Že samo zaradi tega sem se težko spril k pisanju. (Tomc 1987: 144)

Resnični problem za Tomca je bil socializem kot sistem, represivna narava države itn. Nova družbena gibanja in kritični posamezniki so sprva hoteli urejeno javno in družbeno življenje, kjer bi pravila igre veljala enako za vse, brez administrativnih in drugih posegov vodilne stranke ZKS. Prizadevali so si zlasti za svojo lastno svobodo in avtonomijo. Bežen pregled njihove produkcije na področjih družbene teorije, kulture in umetnosti dopušča ugotovitev, da so kritični posamezniki in gibanja uresničili večino svojih ciljev znotraj »socialistične civilne družbe«.

Po moji hipotezi je jugoslovanski socialistični sistem lahko absorbiral in uravnaval bistveno več družbenih konfliktov, kot se mu sicer na splošno pripisuje.⁶ Toda po drugi strani se kritični levičarski intelektualci in gibanja na začetku osemdesetih let niso ukvarjali z aktivizmom, ki bi mu šlo za kaj več kot za njihovo lastno umetniško in intelektualno avtonomijo. Njihove kritike in zahteve so bile seveda univerzalne, toda konkretna akcija je bila vsaj na začetku zelo omejena. Mnoga izmed teh gibanj so bila organizirana le okoli enega samega vprašanja, kot je ocenil Rastko Močnik (2014). Toda vse to se je spremenilo konec osemdesetih let, v času, ko je ekonomska kriza dokončno prešla v politično.

Nekaj podobnega lahko v resnici trdimo tudi za skupino intelektualcev okoli *Nove revije*. Njihovi prispevki za nacionalni program leta 1987 so bili takrat le malo več kot predstavitev svetovnega nazora posamezne skupine intelektualcev. Vse se je spremenilo že naslednje leto, ko je Služba državne varnosti skupaj z ljubljanskimi kriminalisti aretirala tri posameznike zaradi odtujitve zaupnega vojaškega dokumenta. Kmalu je bil ustanovljen Odbor za varstvo človekovih pravic. Vanj se je včlanilo okoli 100.000 posameznikov in 1000

⁶ Že na začetku sedemdesetih let so vplivni slovenski sociologi (npr. Vladimir Arzenšek) trdili, da jugoslovanski družbi manjka institucionalni okvir za razreševanje družbenih konfliktov (Tomc 1985: 9–10).

organizacij, med katerimi so bile tudi osnovne organizacije ZKS, delovni kolektivi, lezbično gibanje, predstavniki Katoliške cerkve in *Nova revija* (Žerdin 1997: 405). Levičarski intelektualci iz »socialistične civilne družbe« so se nazadnje angažirali za dobro vseh, kar je pomenilo odmik od udobja njihove avtonomije in je zanje pomenilo določeno tveganje.

Velja se vprašati, zakaj tega koraka niso napravili leto prej v času litostrojske stavke. Do jasnega odgovora ni lahko priti, so pa posledice odsotnosti takratnega angažmaja vidne vse do danes. Do stavke je prišlo, ker delavske plače niso bile prilagojene inflaciji. Delavci so ustanovili organ, ki ga veljavna ureditev ni poznala (stavkovni komite pod vodstvom Franceta Tomšiča), in celo podprli idejo po ustanovitvi socialdemokratske zveze. Delavska akcija je sledila zgledom, ki so jih ljudje, kot je bil France Tomšič, poznali iz Zahodne Evrope. Njihov cilj je bil neodvisen sindikat in (najmanj) dvostrankarski politični sistem. Oživljanje socialističnega samoupravljanja na osnovi kritike levičarskih intelektualcev iz začetka osemdesetih let po drugi strani ni prišlo v poštev (Centrih 2016: 155). Tukaj je treba omeniti, da je France Tomšič, aktivni član Odbora za varstvo človekovih pravic, junija 1988 predlagal razglasitev splošne stavke, vendar so vplivnejši člani Odbora zamisel zavrnil in se odločili za taktiko množičnih shodov (Centrih 2016: 155; Žerdin 1997: 124–129).

Sklep

Treba je poudariti, da nacionalni program, ki ga je predlagala *Nova revija*, drugim skupinam in kritičnim posameznikom ni bil vsiljen. Pravzaprav je takrat šlo bolj za kritično javno intervencijo kot pa za dokončno načrtan program. *Novi reviji* se je leta 1987 predvsem posrečilo spodbuditi javno polemiko, v skrajni meri pa ustvariti politični škandal. Drugače kot v tridesetih oziroma štiridesetih letih ni izrazito prevladala nobena skupina. Skupine in posamezniki so v osnovi obdržali svoje avtonomije, kar je nazadnje pripeljalo do ustanovitve političnih strank. Tiste skupine, ki niso neposredno vstopile v politično tekmo, so svojo avtonomijo preprosto obdržale in se s svojimi področji ukvarjale še naprej.

Toda politične razmere so se pričele zaostrovati. Ko je jugoslovanska politična kriza konec osemdesetih let dozorela, so polemike o jugoslovanski ustavi in suverenosti republik ter pokrajin postale osrednja tema. Socialna vprašanja

so postala drugotna, separatizem pa se je krepil. Marksistična kritika iz zgodnjih osemdesetih let je preprosto izpuhtela. Marksisti poznih osemdesetih let niso niti poskusili osvojiti hegemonije znotraj civilne družbe. Združenje za jugoslovansko demokratično iniciativo (UJDI) je sicer predstavljalo poskus levičarskih intelektualcev iz Slovenije, Hrvaške in Srbije, da bi procese razpadanja države vsaj obrzdali. Ker pa ni mobiliziralo zelo veliko ljudi, je bilo kratkotrajno. V tem pogledu je mogoče iniciativo *Nove revije* iz leta 1987 razumeti predvsem kot znamenje radikalne preusmeritve javnih polemik, ki pa iz te skupine ni ustvarila političnega hegemonu.

Viri in literatura

Arhivski viri

- ZAL, 1984: Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 635, Avtomontaža Ljubljana, t. e. 48, a. e. 345. Ocena varnostno-političnih razmer za DO Avtomontaža za leto 1983, Ljubljana, marec 1984.
- ZAL, 1987: Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 635, Avtomontaža Ljubljana, t. e. 16, a. e. 121. Osnutek dopolnitev Pravilnika o stimulaciji na produktivnost dela TOZD – DSSS, Ljubljana, 18. 5. 1987.

Literatura

- ARRIGHI, GIOVANNI, 2009: *Dolgo dvajseto stoletje: Kapitalizem, denar in moč*. Prev. Marjan Sedmak. Ljubljana: Sophia.
- CENTRIH, LEV, 2014: *The Road to Collapse: The Demise of the League of Communists of Yugoslavia*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- CENTRIH, LEV, 2016: Ellen Meiksins Wood in zgodovina tranzicije na Slovenskem. *Borec* 58, št. 730–732, str. 145–165.
- CUKJATI, FRANCE, 2006: Cukjati: Naj slovenska domovina postane mati vseh otrok. *Dnevnik*, 27. april 2006. Tudi na spletu (dostop: 10. 4. 2020).
- ČEPIČ, ZDENKO, DAMIJAN GUŠTIN in NEVENKA TROHA, 2017: *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan.
- EUROPEAN PARLIAMENT, 2019: *European Parliament Resolution of 19 September 2019 on the Importance of European Remembrance for the Future of Europe*. Splet (dostop: 10. 4. 2020).

- GRAFENAUER, BOGO, 1939: Misli o fašizmu. *Dejanje* 2, št. 3, str. 114–117.
- HRIBAR, TINE, 1987: Slovenska državnost. *Nova revija* 6, št. 57, str. 3–29.
- KARDELJ, EDVARD [SPERANS], 1939: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba.
- KARDELJ, EDVARD, 1989: Fašizem. V: Edvard Kardelj: *Zbrana dela*. 1. zvezek. Ur. France Filipič. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 205–230.
- KOŠAK, KLEMEN, 2013: Normalizacija kvizlingov? V Šentjoštu nad Horjulom z domobransko zastavo in uniformami. *Mladina*, št. 27. Tudi na spletu (dostop 11. 4. 2020).
- JANŠA, JANEZ, 2005: Govor predsednika Vlade RS Janeza Janše. *SDS*, 28. april 2005. Splet (dostop 11. 4. 2020).
- KERMAUNER, TARAS, 1995: *Perspektivovci*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- KRAŠOVEC, STANE, 1983: Vprašanje srednjih slojev. *Teorija in praksa* 20, št. 4–5, str. 769–774.
- LORENČIČ, ALEKSANDER, 2012: *Prelom s starim in začetek novega: Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem, 1990–2004*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- MOČNIK, RASTKO, 2006: *Julija Primic v slovenski književni vedi*. Ljubljana: Sophia.
- MOČNIK, RASTKO, 2014: Kaj vse je pomenil izraz »civilna družba«: Jugoslovanska alternativa. *Internationaleonline.org*. Splet(12. 4. 2020).
- MOMMEN, ANDRÉ, 2011: *Stalin's Economist: The Economic Contributions of Jenő Varga*. London in New York: Routledge.
- MURŠIČ, RAJKO, 2000: *Trate vaše in naše mladosti: Zgodba o mladinskem in rock klubu*. Ceršak: Subkulturni azil.
- PEROVŠEK, JURIJ, 2005: Punktacije SLS. V: Jasna Fischer idr. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*. 1. zv. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga. Str. 339–342.
- PRINČIČ, JOŽE, 2005: Dogovorna ekonomija. V: Jasna Fischer idr. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*. 2. zv. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga. Str. 1101–1104.
- REPE, BOŽO, 2001: *Slovinci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- REPE, BOŽO, 2003: *Rdeča Slovenija: Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- REPE, BOŽO, 2015: *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan.

- TOMC, GREGOR, 1985: Spori in spopadi druge Slovenije. V: *Punk pod Slovenci*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS. Str. 9–27.
- TOMC, GREGOR, 1987: Civilna družba pod slovenskim socializmom. *Nova revija* 6, št. 57, str. 144–149.
- TRAMPUŠ, JURE, 2014: Intervju: dr. Janez Stanovnik. *Mladina*, 1. julij 2014. Tudi na spletu (dostop: 12. 4. 2020)
- VARGA, EVGENIJ, 1935: Velika kriza 1929–30. *Književnost* 3, št. 10–11, str. 345–355.
- VELIKONJA, TINE, 2007: Črtomirova zla sreča. *Revija NSZ*, 1. december 2007. Tudi na spletu (dostop: 12. 4. 2020).
- VURNIK, BLAŽ, 2005: *Med Marxom in punkom: Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990*. Ljubljana: Modrijan.
- ŽERDIN, ALI H., 1997: *Generali brez kape: Čas Odbora za varstvo človekovih pravic*. Ljubljana: Krtina.

Politične ocene angažiranja slovenskih modernistov v šestdesetih letih

ALEŠ GABRIČ

DEJAVNOST SLOVENSКИH MODERNISTOV se največkrat ocenjuje prek njihovih idej in akcij na kulturnem polju, ki so bile pogosto hkrati tudi politične.¹ V tovrstnih prispevkih je torej pojasnjen njihov tedanji ali pa poznejši, spominski pogled na lastno delovanje (npr. Troha, ur. 2008). V tem prispevku pa se bom osredotočil na vprašanje, kako so javno angažiranje intelektualcev opazovali in ocenjevali tisti, ki so odločali o tem, kakšna naj bo javna podoba slovenske kulturne scene. V enostrankarskem avtoritarnem sistemu je bila ta moč seveda v rokah politikov vladajoče stranke in njenih ideologov. Toda njena politika še zdaleč ni bila premočrtna, nespremenljiva, temveč je v odnosu do umetnikov in njihovih del prešla več obdobij odjug in ohladitev (prim. Gabrič 1998; Ramšak 2019). V šestdesetih letih se je v več jugoslovanskih republikah okrepila vloga mlajše generacije komunistov, ki ni bila ozko opredeljena z dogmatičnimi marksističnimi obrazci in je bila zato bolj naklonjena raznolikosti izrazov umetniškega in znanstvenega delovanja. Toda prav sredi tega obdobja, leta 1964, si je slovensko politično vodstvo prisluzilo črno piko zaradi grobega posega na kulturno prizorišče. Afera in odziv intelektualcev sta bili slovenski politiki tudi izhodišče za premislek, kako naj se tovrstnim konfliktom v bodoče izognejo, ne da bi ob tem izgubili vpliv v kulturni sferi.

Ukinitve revije *Perspektive* je leta 1964 kot predsednik ideološke komisije centralnega komiteja (CK) Zveze komunistov Slovenije (ZKS) vodil Stane Kavčič (Repe 1990). Sodil je sicer med vodilne komuniste, a si je kot gospodarski reformator prizadeval za spravlјivejši odnos do intelektualcev,

¹ Delo je nastalo v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Maj 68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu (J6-9384), ki ga financira ARRS.

saj se je zavedal, da je sodelovanje strokovnjakov temeljni pogoj za uspešno delovanje družbe kot celote. Po reviji *Beseda*, ukinjeni leta 1957, in *Reviji 57*, ukinjeni leta 1959 (prim. Gabrič 2019), je bila to že tretja revija kroga mlajših intelektualcev, ki se je soočila s prisilnim prenehanjem izhajanja. Sodelavcem *Perspektiv* so očitali, da so na javnih nastopih zagovarjali »mestoma nesprejemljiva stališča«, ob Jožetu Pučniku, ki je moral vnovič v zapor, pa je bil tarča kritik oblastnikov zlasti Veljko Rus, ker je v njegovih besedah prihajala do izraza zahteva po organiziranju tistih z manj pravicami in naj bi na primer zahteval, »da se sindikat oblikuje kot politična opozicija proti vodstvenemu kadru v delovnih organizacijah – menažerjem, kot jih imenuje«. Kot idejno nesprejemljiva so politični analitiki Zveze komunistov navajali še misli Janka Kosa in Tarasa Kermaunerja.²

Afera, sprožena zaradi ukrepov oblasti, je naletela na nestrinjanje širšega kroga inteligence. Deseterica sodelavcev *Perspektiv* je s podpisom izjave o nestrinjanju z represivnimi ukrepi, naslovljeni na oblastne forume in medije, dosegla širšo odmevnost.³ S sklicevanjem na revolucionarne tradicije slovenske kulture so aludirali tudi na kulturni molk med drugo svetovno vojno, s tem pa represijo komunistične oblasti postavili ob bok okupacijskim totalitarnim režimom. Izjava o novem kulturnem molku sicer ni imela niti približno podobnih posledic kot tista iz leta 1942, saj so jo podpisniki pod vplivom dogodkov in podpore, ki so jo dobili v slovenski kulturni srenji, že januarja 1965 preklicali in sporočili, da se bodo s ponovnim objavljanjem svojih člankov vključili v kulturno delo »v okviru procesa demokratizacije in depolitizacije dela, kot to predvideva Ustava in ostali normativni akti naše družbe«.⁴

Oblastniki so spoznali, da je imela afera zanje bistveno več negativnih kot pa pozitivnih posledic, saj so nestrinjanje z ukrepi oblasti javno izražali celo nje naklonjeni kulturniki. Vodilne slovenske politike je zaskrbelo, ker komunisti »pravzaprav ne vedo, za kaj gre in zato tudi niso v stanju izoblikovati svoja stališča, še manj pa podvzeti kakršnokoli akcijo«.⁵ Samokritična opazka je izhajala

² SI AS 1589, III, t.e. 149, Informacija o simpoziju »Alienacija in reintegracija človeka naše družbe«, 15. I. 1964.

³ SI AS 1589, t.e. 149, Izjava, 26. 5. 1964.

⁴ SI AS 1589, t.e. 149, Izjava, 26. I. 1965.

⁵ SI AS 1589, III, t.e. 149, Informacija o nekaterih pojavih in komentarjih na terenu ob ukinitvi *Perspektiv*, 29. 6. 1964.

iz vse pogosteje izrečene ocene, da se s preganjanjem drugače mislečih intelektualcev pravzaprav bolj ukvarja policija, medtem ko na idejnem področju Zveza komunistov Slovenije ni imela pravega odgovora. Kot se običajno zgodi ob ostrih cenzurnih ukrepih, so oblastniki sprožili ravno nasproten proces od zaželenega. Kajti ob aferi »je poraslo tudi zanimanje za *Perspektive*, ki jih prej mnogo ljudi ni bralo ali sploh niso vedeli zanje, sedaj jih pa iščejo po knjižnicah itd., da bi se seznanili z njihovo vsebino«. ⁶ Tisti, ki so se strinjali z ukinitvijo revije, so se spraševali, zakaj ni do tega prišlo že prej, so pa obenem opozarjali, da se vse skupaj ne bi smelo »omejiti samo na Ljubljano«, saj »se podobne stvari dogajajo tudi zunaj, kar očitno kaže na določen vpliv Perspektiv na terenu samem«. Kot »najbolj zaskrbljujoče mnenje« pa so partijski ideologi ocenjevali govornice, da naj bi bilo »intelektualcem dovoljeno vse, mnogo več kot drugim ljudem, predvsem delavcem, proti katerim bi bile prav gotovo podzete hitrejše in ostrejšje sankcije, če bi si kaj podobnega privoščili«. ⁷

Negativni komentarji na ukinitev *Perspektiv* so prihajali tudi od drugod iz Jugoslavije. Delegacija vodstva ZKS se je ob obisku v Zagrebu o tem pogovarjala med drugimi s filozofom Gajom Petrovićem, soustanoviteljem pozneje politično zelo spornih Korčulanske poletne šole in revije *Praxis* (prim. Sher 1977), pri kateri je bil tudi glavni urednik. Petrović nikakor ni odobral represivnih ukrepov, čeprav se s številnimi stališči prespektivovcev ni strinjal in jih je kritiziral. Slovenski politiki so dobili namig, da praksisovci v delovanju ne nameravajo delati reklame perspektivcem in se z njimi tesneje povezovati. Več pohvalnih besed je Petrović izrekel le o Veljku Rusu, in ta je pozneje tudi postal član redakcijskega odbora *Praxisa*. ⁸

Kritike ukrepov slovenskih oblasti so prihajale tudi izven meja Jugoslavije. Slovenska (in tudi jugoslovanska oblast) se je ves čas bala povezovanja političnih emigrantov z nasprotniki vladajoče stranke v domovini. Zato je spremljala negativne odzive na dogajanje okoli *Perspektiv* in njenih sodelavcev v slovenskem emigrantskem tisku. ⁹ Ni pa mogla vedeti, kaj so o tem menili

⁶ Nav. m.

⁷ Nav. m.

⁸ SI AS 1589, IK, t.e. 42, Lojze Skok: Zapisek razgovorov na Gradskem komitetu ZK Zagreb, februar 1965.

⁹ SI AS 1589, IV, t.e. 144, a.e. 353, Položaj slovenske politične emigracije – njena nacionalna in moralno politična zavest (po »Svobodni Sloveniji«); isto, Tabor.

politični analitiki ali pa morda sploh ni pomislila, da bi se s takšnimi malenkostmi ukvarjale tudi tuje obveščevalne službe, na primer ameriška Central Intelligence Agency (CIA). Ta je junija 1965 v analizi o jugoslovanskih intelektualcih, ki nasprotujejo režimu, uvodoma omenila Milovana Djilasa in »džilasoščino«, nato pa se je osredotočila na dogajanje v Sloveniji in nadrejenim poročala: »Slovenska literarna revija *Perspektive* je postala prva publikacija, ki je odkrito kritizirala režim glede tako občutljivih vprašanj, kot so kmetijska politika, enopartijski sistem, učinkovitost samoupravljanja podjetij, podrejenost tiska, bogastvo strankarske hierarhije in drugi 'neuspehi' jugoslovanskega sistema.« (CIA 1965: 2). Afera je bila očitno dovolj odmevna in pomembna, saj so bili ameriški analitiki seznanjeni z nekaterimi podrobnostmi. Hkrati pa so ugotavljali, da bi se utegnila z enakimi težavami z oblastjo soočiti še ena nova publikacija, revija *Praxis*, »ki se je pojavila kmalu po ukinitvi *Perspektiv*« (CIA 1965: 4).

Glede na vse odzive ni presenetljivo, da *Perspektive*, drugače od predhodnic *Besede* in *Revije 57*, niso tako hitro zapustile misli vodilnih politikov. Še nekaj let so v prispevkih in revijah slovenskih izobražencev, ki so jih ocenjevali kot nesprejemljive, videli naslednike ali pa vsaj duhovno nasledstvo *Perspektiv*. Oznaka *perspektivovec* ali *perspektivaš* je v slovenski politični terminologiji v šestdesetih letih pomenila izobraženca, ki se je formalno opredeljeval kot marksist, a so bila njegova stališča pogosto v nasprotju z idejno-političnimi stališči vodilnih komunističnih ideologov. Z enako skepso kot dotlej so ocenjevali dejavnost drugih revij in spoznavali, da jim ukinitve revije *Perspektive* dolgočasno nikakor ni koristila.

Najbolj kritične ocene partijskih ideologov so sredi šestdesetih let letele na *Tribuno*, glasilo študentov ljubljanske univerze, v katerem se je že uveljavljala nova, od perspektivovske približno desetletje mlajša generacija književnikov, družboslovcev in humanistov. Za oblast je bilo dovolj hudo že, da so študenti poskušali večjo vlogo v kulturni zavesti nameniti problematičnim starejšim piscem, kot je bil Edvard Kocbek, ali da je Rastko Močnik ocenjeval, da je vzrok težav v birokratiziranosti Zveze komunistov, ki več ne more slediti tokovom časa, oziroma da je Tine Hribar v kulturi videl glavno družbeno gibalno. Sodu je izbil dno zapis Jaroslava Novaka, ki se je v novoletni številki 1965 jasno zavzel za razvoj z več perspektive in, po oceni partijskih analitikov, »pokazal brezperspektivnost politike ZK, moralno in politično propadanje slovenskega naroda

v zadnjih dveh desetletjih.«¹⁰ Sklep vodilnih v ZKS je bil preprost: »'Tribuna' je v zadnjem času objavila nekaj člankov, ki jih lahko brez rezerve ocenimo kot oživiljanje idejnih in političnih konceptov 'Perspektiv'.« V omenjenih člankih naj bi bile »zajete bistvene značilnosti in idejna izhodišča grupe perspektivovcev«, objavljanje tovrstnih prispevkov pa naj ne bi bilo naključno, temveč naj bi šlo za »politiko uredništva, kot logično posledico odnosov in politike univerzitetnega komiteja do skupine 'Perspektiv', zlasti od ukinitve te revije do danes.«¹¹ Nezadovoljstvo vodilnih slovenskih komunistov je še povečala ugotovitev, da je partijska organizacija študentov vztrajala pri stališču, ki ga je zavzela že ob aferi leta 1964: »Ne strinjamo se z grupo 'Perspektiv' in tudi ne s pisanjem revije, vendar je ni bilo treba ukiniti. Bolje je, da se o problemih piše, razpravlja in tudi kritizira, ne glede kako in s kakšnih izhodišč, kot pa da se o njih sploh ne piše.«¹² V analizi vodilnih na CK ZKS so zapisali, da je to »v osnovi zgrešena interpretacija socialistične demokracije kot demokracije za vse brez razlike, kot demokracije zaradi demokracije same«, saj je v tem pogledu »zameglila osnovne cilje in vlogo ZK v socialistični graditvi, otopila ostrino idejnega boja in dovedla do oportunizma.«¹³ Sodelavcem ukinjenih *Perspektiv* so pripisali daljnosežno politično taktiko, kajti »grupa perspektivašev je osvajala pozicije v študentskem tisku in med študentsko mladino daljšo dobo in to popolnoma načrtno.«¹⁴ Poskusi partijskega vrha v začetku leta 1965, da bi s pogovori in seminarji spravili politiko partijske organizacije na univerzi v sklad s svojimi zahtevami, so se izjalovili. Zato so zamenjali univerzitetni komite Zveze komunistov, novi komite pa se naj ne bi »izogibal tudi disciplinskih ukrepov.«¹⁵ Eden od teh je bila tudi razširitev uredniškega odbora *Tribune* s člani, ki naj bi uredniško politiko bolj prilagodili željam oblastnikov.

Oblast proti *Tribuni* ni hotela nastopiti z enako ostrino, kot je leta 1964 proti *Perspektivam*, torej z ukinitvijo, pa čeprav so na njen račun izrekli kup očitkov. Stane Kavčič je zahteve študentov enačil s težnjo po lastni stranki.¹⁶ Mitja

¹⁰ SI AS 1589, III, t.e. 149, Informacija v zvezi s »Tribuno«, glasilom slovenskih študentov, 25. 2. 1965, str. 1.

¹¹ Nav. m.

¹² Nav. d., str. 2.

¹³ Nav. m.

¹⁴ Nav. d., str. 3.

¹⁵ Nav. d., str. 5.

¹⁶ SI AS 1589, III, t.e. 150, Stane Kavčič: Informacija o stanju na univerzi, 15. 1. 1965.

Ribičič je uporabil ostrejši ton in je omenjal tudi možnost zamenjave uredništva *Tribune*, vsekakor pa bi se morali pripraviti na »oster, brezkompromisen organiziran spopad z antikomunistično akcijo 'perspektivašev' ter na drugi strani oportunistične politike univerzitetnega komiteja ter precejšnjega števila članov Zveze komunistov med študenti«. Discipliniranje partijske organizacije med študenti mu je pomenil obračun s tedanjim sekretarjem Matevžem Krivicem.¹⁷ Vendar tudi zamenjava vodilnih pri *Tribuni* in na univerzitetnem komiteju Zveze komunistov ni prinesla izboljšanja v smeri, kot si jo je želel del vodilnih slovenskih politikov. Kljub zamenjavi uredništva in ponavljajočim se kritikam na račun *Tribune* je ta izhajala še naprej in bila kritična do napak v družbi. Vodstvo ZKS je januarja 1967 opozorilo vodstvo partijske organizacije na univerzi, da bi moralo »zavzeti stališče do Tribune, ki daje mesto reakcionarnim zamislim«. Namesto da bi se omejilo na študentske zadeve, je uredništvo, za vodilne politike povsem nesprejemljivo, odprlo »polemiko oziroma dialog s klerikalci po osnovnih vprašanih partije, njene vloge«. ¹⁸

Naslednja revija, pri kateri so oblastniki posumili, da obuja ideje perspektivovcev, ni začela izhajati v Ljubljani, temveč v manjšem rudarskem mestu Idrija. Šesterica tamkajšnjih kulturnikov je ob koncu leta 1965 v skladu z zakonodajo kot skupina državljanov oddala pristojnim oblastem prijavo za začetek izhajanja nove revije. Kmalu so sledili pozivi na pogovore na oblastne forume, ki pa niso v prijavi našli ničesar, kar ne bi bilo skladno s predpisi. V začetku leta 1966 je med bralstvom zaokrožila prva številka revije *Kaplje*, ki je kmalu izgubila značaj lokalne revije, zapustila zgolj kulturne okvire in začela objavljati tudi prispevke s komentarji širšega družbeno-političnega dogajanja in zato postala brana med širšo slovensko kulturno publiko. Vodstvo Zveze komunistov v Idriji nad njihovo dejavnostjo sprva ni bilo pretirano zaskrbljeno (Gabrič 2017: 22–26), bolj pa so se o primernosti širitve vpliva revije, ki je niso imeli pod nadzorom, spraševali v partijski centrali v Ljubljani. Sekretar CK ZKS Albert Jakopič je kritiziral lokalne oblasti, češ da se niso bolj podvizale že ob idejah za ustanovitev nove revije in s podporo obstoječim lokalnim časopisom izničile potrebo po njenem izdajanju. Tudi ko je prva številka *Kapelj* že izšla, je Jakopič

¹⁷ SI AS 1589, III, t.e. 150, Mitja Ribičič: Univerzitetna konferenca Zveze komunistov v Ljubljani, 16. 1. 1965.

¹⁸ SI AS 1589, IK, t.e. 34, Zapisnik 15. seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 30. 1. 1967, str. 5.

idrijskim komunistom očital, da »še niste v političnem forumu tega ocenili, niti ne veste, kako je ta list ocenilo javno mnenje«. Obstoječe lokalne revije bi morale po Jakopičevih besedah »izboljšati, pomladiti redakcijske odbore« in »na tak način bi lahko uspeli, da bo 'Kaplja' sama po sebi zamrla, ne da bi o njej veliko govorili«. ¹⁹ Toda v nasprotju s temi željami se je o *Kapljab* po Sloveniji naslednja leta veliko govorilo. Lokalni forumi so sicer delovanje revije spremljali, a proti njej niso politično ukrepali. Sodelovanje *Kapelj* z uredništvii drugih slovenskih revij, s politično spornimi ustvarjalci, zlasti pa s slovenskim zamejstvom v Italiji je vendarle povzročilo, da je revija naletela na širok odmev v slovenski kulturni javnosti (Gabrič 2017: 26–30).

Tudi številne druge revije so bile tarča internih kritik partijskih ideologov. Poleg tistih, ki bi jih z idejnega vidika ocenjevali kot bolj »liberalne«, so po umiritvi napetosti med državo in Katoliško cerkvijo ter ponovni navezavi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem več možnosti za objavljanje dobili tudi katoliški intelektualci. V kulturnem prostoru se je krepilo polemiziranje med različno mislečimi, nekatera stališča so šla daleč preko meja, ki jih je oblast še pred nekaj leti preganjala in sankcionirala (prim. Ramšak 2019). Toda podobnih represivnih akcij se tedanje slovensko politično vodstvo ni hotelo več lotevati. Vpliv kritične inteligence in njihovih revij so raje poskušali omejiti s podporo revijam, ki naj bi na visoki strokovni ravni zavračale njihove nezaželene teze.

Leta 1961 ustanovljeno Visoko šolo za politične vede (predhodnico današnje Fakultete za družbene vede) so si vodilni partijski ideologi zamislili kot ustanovo za družboslovje na marksističnih temeljih ter šolanje (lastnega, partiji zvestega) političnega in novinarskega kadra. Šolo so zato mnogi šaljivo označevali kot rdeči lemenat. Leta 1964 je začela izdajati revijo *Teorija in praksa*, v njen uredniški odbor pa so bili imenovani nekateri vodilni slovenski politiki, ki so pričakovali, da bo revija na visoki strokovni ravni razpravljala z drugimi revijami in s prepričljivo argumentacijo prispevala k uveljavljanju marksističnega pogleda na svet. Toda nekateri politiki že kmalu niso bili zadovoljni s tem, kako sta se šola in revija lotili opravljanja zadanih nalog. Vodstvo visoke šole je hotelo zadostiti akademskim kriterijem, da bi se lahko šola čim prej preobliko-

¹⁹ SI AS 1589, III, t.e. 181, Zapisnik razgovora pri sekretarju CK ZKS Albertu Jakopiču glede objave v Biltenu CK ZKS o razmerah v Idriji v zvezi z ustanovitvijo revije »Kaplja«, dne 2. 2. 1966, str. 6–9.

vala v fakulteto in postala polnopravna članica Univerze v Ljubljani. To pa je seveda pomenilo, da so zapostavili ožje zasnovane politično-ideološke naloge, kot so jih razumeli politiki. Januarja 1967 je tako Albert Jakopič nezadovoljen ocenjeval, da *Teorija in praksa* ne polemizira s *Tribuno*, kot bi po njegovem mnenju morala; namesto tega »v tej reviji povzročajo nemirno reagiranje in obračajo poglede na probleme iz preteklosti. Nerazumljivo je, da z našimi lastnimi revijami ustvarjamo dezintegracijo.«²⁰ Tudi France Popit je opozoril na nekatere nesprejemljive teze iz člankov v drugih revijah, na katere bi se moralo po njegovem mnenju uredništvo *Teorije in prakse* nemudoma odzvati. Politika starejše generacije vsekakor nista mogla biti zadovoljna s pojasnilom odgovornega urednika revije Staneta Kranjca, da *Teorija in praksa* »na nivoju resne revije načenja določena vprašanja, brez pretenzij arbitra«.²¹

Spremenjeno politično ozračje v Sloveniji nakazuje že tovrstna izmenjava mnenj, saj je bila oblast očitno pripravljena poslušati ugovore. Pripravljenosti političnega vodstva, da bi vzpostavilo konstruktivni dialog z izobraženci, sicer lahko v zametkih sledimo od druge polovice petdesetih let, ko je slovensko vlado vodil Boris Kraigher. Tedaj so se sicer dogajale tudi nekatere odmevne afere na kulturnem prizorišču, kritično inteligenco pa so v partijskem izrazoslovju začeli označevati kot opozicijo. Toda Kraigher, ki so ga šteli za političnega botra *Perspektiv*, je marca 1962 ocenil, da bi bilo zgrešeno, če bi v tej skupini iskali »tisti faktor, ki danes aktivira in mobilizira sile proti našemu socialističnemu in ekonomskemu razvoju«. Po njegovi oceni namreč »ti nimajo nobene politične opore, ne predstavljajo nobene resnejše politične sile, in drugič, kar je značilno v glavnem za veliko večino, oni se v vseh svojih izjavah prepričano, ne samo taktično, postavljajo na socialistične pozicije, na pozicije obrambe delavskega samoupravljanja«.²² Kraigherjevo politiko je nadaljeval Stane Kavčič, čeprav je v nasprotju s tem kot predsednik ideološke komisije CK ZKS vodil obračun s *Perspektivami* in njihovo ukinitvev.

Na spreminjanje odnosa do kulturnih ustvarjalcev in kulture so vplivala tudi politična dogajanja v Jugoslaviji. V ospredje zanimanja slovenske politike je sto-

²⁰ SI AS 1589, IK, t.e. 32, Zapisnik 13. seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 9. 1. 1967, str. 8.

²¹ Nav. d., str. 21.

²² SI AS 1589, IK, t.e. 15, Zapisnik razširjene seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 29.–30. 3. 1962, str. 151–152.

pila gospodarska reforma pod taktirko Borisa Kraigherja, ki je uživala podporo tudi v drugih razvitih predelih Jugoslavije. To je po drugi strani vplivalo na oživljanje nacionalnih trenj v državi, pri katerih se je slovenska politika – tako kot pri vprašanih gospodarske reforme – dokaj poenotila. Opozorjanje na specifičnosti slovenskega jezika in kulture ter zahtevo, da je zaradi majhnosti trga treba v slovensko kulturo investirati več kot v istovrstne dejavnosti večjih narodov, je bilo vse pogosteje slišati tudi v izjavah slovenskih politikov (Gabrič 2015: 215–233). Ob nasprotovanju politiki zveznih oblasti, da bi se za financiranje šolstva za vso državo odredile enake zakonitosti, je France Popit marca 1966 jasno izpostavil, da je za ljubljansko univerzo »glede na število slovenskega prebivalstva potrebno relativno več sredstev, oz. stane več kot drugje, kjer je toliko in toliko prebivalcev več. Prav tako je s stroški za izdajanje knjig.« Ker so bile tovrstne ocene že del slovenskega vsakdana, je Popit ocenil: »Če se postavi zahteva, da se ta dejstva upošteva, to ne bi moglo biti karakterizirano kot šovinizem ali stališče v nasprotju z reformo.«²³ Vlado Krivic pa je k temu dodal: »To, kar pomeni slovensko kulturo, slovenski jezik itd. pa ne moremo krstiti z nacionalizmom ali šovinizmom. Prav tako ne moremo v Sloveniji in Makedoniji nacionalnega vprašanja v celoti aplicirati na ekonomska vprašanja.«²⁴

Pred desetletjem so lahko podobne pripombe kulturnikov še naletele na odklanjajoč odziv vodilnih v Sloveniji. Slovensko politiko je dodatno poenotil politični konflikt v vrhu Zveze komunistov Jugoslavije leta 1966, ki mu je sledila odstavev Aleksandra Rankovića z vseh položajev v državi. Slovenski politiki so se ob tem zamislili, saj so dotlej svoje ocene o opozicijskih tendencah in potencialni opoziciji večinoma utemeljevali na poročilih policijskih preiskovalcev. Po Rankovićeви aferi pa so se začeli spraševati, ali so bile te ocene vselej ustrezne in ali niso delno tudi sami krivi, ker se z idejnimi nasprotniki niso ustrezno spoprijemali v javnem diskurzu, temveč so se raje zanašali na policijske metode in sodne pregone.²⁵

Posledica vročega političnega dogajanja sredi šestdesetih let je bila tudi pomladitev vodilnih političnih struktur in spreminjanje pogledov na vlogo

²³ SI AS 1589, IK, t.e. 32, Zapisnik XII. seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 8. 3. 1966, str. 15.

²⁴ Nav. d., str. 28.

²⁵ SI AS 1589, IK, t.e. 33, Zapisnik XXIII seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 21. 9. 1966, str. 40–41 (razprava Vide Tomšič).

intelektualcev v tedanji družbi. Pri teh vprašanjih pa je bilo enotnosti slovenske politike konec. Pomlajevanje vodilne partijske strukture in vnašanje drugačnih pogledov na politični položaj v državi in svetu so starejši komunisti z Edvardom Kardeljem na čelu občutili kot odiranje od dotedanjih privilegiranih položajev in izgubo svoje vodilne vloge.²⁶

Vidna ločnica med starejšo in mlajšo generacijo komunistov je nastala pri ocenjevanju vloge inteligence v socialistični družbi. Februarja 1966 je Boris Zihelr, desetletje in pol pred tem še vodilni kulturni ideolog, priznal, da ni najbolj navdušen nad spremembami. Presenetilo ga je stališče, na katerega je naletel tudi na ustanovi za izobraževanje marksističnih družboslovcev, Visoki šoli za politične vede. V razpravi o demokratičnem centralizmu je dobil vtis, »da prevladuje mnenje, da je to popolnoma preživela stvar, ki je samo še za okras v naših programih in statutih, ki pa nikogar ne obvezuje. Ne vem, ali jaz več stvari ne razumem in sem tako zastarel«, se je čudil Zihelr in se vprašal, kako naj bi vendarle dosegli večje poenotenje mnenj med komunisti, »ne da bi se vračali na kakršenkoli način vodenja iz prejšnjih časov«. Ugotovitev, da tudi sodelavci osrednje družboslovne šole zagovarjajo pravico do izražanja različnih pogledov, ga je privedla do ugotovitve, »da je prevladala Džilasova misel; ko o teh stvareh diskutiraš, včasih izpadeš kot konzervativec«.²⁷

Ugotovitev, da se ne morejo več vračati na »način vodenja iz prejšnjih časov«, ni bila lastna zgolj Borisu Zihelru, nekdanjemu načelniku agitpropa, cenzorskega aparata Komunistične partije iz prvih poveljnih let. Sredi šestdesetih let so se ob sporih s kulturniki časa, ko so bistveno lažje in bolj nasilno obračunavali z drugače mislečimi, spominjali še nekateri zagovorniki trde roke v vrhu slovenske politike. Edvard Kardelj je na primer maja 1966 v eni izmed razprav o revijah, ki so objavljale oblastem neljube prispevke (v tem primeru so bile omenjene *Tribuna*, tržaški *Most* in katoliška *Družina*), omenil, da bi bilo treba spremeniti zakon o tisku, ker je bil »slab in zastarel«, saj je bil napisan za povsem druge čase, ki so že minili. »Ko je agit-prop operativno posegal in poklical človeka, če je v pisanju vnašal sovražne ideje, je bil ta zakon dober,

²⁶ Glej razprave na sejah vodilnega partijskega organa: SI AS 1589, IK, t.e. 33, Zapisnik XIV seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 4. 4. 1966 in Zapisnik XV. seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 19. 4. 1966.

²⁷ SI AS 1589, IK, t.e. 32, Zapisnik XI. seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 8. 2. 1966, str. 29.

danes pa ni več«, je ocenil Kardelj.²⁸ V začetku leta 1967 se je, ponovno ob naštevanju grehov *Tribune*, najožje slovensko partijsko vodstvo vnovič spraševalo, »kako nadoknaditi deficit«, saj na voljo niso imeli aparata, podobnega nekdanjemu agitpropu.²⁹

Toda v tem času so komisije ZKS, ki so se ukvarjale s problematiko idejno-političnih odnosov, kulture, šolstva in znanosti že vodili ljudje, ki jih lahko uvrščamo v krog partijskih »liberalcev«. Ko so opredeljevali vlogo inteligence v družbi, so izhajali iz povsem drugačnih izhodišč kot starejša generacija komunistov, ki je diktirala kulturno-politična stališča v petdesetih letih. Ob pripravi gradiva na širše partijsko posvetovanje je pravnik France Hočvar, podpredsednik slovenske vlade, decembra 1966 izpostavil dva temeljna preobrata v ocenjevanju vloge inteligence. Prvi je bil, naj gradivo ponudi izhodišče za razpravo, s katero »se želi inteligenci dati mesto v družbi in postaviti v odnosu do ZK kot ustvarjalni del družbe. Teze gredo za tem, da prelomijo z odnosi do inteligence v sedanjem stanju, da poiščejo vzroke nezadovoljivemu stanju v teh odnosih.«³⁰ Druga temeljna sprememba je bila odmik od politike favoriziranja tehnične inteligence, ki naj bi bila zaradi svoje bolj proizvodne usmeritve blizu delavskemu razredu, medtem ko naj bi bila humanistično-družboslovna inteligenca odmaknjena od tega razreda in komunistične stranke kot njegove avantgarde. Hočvar je v nasprotju s tem poudaril, da je v zasnovi »postavljeno izhodišče, da se zajema inteligenco v celoti, da ne izdvaja tehnične inteligence«.³¹ Presegli naj bi tudi miselnost nekaterih komunistov, ki so ocenjevali, da »razvoj naše družbe zavisi od ustvarjalne sile delavskega razreda in podcenjujejo povezanost delavskega razreda z inteligenco, kar povzroča konflikte, ki jih komunisti tudi podcenjujejo«.³²

V skladu s takšnimi načeli so bila posvetovanja o šolskih, kulturnih in znanstvenih vprašanjih, ki so jih v naslednjih letih pripravile komisije ZKS, živahno

²⁸ SI AS 1589, IK, t.e. 33, Zapisnik XVIII. seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 23. 5. 1966, str. 32.

²⁹ SI AS 1589, IK, t.e. 34, Zapisnik 15. seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 30. 1. 1967, str. 5.

³⁰ SI AS 1589, III, t.e. 193, Zapisnik seje komisije za družbeno-politične odnose in idejno-politične probleme, 6. 12. 1966, str. 8.

³¹ Nav. m.

³² Nav. d., str. 8–9.

soočanje različnih stališč s težnjo iskanja rešitev odprtih vprašanj. V razpravah je prihajalo do izrazitejših razhajanj med kulturniki starejše in mlajše generacije, ne pa toliko med politiki in kulturniki. Največkrat mlajši ustvarjalni generaciji na teh forumih niso nasprotovali pristojni partijskih ideologi, temveč starejši slovenski kulturniki, zlasti njihov starosta Josip Vidmar, ki je nove usmeritve videl tudi kot rušenje svoje kulturne avtoritete. Ko je bil leta 1965 med tistimi, ki jih je uredništvo revije *Teorija in praksa* povprašalo o aktualnih kulturnopolitičnih vprašanjih, ga je zmotil že način vprašanja o vlogi kulturnikov v družbi. Menil je namreč, da sta vloga kulture v tedanji družbi in vloga kulturnih delavcev v njej »dve zelo različni stvari« in jih on sam ne bi mešal na način, kot je to storilo uredništvo (Vidmar 1965: 77). Novembra 1968 se je podpisal pod javno izjavo *Demokracija da – razkroj ne!*, objavljeno v osrednjem slovenskem dnevniku *Delo*, v kateri so intelektualci starejše generacije v imenu etike narodnoosvobodilnega boja mladi literarni generaciji in njeni neoavantgardni umetnosti očitali nihilizem in zasmehovanje temeljnih vrednot socialistične družbe (Ribič idr. 1968). Leto kasneje, novembra 1969, pa se Vidmar na razpravi o problematiki krize v Drami Slovenskega narodnega gledališča ni strinjal, »da morajo biti vse struje v gledališču enakopravne, zlasti ne, če [...] eksistirajo samo pod sugestijo sodobne mode v Evropi«. Menil je, da takšne stvari sodijo bolj v kakšno eksperimentalno gledališče.³³

Vidmar s svojimi tradicionalnimi stališči ni naletel le na odpor mlajših na javni sceni, temveč tudi v najvišjih partijskih forumih. Na seji centralnega komiteja ZKS marca 1970 je razlagal, naj partija izkoristi možnosti, da bi veliko emotivno moč komunistične misli razširila med mladino, kjer se širijo razne zahodne filozofske usmeritve in se »bohotijo filozofemi in hajdegerjanstva, eksistencializmi in absurdizmi«. ³⁴ A je tudi v tem primeru naletel na nestrinjanje mlajšega komuniste iz vrst »liberalcev«. V tem primeru je modernistične novotarije v bran vzel Janez Kocijančič. Njegov odziv na Vidmarjeve besede je bil v dokumentih vodstva ZKS objavljen pod pomenljivim naslovom: »Mladi na kulturnem področju iščejo – vendar to ni antikomunizem«. ³⁵

³³ SI AS 1589, IV, t.e. 144, a.e. 354, Zapisnik I. seje začasne delovne skupine, ki je bila ustanovljena v skladu z zaključki razgovora o problematiki Drame SNG, ki je bil dne 21. novembra 1969, str. 14–15.

³⁴ SI AS 1589, IV, t.e. 6, Dokumenti Komunist, 20. 3. 1970, str. 14.

³⁵ Nav. d., str. 22–23.

V primerjavi s hitro spreminjajočimi se kulturnopolitičnimi obdobji prejšnjih dveh desetletij so bili izobraženci ob prelomu šestdesetih v sedemdeseta leta pod najmanjšim, skorajda neopaznim pritiskom političnih oblasti. Vstopanje raznovrstnih umetniških in znanstvenih usmeritev v slovenski kulturni prostor ob koncu šestdesetih let je bilo tudi posledica te (relativne) odprtosti. Tako so sproščeno ozračje občutili tudi izobraženci, in član uredništva *Kapelj* Tomaž Pavšič je leta 1970 zapisal: »Seveda se lahko tudi varam, da je že napočil čas, ko lahko vsi povemo brez strahu vse, kar mislimo«. (Pavšič 1970: 116) Zadovoljen je bil, da so mimo časi, ko so preveč poslušali Stalina in »vladajoča politična sila ali avantgarda, kakor se imenuje«, še ni spoštovala nazorske raznolikosti. Leta 1952 so denimo morali obsojati Kocbeka, ker so jim to »naročili tisti, ki ga niso nikoli brali in ki bi verjetno obsodili tudi maršala Tita, če bi jim kdo to ukazal«. V slabih dveh desetletjih pa je prišlo do takšnega preobrata, da so njihove kritike ponavljali tudi slovenski politiki. Ko so pred leti kritizirali neupoštevanje ustavnega položaja slovenščine, »so nas samozvani naprednjaki očrnili za nacionaliste in opozicionalce«, nekaj let kasneje pa »se s takimi stvarmi ukvarja ustavno sodišče, tovarišica Vida Tomšič idr.« (Pavšič 1970: 116–118).

Tudi študentske demonstracije, ki so marsikje v Evropi spodbudile val nasilja, so v Ljubljani potekale mirno, kar gre ob vodstvu študentske organizacije pripisati tudi umirjeni politiki in umirjenemu odzivu sil represije. Načelnik ljubljanske policije Janez Winkler je na primer ob demonstracijah leta 1971 »preslišal« namig, naj jih preprečijo, in je v nasprotju s tem organizatorje študentskih demonstracij povabil na pogovor, ob njihovem prihodu pa na mizo postavil steklenico viskija, kakršnega po njegovih besedah »pije tudi Tito«. Načelnik policije je upošteval študentske želje, rezervne enote policije, ki je bila v stanju pripravljenosti, pa mu kljub nekaterim provokacijam ni bilo treba poslati na ljubljanske ulice (Intihar 2019).

Uspešnost vstopanja različnih umetniških in znanstvenih usmeritev v slovenski kulturni prostor ob koncu šestdesetih let je bila, ob drugih notranjih in zunanjih vplivih, tudi posledica (relativne) odprtosti slovenske družbe za številne novosti. Dokler je v slovenskem političnem vrhu prevladovala skupina partijskih »liberalcev«, so bila vrata raznolikosti kulturne podobe odprta. Zamenjavi tega političnega vodstva v začetku sedemdesetih let je sledil tudi zaton takšne kulturnopolitične usmeritve in nov pogrom na kulturni sceni.

Arhivski viri in literatura

Arhivski viri

SI – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 1589 – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije

Literatura

- CIA, 1965: *Yugoslav Intellectuals Challenge the Regime: Special Report* (25 June 1965). Splet (dostop 10. II. 2019).
- GABRIČ, ALEŠ, 1998: Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. V: Stane Granda in Barbara Šatej (ur.): *Slovenija 1848–1998: Iskranje lastne poti*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. Str. 158–168.
- GABRIČ, ALEŠ, 2015: Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni. V: Zdenko Čepič (ur.): *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Str. 213–240.
- GABRIČ, ALEŠ, 2017: *Kaplje* v očeh politične oblasti. *Idrijski razgledi* 62, št. 1, str. 22–31.
- GABRIČ, ALEŠ, 2019: The Younger Generation's Magazines in the Eyes of the Communist Ideologues. *Review of Croatian History* 15, št. 1, str. 35–61.
- INTIHAR, ANJA, 2019: Če se že bomo tepli, se bomo tepli kot fantje na vasi – mož na moža. *Delo* 61, št. 258 (9. II. 2019), str. 22–23.
- PAVŠIČ, TOMAŽ, 1970: Politični sistem in človekova stiska. *Kaplje*, št. 20–21, str. 116–118.
- RAMŠAK, JURE, 2019: *(Samo)upravljanje intelekta: Družbena kritika v poznosocialistični Sloveniji*. Ljubljana: Modrijan.
- REPE, BOŽO, 1990: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- RIBIČ, IVAN, MATEJ BOR, TONE SVETINA idr., 1968: Demokracija da – razkroj ne! *Delo* 10, št. 306 (8. II. 1968), str. 5.
- SHER, GERSON S., 1977: *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington, London: Indiana University Press.
- TROHA, GAŠPER (ur.), 2008: *Literarni modernizem v »svinčenih« letih*. Ljubljana: Študentska založba, Društvo Slovenska matica.
- VIDMAR, JOSIP, 1965: Kultura in kulturna politika. *Teorija in praksa* 2, št. 1, str. 77–79.

Kriza revije *Problemi* leta 1968

ANDREJ TOMAŽIN

Povojna revijalna produkcija

ANNA BOSCHETTI UGOTAVLJA, da je bil za razvoj francoskega literarnega polja v dvajsetem stoletju najpomembnejši vzpon revij, saj so posegle v ravnotežje moči, predvsem z uveljavljanjem novih in avantgardnejših pozicij (Boschetti 1994: 51–65). Tudi po mnenju Taje Kramberger kulturne in literarne revije pomenijo »privilegiran predmet pri preučevanju dialektike literarnega polja in habitusov agensov, ki v njem delujejo« (Kramberger 2011: 105). Zato nam revije, »pri katerih je individualno vdeto v kolektivno, [...] dajo na vpogled vrsto manifestacij družbenega življenja v izbranem času« (nav. m.). Pierre Bourdieu opiše koncept literarnega polja kot prizorišče »konkurenčnih bojev, ki kažejo tendence k ohranitvi ali transformaciji polja sil« (Bourdieu 1994: 4–5). Poleg kapitala je eden od temeljnih konceptov Bourdieujevega razumevanja literarnega polja tudi moč. Moč je heteronomna, saj je v primeru obstoja različnih literarnih in kulturnih institucij temu polju notranja, zunanja pa je v primeru vpliva drugih polj, v katere je literarno polje vpeto. Prav vpliv zunanjih družbenih razmerij je razlog, da je literarno polje šibko. V manj avtonomnem polju namreč zunanji vplivi izraziteje oblikujejo njegova notranja razmerja, s tem pa onemogočajo, da bi se osamosvojilo (Bourdieu 1993: 30–38).

Ob rasti literarnega trga v 19. stoletju, ki je omogočila funkcijo profesionalnega pisatelja, so se uveljavile težnje, ki so se zoperstavile vplivu neliterarnih polj. Po Bourdieuju obstajajo »ekonomske razmere, ki vodijo k najbolj tveganim položajem intelektualne in umetniške avantgarde in ji omogočijo, da se trajno ohrani kljub odsotnosti sleherne finančne kompenzacije; poleg tega [obstajajo] tudi ekonomske razmere dostopa do simbolnega profita, ki se potem na krajši ali daljši rok spremeni v ekonomski profit« (Bourdieu 1994: 6). Tudi slovensko literarno polje se je začelo vzpostavljati v drugi polovici 19. stoletja in doseglo višjo stopnjo avtonomije že v Cankarjevi dobi (prim. Dović

2007: 116–142), po drugi svetovni vojni in revoluciji pa se je okrepila želja oblasti po neposrednejšem nadzoru kulturnih ustvarjalcev. Prav v teh razmerah so po Doviću poseben pomen dobile revije, saj se je v njih izrisal antagonizem med oblastjo in ustvarjalci: »Latentni konflikt med oblastjo in intelektualci je najboljše prišel do izraza v odnosu med revijami, ki so skušale premikati meje svobode govora – najprej na estetskem področju – in oblastjo, ki je s formalnimi in z neformalnimi sredstvi skušala ta gibanja zatreti.« (Dović 2007: 216) Zametek tega antagonizma je mogoče prepoznati že v pred- in medvojnem kulturnem dogajanju, zlasti ob razglasitvi kulturnega molka leta 1942.

Razglasitev kulturnega molka zaradi italijanske okupacije je vodila k prenehanju izhajanja revij; tako je »Juš Kozak [...] kot urednik ustavil izhajanje *Ljubljanskega zvona*, Ferdo Kozak *Sodobnosti*, Edvard Kocbek *Dejanja* in Janez Žagar *Modre ptice*« (Gabrič 1989: 388). Ta medvojna okoliščina je z revolucionarno spremembo političnega sistema po drugi svetovni dodelila reviji *Novi svet* osrednje mesto, saj je kot prva v nizu idejnih naslednic *Sodobnosti* »v povojnem času hitro kapitalizirala in operacionalizirala svoj predvojni in medvojni politični kapital« (Kramberger 2011: 146). Da je bila odločitev o ustanovitvi le ene splošne kulturniške revije tesno povezana s kontinuiteto politično-družbenega delovanja *Sodobnosti* pred drugo svetovno vojno, nakazuje tudi zapis Dušana Pirjevca, da se je »Boris Kidrič v letih 1945 in 1946 ogreval za misel o dveh revijah, vendar se ji je Juš Kozak tako odločno upiral, da se ni uresničila« (Pirjevec 1964: 1270).¹ Prav Juš Kozak je leta 1946 postal prvi urednik revije *Novi svet*; ta je začela izhajati v agitpropovskem obdobju, »ko so bili opazni že prvi resnejši politični pritiski po sodelovanju s Sovjetsko zvezo« (Štuhec 2001: 486). Revija je že s svojim imenom očitno spominjala na sovjetsko revijo *Novyj mir*.

Povojno kulturno politiko je do petdesetih let komunistična oblast oblikovala prek hierarhično urejenih komisij za agitacijo in propagando (agitpropov); partija je organizirala stanovska društva, obenem pa je z različnimi oblikami cenzure odstranjevala zanjo neustrezne avtorje in besedila (prim. Dović 2007:

¹ Predvojna vloga *Sodobnosti* se v povojnem času sklada predvsem z delovanjem *Novega sveta* (pozneje *Naše sodobnosti* in *Sodobnosti*), s tem pa je v opoziciji s heterogenim kritično-refleksivnim družbenim habitusom (kakor ga imenuje Kramberger) revij *Beseda*, *Revija 57*, *Perspektive*, deloma *Problemov* in študentske *Tribune*.

206–210; Gabrič 1991: 479–650). Na začetku petdesetih je »vodilne ideologe [najbolj] motila revija *Beseda*, ki naj bi bila dekadentna, razvratna in nevredna delavskega denarja« (Dovič 2007: 208).

Šibkost literarnega polja v petdesetih letih ponazarja Boris Zihelr, ki je »že v začetku 1952 na CK ZKS govoril o sankcijah za revijo *Beseda*, saj 'gre tu za grupo ljudi, ki je od političnega življenja popolnoma odtrgana'« (Gabrič 1995: 60). Navedel je več možnosti: »Ali se pusti revijo propasti tako, da se ji ne da več subvencije, ali pa z administrativnimi ukrepi onemogočiti sodelovanje belogardistov ali nadomestiti z revijo[,] ki bi [jo] imela Partija popolnoma v rokah.« (Nav. d.: 60–61) Oblast je povod za administrativno zarttje revije, tj. ukinitve subvencije, našla leta 1957 v *Zlatem poročniku* Lojzeta Kovačiča, ki naj bi literarno napadel jugoslovansko armado (prim. Štuhec 2001: 493). Po drugi strani je na začetku petdesetih Zveza komunistov ustanovila revijo *Mlada pota*, namenjeno mladim; »politični vrh je svoje revije obilno subvencioniral in jim omogočal visoko naklado ter tako z mehкими metodami skušal zmanjšati javni vpliv spornih idejnih tokov« (Dovič 2007: 209). Novembra 1952 so po »VI. kongresu Partije [...] v Zagrebu ukinili agitpropovski aparat« (Gabrič 1995: 5), in prva ideološka odjuga je trajala do leta 1956, ko je vodstvo ZKJ po Djilasovem primeru ocenilo, da nadzor komisij SZDL ne zadošča, zato je ustanovilo zvezno in republiške ideološke komisije Partije; za vodjo slovenske je bil imenovan Zihelr (nav. m.).

Sredi petdesetih let so se v partijskem vrhu pojavila stališča, drugačna od Zihelrovih (prim. Gabrič 1995: 123). Zastopala sta jih zlasti Stane Kavčič in Boris Kraigher. V nasprotju z »Zihelrom je Kraigher poudaril avtonomijo kolektiva, upravni odbori pa naj se ne bi toliko vtikali v delo ustanov« (Dovič 2007: 209), a že poznejše ukinitve *Besede*, *Revije 57* in *Perspektiv* kažejo, da je nadzor Partije »praktično do sredine osemdesetih ostajal oster in nenavadno skrben« (nav. m.). *Revija 57* je po »izidu šestih števil (številka 5/6 je bila zapečnjena) nehala izhajati in konec leta 1958 je bil njen uredniški odbor razrešen« (Štuhec 2001: 494). Ker je pozneje v *Perspektive* (1960–1964) prestopilo več nekdanjih sodelavcev *Besede* (1951–1957) in *Revije 57* (1957–1958), jo je že od začetka spremljala ideološka komisija Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije.²

² Da gre za »ozko kulturniško revijo in [...] revijo, ki je od ZK popolnoma [sic!] neod-

Božo Repe omenja, da je »Boris Majer za zvezno partijsko komisijo [...] pripravil filozofsko analizo dotedanjega izhajanja *Perspektiv* pod naslovom 'Idejni profil Perspektiva i kritika zvanične slovenačke filozofije'« (Repe 1990: 17). V njej je Majer podčrtal, da je »ideološko-politična platforma revije [...] slonela predvsem na prispevkih Tarasa Kermaunerja« (nav. m.), obenem pa je priznal sodelavcem revije »nedvomno nadarjenost in željo sodelovati pri revolucionarnem spreminjanju sveta« (nav. po Repe 1990: 18). Vse kritičnejše prispevke *Perspektiv*, predvsem na račun kmetijske politike, je partijska oblast ožigosala kot »djilasovstvo«, kar je pomladi 1964 vodilo v prepoved zadnje številke revije; na zaporno kazen sta bila obsojena Jože Pučnik, avtor članka *O dilemah našega kmetijstva*, in tedanji odgovorni urednik Tomaž Šalamun – prvi zaradi sovražne propagande, drugi zaradi pesmi *Duma 64*.³

Ta represivni poseg je izzval ponovitev uporniške geste iz leta 1942 – sodelavci *Perspektiv* so v poslanici razglasili svoj kulturni molk. A njim ni uspel. V poslanici so Peter Božič, Lojze Kovačič, Marjan Rožanc, Veljko Rus, Dominik Smole, Rudi Šeligo, Dane Zajc, Vital Klabus in Taras Kermauner zapisali: »Ker ne moremo na drugačen način izraziti svojega globokega nestrinjanja s postopki, ki smo jim priča, in je objavljanje naših del in spisov postala zgolj navidezna dejavnost in tiho odobravanje takšnega stanja [...], se takemu sodelovanju odrekamo, dokler ne pridemo do spoznanja, da se je stanje spremenilo.« (Nav. po Kermauner 1983: 104) K temu je Kermauner pripisal: »Začeli smo živeti v rezervatu in hitro spoznali, da brez obzira na resničnost vsega, kar smo zapisali, to v družbenem življenju ne pomeni popolnoma nič.« (Nav. m.)

Na ukinitvev *Perspektiv* se je odzvalo uredništvo *Sodobnosti*, kar je vodilo k razrešitvi glavnega urednika Dušana Pirjevca. Med letoma 1960 in 1964 so se v reviji, ki se je kot neposredna naslednica *Novega sveta* leta 1963 iz *Naše sodobnosti* preimenovala nazaj v *Sodobnost*, dogajale občutne spremembe. Že leta

visna« (Lukšič 2004: 70), je v luči navedenih dejstev nemogoče govoriti.

³ Na zahtevo Državne založbe Slovenije kot izdajatelja revije je bil aprila 1964 prejšnji uredniški odbor na čelu s Kermaunerjem in Zajcem zamenjan, a številka 38/39 vseeno ni izšla, saj je DZS v mnenju, ki je izšlo v *Naših razgledih* z dne 9. maja 1964, zapisala, da skuša »ozka skupina v reviji spretno izkoriščati mlade sodelavce v uredništvu za politično reakcionarne namene in zato založba ne more prevzeti odgovornosti za nadaljnje izhajanje revije.«

1955 naj bi začelo *Naši sodobnosti* pod uredništvom Ferda Kozaka in Zihlerla primanjkovati gradiva za objavo, zato je izvršni odbor Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije za glavnega in odgovornega urednika imenoval Draga Šego. Kot piše Pirjevec, je tedaj začela »po novem modelu revijalnega tiska [ki so ga pozneje uresničevale *Perspektive*, op. a., ...] dozorevati misel o drugačnem načinu urejanja revije« (Pirjevec 1964: 1271). Ob koncu leta 1960 se je namreč kot odločilni organ revije uveljavil zbor sodelavcev, ki voli uredniški odbor in mu je uredništvo tudi odgovorno. Tedaj so se začeli pojavljati očitki, da se je revije polastilo nekaj posameznikov (prim. Pirjevec 1964: 1272). Zaradi očitkov so se konec leta 1963 odločili ustanoviti dvajsetčlanski uredniški odbor, v katerem »funkcija nekdanjega glavnega urednika ni bila več potrebna, [...] zaradi pravnih predpisov pa je bilo treba ohraniti naslov odgovornega urednika« (nav. d.: 1272). To mesto sta zasedla Pirjevec in Šega, a ju je ideološki odbor SZDL že 8. marca istega leta odstavil. Glavna očitka nasprotnikov uredništva *Sodobnosti* sta bila, da se je revija »zadnje čase vedno bolj zapirala vase« (nav. d.: 1273) in se je s tem »spremenila v glasilo ozke skupine, ki ni drugega kot čisto navadna klika« (nav. m.), ter da se je revija Društvu slovenskih književnikov kot prvemu izdajatelju revije *Novi svet* »odtujila, da njegovi člani nimajo kje objavljati in da društvo nima nobenega neposrednega vpliva na revijo več« (nav. d.: 1274). Pirjevec je odgovoril, da bi logika SZDL, ki je manihejsko ločevala na naše in vaše, privedla do

formalizirane notranje shizme, ki bi v svojih najbolj grotesknih skrajnostih imelo nekako tole podobo: na eni strani prominentni kulturni delavci brez madeža na sebi, na drugi strani ad hoc sodelavci, obremenjeni s temnim žigom dvomljive preteklosti. V konkretnem položaju in v zvezi z bodočnostjo revije bi takšna shizma resno ogrozila sam obstoj revije, zato se je bilo treba shizmi izogniti, kar je bilo možno doseči le s svojevrstno diferenciacijo, zaradi česar je proces devalvacije krenil v novo smer. Ta nova smer je zahtevala najprej, da struktura in fiziognomija revije nista mogli obveljati za plod skupnega prizadevanja celotnega t. j. razmeroma širokega kroga sodelavcev, pač pa sta se morali spremeniti v neprijetni rezultat ozke skupine ali samo nekaj posameznikov, kar pomeni, da se je moralo izvršiti zoževanje odgovornosti. (Nav. d.: 1276)⁴

⁴ S tem so se pokazale prve razpoke v razumevanju splošnosti revij. Ker skupin okrog posameznih revij še ni bilo mogoče vsebinsko razdeliti, je prihajalo do prisilnih sprememb v uredništvih. Sredi šestdesetih let je diferenciacija potekala diahrono, pri poznejšem razcepu *Problemov* pa sinhrono – fragmentacija na grupacije na specifična polja je bila sočasna.

V obdobju sprememb v *Sodobnosti* in začetkov *Perspektiv*, natančneje leta 1962, so bili pod okriljem Centralnega komiteja Ljudske mladine Slovenije (CK LMS) ustanovljeni *Problemi* kot naslednik *Mladih potov*. CK ZKS je ustanovitev ostro kritiziral, češ da so – po Ziherlovih besedah na seji CK ZKS z dne 16. 10. 1962 – »mladinci to naredili potihem« (Repe 1990: 20): to pomeni, da ustanovitelji tega niso uskladili s CK ZKS. Na isti seji se je v bran *Problemom* postavila Vida Tomšič, češ da je šlo za »grup[o] ljudi, ki je sebe ocenila tudi na zadnjem kongresu CK LMS kot glavne polemike proti *Perspektivam*, kot edine, ki izhajajo s pozicije marksizma. [...] To so bili Vladimir Kavčič, Debenjak, Dokler in nekateri drugi. To so sicer mlajši ljudje, ne pa več mladinci, ki so sodili, da je treba odkrito braniti marksizem proti *Perspektivam*« (nav. m.).

Ziherl je označil enega od tekstov v prvi številki revije za škandaloznega, vendar ni jasno, ali je mislil na Kavčičev *Stolp v Babilonu* ali zapis uredništva na zadnji platnici, saj je omenjal »uvodnik«. Kavčičeva proza simbolno preigrava motiv nedokončanega babilonskega stolpa,⁵ s čimer morda namiguje na fragmentiranje družbenega tkiva in nezmožnost »dospeti do neba« (Kavčič 1962: 6). Zapis uredništva bolj neposredno polemizira s *Perspektivami*, ko opozarja na pereči problem samozadovoljnega intelektualističnega sprenevedanja. Osrednje vodilo Ziherlove opazke je tako verjetno prav ta kritika *Perspektiv*.

Po ukinitvi *Perspektiv* leta 1964 je v naslednjih dveh letih iz vzponom liberalistične struje ZKS pod vodstvom Staneta Kavčiča – ki je sicer neposredno sodeloval pri ukinitvi *Perspektiv* – večina njenih sodelavcev prešla k reviji *Problemi*. S tem prehodom se je okrepila tudi mlajša generacija sodelavcev *Problemov* (s svojimi osrednjimi akterji, denimo Zagoričnikom in Šalamunom, je sodelovala že v *Perspektivah*), ki je na Slovenskem uvajala nove literarne zvrsti in smeri: konkretno poezijo, neoavantgardistične tendence, strukturalizem, neomarksizem in francoski novi roman. Leta 1965 so k *Problemom* tako pristopili Pirjavec, bivši urednik *Sodobnosti*, pa tudi nekdanji perspektivovci Peter Božič, Rudi Šeligo, Irena Pučnik, Jože Snoj in Janez Jerovšek. Leta 1966 so se jim pridružili še Dušan Jovanović, Veno Taufer,

⁵ »Vezi med posameznimi gradbišči [pa] so se polagoma popolnoma prekinile, [...] [in] enostavno niso verjeli, da bi bilo mogoče zgraditi stolp do neba, kajti oni so že tudi o nebu nekaj vedeli, vseeno pa so verjeli, da bodo v teh stolpih lahko prebivali.« (Kavčič 1962: 6)

Braco Rotar, Aleš Kermauner, Saša Vegri, Spomenka Hribar, Taras Kermauner, Veljko Rus in Ivo Urbančič. S tem se je med letoma 1965 in 1968 sestava sodelavcev precej spremenila, tako da je vpliv izgubila ustanovna trojica *Problemov* (Kavčič, Debenjak in Dokler).⁶

Revija *Problemi* v začetku letu 1968

Spomladi leta 1968 se je v uredništvu *Problemov* zgodil razkol, o katerem je Urbančič, njegov član, v *Tribuni* dne 18. 3. 1968 zapisal, da se je pokazalo, »da *Problemi* s svojo vsestransko odprtostjo zamegljujejo diferenciranost v naši kulturi in s tem še povečujejo njeno že tako veliko amorfnost« (Urbančič 1968: 2). Izhodiščni program revije je bil po njegovem

neekskluzivnost, odprtost za različna miselna, estetska in literarno-kritična snovanja v naši kulturni sredini, skratka omogočanje, ohranjanje in širjenje zoženega komunikacijskega prostora v kulturi. Tak program revije je bil zelo pozitiven, vendar so bile v njem že od vsega začetka kali, ki so morale pripeljati prej ali slej do neogibnih konfliktov. Vsesplošna odprtost kot revialni program je namreč že sama po sebi in še posebej v naših razmerah zelo labilna in občutljiva struktura. Vsaka živa miselna, estetska in kritična usmeritev se pač po svoji imanentni logiki želi jasno izraziti, se izdiferencirati od drugih in se tako uresničiti – »izživeti«. To pa v naših razmerah, v objektivni situaciji naše kulture, v celoti najpogosteje zaradi različnih razlogov ni mogoče. (Urbančič 1968: 2)

Povod za konflikte v uredništvu je bilo vztrajanje glavnega urednika Kavčiča in sekretarja redakcije pri izključitvi Braca Rotarja iz uredniškega odbora zaradi njegove objave v tržaškem *Mostu*, »češ da je *Most* politično sumljiva revija, ker jo denarno podpira CIA« (Urbančič 1968: 2). Urbančičeva interpretacija dogodka v luči njegove teze, da se gibanja znotraj določenega kulturnega sistema diferencirajo, se cepi v dve alternativi. Ob vzniku problema se je »pokazala dilema: ali z vztrajanjem proti predlogu [za razrešitev Rotarja, op. a.] razrušiti dotedanji koncept vsesplošne odprtosti revije ali pa s popuščanjem samovoljnimi interpretacijam [predvsem glavnega urednika Kavčiča, op. a.]

⁶ Trojica osrednjih akterjev *Problemov* med letoma 1962 in 1968 je pozneje prestopila k reviji *Prostor in čas*, ustanovljeni leta 1969 z namenom »ponuditi prostor objavljanja precej obsežni skupini književnikov in publicistov, predvsem srednje in starejše generacije, ki je po prevzemu uredništva revije *Problemi* s strani avantgardistično usmerjene mlade generacije ostala brez matične revije« (Ramšak 2013: 135).

Rotarjevega objavljanja v *Mostu* tako usmeritev revije ohraniti« (Urbančič 1968: 2). Odrprtost revije se zaplete v dvojni vozel, predvsem zaradi različnih interpretacij, kaj odrprtost zares pomeni.⁷ Poznejša Urbančičeva ideja odrprtosti revije leta 1968 predpostavlja ohranitev Rotarja in Zagoričnika (ta je prav tako objavil svoj prispevek v *Mostu*) v uredništvu. Tako se sicer ohrani odrprtost revije, kot jo vidi Urbančič, a se obenem poruši odrprtost, kot jo razume Kavčič; s tem se »neformaln[i] staln[i] skupin[i] v uredništvu dovoljuje, da bi ohranila sebe kot edinega legitimnega nosilca koncepta vsesplošne odrprtosti revije« (Urbančič 1968: 3), obenem pa s popuščanjem tej »neformalni stalni skupini« pravzaprav nakazuje ohranitev usmerjenosti *Problemov*, ki daje vtis odrprtosti.

Obče mesto odrprtosti pa ne le postavi vprašanje različnih interpretacij, temveč se kaže tudi kot strukturno mesto, na katerem je investicija posameznikov zadostna le v primeru, da se odrprtost veže na širše družbene strukture (tj. državo, narod, kulturno proizvodnjo itn.). Antinomije, ki se pri tem ustvarjajo, so najvidnejše v Urbančičevi interpretaciji, ki se očitno zavzema za nujnost enotnosti pri t. i. odrprtosti. V njegovem vztrajanju, da je razrešitev Rotarja in Zagoričnika krivična, je mogoče opaziti, da odrprtost kot strukturno mesto razpade šele tedaj, ko razpade konsenz o njej. Odrprtost se prevesi v zaprtost, ko sklepi uredništva postanejo neveljavni, pa čeprav je po Urbančičevih besedah to uredništvo predvsem »neformalna stalna skupina«, ki po njegovem že v temelju spodkopava odrprtost. Urbančič šele z verjetjem v celovitost uredništva revije zagotovi njeno odrprtost, čeprav obenem verjame, da uredništvo na takšen način ne more več obstajati.

V bran koncepta odrprtosti *Problemov* je stopil Janez Dokler, eden od ustanovnih članov, ko je v *Tribuni* dne 18. 3. 1968 zatrdil, da je koncept revije »izključeval zbiranje sodelavcev po principu estetskih ali socialnih grup in če se bo ta princip v prihodnje v reviji uveljavil, to ne bodo več *Problemi*, kakršni so bili zamišljeni. V samem jedru koncepta [...] je bila zahteva po depolitizaciji kulture« (Dokler 1968: 2). S tem se je obregnil ob *Perspektive* ter njihovo pregovorno ekskluzivnost in vpetost v vprašanja politike, ki sta privedli do njene ukinitve. Glede na povojno enotnost kulturne politike se vpraša »zakaj namesto vseh obstoječih revij v tej 'enotni narodni skupnosti', za to eno samo

⁷ Tudi poznejša sprememba v uredništvu *Problemov* se sklicevala na koncept odrprtosti, pri čemer pa se je pokazalo, da je takšna odrprtost možna le prek notranje fragmentacije.

narodno kulturo (dveh dejansko ni), ne ustanovimo ene same velike kulturne revije, namesto da si vsak želi svojo, takšno, s katero se bo lahko identificiral v 'okoliščinah konstituirane estetske ali socialne grupe'. (In seveda, kot je slovenski običaj, to grupo razglašal kot edino legitimno nosilko ene same nacionalne kulture.)« (nav. m.).

Omenjena enotnost več let preveva različna uredništva, saj v svoji občosti združuje tako izhodiščni koncept odprtosti *Problemov* iz leta 1962 kot tudi t. i. platforme za spontane izraze družbenega delovanja, o katerih še 1970 piše Močnik. Vendar se obe koncepciji odprtosti – tudi v luči političnega dogajanja in sprememb družbenih silnic – razlikujeta po dojemanju politizacije. V primeru *Problemov* med letoma 1962 in 1968 namreč depolitizacija kulture pomeni neposreden vpliv oblasti na enega od osrednjih agensov literarnega polja: oblast je zaradi strahu pred drugačnim razumevanjem politične stvarnosti onemogočala politično delovanje tistim revijam, ki so kulturo dojemale izven tovrstnih okvirov. Odprtost v Doklerjevem razumevanju naleti na svoje meje, s tem pa tudi na meje avtonomije literarnega polja, prav zaradi uveljavitve manjših skupin, ki imajo politično agendo, delno nasprotno oblasti.

Drugi povod za razkol v uredništvu *Problemov* na začetku 1968 je bil predlog, da se v uredništvo sprejme Pirjevca in Tarasa Kermaunerja. Predlog je glavni urednik Kavčič že vnaprej zavrnil, obenem pa s sekretarjem redakcije informacijo o tem brez vednosti uredniškega odbora predal CK Zveze mladine Slovenije (prim. Urbančič 1968: 2). Kot je zapisano v *Zabeleškah o sestanku uredništva »Problemov«* (povzemajo sestanek uredniškega odbora s predstavniki CK ZMS), ki jih je podpisal Milan Kučan, so bili proti vključitvi Pirjevca »Kavčič, Dokler, Kerševan, Debenjak«. ⁸ Predsedstvo CK ZMS je bilo proti vstopu močnih in avtoritativnih osebnosti, saj bi te ogrozile razglašeno odprtost revije. Kučan, poznejši predsednik predsedstva CK ZMS, je 1. aprila 1968 v *Tribuni* zapisal, da je Janez Kocijančič, tedanji predsednik CK ZMS, na sestanku Pirjevcu, kandidatu za uredništvo *Problemov*, odgovoril, da »[r]evija *Problemi* z uveljavljanjem principa odprtosti omogoča objavljanje literarnih in družboslovnih prispevkov posameznikov iz različnih miselnih in estetskih tokov. Vključitev močnih avtoritativnih osebnosti v uredništvo bi lahko pomenilo prevlado ene ali druge skupine nad ostalimi in s tem ekskluzivnost revije«

⁸ ARS, fond SI AR 538, AŠ 150, AE 20.

(Kučan 1968a: 2). To se ujema z zapisom v dokumentu *Zabeleške o razgovoru z Dušanom Pirjevcem*.⁹ Izkazalo se je, da je bila Kermaunerjeva in Pirjevčeva kandidatura v tistem trenutku ne le politično neizvedljiva, temveč je tudi formalno nasprotovala konceptu odprtosti, zagotovljeni za notranjo enotnostjo revije. Protislovje odprtosti in prevlade posamezne skupine v uredništvu je bilo nedvomno posledica izkušnje s *Perspektivami* in *Sodobnostjo*, kjer sta imela prav Kermauner in Pirjavec vodilno vlogo. Ti reviji sta prevpraševali vplive oblasti na literarno polje in kritizirali njeno delovanje.

Krepitev notranjega protislovja revije *Problemi* in vse večje nezadovoljstvo sodelavcev sta 26. marca 1968 privedla do formalne razčlenitve revije. Zgodila se je na prvi seji novoizvoljenega uredništva na podlagi predhodne odločitve uredniškega odbora. V dokumentu *Informacija o aktivnosti centralnega komiteja Zveze mladine Slovenije med 17. in 18. plenarno sejo CK ZMS (od 29. 1. 1968 – 29. 3. 1968)* je zapisano, da so imela »[p]rincipialna nasprotja glede koncepta revije *Problemi* [...] za posledico izrazito polarizacijo sil znotraj uredniškega odbora«.¹⁰ Polarizacija je prerasla v »hude osebne konflikte«,¹¹ o katerih priča tudi Kučan v *Zabeleškab o sestanku uredništva »Problemov«*. V njih piše, da je postalo »vzdušje [na sestanku uredništva, op. a.] sila nedemokratsko in netolerantno«.¹² Člana uredništva Urbančič in Milan Pintar sta trdila, da »je kriv vsega CK ZMS, ki birokratsko posega v kulturno sfero, in mu ljudje, kot sta onadva, služita samo za demokratsko fasado«; »ker Urbančič in Pintar o fiziognomiji uredniškega odbora in o številu članov nista hotela razpravljati, [...] je Kavčič predlagal, da imenujeta uredniški odbor izdajatelja«.¹³ Predsedstvo CK ZMS je pooblastilo »svoja člana, Milana Kučana in Mitjo Rotovnika, da v sodelovanju s predstavniki drugega izdajatelja revije *Problemi* UC ZŠS in člani dosedanjega uredniškega odbora sestavijo predlog za nov uredniški odbor revije *Problemi*«.¹⁴ Pri tem je imela

[s]kupina, ki je bila zadolžena za sestavo predloga za nov uredniški odbor [...], precej težko nalogo, saj so bili duhovi tako nepomirljivi, da je bilo nujno izločiti iz predloga

⁹ Nav. m.

¹⁰ ARS, fond SI AR 538, AŠ 153.

¹¹ Nav. m.

¹² ARS, fond SI AR 538, AŠ 150, AE 20.

¹³ Nav. m.

¹⁴ ARS, fond SI AR 538, AŠ 153.

del bivših urednikov. Na osnovi analize o razvitosti demokratizma pri urejanju revije ter poglobitev nekaterih temeljnih elementov koncepta revije je skupina pripravila predlog, ki je bil z dvema dopolnitvama na zboru sodelavcev tudi sprejet. Zbor sodelavcev revije *Problemi* je potrdil pravilnost političnih stališč CK ZMS in UO ZŠS glede urejanja in koncepta revije *Problemi*.¹⁵

Od revije splošnega tipa do platforme za različna strokovna področja in skupine

Novoizvoljeno uredništvo *Problemov* je v *Tribuni* 1. aprila 1968 zagotovilo, da

[p]o vsebini ostajajo *Problemi* splošna revija, ki vključuje vsa področja, vendar naj bo to vključevanje smiselno, tematsko prirejeno, stilno in vsebinsko bolj čisto. Da bi uredniški odbor lahko uspešno izpeljal to splošno usmeritev, je bil sprejet sklep, da se razdeli v štiri področne skupine. V skupini za literaturo in likovno umetnost so: Iztok Geister, Niko Grafenauer, Dušan Jovanović, Saša Vegri, Franci Zagoričnik; skupino za literarno-umetnostno teorijo in kritiko sestavljajo: Taras Kermauner, Lado Kralj, Andrej Medved in Rastko Močnik. Sociologijo in politologijo urejajo: Ivan Hvala, Marko Kerševan, Rudi Rizman in Marjan Tavčar, v skupini za filozofijo pa so: Spomenka Hribar, Milan Pintar, Ivo Urbančič in Mitja Rotovnik. (Uredništvo Tribune 1968: 1)

Vladimir Kavčič, ustanovni član in glavni urednik *Problemov* do leta 1968, je pozneje trdil, da je prevzem revije *Problemi* delo Rotovnika, tedanjega predsednika komisije za idejno-politično delo, ki je

zamenjavo kar organiziral in izpeljal, [...] na zboru sodelavcev se je pojavila množica, kar polna dvoranica, kar se dotlej še ni zgodilo, mladih ljudi, potencialnih bodočih sodelavcev revije, med njimi pa razen urednikov ni bilo nobenega od sodelavcev, ki so vsa leta s svojimi deli polnili in oblikovali revijo, [...] večina članov novega uredništva odbora na izvolitvi ni bila prisotna, verjetno so svoj pristanek na sodelovanje izrekli že prej. (Kavčič 2000: 136–138)

Na zamenjavo uredništva je bistveno vplival CK ZMS, kar potrjujejo Kavčičev spominski zapis in arhivski dokumenti; *Problemi* so torej svojo uredniško politiko zamenjali ob neposredni podpori oblasti. Kavčič je o novem uredništvu pripomnil, da je bil

¹⁵ Nav. m.

njihov glavni namen [s pripombo uredništva v številki 65/66] prikriti nemoralno dejstvo, da se je skupina iz bivših *Perspektiv* s pomočjo političnih manipulatorjev dokopala do revije tako, da je iz nje izrinila in s tem publicistično onemogočila skupino, ki je revijo ustanovila, šest let polnila z izbranim gradivom, ki je bilo v tistem času strokovno in umetniško relevantno in večinoma v kritičnem odnosu do obstoječega sveta. (Kavčič 2000: 141)

Bolj kot omenjeni spopad skupin se zdi pomembna formalna razrešitev problema odprtosti. Kavčič je opozoril, da se je revija odpovedala splošnim družbenim temam in obljubila »da delo, misel in poezija ne bodo več instrument spopadov med grupami, torej tudi z grupo na oblasti ne« (Kavčič 2000: 142). Pripomnil je, da je bilo v *Problemih* »nekaj poskusov tematiziranja problematike in njihove delitve po strokah. Toda v naših razmerah ti poskusi niso mogli nadomestiti revije splošnega tipa« (nav. m.). Dušan Jovanović je pozneje v zapisu o tribuni *Estetski programi revij* na tretjem programu Radia Beograd menil, da se je »delitev na štiri osnovna področja, in sicer na sociologijo, filozofijo, literaturo in publicistiko, [...] po našem mnenju v glavnem ugodno odrazila, saj je revija kot celota izgubila svoj tradicionalistični pomen in je pričela funkcionirati v prostoru na koherentnejši način« (Jovanović 1970: 22). Milan Pintar je dodal:

Nam ni do tega, da bi izvajali kritiko vsega obstoječega v tej politični dimenziji, ni nam do tega, da bi bili konstruktivni in revolucionarni v politično-ideološki dimenziji. Do tega nam je, da skušamo odpreti pota za vse tisto, kar prihaja na vseh področjih, za tisto, kar je imanentno na teh področjih, a ni ravno tako imanentno organizaciji družbe v celoti. Naj se vrnem k programu uredništva, to je k programu vsakega teh področij, vsake revije, saj lahko trdimo, da imamo v *Problemih* štiri revije, ki jih organiziramo v eno samo. V tem je program uredništva: omogočiti, da obstaja vsako teh področij samo zase in hkrati z ostalimi področji, s svojimi lastnimi problemi in v kontekstu s problemi vseh področij, da skupno nastopa kot organizirano področje, kot področje, ki more povedati nekaj novega, ne samo iz sebe in samo o sebi, ampak tudi za celotni prostor, v katerega vstopa. (Pintar 1970: 23)

Notranja nesoglasja so se na marčevski seji revije *Problemi* leta 1968 razrešila v navzven nevtralni razdelitvi na štiri podskupine (literatura in likovna umetnost; literarno-umetnostno teorija in kritika; sociologija in politologija; filozofija). Problem »avtoritativnih in močnih osebnosti« je bil tako rešen s fragmentacijo revijalnih rubrik in njihovih področnih urednikov (že na začetku je bil v uredniški skupini Kermauner, pozneje se je pridružil Pirjevec); kot pokaže Pintar, se je ohranila tudi dikcija o depolitizaciji kulture iz obdobja 1962–1968.

Pomembno je, da pod okriljem *Problemov* zaživijo štiri revije, ki niso razdeljene po grupah sodelavk in sodelavcev, temveč formalno, po strokovnih področjih, kar delno sovпада z različnimi strokovnimi usmeritvami.

Obravnavata katere koli tematike je znotraj »stilno in vsebinsko bolj čist[e]« (Urbančič 1968: 2) revije zaradi formalne delitve področij onemogočala neposredno sodelovanje. Fragmentacija, ki se je pozneje izrazila s spremembo poimenovanj strokovnih področij (*Problemi – Literatura, Problemi – Eseji, Problemi – Razprave, Problemi – Aktualnosti*), je omogočila ohranitev koncepta »neekskluzivnost[i], odprtost[i] za različna miselna, estetska in literarno-kritična snovanja v naši kulturni sredini« (Urbančič 1968: 2). Takšen je bil tudi revijalni koncept CK ZMS. Fragmentacija *Problemov* je potrdila starejšo Pirjevčevu ugotovitev, da v *Sodobnosti* »struktura in fiziognomija revije nista mogli obveljati za plod skupnega prizadevanja celotnega t. j. razmeroma širokega kroga sodelavcev, pač pa sta se morali spremeniti v neprijetni rezultat ozke skupine ali samo nekaj posameznikov, kar pomeni, da se je moralo izvršiti zoževanje odgovornosti« (Pirjavec 1964: 1276).

Problemi so izzvali soočenje s konceptom grupe. Kermauner se denimo spominja, da je »za čas sartromarksističnega perspektivovstva živel v grupi, za časa strukturalizma pa se je nekdanja grupa razšla, ostalo pa je sodelovanje, sorodna usmerjenost, bili smo proizvodna dejavnost, ki je morda kazala zunanje lastnosti grupe, vendar to v svoji notranjosti ni bila, vsak je odgovarjal sam zase, revija pa je bila institucija, v katero smo se vpisovali kot posamezniki« (Kermauner 1983: 79). Po drugi strani je Močnik razumel *Probleme* kot platformo spontanih pojavov v družbi:

[k]ot uredniški odbor stojimo pred ustvarjalnimi iniciativami, ki se nam kažejo docela spontane. Zdaj se moramo odločiti, katere iniciative bomo socializirali. To pomeni: omogočiti jim širše objavljanje. V praksi se to kaže tako, da skušamo najbolj koherentne in najbolj konsekvantne ustvarjalne strukture v Sloveniji integrirati v naše delo ter da jih koherentno, kakor se pojavljajo, predstavljamo javnosti. Tako predstavljamo neko skupino ali neko akcijo, akcijo v sociologiji ali filozofiji v eni številki, in tako je mogoče trditi, da se pojavlja naša revija kot diskontinuirana vrsta specializiranih ali specialnih številk. Mi ne priznavamo mita kontinuiranega ustvarjanja. (Močnik 1970: 22)

Tudi Poročilo o poslovanju revije »Problemi« v letu 1969 in o njeni programski usmerjenosti letos Nika Grafenauerja iz leta 1970 potrjuje, da

zajema revija zelo širok splet ustvarjalnih hotenj in prizadevanj, bodisi da se ta hotenja in prizadevanje uveljavljajo individualno bodisi da nastopajo v okviru posameznih grup. Vse to je tudi narekovalo poseben koncept urejanja revije: na eni strani so se v literarnih številkah grupirali prispevki posameznih literarnih skupin, na drugi strani pa je takšen način urejanje omogočil med teoretskimi številkami strokovno diferenciacijo po področjih.¹⁶

Takšno razmišljanje o enakovrednosti tokov naleti na protiargument že čez slabih pet let, maja 1975. Trojica anonimnih avtorjev (Rastko Močnik, Slavoj Žižek, Braco Rotar) v članku *Nekaj pripomb o sedanjih razmerjih razrednega boja na področju književne produkcije in njenih ideologij* jasno loči teoretsko ustvarjanje od literature in vzpostavi med njima jasno ločnico (Močnik idr. 1975: 1–10). Avtonomija literature znotraj revije *Problemi*, o kateri razpravlja Andraž Jež, ima tako jasno zgodovino: izločitev literature sredi sedemdesetih let in poznejša težnja k avtonomiji sta začeli svojo pot prav z delitvijo na strokovna področja ob koncu šestdesetih. Po Ježu prizadevanje za avtonomijo literature ni

izhajalo le iz distanciranja od tradicionalnega slovenskega književnega angažmaja, ki ga je Dušan Pirjevec posplošujoče imenoval »prešernovska struktura«, temveč je bilo najbrž v nemajhni meri povezano s situacijo v reviji. *Problemi – Literatura* so bili namreč literarni krak revije poudarjeno strukturalistične oziroma teoretskopsihoanalitične usmeritve, lacanovski filozofi pa so bili z literati in literarnimi uredniki več kot petnajst let v nadvse ambivalentnem odnosu. Literarne izdaje so skozi 70. leta v mnogočem pomenile odmik od teoretske baze revije, k temu pa je v nemajhni meri prispevalo napeto razmerje med filozofsko koncepcijo *Problemov* in literarno avtonomijo, ki so si je v literarnih izdajah revije vse bolj jasno želeli pisci. (Jež 2012: 328)

Razdelitev revije na področja je razvidna že v decembrski številki leta 1969, v pregledu letnika na zadnjih straneh: »[Š]t. 73–74, januar, februar: Sociologija; št. 75, marec: Literatura; št. 76, april: Filozofija; št. 77–78, maj, junij: Literarna teorija; št. 79, julij: Literatura; št. 80–81, avgust, september: Filozofija; št. 82, oktober: Literatura; št. 83, november: Literarna teorija; št. 84, december: Literatura.« S tem je uredništvo pokazalo, da je do spremembe zares prišlo. V skladu s tem se je spremenil tudi podnaslov revije: iz *Revije za kulturo in družbena vprašanja* se je preimenoval v *Časopis za mišljenje in pesništvo*. Postopno so se področja osamosvajala in pridobivala avtonomijo. S *Problemi* št. 98/99

¹⁶ ARS, fond SI AS 538, AŠ 180.

(1971) se je vzpostavila sekcija *Problemi. Razprave*, urednik tega zvezka je Braco Rotar. S št. 109 so se odcepili *Problemi. Literatura*.¹⁷

Pirjevčeva napoved ob *Sodobnosti* se je torej uresničila v pomembnem obdobju med jugoslovanskimi študentskimi protesti in koncem liberalne odjuge na začetku sedemdesetih let. Obenem se je s tem delno uveljavila tudi ideja CK ZKS, ki je po ukinitvi *Besede* leta 1957 odločil, da proti njeni naslednici *Reviji 57* »ni treba nastopiti z administrativnimi ukrepi, pač pa je potrebno več delati s komunisti, ki vodijo oz. sodelujejo v reviji, da se v politični borbi znotraj sodelavcev revije same razčistijo posamezna vprašanja« (Gabrič 1994: 1077). Tak način notranjega razreševanja problemov se vse do leta 1968 ni obnesel, uveljavili so se namreč zunanji administrativni ukrepi ukinitve revij. Po drugi strani je jasno, da je šlo pri razreševanju notranjih nesoglasij v reviji *Problemi* tudi za idejni boj med različnimi pogledi na vlogo intelektualca in njegovega delovanja.

Vloga slovenskih intelektualcev ob koncu šestdesetih let

Marko Zajc slovenske intelektualce v osemdesetih letih primerja z ugotovitvijo Barbare Falk, da so se opozicijski intelektualci na Češkoslovaškem, Poljskem in Madžarskem zavestno oklepali tradicionalne vloge moralnih in političnih avtoritet, obenem pa so ustvarili nenavadno mešanico diskurza človekovih pravic in nacionalizma; to nedvomno priča o uveljavljeni vlogi intelektualcev kot nacionalnih avtoritet v Srednji Evropi (Zajc 2017: 769). Drugačen se zdi konec šestdesetih, ko po mnenju Dimitrija Rupla »sistem socialistične kulture vse intelektualce potiska v organski položaj, ki se mu je spričo inherentnega podružbljajočega/totalizirajočega pritiska praktično nemogoče izmakniti – razen za ceno izključitve« (Rupel 1989: 143). V položaju intelektualca, ki je vseskozi na robu izključitve, sta bila tudi Kermauner in Pirjavec. Pirjevčev karizmatični status univerzitetnega profesorja je bil nevaren avtoritarni oblasti in čeprav je bil »pred tršimi pritiski oblasti v razmeroma varnem zavetju svoje nekdanje partijske kariere, pa je bil pod nadzorom tajne policije in njenih

¹⁷ Razcep se je zaostрил v osemdesetih, ko se je ob koncu desetletja revija *Problemi. Literatura* povsem avtonomizirala v revijo *Literatura* pod okriljem društva LUD Literatura.

ovaduhov. Oblast je celo sprožila pravicato kampanjo, da bi ogrozila njegov karizmatični vpliv« (Juvan 2014: 204). Začetek sedemdesetih je obremenil tudi Kermaunerja, ki je po svojih besedah

postal pri nekaternikih, predvsem pri kulturnikih (pri teh sicer že dlje časa, a le pri enem njihovem – tradicionalnem – delu), pa tudi pri politikih (čeprav, upam, prav tako le pri enem delu) simbol celokupnega zla, anarholiberalec, razkrajevavec vsega poštenega in pozitivnega in dobrega in lepega, nacionalni nihilist, zanikovavec umetnosti, znanivec stihijnosti, zapeljevalec mladine, sploh nekak patentiran strah. (Kermauner 1972: 112)

Čeprav sta bila torej oba sta pod nadzorom oblasti in trajnim pritiskom, je Kermauner že takrat napovedal vzpon pojma državljskih pravic v osemdesetih letih z besedami,

da se je politika večje partijske aktivnosti, discipline in zavzetosti – v območju kulture – kazala ravno in zgolj kot napad na avantgardno, moderno, da so se torej reaktivirali krogi, ki niso bili zadovoljni s tem, da daje moderno – ali vsaj en njegov del, z mano vred – našemu socialno-političnemu življenju, oziroma njegovi smeri, smeri opisanega transformiranja, legitimiteto (to je *moja državljanska pravica*). (Nav. m.)¹⁸

Antonio Gramsci: Tradicionalni in organski intelektualci

Antonio Gramsci v *Pismih iz ječe* razlikuje med tradicionalnimi in organskimi intelektualci. Prvi se prilagajajo tradiciji in niso neposredno vezani na družbeno-ekonomsko razredno strukturo, organski intelektualci pa so vanjo vpeti, saj vsaka družbena skupina, ki izhaja iz izpolnitve osnovnih nalog ekonomske produkcije, ustvari svojo vrsto organskih intelektualcev (prim. Gramsci 2007; Cammett 1969: 202). Ena vrsta organskih intelektualcev služi »razvijanju ideologije ter formaciji zgodovinskega bloka in ohranjanju hegemonске pozicije. Če hoče delavski razred uspeti, mora prav tako razviti svoje organske intelektualce, ki bodo delovali znotraj organizacij civilne družbe, državnih aparatov, ekonomskih organizacij« (Mlinarič 2009: 26; prim. Gramsci 1974: 403–405). Organski intelektualci podelijo svojemu razredu homogenost in mu omogo-

¹⁸ Drugače od sedemdesetih let šele v osemdesetih letih lahko na Slovenskem nastanejo »tolikšne intelektualne koncentracije, da nudijo 'zatočišče' pred sistematičnim podružbljanjem/organiziranjem« (Rupel 1989: 143).

čijo razumevanje svoje funkcije na polju ekonomije, družbe in politike; njihov prvi tip je interesno bližje dominantnemu razredu kot tradicionalni intelektualci (prim. Cammett 1969).

Iz odzivov na neoavantgardistični zbornik *Katalog*, izdan poleti 1968 v *Problemih*, je razvidno, da je konec šestdesetih let obdobje sprememb, ko je še vztrajal »višek liberalizma, po drugi strani pa je bil začetek *reakcije*, prodora in prevlade *fundamentalizma*.« (Rupel 1989: 140). Ruplov sklep izhaja iz analize polemik po izidu *Kataloga*.¹⁹ Matej Bor in Josip Vidmar, najvidnejša podpisnika izjave *Demokracija da – razkroj ne* v časopisu *Delo* 8. novembra 1968, sta po Ruplu srčika fundamentalizma, predstavnika protireformistične struje in zagovornika komunističnih idealov partizanske generacije; borila sta se proti intelektualcem, kakršna sta bila Kermauner in Pirjevec. Kermauner je to komentiral:

Od izpred dveh let, od časov deklaracije kulturnikov prominentov »Demokracija da, razkroj ne«, [...] se stališče teh kulturnikov, katerih najvidnejši in najradikalnejši reprezentant je Josip Vidmar, ne le da ni omajalo ali omehčalo, temveč se je razvilo natančno tja, kamor se je – po svoji notranji logiki – moralo: k direktni, javni, jasni zahtevi po administrativno-policijskih ukrepih zoper nekatere slovenske umetnostne smeri. (Kermauner 1970: 10)

Iz perspektive omenjene Gramscijeve dihotomije organskih intelektualcev vladajočega in podrejenega razreda lahko Rupel za polemike ob izidu *Kataloga* ugotovi, da gre za notranji frakcijski boj, kjer sta se spopadli dve partijski frakciji in kjer so »intelektualske skupine nastopile kot predstavnštva generacij,« pri čemer so »Bor in njegova fundamentalistična enajsterica predstavniki *vladajočega razreda*: bojujejo se za svoje/revolucionarne pridobitve. Toda tudi tribunaška in problemaška stran se sklicujeta na neke splošne vrednote in interese. So študentje, mladi strokovnjaki, mlada inteligenca [...] *izkoriščani razred* socialistične družbe?« (Rupel 1989: 134). Intelektualci so po Gramsciju upravljalci hegemonije vladajočega razreda in sodelujejo v nasilju nad vsemi, ki se hegemoniji ne podredijo; zanj so pravzaprav »nameščenci vladajoče

¹⁹ V *Katalogu* so bili objavljeni prispevki Matjaža Hanžka, Tarasa Kermaunerja, Marka Pogačnika, Tomaža Šalamuna, Milenka Matanoviča, Naška Križnarja, Iztoka Geistra, Tomaža Brejca, Francija Zagoričnika, Rastka Močnika, Slavojja Žižka, Marka Švabiča, Braca Rotarja in Vojina Kovača - Chubbyja.

skupine za izvajanje podrejenih funkcij družbene hegemonije in politične oblasti« (Gramsci 2007: 1520). Organski intelektualci so integrirani v proizvodnjo, bodisi materialno, kot jo razume Gramsci, ko piše o organskih intelektualcih v podobi industrialca, bodisi kulturno, kot se kaže v primeru deklaracije prominentnih slovenskih kulturnikov. Kermauner to razume kot nasprotje med tradicionalno in sodobno kulturo, po Gramsciju pa gre za razliko med organskimi intelektualci: »Današnji konflikti v slovenski kulturi, v katerih je na eni strani predvsem Josip Vidmar, a na drugi, kakor pravi tudi sam, celotna mlada generacija, precej nazorno kaže, da tradicionalna kultura zahteva spoštovanja dosedanjih idealov, ker so večni: njihovo absolutno vladavino, avtoritarност.« (Kermauner 1983: 39)

Ob aferi s *Katalogom* Kučan v intervjuju za *Tribuno* (4. novembra 1968) ponovno poudari koncept odprtosti revij, določneje pa ponovi stališče oblasti ob formalnem razcepu revije *Problemi*:

Uredništvo »Problemov« se je zato odločilo za koncept, ki temelji na spoznanju, da je pogoj za diferenciacijo estetskih in literarnih tokov med mlado slovensko ustvarjajočo inteligenco njihova eksplikacija. Objava »Kataloga« je v skladu s politiko uredništva, za katero stoji tudi naše predsedstvo (moje zasluge so pri tem sila majhne.) [...] Ne dati možnosti, da se »Katalog« objavi, ne pomeni, da pojava »Katalog« ni. Ne morem se strinjati z namigovanji, ki poskušajo objavo »Kataloga« oceniti kot politično diverzijo in zahtevajo zanjo političen obračun. (Kučan 1968b: 15)

Kučan s tem brani *Probleme* pred ukinitvijo in nakazuje soglasje med uredniško politiko in funkcionarji mladinskih organizacij. O spopadu znotraj enotnega svetovnonazorskega sistema Kermauner v avtobiografskem eseju zapiše, da se je ob koncu šestdesetih let sam znašel

sredi socialnega konflikta, ki sicer ni bil spor enega razreda z drugim, proletarskega z buržoaznim, kot je učil klasični – in dogmatski – marksizem, temveč spor neke prosvetljene manjšine, zavedne avantgarde, ki se je borila zoper deformacije, z nosilci in zagovorniki teh deformacij; te deformacije je povzročila druga manjšina, tista na oblasti, medtem ko je bila večina pri tem preprosto manipulirana. (Kermauner 1974: 62)

Kermauner leta 1973 trdi, da ideologija inteligence »ne stremi več h grajenju nekega družbenega in zgodovinskega ali izpovednega projekta [...], temveč kaže na radikalni negativizem«; »fanatične akcije idealističnih ideologij, ki se navežejo na načela in nadčloveško naravo, ostajajo globoko 'nečloveške'«

(Kermauner 1983: 149–150). Čeprav so bili intelektualci, ki so imeli možnost ustvarjati, tako ali drugače povezani z oblastjo, lahko sledimo tudi drugačnemu povojnemu razvoju:

Slovenska inteligenca se je osvobodila jarma [...], ko je spoznala, da ideološko utemeljevanje te ali one oblasti ni njen posel in da je boj za prvo mesto v družbi v boju družbenih moči popolnoma nemogoč, iluzoren in ni v skladu z njeno pravo naravo. Takrat se ji je odprla pot, ki ga nazivam kot vzpostavitev avtokritike, avtodestrukcije in ustvarjanjem lastne avtentične ideologije. [...] Najprej se je inteligenca privatizirala, dehistorizirala, desocializirala in povlekla iz boja za oblast. [...] In današnja slovenska kulturna produkcija kaže, da [je takšna inteligenca] v večini, vsaj zaenkrat; to izziva bes konzervativnih idealistov (simboliziranih v fenomenu 'Vidmar'). (Kermauner 1983: 154–155)

Kermaunerjeva analiza razvoja slovenskega intelektualca po drugi svetovni vojni se ne sklada z Gramscijevo tezo, da ima sleherni oblast svoje intelektualce, ki so »zrasli iz novega položaja, ne izhajajo pa iz prejšnjega pojmovanja intelektualca« (Gramsci 2007: 1407). Gramsci namreč trdi, da se novi intelektualci »vmešava v praktično življenje kot konstruktor in organizator« (Gramsci 2007: 1552). Če Kermaunerjev intelektualci s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let 20. stoletja ne stremi več h grajenju novega sveta, a obenem ni buržoazni tradicionalni intelektualci, kakor ga pozna Gramsci, kakšna je torej njegova funkcija?

Michel Foucault: Univerzalni in specifični intelektualci

Rotar interpretira univerzalnega intelektualca kot »mitsk[o] figur[o] levičarske ideologije, nekakšen koncentrat nadnaravnih vrlin, lastnosti in zmožnosti, ki – personificiran v osebi, ki je to vlogo vzela nase – zastopa in izraža domnevno vest vse družbe, je domnevni imetnik in nosilec resnice in pravičnosti, v posesti pa ima še globalno vizijo družbe, ki mu omogoča, da ločuje pravo od nepravega, resnično od zlaganega« (Rotar 2004: 374). Univerzalni intelektualci, ki dozdevno zastopa vrednote vseh in vsega, kot nekakšen razsvetljeni modrec brani okosteneli sistem resnice.

V nasprotje z univerzalnim intelektualcem Michel Foucault postavlja specifičnega intelektualca: ta deluje na ravni praktičnih bojev, denimo pri

problemih psihiatričnih institucij, univerze ali družine (kot je ravnal sam Foucault); posamezniki s specifično vednostjo bijejo politične boje v imenu lokaliziranih resnic: »Nič več rapsodi večnega, temveč strategiji življenja in smrti.« (Foucault 1980: 129) Znanilci nove vrste intelektualca so za Foucaulta Charles Darwin in teoretski fizik J. Robert Oppenheimer, vanjo pa sodijo denimo zdravniki, socialni delavci, računalniški strokovnjaki in genetiki. Podobno kot Gramscijev organski intelektualec tudi Foucaultov specifični intelektualec neposredno poveže materialno in intelektualno proizvodnjo. Specifični intelektualec pa ne vztraja le na polju lokalnega, temveč se bori, da bi resnico osvobodil vseh »oblik hegemonije, od družbene, ekonomske do kulturne« (Foucault 1980: 133). Foucaultov specifični intelektualec torej drugače od Gramscijevega organskega intelektualca ni podrejen hegemoniji ali svojemu razredu, temveč resnici.

In ravno v tem je verjetno tudi zametek Kermaunerjevega radikalnega nihilizma, ki ga je kot samohodca spremljal vse od trenutka, ko se mu je Ziherl odrekel kot asistentu na fakulteti. Delitev na univerzalne in specifične intelektualce se svojsko odraža v razrešitvi krize *Problemov* – kot splošna kulturniška revija, ki hoče zajeti celotno polje kulturne produkcije ob predpostavki, da je nosilka univerzalne vrednosti, se *Problemi* razdrobijo na razna strokovna področja; hkrati jih potrdi prav oblast, ki se ji v svojem specifičnem intelektualnem boju zoperstavljajo. Jeremy Jennings na primeru pričevanj Pierra Rosanvallon, Ronyja Braumana in Alaina Touraina ugotavlja, da »če želijo intelektualci preživeti v dobi intelektualne demokracije, ne morejo več trditi, da lahko oblikujejo zakone sveta« (Jennings 1997: 78).

Sklep: Samocenzura kulturnega polja kot subordinacija polju moči in razvoj intelektualca

Kulturne revije splošnega tipa so na Slovenskem izhajale vse od konca druge svetovne vojne in nadaljevale izročilo kulturnih revij iz tridesetih let; te so že postale eksplicitno politične in se vključevale v javni diskurz in polemike (npr. kriza revije *Dom in svet*, vprašanje marksizma pri *Sodobnosti* itn.). Preobrazba revije splošnega tipa se je zgodila v trenutku krize uredništva *Problemov*, ki so jo razrešili s pomočjo ustanovitelja, CK ZMS. Tematska in strokovna razdelitev

»socialnih in estetskih grupacij« s slovenskega kulturnega polja je na eni strani odraz šibke avtonomije literarnega polja, podrejenega polju moči (v tem primeru Zvezi komunistov in njeni institucionalizirani kulturni politiki), na drugi strani pa odraža razvoj lika intelektualca. Če upoštevamo Dovićevo ugotovitev, da je bil nadzor Partije vse do osemdesetih let²⁰ minuciozno natančen (Dović 2007: 208–210), in dejstvo, da se je način oblastnega cenzuriranja spreminjal z zamenjavami v političnem vrhu (prim. Gabrič 1995), lahko sklepamo, da je ne glede na partijsko liberalizacijo, poosebljeno v Stanetu Kavčiču,²¹ obstajala potreba po nadzorovanju in omejevanju posameznih družbenih skupin in dinamik, ki so jih te sprožale. *Problemi* so po ukinitvi *Perspektiv* postali pribežališče piscev in ustvarjalcev, ki so ostali brez platforme za objavljanje,²² s čimer so odprli prostor za najrazličnejše literarne, filozofske in teoretske pristope. Nedvomno je CK ZMS v želji po zamejitvi grupiranja tudi v novem uredništvu vztrajal pri ohranitvi koncepta odprtosti, obenem pa je v rokopisnem osnutku izjave podprl »odprtost koncepta uredništva *Problemi* v prepričanju, da njihova uredniška politika zagotavlja načelno možnost objavljanja; suverenost uredništva je pogojena z njegovo polno odgovornostjo«. Še več: »[V] zavračanju posameznih literarnih pojavov se vedno znova pojavlja demagoška zahteva po administrativni zapori z odvzemom denarja. Prepričani smo, da z odvzemom denarja takih stvari ne moremo reševati: problema idejne tujosti, če ta resnično obstoji, ne odpravimo s tem, da ga odslovimo s strani revij in časopisov.«²³

Protislovno delovanje CK ZMS, ki je na eni strani obsojal cenzuro administrativnega tipa, obenem pa poskušal nadzorovati delovanje skupin iz kroga

²⁰ Pravzaprav to velja vse do konca osemdesetih, saj so bile tudi tedaj literarne in kulturne revije na udaru cenzure. Tako je bila *Tribuna*, ki je odigrala pomembno vlogo pri javnem diskurzu ob razkolu uredništva *Problemov*, v osemdesetih cenzurirana vsaj petkrat (3/1980, 5–6/1982, 11–12/1982, 12–13/1982, 13/1988) (Šela 2016: 34–41).

²¹ Prav Kavčič je bil, denimo, kot predsednik ideološke komisije CK ZKS med letoma 1963 in 1966 odgovoren za ukinitve *Perspektiv* (gl. Repe 1990).

²² Politično vodstvo je poskušalo ukinitve revije splošnega tipa, kot so bile *Perspektive*, že tedaj nadomestiti z ožje zamejeno in s strani CK ZKS neposredno upravljano revijo *Teorija in praksa*, ki je bila ustanovljena v »kontekstu težav, v katere je vodstvo ZK zašlo pri razpravi v zvezi s spremembo usmeritve *Perspektiv*. Vodilnostni frakciji v ZK je postalo jasno, da se z ukinjanjem revij, torej z uporabo gole sile, ne bo dalo več zagotavljati legitimne oblasti.« (Lukšič 2004: 70)

²³ ARS, fond SI AR 538, AŠ 153.

Problemov, nakazuje, da lahko tudi literarno polje samo po besedah Taje Kramberger »'spontano' izvaja cenzuro glede tega, čemur bi lahko rekli 'deviantni diskurz', ki bi se ga nadzorniki polja radi znebili in ga tako poskušajo prisiliti, da izgovarja le tisto, kar je sprejemljivo, spodobno in primerno« (Kramberger 2011: 143). Primer *Problemov* kaže, da je cenzura v obliki fragmentacije revije na strokovna področja in izgube enotnosti revijalne grupacije posledica odločitev zbora sodelavcev kot akterjev avtonomnega polja, pa tudi izdajateljev (predvsem pri CK ZMS) kot izvajalcev polja moči in oblasti.

Posledice na videz spontane cenzure v kulturnem in literarnem polju so bile daljnosežne. V poznejšem zgodovinskem razvoju so se grupacije *Problemov* vse bolj odmikale druga od druge. To je pozneje vodilo v ustanovitev *Nove revije*²⁴ leta 1982 in osamosvojitve literarnega dela *Problemov* v revijo *Literatura* konec tega desetletja. V osemdesetih letih je bilo pozicijo »avtonomnega intelektualca« lažje vzpostaviti kakor v sedemdesetih in šestdesetih letih dvajsetega stoletja (prim. Rupel 1989). Toda k formalnemu razpletu krize *Problemov* je prispevala vse večja specifičnost intelektualcev in njihovo odrekanje splošnosti svojega poslanstva, kar sem pokazal na primeru Kermaunerja, enega pomembnejših akterjev na revijalni sceni v šestdesetih in sedemdesetih letih. Njegov primer kaže, da je slovenska kulturna zgodovina po drugi svetovni vojni prehodila težko pot rahljanja pozicije organskega intelektualca, čeprav je bila večina akterjev vseskozi tesno vpeta v politične procese. Protislovje, ki se v reviji *Problemi* izkazuje od konca šestdesetih let kot posledica družbeno-politične situacije in genealogije intelektualca, se je v prvih mesecih leta 1968 razrešilo na način formalne razrešitve tenzij.

²⁴ Z ustanovitvijo povsem *nove* revije pa je ob spremenjenih zgodovinskih okoliščinah prišlo tudi do konsolidacije njene moči in možnosti vpliva na družbeno in politično delovanje.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS-538 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije, 1941–1990 (fond 538).

Literatura

- BOSCHETTI, ANNA, 1994: Des revues et des hommes. *La Revue des revues* 18, str. 51–65.
- BOURDIEU, PIERRE, 1993: *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Cambridge: Polity Press.
- BOURDIEU, PIERRE, 1994: Le champ littéraire. *Actes de la recherche en sciences sociales* 89, str. 4–46.
- CAMMETT, JOHN M., 1969: *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism*. Stanford: Stanford University Press.
- DOKLER, JANEZ, 1968: Spoštovano uredništvo. *Tribuna* 16, št. 16, str. 2.
- DOVIĆ, MARIJAN, 2007: *Slovenski pisatelj*. Ljubljana: Založba ZRC.
- FOUCAULT, MICHEL, 1980. Truth and Power. V: Michel Foucault: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Pantheon. Str. 109–133.
- FOUCAULT, MICHEL, 1994: Entretien avec Michel Foucault. V: Michel Foucault: *Dits et écrits* III. Pariz: Gallimard. (Citirano po Rotar 2004, prev. Drago Rotar)
- GABRIČ, ALEŠ, 1989: Kulturni molk. *Prispevki za novejšo zgodovino* 29, št. 2, str. 385–413.
- GABRIČ, ALEŠ, 1991: *Slovenska agitpropovska kulturna politika: 1945–1952*. Ljubljana: Mladika.
- GABRIČ, ALEŠ, 1994: Od Mladinske revije do Perspektiv. *Borec* 46, št. 535–537, str. 1069–1086.
- GABRIČ, ALEŠ, 1995: *Socialistična kulturna revolucija: Slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- GRAFENAUER, NIKO, DUŠAN JOVANOVIĆ, RASTKO MOČNIK in MILAN PINTAR, 1970: Revija Problemi – Tribuna: »Estetski programi revij« na tretjem programu radia Beograd. *Problemi* 85, str. 22–24.
- GRAMSCI, ANTONIO, 1974: *Izbrana dela*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- GRAMSCI, ANTONIO, 2007: *Quaderni del carcere*. Ediz. critica. Torino: Einaudi.

- JENNINGS, JEREMY, 1997: Of Treason, Blindness and Silence: Dilemmas of the Intellectual in Modern France. V: Jeremy Jennings in Anthony Kemp-Welch (ur.): *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to the Rusbdie Affair*. London in New York: Routledge. Str. 65–88.
- JEŽ, ANDRAŽ, 2012: Globalizacija in amerikanizacija književnosti ter njuni odmevi na Slovenskem. *Primerjalna književnost* 35, št. 3, str. 317–333.
- JUVAN, MARKO, 2014: Karizma teorije. *Jezik in slovstvo* 59, št. 2–3, str. 199–207.
- KAVČIČ, VLADIMIR, 1962: Stolp v Babilonu. *Problemi* 1, str. 1–6.
- KAVČIČ, VLADIMIR, 2000: Slovenski revialni tisk 1952–1974. *Borec* 52, št. 579–582, str. 51–185.
- KERMAUNER, TARAS, 1970: Dvojna provokacija. *Problemi* 94, str. 8–10.
- KERMAUNER, TARAS, 1972: Esej o osebnih srečanjih z avtoriteto, nasiljem in svobodo. *Most*, št. 35–36, str. 94–115.
- KERMAUNER, TARAS, 1974: Nekrolog samemu sebi. *Most*, št. 41–42, str. 38–77.
- KERMAUNER, TARAS, 1983: *Mala odisejada slovenskog intelektualca*. Zagreb: Liber.
- KRAMBERGER, TAJA, 2011: Kdo je za koga reprezentativen in zakaj? V: Taja Kramberger in Drago Braco Rotar: *Nevidne evidence: Misliti idola tribus*. Ljubljana: Sophia. Str. 99–176.
- KUČAN, MILAN, 1968a: Spoštovano uredništvo. *Tribuna*, št. 16–17, str. 2.
- KUČAN, MILAN, 1968b: Štafetni razgovori: Odgovarja Milan Kučan, predsednik predsedstva ZMS. *Tribuna*, št. 3, str. 15.
- LUKŠIČ, IGOR, 2004: Teorija in praksa: Presek ob štiridesetletnici. *Teorija in praksa* 41, št. 1–2, str. 67–83.
- MLINARIČ, ANDREJ, 2009: *Teorija ideologije v marksistični tradiciji*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. [Diplomsko delo]
- MOČNIK, RASTKO, BRACO ROTAR in SLAVOJ ŽIŽEK, 1975: Nekaj pripomb o sedanjih razmerjih razrednega boja na področju književne produkcije in njenih ideologij. *Problemi-Razprave*, št. 3–4, str. 1–10.
- PIRJEVEC, DUŠAN, 1964: O »Sodobnosti« in ob njeni usodi. *Problemi* 2, št. 24, str. 1270–1277.
- RAMŠAK, JURE, 2013: *Oporečništvo v samoupravnem socializmu: Vsebina in položaj družbene kritike v Sloveniji, 1972–1980*. Koper: Univerza na Primorskem.
- REPE, BOŽO, 1990: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- ROTAR, DRAGO BRACO, 2004: Problematizacije – Reartikulacije preteklosti, rekognosciranja sedanjosti. V: Michel Foucault: *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Krtina. Str. 363–382.
- RUPEL, DIMITRIJ, 1989: *Slovenski intelektualci: Od vojaške do civilne družbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- ŠELA, ANA, 2016: *Nova revija pod budnim očesom komunistične oblasti*. Maribor: Univerza v Mariboru.
- ŠTUHEC, MIRAN, 2001: Literarne revije in programi. V: Jože Pogačnik (ur.): *Slovenska književnost III*. Ljubljana: DZS. Str. 469–508.
- URBANČIČ, IVO, 1968: O problemu Problemov. *Tribuna* 16, št. 16, str. 2–3.
- UREDNIŠTVO TRIBUNE, 1968: Revija Problemi v letu 1968. *Tribuna* 16, št. 17, str. 1.
- ZAJC, MARKO, 2017: Samoumeščanje slovenskih intelektualcev v simbolno geografije Evrope v osemdesetih letih. *Annales. Series historia et sociologia* 27, št. 4, str. 769–776.

Heterogenost slovenske pesniške neoavantgarde

IRENA NOVAK POPOV

Uvod

KO SEM 1997 ŠTUDENTOM PREDAVALA O slovenski pesniški neoavantgardi, sem jo postavila v okvir modernistične megastrukture, kot njeno skrajno, ultramodernistično stopnjo. Če izvzamem priročna Kermaunerjeva pojma reizem in ludizem in izraz konkretna poezija (prim. Poniž), se je dalo opreti na redke prispevke literarne zgodovine.¹ O umetniških praksah skupine OHO so več pisali likovni teoretiki in umetnostni zgodovinarji (Brejc 1978; Rotar 1970; Zabel 1994: 10–25). Šele pozneje je teorija neoavantgardo legitimizirala z več vidikov: kot uvajanje (post)strukturalizma, gramatološko-tekstovni obrat, transgresijo in subverzijo (Šuvaković 2009: 15–24). Institucionalno neoavantgarda živi na razstavah in v katalogih galerij,² v spremnih besedah k avtorskim antologijam (Novak 1996), znanstvenih monografijah (Poniž 1984; Šuvaković 2001; Lokar 2010; Medved 2011), tematskih blokkih revij (Pavlič, ur. 2014; Podlogar, ur. 2014), oživljata pa jo mlada kritika in umetnost (Gosarič 2009; Oleami 2019). Medtem se je predmet neoavantgarde preselil v depoje in občasne razstave, poniknil v osebnih arhivih in spominih, ki jih obujajo intervjuji.

¹ Neoavantgarda je povzročala nervozne odzive kulturne politike. Destrukcijo vrednot je najprej videla v Šalamunovem *Pokru*, nato v provokativnih prispevkih Vojina Kovača - Chubbyja in Iva Svetine. Starejši literati so si v *Izjavi*, znani po sklepnem geslu »Demokracija da – razkroj ne!«, pripisali položaj varuhov humanistične tradicije, revolucije in naroda. Po ugovorih urednikov *Tribune* in *Problemov* so sledile resne literarnovedne analize (npr. Paternu 1974; Kos 1980). Pozneje je Metka Zupančič (1986) izvirnost slovenskega reizma postavila ob sočasni francoski novi roman in gibanje *Tel Quela*.

² Moderna galerija 1994, 2012 (Zabel 1994; Pogačnik 2012); Bežigradska galerija (Bašin, ur. 2005).

Imena in časovne meje

Za neoavantgardno literaturo je v rabi več poimenovanj (konkretna poezija, reizem, ludizem, eksperimentalna poezija). Oznaka neoavantgarda poudari razliko od gibanj z začetkov 20. stoletja, konkretna poezija se nanaša na postopke z jezikovnim gradivom oziroma medijem, ki v radikalnih izpeljavah fonične in vizualne poezije prestopajo iz semantike v likovno in zvočno semiotiko. Termin reizem temelji na filozofiji neantropocentričnega odnosa do stvari in poetiki serialnosti, minimalizma in eksperimenta.³ Ludizem izpostavlja ustvarjalni princip igre s konvencijami diskurzov ter neodgovorno, subverzivno in parodično držo do avtoritete literarno-kulture tradicije. Izraz eksperimentalna poezija pokriva širok spekter raziskovanj, ki v različnih literarnih smereh oziroma obdobjih problematizirajo konvencije označevanja in literarnosti.

Za začetek neoavantgarde velja leto 1966, ko so se kranjski člani skupine OHO (Marko Pogačnik, Iztok Geister, Marjan Ciglič, Naško Križnar) preselili v Ljubljano in se združili z ljubljansko skupino (Aleš Kermauner, Andraž in Tomaž Šalamun, Vojin Kovač - Chubby, Matjaž Hanžek); sledijo objava manifesta OHO, Pogačnik-Geistrova zgibanka *OHO. beseda. črta.*, vizualna poezija v *Tribuni* in samozaložniški »ediciji OHO«: zbornik *Eva* in *Knjiga* Aleša Kermaunerja. V letih 1967–1969 se gibanje razširi s člani skupine *Katalog*,⁴ tj. s teoretiki (Tomaž Brejc, Nadežda Čačinović, Rastko Močnik, Lado Kralj, Braco Rotar, Slavoj Žižek) in prozaisti (Rudi Šeligo, Dimitrij Rupel, Marko Švabič), ki sodelujejo v večmedijskih zbornikih *Pericarežeracirep*, *Katalog* in *Katalog 2* ter *PU* (Programirana umetnost). Gibanje se notranje diferencira in

³ Kermaunerjevi prvotni razlagi, ki reizem povezuje z reifikacijo in alienacijo (Kermauner 1968: 74–78), sta pozneje nasprotovala Pogačnik in Geister. Reizem sta razumela kot sestop iz antropocentričnega (funkcionalističnega) obvladovanja stvari v svet njihove samobitnosti in lepote (prim. Pogačnik 1986: 87–89; Geister v Pibernik 1981: 189–201). V umetnosti je reševanje stvari iz antropocentrizma privedlo do predstavljanja reči v serijah in do opazovanja medsebojnih razmerij glede na okolje (Geister in Košir 1991: 1343).

⁴ *Okvirni program revije Katalog* iz jeseni 1968 (Dolgan, ur. 1990: 159–164) izpostavlja neinstrumentalnost in sporočilo kot evidenco sveta. Kriterij vrednosti teksta ni več resnica ali opomenjanje evidentiranih reči in dogodkov, ampak utemeljenost v delu brez projekta.

nato kristalizira v likovno »skupinsko telo« (Pogačnik, David Nez, Milenko Matanovič, A. Šalamun) s projekti revne, ambientalne in končno konceptualne umetnosti. Zadnja faza OHO je leta 1971 prestop iz umetnosti v življenje komune Družina v Šempasu, ki išče alternativne izkušnje z jogo in meditacijo in oblikuje življenje kot umetniško delo v sobivanju z naravo.

Samoukinitvi OHO so sledile objave pesniških zbirk: po dveh Geistrovih (*Pesmi*, 1972; *Parjenje čevljev*, 1977), Hanžkovih (*Iščemo pesmi, kje so?*, 1971; *61 tekstov*, 1977) in Zagoričnikovih (*Navodilo za uporabo*, 1972; *Naime*, 1978)⁵ še zapuščine Vojina Kovača - Chubbyja (*Chubby was here*, 1987). Neoavantgardna literatura se torej ni končala z odstranitvijo t. i. liberalizma s političnega prizorišča (1966–1972) in s koncem študentskega gibanja. Vizualne raziskave in igrivost so po neuspeh poskusih reformiranja birokratsko okostenele socialistične družbe nadgrajevali Ivan Volarič - Feo (*Desperado tonic water*, 1975) in Blaž Ogorevc (*Prisilno zreli paradiznik*, 1975), oba subkulturna obrobneža, ki ju je z OHO povezal Hanžek in promoviral Denis Poniž, pa tudi Zagoričnikova posvojenka Ifigenija Zagoričnik (*Te pesmi*, 1975). Sledi neoavantgarde so pri pesnikih, ki so pozneje uvajali postmodernizem, na primer v zbirki haikujev *Mushi mushi* (1971) Milana Dekleve, Jesihovem ludistično-lingvističnem *Uran v urinu, gospodar!* (1972) in Svetinovi *Plovi na jagodi Pupa Magnolija do zlatih vladnih palač* (1971). Delno sodita sem še pesnika Matjaž Kocbek (*V*, 1972) in Boris A. Novak (*Definicije*, napisane 1973–1975, objavljene 2013).⁶

Pojavi

Zaradi eksplozije inovacij na vseh ravneh je neoavantgardne literarne prakse težko opisati z utečenimi literarnovednimi termini. Podobno izzivalne kot projekti, hepeningi in razstave OHO so učinkovale ročno izdelane »edicije

⁵ Zagoričnik je projekte v začetku 70. let izvajal tudi v okviru Studio Signum ter v mednarodni skupini West-East (dogodki, *land-art*, *mail-art*, objekti, vizualna poezija); njegove tehnično vse bolj dovršene izvedbe se križajo z družbeno kritičnostjo.

⁶ Medved (2011) postavlja končno mejo tega obdobja v leto 1983, saj v nadredno kategorijo igre vključuje »lingvizem ali igro kot odčaranost sveta« (Grafenauer, Novak), »karnizem ali igro telesa« (M. Kocbek, I. Svetina, Medved) ter »igro smrti in usode« (Vladimir Memon).

OHO«, označene kot »topografska knjiga«, »srednja oblika med klasično knjigo in arhitekturo« (Pogačnik 1986: 97) ali »konkretna režija knjige« (Geister 1967).⁷ Takšni sta Pogačnikovi umetniški knjigi iz praznih perforiranih listov (*Knjiga, Knjiga na obročku*),⁸ pa tudi Geistrova *Embrionalna knjiga* in *Zvočna knjiga TISINA. ROPOT*, Hanžkova *Prostorska knjiga* in *Štiri pesmi* ter Zagoričnikov *Opus nič*. Za vse je značilna redukcija ali odsotnost besedila – tradicionalnega temelja knjige – ob ohranitvi naslova, avtorja, prostorske ureditve in opozoril na senzoričnost. Pogačnik-Geistrove knjige izdajajo ročno izdelavo, na primer *Dve pesmi*, kjer se 28 raznobarnih potiskanih kartic na obročku bere z vrtenjem, iz posameznih črk pa nastajata dva pesniška stavka. Projekt Edicij OHO se širi v serijo knjig v škatlicah, vizualne gramofonske plošče Milenka Matanovića, porisane nalepke za škatlice vžigalic.

Sočasno nastajajo skupinski večmedijski zbornik *Eva* (Pogačnik, ur. 1966), likovno-pesniška zbirka *Pegam in Lambergar* (Geister in Pogačnik 1968a), stripa *Steklenica bi rada pila* (1967) in *Svetloba teme* (1968) ter Šalamunova zbirka *Namen pelerine* (1968), ki ima popartistične platnice. Prve ohojevske publikacije so bile samozaložniške, da bi ohranile avtonomnost gibanja, vendar so se v epizodi popuščanja partijskega nadzora nad kulturo odprle nove možnosti objavljanja v študentskem časopisu *Tribuna*, reviji *Problemi* in knjižni zbirki *Znamenja*, občasno tudi prek ŠKUC.

Ustanovitelja OHO sta umetniški program skupine domislila v logično strogih, a igrih tekstih, ki posnemajo Wittgensteinov, Husserlov in Heideggerjev filozofski diskurz. T. i. *Manifest OHO* (Geister in Pogačnik 1966a) napove raziskovanje osnovnih elementov, materialov in principov umetniške

⁷ Taka knjiga naj bi imela svojo energijo, je sama sebi cilj, v njej sta zraščena prostor in tekst. Geister in Pogačnik sta si eksperimentiranje s formatom knjige (spenjanje listov, tisk, ročne risbe) lahko privoščila le samozaložniško (Geister in Podlogar 2014; Pogačnik 1986: 93).

⁸ Razlaga nastanka *Knjige* je Pogačnikov poetični spominski konstrukt: »Reistična utopija se je vzpostavila na 'negativen' način. Čez rob obstoječega sveta je skušala seči le toliko kot nič. Zato se je rada enačila z odtisom, luknjo, odsevom, samomorom, 'praznimi' izrazili. To je bila neke vrste ničelna točka, ki je omogočala občutljivo konstrukcijo novega sveta.« (Pogačnik 1986: 107) Sočasno je Geister zapisal fenomenološko tezo o lepoti stvari kot take: »Najbolj čist primer pristnosti biti v videzu stvari je luknja. Bit je nič.« (Geister 1966)

tvorbe, kot so črta, črka, glas, beseda, geometrijski praliki, cikličnost, recipročnost in serialnost.⁹ V traktatih *Samo spor je nesporen*, *Beseda in slika* in *Manifest serialnosti* Geister (1996: 118–124) reflektira svojo lastno prakso, s katero je spoznal razlike med konvencionalnimi in inovativno preurejenimi strukturami: slika (verbalna podoba) – stvar (referent), beseda (znak, označevalec) – pojem (označeno), resničnost – iznajdba, rekanje – kazanje, poezija – mišljenje, logos – resnica, pesništvo – slikarstvo.¹⁰ Na križišču zvočnih in vizualnih medijev sta avtorja predpostavila nov način kompleksne recepcije. Poudarila sta materialno-čutni vidik poezije, bivanje kot poslušanje, gledanje in gibanje¹¹ ter učinek začudenja.¹² Aktivna recepcija je odkrivanje lepote nepredvidljivih povezav, neobremenjeno zrenje (»prosti zor«) bogastva vsakdanjih pojavov in reči brez glasu, onkraj racionalne sistematizacije. Mlajša, bolj anarhistična in »huliganska« člana skupine (Aleš Kermauner, Vojin Kovač) sta reistično kazanje zamenjala z upiranjem potrošniški družbi.

Neoavantgardne težnje se gibljejo med kršenjem kulturnih norm in konceptualno čistostjo. Pojavljajo se sinhrono in sinkretično v enem delu ali opusu. Reistična težnja (njen emblema je čevelj) se iz zaznavanja enkratnih reči izteče

⁹ Primer cikličnosti: »enaintridesetega avgusta / se je pričelo tresti drevje / in se treste še danes / enaintridesetega avgusta, / ko se je pričelo tresti drevje«. Primer recipročnosti: ena izmed dveh pesmi na obročku, ki se poigra z razmerjem osebke-predmet: »KA. REL. PRI. DE. GLE. DA. KNJI. GO. PRI. ME. KNJI. GO. RE. ČE. KNJI. GA. GLE. DA. KAR. LA. KA. REL. KNJI. GO. KNJI. GA. KAR. LA.«

¹⁰ Manifeste lahko danes mislimo v strukturalističnih konceptih označevanja, ki takrat še niso bili v splošnem obtoku. Bolj znani so bili dosežki likovnih avantgard (Malevič, Rauschenberg, Picasso), modernistične poezije (Eliot, Cummings, Quasimodo) – vsi ti so intertekst v Geistrovi poeziji – in kultura Vzhoda (Geister in Pogačnik [1973] objavita knjigo prevedenih haikujev, Kermaunerjeva *Knjiga* [1966] vsebuje prevode ali priredbe zenovskih besedil).

¹¹ »Literatura obstaja na način poslušanja, gledanja in gibanja. [...] Znak (črka) je prostor, ko se stekata audialni in vizualni element (literature), od koder poteka motorični element (knjige)«, ki je »prostor, v katerem se giblje z rokami in očmi.« (Pogačnik 1966a)

¹² OHO ni le združitev osnovnih geometrijskih likov kroga in kvadrata (»črka 'H' sestavljena iz dveh odprtih polovic kvadrata in obdana z dvema krogoma 'O', nosi v sebi čudež kvadrature kroga: kozmični križ, [...] je medialna forma med vidnim in slišnim; niti oko niti uho«; Pogačnik 1986: 93, 97), pač pa je tudi medmet presenečenja ob novem, transgresivnem, subverzivnem.

v raziskovanje verbalizacije in konceptualni minimalizem (Geister); kritična težnja izzivalno razgalja družbeno konfliktnost in zatiranje »eksesne« svobode mladih (Kovač, Kermauner), spodkopava potrošništvo in redukcijo človeka na vlogo (Kermauner); težnja jezikovnega eksperimenta se izmika ideji oziroma ideologiji (Hanžek); konkretistično-vizualna težnja prav tako prestopa pomensko določenost (Zagoričnik, Matanović, Chubby in Hanžek); težnja igre z žanri, teksti, diskurzivnimi strategijami in subjekti razgrajuje smisel, izvirnost, estetsko hierarhijo in družbeno razslojenost ter razkriva ideologijo (Kovač, Šalamun).

Umetniki in artefakti

Iztok Geister

Po gornjem uvodu naj sledi predstavitev nekaterih opaznejših dosežkov slovenske neoavantgardne poezije. Delo Iztoka Geistra je bilo do izida izbranih pesmi *Plavje in usedline* (1996) v senci domnevno močnejšega in mednarodno uspešnejšega Šalamuna. Novak (1996) je v spremni besedi predstavil Geistrova miselna ozadja, poetiko in kontekst, Iztok Osojnik pa je Geistrovo poezijo na novo interpretiral kot »redukcijo na golo bit«, »osredotočenost na goli označevalec«, »ukinitev odnosa z zunajtekstnim referentom«¹³ in dekonstrukcijsko-utopično alternativo neoliberalizmu (Osojnik 2014). Jelka Kernež Štrajn (2014) pri Geistru odkriva zvočne in skladijske ekvivalence v zrcalnohiatskih strukturah ter avtonomizacijo čutnonazornih stvari po razpadu odnosa med besedo in pomenjenjem.

Geistrove pesmi so netradicionalne že zaradi umika prvoosebnega lirskega subjekta iz središča besedilnega sveta.¹⁴ Namesto začetnih eksistencialnih

¹³ Pomislek: če bi bile te težnje do konca uresničene, Geistrove pesmi *Vkladni spab* na primer ne bi bilo mogoče povezati s sestavljanjem različnega gradiva v celovito strukturo. Geister sam namreč meni »da se besede, razvezane dotedanjega pomena, vežejo v nove pomene« (nav. v Pibernik 1981: 192).

¹⁴ Umik subjekta iz pesniške izjave se sklada s težnjo po neizpostavljanju pesnikov osebности: »Iskal sem, kako bi se celostna resnica sveta lahko izrazila čimbolj nepo-

občutij¹⁵ se postopno uveljavijo osamosvojeno zaznavanje, samorefleksivna zavest in umeščanje v prostor. Opisne in pripovedne celote razpadajo v fragmentarne dogodke, prizore, domisleke (»Če hočeš dva prostora / ki se tiščita v točki / sta potrebna še dva prostora«; Geister 1996: 47), preoblikovane citate (»Damijan, Damijan, zakaj si še kar naprej bolan«; nav. d.: 46) in paronomazije (»Pegam je pegast«; nav. d.: 32). Vzročno-posledične, subjektno-objektne, časovne in prostorske relacije se umaknejo premestitvam (»kaj delaš tukaj mak / na svetovni razstavi papirja«; Geister in Pogačnik 1968a: 28), katahrezam in metonimijam (»Bazilika je bila najprej načrt / potem kamen / šele zdaj rit«; Geister 1996: 47, »Priposestvovanje je čas«; nav. d.: 32), alogičnim obratom (»na robu otroka / se igra gozd«; Geister in Pogačnik 1966b) in kontrastom (»zavese minejo / drevo raste«; Geister 1996: 22). Z izrekanjem enakovrednosti človeka in stvari se odpira vprašanje o razmerju med kulturno in naravo. Narava sicer funkcionira kot razpoložljiva surovina (živalska koža za usnje čevlja in torbice, drevo za les in papir), a je nekaj skrivnostnega in nevidnega, onkraj omejenega pogleda človeka, ki samovoljno odloča o njenem obstoju: »ubil sem muho / kdo bo mene ubil // biti muha / živeti posmrtno življenje.« (Geister 1996: 65). Pesnik problematizira racionalnost, ki pojave deli na koristne in nekoristne, namesto da bi jih videli kot lepe (Geister in Pogačnik 1968b), pomembne, čeprav neznatne kakor kapljica (Geister in Pogačnik 1969).

Od bizarnih anekdot, naključij, vsakdanje predmetnosti, premeščanja in igrivega odkrivanja se v zbirki *Zalostna majna* Geister (1969) preusmeri k besedni kombinatoriki. Svobodno razpolaga s kulturno kodiranimi pomeni: humorno razgrajuje zdravi razum (*Pregovori*), beleži idiosinkratične asociacije na etimologijo tujih imen (*Germsanska imena*), se čudi preoblikovanju preprostih sestavin v eksotični kulinarčni rezultat (*Priprava brane*). Narava in kultura se srečata v tesarskih spojih lesa s poetičnimi poimenovanji (utor in čep, zajera, ravni greben, zaplata, jeralni spah, vkladni spah, vehasti spah, lastovičji rep),

sredno, da bi bila polnost njenega izrekanja čimmanj odvisna od nujne nepopolnosti novodobne umetnikove osebnosti.« (Pogačnik 1986: 83).

¹⁵ V »predohojevskih pesmih« prvoosebni govorec nakazuje odpor do trpne ujetosti, dolgčasa, strahu, sramu, brezizhodnosti, nadomestkov, kar kompenzira v naravi: »večkrat sem ušel na tisti grič / kot čebela pijan med cvetovi nabiral pesem / in se vračal nor / da sploh nisem upal domov.« (Geister 1996: 18) Hkrati že snuje reistično filozofijo: »Stol ima svoj zven / miza ima svoj zven in tudi okno ga ima.« (Geister 1996: 31)

njihovo obliko pa posredujejo geometrično natančni opisi (*Lesne vezave*).¹⁶ V športno kulturo sodijo virtuozi giba telesa (*Skoki v vodo*). Oba cikla prostorsko skico in časovni posnetek pretvorita v jezikovno strukturo. V zbirki *Parjenje čevljev* Geister (1977) iznajde svojski formalni minimalizem:¹⁷ ogolelo, dosledno izvedeno obliko štirih verzov – dveh distihov, osmih besed v štirih sintagmah. V tej formi se ponavlja vzorec pripisa lastnosti z levimi pridevniškimi besedami (tiha taca, drsteča roka, porasla mati) in desnimi samostalniški prilastki (uho slušalke, portreti ihtenja). Predikacije so smiselne dobesedno ali preneseno (glavica česna, zvonovi hlačnic), pogosto pa so nesmiselne (mrka presta, karirast grad, kruh krtače), čeprav jih besedilo postavlja v semantične, slovnične in glasovne ekvivalence ali opozicije, iz katerih se luščijo nove, potencialno pomenljive izotopije. Pesnik razporedi elemente, bralec pa jim poleg standardnih pomenov po lastni zmožnosti dodaja poljubno mrežo smislov. Nad redom štirih besednih zvez tako raste red osmih potencialnih povezav. Ta drobna forma je kakor uganka, ki bralca aktivira zunaj avtomatske rabe jezika in površnega dojetja stvarnosti. Učinek te »hermetične« in »totalne« poezije¹⁸ je zavedanje različnosti enakega in enakosti različnega, fuzija matematičnega reda in domišljije, humor neukalupljenega intelekta. Če je reistični odnos do stvari spodleteli utopični projekt osvobajanja, pa prostorske razsežnosti reističnega teksta zaustavljajo čas v podaljšanosti pozornosti in morda nakazujejo preobrat v dominantno vizualno kulturo.

¹⁶ Lesne vezave (brez vijačenja) so starodavna, danes pozabljena kulturna spretnost, najbolj razvita in estetsko dognana na Japonskem.

¹⁷ Vsebinski minimalizem predstavlja zbirka *Ikebana* (Geister in Pogačnik 1969). Z naslovom se navezuje na japonsko umetnost oživljanja cvetic (aranžiranja), prek nje pa z zenbudizmom, ki v vsem obstoječem odkriva navzočnost duha. Zen in satorični zor v kapljici vode, edini temi in osebkju izjav v *Ikebani*, je Geister predstavil v spremni besedi k antologiji *Haiku*, v kateri predlaga »reistično branje« kulture, ki je zahodnjak ne more razumeti, ker je ujet v dominacijo človeka/subjekta nad stvarjo/objektom.

¹⁸ »Moje delo je metodološko razločljivo s 'prenosljivostjo pomena', tj. fleksibilnost besednih zvez, ki dela poezijo nerazumljivo. Pri delu upoštevam [...] načelo *hermetičnosti*: neposredno razmerje med dvema besednima pomenom brez posredovanja od zunaj, pomenski dogodek v pesmi in načelo *totalnosti* izraza: ni besed, ki ne bi nosile poetičnega.« (Geister v Pibernik 1981: 198) Trideset let pozneje se Geister (2014) zavzema za natančno poimenovanje bitij namesto splošnih poetičnih besed (ptica, roža), ki ne ustrezajo nobenemu posebnemu »referentu na realni ravni.«

Aleš Kermauner

Literarna zapuščina Aleša Kermaunerja (1946–1966), iz objav v *Tribuni* in zborniku *Eva* zbrana v *Knjigi* (1966), ki jo je uredil in oblikoval Pogačnik (občutje praznine po samomoru mladega pesnika nakazuje štirinajst preluknjanih praznih strani), je po obsegu skromna, vendar tematsko in žanrsko-stilno heterogena; križa filozofijo, modernistično pisavo in sarkastično (samo) kritiko. Obvladuje jo spoznanje o družbeni in duhovni dezintegraciji ter konfliktnih odnosih, predstavljenih z dialogi. V »scenariju za happening« (*O vlogi poezije danes*) ter v montažah replik (*Nikjer nimamo miru pred temi huligani*, *Abeceda*) se etablirani »predstavniki ljudstva« in represivni organi znašajo nad dolgolasimi huligani, mladimi in svobodnimi pesniki, ki nimajo vere v »pozitivne vrednote poezije«. Diskurz sovraštva je oblikovan v slengu, prepredenem s kletvicami in zmerljivkami. Pomembna tema Kermaunerjeve knjige je kritika potrošništva, nove religije funkcionalizma in redukcije človeka na družbeno vlogo; izrečena je v imenu človečnosti in individualnosti. Kritičnost je implicirana v parodiji oglaševanja (enačenju umetnosti z izložbami, veleblagovnic s cerkvami, artiklov z relikvijami in ustvarjalnosti s funkcionalnostjo), pa tudi v demaskiranju mehanizmov popularnosti v množični kulturi. Tretja plast zbirke so fragmenti fenomenološke refleksije o subjektu in objektu, bivajočem in biti, svetosti sveta; izhajajo iz reističnega argumenta, da usodo artikla/objekta določa jaz/subjekt.

Kermauner pri tem uporablja besedilne citate: prepis pesmi Rolling Stonesov, s katero se je identificirala nezadovoljna, nekonformistična mladina («I can't get no satisfaction»), lestvico popevk («top pops») in lastne prevode zenbudističnih besedil. Ironične so njegove simulacije reklam, ženitnega oglasa in lestvice najljubših del. Njegove reklame hvalijo neustrezne predmete (nujne vilice, žeblje, podplat, orodja) ali reči, povezane s tabujem samomora. Bizarna je tudi antireklama za pisanje poezije, ki ničemur ne služi, nikomur ne koristi in je nujna samo za pesnika.

Prenašanje in posnemanje propagandne retorike sta povod za komentar, ki razgali redukcijo, komercializacijo, ukinitvev pristnega zaznavanja, perfidno določanje posameznika (identično smrti oziroma »samo-mor(anj)u«) z obljubo izpolnjene želje, užitka. Implicitna kritika potrošništva je tudi pesem *Luknja v novcu*, ki je dala idejo za luknjanje *Knjige* in oblikovanje njene druge

izdaje (Kermauner 2003). Trikrat ponovljeno besedilo sprva citira napisa na ameriškem kovancu (»Liberty«, »In god we trust«). Preluknjani novc ni več denar (»novec je življenje [...] novc se manjša«), postane obesek na verižici (»luknja je prazivljenje [...] luknja se veča«). Z luknjo in estetsko funkcijo novca se spodmakne tudi vera v božji temelj blagovne menjave in kapitalistično idejo svobode. Kermaunerjeve reklame imajo vizualno dimenzijo. Postavljene v okvir iz besed – nekatere beremo z obračanjem knjige – so kot slike, kar poudarja raba verzalk. Okvir osmeši propagandno dejanje (»dobro blago se samo hvali«), je kontrast sporočilo v sliki, lahko pa je celo (filozofsko) pomembnejši od poudarjenih besed, čeprav je zapisan krožno in brez navodila, kje se začne brati (»taka-stvar-ki-se-ne-pojavlja-sama-namreč-stvar-po-sebi-je-celota-sveta-bit [...]«).

Vizualno nenavadni so v knjigi še odtisi predmetov, rešetk odtočnih kanalov, vilic, žeblicev, klešč, obročnih ključev, podplata, vrvi. Nekateri so poimenovani (»žeblice 'homo mensura'«, »vrv 'hrepenenje'«), opremljeni z reklamnimi pripisi ali abstraktnimi pojmi, ki merijo na stanje duha, družbe in posameznika. Zamisel odtisa upravičuje izjava v fenomenološko zastavljeni refleksiji »Človeka človeč-im v (njegovo) človeč-nost«: »Ni po-dobe v papirju, ampak od-tis s-tvari na papirju«, ki ji sledi razlaga: »Po samo-moru um-etniško delo ni več možno znotraj um-etniškega dela.« Obe evocirata reistično težnjo po demokratizaciji umetnosti kot pop-artiklov, kakršni so bili Pogačnikovi mavčni odlitki plastenk.¹⁹

Vojin Kovač - Chubby

Skromen je tudi obseg opusa Vojina Kovača - Chubbyja (1949–1985); Hanžek ga je zbral v knjigi *Chubby was here* (Kovač - Chubby 1987), naslovljeni po grafitu v nekdanjem bifeju, umetniškem zbirališču Šumi. Chubby je objavljaval v *Tribuni* ter zbornikih *Pericarežeracirep* in *Katalog*. Leta 1968 so blasfemično delovali njegov *Manifest kulturne revolucije* (zagovor nasilne kulturne revolucije, ki naj jo izvedejo deklasirani elementi, saj se je nekdanji proletariat sprevergel v »buržuj-proletariat«), *Oda kulturni revoluciji* (pogovor prostitutk o

¹⁹ Sarkastičnega predstavljanja samomora ni mogoče odmisлити od Kermaunerjeve zastupitve s plinom 3. aprila 1966; v *Knjigo* je Pogačnik uvrstil tudi časopisno poročilo o tem dogodku.

seksu z buržujem, obrtnikom in delavcem) ter reistični opis embalaže in vsebine sedmih vrst kondomov (*Preservativi*).²⁰

Chubbyjev sprehod v pižami po glavni (Titovi) cesti v prestolnici leta 1967 velja za prvi slovenski hepening, a tudi njegova besedila so performativna, zlasti brutalni dramski prizori in čudaške, pogosto parodično-polemične pripovedi, podnaslovljene z žanrsko hibridnimi oznakami (»psevdopsihološka drama v treh dejanjih«, »psihična melodrama«, »metafizična farsa«). »Nezakasnela ne-polemika ali kje so iluzije«, posnetek traktata v 81 točkah, zavrča Svetinov dvom o Geistrovem konceptu režije knjige, češ da zdravorazumsko predpostavlja dogmo o izključno tekstovni funkciji knjige, ki ne upošteva njene resničnosti in resnice.²¹ *Uvod v knjigo osnutek* parodira literarnozgodovinski priročnik; v pogovorni ljubljansčini (»pesnik k je fajn pisu«) našteje le pet pesnikov in oklesti njihove biografske konce: Prešeren je »crknu od ciroze«, Balantiča »so zakuril«, Kermauner »se je obesu«, Chubby »je nehu«, »sam bog ve koko bo končal« Matjaž (Hanžek).

Chubbyjeva pisava je provokativna, radikalno protestira na ravneh literarnega jezika (nespoštovanje pravopisa, sleng, vulgarizmi) in vsebine (*Blues No 16, Somrak*). Njene tarče so morala (nadzorovana seksualnost), politika (prostituirana, oblastiželjna, brez vrednot), vzgoja (nasilno prilagajanje) in družbena hierarhija (geniji, nadčlovek in opice, srečno koristni malomeščani). Problematizira še religijo (kreacionizem postavi ob evolucijo), kulturo (s prelomnima Sokratom in Nietzschejem) in poezijo (zanimivost klasika in beatnika). Besedilo je mesto izrekanja o glasbeni pop kulturi, osebni okusu, nemogočih željah in izmišljenih razlogih za protest. Sarkastična je predstavitev sadističnega užitka: počasnega, nežnega rezanja svetopisemskega jabolka in mladega

²⁰ V *Izjavi nekaterih slovenskih kulturnih delavcev* so Chubbyjev *Manifest* v celoti navedli in protestirali proti totalnemu nihilizmu v njem, v *Odi* in *Preservativih* pa videli »skrajni primitivizem« in »vulgarizacijo odnosov« (Dolgan, ur. 1990: 174–177).

²¹ Na Geistrov članek *Konkretna režija knjige* se je v *Tribuni* polemično odzval Svetina: »Knjiga izpolnjuje zahtevnost teksta [...] in izpolnjuje zavezanost komunikaciji. [...] Režija knjige ne more biti konkretna, ker nima na razpolago materiala za izdelavo knjige«, torej je »lažna resnica«, zgolj »iluzija knjige« (Svetina 1967). Chubby Geistrova izvajanja podpira in nadgrajuje: »novodobna knjiga ustreza zahtevam knjižne prostorskiosti«, namesto knjige kot »organa besedila« so organi v »organizmu« novodobne knjige besedilo, slika, avtor in tekst.

ženskega telesa (*Adamovo jabolko*). Transgresivno glede na predhodni modernizem deluje tudi hladna brezbržnosti do lastne smrti, saj misel nanjo ne vsebuje groze pred ničem, pač pa nakaže konec gnusnega sveta in spodletelega uživanja (*Predsmrtna pesem, Smrtna pesem, Posmrtna pesem*).

Chubbyjeva vizualna poezija drobne grafične elemente integrira v mrežo in like iz ravnih črt (nagnjen križ je hibrid križa in zvezde) ali valovitih linij, ki ikonizirajo reči (dva obliža čez falično obliko) (*Katalog 1968*: 175–176). Samo nekatere pesmi z naslovi usmerjajo dešifriranje likovnosti: temen madež na svetlejši podlagi tako ni sadež s peško, temveč *Umor v kamnolomu* (Bašin, ur. 1999: 35). Infantilna seksualnost in političnost se križata v lepljenki *Lulek*, ki razlago »To je penis« vpiše v belo zvezdo na črni podlagi. Na meji med semantično in vizualno poezijo je besedilo *Vijolice* (ironično podnaslovljeno »prosti spis«), urejeno v enako dolge vodoravne segmente. Preprosto besedilo o lepoti vijolic in izvoru njihovega imena v barvi deluje kot dekorativni vzorec: natipkane besede so razbite v dvočrkja, od katerih jih je polovica brez presledka za vrstico dvignjenih nad osnovno linijo zapisa:

jo ce st op ol hi rt ih
 Vi li ra ej op ji nv ov
 aj hi iv ah ev ol ou ga
 gm na nl ad .Č ij ic tr š
 jo šv zo en Če jo co rg
 in da va ov i. vi li ut aš
 je da va šep jo ni
 in ne šv zo re ve . (Hanžek idr. 2003: 32)

Edini ohranjeni Chubbyjev umetniški objekt iz leta 1966 (Hanžek idr. 2003: 65) sodi v revno umetnost. Izdelan je iz treh rjavih pravokotnih lepenk in dveh belih listov, spetih s spenjačem. Uresničuje ravnotežje kontrastov. Učinkuje s primarno lepoto, simetrijo, sugerira praznino, potencialno podlago za grafično dejanje, nekoristni predmet, v artefakt recikliran odpadni material.

Franci Zagoričnik

Vizualno poezijo, sorodno topografski, tipografski in letristični produkciji po svetu, sta dosledno in v daljšem obdobju razvijala Zagoričnik in Hanžek. Franci Zagoričnik (1933–1997) je vez med starejšo generacijo *Perspektiv* in

mlajšimi ohojenci. Že v zbirki *Agamemnon* (1965) je eksistencialna vprašanja svobode, volje, smisla, bistva in smrti oblikoval vizualno, kot cepljenje besed na zloge ali morfeme, vrtanje v globino, prostorsko razporejanje verzov (*Dajla*) in multiplikacijo. Kot član skupine OHO je raziskoval tipografsko poezijo. V ciklih *Rej pod lipo* (Pogačnik, ur. 1966b) in *Mir na zemlji* (Kermauner idr. 1969) Zagoričnikove like sestavljajo ločila (! in ?) in simboli (+ in –), tj. znaki emocionalnih, intonacijskih in vrednostnih opozicij. Natipkane konstelacije so geometrične, naslanjajo se na likovni kod, a jim pomen določajo tudi naslovi: *Reintegracija* je velik klicaj iz vprašajev, *Klepsidra*, *Nadstavba*, *Cikurat z obeliskom* so carmen figuratum, preneseni pomen sugerirata *Pesem o zlati sredini* in *Osredotočenost forme* kot zrcalna simetrija okrog praznega središča. Iz razmerja med likom in naslovom vznikajo ironične politične konotacije: *Znak svobode* je lik ograje/rešetke/bodeče žice, *Znak življenja* križi, ki se v diagonali bližajo ali oddaljujejo, paradoksn *Vzboj brez dneva*, *zabod brez noči* je lik kroga (Zemlja), zgoščeni plusi (noč) na desni oziroma vzhodni strani in razredčeni minusi (dan) na levi oziroma zahodni pa nakazujejo oceno geopolitičnega prostora.

Zagoričnikovi prispevki v *Katalogu 2* (Šeligo idr., ur. 1969) in zbirki *Navodilo za uporabo* (Zagoričnik 1972) so nova stopnja semantične redukcije – dekorativni vzorci iz tisočev natipkanih različnih ločil. Daktilografije je Zagoričnik hudomušno imenoval »tapete«, saj brišejo individualnost znaka in avtorja; slednji prevzame vlogo kreatorja vzorcev in ročnega delavca. Material lepljenk v omenjeni zbirki so časopisni izrezki s prepoznavnimi drobci naslovov, obvestil, reklam, političnih gesel, ki v poljubno aranžiranih prostorskih odnosih izgubljajo prvotno funkcijo. »Plan« za program kombinacij iz danega števila črk ali besed, ki je bil v *Navodilu* ubeseden še kot namera, pesnik pozneje uresniči v obsežni zbirki *Naime – Namreč – Nämlich – Namelijk – Namely* (Zagoričnik 1978). Ob besedni igri, ki s prostorsko razporeditvijo fiksira nastajanje smisla iz pomenljivih sestavin (»Pesem svet ali oba«), se v zbirki pojavljajo duhoviti nesmisli, otroške izjave, aforizmi, dokumenti vsakdanjosti, povezave glasovno podobnih besed iz raznih jezikov. Največ je čisto vizualnih del iz znakov: zrcalni koledar, magični kvadrat iz palindroma, romb iz števil, navpični in vzpenjajoči se liki iz multipliciranih črk kontrastnega para besed (»Danoč«, »Vsenič«), stavčne tvorbe iz besed palindroma pericarežeracirep, lepljenke iz časopisa in izstriženih naslovov, povezanih v nesmiselna gesla, ki implicirajo kritiko senzacionalizma, potrošništva in brezvestnega ravnanja z Zemljo. Izdelki so oblikovno raznovrstni in tehnično modernizirani. Njihov medij so fotografski

negativ in pozitiv, dekorativne črkovne nalepke, ofsetni tisk (povečane odebeljene črke in številke, postavljene večsmerno, ponavljane v vzorec ali nered («Order», Zagoričnik 1978: 49). Postopki so enostavni, razkriti, pomensko podprti z naslovom, tudi duhoviti in estetsko prečiščeni (npr. podoba na pet strani letočih jat ptic iz črk besede ptice, nav. d.: 60). Zagoričnikova vizualna poezija je kompleksno kodirano sporočilo, razbija klišeje, prenavlja percepcijo znaka, teksta in prostora ter zahteva ustvarjalno sprejemanje. V primerjavi s Hanžkovo je konceptualno stroga, resnoba in družbenokritično zavzeta.

Matjaž Hanžek

Ustvarjalnost Matjaža Hanžka (1949) že od gimnazijskih let zaznamuje jezikovno in konkretistično eksperimentiranje, premišljeno in igrivo programirano opazovanje gradiva in iznajdbe postopkov. Začenja se z vizualno deformacijo zasebnega nagovora (cikel *Nomama* v *Tribuni* 1966), nadaljuje z ohojevsko knjigo, ki se bere krožno (*Štiri pesmi*, 1967) oziroma z mešanjem kartončkov (*Prostorska knjiga*, 1968), končuje pa z radikalnim projektom *Popravljanje literarne zgodovine* (1983), ki detronizira nacionalni literarni kanon, opredmeten v zbirki klasikov *Naša beseda*. Knjige Hanžek preoblikuje v fizični material, iz katerega izdelava (razstavne) objekte: iz platnic vrečko, podlago za risanje, ovitek za zvezek, okvir za sliko – slika je natisnjena stran oziroma ostanek besedila po prečrtavanju. S prečrtavanjem obsežnih delov besedila se pomen preostalih besed odlepi, referenčno polje pa razširi in poveže onkraj pričakovanega smisla v novo kombinacijo, ki smeši (domovino, užitek, širjenje obzorja) ali namiguje na seksualnost (Hanžek 2004: 55, 57).

V osrednjih slovenskih neoavantgardističnih zbornikih Hanžek sodeluje s semantično in vizualno poezijo; za vsak tekst oziroma izdelek iznajde svoj postopek. V zborniku *Pericarežeracirep* (Kermauner idr. 1969) so ikonični znaki izolirane besede, jedra neizrečenih tem: prepovedana pesem, nedotakljivost telesne intimne, strah (razstrižene in zamaknjeno zlepljene verzalke besede »pozor« označujejo tresavico). V ciklu *Razne zanimivosti v Katalogu* Hanžek duhovito sprevača zdravorazumskost »prastarih resnic«, s fotokolaži pa demonstrira moč vizualnega v propagandi. Njegova besedila v *Katalogu 2* so zasnutek jezikovnosemantičnega prvega dela njegove zbirke *Iščemo pesmi, kje so* (Hanžek 1971); gre za raziskave besedotvorja («sabljač sablja»), besednega reda («vračaš ljubezen / ljubezen vračaš»), večpomenskosti (berem

pregovor / maline / kozje molitvice) in sorodnosti besed (berem, preberem, razbiram, odbiram). Ko eni besedi postopno dodaja nove, nastaja miniaturna zgodba. Dodajanje nakazuje porast kombinacij, monotono ponavljanje elementov (pesnik, piše, lepo, pesem, večkrat) pa razblinja predstavo o enkratnem pesniškem navdihu; na njegovo mesto stopi konceptualna matrica, s katero se ustvarjalne možnosti z osebne ravni prenesejo na kod. V zbirki raziskuje tudi diagramatskost sintakse, dopustne zveze in pomen besednega reda. Eksperimenti so igrivo lahkotni, očiščeni idejnih konotacij, kolikor ni ideologija vpisana v sam izbor besed.

V drugem delu zbirke *Iščemo pesmi* in v čisto konkretistični knjigi *61 tekstov* (Hanžek 1977) pesnik razvija postopke, ki jih je prikazal že vizualni projekt *Abeceda* v zborniku programirane umetnosti *PU* (Geister idr., ur. 1970): po vnaprej določenem programu se znaki (velike tiskane črke) polagajo drug na drugega in izginjajo. V obeh zbirkah Hanžek eksperimentira z besedami in črkami, z njihovo obliko, velikostjo, strnjjenostjo, smerjo, položajem, zaporedjem, razporeditvijo in prepoznavnostjo po deformaciji. Uvodni zapis v *61 tekstov* priča o poznavanju svetovne konkretne poezije in ponavlja gesto manifesta. Po Kandinskem prevzema izmenjavo tehnik in pojmov med različnimi umetnostmi, po Adrianu Spatoli pa delitev na konstruktivni (racionalni) in ekspresionistični (igrivi, intuitivni) princip ustvarjanja. Dejansko ima vsak tekst enkratno formo, ki podaljšuje čas dojemanja (tudi ob obračanju strani in potovanju pogleda). Urejevalna načela so vertikalno nizanje, množenje in odvzemanje elementov, permutacija zlogov in črk, ki proizvaja nove besede (»vi-de-ti / vi-di-te / ve-di-te / ve-de-ti,« Hanžek 1977: 6) ali nepomenljive kombinacije. Besede dinamičnega postavitev v diagonalo, trikotnik, polkrog, črke pa obračanje od pokončnega do ležečega položaja. Prostor in besede v njem so lahko v kontrastnem razmerju (besede s korenomo krog vpisane v pravokotnik) ali skupaj proizvajajo dodatne konotacije: v osmih krakih zapisana »beda« žarči iz praznega središča v vseh osem strani sveta (nav. d.: 39), oblika besede strah nakazuje tresenje, jecljanje, bledico pa izpraskana barva črk (nav. d.: 16). Iz ureditve izoliranih besed nastajajo pomenljive nadredne strukture (»most«, »obraz«), same črke pa so predmet razobličanja, rezanja, lepljenja ali izdelave iz nenavadnih oblik. V vseh postopkih je vidno nepredvidljivo križanje likovno semiotične in semantične razsežnosti ter ustvarjanje dodatnih pomenov. Likovno obdelani znak oživi kot tuja, samozadostna stvar, zunaj označevalne funkcije. To se sklada z reističnim razmerjem do besed in/kot stvari.

Tomaž Šalamun

Tomaža Šalamuna (1941–2014) so z gibanjem OHO povezovala likovne in konceptualne dejavnosti in literatura. Za *Evo* (Pogačnik, ur. 1966b) je prispeval decentrirano objektivistično pripoved *Hiša Markova*, za *Katalog* pa montažo najdenih besedil *Jonas*. Njegovi kratki, nenaslovljeni teksti v zborniku *Pericarežeracirep* (Kermauner idr. 1969) opisujejo vsakdanje stvari ali izdelke. Le zadnji dialog posnema vprašalnik, v katerem ponavljanje nakazuje neinventivnost, dominacijo spraševalca in relativizacijo resničnosti izjav: »ali je ležal in gledal proti soncu / ležal je in gledal proti soncu [...] ali je stal in gledal v tla / stal je in gledal v tla.«

V *Katalogu 2* (Šeligo idr., ur. 1969) je Šalamun objavil provokativnejša besedila, ki raziskujejo diskurz in njegovo generiranje podobe govorca (npr. zagovornika totalne akcije, polpismenega sezonskega delavca, naivnega vernika, shizoidnega ustvarjalca, ambientalnega umetnika). Politično izzivalna pesem *Zakaj sem fašist* šokira z napadom na etične norme in antifašistično zgodovino, saj postulate o akciji, moči, oblasti izpelje do destrukcije. Besedilo spodkopava tudi konformizem, moralne zavore (do homoseksualnosti, onaniranja) in lažno sočutje: »Fašizem pomeni moč in oblast in rad bi videl tistega, ki bi bil zares raje bebast, slaboten in preganjan« (Šeligo idr., ur. 1969: 38). Hkrati problematizira kriterij resnice, tako da jo iz načela mimetične umetnosti preobraža v izvor estetskega užitka absolutno svobodnega in amoralnega subjekta: »največja resnica / pa je največji vir estetskega užitka. / Največja informacija je pobiti in izmu- / čiti človeka, ki ga najbolj ljubiš.« *Draga Mile* posnema pismo, ki ga ljubosumni gastarbajter, podpisan Tomaž Šalamun, piše ženi v dalmatinskem dialektu. Jezik je primitiven, začinjen s kletvicami, smešen in hkrati izrazno močan, saj izvira iz stiske socialno prikrajšanega. Šalamun v scenariju za ambientalni projekt *Glave* razdira vzvišeno predstavo umnega človeka, saj so glave kot umetniški material izenačene z zeljem na njivi. V posnetku infantilne konfesije *Kaj gledaš najrajši?* naivno verovanje spodbija z neopravičljivo smrtjo prijatelja Aleša Kermaunerja, ki je »odrešenik sveta« ni preprečil. Besedila *To, kar vidite, dragi gledalci, je norost, Sneg?* in *Vse, kar delam* vzpostavljajo suvereno, napadalno držo ludista, ki se deklarira za norega, krutega in grozi bralcem, ki bi poezijo razumeli kot politični traktat namesto fikcijo. Ambivalenco ustvarja nihanje med pejorativnimi oznakami naslovnikov (»pijavke«, nav. d.: 46, »Figurini, ljudske brihte, debeluharji!«, nav. d.: 48) in shizoidnim

ustvarjalcem, medtem ko je nedvoumna Šalamunova distanca do slovenske mentalitete (vdanost, nemoč, nesposobnost, samoomejevanje in strah pred svobodno imaginacijo).

V medbesedilnosti Šalamunove zbirke *Namen pelerine* (1968) sta najopaznejša neposreden prenos najdenega besedila (*ready-made*) in posnetek. Sicer smiselni odlomki s prenosom v pesniško zbirko izgubljajo obvestilno funkcijo in postajajo označevalec družbeno-kulturnega konteksta, kot so arhitektura, antična mitologija, šport, praktično naravoslovje, zgodovina tehnike, nasledstveno pravo, javna obvestila. Prenosi so lahko fragmentarni: odlomek romana, iztrgan stavek, drobec časopisnega članka, podatek o znani osebi. Med posne-manimi žanri so intervjuji, v katerih pa banalni stil razveljavlja zanimivost ali slavo intervjuvanca. Nekateri teksti so izolirani domisleki z metonimično ali metaforično vrednostjo: »namen pelerine so kraške jame« (Šalamun 1968: 4), »namen pelerine je pero« (nav. d.: 5), »črnci imajo na prsih lak« (nav. d.: 19). Mnoge izjave odkrivajo znana dejstva, brez eksplicitnega vabila k stopnjevani pozornosti: »ptice določene velikosti so golobi« (nav. d.: 14), »ave marijo slišimo poleti pozno« (nav. d.: 36). Transgresivno, politično nekorektno delujejo stereotip (»pegasti ljudje so hudobni«, nav. d.: 12), rasistični predsodek (»najbolj smrdijo slovani in židi«, nav. d.: 43) in grožnja: »ljudem ki se norčujejo iz boga bom odgriznil uho« uho.« (Nav. m.). Simulirane spomine dinamizira figurativnost (»nikoli ne bom odkril če so se moje none vohale«), nakazuje jih izginula realnost (»leta 1957 je bil v ljubljani tramvaj«, nav. d.: 43). Na konceptualizem spominjajo zamisli neizvedenih dejanj, ki nimajo umetniških pretenzij, se pa nanašajo na umetniški predmet (nagnjeno, zamenjano sliko v domačem okolju; nav. d.: 23, 46). Zvočni poeziji se bližajo Šalamunova fonološko-leksikalna simulacija tujega jezika (francoščine; nav. d.: 33, 21), zamikanje in ponavljanje v stolpcih (nav. d.: 32), množitev in premestitev (nav. d.: 52), vendar postopki niso radikalni in ne prinašajo nepričakovanih pomen-skih vrednosti. Zbirka učinkuje igrivo: stvar, dejstvo, tekst ali diskurz predstavi kot avtonomno stvarnost, zunaj pragmatične rabe in praktične koristi. Subjekt je opazovalec, premišljevalec, začuden nad različnostjo, zakonitostjo ali banalnostjo pojavov, ki jih poljubno kombinira. Z rabo trivialne govornice in vsakdanjih dejanj postavlja pod vprašaj umetnikovo izjemnost. Šalamunov eksperiment je samo v obdobju OHO vezan na avantgardni »poskus, kako naj literat-umetnik svojo romantično voljo do absolutne, svobodne, samovoljne subjektivnosti izživi namesto v literarnem delu [...] v načinu proizvajanja,

javnega nastopanja, programiranja, manifestiranja in druženja s sebi enakimi« (Kos 1980: 369).

Slovenska pesniška avantgarda je ustvarjalno, zavzeto in igrivo raziskovala ideologije, diskurze, multimedialnost, performativnost in skupinsko umetniško delovanje. Z raznovrstnimi postopki je potencirala polivalentnost sporočil, razgradila s socializacijo utrjene načine jezikovnega konstruiranja sveta in mehčala sistemsko mejo med umetnostjo in življenjsko prakso. Prestop iz obvezne logike v nepredvidljiv in odprt prostor, kjer so mogoče presenetljive povezave in se spodmaknejo stereotipni vedenjski in miselni vzorci, predpostavlja tudi nove načine dekodiranja. Ustvarjanje novih pomenov na križišču neverbalnega in jezikovnega, literarnega in pragmatičnega vključuje naključja in igro na eni strani ter matematično programiranje permutacij, ponovitev in kombinacij na drugi. Enako pomembna je bila reistična filozofija žive navzočnosti in sobivanja, v kateri so se razklenile samoumevne hierarhije: človekovo obvladovanje stvari in družbeno nadzorovanje posameznika.

Literatura

- BAŠIN, MILOŠ (ur.), 1999: *Vizualna in konkretna poezija*. [Bežigradska galerija, 24. november–30. december 1999. Razstava.] Ljubljana: Mestna galerija.
- BAŠIN, MILOŠ (ur.), 2005: *OHO: Na uho, v oko*. [Bežigradska galerija, 16. november 2005–10. januar 2006. Razstava.] Ljubljana: Mestna galerija.
- BREJC, TOMAŽ, 1978: OHO kot umetnostni pojav. V: Tomaž Brejc: *OHO 1966–1971*. Ljubljana: Študentski kulturni center. Str. 10–32.
- DOLGAN, MARJAN (ur.), 1990: *Slovenski literarni programi in manifesti: Fanfare in tibotapci*. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Knjižnica Kondor, 156).
- GEISTER, IZTOK, 1966: Estetika stvari. *Tribuna* 16, št. 18. (23. 3.), str. 5.
- GEISTER, IZTOK, 1967: *2 pesmi*. [S. l.: s. n.]
- GEISTER, IZTOK, 1967: Konkretna režija knjige. *Tribuna* 16, št. 6 (21. 11.), str. 6.
- GEISTER, IZTOK, 1969: *Žalostna Majna*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- GEISTER, IZTOK, 1977: *Parjenje čevljev*. Maribor: Založba Obzorja. (Znamenja, 52).
- GEISTER, IZTOK, 1996: *Plavje in usedline*. Ljubljana: Nova revija.
- GEISTER, IZTOK, 2014: Ne ptič ne miš: O prepoznavnem označevanju živih bitij v poeziji. *Sodobnost* 78, št. 9, str. 1157–1183.

- GEISTER, IZTOK in MANCA KOŠIR, 1991: Pogovor z Iztokom Geistrom. *Nova revija* 10, št. 115, str. 1343–1348.
- GEISTER, IZTOK, RASTKO MOČNIK in MARKO POGAČNIK (ur.), 1970: *PU* [Programirana umetnost] = *Problemi* 8, št. 85.
- GEISTER, IZTOK in GREGOR PODLOGAR, 2014: Intervju. *Literatura* 26, št. 271–272, str. 87–93.
- GEISTER, IZTOK in MARKO POGAČNIK, 1966a: OHO [Manifest]. *Tribuna* 17, št. 6 (13. II.), str. 9.
- GEISTER, IZTOK in MARKO POGAČNIK, 1966b: *OHO. beseda. črka*. Ljubljana: samozaložba.
- GEISTER, IZTOK in MARKO POGAČNIK, 1968a: *Pegam in Lambergar*. Kranj: samozaložba, 1968.
- GEISTER, IZTOK in MARKO POGAČNIK, 1968b: *Gobe v knjigi*. Ljubljana: samozaložba, 1968.
- GEISTER, IZTOK in MARKO POGAČNIK, 1969: *Ikebana*. Maribor: Obzorja. (Znamenja, 8).
- GEISTER, IZTOK in MARKO POGAČNIK, 1973: *Haiku*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- GOSARIČ, SAMO, 2009: Osnove reizma: Ponovna interpretacija teoretskih člankov skupine OHO. *Maska* 24, št. 123–124, str. 124–141.
- HANŽEK, MATJAŽ, 1971: *Iščemo pesmi, kje so*. Maribor: Založba Obzorja, 1971. (Znamenja, 21).
- HANŽEK, MATJAŽ, 1977: *61 tekstov*. Ljubljana: ŠKUC.
- HANŽEK, MATJAŽ, 2004: *Popravljanje literarne zgodovine*. [Bežigrajska galerija, 7. junij–19. avgust 2004. Razstava.] Ljubljana: Mestna galerija.
- HANŽEK, MATJAŽ idr., 2003: *Likovne pesmi: Matjaž Hanžek, Vojin Kovač - Chubby, Blaž Ogorevc, Ivan Volarič-Feo*. [Bežigrajska galerija, 24. september–26. november 2003. Razstava.] Ljubljana: Mestna galerija.
- Katalog*, 1968: *Katalog = Problemi* 6, št. 67–68 (julij–avgust).
- KERMAUNER, TARAS, 1968: *Na poti k ničū in reči*. Maribor: Obzorja.
- KERMAUNER, ALEŠ, 1966: *Knjiga*. Ljubljana: Kulturna komisija pri UK Zveze študentov Jugoslavije.
- KERMAUNER, ALEŠ, 2003: *Luknja v novcu*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa. (Zbirka Fraktal, 3).
- KERMAUNER, ALEŠ idr. 1969: *Pericarežeracirep*. Maribor: Založba Obzorja (Znamenja, 6).
- KERNEV ŠTRAJN, JELKA, 2014: Eksistencialna razsežnost reistične poezije. *Literatura* 26, št. 271–272, str. 104–114.

- KOS, JANKO, 1980: K vprašanju o bistvu avantgarde. *Sodobnost* 28, št. 2, str. 237–245; 28, št. 3, str. 361–370.
- KOVAČ - CHUBBY, VOJIN, 1987: *Chubby was here*. Koper: Lipa.
- LOKAR, METKA, 2010: *Podobe neizrekljivega: Likovnost v sodobni slovenski poeziji*. Murska Sobota: Franc-Franc.
- MEDVED, ANDREJ, 2011: *Fantazma epobé: Poezija in/kot igra. Slovenska avantgardna poezija 1965–1983*. Koper: Hyperion.
- NOVAK, BORIS A., 1996: Poezija na robu besed: Premislek reistične poetike Iztoka Geistra Plamna. V: Iztok Geister: *Plavje in usedline*. Ljubljana: Nova revija. Str. 126–169.
- OLEAMI, SAMO, 2019: Objekt meseca: *Edicija OHO. Radio Študent* (27. 10. 2019). Splet (dostop 30. 3. 2020).
- OŠOJNIK, IZTOK, 2014: Neoliberalni dispozitiv eksperimentalne poezije. *Primerjalna književnost* 37, št. 1, str. 143–165.
- PATERNU, BORIS, 1974: Avantgardizem v navzkrižju struktur. V: Boris Paternu: *Pogledi na slovensko književnost*. 2. Ljubljana: Partizanska knjiga. Str. 359–408.
- PAVLIČ, DARJA (ur.), 2014: Eksperimentalna poezija. *Primerjalna književnost* 37, št. 1.
- PIBERNIK, FRANCE, 1981: *Med modernizmom in avantgardo*. Ljubljana: Slovenska matica.
- PODLOGAR, GREGOR (ur.), 2014: Eksperimentalna poezija na Slovenskem. *Literatura* 26, št. 271–272, str. 87–144.
- POGAČNIK, MARKO, 1966a: Poker. *Tribuna* 16, št. 21 (13. 4.), str. 5.
- POGAČNIK, MARKO (ur.), 1966b: *Eva*. Kranj: samozaložba.
- POGAČNIK, MARKO, 1986: *Zmajeve črte, ekologija in umetnost*. Maribor: Obzorja. (Znamenja, 86).
- POGAČNIK, MARKO, 2012: *Umetnost življenja – življenje umetnosti*. Ur. Igor Španjol. [Moderna galerija, 5. 6.–4. 12. 2012. Razstava.] Ljubljana: Moderna galerija.
- PONIŽ, DENIS, 1984: *Konkretna poezija*. Ljubljana: DZS. (Literarni leksikon, 23).
- ROTAR, BRACO, 1970: Pogovor s člani skupine OHO. *Sinteza*, št. 17 (junij 1970), str. 46–48.
- SVETINA, IVO, 1967: Iluzija knjige, ki se kaže v njeni režiji. *Tribuna* 16, št. 10 (25. 12.), str. 5.
- ŠALAMUN, TOMAŽ, 1968: *Namen pelerine*. Ljubljana: samozaložba. (Edicija OHO).
- ŠELIGO, RUDI idr. (ur.), 1969: *Katalog 2*. Maribor: Obzorja, 1969. (Znamenja, 11–12).
- ŠUVAKOVIĆ, MIŠKO, 2001: *Anatomija angelov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- ŠUVAKOVIĆ, MIŠKO, 2009: *Skrite zgodovine skupine OHO*. Ljubljana: Zavod P.A.R.A.S.I.T.E.
- TRAMPUŠ, JURE, 2001: Matjaž Hanžek: Tisti varuh človekovih pravic, ki je v mladih letih nagajal oblastem. *Mladina* (14. 5. 2001). Splet (dostop 30. 3. 2020).
- ZABEL, IGOR, 1994: *OHO: Retrospektiva*. [Moderna galerija, Ljubljana, 1. 2.–13. 3. 1994. Razstava.] Ljubljana: Moderna galerija.
- ZAGORIČNIK, FRANCI, 1972: *Navodilo za uporabo – Istruzione per l'uso*. Kranj: Samozaložba. (Edicija Gong).
- ZAGORIČNIK, FRANCI, 1978: *Naipe – Namreč – Nämlich – Namelijk – Namely*. Maribor: Obzorja. (Znamenja, 54).
- ZUPANČIČ, METKA, 1986: Reizem, »OHO« in poskus celostne umetnosti. *Pri-merjalna književnost* 9, št. 1, str. 33–37.

»Reizem« v slovenski neoavantgardni literaturi in umetnosti

MARIJAN DOVIĆ

*Za humanista je merilo vseh stvari Človek, za reista Reč.
Taras Kermauner, Na poti k ničū in reči, 77*

PRVEMU AVANTGARDNEMU VALU, ki se je v slovenski umetnosti razmahnil v desetletju po koncu prve svetovne vojne in ga običajno imenujemo »zgodovinska avantgarda«, je sredi šestdesetih let 20. stoletja sledil izrazitejši in radikalnejši val, ki se je iztekel proti koncu sedemdesetih let in se je zanj ustalil izraz »neoavantgarda«. ¹ V njegovem jedru je bila umetniška skupina OHO, katere prvi manifest sta v študentski reviji *Tribuna* decembra 1966 objavila pesnik Iztok Geister (1945–) in vizualni umetnik Marko Pogačnik (1944–). Mlada generacija ustvarjalcev se je zlasti v prvih letih povezala v dokaj enovito gibanje, ki je kmalu pridobilo široko zaledje: nemara se nikoli prej ali pozneje ni toliko mladih ljudi intenzivno ukvarjalo z moderno umetnostjo. ² Slovenska neoavantgarda se je razcvetela v desetletju 1965–1975, potrebno oporo pa sta ji nudili revija *Problemi* in študentska *Tribuna*, ki sta prinašali

¹ Delo je nastalo v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Maj 68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu (J6-9384), ki ga financira ARRS.

² Med bolj izpostavljenimi člani skupine so bili poleg Geistra in Pogačnika še Tomaž Brejc (1946–), Matjaž Hanžek (1949–), Aleš Kermavner (1946–1966), Vojin Kovač – Chubby (1949–1985), Lado Kralj (1938–), Naško Križnar (1943–), Milenko Matanović (1947–), Rastko Močnik (1944–), David Nez (1949–), Braco Rotar (1942–), Andraž Šalamun (1947–), Tomaž Šalamun (1941–2014), Rudi Šeligo (1935–2004), Marko Švabič (1949–1993), Franci Zagoričnik (1933–1997) in Slavoj Žižek (1949–). Toda že površen pregled periodike razkriva, da so se z avantgardizmom – najpogosteje s (konkretistično) poezijo – v tistih letih pečali tudi številni drugi, danes komaj znani avtorji.

obilico (prevodnih) zgledov ter obenem zagotavljali ustrezno – v kontekstu jugoslovanskega samoupravnega socializma razmeroma neodvisno³ – platformo za objavljanje umetniške in teoretske produkcije skupine. Čeprav je bila ta produkcija pogosto večmedijska in konceptualna (razstave, hepeningi, performansi), je ostala solidno dokumentirana v periodiki, inovativno zasnovanih zbornikih (*EVA, OHO, Katalog, Katalog 2, pericarežeracirep*) in posameznih knjigah (ohojevske likovno-literarne koprodukcije, zbirka Znamenja). Od tod se dediščina slovenske neoavangarde kaže kot presenetljivo obsežen, umetniško relevanten in širše zanimiv umetniški fenomen.⁴

Mnogo bolj kot na tedaj skoraj pozabljeno dediščino slovenske zgodovinske avantgarde se je novo gibanje, ki je prvi vrhunec doživelo prav v povezavi s študentskimi protesti leta 1968, oprlo na sočasne evropske (neo)avantgardne zglede. Nanj so tvorno vplivale spodbude z zelo različnih koncev, obenem pa so njegovi protagonisti proizvedli in teoretsko utemeljili tudi dva dokaj originalna koncepta, namreč ludizem (iz lat. *ludus* – igra) in reizem (iz lat. *res* – stvar), ki sta se ustalila kot pomembni smerni in slogovni opredelitvi obdobja. Oba koncepta sta prešla v splošnejšo rabo in bi si vsekakor zaslužila podrobno zgodovinsko in teoretično obravnavo. V tem poglavju se bom osredotočil na reizem, ki je v drugi polovici šestdesetih let postal vidna slogovna usmeritev, celo eden osrednjih tokov slovenskega modernizma – najprej v (konkretni) poeziji in likovni umetnosti, potem pa zlasti izrazito v pripovedni prozi.

Kaj pravzaprav pomeni reizem, kot so ga razumeli in prakticirali literati, vizualni umetniki, teoretiki in raziskovalci slovenske neoavangarde?

³ O relativni samostojnosti uredništva *Tribune*, ki jo je omogočalo samoupravljanje, prim. Dolar 2018: 113–114. Zapleteno dinamiko odnosov med študentskimi revijami in oblastniškimi strukturami bi vsekakor kazalo natančneje raziskati, saj se v njej skriva pomemben ključ za razlago fenomena, ki v trših oblikah komunistične vladavine ni bil možen.

⁴ Obravnava in prezentacija te dediščine je zaradi njene večmedijske narave včasih zahtevna. Tako že za pesništvo, najbolj plodno umetnostno zvrst slovenske neoavangarde, nimamo povsem ustrezne antologije. Najbolj celovit poskus v to smer predstavlja *Fantasma epoché* Andreja Medveda, ki v obsežni drugi knjigi prinaša »Antologijo slovenske avantgardne poezije 1965–1983«, uvodoma pa omenja tudi predhodne antologijske poskuse (Medved 2011: 1401–1403). Vendar v njegovem izboru ne bomo našli npr. konkretne in vizualne poezije, pa tudi občutka o širini gibanja ne bomo dobili, saj se osredotoča na elitne avtorje.

Temeljne zasluge za vpeljavo koncepta pri nas ima literarni zgodovinar in filozof, sopotnik in premišljevalec neoavantgardnega gibanja Taras Kermauner (1930–2008), ki je izraz »reizem« razvijal od sredine šestdesetih let 20. stoletja zlasti v povezavi s poezijo, uporabil pa ga je tudi v naslovu knjige, ki je izšla v uporniškem letu 1968. Mnogo pozneje je v enciklopedičnem geslu značilnosti slovenskega reizma Janko Kos strnjeno označil takole:

R[eizem] nadomešča psihološke opise človekovega doživljanja sveta z opisovanjem predmetnosti, stvarnega okolja, tudi samega človeka kot zgolj telesa, ki obstaja tako kot vsak drug predmet. S tem človek izgubi osrednjo vlogo, postane zgolj reč, tudi v pozitivnem smislu, ker se ne polašča več sveta in mu ne vsiljuje svojega 'smisla'. [...] Izraz [...] zajema oblikovne pa tudi vsebinske značilnosti proznih in deloma pesniških del, ki hočejo človekovo osebo z njenimi metafizičnimi, antropološkimi in socialno-moralnimi problemi izločiti iz besedne umetnosti; ta naj prikazuje svet sam na sebi, kot čisto stvarnost brez smisla. (Kos 1996: 156)

Kot se bo izkazalo v nadaljevanju, je Kosov opis ustrezen za pripovedno prozo, nekoliko manj pa za pesniško in vizualno umetnost. Zato bom kompleksno umetniško stvarnost slovenskega reizma v tem poglavju osvetlil s štirih plati: najprej z vidika njegovih teoretskih artikulacij, potem z vidika večmedijske skupine OHO, ki je reizem v svoji začetni fazi skušala udejanjiti v praksi, ter naposled s kratko analizo posameznih markantno reističnih literarnih del – najprej v pesništvu ter zatem še v pripovedništvu. Tako bom skušal pokazati, da je slovensko reistično gibanje na zunaj sicer razmeroma heterogeno in naslonjeno na raznotere mišljenjske impulze, vseeno pa ga povezuje inovativen, celo revolucionaren odnos do »realnosti«, ki prek uspehli umetniških realizacij odpira dragocena in še danes relevantna vprašanja – na katera pa ne ponuja vedno tudi enoznačnih odgovorov.

Slovenski reizem v teoriji: Kermauner in Pirjevec

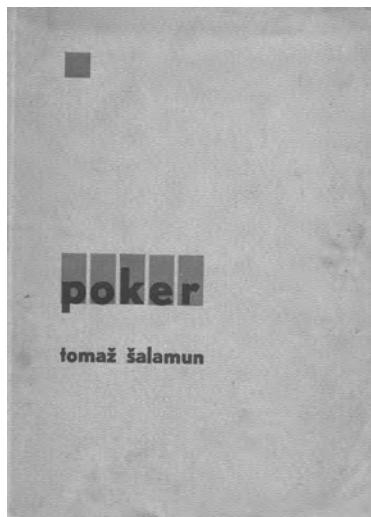
Stanfordska enciklopedija filozofije nas pouči, da je »reizem doktrina, po kateri obstajajo le stvari« (Woleński 2019: s. p.), da je ime za to doktrino izpeljano iz latinskega samostalnika *res*, da pa so interpretacije tega temeljnega načela različne oziroma zelo odvisne od tega, kako je »stvar« razumljena. V splošnem je reistično smer v filozofiji mogoče razumeti kot hoteni odmik od platonističnega idealizma (deloma v duhu empirizma in materializma), kot distanciranje

od *entia rationis*, objektov, ki obstajajo zgolj kot predmet mišljenja, in osredotočenje na *entia realia* kot edino ontološko kategorijo. Filozofski reizem sta v začetku 20. stoletja – pretežno neodvisno drug od drugega razvijala – Franz Brentano (1838–1917) v svoji pozni fazi, za njim pa še izraziteje poljski filozof Tadeusz Kotarbiński (1886–1981).⁵

Toda po tej poti se ne moremo zares približati slovenskemu reizmu: čeprav so nekatere zunanje vzporednosti očitne, ni sledov o tem, da bi ta karkoli dolgoval omenjeni filozofski tradiciji. Tukajšnji reisti se namreč na Brentana ali Kotarbiškega nikdar niso eksplicitno sklicevali – še več, zdi se, da zanju sploh niso vedeli. Tako je prav mogoče, da je prva konsistentna slovenska teoretska apologija reizma – izpod peresa že omenjenega kritika Tarasa Kermaunerja – nastala neodvisno od omenjene tradicije. Mnogo bolj se zdi verjetno, da so Kermauner in njegovi sodobniki poznali »chosisme«, francosko izpeljanko termina (iz fr. »chose« – stvar), ki so ga za slogovno vodilo izbrali avtorji francoskega novega romana.⁶ Vsekakor pa je Kermauner koncept reizma, ravno tako v povezavi z latinsko besedo *res* (sprva ga je zapisoval celo kot »rezidem«, kar bi lahko šteli za dodatno indikacijo samoniklosti), izpeljal iz sodobne slovenske poezije ter ga konkretnije navezal na poetiko Tomaža Šalamuna in njegov prvenec *Poker* (1966); utemeljil ga je v knjigi *Na poti k ničū in reči: Porajanje reizma v povojni slovenski poeziji* (1968), zlasti v poglavju »Samovolja do ničā«, napisanem spomladi leta 1966.

⁵ Prim. Brentano 1911 in Kotarbiński 1929. Radikalnejši reizem Kotarbiškega je po zaslugi angleškega prevoda njegovega temeljnega gnoseološkega traktata pri oxfordski založbi Pergamon Press ravno sredi šestdesetih let 20. stoletja postajal širše znan tudi izven poljskega prostora. Prim. tudi Woleński 2019.

⁶ »Chosisme« označuje slog pisanja, pri katerem sta zgodba in karakterizacija manj pomembni, ljudje in dogodki pa so zabeleženi »nevtoralno«, kot skozi leče kamere. Med njegovimi vidnimi predstavniki so Nathalie Sarraute, Michel Butor in zlasti Alain Robbe-Grillet. V času, ko je Kermauner pisal o slovenskem »reizmu«, je bil izraz »chosisme« že uveljavljen tudi zunaj francoskega prostora (prim. Barbu 1963).

Slika 1. Naslovna stran zbirke *Poker* Tomaža Šalamun, samozaložba, 1966

Kermaunerja v obsežni esejistični študiji Šalamunove poezije po eni strani navdušuje pesnikova bleščeča ironija, po drugi strani pa ga vznemirja Šalamunova negacija, igra Niča v »naluknjanem« svetu, ki »izpušča svojo dušo« (Kermauner 1968b: 61). Medtem ko pesnik golta sam sebe – za njim ostaja le še praksa »ničenja«, je objektivni svet Reči nedotaknjen:

Živa Reč ni živa, ker bi se vanjo spremenil človek, živa je – narobe – zato, ker je očiščena vsega človeškega, ker je taka, kakršna je, dehumanizirana: kljuka sveta je s sidolom zbrisana dotikov, s katerimi jo je onesnažil človek. Metahumanizem se začne po totalni človekovi odsotnosti, Svet postane to, kar je (brez človeka). [...] Reči (Svet) ne bodo zaudarjale več. Postale bodo, kar so bile, preden jih je prekrila in zasušnjila Zgodovina. *Človekovo kraljestvo, doba človekovega vladanja (human-izem) se je končala. Začela se je doba reči (res-izem).* (Nav. d.: 64, podčrtal M. D.)

Reči torej v Šalamunovem poetičnem svetu začenjajo živeti samostojno, pesnik jih prikazuje precizno in objektivno; svet reči je pač trezen, jasen in precizen: »Reči imajo svoj pomen v sebi, identičen je z njimi samimi.« (Nav. d.: 65) Kot razlaga Kermauner, se jih človek v teku Zgodovine nasilno polasča, svetu vsiljuje Smisel in se razglašča za njegovega gospodarja, medtem pa »reči zdolgočasene čakajo, kdaj bo minila ta judovska šola, ta praznik norcev, ta predmestni

semenj« (nav. d.). Tisočletno človekovo pehanje za Smotrom, Akcijo in Smislom se razkrije kot vnaprej spodletel projekt: »In ta slepi brezupni manever, to igro človeške eksistence imenuje Šalamun *poker*.« (Nav. d.: 66)

V ozadju Kermaunerjeve analize ni mogoče prezreti družbeno kritičnega, celo moraličnega podtona: pleme, iz katerega se je Šalamun »izselil« – kar lirski subjekt drzno konstatira v otvoritvi zbirke – je pleme potrošniške družbe: razosebljene, pomasovljene in banalizirane, ki stvari meri le po njihovi (u)porabnosti, instantni prebavljivosti. Ta družba je skrajno oddaljena od prave narave Reči, njihove avtentičnosti, svet razume kot »Veleblagovnico, v kateri poteka nenehna razprodaja po globoko znižanih cenah« (nav. d.: 68). Omenjena ost, za katero seveda slutimo marksistično kritiko reifikacije (kot specifične oblike kapitalistične alienacije) – takšno kritiko so pod vplivom Lukácsa in drugih gojili denimo zagrebški »praxisovci«⁷ – se danes zdi povsem relevantna in aktualna. Še toliko bolj pomenljiva postane, če pomislimo, da v prvi vrsti ne gre za kritiko potrošništva zrelega kapitalizma (kot jo je denimo razvila Frankfurtska šola in z njo močno vplivala na globalno novo levico v šestdesetih letih), temveč je najprej uperjena zoper družbo v deželi samoupravnega socializma (!) in šele nato zoper planet, ki ga pač naseljuje človek.⁸

Toda v Kermaunerjevi izpeljavi so prisotni tudi drugačni nastavki, kritični do zapuščine revolucionarnega komunizma in njene eshatologije. Kermauner, ki je med pesniške reiste ob Salamunu prišteval zlasti Geistra, Zagoričnika in druge sodelavce *Kataloga*, reizem namreč tolmači kot »logično in smiselno nadaljevanje prejšnjih obdobj [..., ki] tako rekoč sklepa razvojno linijo slovenske poezije kot njen skrajni konec« (nav. d.: 200). Ta linija pa je takšna, da se v njenem postopnem razvoju »zmeraj bolj kaže resnica njenih izhodišč,

⁷ Časopis *Praxis*, ki ga je v letih 1964–1974 izdajalo Hrvaško filozofsko društvo, je gojil kritično razpravljanje o jugoslovanskem modelu socializma (zlasti pod vplivom Gramscija, Lukácsa, Goldmanna, Fromma, Marcuseja idr.). V času študentskih protestov je postal oblastem nadležen in je do leta 1974 ugasnil. – Več o krogu revije *Praxis* gl. poglavje Andraža Ježa v tej monografiji.

⁸ To potezo bi bilo treba kontekstualizirati skozi specifiko študentskega maja '68 v Jugoslaviji, za kar seveda ni prostora. Naj zadošča, če nekoliko posplošeno zapišem, da je jugoslovanska oblastna nomenklatura v revolucionarnih letih – drugače od jedra protestov v vzhodnem bloku – doživela kritiko »z leve«.

se pravi nihilistični temelj sekularizirane eshatologije« (nav. d.: 150). V tem poteku, ki je po Kermaunerju notranje nujen, se tudi sekularne eshatologije komunizma (osvoboditev, revolucionarni upor) razkrijejo v svojem nihilističnem bistvu. Šele s te točke se odpre nov pogled na realnost:

Navsezadnje se pokaže, da so Reči Nič. [...] Nič je resnica reči, ki so zaprte pred nami in se nam razodevajo samo kot nesmiselne, poljubne, naključne: nične. Po Šalamunovem prepričanju so Reči Bit, ko so zase in same na sebi, te Biti pa človeku ne posredujejo, kar nam dajejo, je zmerom samo Nič. [...] [Z]a Šalamuna [je] Nič absolutna resnica Biti, naj se kaže kakor koli. Bit je Bit samo takrat, kadar se ne kaže; in sebi se nima potrebe kazati, sebi je, le ljudje jo gledamo, tipamo, čutimo. Zato ljudje kot ljudje nismo, smo le kot Reči. (Nav. d.: 71)

Lahko bi torej rekli, da reizem zaznamuje dokončen izstop iz humanističnega horizonta – reist kot skeptik, agnostik in nihilist dovrši zadnjo etapo evropskega metafizičnega nihilizma. Kot absolutna čistost se kaže edinole Nič: »Nič ima vse značilnosti Absolutnega: popoln je, vseobvladljiv, neuničljiv (eksistira), absoluten.« (Nav. d.: 78)

Že kar na prvi pogled je očitno, da temeljni miselni impulz Kermaunerjeve utemeljitve pesniškega reizma ne prihaja toliko iz francoskega strukturalizma ali novega romana, ki sta že skoraj rutinsko omenjena, kadar beseda teče o teoretskih spodbudah reizma. Pač pa spodbude za Kermaunerjevo izpeljavo lahko iščemo drugod, v filozofiji, denimo v (sartrovski) eksistencialistični fenomenologiji, in še natančneje – v heideggerjanski zgodovini Biti, ki je pomembno sooblikovala slovenski intelektualni prostor v tem obdobju.⁹ Tu se Kermaunerjeva misel navezuje na vpliven teoretski opus njegovega karizmatičnega kolega Dušana Pirjevca (1921–1977), nekdanjega partizanskega politkomisarja, ki je od leta 1963 kot profesor primerjalne književnosti na ljubljanski filozofski fakulteti z izvirnimi analizami zgodovine evropskega romana in drugimi spisi močno vplival na več generacij literatov in humanistov.

⁹ O Heideggerju se je v slovenskem kulturnem prostoru živahno razpravljalo že v začetku šestdesetih let, zlasti v reviji *Perspektive* (1960–1964). Prva slovenska knjižna izdaja Heideggerjevih filozofskih besedil izšla leta 1967, v njej najdemo mdr. prevedene razprave *Vom Wesen der Wahrheit, Über den Humanismus in Der Ursprung des Kunstwerkes* (Heidegger 1967).

V svojih razpravah, denimo *Vprašanju o poeziji*, ki je nastalo ravno kot teoretska apologija tedanjih drznih neoavantgardnih inovacij,¹⁰ je Pirjevec – tedaj vse bolj pod vplivom Heideggerja – odpiral vprašanje o pravem bistvu pesniške umetnosti. Slovenska poezija, razmišlja Pirjevec, je v zgodovini opravljala narodotvorno vlogo (in je bila zato s takšno utilitarno funkcijo »blookirana«), a v trenutku, ko so njeni zgodovinski (nacionalni) cilji doseženi, se lahko odvrne od Akcije in se naposled vrne k sami sebi. Šele takrat zaživi v svoji – heideggerjansko razumljeni – biti: kolikor deluje, deluje neposredno, ni več ne akcija ne racionalno spoznanje, temveč igra – in sicer igra, ki razkriva stvari v avtentičnem soju njihove biti: »Poezija, ki je igra, se stvari, ki se jih dotika in ki jih imenuje, dotika in imenuje na prav poseben način. [...] [N]jeno 'dotikanje' pusti vse, kar je, tako, kakor je, in tako se skozi igro 'kaže', da vse, kar je, najprej in predvsem jè.« (Pirjevec 1978: 85)

Razmisleki Pirjevca, Kermaunerja in drugih, značilni za ta čas, torej ponujajo nastavke za oba temeljna teoretska koncepta, ki sta poskušala opisati neoavantgardno umetniško produkcijo – reizem in ludizem. Heideggerjansko razumevanje biti (»vse, kar je, najprej in predvsem jè«), težnja po osvoboditvi od instrumentalizacije in utilitarnosti ter vračanje reči v perspektivo avtentičnega »zrenja« pa so tudi poteze, ki so temeljito zaznamovale reistična prizadevanja večmedijske skupine OHO.

Skupina OHO: »Reistična« faza

Kako se torej reizem kaže v dejavnosti »ohojevcev«, ki so se v svoji prvi fazi izrecno sklicevali na novi koncept in se razglašali za reiste? Zametki najuspešnejše slovenske neoavantgardne formacije sicer segajo že v leto 1963 (izid kranjskega gimnazijskega glasila *Plamenica*), toda njen pravi nastop v širšem slovenskem prostoru lahko datiramo v leto 1966, ko je v *Tribuni* izšel manifest OHO, ki sta ga napisala Geister in Pogačnik; omenjena umetnika sta v

¹⁰ Nova umetnost se je znašla pod težkim udarom partijske in psevdoljudske kritike (prim. protestno deklaracijo *Demokracija da, razkroj ne!*, *Delo*, 8. II. 1968, ki so jo podpisali številni kulturni veljaki; njen naslov nekoliko presenetljivo parafrazira razvpito de Gaullovo izjavo iz leta 1968); z ideoloških okopov je bila zlasti nova poezija obsojena kot zanikovalska, »straniščna«, »pesimistična« ali »nihilistična«.

razglasili reizem: na ta način so nameravali spodnesti veljavo ustaljene antropocentrične perspektive, v kateri človek superiorno obvladuje svet predmetov. V reističnem svetu je drugače: človek izgublja privilegirano mesto, medtem ko objekti postajajo samostojne bitnosti. Reisti so zlasti z inovativno prezentacijo objektov skušali radikalno spremeniti opazovalčevo percepcijo in mu omogočiti, da zares vstopi v svet stvari, ga v polnosti doživi. Po mnenju sopotnika in teoretika skupine Tomaža Brejca je, kot povzema Metka Zupančič, za

prvo manifestacijo reističnega gibanja značilen popolnoma nov in spremenjen odnos do predmeta, ki ga običajno dojemamo na alieniran, racionalen, neavtentičen način, za skupino OHO pa preneha biti preprosto le za človeka uporaben predmet: šele s postavitvijo predmeta »v luč čudenja«, v »avtentično«, »neposredno zrenje« nam uspe preseči njegovo funkcionalnost in »imenovanje predmeta glede na njegovo uporabnost«. (Zupančič 1986: 34)

Kako se omenjena načela odražajo v reistični vizualni produkciji? Namesto klasičnih umetnin OHO proizvajajo artikle in predmete vsakdanje potrošnje (npr. odlitke stekleničk, škatlice vžigalic), v maniri poparta s pomočjo brezosebno serializiranih postopkov skuša minimalizirati subjektivno ekspresivnost ali se poigrava s konceptom revne umetnosti (*arte povera*), kjer kot artefakti nastopajo kopica sena, koruzno ličkanje, opeka in zemlja.

Z reističnega vidika je ilustrativen že Geistrov in Pogačnikov manifest, objavljen leta 1966 v *Tribuni*. Okvirjen je v napis OHOHOHO..., sestavljata pa ga preprosta črna risba čevlja in besedilo, ki se začinja z opisom te risbe:

Kaj je to na časopisnem papirju iz tiskarskega črnila v risu, ki se v loku spusti in dvigne, pa spusti mimo treh pik in teče del dolžine ravno in se strmo spusti in ostro obrne nazaj, usločen, se ostro spusti in podolžno zravnava in v loku dvigne, do ogla, od koder se v loku spusti in dvigne, pa spusti mimo treh pik

To ni telo, zaokroženo po prostornini noge, z luknjo, ki jo predstavlja razdvojeno ustje, prešito s tremi loki niti, prebito z dvakrat po tremi luknjami, obdanimi s šesterokotnimi navznoter okroglimi kovinskimi obročki, izza ustja pa se uleže jezik, končan z dvanajstimi lokci, nasproti pasu, ki se prilega hrbtu, obšit z dvema stolpoma niti, se na robu zavije navznoter pod plast usnja, ki oblega notranjost in se potlej prešije v tkanino, ki je do konca notranjosti in se dotika dna podna, urezanega po podplatu z zlatimi črkami E, X, P, O, R, in T [...] (Plamen in Pogačnik 1966: 5)

Hotena naivnost te absurdno detajlirane deskripcije se bere kot antropološka beležka opazovalca s tujega planeta, ki »ne ve«, kaj je čevelj. V nadaljevanju se v besedo vpletejo bolj zapletene filozofske parole (nekatero med njimi aludirajo tudi na prakse ludizma in jezikovnih iger, *lingvizma*), toda kot celota ostaja ta manifest pretežno reistično intoniran:

Stvari so stvarne. Stvarnosti stvari se približamo tako, da stvar sprejmemo tako, kot je. Kako pa stvar je? Stvar, to najprej opazimo, je tiho. Toda stvar vendar ima kaj dati! Z besedo izwabimo neslišen glas iz stvari. Le beseda sliši ta glas. Beseda registrira ali označi ta glas stvari. Govor ta glas, označen z besedo, izreče. Tukaj se govor sreča z glasbo, ki je slišen glas stvari. (Nav. d.: 5)

Ohojevski reizem v praksi torej terjaja sestop k »stvarem samim«, denimo k preprosto odtisnjenim vsakdanjim predmetom, ki pridobijo »v galerijski postaviti [...] videz neposredne prisotnosti, ki smo ga, navajeni samo njihove uporabnosti, povsem izgubili« (Brejc 1978: 13). Približevanje izvornemu izkušanju *stvari kot take* je zahtevno tudi za gledalca, saj je treba:

izšolati oko, da bo zaznalo lepoto neposredne prezenca, tu-bitu stvari, da bo uho zaslišalo prihajajoči zvok njihove obstojnosti [...] Risba OHOja podaja samo temeljno konturo in prepoznavnost stvari, opisne elemente, ki nikoli ne postanejo interpreti njenega »bistva«, oziroma funkcionalnosti, kajti risba teče samo kot neprekinjena sled po imaginarni liniji prisotnosti stvari – in nič več. (Nav. d.: 13)

Osredotočenost na stvar samo, ki jo zasleduje ohojevska risba, tudi od opazovalca skuša izsiliti premik od interpretacije k observaciji. To se dobro kaže v seriji reističnih »knjižnih« serij Pogačnika in Geistra, ki na različne načine raziskujejo fizičnost knjige kot objekta in dekonstruirajo ustaljene predstave o tem, kaj je knjiga kot medij – npr. *OHO, Dve pesmi* (1966), *Steklenica bi rada pila* (1967), *Embrionalna knjiga*, *Gobe v knjigi*, *Pegam in Lambergar* (1968) in *Ikebana* (1969).

Slika 3. Naslovnica likovno-literarne edicije *Pegam in Lambergar* Iztoka Geistra in Marka Pogačnika, samozaložba, 1968

Med njimi je zlasti zanimiva *Steklenica bi rada pila* (1967), na videz preprosta otroška slikanica, v resnici pa še en zanimiv poskus – tokrat iz neobremenjene perspektive otroka – afirmacije reističnih načel. V *Steklenici* se posamezni akterji – steklenica, zamašek, kozarec, čevlji, vezalke, kovanec, žarnica – osamosvajajo, delujejo kot samostojne bitnosti, enako velja celo za človeške roke in noge (kot v znameniti Šalamunovi pesmi o *roki*). Pogačnik v spremni besedi k ponatisu te slikanice mnogo let pozneje ohojevsko revolucijo razlaga kar kot (utopičen) poskus oblikovanja drugačnega, manj polasčevalnega sveta:

Ohojevsko revolucijo se da definirati kot poskus, da bi s pomočjo na glavo obrnjene umetniške prakse dosegli notranji pretres obstoječe civilizacije, iz česar bi izhajala neka povsem drugačna kvaliteta bivanja. Osnovana bi bila na svobodni skupnosti vseh stvari in bitij, ki jih ne bi več povezoval določene ideologije, pa filozofski in religiozni nazori. Namesto tega bi vsaka stvar (vključno z vsemi bitji) vzdrževala svojo neokrnjeno samosvojskost in jo na miren način delila z vsemi drugimi. (Pogačnik 2003: s. p.).

Nemara še bolj plastičen prikaz ohojevске reistične doktrine je *Svetloba teme* iz zbornika *Katalog* (1968), še eno skupno delo Geistra (tokrat s psevdonimom Benjamin Luks) in Pogačnika, kjer umetnika reistični obrat k stvarjem predstavi v obliki stripa. Zgodba se začne z uporom žarnic, ki nehajo goreti; zatem se uprejo vžigalice, vžigalniki, baterije; upre se pribor, gumbi, vezalke ... Odpove vsa človeška tehnologija, junaki stripa pa začnejo naposled opazati stvari *kot take*, začnejo se jim čuditi v njihovi enkratnosti, unikatni *narejenosti*: žarnica, pipa, vilice, vžigalica, cigareta postanejo objekti opazovanja in čudenja: »Mama, kaj delaš? Pipa občudujem. Nikdar je še nisem opazila.« Razkrije se torej »pravo bogastvo, skrito očem«, ki pa v resnici sploh »ni skrito, samo pre-zrto je« (Luks in Pogačnik 1968: 37–38).

Ni težko opaziti, da je tudi v manifestacijah ohojevskega reizma in zlasti v njegovih programatičnih artikulacijah prisoten vpliv fenomenologije, zlasti heideggerjanske zgodovine biti v Pirjevčevi interpretaciji. Toda obenem lahko potegnemo vsaj še eno teoretsko analogijo – in sicer z ruskim formalistom Viktorjem Šklovskim in njegovim postopkom potujitve (*ostranenie*), razložnim v znamenitem eseju *Umetnost kot postopek* iz leta 1917. Seveda ni rečeno, da so ideje Šklovskega na OHO vplivala neposredno.¹² Pa vendar: reistična prizadevanja ohojevcev se z nekoliko distance bolj kot (nihilistična) bitnozgodovinska etapa kažejo predvsem kot nova, umetniško prepričljiva izpeljava postopka potujevanja.

Reizem v modernistični poeziji

Že omenjena Šalamunova zbirka *Poker* danes velja za prelomno zbirko povojnega slovenskega pesniškega modernizma. Drzni mladi pesnik, ki si je pred tem s parodično satiro *Duma 1964* prislužil srd režima in krajšo zaporno kazen (prim. Dolgan 2004), v svojem pesniškem prvencu iz leta 1966 fascinira s sproščeno ironijo in igrivim ludizmom, reistični poetiki pa se približa v ciklu *Stvari* – zlasti v sklepni sedmi pesmi:

¹² Svoj koncept je Šklovski oblikoval na podlagi sočasnih avantgardnih praks, ki so prakticirale potujitev. To prakso so neoavantgarde seveda še stopnjevale (npr. Duchampov *ready-made*) in tudi ohojevci so se lahko naslonili neposredno nanjo.

Narisal bom križ

vijuge na mojem gugalnem stolu
 kako otožno visi srajca
 ko jo je zapustilo telo
 vendar je še vedno srajca
 in tu je ključna točka našega poraza
 in kovček in ravnilo T
 ali ste že videli stol
 ki bi tekal od kopalnice proti kuhinji
 ali pa v obratni smeri ker to ni važno
 in histerično spraševal
 kaj bo z mojim posmrtnim življenjem
 ali ste že videli balkonsko ograjo
 ki bi rekla dovolj mi je
 dovolj mi je
 dovolj mi je

tudi jaz ljubim svoje majhno življenje
 tudi jaz moram imeti nekaj od tega
 in če ste šli po glagoljaški ulici
 in zagledali med hišo številka štiri
 in vodnjakom star škorenj ki leži
 tam od tistega leta ko so bile
 zadnje nočne regate in je zmagal Mario
 ali vas je vprašal škorenj
 dober dan oprostite
 da vas kar na cesti nadlegujem
 ali se vam ne zdi
 ali se vam ne zdi
 ali se vam ne zdi

*Nedoumljive so stvari v svoji prekanjenosti
 nedosegljive besu živih
 neranljive v nenebnem odrekanju
 ne dobitiš jib
 ne zagrabiš jib
 nepremične v strmenju* (Šalamun 1989: 59–60, poudaril M. D.)

Reistični sestop k stvarim »kot takim« je pri Šalamunu – kljub presenetljivo eksplicitni sklepni formulaciji – omehčan z značilno ironičnimi podtoni. Koliko je torej reizem mogoče razumeti kot temeljno določnico Šalamunove

zgodnje poezije? Svet osamosvojenih stvari je gotovo pomemben element *Pokra*, njihovo potujevanje, pogled s skrajno nenavadne perspektive, je pri Šalamunu pogost pesniški postopek. V tretji pesmi cikla *Gobice*, ki govori o odstranjevanju »nepotrebnih« stvari, beremo tele verze o črki v:

[...]
odstranili bomo nebo
in vodo ker se začne na V
in le poglejte ta znak
kako balansira na eni nogi
in zeva proti vrhu
[...] (Šalamun 1989: 44)

Toda tovrstno poigravanje s postvarjenim označevalcem, črko *v*, in pomeni besed, v katerih se pojavlja ta zvočnik (analogno, a seveda z drugačne, likovne perspektive, se arbitrarnosti črke loteva npr. Matanovič), je vpeto v igro, kjer je zastavek širši: igro, ki bi jo prav lahko pojasnjevali s kategorijo lingvizma, nekoliko širše pa v tej in mnogih drugih pesmih tudi ludizma. Kako torej razumeti Šalamunov reizem – denimo v pogosto omenjeni šesti pesmi iz cikla *Stvari*, v kateri se roka osamosvaja od pesniškega subjekta? Pesem se začinja s prepoznavanjem novega stanja:

Nekega dne se zaveš da je roka
da je že davno navajena da je roka
nabrekla od svoje ročnosti
gleda te motna, navajena da je roka
[...] (Šalamun 1989: 58)

Potujevanje poteka po reističnem receptu: roka-stvar pridobiva lastno življenje, neodvisno od vse bolj prestrašenega subjekta – ni več uporabno in pokorno orodje, temveč je najprej roka in samo roka. Svet reči se zasveti v svoji grozeči biti: »svet je razpad sveta / vendar kaj zdaj in kakšne bodo posledice« (nav. d.); razpad sveta, ki ga prikaže Šalamun, pa je – kot to pesem bere filozof Tine Hribar – tudi razpad ontološke identitete, kar nas naposled privede do ontološke diference, do »razlike med bitjo in bivajočim, ki se izpričuje kajpada tudi v razliki med mišljenjem in bitjo oziroma med besedo in stvarjo« (Hribar 1984: 200).

Upor stvari, njihova osamosvojitve, razkritje njihove strašljive drugosti – ravno tu je, rečeno s Šalamunovimi besedami, *ključna točka našega poraza* – je seveda mogoče interpretirati kot reistično poanto, ki za Šalamunov prvenec še zdaleč ni obrobna. Toda zastavljeno vprašanje – *kaj zdaj in kakšne bodo posledice?* – ostaja povsem odprto: Šalamun nanj ne ponuja enoznačnih odgovorov. Iščemo jih lahko v različnih smereh – toda vsekakor od tega temeljnega reističnega uvida do tolmačenja v Kermaunerjevem slogu (reizem kot zakrinkana racionalna kritika konzumerizma, poblagovljenja ipd.) vodi šele daljnosežen interpretativni korak, ki nikakor ni samoumeven.

V Šalamunovi drugi zbirki *Namen pelerine* (1968) so po Kermaunerjevem mnenju elementi reizma še izrazitejši – v eseju *Dve interpretaciji* ocenjuje, da v njej reistična struktura povsem prevladuje. Pesem postane »zgolj podatek o nečem, kar se je dogodilo ali kar je – brez sleherne globine in ozadja« (Kermauner 1968a: 23). Dober primer takšne pesmi bi bila denimo pesem o »merjenju«, napisana v suhoparno deskriptivni dikciji navodila:

višino merimo dopoldne človek mora
biti bosonog stati mora na stopalih
glava mora biti v taki drži da je
premica med očesnim kotom in sredino
uhlja vodoravna če nimamo višinomera
natančno začrtamo mere na ravno desko
ali na karton ki ga pritrdimo na steno
zidu ali podboja vrat brez roba spodaj
na glavo položimo trikotnik s pravim
kotom na merilu ter eno kateto na glavo
drugo pa na merilo (Šalamun 1968: 30)

Toda v resnici tovrstnih pesmi – globlji »smisel« jim, podobno kot pri kakem Duchampovem pisoarju, more vdihniti šele bralec – v *Namenu pelerine* najdemo le peščico, medtem ko je pri večini drugih vprašanje reističnega deleža nekoliko bolj zapleteno. Vsekakor je iz doslej rečenega mogoče skleniti, da reizem v prvih dveh Šalamunovih zbirkah sicer predstavlja opazen in pomemben, ne pa tudi središčni element. Podobno meni Tine Hribar v obsežni spremni študiji k pesniški antologiji *Sodobna slovenska poezija: v poeziji Šalamuna*, »življenjskega pokeraša«, so reizem, ludizem in lingvizem le navidezno lahkotna povrhnjica »permanentne stave na vse ali nič«: »Kajpada je tudi ludizem – tako kakor sta to reizem in lingvizem – element Šalamu-

nove poetike. Vendar ne glavni, temveč podrejeni element. Naddoločen je s poskusom poetološke avtodivinizacije, se pravi, z učinki aporetične avtogramahije. Igra ni igračkanje, marveč boj na življenje in smrt. Predvsem s samim seboj. In s poezijo.« (Hribar 1984: 196)

Pomembne pesniške prispevke, povezane z reizmom, vsebuje tudi zbornik *Katalog* (1968), ki je izšel kot posebna številka *Problemov*: v njem so že omenjeni reistični strip Geistra in Pogačnika ter konkretna poezija Milenka Matanovića, Naška Križnarja, Matjaža Hanžka in Vojina Kovača - Chubbyja. Nemara je ravno *Katalog* tista publikacija, kjer slovenski reizem doseže vrhunec (in potem na splošno postane manj opazen): zgoščeno je zastopan ne le v poeziji, temveč v širokem spektru od esejistične interpretacije, stripa, hibridne pripovedne in teoretske proze do konkretne in vizualne poezije. Iz reističnega zornega kota izstopajo Matanovićeve tipografske vizualne »pesmi«, zlasti serija, ki se subtilno poigrava s črkami oziroma označevalci in jim vdihne novo, samostojno življenje (prim. zrcalno grafiko db/qp ali par ljubko zavrtelih ç-jev, prim. Geister idr. 1968: 112–113), pa tudi Chubbyjev (reistično?) detajliran opis sedmih znamk preservativov (nav. d.: 139), ki ga dopolnjuje falična konkretistična kompozicija (nav. d.: 175). V *Katalogu* se pojavi tudi Slavoj Žižek s hibridnim tekstom *The spy who loved me* (nav. d.: 122–124), v katerem bodoči zvezdnik globalne filozofije sinkretično meša »bondovsko« žanrsko fikcijo v angleščini in zahteven materialistični diskurz v slovenščini.

Medtem ko se Šalamun v *Katalogu* predstavi z eksperimentalnim proznim kolažem *Jonas*, Iztok Geister, nemara najdoslednejši predstavnik slovenskega pesniškega reizma, v tem zborniku – tokrat brez likovne opreme Marka Pogačnika – objavlja cikel značilnih štirivrstičnic, ki se (vnovič) ubadajo s priljubljenim ohojevskim objektom – čevljem (čeprav se nihče izrecno ne sklicuje na Heideggerja, je težko verjeti, da očitna fascinacija ohojevcev s čevlji ni povezana z njegovo znamenito analizo Van Goghove upodobitve para čevljev). Tudi v tem ciklu zasledujemo osamosvajanje stvari na ravni razmerja čevlji/noga (ali abstraktneje stvar/človek); kot v teje sklepnih pesmi:

pohojena noga
boli človeka

pohojen čevlj
ne boli nikogar (nav. d.: 93)

Slika 4. Naslovnica zbornika *Katalog*, posebne številke revije *Problemi*, julij-avgust 1968

Katalog 2 v uredništvu Dušana Pirjevca je izšel leta 1969 kot nadaljevanje predhodnega zvezka in prinaša nekatere nadgradnje, denimo »tapete« najboljši radikalnega slovenskega konkretista Francija Zagoričnika, tu so Šalamunove pesmi z dodanimi fotografijami ter Hanžkove pesmi, utemeljene na postopku permutacije. Med izdelki, ki so opazneje zaznamovanimi z reizmom, izstopa Geistrov cikel *Ranunculus L.*, *Zlatica*. Uvaja ga posvetilo slovensko-poljskemu botaniku s preloma 19. stoletja in seznam uporabljenih botaničnih kratic; sledi natančen popis enainštiridesetih vrst zlatice, vsakič dopolnjen z geistrovsko štirivrstičnico, v kateri se aktualni vrsti zlatice »približa« dvojje stvari: prva je običajno pojav iz sveta narave, druga pa, neredko v ostrem kontrastu, pojav iz človeškega sveta, npr. stisnjena tuba zobne paste. Prva zlatica je opisana takole:

St.[eblo] leži navadno in se večkrat ukoreninja ob kolencih. Ledvičasti, okroglasti ali trikotni l.[isti] so sočnati in mehki ter se svetijo. Robovi ob srčastem l.[istnem] dnu se ne krijejo. Cv.[etovi] so zlatorumeni. Pl.[od] je napet in kratkodlakav. Po senčnih krajih.

Lopatica, R. ficaria L.

enkrat se ji približa
rombasta mladoletnica¹³

drugič
nebeška glorijska (Plamen 1969: 53)

Geistrovo učeno spogledovanje z botaniko in entomologijo je igriv primer reistične pesniške prakse. Pogled na širšo celoto poezije druge polovice šestdesetih let, kot se kaže iz drugih zbornikov, posameznih zbirk in množice revijalnih objav (zlasti v *Tribuni*), pa vsekakor razkriva, da so reistične zamisli pomembno zaznamovale slovensko poezijo v tem obdobju – ne le Geistra in Šalamuna,¹⁴ temveč tudi mnoge druge pesnike. Ta vpliv se je utelesil v zelo raznolikih pesniških realizacijah, ki segajo od tipografskih in drugih konkretističnih eksperimentov prek večmedijskih projektov do hibridov med poezijo in scientistično deskripcijo. Toda že ob drugem *Katalogu*, najpozneje pa leta 1970, ko je kot posebna priloga *Problemov* izšel sklop PU (*Programirana umetnost*; uredili so ga Geister, Pogačnik in Rastko Močnik), ki pomeni naslednjo stopnjo radikalne avantgardne razgradnje umetnostne institucije ter konceptov avtorstva in dela, je postalo očitno, da se je reizem umaknil drugim dominantam.

Reizem v pripovedni prozi

Kratki roman *Triptih Agate Schwarzkobler* Rudija Šeliga je izšel leta 1968 kot četrti zvezek zbirke *Znamenja*¹⁵ in velja za paradigmatični prozni tekst slovenskega reizma.¹⁶ Kermauner je v spremni besedi k ponatisu leta 1982 ugotavljal celo, da gre za literarno klasiko, saj je Šeligo dobil »mnogo nadaljevalcev in

¹³ Rombasta mladoletnica (lat. *Limnephilus rhombicus*) je vrsta krilate žuželke.

¹⁴ Prim tudi analizo v Poniž 2001: 158–178 (Šalamun); 195–197 (Geister).

¹⁵ Zbirka *Znamenja* je od leta 1968 izhajala pri mariborski Založbi Obzorja, urejal jo je Pirjevec, za likovno opremo pa je skrbel ohojevec Pogačnik. V njej so izšla mnoga temeljna dela slovenskega modernizma, mdr. zbornika *Katalog 2* (1969) in *pericare-žeracirep* (1969) ter pesniške zbirke Geistra, Zagoričnika, Šalamuna, Jesiha, Svetina, Kralja in drugih.

¹⁶ Šeligov roman medbesedilno referira na kanonični roman slovenskega poznega realizma, *Visoško kroniko* Ivana Tavčarja (1919); a to ne bo predmet obravnave.

posnemovalcev, ko je nastala na osnovi njegove iznajdbe cela samostojna epoha« (Kermauner 1982: 81). Kermaunerjeva ocena o epohalnosti *Triptiba* je nemara nekoliko prenapeta, toda vsekakor drži, da je Šeligo uveljavil nov način tkanja prozne pripovedi: vplival je tudi na besedila, ki so jih v tistem času pisali Braco Rotar, Dimitrij Rupel, Marko Švabić in drugi. Oglejmo si torej začetek besedila:

Ključek s površno vtisnjeno številko 28 se v ključavnici zatakne ali zaskoči tako kot skoraj sleherno jutro. Brađa zadene ob nekaj trdega, neizglajenega, in to jo potem zgrabi, da ga je še nazaj zavrteti težko. Ključek je votel in zelo površno ponikljan, na robovih držaja že prihaja na dan rumena barva kovine, ki je pod zelo tanko površino. Roka, ki seže v izdolbino pod predalom, poprime, prsti se v členkih upognejo in napnejo, potem popustijo, vrnejo se gor k desni roki in zdaj obe porineta ključek zelo globoko v ključavnico, ga notri najprej malo zrahljata, kot da iščeta za brado najbolj ugodno lego, potem pa odločno zasučeta v desno, in ključavnica skoči. Mogoče je slišati prožni kovinski zvok vzmeti. (Šeligo 1982: 5)

V ospredje Šeligovega pisanja očitno stopa »predmetnost«, v kateri človek izgublja osrednji položaj. Kot je svoje pisanje reflektiral sam avtor, gre za »prozo, v kateri bodo govorile stvari same, to pa pomeni razgrinjanje, slačenje stvari (seveda tudi človeških odnosov, zvez, dogodkov) do te mere, ki jim kot pisatelj ne dodajam svojega pomena« (nav. v Poniž 1982: 106). V maniri fenomenološkega deskriptivizma – poenostavljena sintaksa, omejena abstrakcija – se tekst razgrinja kot nekakšno objektivno poročilo, v katerem dogodki niso osmišljeni, saj jim manjka psihološka dimenzija. Človeški organi se mehanizirajo in osamosvajajo (roka, dlan, prsti), deskripcija pa je mestoma ultrarealistična in obsesivno detajlirana, kot na primer v fascinantnem opisu telefonskega klica:

Levica pa je zelo lahkotna in, še zmeraj kot kakšna pobiralca, se sproži k črni slušalki, jo sname z vilic, potem pa spusti na ploščo, trije tanki prsti se skrijejo v dlan, kazalec se izproži in vskoči v prvo številko okrogle številčnice. Ko desetkrat preluknjana ploščina kroga teče nazaj in sproža zvok, kot da se spušča plaz verige po kamenju, je tanki, pripravljeni kazalec tesno nad njim, kot da je na preži ali kot da nadzoruje vračanje kroga v mirno lego. Potem je še veliko raznih števil in za vsako teče krog nazaj s svojim glasom sprožene verige. (Šeligo 1982: 13)

Bralec potemtakem le trudoma sestavlja širšo sliko: gre za urad, kjer junakinja dela kot tajnica (da ji je ime Agata, uganemo le iz naslova ter referenc na »agatasto telo«), skozi vsakodnevne drobne rituale, denimo pitje kave, se kot droben *puzzle* sestavljajo njeni odnosi s šefom in sodelavkami. Stvari so

postavljene v povsem novo perspektivo s postopkom, ki ga je zopet mogoče primerjati s formalistično potujitvijo: kot v že omenjenem ohojevskem opisu čevlja se pripovedovalec obnaša kot naključno prisotni vesoljec, ki zgolj beleži v maniri filmske kamere – ničesar ne interpretira, ker ničesar ne razume in mu iz dogajanja uhajajo vzročne povezave. Pripovedovalčeva subjektivnost, o izginitju katere je sanjaril že Flaubert, se umakne povsem v ozadje: redki trenutki, ko se Šeligov pripovedovalec razkrije v svoji avktorialni poziciji in pokaže, da v resnici obvladuje naracijo, se zdijo malodane kot tehnični spodrseljaj.

Slika 5. Naslovnica kratkega romana *Triptih Agate Schwarzkobler*
Rudija Šeliga, zbirka Znamenja, 1968

Ni dvoma o tem, da je razvoj slovenskega proznega reizma globoko zaznamoval francoski *nouveau roman*. Kot je ugotovil že Denis Poniž, je ta na Šeliga izrazito vplival s programskimi in teoretičnimi teksti ter intervjuji (objavljenimi

zlasti v *Problemih* od leta 1965 naprej), manj pa z neposrednimi zgledi: prevodi literarnih del so namreč v slovenski literarni prostor prihajali kasneje (prim. Poniž 1982: 104–105).¹⁷ Navdihovanje pri Alainu Robbe-Grilletu je razvidno tudi v *Triptihu*, svojevrsten *hommage* najvidnejšemu francoskemu zastopniku »chosisma« pa najdemo tudi v okoliščini, da Agata in njen (fant?) Jurij v kinu gledata kontroverzni film Alaina Resnaisa *Lani v Marienbadu* (*L'Année dernière à Marienbad*, 1961), posnet po Robbe-Grilletevem scenariju.

V drugem delu triptiha se ljubimec torej z Agato, ki je oddelala svoj dan v uradu, znajde v kinu; posede ju zadaj, na kar se ona pritoži: »Reče mu o zadnjih sedežih, o zakaj spet tako zadaj.« (Šeligo 1982: 34) Ljubimčevi nameni so prozorni, sledi otipavanje: »Potem se prsti izoblikujejo v dlan, ki zajame vso izboklino, ki je prožna in čvrsta pod gladko prevleko nedrčka [...] Iztegnjena dlan kot gladka deščica ali vzmet šine med priprta stegna, tam, kjer je obleka že odrezana, torej tik nad koleni.« (Nav. d.: 39)

Ljubkovanje, med katerim v kurzivnih odlomkih izmenično spremljamo dogajanje na filmskem platnu, postaja vse bolj nasilno in se izrodi v poskus posilstva, zato junakinja pobegne. Tavajočo po cesti jo z avtomobilom pobere naključni mimoidoči (misleč, da je prostitutka), jo odpelje k reki in oklofuta, nakar izvršita mehanski spolni akt: v njem sodelujejo le reistično odtujeni organi, medtem ko junakinjini roki ležita na tleh kot »odlomljeni veji kakšnega belega drevesa« (nav. d.: 56). Pripovedovalec tu preklopi v percepcijo junakinje, ki posluša glas muhe in vran ter opazuje mravlje, ki lezejo po stebelu. V tretjem, sklepnem delu triptiha Agata preživi napol delirično noč v nedograjeni stavbi; naposled se nekoliko razpusti tudi njena (lakirana) črna pričeska, ki je s svojo brezhibnostjo dotlej kot metaforična rdeča nit povezovala različne epizode njenega dne.

Kot je ugotovil že Kermauner, je »[o]dsotnost subjektivnega – humanističnega – merila [...] tista, ki doseže, da se tekst prepoji z dvoumnostjo« (Kermauner 1982: 91). Kaj nam namreč ta poplava ultrarealistične deskripcije z minimalizirano kavzalnostjo in vsaj na videz odsotno interpretacijo in vrednotenjem sploh sporoča? Ugotoviti je vendarle treba, da kljub dosledno rei-

¹⁷ Zlasti so bili prisotni Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute in Lucien Goldmann, deloma še Michel Butor, Philippe Sollers in Roland Barthes. Prim. Zupančič 1986.

stični pripovedno-tehnični zasnovi Šeligov tekst *kot celota* nikakor ne izzveni le kot (apatična) afirmacija »sveta Reči«. Nasprotno, prav lahko ga beremo tudi kot kritično, celo angažirano družbeno refleksijo, ki seveda ostaja strogo implicitna. Ta občutek podkrepijo nekatera druga Šeligova dela, na primer njegov knjižni prvenec *Stolp* (1966), ki ga je treba brati kot kritiko socialističnega kulta dela. Namesto glorifikacije Šeligo razkriva temne plati (rutinskega) dela in poudarja »razliko med svobodnim umetniškim delom in nesvobodnim proizvodnim, ki človeka delavca zaslužuje k stroju in ga postvarja (reificira)« (nav. d.: 82); tekoči trak pa prikaže kot »mučno enolično ponavljanje, skoraj kot trpljenje [...] izgini-li so smisel, cilj, namen, čustvo, dar, strast, radost ipd.« (nav. d.: 83).

V tem pogledu je Šeligovo pripoved mogoče neposredno navezati na Kermaunerjevo razumevanje reizma kot kritike popredmetenja, postvarjenja oziroma »reifikacije«, ki je povezana s srednjeslojstvom. Tudi v njegovem reističnem opisu Agatinega dne so – kljub omenjeni dvoumnosti – prisotne usedline humanistične kritike. Agata je prikazana kot primerek »množičnega človeka«, rezultat proizvodnje in potrošnje; njena služba je rutinska, njeni delovni dnevi ciklično enolični. Tu se torej kaže tisto, kar Kermauner imenuje Šeligova »razpetost med zakrivanim humanizmom in hotenim reizmom« (nav. d.: 98). Ravno na tej točki je mogoče pritegniti tudi Janku Kosu, ki ob koncu že omenjenega enciklopedičnega gesla ugotavlja, da reizem »ni bil docela skladen s programskimi načeli: tudi v najznačilnejših Šeligovih delih (*Triptih Agate Schwarzkobler*, 1968) obstajajo subjektivne, celo socialnokritične in humanistične prvine« (Kos 1996: 156).

Skleniti je mogoče z ugotovitvijo, da je reizem, kakršen se je razvil v drugi polovici šestdesetih let kot ena od pomembnih vej slovenskega modernizma, samosvoj, inovativen, mnogoobrazen in umetniško prepričljiv fenomen, ki je vsaj do neke mere prerasel slovenske okvire.¹⁸ Zgornja analiza je pokazala, da

¹⁸ Tu mislim zlasti na Šalamuna in vizualno oz. konceptualno frakcijo skupine OHO; ostali slovenski »reisti« se v tujini niso uveljavili. Toda po drugi strani velja omeniti, da je živahno intelektualno brbotanje jugoslovanskega »maja '68«, s katerim so bila najtesneje povezana nova avantgardna stremljenja, vsaj posredno spodbudilo nastanek dveh svetovno zelo prepoznavnih prispevkov slovenske kulture – ljubljanske psiho-

slovenski koncept reizma, kot so ga razvijali Kermauner, Brejc in drugi, nima neposredne povezave s filozofskim reizmom Brentana ali Kotarbiškega. Izkazalo se je tudi, da v nasprotju s pogosto slišano trditvijo odločilna spodbuda za njegov razvoj ni prišla s strani sodobne francoske literature in teorije (novi roman, *Tel Quel*, strukturalna poetika), saj je novi roman pomembneje vplival predvsem na reistično prozo. Pač pa sta se slovenski reizem in njegova teoretska refleksija implicitno, pogosto pa tudi eksplicitno, naslonila zlasti na heideggerjansko fenomenologijo, kot se je kazala skozi vplivne Pirjevčeve interpretacije.¹⁹

Kot izpričuje ta kratki pregled, so bile manifestacije reizma v slovenski neo-avantgardi – v teoriji, vizualni/konceptualni umetnosti, poeziji in prozi – med seboj vsaj na videz precej različne. Toda obenem bi lahko rekli, da so reisti tako v vizualni in večmedijski (literarno-likovni) kot tudi v literarni redakciji uspešno razvijali strategije nove senzibilnosti – na neki način so torej počeli natanko to, na kar meri *ostranenie* Šklovskega: s pomočjo inovativnega umetniškega postopka so avtomatiziranim zaznavam vračali občutek živosti in občinstvu omogočili, da »stvari« – kot so Šeligov telefon, Matanovičeve črke, Geistrova zlatica ali Šalamunov stol – *začudeno* ugleda zunaj njihovega običajnega konteksta.

V tem pogledu bi torej skupno jedro slovenskega reizma lahko razumeli zlasti na formalni ravni – kot poskus *estetske* revolucije, ki se kaže v radikalnih spremembah pripovedne tehnike, pesniškega jezika, risbe ipd. A koliko je vendarle mogoče razmišljati tudi o morebitni skupni *idejni* podstati reizma? Vrnimo se za trenutek h Kermaunerjevemu motu, ki stoji na začetku poglavja: *Za humanista je merilo vseh stvari Človek, za reista Reč*. Ali res? Na eni strani imamo domnevni anti-humanizem in nihilizem reizma: človek v njem postaja nepomembna figura, umaknjena iz središča, nemočno utopljena v grozečem svetu reči. Toda ali ni ravno Kermauner skušal pokazati, da v resnici tudi reistom v končni instanci *gre za človeka* – ne le pri Šeligu, kjer to z nekaj distance postane dovolj očitno, temveč tudi pri Šalamunu? Ali ne vidi Pogačnik reistične revolucije kot tiste revolucije, ki bo naposled tudi človeku omogočila eksistenco, ki

analitične šole na čelu s filozofom Slavojem Žižkom ter »retrogardnih« skupin NSK (Neue Slowenische Kunst) in Irwin.

¹⁹ Te so bile formativen vpliv celo za Žižka, ki je pozneje pripomogel h globalnem širjenju anti-heideggerjanskega strukturalizma.

bo bolj vključujoča in polnejša? Je reizem v globini vendarle humanistično intoniran in je torej tudi za reista poslednje *merilo vseh stvari Človek*?

Takšna interpretacija bi bila močno pretirana. Do neke mere bi nemara ustrezala Šeligovi prozi in Kermaunerjevim teoretskim izpeljavam, medtem ko je za pesniško in vizualno umetnost neprimerna: po nepotrebnem oži prostor polisemije in ambivalentnosti, ki ga včasih tako osupljivo odpira reistična ustvarjalna igra pri Šalamunu, Geistru, Pogačniku, Matanoviću in drugih. Njihova dela – in tu pustimo ob strani avtopoetske komentarje – je tu in tam s kancem interpretativne imaginacije nemara res *mogoče* brati kot (humanistično) kritiko pomasovljenja, poblagovljenja, odtujenosti, instrumentalizacije ipd. Toda večinoma to ni dominantna, še manj pa edina razsežnost te zanimive in doslej premalo raziskane umetniške tradicije, ki na specifične načine prepričuje kompleksna razmerja med umetnostjo in družbeno resničnostjo.

Literatura

- ABRAMOVIĆ, MARINA, 2016: *Walk Through Walls: A Memoir*. New York: Crown Archetype.
- BARBU, ZAVEDEI, 1963: »Chosisme«: A Socio-Psychological Interpretation. *European Journal of Psychology* 4, št. 1, str. 127–141.
- BREJC, TOMAŽ, 1978: *OHO: 1966–1971*. Ljubljana: Študentski kulturni center.
- BRENTANO, FRANZ, 1911: *Von der Klassifikation der psychische Phänomene (Psychologie vom empirischen Standpunkt, vol. 2)*. Leipzig: Duncker und Humblot.
- DOLAR, MLADEN, 2018: »Politični boj ni nikoli boj za identiteto, ampak boj za univerzalno emancipacijo«: Pogovor z Mitjo Čandrom. V: Miljana Cunta (ur.): *V iskanju svobode: Leto 1968 in njegova dedščina*. Ur. Miljana Cunta. Ljubljana: Beletrina. Str. 107–129.
- DOLGAN, MARJAN, 2004. Tri Šalamunove parodične satire in njihov kontekst. *Primerjalna književnost* 27, št. 1, str. 25–60.
- GEISTER, IZTOK idr. (ur.), 1968: *Katalog. Problemi* 6, št. 67–68.
- GEISTER, IZTOK, RASTKO MOČNIK in MARKO POGAČNIK (ur.), 1970: PU [Programirana umetnost]. *Problemi* 8, št. 85. S. p. [str. 33–109].
- HEIDEGGER, MARTIN, 1967: *Izbrane razprave*. Prev. Ivan Urbančič. Ljubljana: Delo.
- HRIBAR, TINE, 1984: *Sodobna slovenska poezija*. Maribor: Obzorja.
- KERMAUNER, TARAS, 1968a: Dve interpretaciji. *Katalog. Problemi* 6, št. 67–68, str. 7–23.

- KERMAUNER, TARAS, 1968b: *Na poti k ničū in reči: Porajanje reizma v povojni slovenski poeziji*. Maribor: Obzorja.
- KERMAUNER, TARAS, 1982: Med nemočjo in fascinacijo. V: Šeligo 1982, str. 81–99.
- KOS, JANKO, 1996: Reizem. *Enciklopedija Slovenije*. Zv. 10. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 156.
- KOTARBIŃSKI, TADEUSZ, 1929: *Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk*. Lwow: Ossolineum.
- LUKS, BENJAMIN [IZTOK GEISTER] in MARKO POGAČNIK, 1968: Svetloba teme, strip. *Katalog. Problemi* 6, št. 67–68, str. 7–23.
- MEDVED, ANDREJ, 2011: *Fantasma epobe: Poezija in/kot igra. Slovenska avantgardna poezija 1965–1983, I–II*. Koper: Hyperion.
- PIRJEVEC, DUŠAN (ur.), 1969: *Katalog 2*. Maribor: Obzorja.
- PIRJEVEC, DUŠAN, 1978: *Vprašanje o poeziji. Vprašanje naroda*. Maribor: Obzorja.
- PLAMEN, I. G. [IZTOK GEISTER] in MARKO POGAČNIK, 1966: [Brez naslova: »Manifest OHO«]. *Tribuna* 6, št. 17 (23. II.), str. 5.
- PLAMEN, I. G. [IZTOK GEISTER] in MARKO POGAČNIK, 1968: *Pegam in Lambergar*. Ljubljana: samozaložba [edicija oho].
- PLAMEN, I. G. [IZTOK GEISTER], 1969: *Ranunculus L., Zlatica*. V: Pirjevec (ur.) 1969, str. str. 51–65.
- POGAČNIK, MARKO, 1978: Uvod v spomin OHO / Introduction to memory OHO. V: Brejc 1978, str. 3–9.
- POGAČNIK, MARKO, 2003: Zadnji neizstreljeni naboj ohojevske generacije. V: Iztok Geister in Marko Pogačnik: *Steklenica bi rada pila*. Sv. Anton: samozaložba.
- PONIŽ, DENIS, 1982: Zrenje Agate Schwarzkobler. V: Šeligo 1982, str. 100–118.
- PONIŽ, DENIS, 2001: *Slovenska lirika 1950–2000*. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŠALAMUN, TOMAŽ, 1968: *Namen pelerine*. Ljubljana: samozaložba [edicija oho].
- ŠALAMUN, TOMAŽ, 1989: *Poker*. 2. natis. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ŠELIGO, RUDI, 1982: *Triptib Agate Schwarzkobler*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Knjižnica Kondor, 205).
- ŠKLOVSKI, VIKTOR, 1984: Umetnost kot postopek. V: Aleksander Skaza (ur.): *Ruski formalisti: Izbor teoretičnih besedil*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 18–22.
- WOLEŃSKI, JAN, 2019: Reism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2019 Edition). Ur. Edward N. Zalta. Splet (dostop 12. 3. 2020)
- ZUPANČIČ, METKA, 1986: Reizem, OHO in poskus celostne umetnosti. *Primerjalna književnost* 9, št. 1, str. 33–37.

V imenu svobode: Pesniški ludizem Milana Jesiha

DARJA PAVLIČ

Milan Jesih in študentsko gibanje

PRVI VIDNEJŠI NASTOP SKUPINE 442, ki se je razvila iz skupine 441 (Ivo Svetina, Denis Poniž, Ferdinand Miklavc), ko so se ji pridružili novi člani, med njimi Milan Jesih, je bila tematska številka revije *Problemi*. Izšla je decembra 1968 in v njej je Jesih objavil šest pesmi. Po Svetinovich besedah so *Problemi 442* postali manifest skupine, v njih objavljeni Ponižev *Esej o golem človeku* pa njen program. Toda kot je v vlogi literarnega zgodovinarja kasneje opozoril Poniž, so člani skupine razvijali lastne poetike, »ki jih ohlapno družijo le nekaj značilnosti« (Poniž 2001: 116). O tem, da je bil skupinski nastop vse prej kot znak literarnega gibanja z jasno izoblikovanimi cilji, priča tudi Jesihov spomin:

[N]am se je zdelo neprimerno pogovarjati se o poeziji drug drugega. Le občasno sva kakšno rekla o morebitnih razlikah in o skupnih točkah, ampak bolj v maniri ljubiteljskih kuharjev, z Ivom Svetino. [...] Da bi pa sedeli skupaj nad verzi – nikoli. Nikoli. [...] Saj mogoče, da drugi so, ampak mi ne; Matjaž Kocbek se je celo zgražal, da bi se mu to zdelo, kot da bi si kazali lulčke. Tudi manifestov, ki jih je zlasti rad pisal Ivo Svetina, pa tudi Denis Poniž, nismo jemali prav za svoje, čeprav so bili podpisani s 442 ali 443. (Jesih 2011)

Zdi se, da je člane skupine 442, poleg želje po javni uveljavitvi, povezoval predvsem mladostni odpor do kakršnih koli omejitev: družbenih, idejnih ali estetskih. Tako je mogoče razumeti dejstvo, da je skupina svoje novo ime prevzela iz Jesihove pesmi *Obljuba*, v kateri posameznikova popolna svoboda ni utopičen, ampak dosegljiv cilj, obljuba, ki se bo uresničila: »lahko si boš nadel ime Ferkeverk ali Pupilo ali Stemson / lahko boš Jaka ali Judež / lahko se boš rimal ali pa se opajal s čim drugim / lahko boš počel prav vse.« (Nav. po Svetina 2009: 28) V navedenih verzih je sicer skrita politična ost, saj jih je mogoče

brati kot kritiko kolektivizma ali totalitarizma, vendar bi v njih zaman iskali klic po spremembi družbe. Jesihova poezija je bila v kontekstu družbenega dogajanja implicitno angažirana, toda njen avtor ni bil revolucionar. Čeprav je bil po lastnem zagotovitlu zadržan do programskih spisov, ki so jih pisali člani skupine, je njegovo politično delovanje mogoče razložiti z besedami iz enega izmed njih: »Pesnik ni nikakršen revolucionar! Le provokator, ki izza (dovolj varnih) okopov provocira javnost.« (Svetina 2009: 37)

Umetniško provokacijo, dediščino avantgard in Baudelairove maksime, da je treba šokirati meščana, so v času delovanja skupine 442 nekateri njihovi sodobniki dojeli kot nezadostno, kar je mogoče razbrati iz zapisov v študentski reviji *Tribuna*. Maja 1969 je skupina 442 v osrednjem ljubljanskem gledališču Drama pripravila »večer pesniške besede« z naslovom *Žlabtna plesen Pupilije Ferkeverk*. V *Tribuni* je v poročilu o tem dogodku pisalo, da je skupini šlo predvsem za nov način predstavljanja lastne poezije, za »razbitje konvencionalne podobe literarnega pesniškega večera« (Šrot 1969: 7). Avtorji so enakovredno upoštevali tri ravni: poezijo, akustično podobo besede in vizualno dimenzijo, vendar so po mnenju poročevalca ostali na pol poti oziroma v okviru formalnega in utirjenega. Kritičen je bil do izbora poezije (pesmi Andreja Brvarja se mu niso zdele uglašene z ostalimi teksti, nekaj pesmi pa je bilo izrazito slabih), pohvalil je predvsem režijo Dušana Jovanovića. Predstavo je primerjal z »igranimi in nespontanimi happeningi skupine OHO in Katalog na ulici« ter poudaril, da v takšni konstelaciji »vsaka provokacija zgubi svojo ost in se transformira zgolj v sami sebi zadosten smoter in namen« (nav. d.).

Jesih je bil oktobra istega leta tudi soavtor predstave *Pupilija, papa Pupilo pa Pupilčki*, takrat že v sklopu Gledališke skupine Pupilije Ferkeverk (1969–72). Ivo Svetina je v spominskem zapisu o Gledališču Pupilije Ferkeverk opozoril na Pupilijino politično vlogo, ki pa ni zahtevala jasne ideološke opredelitve. Po njegovih besedah je šlo v glavnem za

nadzorovano oponiranje družbenopolitičnim tokovom, partijskim resolucijam in kar je še bilo takega. Gledališče Pupilije Ferkeverk smo bili ideološko neobremenjeni, a tudi neopredeljeni, kajti nismo sledili idejam skrajnih levičarjev, mladih marksistov, ki so se zbirali (tudi) okrog študentske *Tribune* ali v sosednjih prostorih v Kazini, kjer je imel sedež Univerzitetni komite Zveze komunistov Slovenije. [...] Člani Pupilije se nismo identificirali niti z idejami *Perspektiv* oz. natančneje rečeno z najbolj radikalnimi stališči nekdanjih perspektivašev, ki so bili tedaj zbrani v uredništvu *Problemov*. (Svetina 2008: 90)

Na ozadju uveljavljanja posameznikove svobode, ideološke neobremenjenosti in neopredeljenosti je mogoče razumeti tudi Jesihov angažma v študentskem gibanju. Aprila 1971 je sodeloval pri demonstracijah, ki so potekale na cesti pred Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Študentje so najprej z dovoljenjem oblasti protestirali proti hrupu, ki ga je povzročal promet na Aškerčevi, in zahtevali, naj se zgradi obvoznica. Čez nekaj dni je sledil protest proti obisku predsednika francoske vlade Jacquesa Chabana-Delmasa. Proti Jesihu je bil vložen obtožni predlog zaradi domnevnega pozivanja k fizičnemu obračunu s policijo, zaradi drugega prestopka je bil v kazenskem postopku poleg njega študent Frane Adam. Zaslišan je bil tudi študentski funkcionar Darko Štrajn, ki se je v osebnem pogovoru z mano oktobra 2019 spominjal, kako so skušali Jesihov klic, da je treba policaje streljati med oči, razložiti kot metaforo. Policijska preiskava na FF je bila povod za študentsko zasedbo fakultete, ki je potekala pod geslom »Naše gibanje je boj za socializem«, in sicer od 26. maja do 2. junija 1971, ko se je zaradi univerzitetnih počitnic končala. V *Tribuni* je, poleg poročil o razcvetu ustvarjalnosti v času zasedbe, izšel članek, v katerem je podpornik političnega programa, ki ga je napisal Jaša Zlobec, mimogrede takole opisal vlogo Jesiha in drugih pesnikov med zasedbo FF: »Jesih je blefer, lažni mučenik. Pri zasedbi fakultete sta s Cizljem (op. Boris Cizelj, urednik *Tribune*) s svojim pesništvom samo kalila vode in begala ljudi. Tudi drugo 'revolucionarno' pesništvo je povzročilo več slabega kot dobrega.« (Gruden 1971: 6) O svoji vlogi v letih študentskega gibanja je Jesih v prej omenjenem intervjuju jasno povedal:

Mlad človek je vpil: »Tukaj sem!«, hotel, da se ga vidi in sliši, pisal bi kar koli, da bi me opazili. Provocirali smo, uporabljali grde besede, napisali kaj politično dvomljivega, čeprav vedno z zdravim občutkom za varno rit ... Enkrat je urednik Radia Študent zadnji trenutek z muziko nadomestil neke moje butaste verzice, nekaj kot »Tito v slapu je širokem umival si krvave roke ...« – nekaj takega, čisto iztahnjenega. Takšno je bilo, kar zadeva mene, tudi študentsko gibanje, nič kaj posebno junaškega. (Jesih 2011)

Leta 1972 je v elitni knjižni zbirki Znamenja izšla Jesihova prva pesniška knjiga z naslovom *Uran v urinu, gospodar!*. Obveljala je za reprezentativen primer slovenskega ludizma, neoavantgardizma in modernizma.

Pojem ludizem v slovenski literarni vedi

Izraz ludizem (iz lat. *ludus* = igra) je v razprave o slovenski književnosti uvedel Taras Kermauner in kot ugotavlja Marko Juvan, se je to zgodilo »okoli 1970, najprej menda v komentarjih k Jovanovičevi satirično-parodični groteski *Znamke, nakar še Emilija*« (Juvan 2000: 272). Kermauner je o igri pisal že prej, in sicer v kontekstu razmišljanja o poeziji Tomaža Šalamuna. Leta 1967 je v *Problemih* objavil študijo o zbirki *Poker* in v njej naznanil začetek nove dobe: »Človekovo kraljestvo, doba človekovega vladanja (human-izem) se je končala. Začela se je doba Reči (res-izem).« (Kermauner 1968: 64) V tem eseju je igra izenačena s človeškim delom, kajti »večtisočletno ukvarjanje z naturo in predmeti, ki ga ljudje sami razglašamo za Delo, [...] je le otroško premetavanje barvastih kamenčkov, opičje zlaganje kock, slepo poskušanje, igra na srečo, v kateri je zmaga popolnoma naključna in nima zunaj same igre nobenega pomena« (nav. d.: 66). V navedenih besedah odmevata Heraklitov znameniti rek o času kot otroku, ki se igra s kamenčki, pa tudi Nietzschejev nauk o nihilizmu. Kermaunerjevo enačenje dela z igro nima pozitivne konotacije, očitno je namreč, da njegov niz metafor opozarja na naključnost in nesmiselnost človekovega početja. Naslov Šalamunove zbirke je v duhu eksistencializma razložen kot različica metafore, da je človeška eksistenca otročja, nesmiselna igra: »Človekovo podenje za Smislom je brezupno že vnaprej. In ta slepi brezupni maneuver, to igro človeške eksistence imenuje Šalamun Poker.« (Nav. m.) Kermauner z nesmiselno igro ni izenačil samo človekove eksistence v njeni večtisočletni zgodovini, ampak tudi izgubo vrednot v sodobnosti. Nastop nove dobe je namreč razložil sociološko, kot uveljavitev banalnih srednjih slojev in množične potrošniške družbe, v kateri noben elitni nazor ne velja več, pri čemer je dodal: »Vse je postalo igra ... In zato lucidnemu človeku danes ne preostane nič drugega kot igrati poker.« (Nav. m.)

V isto generacijo kot Kermauner (roj. 1930) sodi kritik in literarni zgodovinar Janko Kos (roj. 1931); tudi on je s svojimi deli močno intoniral recepcijo slovenske avantgardne književnosti. V letih 1970 in 1971 je v reviji *Sodobnost* objavil serijo člankov z naslovom *Med tradicijo in avantgardo*. Ludizem je v njih postavil v območje vsebinskih oznak za avantgardno književnost, saj »lahko koristno rabi za oznako tistega duhovnega jedra literarne avantgarde, ki je z vsem svojim bistvom usmerjena v 'igro' kot edino mogočo obliko človeškega obstoja« (Kos 1971: 148). Kos podobno kot Kermauner ni bil navdušen nad

igro kot tako, še manj nad spreminjanjem poezije v igro. Ko je komentiral prepričanje, da bi poezija morala postati vrsta igre, je opozoril, da vrednote, ki igri podeljujejo smisel (svoboda, spontanost, pustolovščina, neposrednost), spadajo v svet romantične metafizike absolutnega in avtonomnega subjekta, »o tej pa slutimo, da je razpadla, tako da je ni več mogoče s popolno resnobo jemati kot nekaj za naš čas resničnega« (nav. d.: 144). Kos je v romantični metafiziki prepoznal skupni izvor literarne avantgarde in evropske levice, še posebej nove levice, ter tako pojasnil njuno očitno sorodnost, občasno sodelovanje in prepletanje. Njuna najbolj opazna skupna lastnost je »potreba po destrukciji danih struktur, oblik in ustanov dosedanje evropske civilizacije, v katerih vidita obe nekaj 'meščanskega' in zato destrukcije vrednega« (nav. m.). Za edini »pristni in notranje veljavni dosežek« slovenske pesniške avantgarde je razglasil poezijo Tomaža Šalamuna, kajti »poezija je tu še zmeraj višja struktura doživljanja in ustvarjanja, ne pa 'igra' v pravem pomenu besede« (nav. d.: 149–150).

Pokra v prvih letih po njegovem izidu ne Kermauner ne Kos nista označila za ludistično zbirko. Visoko sta ga cenila, ker sta v njem odkrivala sporočilnost in zavezanost vrednotam tradicionalne poezije. Kermauner je v jedro svoje interpretacije *Pokra* postavil povezavo z aktualnimi družbenimi razmerami v Sloveniji. Šalamunovo poezijo je razložil kot kritiko novega srednjega sloja in obenem kot smešenje vrednot prejšnje meščanske elite. Izenačil jo je z nesmiselno igro, ki s posnemanjem razkriva, kako nesmiseln je postal svet, in jo s tem postavil v območje mimetične poezije. O svetu kot igri je pisal tudi v zvezi z Jesihovo zgodnjo poezijo, ki jo je zato, ker »podaja to, kar je mogoče, in ne to, kar je banalno stvarno,« razglasil za ludistično (Kermauner 1975b: 81). Svet je »igra čustev, mnenj, opisov, dejstev, dogodkov, misli, vrednot, reči,« toda v Jesihovi poeziji so njihove medsebojne povezave pomnožene, saj »pesniški jezik ustvarja različice, ki so bile doslej nepredstavljive. Poezija je torej ustvarjanje sveta« (nav. m.). Medtem ko je bila Šalamunova poezija nesmiselna igra, s katero je pesnik razkrival nihilistično bistvo sveta, je Jesihova poezija popolnoma svobodna, nemimetična, zgolj estetska. Kermauner Jesihove poezije sicer ni eksplicitno izenačil z igro, toda zapisal je, da Jesih sodi med pesnike, ki besedo »ženejo v nore dialektično paradoksne igre« (nav. m.). Metoda Jesihove poezije je absurd, vendar ne oznanja smrti in nič, nasprotno, njena »absurdnost je vesela, poskočna, polna žarkega užitka nad existenco« (nav. d.: 80). Kermauner je v Jesihu prepoznal povsem nov tip pesnika, ki je še najmočnejše,

vendar samo delno povezan s Šalamunom. Razglasil ga je za retorja, ki »uživa v besedah, manj ali celo nič v tistem, kar pomenijo« (nav. m.).

Kermauner se v omenjenem eseju sicer ni izrecno opredelil o kvaliteti Jesihove ludistične poezije, vendar je o njej pisal naklonjeno. Poudaril je, da pesnikov cilj ni razkrivanje nesmiselnosti sveta (kar je bila vloga Šalamunove poezije), temveč užitek v besedah. Kermauner se pri tem ni bistveno odmaknil od svojega prvotnega razumevanja igre kot dejavnosti, ki zunaj sebe nima nobenega pomena. Jesihovo poezijo je označil za ludistično zaradi ustvarjanja sveta, ki obstaja zgolj na ravni besed. Absurdne, nesmiselne kombinacije besed v Jesihovi poeziji »utelešajo svobodo«, ki jo je Kermauner razložil kot »destrukcijo znanih banalnih oblik in vsebin« (Kermauner 1975b: 80). Lastnosti, ki povezujeta Jesihovo poezijo z igro, sta torej (poleg tihe predpostavke o odsotnosti smisla v obeh) svoboda in neodvisnost od običajne resničnosti. Prav svobodo in ločenost od resničnega življenja je kot ključni značilnosti igre poudaril tudi Johan Huizinga v svoji klasični študiji *Homo ludens* (1938). Njegove teze o igri so bile v šestdesetih letih 20. stoletja »v modi po vsej Evropi, tudi v Ljubljani in Beogradu« (Kralj 2013: 400). Pomembno vlogo pri recepciji njegovih idej v Sloveniji je imel Jovanović. Ta je namreč leta 1963, ko je pisal dramo *Norci*, »z velikim zanimanjem prebiral knjigo *Homo ludens*« (Kralj 2013: 400). *Norci* so bili prvič objavljeni v reviji *Problemi* leta 1968, uprizorjeni pa tri leta kasneje v SLG Celje – torej v času, ko je z Jovanovićem v okviru Gledališke skupine Pupilije Ferkeverk sodeloval tudi Jesih.

Huizinga je svobodo igre razložil kot posledico dejstva, da igre niso nikoli vsiljene s fizično potrebo ali moralno dolžnostjo, poezijo pa je obravnaval kot najplemenitejšo vrsto igre. Ustvarjanje poezije je po njegovem prepričanju zasidrano v območju igre, od koder tudi izhaja: »Poiesis je v resnici funkcija igre. Poteka na igrišču uma, v lastnem svetu, ki ga zanj ustvari um. Tam imajo stvari zelo drugačno fiziognomijo kot v 'običajnem življenju', in povezujejo jih vezi, drugačne od logike in vzročnosti.« (Huizinga 1949: 119) Medtem ko so mladi slovenski ustvarjalci iz kroga Gledališke skupine Pupilije Ferkeverk igro vrednotili podobno kot Huizinga, bi to težko trdili za Kermaunerja in Janka Kosa. Iz Kermaunerjevega zapisa o Jesihovi poeziji je sicer mogoče razbrati, da je vsaj za kratek čas z naklonjenostjo sprejel idejo o poeziji kot svobodni igri, toda zelo kmalu je sledilo razočaranje. V eseju iz leta 1978 je namreč takole opisal neuresničene obete ludizma: »Človek naj ne bi bil več zavezan demago-

škimi idejam, lažnim ideologijam, cenenim vizijam, ki so se skazale le za krinke, s katerimi je avtoritarnost ljudi varala. Z igro naj bi te krinke odpravil, igra naj bi razvijala njegove spontane ustvarjalne moči. Pa se je dogodilo, da se igrajo le črke, fonemi, grafemi, odsevi, materialije.« (Kermauner 1978: 37)

Iz Kermaunerjevih besed veje razočaranje humanista nad nemočjo ludiščne poezije, da bi razkrila svobodnega človeka, ki naj bi tičal pod krinkami lažnih ideologij. Ugotovitev, da se igrajo le črke, fonemi itd., bi bilo mogoče navezati na Derridajev koncept igre z jezikom. Ob tem velja opozoriti, da je Kermauner umetnosti, ki ustvarja »parasvet znotraj jezika« (Kermauner 1978: 37), nadel lastno ime, lingvizem. Razočaranje nad slednjim je utemeljil z ugotovitvijo, ki nakazuje prepričanje, da nove teorije zmotno zanikajo obstoj sveta zunaj jezika: »Analiza jezika pa je nazadnje dognala, da sploh ni ničesar razen Jezika, jezik je konvencionalen sistem, je kompjuter in vsi mi smo njegova hrana.« (Nav. m.) Kermauner je kritiko modernizma in njegovih pojavnih oblik podkrepil z ugotovitvijo, da se je izpela ideologija nasprotovanja vsem ideologijam. Komaj šest let po izidu Jesihove prve pesniške knjige je o njej pisal popolnoma drugače: »Pesmi iz zbirke *Uran v urinu*, neverjetno duhovite, inovativne, zabavne, posmehljive, poskočne, na Slovenskem še nevidene, sveže, bledijo; njihov bog, Milan Jesih, ostaja na kahli.« (Nav. d.: 38) Povedano drugače: njegova poezija je otročja.

V poznih šestdesetih letih se je s filozofskimi vidiki igre – drugače in bolj naklonjeno od starejših Kermaunerja in Kosa – začel poglobljeno ukvarjati Andrej Medved (roj. 1947), tudi sam pesnik. Leta 1970 je v *Tribuni* objavil esej *Bit in/kot igra*, v katerem je z naslonitvijo na poznega Heideggerja utemeljeval istost biti in igre, pri čemer je ugotavljal, da »bit nima temelja, ker je 'v' igri. [...] Igra, o kateri govorimo, zato ni 'središče'/temelj, ampak kaže na odsotnost temelja, transcendence, na odsotnost transcendentarno označenega. Pojem bitne igre (biti-kot-igre) pripada 'razsrediščnemu' mišljenju« (Medved 2011: 1393). To pa so že pojmi, ki kažejo na Derridaja. Leta 1970 je v časopisu *Naši razgledi* izšel tudi Medvedov esej *Poezija kot igra: Razmišljanje o sodobni slovenski poeziji*, v katerem je zavrnil očitek, da je sodobna poezija »nekoristno igračkanje brez smisla« (nav. d.: 1588). Pokazal je, da je poezija kot igra sicer res brezciljna in brezsmiselna, saj ni določena od zunaj, po nekem višjem principu, vendar to ne pomeni, da je popolnoma nesmiselna. Igra, z njo pa tudi sodobna poezija, »predstavlja in uteleša tudi našo situacijo v svetu. [...] Vse v svetu je

v spontanem procesu nastajanja in spreminjanja vseh stvari, vse (svet) je v igri igrano.« (Nav. d.: 1618) Sodobna poezija kot igra se vrača k svojemu izvoru, tj. k mišljenju, ki ga označujejo »sproščena vizionarnost, nesistematična in nesistemizirana mitskost, otroško nezavedna animalnost, spontana divjost med zavestjo in nezavestjo, izvirni nered kot izvorna igra, neuzakonjena v svojem spreminjanju« (nav. d.: 1620). Na ta način sodobna poezija kot igra »izreka svet v njegovi prisotnosti« (nav. d.: 1624). V zvezi s to trditvijo se je Medved navezal na zaključne misli iz eseja *Vprašanje o poeziji* (prvič je bil objavljen leta 1969 v *Naših razgledih*), kjer je Dušan Pirjevec z naklonjenostjo pisal o sodobni poeziji kot igri, katere namen je pokazati primarnost eksistence vsega, kar je.

V kontekstu razprav o smislu poezije, ki so potekale v Sloveniji v šestdesetih in sedemdesetih letih, je pomenljivo Medvedovo mnenje, da je treba sodobno pesem »teoretično osmišljati prek literarne teorije« (Medved 2011: 1628). Njegove razprave je mogoče brati kot poskus konceptualne utemeljitve takratne pesniške produkcije, vendar ne gre za programske spise, okrog katerih bi se oblikovala literarna skupina. Z vidika razprave o razvoju pojma ludizem v slovenski literarni vedi je zanimivo, da ga Medved v svojem eseju o poeziji kot igri ni uporabil. Ker je po drugi strani omenil reizem, se zdi, da pojma ludizem v času pisanja eseja še ni poznal, sicer bi verjetno izrazil svoje mnenje o njem. Tako pa je ob opozorilu na neustreznost oznake reistična poezija, ker »kaže na nekaj predmetnega, substancialnega,« dodal zgolj: »Konstitucija moderne poezije pa je v igri.« (Nav. d.: 1624) Medved je ostal zvest zagovornik poezije kot igre, o čemer priča njegova izjemno obsežna antologija teoretskih in pesniških del *Fantasma epobé* s podnaslovom *Poezija in/kot igra* iz leta 2011. V naslovih poglavij, ki prinašajo izbor slovenske poezije, so uporabljeni Kermaunerjevi pojmi za različne smeri slovenske modernistične literature, pri čemer ludizem in reizem nastopata kot dve imeni za isti pojav, tj. za igro kot reč (v tem poglavju so predstavljene Jesihove pesmi). Lingvizem je označen kot igra jezika; karnizem je igra telesa oziroma igra kot telo; poseben, najmanjši razdelek je poimenovan Igra smrti in usode, izraza misticizem pa Medved ni prevzel.

V študiji o ludizmu v Šalamunovem *Pokru* je Marko Juvan opozoril, da se je ludizem samo v slovenski kritiki in literarni zgodovini »utrdiril kot oznaka za izem, se pravi za modernistični oziroma neoavantgardistični tok ali celo smer,« pri čemer ne smemo zanemariti dejstva, da je »naknadna oznaka, ki jo je umetniškemu dogajanju in pojavom od zunaj podelila kritika« (Juvan 2000: 274).

Sama menim, da so bile za prvotno rabo te oznake poleg Kermaunerjevih in Kosovih spisov zlasti pomembne teorije Johana Huizinge, manj pa Heideggerjeva ideja o biti kot igri in Derridajev koncept igre označevanja. Čeprav je v širši percepciji za osrednjo lastnost slovenskega ludizma obveljala igra z jezikom, se je to zgodilo brez izdelane navezave na Derridaja. Kermauner je v člankih *Na pobodu je ludizem (Ob prozi Marka Švabića)* in *Svet brez Besede (Ob romanu Dimitrija Rupla: Tajnik šeste internacionale)* iz leta 1970 v svoje razlage ludizma pritegnil Derridajeva pojma razlika in pisava, vendar gre za precej bežni omembi, ki kažeta predvsem avtorjevo seznanjenost z aktualnimi izrazi. Kermauner je v spisu o prozi Marka Švabića ludizem opredelil kot substrukuro reističnega literarnega toka. Predstavnik druge podstrukture, deskripcionizma, je Rudi Šeligo, medtem ko je Šalamun »že od začetka spajal dva elementa, dve substrukтури« (Kermauner 1975a: 190). Medtem ko je svet deskripcionizma »nekakšen ekstremni naturalizem, v katerem je človek obravnavan kot stroj« (nav. m.), Švabić ne pristaja na Šeligov pristop, »da osebo do kraja zenači z rečjo, reč z rečjo [...]. Njegov boj je namenjen zoper princip identitete. Ideološki projekt [...] je postala razlika ali celo [podčrtala D. P.] razloka – différence – (ne brez zveze z izrednim vplivom filozofije Jacquesa Derridaja, ki je v Sloveniji že nekaj let usodno navzoča – njen filozofski predstavnik je predvsem Slavoj Žižek).« (Nav. d.: 192) Povezave z Derridajevim konceptom Kermauner ni ekspliciral, pač pa je ideološki temelj ludizma razložil kot prepričanje, da stvari nimajo biti, identitete, navzočnosti. Ludistična literatura po njegovem mnenju nima ne lastne in trajne oblike ne trajne vsebine, njeno bistvo je igra (nav. d.: 192–193). Pri opredeljevanju igre se je osredinil na človeka v Švabićeви prozi, ki je neopredeljiv, brez identitete, brez Cilja in Smisla, še vedno je negacija humanističnega Človeka, še vedno je reč, vendar ne več »reč v deskripcionistični škatli, statična in hladna, temveč razpokana, gomazeča, vsak hip vse oblike navzemajoča, petarde spuščajoča [...].« (nav. d.: 194). Na podoben način je naravo igre opredelil v spisu o Ruplovem romanu:

Na mesto »suženjske« deskripcije stopa domišljija: igra elementov, kombinatorika, ki pa ne poteka po racionalno znanstvenih načelih, temveč »svobodno«, nevezano, nepričakovano, kot ena sama nenehna deviacija: ideološka, narativna, besedna. [...] Predmet – reč – ne obstoji predeksistentno, pred pisateljem [...]; predmet šele nastaja v procesu – praksi pisanja, v tem, kar Rupel, *sicer precej po svoje* [podčrtala D. P.], manj filozofsko in bolj literarno metodološko, strokovno obrtno, imenuje (prosto po Derridaju in Sollersu) pisava. (Nav. d.: 201)

V leksikonu *Literatura* je ludizem definiran takole: gre za »težnje v sodobni avantgardistični literaturi, ki jim je umetnostno ustvarjanje poseben primer 'igre'; poetičnost temelji v svobodni, spontani, ustvarjalni 'igri' z jezikom. Igrivost je v ludizmu socialno-moralni ideal kot model prave življenjske in duhovne svobode.« (Kos 2009: 219) Ludizem je po tej razlagi nazor, ki kot glavno vrednoto izpostavlja svobodo; v književnosti se kaže kot igra z jezikom, vendar leksikon ne razloži, po kakšnih postopkih ta igra poteka. Juvan je pravzaprav prvi poskusil ludizem utemeljiti kot literarno smer ali tok, to pa tako, da je predstavil njegova vsebinska in formalna določila. Pri tem je na idejni ravni izhajal iz Derridaja in Huizinge, pred določanjem stilnih postopkov pa je razširil področje igre, saj je upošteval »igro z jezikom, znaki, besedilnimi vzorci, konvencijami, možnimi svetovi, vlogami, ideologijami itn.« (Juvan 2000: 274). Za razumevanje ludizma je pomembno Juvanovo opozorilo, da so ludisti postopke prevzemali iz tradicije, pri čemer so jih kopičili in razvijali. Kot posebej značilne postopke je naštel: igro z besedami (kamor sodijo anagrami, palindromi, magični kvadrati, paronimije, kalamburji ipd.); igro s pravili, omejitvami in konvencijami (potencirala jo je francoska skupina OULIPO); poigravanje z izmišljenimi svetovi (kot je znano iz literature nonsensa); igro na strani recepcije (nelinearno branje); parodije žanrskih, stilnih in tekstualnih šablon; karnevalizacijo in transgresijo moralnih kodeksov; metafikcijske postopke in romantično ironijo (nav. d.: 282). Njegova analiza je pokazala, da so mnogi od teh postopkov prisotni v Šalamunovem *Pokru*. Pesnik je, kot je ugotovil Juvan, tudi tematiziral ontološki pomen »igre sveta«, in sicer najbolj očitno v pesmi *Mrk V*.

Tri Jesihove pesniške knjige: *Uran v urinu, gospodar!*, *Soneti in Maršal*

Jesihova prva pesniška knjiga, *Uran v urinu, gospodar!*, najdosledneje med vsemi njegovimi zbirkami uresničuje koncept kršenja komunikativne vloge poezije. Zunanja značilnost pesmi v *Uranu* je dosledno opuščanje velikih začetnic; približno na polovici zbirke se začnejo pojavljati kitive s štirimi rimanimi verzi, pri čemer imajo pesmi različno število kitic; značilno je posnemanje ritmične urejenosti in zaporedja rim iz slovenske tradicionalne poezije. Osnovni ustvarjalni princip je logika asociacij, sintagme in povedi so pomensko nelogično povezane; pojavljajo se besedne igre, citati, aluzije in stilizacije. Ker verzov,

ki formalno sledijo metričnim shemam in ustaljenim vzorcem rim, ni mogoče zlahka sestaviti v izpoved ali zgodbo o njihovem govorniku, bralec občuti nelagodje. Um zaradi znane ritmične in zvočne podobe pesmi pričakuje bodisi tradicionalno izpoved ali pripoved, toda v iskanju sporočila se mora oprijeti posameznih besednih zvez ali verzov, pri čemer se vedno znova znajde v slepi ulici. Verzi brez očitnega smisla so v okoliščinah, v katerih je zbirka izšla, lahko pomenili karikaturu in kritiko praznega govornika politikov. Poleg tega se lahko bralec (tudi današnji) posveti razbiranju dvoumnih mest in v njih skritih sporočil, ki ga nagradijo s svojo subverzivnostjo. Tako je na primer verz »kdo bo mačka zaklal« (Jesih 1972: 18) mogoče brati kot aluzijo na znanega politika Ivana Mačka, verz »nihče neba naj ne zaklepa« (42) pa kot metaforično zahtevo po svobodi in kot aluzijo na verza iz Prešernove *Glose*: »Koder se nebo razpenja, / grad je pevca brez vratarja.« (Prešeren 1974: 86) Če bralec upošteva politične razmere v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji, zlahka oblikuje podobo lirskega subjekta kot spretnega, duhovitega in dovolj previdnega kritika vladajoče ideologije, kar se ujema z vlogo, ki jo je avtor odigral med študentskim gibanjem. Kermaunerjeva interpretacija, v kateri je poudaril nemišetičnost Jesihovega *Uranu*, je pozornost na videz usmerila drugam, k avtonomiji poezije. Toda tudi vztrajanje pri avtonomiji umetnosti je imelo (kot v vseh družbenih okoliščinah) politično konotacijo. V študiji o Jovanovičevi dramati je Lado Kralj opozoril prav na ta vidik: »Umetnik v socialistični deželi si prizadeva za avtonomijo svoje ustvarjalnosti še bolj kot v kapitalistični, saj se ne upira samo malomeščanskim navadam in morbidnim deformacijam, temveč tudi prisiljenemu optimizmu marksistične ideologije, pod katerim se skrivata dogmatičnost in nasilje.« (Kralj 2013: 401)

Med pesniškimi zbirkami, ki jih je Milan Jesih objavil po *Uranu*, nobena ni doživela takega sprejema, kot njegovi *Soneti* (1989). Zaradi navdušenja bralcev so bili dvakrat ponatisnjeni, vplivali pa so tudi na razprave o slovenskem pesniškem postmodernizmu. O postmodernizmu se je v Sloveniji veliko govorilo od sredine osemdesetih in v zgodnjih devetdesetih, ko je prevladalo prepričanje, da je mrtev. Leta 1990 je literarni zgodovinar Boris Paternu objavil študijo, v kateri je izpostavil Jesihovo »nediverzantsko razmerje do pesniške tradicije« (Paternu 1999: 204). Po njegovem mnenju bi Jesiha zaradi številnih medbesedilnih figur (najpomembnejši domači referenci sta France Prešeren in Simon Jenko; od tujih avtorjev Jesih v opombah sam opozori na Brodskega, Cavalcantija in Shakespearea, v pesmih pa izrecno omeni Čehova in Süskinda)

lahko uvrstili med postmodernistične pesnike, »če bi nas to veselilo« (nav. d.: 205), vendar se mu je zdela pomembnejša ugotovitev, da Jesih v odnosu do tradicije ohranja svojo avtonomnost. Po Kosovem mnenju bi *Sonete* »smeli imeti za pravi primer slovenskega pesniškega postmodernizma,« če bi jih brali na način, ki bi nas prepričal, da v njih »ni več mogoče ugotoviti, kdaj je kaka resničnost sploh še resnična in kaj naj bi bilo v tej ambivalentni, pravzaprav že kar polivalentni sestavi sveta resnično.« (Kos 1995: 141) Tak način branja je precej razširjen, prav tako argument, da lirski subjekt preigrava različne vloge, tako da ni nikoli isti.

Soneti so paradokсно obveljali za postmodernistično zbirko prav zaradi lastnosti, ki jih ni težko povezati z Jesihovimi ludističnimi začetki v modernizmu. Na idejni ravni še zmeraj izstopa svoboda lirskega subjekta, za katerega tokrat velja, da se vživlja v različne vloge: lahko je pesnik, mislec, zaljubljenec, opazovalec ... Kadar se predstavi kot pesnik, pogosto opozarja na (ne) moč svoje domišljije, s pomočjo katere poskuša ustvarjati fiktivne svetove. V nasprotju z *Uranom* mimetična funkcija ni ukinjena, pač pa so za *Sonete* značilni preskoki med vsakdanjo in izmišljeno resničnostjo. Tako kot *Uran* so tudi *Soneti* konceptualna knjiga, pri čemer je stilizacija tradicionalne pesniške oblike v njih veliko bolj prepoznavna, saj ni slovenskega bralca, ki ne bi opazil aluzije na Prešernove sonete. Poleg omenjenih pesniških postopkov so za obe knjigi značilne igre z besedami. Glavna razlika med njima pa je v tem, da so *Soneti* zaradi pripovedovanja o drobnih, vsakdanjih doživetjih dostopnejši za poskuse narativizacije. *Soneti* so izšli v prelomnem času in čeprav v njih ni neposrednih aluzij na politično dogajanje, so korespondirali z željo po uveljavljanju posameznika, njegovih potreb in želja. Nemara je bil ob sproščeni komunikativnosti prav to glavni razlog za njihovo priljubljenost.

Jesihova pesniška domišljija se je najbolj razrastla v njegovi doslej zadnji knjigi pesmi *Maršal* (2017), v kateri je ludistično preoblikovan kolektivni spomin na ključno politično figuro iz slovenske in jugoslovanske polpreteklosti. Konceptualni okvir knjige ni formalne, ampak vsebinske narave, saj posamezne pesmi sestavljajo zgodbo, postavljeno v čas, ko je bil lirski subjekt še otrok. Skozi njegove oči spoznavamo neimenovanega maršala, ki v marsičem spominja na maršala Tita, vendar so njegove lastnosti tako zelo potencirane, da preraste v karikaturu. Maršal je genij, vse ve in zna, (skoraj) vsi ga (skoraj ves čas) ljubijo. V Jesihovi burleski ima eno glavnih vlog otrokova mama, debela

balerina, ki jo maršal ljubi, vendar včasih z njo ravna »kakor z živaljo ne ravna žival« (Jesih 2017: 70). Na področje fantastike segajo prizori, v katerih bale- rina med plesom poleti, kar je edino, česar maršal sam ne zmore. Mamina skrb za maršala, njeno neizmerno občudovanje in oduševanje napak (mama se npr. zaveda, da je maršalov režim defekten), zlasti pa silno žalovanje ob maršalovi smrti so lastnosti, s katerimi Jesih razkriva že zdavnaj potlačeni odnos bivših Jugoslovanov do Tita. Drugače misleči so predstavljeni z likom dečkovega očeta, toda po »zdravljenju« na otoku se je celo on »kot dež na pogrebu jokal« (nav. d.: 34).

Primerjava *Maršala s Soneti* in *Uranom* ob vsebinskih in formalnih razlikah pokaže na njihovo skupno lastnost: vse tri knjige razpirajo prostor za karnevalizacijo, za spajanje visokega in nizkega, smešnega in resnega. To se dogaja na ozadju prepričanja o avtonomiji umetnosti. Svoboda je v Jesihovem pesniškem opusu ostala imperativ, zaradi katerega je njegova poezija primerljiva z igro. Oznaka ludizem je zanj primerna tako z idejnega kot stilnega vidika. Če se je absolutna svoboda v vsakdanjem življenju izkazala za utopijo, še vedno velja, da lahko v njenem imenu počneš prav vse vsaj v poeziji.

Literatura

- GRUDEN, TINE, 1971: Študentsko gibanje in Zlobčev program. *Tribuna* 21, št. 7–8, str. 5–6.
- HUIZINGA, JOHAN, 1949: *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*. London, Boston in Henley: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- JESIH, MILAN, 1972: *Uran v urinu, gospodar!*. Maribor: Obzorja.
- JESIH, MILAN, 1989: *Soneti*. Celovec: Založba Wieser.
- JESIH, MILAN, 2011: Kar je res dobro, vendarle obštrli ven. *Pogledi* 2, št. 12. Splet (dostop 25. 9. 2019).
- JESIH, MILAN, 2017: *Maršal*. Ljubljana: Beletrina.
- JUVAN, MARKO, 2000: Poganjki ludizma v Šalamunovem Pokru. V: Marko Juvan: *Vezi besedila*. Ljubljana: LUD Literatura. Str. 270–293.
- KERMAUNER, TARAS, 1968: Samovolja do nič. V: Taras Kermauner: *Na poti k ničū in reči: Porajanje reizma v povojni slovenski poeziji*. Maribor: Založba Obzorja. Str. 51–78.
- KERMAUNER, TARAS, 1975a: *Zgodba o živi zdajšnjosti*. Maribor: Založba Obzorja.

- KERMAUNER, TARAS, 1975b: O sedmerici pesnikov. *Problemi* 13, št. 1–2, str. 79–87.
- KERMAUNER, TARAS, 1978: Samoslačenje modernizma. *Problemi* 16, št. 181, str. 36–37.
- KOS, JANKO, 1971: Med tradicijo in avantgardo VI. *Sodobnost* 19, št. 1, str. 142–151.
- KOS, JANKO, 1995: Slovenska literatura po modernizmu. V: Janko Kos: *Na poti v postmoderno*. Ljubljana: LUD Literatura. Str. 74–160.
- KOS, JANKO idr., 2009: *Literatura: Leksikon*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KRALJ, LADO, 2013: Kako so sestavljene drame Dušana Jovanovića. V: Dušan Jovanović: *Boris, Milena, Radko in druge igre*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 399–422.
- MEDVED, ANDREJ, 2011: *Fantasma epohé: Poezija in/kot igra. Slovenska avantgardna poezija 1965–1983*. Koper: Hyperion.
- PATERNU, BORIS, 1999: Jesih v klasiki. V: Boris Paternu: *Od ekspresionizma do postmoderne*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 204–216.
- PONIŽ, DENIS, 2001: Poetika lingvizma in novega (jezikovnega) simbolizma. V: Jože Pogačnik idr.: *Slovenska književnost III*. Ljubljana: DZS. Str. 116–124.
- PREŠEREN, FRANCE, 1974: *Poezije doktorja Franceta Prešerna*. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Prešernova družba.
- SVETINA, IVO, 2008: Gledališče Pupilije Ferkeverk ali vprašanje rituala. V: Gašper Troha (ur.): *Literarni modernizem v »svinčenih« letih*. Ljubljana: Študentska založba, Društvo Slovenska matica. Str. 79–99.
- SVETINA, IVO, 2009: Prispevek za zgodovino gledališkega gibanja na Slovenskem – Pupilija Ferkeverk. V: Aldo Milohnič in Ivo Svetina (ur.): *Prišli so Pupilčki*. Ljubljana: Maska, Slovenski gledališki muzej. Str. 27–77.
- ŠROT, SAŠO, 1969: 442 v Mali Drami. *Tribuna* 18, št. 14–15, str. 7.

Maj '68 in vznik *écriture féminine*: Francoski center in slovenska periferija

VARJA BALŽALORSKY ANTIĆ

Maj '68 in novo žensko gibanje v Franciji

OB ŠTIRIDESETI IN PETDESETI obletnici majskih dogodkov, leta 2008 in 2018, se je v množici knjig, razprav, člankov, razstav in vsesplošne medijske pozornosti, posvečenih jubilejema, pogosto pojavljalo tudi vprašanje o zastopanosti žensk v revoluciji '68 in o razporeditvi spolnih vlog v revolucionarnem gibanju. Zlasti pričevanjski dokumenti kažejo, da je bil maj '68, kar zadeva spol vodilnih akterjev gibanja, poglavitno moška zadeva: ženske so redko javno nastopale in niso zavzemale izpostavljenih položajev. V vrsti pričevanj se izriše izrazita polarizacija pri »praktičnih« dejavnostih, ki so jih v gibanju opravljali predstavniki obeh spolov: moški so razpravljali, ženske so kuhale kavo, ženske so delile letake, moški so stali na govorniških odrih. Subjekt diskurza maja '68 je bil po besedah Florence Prudhomme (2018) moški subjekt, subjekt moške spolnosti, subjekt faličnega libida, ki mu ni grozila, denimo, neželena nosečnost in skrivaj opravljena umetna prekinitev nosečnosti. Toda žensko vprašanje je po drugi strani na nov, subverziven način ponovno vzniknilo prav iz duha revolucije '68. Novi val zahodnega feminizma kot samostojnega gibanja, katerega nastop v Franciji zaznamuje nastanek Mouvement de libération des femmes (Gibanje za osvoboditev žensk), je namreč v veliki meri rezultat diverzifikacije v samem študentskem gibanju (Jalušič 2002: 32). Tako zgodovinarke kot akterke MLF se strinjajo, da se zgodovina tega gibanja pravzaprav začneja že leta 1968: »MLF je nastalo v okviru maja 1968, pa čeprav kot njegova opozicija.« (Pavard 2005: 36)

Enega prvih korakov na poti k ženski revoluciji v Franciji predstavlja t. i. Neuwirthov zakon o dovoljeni uporabi kontracepcijskih tablet, ki je bil sprejet decembra 1967. Ta zakon je le delno odpravil prepoved kontracepcije in splava z zakonom iz leta 1920 in nato iz leta 1942 (torej v času vichyjskega režima), ko

je bil splav opredeljen kot kaznivo dejanje, za katero so lahko predpisali tudi smrtno kazen. Počakati je bilo treba na zahteve MLF (»moje telo mi pripada«) in sloviti *Manifest 343 žensk*, v katerem je aprila 1971 343 žensk javno priznalo, da je umetno prekinilo nosečnost. Leta 1975 je naposled sledil zakon Simone Veil o odpravi prepovedi umetno prekinjene nosečnosti. Vse to so konkretne pridobitve novega ženskega gibanja.

Maja 1970 je levičarski časopis *Partisan* razglasil rojstvo MLF in mu posvetil posebno številko *Osvoboditev žensk: Leto nič*. Gibanje je vzniknilo iz potrebe udeleženk protestniškega gibanja, da revolucijo premislijo na podlagi lastnih izkušenj. Hotele so razumeti družbene, politične in psihološke razloge, ki so privedli do molka žensk med političnimi zasedanji, do odkrite moške arogance in celo žaljivk, ki so nanje letele s strani tovarišev. Širše gledano so na dnevni red postavile zatiranje žensk v družbi nasploh in se zavzele, da bodo vzpostavile učinkovito, tudi teoretsko, platformo za borbo proti njej. Porajajoče se gibanje žensk si je po besedah Françoise Picq, ene od udeleženk, prizadevalo za »odpravo patriarhata in kapitalizma, za izničenje razmerij zatiranja, izkoriščanja in odtujevanja, za konec bipolarizacije med spoloma« (Picq 1997: 220).

Še danes se krešejo mnenja, kdaj natanko je nastalo MLF. V letu 1970 se je žensko gibanje po zaslugi peščice skrajnolevičarskih časopisov začelo širiti onkraj prvotnih debatnih krožkov (Jenson 1989: 56). Nekatere protagonistke MLF pa zatrjujejo, da dejanski začetek MLF sega že v čas majskih dogodkov, a se njihova pričevanja ne ujemajo.¹ Razhajanja o datiranju v resnici pričajo o globljih razlikah med vizijami ženskega gibanja. MLF, ki že od začetkov ni bilo enotno, je kmalu razpadlo na več frakcij. V okviru debat, ali bo feminizem sploh kdaj postal revolucionaren ali pa bo ostal reformistično pripravljen na sodelovanje z oblastjo, so se izrisala tri glavna stališča o tem, kako razumeti zatiranje žensk in delati politiko. Prvi tabor je zagovarjal esencialistično teorijo

¹ Antoinette Fouque navaja svoje srečanje z intelektualkami iz ene osrednjih celic majskega gibanja Comité révolutionnaire d'Action culturelle (Revolucionarni komite za kulturno akcijo) na pariški Sorboni. Druge pripadnice začetek vidijo v zasedanju krožka Ženske in revolucija, ki sta ga organizirali Anne Zelensky in Jacqueline Feldman. Spet po tretji različici je MLF nastal oktobra 1968, ko so se srečale Antoinette Fouque, Josiane Chanel in Monique Wittig. Leta 2008 je več akterk gibanja javno nastopilo proti Fouque, češ da si neupravičeno pripisuje zasluge za ustanovitev MLF.

in stavljal na pojem razlike, osredotočene na žensko, ki jo opredeljuje seksualnost. Zavzemal se je za popolni politični avtonomizem in obsodil seksizem, kar je vodilo k oblikovanju revolucionarne frakcije Psihoanaliza in politika z Antoinette Fouque na čelu, a ta ni sprejela pojma feminizem. Drugi tabor je zagovarjal stališče, da je treba celotno levico primorati, da feminizem vključi v svojo analizo in prakso. Njegove pripadnice so razvijale koncept spolne razlike kot družbene konstrukcije in niso zavračale povezovanja z drugimi političnimi formacijami. Raziskovalke tako danes ločujejo med revolucionarnim (diferencialističnim) in egalitarnim feminizmom tistega časa, ki mu pridružujejo še sindikalističnega. Vse tri veje so se nato razvijale v naslednjih desetletjih (Jenson 1989: 56).

Vznik *écriture féminine*

Kritika literarnega kanona, oblikovanega po moških vrednotah, razumljenih kot univerzalnih, je bila v šestdesetih in sedemdesetih letih v Franciji sicer prisotna pri številnih pisateljicah. Te pa so se v svoji literarni praksi na dominacijo in diskriminacijo odzivale zelo različno – od izrazite militantnosti do odsotnosti kritike. Ker je bila t. i. ženska literatura razumljena kot druga, drugačna in drugorazredna v odnosu do univerzalne, ukrojene po moških standardih, mnoge avtorice niso želele biti uvrščene vanjo. Po besedah Simone de Beauvoir so pisateljice »zavračale žensko literaturo, ker smo hotele govoriti enako-pravno z moškimi vsega sveta« (nav. po Naudier 2001: 61).

V času nastanka pojma *écriture féminine*,² je torej prišlo do polarizacije med uveljavljenimi starejšimi avtoricami in mlajšo generacijo, ki je iskala nove načine in sredstva, kako si izboriti prostor v literarnem polju. Avtorice, ki so bile v njem prisotne in uspešne že dlje, denimo Marguerite Yourcenar, Simone de Beauvoir in Nathalie Sarraute, so vprašanje spolne zaznamovanosti pisanja zavračale, tiste, ki so začele objavljati ob koncu šestdesetih let,

2 V nadaljevanju bom za vse pomene te besedne zveze, ki jih omenjam, uporabljala slovenski prevedek *ženska pisava*, za katerega se zdi, da je najbolj ustaljen (najbolj mu je konkurenčen *žensko pisanje*), obenem pa najustreznejši zaradi povezave z izrazom in pojmom *pisave*, ki ga razvije poststrukturalizem, paradigma, v okviru katere je pojav ženske pisave tudi vzniknil.

pa so jo prevzele kot svoje vodilo. V dobrem desetletju, vse do približno leta 1985, je tako pospešeno nastajala literatura izpod ženskih peres, utemeljena na ideji spolne razlike (gl. Cixous 2005: 15), ki je predpostavila tudi specifičnost ženskega pisanja. Avtorice so pod vprašaj postavile celotno literarno tradicijo, dominantne ideologeme in kulturne prakse in si prizadevale z izumljanjem nove govorice oziroma pisave vzpostaviti *jezikovno razliko*, utemeljeno na *spolni*, ki naj bi vodila do dekonstruiranja simbolnega reda patriarhalnega diskurza.

Annie Leclerc v uspešnici *Parole de femme* (*Ženska beseda*) iz leta 1974 zapiše:

Rekli so, da Resnica nima spola. Rekli so, da so umetnost, znanost, filozofija resnica za vse [...] Ne, ne, ne zahtevam dostopa do Resnice, saj predobro vem, s kakšno mogočno lažjo razpolagajo moški. Zahtevam le govorico. Dajete mi jo, že res, vendar to ni tista, ki jo hočem. Svojo lastno hočem [...] Kajti ne zadostuje govoriti o sebi, da bi našla lastno govorico. Literatura žensk: ženska literatura, zelo ženska, literatura izjemne ženske občutljivosti. (Leclerc 1974: 11–12)

Med glavnimi imeni, povezanimi z žensko pisavo, so Hélène Cixous, Luce Irigaray, Julia Kristeva, Monique Wittig, Xavière Gauthier, Chantal Chawaf, Jeanne Hyvrard in Michèle Montrelay. Rečemo lahko, da v širšem smislu izraz označuje nadzgodovinski pojav, kot ga teorizirajo nekatere med omenjenimi avtoricami, torej način pisanja, povezanega z ženskim. V ožjem smislu pa besedna zveza pomeni literarni tok in literarno gibanje, ki prečita polje francoske neoavantgarde.

Predstavnice ženske pisave pišejo značilno poststrukturalistične tekste in razvijejo specifičen slog. V teoretsko-literarnih in prozno-pesniških hibridih³ obravnavajo tematiko, s katero postavijo na laž domnevne značilnosti, ki sta jih literaturi žensk pripisovala patriarhalno zasnovana literarna kritika in zgodovina: krhkost, šibkost, nežnost, podvrženost, občutljivost, sentimentalnost in podobno. Glavna motivno-tematska paradigma postane (žensko) telo v spregi z govorico, na primer seksualnost s poudarkom na užitku, nosečnost, porod, dojenje, menstruacija ali hormonsko neravnovesje. V *Parole de femme* Annie Leclerc beremo:

³ O hibridnih žanrih gl. Juvan 2017.

Prav mu je [moškemu], spregovorila bom o vsem tem, o užitkih svojega spola, ne ne, ne o užitkih svoje duše, kreposti ali ženske občutljivosti, o užitkih svojega spolovila, užitkih svoje ženske vagine, ženskih prsi razkošnih užitkih, o katerih se vam še sanja ne. In moram govoriti o tem, kajti le od tod bo lahko vzniknila nova govorica, ki bo iz ženske in ki ji bo pripadala. (Leclerc 1974: 15)

Cixous v podobnem tonu piše:

Pisanje, dejanje, ki bo, z delom, ki ga je treba vložiti v raziskovanje, v analizo, v presvetljenje, ne samo 'uresničilo' cenzure osvobodjeni ženski odnos do seksualnosti in njene lastne ženskosti kot bivanja in ji tako omogočilo dostop do njenih lastnih sil; ki bo ženski vrnilo tisto, kar je njeno, njene užitke, njene organe, njena neskončna ozemlja telesnosti, ki so jih držali pod pečati [...]; pisanje, ta osvoboditev čudovitega besedila izpod suženjstva nje same, za kar jo je nujno treba naučiti, kako naj ga izpove. (Cixous 2005: 18–19)

Reinvencija ženskega pisanja se vzpostavi na gesti zasedbe prostora za govor: spregovoriti kot ženska postane glavno vodilo tako teoretskih kot literarnih del in hibridov med njimi. Ženske si zdaj »vzamejo besedo« (Cixous 2005: 19) in pokažejo, da niso klepetulje, kot se jim rado pripisuje, temveč so govorke. Zato je znamenita knjiga pogovorov Duras in Gauthier dobila naslov *Les paroleuses*: tiste, ki govorijo. Hyvrard na primer svoja dela poimenuje kar besede (*les paroles*) namesto pesmi in pripovedi, Cixous pa poziva ženske, naj pišejo tekste z ženskim spolovili in pri tem uporabijo »belo črnilo« (Cixous 2005: 21), s čimer cilja na materinsko mleko. Pri tem skuje izraz *sexte* (sekt) (Cixous 2005: 28), skovanko iz besed *sexe* (spol) in *texte* (tekst). *Seksti* so teksti pisani z (ženskim) spolovilom. *Parole* in *sexte* sta razlikovalni obeležji ženskega pisanja in celo nekakšna žanra ženske pisave. Dogajanje (ženskega) telesa prek govorice in dogajanje (ženske) govorice prek telesa postane torišče vznikajočega gibanja.

Povezava z neoavantgardami in majem '68

Prostor, ki so ga v Franciji začele odpirati porajajoče se avantgarde (npr. skupina Tel Quel, kolektiv Change, situacionisti idr.), je pomenil odlično podlago za prenos boja za ženske pravice v polje literarne umetnosti, obenem pa tudi območje, v katerem se je lahko uveljavila mlajša generacija avtoric. Nove avantgarde so novo žensko gibanje v literaturi vzele pod svoje okrilje. Ob tem velja

tudi poudariti, kako pomembno vlogo so literarna in teoretska avantgardna gibanja odigrala v maju '68 (gl. Combes 2008; Gobille 2018). Na pobudo neo-avantgardnih poststrukturalističnih vizij postane govorica osrednji element revolucionarnega imaginarija, zato se eden najbolj znamenitih sloganov maja '68 glasi: »Pisava, subverzija, seksualnost.« Nekaj let pozneje Cixous v *Smebu Meduze* ženske poziva: »Piši! Pisava je zate, ti si namenjena sebi, tvoje telo ti pripada, vzemi ga.« (Cixous 2005: 10)

»Žensko« je v literarnem podpolju neoavantgard nenadoma postalo eden od elementov literarne subverzivnosti, s čimer so si mlajše avtorice začele pridobivati tudi vse večjo simbolno moč. Leta 1974 je v reviji *La Quinzaine littéraire* izšel tematski sklop Ali ima literatura spol?, ki skupaj z omenjeno knjigo Annie Leclerc in delom *Speculum: De l'autre femme* Luce Irigaray velja za začetek pojava ženske pisave. Nekaj mesecev pozneje je tudi revija *Tel Quel* eno od številik naslovlila *Ženski boj* in v njej predstavila osrednje avtorice. Produkciji tekstov se je pridružilo vzpostavljanje založniške in revialne infrastrukture: Fouque je ustanovila pomembno, še danes delujočo založbo Éditions des femmes in začela izdajati revijo *Le Torchon brûlé*, ki se ji pridružila še revija *Sorcières*, katere urednica je bila Xavière Gauthier. Cixous je leta 1974 na eksperimentalni univerzi Vincennes ustanovila prvi oddelek za ženske študije v Evropi.

Pri povezavi z avantgardo velja poudariti, da v nasprotju s principom anonimnosti, ki ga je zagovarjal del avantgarde v tesni navezavi na revolucionarno delovanje v maju '68, ženska pisava temelji na principu identitete in prepoznavnosti. Dekonstrukcija avtorstva ali slovita smrt Avtorja, ki sta ju tedaj teoretsko obravnavala Barthes in Foucault, pomeni torej zgolj smrt moškega avtorja, saj sočasno poteka »rojstvo ženske v pisavo«, če parafraziram naslov eseja Cixous (*Venue à l'écriture*). Če je bil govoreči subjekt maja '68 še vedno moški, falični subjekt, ga v literarnem diskurzu že čez nekaj let subvertira ženski princip, ki presega dihotomije biologizma, saj se vzpostavlja kot obrobna diskurzivna pozicija nasproti gospostvu falogocentričnih diskurzov. Zato lahko Kristeva ženskemu principu, ki je v temelju tistega, kar sama imenuje semiotično (Kristeva 2005: 14–103, zlasti 102–103) v *Revoluciji pesniškega jezika* pripiše globoko revolucionarno naravo.

Če smo videli, da je žensko pisavo mogoče razumeti kot literarni tok, pa še vseeno velja, da so teoretsko najprodornejše konceptualizacije ženske

pisave presegle zgodovinsko konjunkturo, zato žensko pisavo danes lahko razumemo tudi kot nadzgodovinski pojem. Najpomembneje se razumevanja ženske pisave razlikujejo v tem, ali dopuščajo, da se ta kot praksa pisanja pojavlja tudi pri moških; v tem primeru se razumevanje pojma izmakne biološki razliki med spoloma in se pomakne h konceptu družbene konstruiranosti spolov, kar je bilo premalo opaženo. Najbolj prodorne, razdelane in širše znane definicije so podale avtorice, ki so izšle iz poststrukturalistične in psihoanalitične paradigme: Cixous v eseju *Smeb meduze*, Irigaray v delu *Speculum ou de l'autre femme* (*Speculum ali o drugi ženski*) in Kristeva, predvsem v *Revoluciji pesniškega jezika*. Poznejša kritika, zlasti v ZDA, je pojmu ženska pisava v vseh njegovih različicah očitala med drugim na biologizmu utemeljen esencializem in evropocentričnost, osredotočena na univerzalizirano izkušnjo bele Evropejke, nepreseganje falocentričnega sistema z esencialističnim vztrajanjem pri razliki in pomanjkanje praktičnega aktivizma (gl. npr. Jones 1981; Moi 1999). Bolj poglobljene obravnave so omenjenim konceptualizacijam priznale vsaj teoretsko prodornost, ki jo je ameriški feministični literarni vedi, če že ne ženskim študijam nasploh, primanjkovalo (npr. Moi 1999). Naslednja generacija feministk z Judith Butler na čelu je francoskim poststrukturalistkam zamerila, da so pomen spola omejile na privzete predstave o moškosti in ženskosti in da so idealizirale enega od spolov ter tako proizvedle nove hierarhije in izključevanja (Butler 2001).

Nova literatura žensk, ki se je začela pojavljati od konca šestdesetih let v Franciji, je bila utemeljena na spolni pripadnosti kot še nobena dotlej. Ker je prevzela diferencialistični pogled, ki je bil v ženskem gibanju v manjšini, ji je tabor egalitaristk očital, da se odpovedujejo dejanskemu boju proti diskriminaciji in zatiranju žensk. Od praktičnega aktivizma se je ženska pisava resda distancirala, vendar to ni nujno pomenilo, da se je odrekla boju, le prenesla ga je v eno od osrednjih in presežnih človekovih diskurzivnih-simbolnih praks, v literaturo kot umetnost. Vanjo je vključila princip spolne razlike z novim predznakom, ga temeljno prevrednotila ter povzdignila v nosilca umetniške ustvarjalnosti. V literarni reprezentaciji spolskih razmerij je prevrednotila kategorijo ženskega in se posvetila simboliziranju tistih razsežnosti ženskosti, ki dotlej še niso doživele reprezentacije. S tem ko se je posvetila raziskovanju ženskega telesa s posebnim poudarkom na seksualnosti, vprašanja družbeno-političnega položaja žensk ni postavila v oklepaj, kot so ji očitale egalitaristične feministke, temveč je problem političnega znotraj umetniškega diskurza premestila v

skladu s ključno idejo drugega vala feminizma – »osebno je politično«. Poleg tega je sledila vodilu (neo)avangarde: tudi avangarde, ki so idejno in praktično sodelovale v maju '68, npr. skupina *Tel quel*, so se zavzemala za idejo o subverziji družbenega reda, ki naj ne poteka zgolj prek političnega delovanja, temveč prek pisanja, ki mu je pripisana družbeno-transformativna funkcija. Tako je ženska pisava kot literarni tok, povezan z avantgardami, udeležena simbolno-estetsko revolucijo, ki je pod vprašaj postavila govorico, utemeljeno na logo- in falocentrizmu, njeno torišče pa je bilo »žensko« v vseh njegovih aspektih.

Novo žensko gibanje v Sloveniji

V Socialistični federativni republiki Jugoslaviji je bilo od njenega nastanka žensko vprašanje proglašeno za nekaj, česar v socializmu ne velja obravnavati kot poseben problem⁴. To je razvidno iz ukinitve Antifašistične fronte žensk. V razpustitvenem aktu te institucije septembra 1953 najdemo navedbo, da bi bila samostojna ženska politika nedopustna, saj »bi to podpiralo [tudi] napačno mnenje, da je vprašanje položaja žensk nekakšno posebno žensko vprašanje, ne pa vprašanje naše družbene skupnosti« (nav. po Burcar 2014: 57). To pa bi, kot opozarja Lilijana Burcar, pomenilo nevarnost zdrsa v liberalni meščanski feminizem.⁵ Iz strahu pred slednjim je tudi izhajala »tolikšna skrb za ženski

⁴ Med vojno, leta 1942 pridobljena volilna pravica je napovedala konec moškega monopola v javni, predvsem politični sferi, zato je vstop žensk vanjo odzvanjal tudi v obliki bojazni celo med naprednimi krogi (Verginella 2006: 55). Boris Kidrič je izpostavil popolno enakopravnost žensk kot eno osrednjih demokratičnih pridobitev narodnoosvobodilnega boja, vendar je nova oblast obenem tudi svarila pred feminizmom kot izrastkom meščanske ideologije (Verginella 2006: 56). Nova zakonodaja in novi pravni položaj žensk – poleg volilne pravice še izenačitev zakonske in izvenzakonske skupnosti, podaljšanje porodniškega dopusta, liberalna zakonodaja o pravici do splava, pretežno visoka zaposlenost žensk v javnem življenju (Borovnik 1995: 21) – sta obetala, da bosta prinesla dejanske spremembe v razmerju med spoloma. O domnevni enakopravnosti žensk v socializmu se je takoj po vojni razpravljalo v političnem vodstvu, pa tudi med politično dejavnimi ženskami, predvsem v občili *Naša žena*, ki ga je izdajala Antifašistična fronta žena.

⁵ »Zahodni meščanski feminizem« ali »meščanski feminizem« so imenovali vse samostojne organizacije žensk, ki niso delovale v okviru socialističnega delavskega gibanja. Več o tem Jalušič 1992 in Verginella 2006. Kot ugotavlja Alenka Jovanovski, je imela ideološko načrtovana pozaba meščanske frakcije ženskega gibanja po drugi svetovni

socialistični aktivizem, ki se je izkazoval v neutrudni proizvodnji pionirk, partijskih sekretark, brigadir, itd.« (Borovnik 1995: 21).

Novi feminizem, ki je začel kritizirati dominantni »državni feminizem«, je bil v Jugoslaviji prisoten najmanj od srede sedemdesetih let 20. stoletja, ko je začela nastajati vrsta skupin, ki so postavile na dnevni red nasilje do žensk in otrok v družini, vsiljene vloge, nižje plače in politično marginalizacijo, kar je vplivalo tudi na nastanek podobnih krožkov v Sloveniji. Kot enotno gibanje sta jugoslovanski in slovenski feminizem – pod vidnim vplivom zahodnega feminizma, osredotočenega na zagotovitev seksualnih in reproduktivnih pravic žensk – pomenila dvojni upor: proti socialistični obravnavi ženskega vprašanja in enopartijskemu sistemu na eni strani, na drugi pa proti porajajočim se etnonacionalizmom, ki so od osemdesetih naprej izpostavljali vprašanje rodnosti (in s tem reproduksijskih svoboščin). Na pomemben vidik novega feminizma v Sloveniji je opozorila Vlasta Jalušič: ta je bil v osemdesetih letih 20. stoletja po njenem mnenju prvo žensko gibanje, ki se ni podredilo boju za narodno emancipacijo, s čimer je prispevalo k vsaj začasni dehomogenizaciji političnega prostora (Jalušič 2002: 21). Nastalo je v okviru civilnodružbenih gibanj, ki so se po zgledu zahodnih mirovniških, ekoloških in drugih alternativnih gibanj, izšli iz maja '68, pojavila v osemdesetih letih, obenem pa so se oprla na vzhodnoevropske ideje o civilni družbi in antipolitiki. Kljub temu so raziskave o ženskah ostajale na robu ne le širše družbe, temveč tudi alternativnih gibanj (gl. Ule 1993: 122). Od druge polovice osemdesetih let so na pobudo ženskega gibanja vznikale številne nevladne organizacije in druge iniciative, ki pa so po letu 2005 začele upadati (gl. Verginella in Selišnik 2018).

Tudi novi feminizem na Slovenskem je torej mogoče razumeti kot platformo, ki je izšla iz študentskega gibanja v sedemdesetih letih 20. stoletja. Po Titovi smrti je prišlo do liberalizacije tako na področju politike kot kulture, kar je spodbudilo oblikovanje skupin, kjer so se mlajše generacije intelektualcev povezale z generacijo študentskega gibanja.⁶ Vendar, podobno kot pri nastanku

vojni ključne posledice tudi za strukturno mesto pesnice, ki je dobilo negativen predznak v splošni recepciji zaradi njegove domnevne bližine meščanski kulturi (Jovanovski 2001: 365, op. 14).

⁶ Liberalizacija politike je le en vidik, saj je država obenem zašla v dolžniško in gospodarsko krizo. Poleg tega je prišlo do vznika nasprotujočih si partijskih frakcij in okrepitve vloge vojske.

francoskega MLF, akterke ženskega gibanja kot pomemben vzgib za oblikovanje ženskih skupin konec sedemdesetih let navajajo prav razočaranje nad nekdanjimi revolucionarnimi sodelavci iz obdobja dolgega maja 1968.⁷ Sociologinja Tanja Renner meni, da so ženske svojo iniciativo razumele tudi kot fronto proti novolevičarskim, libertinskim gibanjem, in sicer kot odgovor na nerazrešene konflikte v razmerju med spoloma (Jalušič 2002:105). Zanimivo je, da to negativno plat študentskega gibanja izpostavi tudi eden njegovih vodij, Jaša Zlobec, ko sredi osemdesetih v zapisu v reviji *Mladina* obžaluje, da so se po letu 1968 mlade generacije vrnile v zasebnost, to pa je povzročilo izgubo človeške solidarnosti, tudi tiste med moškim in žensko (nav. po Jalušič, 2002: 32, op. 49).

Ženska pisava v Sloveniji⁸

V Sloveniji je generacija študentskega gibanja z vzpostavitvijo prostora refleksije pomenila pomemben vir boja za civilno družbo in demokratizacijo v osemdesetih letih, v katerem je vzniknil tudi novi feminizem. Ta prostor se je vzpostavil prav na temelju postmarksističnih, poststrukturalističnih in psihoanalitičnih pristopov, iz katerih je izšla tudi teorizacija ženske pisave pri francoskih teoretičarkah. Ne glede na zgodnjo in izjemno plodovito recepcijo ključnih predstavnikov francoskega strukturalizma in poststrukturalizma, na primer pri vzpostavitvi t. i. ljubljanske lacanovske šole, pa dela teoretičark ženske pisave pravega odziva niso doživela vse do začetka devetdesetih let 20. stoletja. Pisateljice in pesnice, kot so Leclerc, Hyvrard in Gauthier, so sploh ostale povsem neznane vse do danes. Izjema je Kristeva, katere področje raziskovanja sega onstran feministične teorije. Tako je bilo po prvem slovenskem prevodu njenega teksta *Za semiologijo paragramov* (maja 1968 v *Tribuni*) v sedemdesetih letih v revijah *Problemi – Razprave* in *Časopis za kritiko znanosti* prevedenih še nekaj njenih besedil, o njenih konceptih pa so v istem desetletju

⁷ Tukaj želim opozoriti na izjavo Monike Žagar med razpravo na simpoziju *Od maja 1968 do novembra 1989: Transformacije sveta, literature in teorije*, ki je svojo izkušnjo položaja ženske v avantgardni skupini Gledališče Pupilije Ferkeverk (povezani s študentskim gibanjem) opisala takole: ekscentrično obnašanje moških članov skupine je bilo odobravano kot »ludistično«, pri ženskih članicah pa kritizirano, češ da so »histeričarke«.

⁸ Razdelek je zgolj uvod v natančnejše raziskovanje recepcije ženske pisave na Slovenskem.

večinoma kritično pisali predstavniki bodoče lacanovske ljubljanske šole, vendar ne posebej v povezavi s teorijo ženske pisave, ki jo Kristeva sicer uvaja že v svojem ključnem delu *Revolucija pesniškega jezika*. Feministična teorija Kristeve je v Slovenijo zlagoma začela prodirati sredi devetdesetih let, zlasti pri *Delti*, prvi reviji za ženske študije in feministično teorijo, ki sta jo leta 1995 ustanovili Eva Bahovec in Milica Gaber Antić. V uvodniku prve številke s pomenljivim naslovom *A Journal of Their Own?* uredništvo tudi že izpostavi kritično distanco do esencializma (Uredništvo 1995: 6), ki so ga, kot smo videli, francoskim poststrukturalistkam očitale ameriške feministke, po drugi strani pa naznani naklonjenost psihoanalitično naravnemu feminizmu.⁹ Prvi številki tako otvori prevod spisa *Stabat mater* Kristeve, v tretji in četrti pa je objavljen pregled dela Luce Irigaray, ki ga je prispevala Paula Zupanc Ečimović. O Luce Irigaray dve leti kasneje piše tudi Mateja Gajgar, medtem ko je Cixous pritegnila veliko manj pozornosti; njen manifest *Smeb Meduze* je izšel šele leta 2005 pri založbi Apokalipsa, ki je na pobudo urednice Stanislave Chrobákové Repar v istoimenski reviji leta 2003 v sklopu projekta »revija v reviji« začela objavljati tudi t. i. gender številke.

Od sredine osemdesetih se je žensko gibanje začelo institucionalizirati; njegove akterke so uvajale ženske teme v študijske programe.¹⁰ Na področju humanistike so od sredine devetdesetih nekatere raziskovalke, ki pripadajo generaciji študentske revolte, na slovenskih in tujih univerzah v okviru literarnih študij začele predavati o pisanju žensk in literaturi z vidika feministične teorije: Metka Zupančič francoske in Monika Žagar skandinavske avtorice na ameriških univerzah, Nadežda Čačinović na zagrebški Filozofski fakulteti, Neva Šlibar in Irena Novak Popov na ljubljanski Filozofski fakulteti.¹¹ Na francosko poststrukturalistično feministično strujo, zlasti na Cixous, se je naslonila predvsem Zupančič, ki je teoretičarki posvetila monografijo *Hélène Cixous: Texture mythique et alchimique* (2007).

⁹ O odnosu med psihoanalizo in feminizmom v Sloveniji gl. Jalušič 2002: 55–56, op. 94.

¹⁰ L. 1986 so na FSPN (današnji Fakulteti za družbene vede) Maca Jogan, Mirjana Ule in Tanja Renner ustanovile seminarje ženskih študij (gl. Jalušič 2002: 111; Ule 1993, Verginella in Selišnik 2018).

¹¹ Poleg omenjenih raziskovalk, ki generacijsko pripadajo študentskemu gibanju, feministične literarnovedne in pedagoške pristope razvijajo pripadnice mlajših generacij, kot so npr. Silvija Borovnik, Katja Mihurko Poniž, Lilijana Burcar, Alja Adam.

Feministični toni in ženska pisava v poeziji slovenskih avtoric 1964–1980: Začetna opažanja

Začetnica ginokritike Elaine Showalter v znameniti knjigi *A Literature of Their Own* (1977) odkrije tri faze zgodovinskega razvoja ženskega pisanja (v angleški literaturi): dolgi fazi posnemanja dominantnega izročila, ki je patriarhalno, sledi stopnja radikalnega upora z zahtevo po avtonomiji manjšine. Zadnja faza je samoodkrivanje in samoosvoboditev ter poskus pozitivne konstrukcije na temelju razgrajenih tradicionalnih asimetričnih odnosov. V slovenski poeziji se šele od druge polovice šestdesetih let začne dogajati vstop v drugo fazo (prim. Novak-Popov 2014: 72), ki ji kmalu sledi tretja, vendar sporadično, z večletnimi premori in z različno stopnjo intenzivnosti in še to le pri peščici ustvarjalk.

Najpomembnejše in najdaljnosežnejše premike je opaziti že v pesniških praksah osrednjih predstavnic t. i. kritične generacije, imenovanih tudi alinativna lirika: pri Saši Vegri (1934–2010) in Svetlani Makarovič (1939), ki v nasprotju z večino francoskih avtoric ženske pisave ne pripadata generaciji študentskega gibanja.¹² Časovni okvir 1964–1980, ki sem si ga tukaj izbrala, torej ne sovпада zgolj z dolgim trajanjem maja '68, ampak tudi z izidom dveh pomembnih zbirk: 1964 izide prvenec *Somrak* Svetlane Makarovič, 1980 pa *Konstelacije*, peta pesniška zbirka Saše Vegri. Kljub temu ni mogoče trditi, da je šlo pri obeh starejših pesnicah za zavestno potezo, da bi spolno zaznamovanost programske preobrnilo v estetsko vrednoto, kot se je to zgodilo pri pripadnicah toka ženske pisave. Makarovič je podobno kot de Beauvoir zavrnila kategorizacijo svojega ustvarjanja v žensko pisanje, ki ga je opredelila kot erotično izpovedno poezijo nežnih pesnic in z njim delno prelomila že v prvencu, veliko radikalneje pa v nadaljnjih knjigah (predvsem od *Volčjih jagod*, 1972, naprej). Avtorici, še posebej Makarovič, sta si sicer pridobili vidnejši položaj v literarnem sistemu, ni pa mogoče reči, da se je njuno delo v recepciji osvobodilo stigmatiziranosti zaradi (družbeno)spolne razlike, razumljene v okviru patriarhalne asimetrije med »moškim«, t. j. univerzalnim, in »ženskim«.¹³

¹² Njun generacijsko-simbolni položaj je mogoče, kar zadeva francosko literarno podpolje pesniškega ustvarjanja žensk, primerjati s položajem Thérèse Plantier, ene najbolj samosvojih francoskih pesnic, ki pa je bila v svojem umetniškem feminizmu še veliko radikalnejša.

¹³ O tem nazorno pričajo sproti kritični odzivi v periodiki na zbirke Saše Vegri od nje-

Makarovič in Vegri se različno odzivata na diskriminacijo ženske in vsiljeno podobo ženske identitete, pri čemer pa obe razgradita mit matere in žene. Makarovič se poda v iskanje ženskih genealogij v arhaičnem izročilu, na katerem gradi samosvojo simbolno govorico in identitete svojih ženskih protagonistk (vešča, žalik žena, mlinarica, sojenica, desetnica), ki so dvojno opredeljene na opoziciji zločinka–žrtev. Kot v svoji raziskavi ugotavlja Chrobáková Repar, avtorica ene najlucidnejših študij o poeziji Svetlane Makarovič, je (ženski) upor v tej poeziji tragičen, saj se njene protagonistke ne osvobodijo (samo)uničevalnosti, ki jo nanje projicira patriarhalna družba (Chrobáková Repar 2018: 94–103).

Vegri problematiziranje položaja ženske, ženskih vlog in ženskosti v sodobni družbi ter iskanje ženskih identitet zunaj vsiljenih patriarhalnih vzorcev postavlja v kontekst vsakdanjega življenja srednjega razreda in identitetno fragmentariziranega postmodernega stanja. Njena tretja zbirka *Zajtrkujem v urejenem naročju* (1967) upesnjuje posledice sistemsko asimetričnega delovanja spolnih norm, preseže idealiziranje ljubezensko-partnerskega odnosa in dekonstruira materinski mit »od znotraj«, tako da pesniško odkriva tudi negativne vidike starševstva oziroma materinstva (npr. izguba identitete, nepovezane z materinsko vlogo). Zadnja pesem v zbirki *Zajtrkujem v urejenem naročju* naznani soočenje z grozečo praznino po izstopu iz teh vzorcev, praznino, ki obenem pomeni svobodo možnosti za oblikovanje enakopravnih odnosov med spoloma.

Od kod si namenjena tja, kjer je
prepovedano biti?

Nosilnost je preračunana, teža živi svoje lastno življenje.

Moj dragi ostaja brez verig,
dviguje se v glasu,
ki ga komaj poznam.
Moram mu slediti.

nega prvenca *Mesečni konj* (1958) naprej (gl. Hofman, Konjar, Grafenauer, Zlobec, Rupel): sleherna opažena spolna razlika se pri moškem kritiku uvrsti v območje »ženskega«, ki je manjvredno zaznamovano. Tisti kritiki, ki so njeno poezijo pozitivno vrednotili zaradi potez, ki niso v skladu s patriarhalnim modelom ženskosti, pa so te značilnosti označili kot moške ali nenavadne (za žensko pač).

O nesrečah poročajo časniki.

VELIKA OMAMA IMA GLADKO POT

Bežiš?

Ugibati med begom je izdajstvo.

Veliko majhnih dejanj ni nikoli eno veliko dejanje.

Mere so odlika spodobnosti.

Kmalu moraš oddati znamenje soncu.

Postajaš slepa.

On nima verige v ustih.

Prosta si.

Tu pred teboj je brezno.

Doživeti moraš slepo poletje.

Množičnost smislov prebija zenica glasu.

Lahko bi ostala nema.

Nema žena.

Vogali te zazidujejo in ne moreš pasti.

Pozno je, ne vznemirjaj.

Venec ur.

Razmisli o možnosti, ki zija iz prepada.

(Vegri 1967: 76–77)

Lirska persona še ni povsem odločena za »skok v prepad«, še vedno je ograjena v navidezno urejenost zlaganih odnosov, bralca pušča v suspenzu, ali se bo ta skok zares zgodil. Naslov naslednje zbirke *Ofelija in trojni aksel* (1977) naznanja, da zna pesemska oseba ne le skakati, temveč, da je v skakanju dosegla večino umetnostne drsalke. In res, zbirke, ki sledijo, nakazujejo, da se dekonstruiranje patriarhalnih ideologij in iskanje lastne diskurzivnosti seli tudi na raven strukturno-pomenske ravni pesemskega diskurza, medtem ko sta se v njenem dotedanjem pesniškem razvoju dogajala predvsem na tematski ravni – od začetnega odkrivanja lastne ženskosti prek erotičnega užitka, nosečnosti in rojevanja v *Naplavljenem plenu* (1961), ki že uvaja poglobljeno raziskovanje topike ženske telesnosti, pa do demitizacije materinske vloge in vloge partnerke oziroma soproge v *Zajtrku*.

Raziskovalke so že pisale o *Ofeliji* kot izrazitem primeru dvoglasne ženske pisave (npr. Novak-Popov 2003: 264); šestnajst pesmi je namreč pisanih v dveh tipografijah (male tiskane in velike tiskane črke), ki verz razbijeta na dva dela, pesmi pa tako gradijo dva brez presledka povezana stolpca. Ta tipografska dvojnost na diskurzivni ravni recitativa (gl. Balžalorsky Antič 2019) ritmično-

semantično odseva razcep, ki se zgodi v subjektivni konfiguraciji na drugi ravni, v odnosu med ženskim subjektom izjavljanja in lirsko persono. Pesmi so večinoma pisane v drugi osebi in naslavljajo osebo ženskega spola. Rabo drugoosebnega zaimka je mogoče interpretirati na dva načina: kot samonagovor, kjer Ofelija, kot nagovorjenka, postane objektivizirana različica govorečega ženskega subjekta, ali pa je Ofelijo mogoče razumeti kot dejansko drugo osebo, ki torej ni alter ego govorkerke. Branji se ne izključujeta, temveč medsebojno poglobljata. Zbirka pravzaprav nadaljuje prevpraševanje materinskega odnosa, tokrat jasneje izražena prek razmerja med materijo in (odraščajno) hčerjo. Na to navajata na primer pesmi *Kadar te gledam* in *Ravno je zrasla detelja na zelenici* (Vegri 1977: 7, 8). Lik Ofelije pri taki interpretaciji dobi fluidno identiteto in predstavlja transgeneracijsko presečišče, v katerem se pretakata obe identiteti, matere in hčere. Starejša jaz-ti izkazuje občudujoče čudenje mlajši bližnji, njun odnos pa se vzpostavlja na dopuščanju drugačnosti in spodbujanju občutka svobode, ki naj narekuje delovanje emancipirane mlade ženske: »TI PUŠČAŠ s podplati / DRUGJE in drugačne sledi / KAR puščaj / ZNAMENJA / SMERI« (12).

V knjigi *Konstelacije*, ki je nastajala skoraj desetletje in je izšla leta 1980, Vegri udejanji (pozni) vrh pesniške neoavantgarde, ki ji sama dotlej ni pripadala ne generacijsko ne poetološko. V knjigi je prepoznati številne poteze ženske pisave, vendar ne toliko tematske kolikor strukturne. *Konstelacije* s svojo večperspektivnostjo in fluidnostjo – paradokсно vgrajeno v do potankosti premišljeno arhitektoniko, ki se spogleduje z možnostjo večdimenzionalnosti, podedovane od Kosovelovega konstruktivizma – predstavljajo enega največjih brasko-internetativnih izzivov v slovenski poeziji, zato je za natančnejšo analizo knjige z vidika ženske pisave potrebna posebna razprava.

Tukaj lahko le opozorim, da se Vegri po prepričljivi vpetosti feminističnih tonov v svojo pesniško umetnost izkaže za radikalnejšo od svojih mlajših kolegic, ki so začele objavljati v obdobju dolgega maja '68 (Ifigenija Zagoričnik Simonović, Bogdana Herman, Majda Kne, Maruša Krese, Berta Bojetu). Pri večini se ne zgodi izstop iz spon patriarhalnih vzorcev družbeno-intimnih odnosov, ki bi ga spremljalo preoblikovanje simbolne govornice; tudi znaki upora proti dominaciji in diskriminaciji niso vselej vidni. Vendar tudi pri tej generaciji prihaja do pomembnih in dotlej neopaženih premikov, ki se kažejo v radikalizaciji reprezentacije anomalij in patologij, ki so posledica teh

odnosov: psihično in fizično nasilje, vse do spolne zlorabe v obdobju deklitstva, odkrito in neizprosno pesniško soočenje s travmo. Lirska govorka se v pesmi Ifigenije Zagoričnik *Mizerij žene*, ki v naslovu aludira na zbirko črtic Zofke Kveder, sprašuje:

Od kje ta bledost
 Od kje ta mir
 Od kje ta ponižnost
 Bojim se zgubiti nenadoma
 Bojim se zapraviti si nenadoma
 Bojim se biti nezadostna nenadoma
 Komu glede na kaj

Ljubica sem vdana
 Križem kražem razorana.
 (Zagoričnik; nav. po Novak-Popov 2005: 240)

Citirana pesem Ifigenije Zagoričnik Simonović (1953), osrednje predstavnice neo- in postavantgardistične poezije, objavljena leta 1973 v časopisu *Tribuna*, si zastavlja vprašanja o razlogih za submisiven položaj ženske v intimnem odnosu, katerega posledica je notranja razdejanost. Leta 1977 avtorica v avtobiografski poemi v prozi *Voda mi je vzela moža in otroka* (Zagoričnik 1977: 46–63), v kateri so zaznavne motivno-tematske in strukturne značilnosti ženske pisave, odkrito spregovori o izkušnji spolne zlorabe, katere žrtev je bila kot otrok. Slovenska literarna zgodovina je z nekaj izjem (gl. Novak-Popov 2014: 66) to dejstvo – zavoljo uvidevnosti in diskretnosti, morda pa tudi spricho vpletenosti drugih akterjev slovenskega literarnega sistema – večinoma zamolčala. To je posebej zanimivo ob dejstvu, da se je sama pesnica že zelo zgodaj odločila, da svojo travmo upesni, s tem pa izvede hkrati umetniško, politično in terapevtsko dejanje;¹⁴ o tem je v naslednjih desetletjih tudi večkrat javno spregovorila. Poema

¹⁴ T. i. *speaking out* je ena ključnih pridobitev drugega vala feminizma. Zagoričnik Simonović svojo poemo objavi v času, ko na zahodu postopoma pride do razširjenja javnih razkrivanj izkušnje otroške spolne zlorabe in razumevanja le-te kot družbenega problema; pred letom 1970 je bilo namreč takih pričevanj malo (gl. Wright 2016). Prav nove feministke so največ prispevale za uveljavitev geste *speaking out*, spolna zloraba otrok pa je prišla na dnevni red feminističnih akcij v 70. in 80. letih. Tudi v Sloveniji je pod okriljem novega ženskega gibanja v osemdesetih nastal SOS telefon za ženske in otroke žrtve nasilja (gl. Jalušič 2002).

z naslovom, ki najbrž aludira na posledice travme (morebitna nemožnost zdravega ljubezenskega odnosa in odpoved materinstvu), je izšla v desetletju, ko je novo žensko gibanje na zahodu *speaking out* sicer že postavilo na dnevni red, vendar je so se pričevanja preživelih žrtev v diskurzu literature, predvsem v spominski prozi, razširila šele v devetdesetih letih 20. stoletja (gl. Wright 2016).

Sklep

Nova literatura žensk, ki se je začela pojavljati od konca šestdesetih let v Franciji, se je utemeljila na spolni pripadnosti kot še nobena dotlej. Zastavila si je več izzivov: vprašanje o ženski emancipaciji povzdigniti v sfero umetnosti in vpeljati vprašanje ženskih pravic na literarno sceno; v literarnem diskurzu simbolizirati tisto, kar je njegov splošni vrednostni sistem, utemeljen na moškem pogledu, dotlej prepovedoval; rehabilitirati stoletja diskreditirano mesto avtoric v literarnem prostoru; spolno zaznamovanost kot razlog stigmatiziranosti preobrniti v ultimativno vrednoto; izdelati trdno teoretsko podlago, s katero bi se osvobodila moških okvirov, tj. podati teorijo tega ženskega pisanja.

V primerjavi s Francijo v slovenskem literarnem sistemu ni mogoče govoriti o ženski pisavi kot posebnem gibanju ali celo literarnem toku niti v tem obdobju niti v poeziji nasploh. Vendar se prav v obdobju, ko v Franciji vznikne tok *écriture féminine*, tudi v Sloveniji pojavi nekaj pomembnih emancipacijskih zastavkov z umetniškimi presežki, predvsem pri dveh starejših avtoricah in eni, ki pripada študentskemu gibanju. Teh premikov v pesniškem diskurzu pa ni spremljala metapoetska produkcija ali teoretska obravnava, kakršno so prispevale Francozinje. Pesniška praksa prav tako ni bila podkrepjena z vzpostavitvijo medijske in socialne infrastrukture, ki bi olajšala njeno širjenje (revije, založbe, krožki itd.), drugače od ženskega gibanja med obema vojnoma, ko je med 1927 in 1941 delovala neodvisna ženska založba Belo-modra knjižnica.¹⁵ Drugače od francoskega primera, kjer se ženska pisava pojavi sočasno z MLF, pa so emancipacijski premiki, ki se pri nekaterih pesnicah zgodijo v obdobju 1964–1980, predhodniki novega vala feminizma v Sloveniji, ki se – tudi kot opozicija t. i. državnemu feminizmu – organizirano vzpostavi šele v osemdesetih

¹⁵ Založba Belo-modra knjižnica, ki so jo ustanovile in vodile ženske, je izdajala izvorno leposlovje in znanstvena dela slovenskih avtoric.

letih 20. stoletja. Pesniška praksa, četudi zelo sporadična in neizenačena, torej prehitri novofeministične aktivistične pobude in teoretsko refleksijo.

Literatura

- AČIMOVIĆ ZUPANC, PAULA, 1995: Pogled v Drugega/Drugo: Luce Irigaray. *Delta* 1, št. 3–4, str. 175–180.
- BOROVNIK, SILVIJA, 1995: *Pišejo ženske drugače?* Ljubljana: Mihelač.
- BURCAR, LILJANA, 2014: Izkrivljanje in degradacija samoupravnega socializma v imenu liberalnega feminizma in novodobnega 'antifa'. *Borec* 66, št. 706/707, str. 54–82.
- BUTLER, JUDITH, 2001: *Težave s spolom*. Prev. Suzana Tratnik. Ljubljana: ŠKUC.
- CHROBÁKOVÁ REPAR, STANISLAVA, 2018: *Iniciacije ali književnost onkraj vidnega*. Ljubljana: Závod.
- CIXOUS, HÉLÈNE, MADELAINE GAGNON in ANNIE LECLERC, 1976: *Venue à l'écriture*. Pariz: Union générale d'édition.
- CIXOUS, HÉLÈNE, 2005: *Smeb meduze*. Prev. Barbara Pogačnik. Ljubljana: Apokalipsa.
- COMBES, PATRICK, 2008: *Mai '68, les écrivains, la littérature*. Pariz: L'Harmattan.
- GAJGAR, MATEJA, 1997: Iskanje ženskih genealogij. *Delta* 3, št. 3–4, str. 77–103.
- GOBILLE, BORIS, 2018: *Le Mai '68 des écrivains: Crise politique et avant-gardes littéraires*. Pariz: CNRS Éditions.
- GRAFENAUER, NIKO, 1959: Lirika Saše Vegri. *Naši razgledi* 8, št. 17, str. 436.
- GRAFENAUER, NIKO, 1961/62: Ocene in poročila. *Mlada pota* 10, str. 445–447.
- HOFMAN, BRANKO, 1962: Dve zbirki mladih slovenskih avtorjev. *Nova obzorja* 15, str. 267–268.
- IRIGARAY, LUCE, 1985. *Speculum ou de l'autre femme*. Pariz: Minuit.
- JALUŠIČ, VLASTA, 1992: *Dokler se ne vmešajo ženske... : Ženske, revolucije in ostalo*. Ljubljana: Krt.
- JALUŠIČ, VLASTA, 2002: *Kako smo bodile v feministično gimnazijo*. Ljubljana: *cf.
- JENSON, JANE, 1989: Le féminisme en France depuis mai '68. *Vingtème Siècle*, št. 24, str. 55–68.
- JONES, ANN ROSALIND, 1981: Writing the Body: Toward an Understanding of l'Écriture Feminine. *Feminist Studies* 7, št. 2, str. 247–263.
- JUVAN, MARKO, 2017: *Hibridni žanri: Študije o križancih izkustva, mišljenja in literature*. Ljubljana: LUD Literatura.
- KONJAR, VIKTOR, 1958/59: Nove knjige. *Mlada pota* 7, str. 421–426.

- KRISTEVA, JULIA, 2005: *Revolucija pesniškega jezika*. Prev. Matej Leskovar. Koper: Hyperion.
- LECLERC, ANNIE, 2001: *Parole de femme*. Arles: Actes Sud.
- MAKAROVIČ, SVETLANA, 1964: *Somrak*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MAKAROVIČ, SVETLANA, 1968: *Kresna noč*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- MAKAROVIČ, SVETLANA, 1972: *Volčje jagode*. Maribor: Založba Obzorja.
- MAKAROVIČ, SVETLANA, 1973: *Srčevac*. Maribor: Založba Obzorja.
- MAKAROVIČ, SVETLANA, 1974: *Pelin žena*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- MAKAROVIČ, SVETLANA, 1977: *Izštevanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MAKAROVIČ, SVETLANA, 1980: *Sosed gora*. Maribor: Založba Obzorja.
- MOI, TORIL, 1999: *Politika spola/teksta: Feministična literarna teorija*. Prev. Katarina Jerin. Ljubljana: LUD Literatura.
- NAUDIER, DÉLPHINE, 2001: L'Écriture-femme, une innovation esthétique emblématique. *Sociétés contemporaines*, št. 44, str. 57–73.
- NOVAK-POPOV, IRENA, 2003: *Sprehodi po slovenski poeziji*. Maribor: Litera.
- NOVAK-POPOV, IRENA, 2005: *Antologija slovenskih pesnic*. 2. Ljubljana: Tuma.
- NOVAK-POPOV, IRENA, 2014: *Novi sprehodi po slovenski poeziji*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- PAVARD, BIBIA, 2005: *Les Éditions des femmes: Histoire des premières années, 1972–1979*. Pariz: L'Harmattan.
- PICQ, FRANÇOISE, 1993: *Libération des femmes: Les années-mouvement*. Pariz: Le Seuil.
- PRUDHOMME, FLORENCE, 2018: 22 mars 1968, mai '68, et les femmes. Referat na simpoziju *Traces du Mouvement du 22 mars*, 23. marec 2018, Univerza v Nanterru. Splet (dostop 12. 3. 2020).
- RUPEL, SLAVKO, 1962: Saša Vegri, Naplavljeni plen. *Primorski dnevnik* 20, str. 24.
- RUPEL, SLAVKO, 1967: Zajtrkujem v urejenem naročju. *Primorski dnevnik* 23, str. 232.
- ULE, MIRJANA, 1993: Kontekst ženskih študij v Sloveniji. V: Eva D. Bahovec (ur.). *Od ženskih študij k feministični teoriji*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, Enota za časopisno-založniško dejavnost. Str. 119–124.
- UREDNIŠTVO, 1995: A Journal of Their Own? *Delta, revija za ženske študije in feministično teorijo* 1, št. 1–2, str. 5–7.
- VEGRI, SAŠA, 1959: *Mesečni konj*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VEGRI, SAŠA, 1961: *Naplavljeni plen*. Ljubljana: DZS.
- VEGRI, SAŠA, 1967: *Zajtrkujem v urejenem naročju*. Koper: Založba Lipa.
- VEGRI, SAŠA, 1977: *Ofelija in trojni aksel*. Koper in Trst.
- VEGRI, SAŠA, 1980: *Konstelacije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VERGINELLA, MARTA, 2006: *Ženska obrobja: Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.

- VERGINELLA, MARTA in IRENA SELIŠNIK, 2018: Vidnost in nevidnost žensk zgodovina žensk in študije spolov v Sloveniji. *Javnost – The Public* 25, Sup 1, str. S1–S17.
- WRIGHT, KATIE, 2016: Speaking Out: Representations of Childhood and Sexual Abuse in the Media, Memoir and Public Inquiries. *Red Feather Journal*, št. 7, str. 17–30.
- ZAGORIČNIK, IFIGENIJA, 1972: *Postopna razbremenitev*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ZAGORIČNIK, IFIGENIJA, 1977: *Drevesa so se takrat premikala in sem pomešala njihova imena*. Ljubljana: DZS.
- ZLOBEC, CIRIL, 1958: Pesniški debut Saše Vegri. *Knjiga* 6, št. 11–12, str. 387–389.

IV

Od robnega k zglednemu

LEV KREFT

KAKO PRITI DO POVEZAVE MED simbolnima zgodovinskima letoma 1968 in 1989, med letom študentskega revolta in letom, ko je padel berlinski zid in pokopal pod seboj svojo vzhodno stran? Tega se lahko lotimo tako, da znova osvetlimo tisto, kar so že domnevali raziskovalci in raziskovalke, ki so premerili dogodke kot njihovi sodobniki. Družboslovne in humanistične vede, kakršne so bile nekoč, so tak pristop izrecno prepovedovale, saj so z žugajočim prstom svarile, da se znanost ne sme lotiti ničesar, kar ni že vsaj petdeset let preteklost. Kar se je pripetilo za časa življenja raziskovalcev samih, ne more biti predmet znanstvenega pretresa. Ta prepoved je sodila med pravila čiste objektivnosti, in objektivnost je sodila med najosnovnejše oznake znanosti v nasprotju z družbeno kritiko in novinarskim komentarjem, ki sta bolj subjektivni zvrsti izražanja. Toda to svarilo in ta prepoved sta ravno bila med zadevami, ki jih je napadel študentski upor, ko je univerzo in njene akademske znanosti obtožil impotentnosti in ideološke kapitulacije pred veljavnimi režimi moči. Od osemdesetih let prejšnjega stoletja je ta znanstveni upor korak za korakom osvajal univerzo in se na njej namestil v vlogi zmagovitega pristopa v humanistiki in družboslovju. Tudi oznako je dobil: postmoderen. Zgodovinske zmage imajo vedno nekoliko ironični pridih, in tudi primerjava med letoma 1968 in 1989 si ne more kaj, da ne bi bila do določene mere ironična; takšna je tudi šala, ki se je poigrala z nami kot sodobniki petdeset in trideset let starih dogodkov, ko zapisujemo 'objektivno' raziskovalno poročilo o njih, ne da bi postavljali v ospredje sodobnost leta 2020, v kateri, pa naj smo sodobniki simbolno povzdignjenih dogodkov ali ne, poročilo dejansko prikrojujemo, čeprav ta tretja letnica nima na sebi še nikakršne metaforične moči ali alegoričnega sporočila. Kar bi rado razkrilo tole poročilo o vnovičnem branju (*rileggendo*, kot je temu dejal Benedetto Croce v primeru estetike [Croce 1933]), je neposreden odziv literarno-umetniškega trenutka v delih Aleksandra Flakerja (Flaker 1976) za leto 1968 ter Aleša Erjavca in Marine Gržinić (Erjavec in Gržinić 1991) za leto 1989, in iz tega sklepalo o medsebojni povezanosti obeh z dogodki nabitih let. Pri tem pa upam, da ne bo ostalo prikrito, da to

poročilo sodi v leto 2020 kot čas, ki povezave med letoma 1968 in 1989 proizvajata, ker ga zanimajo sodobni upor in sodobni zidovi, ki bi jih bilo treba podreti, pa tudi zato, ker je naš čas tista sodobnost, ki se ne more odločiti, ali je sodobna, ker nima več ne preteklosti ne prihodnosti (in posledično tudi ne sedanjosti, ampak le večno zdajšnjost) ali ker noče več sprejeti moderne logike, po kateri je del sodobnosti moderen, vse ostalo pa je le zaostalo in preseženo. Če pristop k znanosti s takim afektivnim interesom ni objektivni, tem slabše za objektivnost.

1968

Leta 1968 je bil na evropskem Vzhodu dnevni red drugačen kot na Zahodu, ki je doživljal ugodje upora v študentskih gibanjih in začel s protesti proti vojni v Vietnamu. Seveda, tudi to ni šlo mimo socialističnih dežel, toda javni množični revolt proti politiki Združenih držav Amerike je bil na koncu vedno lahko razumljen kot podpora uradni režimski politiki, nasprotovanje potrošništvu množic in bogatenju redkih posameznikov pa kot promocija socialističnega projekta – po tej poti je bilo težko biti uporen in subverziven, razen v Jugoslaviji, ki je imela take vrste bipolarno motnjo, da je vzdrževala previdno razdaljo in previdno prijateljstvo do obeh blokov. Pri nas je bilo subverzivno predvsem tisto, kar ni bilo partijsko odobreno: upor ni bil sprejet kot upor zaradi tega, ker je postavil na dnevni red socialne razlike, ampak zato, ker za to ni dobil dovoljenja. Na Vzhodu je imela osrednjo vlogo praška pomlad in njen nasilni konec avgusta 1968, ko so sile Varšavskega pakta (brez Romunije) pod vodstvom Sovjetske zveze zasedle Češkoslovaško. Jugoslavija ni sodila pod sovjetsko nadvlado, zato je te dogodke lahko interpretirala kot potrditev svoje neodvisne socialistično samoupravne usmeritve, pa tudi kot vnovično opozorilo na sovjetsko vojaško grožnjo Jugoslaviji. To nevarnost je vodstvo brez pomislekov prevedlo v potrebo po zaježitvi liberalnih reform in poostitvi partijskega nadzora nad družbo, obenem s posegom proti študentskemu gibanju v Beogradu, pozneje pa tudi v Ljubljani in na Hrvaškem, kjer je bilo gibanje nacionalistično obarvano.

Da je Vzhodna Evropa z Jugoslavijo vred vendarle pripadala isti družbeni formaciji in so v razmerju do Zahoda vse te dežele razvile skupno in karakteristično kulturno držo, ki je bila drugačna od sovjetske, se je izrazilo v posebni

vrsti književnosti. Čeprav se je ta razvijala precej dlje in pozneje trajala še nekaj let, se ji letnica 1968 dobro prilega – seveda kot vzhodna različica njenega simbolnega pomena. Ta tip književnosti je raziskoval hrvaški literarni znanstvenik Aleksandar Flaker in ga imenoval »proza v kavbojkah« (Flaker 1976). V tej nestabilni zvrsti pogosto nastopa mlad junak, ki ima težave z negotovo in nejasno identiteto. Spopada se s svetom odraslih in občuduje ugodja, ki so postala sprejemljiva zaradi kulturnega obrata, v katerem so protestantsko etiko zavrgli v korist etike ugodja. Kot nekakšen vzgojni roman (*Bildungsroman*), ki ostaja nedorečen, saj junak noče dozoreti, ima zvrst proze v kavbojkah predhodnika tako v Goethejevem mladem Wertherju kot v Salingerjevem *Varuhu v rži*. »Ameriška« različica vsebuje prvino, ki presega zgolj generacijski prepad šestdesetih let, izražen v geslu, da ne kaže zaupati nikomur, ki jih šteje več kot trideset. Ta sestavina so kavbojke, ki predstavljajo izraz demokracije in enakosti enako kot Warholova Coca-Cola. Zato so na Vzhodu politično subverzivno oblačilo, sodijo k ameriškemu načinu življenja, po katerem na Vzhodu po tihem hrepenijo. Ameriški mit se je tako vrinil na mesto, kjer bi socialistična mitologija morala z vso svojo močjo vplivati na mladino. Na nasprotje med mladimi in starimi naletimo na kraju, ki je bil pred tem rezerviran za odločilni historični spopad med buržoazijo in proletariatom. Negacija sveta odraslih je sicer v socialističnem svetu tudi sama subverzivna zaradi poudarjene uradne vloge in celo kulta mladine v projekciji socialistične bodočnosti, ni pa nujno opozicijska ali disidentska. Drugače od razredno zastavljenega nasprotja ta negacija napada vzpostavljeni red (ali *establishment*, če uporabimo tedanji izraz), ki je nastal, še preden bi nova generacija o tem lahko izrazila lastno voljo in željo. Junak proze v kavbojkah ne ve, kakšna je njegova volja ali želja, še vedno išče sebi lastno pristnost, ne da bi našel zadovoljstvo, ki ga prinaša zasidranost v izoblikovani identiteti. Proza v kavbojkah je spodleteli *Bildungsroman*: iskanje izgubljene avtentičnosti se ne zaključi niti z odraslo eksistenco niti v katastrofi ali samomoru, pač pa z nejasnim in odprtim prenehanjem romana na zadnji strani prihaja do dekonstrukcije njegove pripovedne strukture. Kje se pripoved konča? V značilno vzhodnoevropski maniri Flaker povzema takole: mladi junak ima idejo in poslanstvo, ki ga usmerja proti lažem in hinavščini odraslega sveta, vendar mu zaradi želje po ugodjih in užitkih, ki jih odpira odpoved protestantski etiki in jih vedno več nudi tudi domača jugoslovanska realnost (na primer jadranska potepanja v Dubrovnik, začinjena s sanjskimi prikaznimi Harley-Davidsonov in Yamah), to poslanstvo spolzi med prsti. Iz subjekta, ki naj bi vodil zgodbo do začetka do zaključka, postane objekt avtorjeve pripo-

vedi, ki se ni sposoben niti izraziti o lastni vlogi in idealih – njegovi ideali se pretvarjajo v novo socialistično potrošništvo šestdesetih let dvajsetega stoletja (Flaker 1976: 207–208).

Upor mladih, ki iščejo novo pristnost, zabrede v potrošniški eskapizem: v tem je njegov protislovni značaj oziroma posledica neuspeha v iskanju kakršne koli pristnosti. In če se pristnosti ne da doseči, se da zadovoljiti z navadnim vsakodnevnim ugodjem. Izbire Immanuela Kanta med srečo in kulturo sploh ni mogoče več zastaviti, ker je postfordistično potrošništvo srečo, to izmuzljivo in nestanovitno idejo, razvilo v kulturo ugodja, ki nadomešča pravo in pristno srečo, zaseda pa tudi mesto, ki jo je v buržoazni kulturi zasedala elitna kultura, oddaljena od rocka in disko klubov, marihuane in LSD-ja, pa tudi od kavbojk in Coca-cole. Za leto 1968 naj bi bilo življenjsko pomembno biti, ne pa imeti. Toda mar ni imeti najprijetnejša in najudobnejša pot? Vsekakor je edina, ki je realno na voljo – a ne pod socializmom, kjer si, imeti pa ne moreš kaj dosti. To je tisto skupno letoma 1968 in 1989: najprej so vsi govorili o človekovih pravicah in svobodnem javnem prostoru, toda pot se je v resnici tlakovala v drugo smer, k nakupovalnemu središču in blagovni svobodi, ne k svobodi oseb – dokler seveda niso tudi osebe postale blago in (se) igrale na tržišču tako proste, kot so lahko blaga, ki se prosto menjavajo med seboj z drugimi blagi.

Edini slovenski avtor, ki ga obravnava Flaker, je Rudi Šeligo. Nameni mu precejšnjo pozornost, čeprav njegovo prozo označi kot robni primer proze v kavbojkah. Junakinja Šeligove kratke zgodbe *Šarada* (Šeligo 1995: 137–157) iz leta 1971 je dekle, ki sodeč po govorici, kakršno uporablja, izvira iz krogov, iz katerih črpa tudi proza v kavbojkah, vendar je formacija, ki naj bi bila izraz upora mladih, pri Šeligu obravnavana na radikalno empiristični način in s tesnobo, ki nakazuje, da mladostno izogibanje nedomačnemu svetu odraslih nujno spodleti in da, kot je videti, boj proti staremu nima perspektive. V nadaljevanju se Flaker vrne k Šeligu z obravnavo njegovega *Okusa po jodu* (Šeligo 1955: 159–176), ki je prav tako iz leta 1971. Flaker tu zaznava popolno postvarjenje mladine, ki obišče slovensko obalo in se plehko navdušuje nad rečmi, kot so čoln, motor in tranzistor. Videti je, da Šeligo že kritizira in zavrača potrošniški princip ugodja, ki prihaja na dan kot izid logike proze v kavbojkah. Ni pa to vidik, ki sta ga za pojasnjevanje Šeligove vloge v slovenski književnosti upoštevali slovenska literarna kritika in literarna zgodovina. Aleksandru

Zornu se zdi pomenljivo, kako Šeligo vztraja pri odsotnosti avtorja iz pripovedi, in sledi sklepanju Tarasa Kermaunerja iz študije, ki je spremljala objavo Šeligovega romana *Kamen* (Šeligo 1968): po Kermaunerju Šeligo ne sodi h generacijskemu ukvarjanju s koncem humanizma in si s svojimi vrstniki ne deli nezadovoljstva s svetom, na kakršnega so naleteli (nav. po Zorn 1995: 268, 270). Šeligov reizeem ima Kermavner po eni strani za odločitev, da avtor v pripoved ne vpleta svojih čustvovanj in literarnih prepričanj, po drugi pa za način pisanja, ki vztraja pri stvarih, kakršne so, ne da bi jih vpoklical h kaki transcendenci ali utopiji.

Gledano skozi oči slovenske sočasne in poznejše literarne kritike oziroma literarne zgodovine Šeligo ni kak marginalni, dodatni slovenski primerek proze v kavbojkah, temveč predstavlja zavestno zanikanje pripovedovalca te proze in njene optimalne projekcije, če naj uporabim Flakerjev lastni koncept optimalne projekcije za opis potez, ki v Šeligovem pisanju označujejo odsotnost vsakršne zaključne in smotrne perspektive – njegove zgodbe se kar nekje končajo, ne da bi nam ponudile Sporočilo, in po tej plati sledijo novemu romanu (*nouveau roman*), ne pa *Varubu v rži*. Flaker pa se v svoji knjigi tu ne neha ukvarjati s Šeligom, kar kaže, da zanj Šeligo ni le pisec, ki nastopa v vlogi simptomatičnega roba obravnavane književne zvrsti, ampak tudi pisec, ki mu je prišel do živega. V nadaljevanju se Flaker ukvarja z enim najvidnejših Šeligovih del – z romanom *Triptih Agate Schwarzkobler* (Šeligo 1968). Tudi tega umesti na drugo stran proze v kavbojkah, kjer je še vedno navezan na to svojo partnerko, čeprav si ne pripadata na čist, paradigmatični način. Kratki Šeligov roman se postavi v skrivno, nejasno intertekstualno razmerje s Tavčarjevo *Visoško kroniko*, in to ne le zaradi naslovne junakinje, temveč predvsem zaradi Tavčarjeve kritike cerkvenega in neliberalnega vrednostnega sistema, ki povzroči obsedenost s čarovništvom. V Tavčarjevem primeru gre torej za soočenje liberalizma s klerikalizmom; pri Šeligu pa pomeni spopad mladine v vzpostavljenimi družbenimi strukturami. Toda tu soočenje ne proizvede pričakovanega literarnega učinka, ki bi bralstvu omogočil identifikacijo s stvarjo, za katero se zavzema mladina, na koncu pa tragiki navkljub še nekaj entuziazma. In kot da to ne bi bilo dovolj, se Flaker v zaključku svoje študije še četrtič vrača k Šeligu, da bi še enkrat ponovil, kako se Šeligo umešča na rob proze v kavbojkah. Gre za kratko zgodbo *Odgovori in baterije*, ki ponuja vprašalnik z nizom trinajstih vprašanj, na katera namesto ubesedenih odgovorov dobimo opis gibov, ki jih ob vsakem vprašanju izvede izprašanka Milena, ko skuša nanj odgovoriti. Prvoosebnega

spraševalca iščemo zaman, saj je prisoten zgolj v obliki sestavljavca vprašalnika, skritega za vprašanji. Zadnje vprašanje – za katero od navedenih stvari oziroma vrednot bi bili pripravljeni umreti – sploh ne dobi odgovora (Šeligo 1973: 191). Bitje, ki za nič ni pripravljeno umreti, je onkraj tedanjih vzgojnih ciljev in sodi k zanikanju herojskih zgodb.

Nenavadno pozornost do Šeligovega dela, s katero ga Flaker prestavlja iz francoskega okvira novega romana v vzhodnoevropski okvir proze v kavbojkah, bi se dalo pojasniti na dva načina. Oba se nanašata na neuravnoteženost književnega modela v prostoru, kot ga zarisuje literarna teorija, in v času, kot ga določa literarna zgodovina. Prostorsko ta vzhodnoevropski model vključuje Slovenijo kot najbolj zahodni kraj Vzhoda, ki sicer sam goji zahodne perspektive, a ne more ubežati svoji vzhodni socialistični usodi, niti tedaj ne, ko uporablja prijeme novega romana. Časovno pa slovenski robni model izpostavlja, do kod seže proza v kavbojkah, kadar se razvije in razplete do skrajnih posledic lastnih možnosti: postvarjeno blagovno ugodje-udobje in/ali tesnoba že obstoječega, iz katerega ni izhoda.

V vzhodnoevropski literaturi proze v kavbojkah dolgega leta 1968, pa tudi v nekaterih drugih žanrih je najti še kaj več od navadnega uporniškega zavračanja, ki se izraža s postojanke tradicionalnega literarnega humanizma in nacionalizma in pri tem obtožuje socialistične razmere s podrejenostjo v odnosih s Sovjetsko zvezo vred. Nasprotno, v tej literarni zvrsti prepoznamo kritičnost, ki je v imenu mlade generacije uperjena proti ideološkim izročilom humanizma, nacionalizma in socializma, a se izraža kot stališče generacije, ki terja avtentično revolucijo, ne pa njene ukinitve. Avtentična revolucija nastopa kot nasprotje zbirokratizirane karikature, ki jo vzdržujejo izpraznjene oblastne strukture in institucije, rituali in simbolne forme. Pri tem se pričakuje, da pristnost, ki jo je treba vzpostaviti namesto obstoječe odtujenosti socializma, pomeni užitek, ugodje in srečo, ne pa asketskega samožrtvovanja v imenu boljše prihodnosti nacije in socializma. Realno obstoječi socializem – ideološka formula, ki je splovila v času Brežnjeva – se je pojavil ravno kot odgovor na iluzijo in utopijo leta 1968, in je v nasprotju s tem izjavljal, da ni mogoče živeti v socializmu in se obenem še dobro imeti. Osemdeseta leta, ki so dosegla vrh v razpadu socialističnega imperija in odprtju njegove zahodne meje s padcem berlinskega zidu vred, so prinesla novost: poseg umetnosti v ideološko posredovano realnost, ki je razkril, da sistem ni sposoben realizirati niti tistega,

kar sam razglaša za realno. A umetnost zna zdaj razkriti tudi željo, ki jo goji realno obstoječi sistem – in o tej želji sistem ne bo hotel niti slišati, ker je nad lastno željo prepaden.

1989

Primere iz leta 1989 ali še bolje iz osemdesetih let, ki bi bili primerljivi ali celo povezani z letom 1968, bi lahko izbrali med kritično in celo subverzivno književnostjo v socialističnih deželah. Če pa ostanemo pri jugoslovanski literaturi (če sploh še lahko vsaj retrospektivno uporabimo ta pojem, in to za obdobje, ko so se nacionalne književnosti dodatno nacionalizirale)¹ je bil verjetno Dobrica Ćosić prvi, ki je pri vladajoči ideologiji sprožil občutek, da se nekaj dogaja, in to s štiridelno nacionalno sago *Čas smrti* (1972–1976; Ćosić 1980). Zgodbo o usodi srbske družine v dvajsetem stoletju z vsem njegovim političnim in družbenim kontekstom je pripovedoval v tonu nacionalne epopeje, vzbujala je močna nacionalistična čustva in se čez nekaj let spremenila v bojevit politični program. Še več, Dobrica Ćosić sam je postal simbolna oseba tega programa kot predsednik Srbije v obdobju postjugoslovanskih vojn pod pokroviteljstvom Slobodana Miloševića, ki je vladal Srbiji in v ta namen uporabil tako Zvezo komunistov kot nacionalizirano (nekdanjo) Jugoslovansko ljudsko armado. Drugi zgled književnega dela sorodne nacionalistične vrste, morda še bolj v nebo vpijoč, je bila *Golubnjača* Jovana Radulovića, ki se je leta 1980 pojavila v obliki kratke zgodbe (Radulović 1980). Ko pa jo je avtor priredil za gledališče, so jo oblasti prepovedale, kar je povzročilo, da je njena literarna predloga postala uspešnica. Vsebina *Golubnjače* je genocid nad Srbi iz časa druge svetovne vojne, ki ga je v Neodvisni državi Hrvaški izvedla njena kvizlinška ustaška oblast. Na začetku osemdesetih let je v literaturo vstopila tudi tematika prevzgojnega taborišča Goli otok, kamor so po razdoru prijateljstva s Stalinom in Sovjetsko zvezo pošiljali izpričane ali domnevne zagovornike sovjetskega režima in socializma po njegovem vzoru. O tem se je do osemdesetih let vedelo le iz ustne zgodovine, šele v književnosti pa je končno prišlo do javnega razkritja grozovitosti, ki so se dogajale na tem jadranskem otoku pod krinko »prevzgoje«, s tem vred pa so se pokazale tudi neprijetne podobnosti med uveljavljanjem jugoslovanske samostojne poti in prijemi stalinskih

¹ O tem vprašanju glej med drugim Marčetić idr. (ur.) 2019; Juvan 2019.

gulagov. V to prozno kategorijo lahko uvrstimo nekaj zelo znanih in branih romanov: Branka Hofmana *Noč do jutra* (Hofman 1981), Antonija Isakovića *Tren 2: Pripovedovanja Čeperku* (Isaković 1982) in Igorja Torkarja *Umiranje na obroke* (Torkar 1984). Nacionalistična in golotoška književnost sta bili le dve vrsti subverzivnega pisanja, ki ga niti cenzurni posegi niso mogli ustaviti. To, o čemer se je prej le šepetalo in šušljalo, je postalo javno znano in konfliktno zgodovinsko dejstvo – prek literarnega posredovanja.

V istem obdobju, še posebej v Sloveniji, pa se je razvila še druga vrsta kulture, ki se je navezovala na predhodniško mladinsko subkulturo in pank, iz katerih je črpala pobude za t. i. alternativno kulturo. Njena taktika ni bila niti malo disidentska. Območje javno dovoljenega in sprejetega je širila s poskusi, včasih uspelimi, drugič spodletelimi – a tudi kadar so spodleteli, so kritično izpostavili oblast, ki je izvajala represivne ukrepe, in povečevali pritisk nanjo, da bi se omejevanju možnega kriticizma povsem odpovedala. K temu je alternativna kultura prispevala tudi s kritično držo, ki je na videz naivno pričakovala, da bo vladajoči hegemon uresničil, kar je s socialističnim samoupravljanjem in socialistično demokracijo obljubljal, s tem pa ga je izpostavila neprijetni kritiki, da ni ne dovolj demokratičen ne dovolj socialističen. Alternativa se torej ni izneverila socializmu in se mu uprla, kar je bil sicer v prejšnjih obdobjih z letom 1968 vred politični in kazenskopравни očitek oblasti sleherni opoziciji, temveč je ustvarjala take pogoje javnega delovanja, v katerih se je razkrilo, da se je svojim lastnim obljubam in načelom izneverila politična oblast. Kritično književnost, ki je razkrivala pretekle zločine in zablode socialistične vladavine, je oblast sicer kritizirala in zavračala, a ji je vedno bolj dopuščala javni obstoj, kar lahko razumemo kot znak krize partijske hegemonije, obenem pa tudi kot podpis nove generacije partijskih voditeljev po Titovi smrti.

Toda kako lahko v kontekst razvoja in povezav med letoma 1968 in 1989 vpletemo porast nacionalizma v alternativni in še bolj v tradicionalni kulturi, prav posebej pa v vladajočih partijskih krogih, kar je bila na koncu osemdesetih let v Jugoslaviji edina ideološka poteza, skupna partijski hegemoniji in politični opoziciji? In kako naj v kontekstu odnosa med letoma 1968 in 1989 pojasnimo uporabo tehnik množične kulture za kritiko vladajoče ideologije?

Leta 1991, takoj po padcu berlinskega zidu in v obdobju slovenske osamosvojitve, ko so bila osemdeseta leta živo prisotna v umetnosti in politiki, sta Aleš

Erjavec in Marina Gržinić objavila knjigo *Ljubljana, Ljubljana: Osemdeseta leta v umetnosti in kulturi* (Erjavec in Gržinić 1991) V njej obravnavata radikalno oziroma avantgardno umetnost v Sloveniji pravkar minulega desetletja, tedaj običajno poimenovano »alternativna kultura«. Alternative iz časa šestdesetih let, menita avtorja, so pomenile boj z državo ali proti njej, pri alternativni leta 1989 pa je šlo za spopad za državo (Erjavec in Gržinić 1991: 60). In dodajata: začetek osemdesetih je zaznamoval slovenski pank, njihov konec pa Agropop – priljubljena turbofolk skupina, ki je namerno pretiravala s preproščino slovenskega »folka« in si s tem ustvarila blagovno znamko (Erjavec in Gržinić 1991: 60). Druga primerjava med začetkom in koncem desetletja pride na vrsto na zadnjih straneh njune knjige. Leta 1983 nastopi Matjaž Vipotnik s plakatom, na katerem Karl Marx s kolesom in šalom, ki plahuta kot zastava, vprašuje: »Se je prihodnost že začela?« Odgovor pride leta 1988, ko je kampanja »Slovenija – moja dežela« navidez kazala identitetno podobo Slovencev tujim gostom, v resnici pa je nagovarjala domačine, naj bodo ponosni na svojo identiteto pod oznako »Na sončni strani Alp««, ki oznanja neodvisno nacionalistično prihodnost, s tem pa prav prihodnost, ki se je že začela (Erjavec in Gržinić 1991: 156).

Leta 1968 in 1989 se je pojavljala enaka težava: kako nasprotovati oblasti in biti kritičen v totalitarnih ali, v najboljšem primeru, avtoritarnih okoliščinah? Totalitarnost oziroma avtoritarnost, sicer najmanjši možni preostanek sovjetske komunistične doktrine in prakse, je bila zapisana v jugoslovansko ustavo, v kateri je bila Zveza komunistov opisana kot »vodilna idejna in politična sila delavskega razreda«, odgovorna za »varstvo in za nadaljnji razvoj socialistične revolucije in socialističnih samoupravnih družbenih odnosov, posebno pa za krepitev socialistične družbene in demokratične zavesti« (Ustava SFRJ 1974 – Temeljna načela: VIII). Zveza komunistov je bila torej tista, ki je upravljala s samoupravljanjem. Poti in taktik izpodbijanja in kritike je bilo več, a ostanimo znotraj estetskih in ideoloških praks iz 1968 in 1989, pri tem pa poenostavimo odnose s pomočjo *Cesarjevih novih oblačil* Hansa Christiana Andersena. Nastopajoče osebe te zgodbe so:

- Dva tkalca, ki sta se zavezala, da bosta izzvala popoln ideološki učinek in z njim razdelila cesarjeve ljudi na neumne in prebrisane, pri čemer bodo neumni tisti, ki niso zmožni ugledati cesarjeve veličastnosti v novih oblačilih;
- Cesar sam, ki se ne meni za materialno resničnost svojih lastnih oblačil, ampak le za ideološki učinek na podanike;

– Ljudstvo, ki se je pretvorilo v posplošeno občinstvo cesarjevega ideološkega prikazovanja;

– Otrok, ki mora povedati resnico, ker ga ideološki učinek zgreši.

Če pustimo ob strani kritičnost, ki se je skrivala za ezopovsko govornico, sta se v letu 1968 pojavljala dva kritična pristopa, tradicionalni in novi. Stari pristop je deloval podobno kot otrok pri Andersenu: otrok književnosti ne neha ponavljati, da je cesar gol, ker ne more razumeti, zakaj ljudje niso zmožni uvideti gole resnice, in misli, da se bo resnica uveljavila s ponavljanjem, ki bo ljudem omogočilo, da spregledajo. Novi način pa se pojavlja v kritiki, na kakršno naletimo tudi v prozi v kavbojkah: ob nespremenjenih okoliščinah otroku ni mar, ali je cesar gol ali primerno oblečen, in raje vztraja pri ponavljanju ugotovitve, da je cesar sam proizvod ljudskega zaupanja in vere v njegovo cesarskost. Težava je v tem, da otrok ne more priti do prijema, s katerim bi odpravil to ideološko iluzijo, tako da po krajšem napadanju iluzije s poskusi spregledanja ugotovi, da se ne da ničesar spremeniti, ker ljudstvo ne predstavlja rešitve problema, pač pa je njegov izvor. Otrok posledično začne uživati v privilegiju, da je le on sam zmožen spregledati ideološko prevaro, ker kot svobodno bitje izven družbenih struktur ni ujet v ideološke učinke, medtem ko je ljudstvu lastno, da uživa v svoji družbi spektakla.

Leto 1989 je prineslo drugačen pristop. Stari kralj, ustanovni heroj nošenja golote, je umrl, zato je bilo treba ideologijo prilagoditi *ad usum delphini*. Novi kralj je znorel – menil je namreč, da ga je njegova popolna narava namenila za kralja, v isti sapi pa se je na tihem zavedal, da so mu očetovi škornji precej preveliki, in se bal, da bo neprestano padal na nos. Ideološko opravo je nosil tako, da je grozil ljudem in uporabljal nasilje, ker drugače ljudstva ni znal prisiliti, da bi ga sprejelo in priznalo, da tudi on lahko enakovredno nosi neobstoječa oblačila. Tkalci so že posumili, da bo šlo vse skupaj po zlu, a si niso mogli pomagati, saj je bilo tkanje ideoloških iluzij edina stvar, na katero so se spoznali. Ljudje so takoj pomislili, da gredo stvari v napačno smer, zahtevati pa so sprva znali le, da se neobstoječa oblačila oblečejo učinkoviteje. Želeli so si katerega koli prijema, s katerim bi se vse vrnilo v utečene tirnice in bi se spektakelski kult nadaljeval, kot da je stari kralj še vedno tukaj. V tej zamišljeni pripovedi je otrok, da bi v stiski pomagal odraslim, začel ustvarjati vedno večje in močnejše znake ozioroma simbole kraljeve veličine, ki so bili v vnebovpijočem nasprotju z resnobno podobo novega vladarja, zaradi česar so se še naprej vsi obnašali, kot da otroka ne slišijo. Na prvi pogled bi ta okoliščina morala omogočiti vsem udeležencem

zgodbe, da uživajo v tistem, česar resničnost ne omogoča več: tkalci bi se pretvarjali, da ima njihovo delo močan ideološki učinek; kralj bi se zbral in začel delovati, kot se od njega pričakuje; ljudstvo bi se pomirilo in uživalo v spektaklu moči tako kot vedno. Toda zaradi otrokove pretirane uporabe podob in simbolov, neuskkljenih s sporočili tkalcev, so vsi udeleženci ideološke produkcije dobili občutek nečesa nedomačnega, neresničnega in grozečega. Temu lahko rečemo potujitveni učinek ali raba nedomačnosti (*das Unheimliche*). Umetnost je postala učinkovito orožje šele tedaj, ko so komunistični izvajalci izgubili ideološko vero v legitimnost lastnega poslanstva in vizije. Njihovo početje je pričalo, da je bila njihova vera v ideologijo, ki so jo zastopali in pridigali, zgolj maska. Namesto utopičnih smotrov so začeli častiti nekaj realno obstoječega, kar je tudi vsem drugim povedalo, da socializem ni realizacija naših sanjskih pričakovanj, temveč konec koncev tisto, kar pač imamo.

K tej alegoriji postsocialističnega postmodernizma naj dodamo dve ilustraciji. Prva je ikonografija srpa in kladiva v skoraj vseh postsocialističnih kulturah. Druga, *Dan mladosti*, pa je bila značilna za Jugoslavijo in bila dojeta kot dokaz, kako politično učinkovita in močna je lahko umetnost.

Medtem ko si je proza v kavbojkah za izhodišče izvolila Salingerjevega *Varuba v rži*, se je postsocialistična postmoderna umetnost osredotočila na vizualni izraz in se navezovala na Andyja Warhola, ki je združil pop-art in soc-art v svoji seriji kladiv in srpov. Da je komunistični simbol postavil v sosledje s Campbellovimi juhami in z Marilyn Monroe, je pomenilo izenačenje ideoloških znakov in simbolov z blagom, s tem pa, v obratni smeri, tudi izenačenje privlačnosti blaga (oziroma, po Marxu, blagovnega fetišizma) z ideološkimi prijemi. Pri postsocialistični postmoderni umetnosti je ta identifikacija postala še močnejša, saj je na videz izdelovala, kar se je od ideološko pravilno podkovane umetnosti pričakovalo v imenu socialističnega realizma – le da je zahtevani odziv prišel prepozno, v trenutku, ko je socialistična vera že popuščala in izginjala. V teh razmerah je lahko občinstvo samo pri sebi presojalo in izbiralo med dvema mogočima poudarkoma: tovrstni umetniški učinek je lahko sprejelo kot ironizirajoče pretiravanje, ki je namenjeno spodkopavanju socialistične gorečnosti, ali pa ga je doživelo kot izraz neverjetno zapoznelega izbruha socialističnega prepričanja. Na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta je Vzhodna Evropa doživela vizualni obrat. Ta je imel dve posledici: nacionalna kultura kot poglavitno torišče

narodotvornih ideoloških mehanizmov je literarni kanon postavila v drugi plan in pod svoje okrilje sprejela vizualna izrazna sredstva, s tem pa spodbudila tudi obrat v metodah politične in družbene kritike. Referenčna točka novega načina obravnavanja vladajoče ideologije postane leninistična doktrina revolucije v še nemoderniziranih deželah, kakršna je bila Rusija, kjer je le zavezništvo med kmečko večino in družbeno manjšino sodobnega delavstva, ki je prevzelo vodilno vlogo, zmoglo začeti obenem z modernizacijo dežele in njeno komunistično preobrazbo. Srp in kladivo sta simbola tega zavezništva, simbola socialistične revolucije in njene kulturne, politične in družbene moči – toda v Vzhodni Evropi in v kubanski umetnosti sedemdesetih in osemdesetih let prejšnjega stoletja nastopata tudi kot simbola izgubljene nacionalne neodvisnosti (Erjavec 2003). Prvi sklep o navezavi leta 1968 z letom 1989 je, da je mesto in status, ki ju je imela literatura leta 1968, v letu 1989 že pripadlo vizualnemu umetniškemu izrazu: subverzivnost se je premaknila v pogled gledalca.

Dan mladosti smo nekdanj proslavljali vsako leto 25. maja na domnevni Titov rojstni dan s spektaklom na beograjskem stadionu JLA. Ideološki ritual je pomenil pomladitev Vodje s pomočjo mlade krvi in pripustitev mladih k obveznosti, da sledijo Titovim stopinjam tja do večnosti. Ko je Tito umrl, naj bi se po predvidevanjih ta spektakel izpeljal zadnjič. Zgodilo pa se je nasprotno. Nekrofilsko geslo »Po Titu Tito!« je omogočilo, da je prireditelj preživela in postala predmet spopada socialističnih vodstev s kulturno in politično alternativo. Ko je Slovenija prišla na vrsto, da zagotovi plakat za proslavljanje Dneva mladosti, je na natečaju zmagal Novi kolektivizem, oblikovalski oddelek Neue Slowenische Kunst. Njihov predlog je slovenska žirija sprejela, ker je predstavljal, kar je Zveza socialistične mladine Slovenije, politična organizatorica natečaja, lahko imela za najboljšo vizualizacijo svoje lastne alternativne in neodvisne politike. Beograjska komisija, ki je vodila celotno praznovanje, pa je isto plakatno rešitev sprejela, ker je v njenih očeh pomenila uveljavitev podobe mladosti, ki gre po sledeh, določenih z ideološko hegemonijo titoizma. Nedolgo zatem se je razvedelo, da je plakat reprodukcija in postprodukcija nacističnega plakata, v kateri so socialistični simboli zasedli mesta, kjer so prej bili nacistični. Avtorje so obtožili propagiranja nacizma pod krinko proslavljanja socialistične mladosti, oni pa so odvrnili, da so izvedli le tisto operacijo, ki jo Tito reprezentira v zgodovini: denacifikacijo in graditev socializma. Vizualizacija hegemonije ideologije je bila v tem primeru izvedena tako, da sta v njej sprva lahko uživala tako stara avtoritarna politična

pozicija kot nova mladinska politična opozicija. Vizualizacija ni bila obtežena z nobenim očitno izraženim in jasnim ideološkim pomenom, temveč je ponudila posplošeno povzdigovanje mladosti, skupno vsem modernim političnim režimom, zato je lahko zadovoljila različna ideološka poželjenja. Umetniško delo je postavilo v ospredje še nekaj drugega: izbira med nasprotujočimi si ideološkimi tabori ni z umetniškega vidika nikakršna izbira, saj vsi ideološki in med seboj nasprotujoči si tabori želijo streči svoji želji s pomočjo umetniškega dela. Plakat nazadnje ni bil uporabljen za oglaševanje proslave, ki je bila vendarle poslednja, bil pa je prav zato množično razširjen in je še danes prepoznaven zaradi škandala, ki ga je povzročil. Jedro škandala ni bila plagiatorska prevara, pač pa dejstvo, da je bil vsem oblastnim selektorjem plakat všečen, dokler niso izvedeli, kako je nastal. S tem razkritjem je bila na koncu zadovoljena tudi želja Neue Slowenische Kunst.

Zaključek

Tri navezave omogočajo, da v historično pripoved postavimo 1989 kot letnico, ki prihaja iz leta 1968. Prva je v razvoju etike ugodja, ki se je v šestdesetih letih uprla protestantski etiki in se v osemdesetih letih do konca spreobrnila v poželenje po blagu, kar je pomenilo migracijo iz socialističnega samoupravljanja v nakupovalno središče. V luči obsedenosti leta 1968 z avtentičnostjo in s kritiko potrošništva, ki jo je študentsko gibanje gojilo, se to zdi komajda mogoče. Vendar je treba vzeti v zakup, da je bila zamisel osebne avtentičnosti precej površna, zato je brez težav vključevala ali celo postavljala v ospredje tudi tako naivna stališča, kot je tisto Ericha Fromma iz njegovega najbolj priljubljenega dela o ljubezni. Fromm meni, da tisti, ki zasedajo neodvisne položaje in niso niti proletarci niti kapitalisti, kot na primer odvetniki, umetniki, profesorji in podobni, lahko uživajo pravo avtentično ljubezen tudi pod buržoznimi pogoji zakonske zveze, ki je zastavljena kot kupčija in podjetniško špekuliranje (Fromm 1956). Avtentičnost pomeni, da se ljudje lahko osvobodijo od potrošniške odtujenosti, ker lahko blago svobodno izbirajo, ne da bi postali žrtve potrošništva. Pogoji socializma celo v Jugoslaviji kot odprti državi s polrazvito tržno ekonomijo pomenijo, da nimaš svobodne izbire, ker zate izbirata država s planiranjem proizvodnje in Partija z ideološko selekcijo blaga. V socialističnih množicah velja za odtujitev, da nimaš dostopa do kapitalističnih potrošniških nebes, medtem ko preobrazba socialističnega tržišča v

kapitalistično Indijo Koromandijo predstavlja vir avtentičnega užitka in prisvojitve svobodne izbire svojega načina življenja.

Druga navezava med '68 in '89 je v ideologiji nacionalne književnosti. Skozi šestdeseta leta je potekal spopad mlade literarne generacije s tradicionalnim kanonom nacionalne književnosti, ki je vseboval tudi zanikanje potrebe po nadaljevanju literarnega nacionalizma in si drznil seči celo do popolnega zanikanja potrebe po sledenju kakršnega koli nacionalističnega programa.² V osemdesetih letih je ta skupina, zdaj seveda starejša in bolj izkušena, morda pa tudi malo razočarana nad ideali in pogledi šestdesetih – podobno kot francoska umetniška in intelektualna srenja – najprej nastopila s Pirjevčevimi idejami, a kmalu prestopila v postmoderno ideologijo, ko je njen najpomembnejši del podpisal zahtevo po ustanovitvi nove revije, ki je potem res začela izhajati pod imenom *Nova revija*. Izhodišče oziroma novo tradicijo so zdaj iskali v drugih smereh, predvsem so se vračali k Edvardu Kocbeku. Da bi odprli širši pogled na svojo novo usmeritev in si izmenjali politične programe, so pripravili srečanje med srbskimi nacionalisti Čosićevega kova in slovensko literarno delegacijo v Ljubljani. Tu sicer niso imeli enakih pogledov, saj sta se srbski in slovenski nacionalni program izključevala prav na razdelitveni črti med Pirjecom in Čosićem; za slovenske nacionalistične intelektualce nacionalno vprašanje pod socializmom in federacijo ni moglo biti rešeno, pač pa ga je bilo treba šele načeti, med drugim zato, ker bi si sicer Slovence podredil srbski unitarizem. Uspešna slovenska zavrnitev

² Humoristični napad na kanonizirani status literature, pa tudi portret neoavantgarde šestdesetih let najbolje predstavlja satirična proza Dimitrija Rupla in Mateta Dolenca *Peto nadstropje trinadstropne biše* (Dolenc in Rupel 1972). Najvažnejši trenutek antinacionalizma pa pomeni polemika med Dušanom Pirjecom - Ahacem in Dobrico Čosićem na prelomu med 1961 in 1962. Čosić se je izrekel za unitaristično jugoslovansko nacijo, da bi končno presegle nacionalne razlike, Pirjavec pa je menil, da je nacionalno vprašanje v Jugoslaviji rešeno prav s priznanjem nacionalnih razlik, in da zato razen tega priznavanja različnih kultur in federalne ustavne ureditve ne potrebuje ničesar drugega – nacionalno vprašanje je treba pustiti za seboj in ne drezati vanj. Polemika je pomembna tudi z vidika osemdesetih let, saj so se pozicije srbske in slovenske politike in civilne javnosti izoblikovale na razvitih, a prepoznavno še vedno Pirjevčevih in Čosićevih stališčih. Pirjevčev pristop je sicer pomenil zanikanje estetskega in vsakega drugačnega humanizma po vzoru Heideggerjeve razglasitve konca humanizma (Pirjavec 1962).

»skupnih jeder« v poučevanju jugoslovanskih književnosti, ki so bila predlagana že leta 1983, je pomenila dober uvod v poenotenje uradne partijske in subverzivne opozicijske politike. To se je potrdilo tudi pri odzivu na 57. številko *Novre revije* leta 1987: skupno je bilo nasprotovanje unitarizmu, ki ga je prinašal zloglasni *Memorandum* Srbske akademije znanosti in umetnosti, ki je v javnost stopil leto prej. Javno razpravljanje o tem, kako zastaviti bodočo pot slovenskega naroda, je bilo odprto. Od oznanitve potrebe po novi rešitvi slovenskega nacionalnega vprašanja je pot vodila skoraj naravnost k t. i. pisateljski ustavi iz leta 1988, ki je predvidevala samostojno in neodvisno Slovenijo. Po prvih večstrankarskih volitvah leta 1990 je bilo precejšnje število književnikov, kulturnikov in intelektualcev izvoljenih za poslance, prevzemali so tudi druge pomembne funkcije. Večina med njimi je prihajala iz gibanj leta 1968, z omenjenima Rudijem Šeligo in Dimitrijem Ruplom vred. Sem sodita tudi Spomenka Hribar in legendarni voditelj študentskega gibanja iz let 1970–1971 Jaša Zlobec, književniško nacionalno elito pa je zastopalo še nekaj predstavnikov predhodne generacije, kot na primer Tone Pavček in Ciril Zlobec. Generacija šestdesetih je v osemdesetih letih izdelala nacionalistični program kot amalgam postmodernistične literarne ideologije z modernističnim zgodovinskim smotrom. To je bila poteza z velikim pomenom, a s kratkim dometom. Do konca devetdesetih sta tako tradicionalna nacionalna kultura kot postmodernistična nacionalna kultura izgubili politično in kulturno težo. Simbol tega zatona pomena je obstoj ministrstva za kulturo, ki je politično zanimiv in pomemben zgolj zaradi tega, ker ima ključne pristojnosti na področju vseh, tudi novih medijev, ne pa zato, ker odloča o vsej tradicionalni kulturi. Zmaga vizualnega nad literarnim in popularnega nad elitnim se je s tem izpolnila, prav tako pa se je uresničila tudi pobuda leta 1968, da se množična kultura z industrijo kulture vred povzdigne na raven visoke kulture. Da si v umetnosti in kulturi lahko veljal za marginalca, odtlej ni več zadoščalo, da si umetniški avantgardist, ki uporablja prijeme industrije kulture. Pravi škandal je nastal, če si anti-nacionalist ali vsaj kozmopolit, kot na primer Neue Slowenische Kunst s svojo državo v času in Dragan Živadinov s kozmističnim projektom umetniškega kultiviranja vesolja.

Tretja navezava je pravzaprav nasprotje med statusoma slovenske umetnosti in kulture leta 1968 in 1989. Leta 1968 je bila slovenska nacionalna tradicija tisto, kar je bilo narodotvorno za nacijo brez države (Guibernau

1999)),³ nova generacija pa je pripadala modelu poznega modernizma/predpostmodernizma z usmeritvijo, ki je bila prevladujoče odprta k hermetični in ludistični poetiki, ne pa k popularnemu pisanju. Slovenski moment je bil za splošni model leta 1968 roben. V kontekstu svetovne literature je bil slovenski model dovtetnejši za zahodnoevropski visoki in pozni modernizem, tudi zato, ker je bilo v Sloveniji mogoče najbolje izkoristiti odprtost Jugoslavije za zahodno umetnost in filozofijo. Posledično pa je Slovenija še vedno predstavljala primer zamudniške kulture v procesu zamudniške modernizacije. V osemdesetih je slovenska alternativna kultura sodelovala v širšem toku alternativnih družbenih gibanj, ki so pripravljala in vzpostavljala tranzicijo leta 1989 od postsocializma h kapitalizmu in demokraciji in sodelovala pri razpadu (kon)federalne Jugoslavije v samostojne in neodvisne nacionalne države. Slovenska alternativna kultura je zgleden primer, ker vsebuje večino karakteristik, ki sodijo k modelu postsocialistične postmoderne alternative, in ne sledi zahodnemu modelu postmodernizma na način zamudništva. Obenem pa leto 1989 pomeni ponovno vključitev vzhodnjakov v Evropo – nazaj v položaj zamudnikov.

Literatura

- ANDERSEN, HANS CHRISTIAN, 1992: *Cesarjeva nova oblačila*. Prev. Milan Jesih. Trst: Slovensko stalno gledališče.
- CROCE, BENEDETTO, 1933: Rileggendo: L'Aesthetica del Baumgarten. *La Critica: Rivista di Letteratura, Storia e Filosofia* 36, št. 1 (20. 1. 1933), str. 1–19. Tudi na spletu (dostop 1. 2. 2020).
- ĆOSIĆ, DOBRICA, 1980: *Čas smrti*. Prev. Peter Levec in Jože Šmit. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- DOLENC, MATE in DIMITRIJ RUPEL, 1972: *Peto nadstropje trinadstropne biše*. Maribor: Založba Obzorja.
- ERJAVEC, ALEŠ in MARINA GRŽINIĆ, 1991: *Ljubljana, Ljubljana: 1980s in Art and Culture = Ljubljana, Ljubljana: Osemdeseta v umetnosti in kulturi*. 2 zv. Ljubljana: Mladinska knjiga.

³ O značilnih potezah kulture pri malih narodih in pri narodih brez države v srednji, vzhodni in severni Evropi je že leta 1968 pisal češki znanstvenik Miroslav Hroch (Hroch 1968; Hroch 1971), kasneje pa najbolj na izkušnjah katalonskega, doslej neuspšnega boja za državno neodvisnost Monserrat Guibernau (Guibernau 1999). Pri nas je o posebni vlogi kulturnih institucij, ki nadomeščajo odsotne politične, pisal Dimitrij Rupel (Rupel 1976).

- ERJAVEC, ALEŠ (ur.), 2003: *Postmodernism and the Postsocialist Condition: Politicized Art under Late Socialism*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.
- FLAKER, ALEKSANDAR, 1976: *Proza u trapericama: Prilog izgradnji modela prozne formacije na građi suvremenih književnosti srednjo- i istočnoevropske regije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- FROMM, ERICH, 1956: *The Art of Loving*. New York: Harper & Row.
- GUIBERNAU, MONTSERRAT, 1999: *Nacions sense estat: Nacionalisme i diversitat en l'era global*. Barcelona: Columna.
- HOFMAN, BRANKO, 1981: *Noč do jutra*. Ljubljana: Slovenska matica.
- HROCH, MIROSLAV, 1971: *Obrození malých evropských národů: Svi. Národy severní a východní Evropy*. Praha: Universita Karlova.
- ISAKOVIĆ, ANTONIJE, 1984: *Sabrana dela Antonija Isakovića. Knjiga 5, Tren 2: Kazivanja Čeperku*. Beograd: Prosveta.
- JUVAN, MARKO, 2019: The Invisible Other?: Slovene Comparative Literature and Yugoslav Literature. V: Marčetič idr. (ur.) 2019, str. 63–78.
- MARČETIĆ, ADRIANA idr. (ur.), 2019: *Jugoslovenska književnost: Prošlost, sadašnjost i budućnost jednog spornog pojma = Yugoslav Literature: The Past, Present and Future of a Contested Notion*. Beograd: Čigoja štampa.
- PIRJEVEC, DUŠAN, 1962: Odgovori Dobrici Čosiću. *Delo* (Beograd), št. 8, str. 526–545.
- PIRJEVEC, DUŠAN, 1969: Svet u svetlosti kraja humanizma. *Treći program Radia Beograd*, št. 1, 151–177.
- RADULOVIĆ, JOVAN, 1980: *Golubnjača*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- RUPEL, DIMITRIJ, 1976: *Svobodne besede od Prešerna do Cankarja: Sociološka študija o slovenskem leposlovju kot glasniku in pobudniku nacionalne osvoboditve v drugi polovici devetnajstega stoletja*. Koper: Lipa.
- ŠELIGO, RUDI, 1963: Okus po jodu. *Sodobnost* 21, št. 11, str. 937–950.
- ŠELIGO, RUDI, 1968: *Triptih Agate Schwarzkobler*. Maribor: Založba Obzorja.
- ŠELIGO, RUDI, 1973: Odgovori in baterije. V: *Poganstvo*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 179–191.
- ŠELIGO, RUDI, 1995: *Zunaj sije februar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- TORKAR, IGOR, 1984: *Umiranje na obroke*. Ljubljana: Cankarjeva založba; Zagreb: Globus; Murska Sobotica: Pomurska založba.
- ZORN, ALEKSANDER, 1995: Hoja po prosojnom zvoku: Kratka proza Rudija Šeliga. V: Rudi Šeligo: *Zunaj sije februar*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 259–281.

Med novo senzibilnostjo in transgresijo: Slovenske alternativne umetniške prakse – OHO ali NSK

MIŠKO ŠUVAKOVIĆ

Ontologija poznih revolucionarnih praks, 1968–1989

V ŠESTDESETIH LETIH PREJŠNJEGA stoletja je prišlo do konfrontacije med levičarskimi in liberalnimi revolucionarnimi potenciali v študentskih in mladinskih gibanjih, ki so bila del »nove senzibilnosti« (Marcuse 1969: 23–24) in so želela »radikalno spremeniti vsakdanje življenje« tako v razvitih liberalnih kot tudi realsocialističnih družbah. Študentska in mladinska gibanja ter njihove – istočasno – novolevičarske, duhovnoeksotične in liberalnoemancipacijske politične platforme so nasprotovale birokratizaciji in tehnokratizaciji v kapitalističnih družbah hladne vojne v Franciji, ZRN in ZDA. V vzhodnih realsocialističnih družbah se je gibanje upiralo postrevolucionarni birokratizaciji in etatističnim težnjam, tj. oddaljevanju od revolucionarnih utopij. Vzdušje maja 1968 je bilo zasnovano v zgodovinskih razmerah odtujenosti visokega modernizma v poznih petdesetih letih in pozneje še v emancipacijskih in revolucionarnih šestdesetih, ki so spopad med dominantnimi središči in obrobji modernizma umestila na polje, na katerem je elitna umetnost tekmovala s popularno umetnostjo in kulturo. Ne smemo pozabiti, da je imela v tem času popularna kultura kot kultura delavskega razreda in marginalnih skupin subverziven značaj (Hall in Jefferson 2003: 189). Zato kakršne koli spremembe statusa umetniškega dela in umetnikov ne predstavljajo avtonomnih preobrazb na področju umetnosti, temveč *dogodke* s širšimi, kar pomeni političnimi posledicami za kulturo in družbo pa tudi metafiziko individualno in kolektivno človeškega.

Tako Antonio Negri denimo poudarja, da mu »maj 1968« ne predstavlja spopadov, temveč ugodje v *novi človečnosti* in s tem tudi v *novem humanizmu*:

Revolucionarno gibanje je imelo premore, trenutke refleksije in radosti. Navsezadnje, če dobro premislimo, maj 1968 ni povečeval spopadov in bojev; to je sicer še vedno njegov »moderni« vidik. Leto 1968 je bilo nekaj povsem drugega – užitek v odkrivanju nove človečnosti, izjemna radost v nas samih in okoli nas, v spoznavanju, da elementi izražanja, domišljije in življenja lahko obstajajo drug ob drugem. Prešli smo od utopije do neutopične konkretizacije resničnega. To, kar smo delali, kar smo želeli delati in kar smo bili začeli delati, je imelo v sebi novo tveganje, nov svet. (Lotringer in Negri 2008: b. p.)

Revolucije na predvečer leta 1989 in po njem pa so se zgodile predvsem zato, ker se je projekt državnega socializma končal, obenem pa je razpadla poznosocialistična ZSSR. Ti revolucionarni dogodki so bili posledica zapletenega rivalstva med ZDA in ZSSR, vključno z gospodarskimi, diplomatskimi in vojaškimi nasprotji. Zaostrole so jih ekonomske krize, ki so povzročile gospodarski zlom realsocializma, pa tudi nacionalistični antagonizmi v večetničnih državah ter politični boji, mirni in nasilni, za ustanovitev nacionalnih držav na ruševinah socialističnih federacij, kakršne so bile ZSSR, Socialistična federativna republika Jugoslavija in Češkoslovaška socialistična republika. Proces razpada modernih realsocialističnih federacij ter privatizacijo proizvodnih sredstev, trgov in komunikacije so v teh državah poimenovali »tranzicija«. Paradoksalno je, da ta »tranzicija« označuje družbeno, ekonomsko in kulturno preobrazbo modernih socialističnih družb, držav in kultur v globalno strukturirane, vendar nacionalno opredeljene neoliberalne družbe.

Skupino OHO prepoznavam kot simptom »nove senzibilnosti« in umetniškega iskanja *tretje alternativne poti* med družbenimi formati liberalnega kapitalizma in realnega oziroma samoupravnega socializma. Gibanje NSK prepoznavam kot simptom konca na hladni vojni utemeljene delitve sveta, pa tudi kot umetniško cinično preskušanje zgodovinskih in sodobnih političnih implikacij naroda, kapitala in države.

Skupina OHO: Permanentne revolucije med umetnostjo in modalitetami življenja (1966 in 1971)

Predzgodovina skupine OHO sega v čas med letoma 1962 in 1965, večinoma v Kranj. Tam sta Marko Pogачnik in Iztok Geister Plamen namreč razvila svoje raziskovalne in eksperimentalne umetniške prakse. Skupina OHO je delovala med letoma 1966 in 1971 v Kranju in Ljubljani (Brejc 1978: 12–34; Zabel 1994:

18–136; Šuvaković 2010: 9–135). Leta 1971 so nekateri člani skupine s svojimi prijatelji in partnerji ustanovili komuno Družina v Šempasu, v kateri so z živeto dejavnostjo začasno nadomestili svoje zgodnejše umetniško delo na področju konceptualne umetnosti.

Gibanje OHO-Katalog je okrog leta 1968 v Ljubljani delovalo kot pesniška, umetniška, aktivistična, teoretična in kulturna praksa. Umetniki in pesniki, kot so bili Iztok Geister, Marko Pogačnik, Milenko Matanović, brata Šalamun, Franci Zagoričnik, Matjaž Hanžek, Naško Križnar, Marko Švabič in Vojin Kovač - Chubby, so se v gibanju povezali z umetnostnim teoretikom Tarasom Kermaunerjem ter s filozofi in kulturnimi teoretiki Bracom Rotarjem, Rastkom Močnikom in Slavojem Žižkom. Delovali so okrog ljubljanske revije *Problemi*, ustanovljene leta 1962. Revija *Problemi* in mariborska knjižna zbirka Znamenja sta povezovali različne avtorje in umetnike s slovenske in jugoslovanske umetniške, teoretske in intelektualne scene, ki so se kritično odzivali na takrat prevladujoči zmerni modernizem samoupravnega socializma; pravzaprav so delovali kot dejavniki umetniške, kulturne in teoretične subverzije jugoslovanskega lokalnega socialističnega in mednarodnega mainstreama.

Umetniška dela skupine in gibanja OHO so bila pogosto označena kot »reistična«. Reizem je bil tok, ki je izšel iz filozofske, umetniške in teoretske kritike humanističnega pojmovanja sveta; natančneje, njene predstavitve fenomenalnosti sveta so bile izpeljane z radikalnim in redukcijsko-strukturalnim povratkom k stvarjem samim (Kermauner 1978: 61). Povratak k stvari sami je pomenil, da so bile stvari in vidiki njihove stvarnosti predstavljeni dobesedno, torej s poudarkom na vidikih njihovega specifičnega medija umetniškega izražanja: črte risbe, črke v besedilu in podobno.

V pomembnem programskem besedilu z začetka »revolucije« OHO, t. i. *Manifestu OHO*, sta Pogačnik in Geister Plamen v *Tribuni* 23. novembra 1966 zapisala:

Stvari so stvarne. Stvarnosti stvari se približamo tako, da stvar sprejmemo tako, kot je. Kako pa stvar je? Stvar, to najprej opazimo, je tiho. Toda stvar vendar ima kaj dati! Z besedo izrabimo neslišen glas iz stvari. Le beseda sliši ta glas. Beseda registrira ali označi ta glas stvari. Govor ta glas, označen z besedo, izreče. Tukaj se govor sreča z glasbo, ki je slišen glas stvari. (Nav. po: Brejc 1978: 12)

Samorefleksivni značaj reističnih del se razkriva prek reistične tautologije, to je fenomenalnosti stvari same, ki so ji odvzete vse druge potencialne razsežnosti (ekspresivna, metaforična, simbolna ali teoretična). V širšem teoretičnem smislu je reizem pomenil dovršitev heideggerjanskega mišljenja v slovenski kulturi in obrat k strukturalizmu.

V filozofskem smislu je bila za to obdobje značilna imanentna kritika eksistencializma in humanistične vizije osredinjenega, skladnega in popolnega modernega subjekta, kar je vodilo h kritiki zmernega socialističnega modernizma. Posledica je bila radikalna zmes osredotočenosti na objekt, kakršno najdemo v Wittgensteinovem *Logično-filozofskem traktatu*, s Heideggerjevo filozofsko idejo skrbi, Barthesovim zanimanjem za koncept pisanja in, ne nazadnje, minimalizmom Beckettovega gledališča absurda, ameriško objektivistično poezijo ter pop artom in minimalizmom v vizualni umetnosti, ki sta se takrat šele začejala pojavljati. Izraz *objekt* je bil v rabi sočasno z izrazom *artikel*. Medtem ko je *objekt* pomenil stvar oziroma reč v filozofskem smislu, je *artikel* označeval predmet, ki je bil izdelan, razmnožen, izmenjevan in ponujen v množično potrošnja v resnični ali izmišljeni družbi izobilja.

Zgodnje delo skupine OHO je bilo sorodno ludizmu. Predmeti, besedila ali dejanja, torej dogodki, v ludizmu spadajo na področje *igre*. Igra odpre subjektu prostor revolucionarne osvoboditve izpod določenosti z utilitarističnim delom, to je proizvodnjo, menjavo in potrošnjo družbenih dobrin. Nato se igra pojavi tudi kot dejavnik postformalističnega obrata od umetniškega dela (umetnost kot delo) k umetniškemu procesu (umetnost kot proces). Toda igra je tudi eksistencialistična gesta, povezana z »bistvom« literature, slikarstva, gledališča in življenja samega. Navsezadnje je igra izraz kontrakturnega hipijevskega obnašanja in bivanja v svetu. S spreminjanjem življenja v igro (ali obratno) se lahko izognemo funkcijam utilitarističnega sveta odraslih in njihovim institucionalnim zahtevam v realnem ali samoupravnem socializmu ter tudi v potrošniškem kapitalizmu.

Poznejše delo skupine OHO – pri katerem so sodelovali Marko Pogačnik, Milenko Matanović, Andraž Šalamun, Tomaž Šalamun in David Nez – se je navezovalo na postduchampovske postopke in umetniška gibanja, kot so *arte povera*, antiformalna umetnost (»anti-form art«) in konceptualizem. Avtorji so razvili strategije za preoblikovanje umetniškega objekta iz artikla v pro-

storsko instalacijo in prostorsko-časovni dogodek. Med letoma 1967 in 1969 je skupina OHO predstavila vrsto umetniških del, ki so raziskovala predmete, materiale in njihove odnose v duhu postduchampovskega *ready-mada* in *para-ready-mada*, podobno kakor popartistični komercialni predmeti ali specifični predmeti minimalizma: Pogačnikovi predmeti z naslovom *Steklenice* iz leta 1967; *Triglav*, happening iz leta 1968, ki so ga izvedli Nez, Matanović in Drago Dellabernardina; instalacija Tomaža Šalamuna *Seno, koruzovina, opeke* (1969); *Streba*, Nezova instalacija iz leta 1969, idr.¹ Pristop OHO k objektom in gradivom umetnostnega in zunajumetnostnega izvora je bil na eni strani določen s splošnimi postulati *arte povera* in antiformne umetnosti ter na drugi strani s specifično reistično doktrino. Njihova obravnava materialov je temeljila na nedobesednem prevodu fenomenoloških in eksistencialističnih konceptov na področje teoretičnega in strukturalno poetičnega. Lahko sklenemo, da je redukcijem OHO, od reističnega povratka k »stvarem samim« do konceptualistične »dematerializacije umetniškega objekta«, ustrezal ozračju minimalizma v literaturi in gledališču poznih petdesetih in šestdesetih let prejšnjega stoletja ter se navezoval na ameriški kiparski minimalizem kot imanentno kritiko formalizma in se tako približeval težnjam postminimalizma poznih šestdesetih let.

Leta 1970 so člani skupine OHO razvili posebno vrsto konceptualne umetnosti. Njihovo konceptualistično delo je bilo pretežno samorefleksivno, tj. samoanalitično in introspektivno. To je pomenilo precej preproste postopke registracije, konceptualizacije ter diagramске predstavitve njihovega dojemanja sveta in odnosov znotraj skupine. Tudi samorefleksija je nastopila kot verbalizacija – jezikovna predstavitev – telesnih vedenjskih dejanj. V poznejšem razvoju so OHO-jeva raziskovanja samorefleksije preiskovala različne možnosti delovanja in njegovega beleženja.

Izdelavo predmetov in medijske eksperimente s knjigami, periodiko, instalacijami in procesi so nadomestile konceptualne diagramске strukture. Skupina je zasnovala posebno administrativno obliko predstavitve svojega

¹ Med pomembnejše razstave skupine OHO sodijo: *Pradedje*, Muzej sodobne umetnosti, Zagreb, 1969; razstava v Ateljeju 69 – Moderna galerija, Ljubljana, 1969; *Prapradedje*, Galerija Mladinskega foruma, Novi Sad, 1969; razstava, ki je bila leta 1969 v galeriji Mladinskega centra v Beogradu.

samorefleksivnega umetniškega dela. Na listu papirja velikosti A4 so zapisali besedilo ali diagram, s čimer so poudarili fenomenalno in konceptualno ureditev dela. Dokumentarne fotografije prikazujejo prostorsko-časovne posege in vedenjske dogodke. Njihova konceptualna dela so bila označena za »projekte«, ki se nanašajo na možen dogodek ali stanje, do katerega na koncu morda niti ne bo prišlo.

Projekt ali koncept je besedilno-diagramska predstavitev možnih fizičnih pojavnosti. Gre za primarni postopek, pri katerem fizični pojav nadomesti diskurzivna struktura, ki se nanj nanaša. To je tipična strategija, ki vključuje »naivno« dematerializacijo umetniškega objekta. Potencialni ali dejanski umetniški objekt nadomestijo diskurzivni opis, specifikacija in načrt, pri čemer neposredno percepcijo nadomesti posredovana situacija, ki je odprta za bralno in idejno rekonstrukcijo. Umetniška dela te vrste ustrezajo samorefleksivni shemi umetniškega dela o umetniškem delu. Besedo *delo*, ki pomeni celoten in čutno dostopen umetniški izdelek, nadomestijo besede, ki pomenijo, da se »nekaj pravkar dela, nekaj, kar se je delalo, nekaj, kar se pravkar izvaja in konceptualizira«.

Skupina OHO je s svojimi proizvodi poosebljala nasprotje modernističnega eksistencialističnega slikarstva, ki ga je Tomaž Brejc poimenoval *temni modernizem* (Brejc 1991: 35–39), in skomercializiranih proizvodov socialističnega modernizma od ljubljanske grafične šole do poznega informela in abstraktnega monumentalnega kiparstva.

Radikalni obrat skupine OHO stran od eksperimenta v poeziji in umetnosti ter alternativnega prohipijevskega in novolevičarskega aktivizma se je zgodil 11. aprila 1971, ko so se člani skupine skupaj s sodelavci in prijatelji preselili v vasico Šempas pri Novi Gorici (Brejc 1978: 19–20). V tistem trenutku so »novo senzibilnost« radikalizirali s premetitvijo iz urbane alternativne mladinske kulture v alternativo nekakšne *tretje poti* (Pogačnik 1977: n. p.), tj. z vpepljavo družbene situacije, ki je presejala umetnostni kontekst – z življenjem v komuni. Šlo je za mikrorevolucijo – mehko revolucijo – utopičnega ekološkoeksistencialnega idealizma. To je bil poskus odkrivanja drugačnega načina življenja in izvajanja družbenosti znotraj obstoječega realnega oziroma samoupravnega socializma. Njihov namen ni bil upor, temveč konstrukcija drugosti.

Neue Slowenische Kunst: Cinična fenomenologija oblasti in države med umetnostjo in modalitetami življenja (1984–)

Neue Slowenische Kunst ali NSK je gibanje (Arns 2006: 13–82), tj. dinamičen skupek alternativnih umetniških skupin in institucij, ki je v slovenski umetnosti in kulturi dejavno od zgodnjih osemdesetih let 20. stoletja. Svet političnih konfliktov, gospodarskih kriz, državnih in paradržavnih zarot je za umetnike in akterje gibanja NSK pomembno ozadje, t. i. »postmedij«. Resnične antagonistične odnose v družbi uporabljajo kot sredstvo, tj. »postmedij«, za posredovanje svojih namenov. Zato je gibanje NSK mogoče obravnavati kot simulaker političnih travm 20. stoletja, pa tudi kot umetniško kritično projekcijo nasprotij današnje dobe kriz ter konfrontacij med oblikami življenja v teritorialnih državah in deteritorializiranimi fleksibilnimi (infra)strukturami gospodarsko-politične moči.

NSK kot umetniško gibanje ne bi mogel nastati v realsocializmu Vzhodne Evrope v obdobju popolnega nadzora in kaznovanja, tj. socializmu z brutalnim stalinistično-komunističnim obrazom, pač pa je lahko nastal v »mehkejši« različici realsocializma, utelešeni v jugoslovanskem samoupravnem socializmu, tj. socializmu s človeškim obrazom (prim. Britovšek idr. 1978: 113–197; Erjavec 2003: 137–143). Gibanje NSK je nastalo s prilastitvami in notranjimi subverzijami prevladujočih ikon totalitarizma prav v družbenem okolju, ki ga je omogočila reformna pot iz in preko socializma. To je bilo mogoče, ker je tako okolje sledilo notranji, postpolitični dekonstrukciji travmatičnih tabujev stalinizma in ne frontalnemu spopadu in zavračanju, ki so si ga želeli desničarji in tradicionalno usmerjeni vzhodnoevropski disidenti kot na primer Aleksander Solženicin ali, na drugi strani, radikalni neoavantgardisti – na primer Fluxus, situacionizem, akcionizem, gibanje Nove tendence, konceptualna umetnost –, ki so jih vodile utopične ideje nenehnega družbenega napredka in liberalne emancipacije. Toda NSK je deloval tudi proti prevladujoči liniji zahodne mehke in eklektične postmoderne umetnosti, od transavantgarde in neoekspresionizma do anahronizma ali t. i. slabega slikarstva (»bad painting«): »Skupina IRWIN je v bistvu delovala v diametralnem nasprotju s postmodernimi manifestacijami.« (Iles 1987: n. p.)

Gibanje NSK je s svojimi umetniškimi, kulturnimi in družbenimi posegi ustvarilo nekaj bistveno drugačnega od umetnosti v dobi ruske perestrojke, toka, fasciniranega s podobnostmi in razlikami med sovjetskim socialističnim realizmom in ameriškim popartom. NSK se je prav tako razlikoval od kitajskega »ciničnega realizma«, poljske »bogokletne umetnosti« in srednjeazijskega »konceptualizma« po svoji širini, saj je vključil vsakdanjo kulturo, retro glasbo, gledališče, video produkcijo, oblikovanje, filozofijo, teorijo in raznolike oblike kulturnega aktivizma. V središču NSK je bila kritika »razsvetljenskega« idealizma in racionalizma. Glasbena skupina Laibach je bila ustanovljena leta 1980 v rudarskem mestu Trbovlje, likovna skupina IRWIN pa je začela z delom leta 1983 v Ljubljani. NSK-jevci so bili sprva aktivni v ljubljanski postpunkovski alternativni, ki se je združevala okoli akcij v klubih, grafitarske umetnosti, študentskih revij, punka, novega vala in elektronske glasbe ter undergroundovskega radikalizma (Erjavec in Gržinič 1991: 88–107). Skupaj z zasedbo Borghesia, klubom Disco FV, Gledališčem Ane Monro, tednikom *Mladina*, ljubljansko šolo psihoanalize in drugimi so postali prepoznavni člani slovenske alternativne kulturne scene osemdesetih.

V tem okviru sta cilj NSK postali politizacija vsakdanjega in subverzija političnih kanonov. Skupina Laibach je denimo svoja stališča do politike izražala na različne načine, vključno z naslednjimi očitno avtoreferencialnimi izjavami: »Politika je najvišja in vseobsegajoča umetnost in mi, ki ustvarjamo sodobno slovensko umetnost, smatramo sebe za politike.« (NSK 1985: 23) In: »Kdor ima materialno moč, ima duhovno moč, in vsaka umetnost je podvržena politični manipulaciji, razen tiste, ki govori z jezikom te iste manipulacije ...« (Nav. m.) Kulturne in umetniške ter tudi implicitno teoretične posledice prakse NSK so bile uperjene v zapleteno in nelinearno subverzijo idealizirane sheme avtonomije modernistične umetnosti; gibanje NSK je skušalo umetnost vrniti v središče dramatičnega človeškega življenjskega boja in njevgovih vsakodnevnih spodrsrljajev.

Retroavantgarda oziroma retrogarda je kritičen koncept, ki izhaja iz diskurzivnega, afektivnega in aktivističnega področja, na katerem sta Laibach in NSK v osemdesetih delovala. Njegovo izhodišče je bila protimodernistična in eklektična kombinacija anahronističnih totalitarnih modelov socialističnega realizma, fašistične in nacistične umetnosti, pa tudi avantgardnih praks vse od Malevičevega suprematizma do Duchampovega *ready-mada*. Značilen primer

apropriacije neoavantgarde v nacionalni kulturi je *Svoji k svojim: Irwin – Obo*, serija slik iz leta 1985, ki prikazujejo izvajanja skupine OHO. Izraza *retrogarda* in *retroavangarda* namigujeta na sprevrnitev modernističnega pojma avantgarda. Retrogarda in retroavangarda s predpono retro- označujeta aktivno in transgresivno zanimanje za preteklost in poseg v »simbolni kapital« spomina, torej učinke pretekle travme v sedanjosti in prihodnosti. Retrogarda je formacija, ki s stališča sodobne perspektive zasede, si prisvoji in problematizira pretekle kulturne in politične podobe in identitete. Appropriacija je cinična (Žižek 1984: 100–129) dekonstrukcija ali subverzija nevrpašljivih političnih resnic.

Drugi primer transgresije je država NSK. Republika Slovenija je razglasila neodvisnost 25. junija 1991. Takrat se je slovenska družba prvič konstituirala z neodvisno nacionalno državo. »Nastajanje države« je spodbudilo gibanje NSK, da je sprožilo in izvajalo zapletene projekte o »fenomenologiji države in državnosti«. Pojem države kot objekta, tj. projekta, reda, stanja, dogodka in učinka, je NSK pritegnil k raziskovanju »države kot konstrukcije v času« v nasprotju s teritorialnostjo sodobnih držav.

Nasilni razpad Jugoslavije se je zgodil kot surov medetnični spopad za ozemlja bodočih nacionalnih držav. Boj za ozemlje je bil odločilen tudi v večini drugih postsocialističnih držav, predvsem tistih, ki so nastale po razpadu ZSSR. Nacionalno-ozemeljski, geografski in simbolni fetišizem je bil značilen za prehod iz realsocializma v postsocializem. Odgovor gibanja NSK na »teritorialni fetišizem« je bil konstrukcija fiktivne države v času (Vilić 2000: 9–18). Projekt se je začel z ustanovitvijo veleposlaništva NSK v Moskvi leta 1992. S tem je bila izvedena skoraj suprematistična metafizična operacija: koncept prostorske opredelitve držav je nadomestila vzpostavitev države v času, zunaj geografskega prostora. Namesto geografije planetarnega prostora, ki je danes porazdeljen med državami, je NSK ponudil »geografijo časa«. Tako kot večina konceptov NSK je bila tudi »geografija časa« dvoumna in večreferenčna. Koncept »geografije časa« je nastal med dobesedno razumljivostjo in konspirativno fiktivnostjo. Bil je, prvič, reakcija na postsocialistično državotvorno teritorializacijo v bivšem jugoslovanskem zemljepisnem in geopolitičnem prostoru ter, drugič, na »dematerializacijo« države kot fizičnega dela ozemlja s pretvorbo »državnega ozemlja« v časovno uokvirjen neoliberalni družbeni odnos in državno delovanje, ki so ga simbolno označevali grb, veleposlaništva, zastave, potni listi, poštna znamke, državljanstvo, vojska, politični rituali. Vsi

ti raznorodni primeri ponazarjajo zapletenost produkcije in postprodukcije globalnega upravljanja simbolnih potencialov dematerializirane države v času NSK. Ti sistemi in »državne instrumentalne funkcije« so postali operativni medij skupine IRWIN in gibanja NSK. Pokazali so, kako lahko politično in ekonomsko »vprašanje globalne sodobnosti« s projekti, ki so namenjeni pre-skušanju »države« kot novega umetniškega postmedija, postane »fiktivna domena« umetniške apropiacije, prevpraševanja in problematizacije.

Primerjava: OHO proti NSK

Skupina OHO in gibanje NSK sta bila podobna, kolikor sta oba nastala v dinamičnem odnosu do sodobne alternativne kulture svojega časa in bila kritika lokalnih in globalnih kulturnih formacij, ki so v tistem času prevladovala. Za OHO je bila alternativna kultura, s katero so se pripadniki skupine identificirali, hipijevska kultura in mladinska gibanja šestdesetih let, obenem pa tudi lokalno slovenska in jugoslovanska socialistična ter liberalna mednarodna kultura hladne vojne. Za NSK je bila alternativna kultura, s katero so se poistovetili, kultura punka in postpunka ter, širše gledano, kultura poznega socializma, tranzicija in konstitucija slovenske državotvorne nacionalne identitete. OHO je svoj »revolucionarni potencial« izvajal v mehkem, ekološko naravnem in ezoterično organiziranem alternativnem svetu mladine sredi (obljubljene) družbe obilja. NSK je svoj »revolucionarni potencial« izvajal sredi zaostrovanja antagonizmov (lokalnih in globalnih, političnih, gospodarskih in kulturnih) ter agresivne avdiovizualne retorike ciničnega punka.

Skupina OHO in gibanje NSK sta formirala zapletene organizacije umetniškega delovanja v kulturi in življenju. Skupina OHO je oblikovala svojega metafizičnega »OHO-človeka«, ki je bil sinteza specifičnih potencialov članov skupine: »Značilnost naše skupine je, da vsak njen član opravlja svojo vlogo v kombiniranem spektru, ki sega horizontalno od racionalizma do intuicionizma in vertikalno od sistematičnosti do senzibilnosti, in mislim, da bi bilo mogoče te različne vloge za vsakega člana skupine izraziti celo v odstotnih točkah.« (Denegri in Tomić 1973: 8) OHO-človek je konstrukcija zamišljenega subjekta, ki ponovno ontologizira edinstvene potenciale vsakega posameznega člana skupine in tako vzpostavi bistveno nov skupinski subjekt, ki presega telesno resničnost. Gibanje NSK pa je nastalo iz mreže alternativnih

in neodvisnih umetniških in produkcijskih *institucij*, kot so Laibach – glasba, IRWIN – slikarstvo, Gledališče sester Scipion Nasice – gledališče in performans, Novi kolektivizem – oblikovanje, Retrovizija – video in televizija ter Oddelek za čisto in praktično filozofijo – teorija in filozofija. Medtem ko je OHO oblikoval metafizični subjekt, je NSK oblikoval institucionalno mrežo, podprto s protokorporativnim značajem.

Skupino OHO in gibanje NSK sta povezovala temeljna kritika in zavračanje prevladujoče umetniško-estetske kulture svojega časa. Skupina OHO je zavračala prevladujoče modalitete zmernega socialističnega in samoupravnega modernizma slovenske in jugoslovanske družbe šestdesetih, predvsem estetike ljubljanske grafične šole. Gibanje NSK pa je zavračalo modalitete zmernega socialističnega in samoupravnega modernizma med globoko krizo, ki je v osemdesetih letih prizadela slovensko in jugoslovansko družbo, pa tudi mednarodni eklektični postmodernizem transavantgarde in neoekspresionizma.

Iz angleščine prevedel Andrej Zavrl

Literatura

- ARNS, INKE, 2002: *Neue slowenische Kunst, NSK: Eine Analyse ihrer künstlerischen Strategien im Kontext der 1980er Jahre in Jugoslawien*. Regensburg: Museum Ostdeutsche Galerie.
- BREJC, TOMAŽ, 1978: *OHO 1966–1971*. Ljubljana: Študentski kulturni center.
- BREJC, TOMAŽ, 1978: Obitelj u Šempasu. V: Marijan Susovski (ur.): *Nova umjetnička praksa 1966–1978*. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti. Str. 19–20.
- BREJC, TOMAŽ, 1991: *Temni modernizem: Slike, teorije, interpretacije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BRITOVŠEK, MARJAN, RASTKO MOČNIK in SLAVOJ ŽIŽEK, 1978: Prispevki k analizi »stalinskega pojava«. *Problemi. Razprave* 16, št. 177–180, str. 113–197.
- DENEGRI, JEŠA in BILJANA TOMIĆ (ur.), 1973: *Dokumenti o post-objektnim pojavama u jugoslovenskoj umetnosti 1968–1973*. Beograd: Salon Muzeja savremene umetnosti.
- ERJAVEC, ALEŠ, 2003: *Neue Slowenische Kunst – New Slovenian Art: Slovenia, Yugoslavia, Self-Management, and the 1980s*. V: Aleš Erjavec (ur.): *Postmodernism and the Postsocialist Condition: Politicised Art under Late Socialism*. Berkeley: University of California Press. Str. 135–174.

- ERJAVEC, ALEŠ in MARINA GRŽINIĆ, 1991: *Ljubljana, Ljubljana*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- GRŽINIĆ, MARINA idr., 1994: *Irwin: Zemljopis vremena = Geography of Time*. Umag: Galerija Dante Marino Cettina.
- HALL, STUART in TONY JEFFERSON, 2003: *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Routledge.
- ILES, CHRISSIE, 1987: *Perceptual Present*. V: *Irwin*. London: Riverside Studios. N. p.
- KERMAUNER, TARAS, 1978: *Eseji i kritike*. Beograd: Narodna knjiga.
- LOTRINGER, SYLVÈRE in ANTONIO NEGRI, 2008: A Revolutionary Process Never Ends. *Artforum*. Maj 2008. Splet (dostop 16. 3. 2020).
- MARCUSE, HERBERT, 1969: *An Essay on Liberation*. Boston: Beacon Press.
- NSK, 1985: Neue Slowenische Kunst (posebna številka). *Problemi* 23, št. 6.
- OHO, 1970: Članovi grupe OHO [intervju]. *Treći program RB* 2, št. 4, str. 225–235.
- POGAČNIK, MARKO, 1977: Umetnost treće svetlosti. *Katalog* 143, št. 3, n. p.
- ŠUVAKOVIĆ, MIŠKO, 2010: *The Clandestine Histories of the OHO Group*. Ljubljana: Zavod P.A.R.A.S.I.T.E.
- VILIĆ, NEBOJŠA (ur.), 2000: *State – Irwin*. Skopje: 359 – Network for Local and Subaltern Hermeneutics.
- ZABEL, IGOR (ur.), 1994: *OHO: Retrospektiva*. Ljubljana: Moderna galerija.
- ZINAIĆ, MILAN idr., 1991: *Neue Slowenische Kunst*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- ŽIŽEK, SLAVOJ, 1984: *Filozofija skozi psihoanalizo*. Ljubljana: Analecta.

Radikalna igra: Ljubljanska alternativa leta 1968¹

KAITLYN TUCKER SORENSON

3. JUNIJA 1968 OPOLDNE JE dr. France Hočevar, podpredsednik Izvršnega sveta Skupščine Socialistične republike Slovenije, odšel na pogovor s študenti Univerze v Ljubljani. Ves pretekli teden so se študenti udeleževali mirnih protestov proti napovedi uprave študentskih domov, da bo treba poleti izprazniti dva ali tri študentske bloke, v katere bi namestili turiste. V ta namen (in da bi študenti ne ostajali v domovih) je bil predlagan dvig najemnine za razmeroma skromnih 25 dinarjev. V preteklih nekaj dneh so potekali različni sestanki in umirjeni protesti. Dan prej – 2. junija – so bile razprave obetavne; zdelo se je, da bo mogoče proračun prerazporediti in turiste namestiti drugje, študente pa pustiti v domovih. Toda tisto jutro so prispele novice o spopadih, ki so na beograjski univerzi izbruhnili med študenti in policijo. Tamkajšnji položaj je bil videti dramatično. Govor je bil o »mrtvih, ranjenih, o požigih« (Anon. 1969). Nenadoma je bilo vzdušje v Ljubljani precej bolj napeto in za ob poldne je bilo napovedano srečanje s podpredsednikom Hočevarjem. Hočevar, ki je bil v svoji karieri partizanski borec, državni tožilec, pravnik in veleposlanik na Poljskem, je študente pozdravil z ostro odločnostjo: »Spremembe da, cirkus ne.« (Anon. 1969)

V zadnjem času je nastalo kar nekaj del na temo leta 1968 v Jugoslaviji. Njihovo jabolko spora je zgodovinsko uokvirjanje teh dogodkov, zlasti odnos med študentskimi gibanji v Jugoslaviji in drugod (prim. Fichter 2016; Klasić 2012).²

¹ Izvirna objava članka v angleščini: Kaitlyn Tucker Sorenson, Radical Play: Ljubljana's Alternative in 1968, *South Atlantic Quarterly*, 1 July 2020, 119.3: 535–548. doi: <https://doi.org/10.1215/00382876-8601398>; © Duke University Press. Tu objavljeno z dovoljenjem založnika.

² Klasić (2012) implicitno trdi, da so jugoslovanska študentska gibanja leta '68 posnemala zahodne modele. Fichter (2016) ugovarja uporabi zahodnih študentskih gibanj kot barometra za »avtentičnost« jugoslovanskih, vendar ne pojasni napetosti med

Ali so bila jugoslovanska, zahodnoevropska in vzhodnoblokovska gibanja del istega vala globalnega študentskega aktivizma? Ali so jugoslovanska gibanja posnemala zahodnoevropske vzorce? Ali vzhodnoevropske? (In bolj ciničen podton: ali so jugoslovanska gibanja s krilaticami nove levece zgolj prikrivala nastajajoče nacionalizme?³) Kam na kontinuum med Parizom in Prago se je uvrščala Jugoslavija? Ali – rečeno natančneje – kam na tem kontinuumu so se uvrščali Beograd, Zagreb, Sarajevo, Priština, Novi Sad in Ljubljana? In kako te zgodbe iz leta '68 v Jugoslaviji prispevajo k širšim zgodovinskim pripovedim o zapuščini leta '68?

Raziskovalci se strinjajo, da je bilo leto '68 v Jugoslaviji na neki način enkratno. Kot ugotavlja Boris Kanzleiter, je bila »Zveza komunistov Jugoslavije verjetno edina vladajoča stranka na svetu, ki je kljub nekaterim zadržkom svetovni upor študentov razlagala kot temeljno potrditev svojega lastnega ideološkega in političnega delovanja« (Kanzleiter 2008: 15). V nekem smislu je jugoslovanska vlada to mislila iskreno, saj so tudi študentska gibanja drugod opozarjala na jugoslovanski model samoupravljanja delavcev kot na nekaj, kar je vredno posnemanja; napisi na pariških ulicah so res pozivali k *autogestion* (prim. Kanzleiter 2008: 15; Gilcher-Holtey 1998: 264). Toda Titov televizijski govor 9. junija 1968 je jasno pokazal, da je tudi to stališče neomahljivo taktično; njegovo performativno pritrjevanje študentskim množicam je bilo povezano z ostrim grajanjem »[tujih] infiltratorjev«, ki so »želeli to situacijo izkoristiti za [doseganje] svojih ciljev« (Broz - Tito 1971: 338). To držo je ponazoril pokroviteljski zaključek Titovega govora: »Nazadnje se obračam še k študentom: čas je, da se vrnete k študiju, zdaj je čas, da opravite [zaključne] izpite in pri tem vam želim veliko uspeha. Kajti res bi bilo škoda izgubljati še več časa.« (Nav. d.: 340)

različnimi jugoslovanskimi študentskimi gibanji (in izpusti študentska gibanja izven Beograda, Sarajeva in Zagreba), zaradi česar naslika enotno levičarsko jugoslovansko študentsko gibanje, ki je za nekaj odtenkov preveč rožnato.

³ Študentski protesti leta 1968 so v bistvu sovpadli z naraščajočimi napetostmi glede srbsko-albanskih odnosov na Kosovu, ki so dosegle vrhunec z govorom Dobrice Čosića na 14. plenumu Centralnega komiteja Zveze komunistov Srbije maja 1968, v katerem je odkrito podvomil o politiki decentralizacije (prim. Dragović-Soso 2002: 36–42). Poleg tega se večina zgodovinarjev strinja, da so jugoslovanska študentska gibanja leta 1968 mobilizirala sile, ki so se razvile v nacionalistično obarvano »hrvaško pomlad« leta 1971. Za podrobnejši opis hrvaške pomladi glej Batović 2017, zlasti 8. poglavje.

Najsi so bili v svojem odzivu iskreni ali strateški, takratni partijski voditelji so se spopadali z istim vprašanjem, ki danes zaposluje zgodovinarje: kako razumeti gibanje s toliko različnimi modulacijami. Demonstracije po Jugoslaviji so se močno razlikovale – od konkretnih pritožb nad življenjskimi razmerami študentov (prenatrpani študentski domovi, nizke štipendije, zdravstveno zavarovanje) do ideološkega nasprotovanja, ki je udarilo v srce jugoslovanskega družbenega življenja (z vprašanji, kot je nacionalna jezikovna politika ali vloga Srbije v Socialistični federativni republiki). Vsaj v tem pogledu je bilo leto 1968 v Jugoslaviji precej podobno letu 1968 po vsem svetu, njegova edinstvena značilnost pa je bila, kot kaže, raznolikost političnih programov, ki so se združili v uporniško gesto – gesto, ki je v sebi združevala mnogo različnih pomenov.

V Ljubljani je bil Hočvarjev slogan »Spremembe da, cirkus ne« na prvi pogled v skladu z uradnim stališčem. Tako kot Tito je tudi Hočvar podpiral zmeren napredek, toda zavračal radikalni študentski aktivizem. Vendar medtem ko je Titova obtožba »infiltratorjev« namigovala na zakrinkane hladnovojne zarotnike, je imela Hočvarjeva formulacija drugega geopolitičnega referenta, saj je jasno posnemala izrek Charlesa de Gaulle nekaj tednov prej: »La réforme, oui, la chienlit, non.« *Chienlit* iz de Gaulleove izjave leta 1968 je danes slaven izraz, ki pa ga je različno občinstvo razumelo različno – in ga še vedno (prim. Ross 2002: 65; Reader in Wadia 1993). Nekateri so poudarjali ostrino etimoloških sestavin »chie-en-lit« (»posrati si posteljo«) ali, kot je bilo včasih prevedeno v bolj viktorijansko angleščino, »ponečediti si gnezdo« (»foul one's nest«). Spet drugi so besedo razumeli v prenesenem pomenu kot zgodovinski izraz za maškarado ali karneval, s čimer se je nanašala na narobe svet kaosa in nereda. Hočvar se je očitno postavil na stran slednjih; njegov »cirkus« ni samo moduliral slavnega de Gaulleovega izreka v manj dvoumen (in manj provokativen) način, temveč je zajel tudi Hočvarjevo dojetje novega načina kulturne produkcije, igrivega in političnega, ki se je začel pojavljati v Ljubljani in ki je nato v poznem socialističnem obdobju prevladal.

Drugače od drugih jugoslovanskih mest, kot sta bila Zagreb in Beograd, kjer se je intelektualno življenje vrtelo okoli univerz in kulturnih središč, je bilo v Ljubljani organizirano pretežno okoli tiskanih medijev (Šuvaković 2001: 33).⁴ Študentski časopis *Tribuna* in revija *Problemi* sta zagotovila prostor, v

⁴ Treba je dodati, da je bil tudi Radio Študent (ust. 1969, op. ur.) pomemben medij za '68-nike, in lahko rečemo, da je bilo tudi gledališče naklonjeno avantgardnim

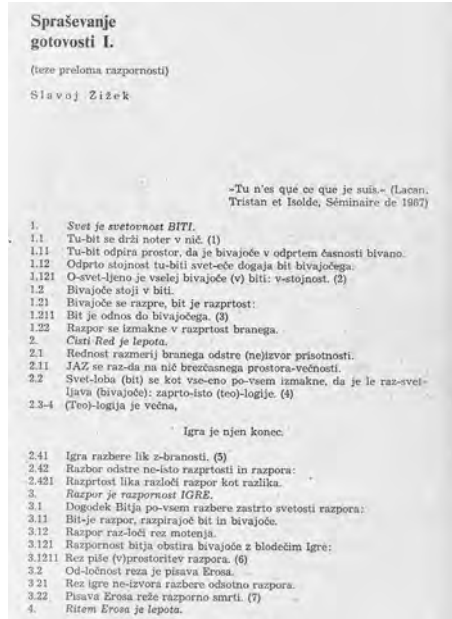
katerem je povojna generacija začela eksperimentirati tako z obliko kot z vsebino ter preizkušala medijske in politične meje. Teoretik Rastko Močnik se je kasneje spominjal, da so v tem novem ustvarjalnem načinu »literarni in vizualni eksperimenti ustvarili nove hibridne in situacijske žanre: manifeste, mini eseje, dolge le nekaj vrstic, fotonovele iz vrste prizorov [in] provokacije proti 'establišmentu' – političnemu, umetniškemu in sploh vsakršnemu« (Močnik 2008: 83). Ena od bistvenih značilnosti tega estetskega *zeitgeista* je bila njegova zmes ludističnih in političnih elementov; kot pravi Močnik: »'[N]eresnost' in celo igrivost sta se na eleganten način povezali s političnim radikalizmom.« (Močnik 2008: 83)

Pravzaprav se je tudi sam pojem »igra« okrog leta 1968 začel pojavljati kot pomembna tema. Heideggerjev *Spiel* in Derridajev *jeu libre* sta takrat prežemala teoretični diskurz in le leto pozneje, leta 1969, je *Tribuna* objavila slovenski prevod besedila Eugena Finka *Igra kot simbol sveta*, ki izrecno obravnava »igr[o] kot možen in kot vreden predmet filozofije« (Fink 1969: 5).⁵ V teoretičnem diskurzu je posebno proučevanje pojma »igra« razvidno iz prvega prispevka Slavuja Žižka za teoretsko revijo *Problemi*, ki je izšel v majsko-junijski številki leta 1968. Članek ima naslov *Spraševanje gotovosti I: Teze preloma razpornosti*, gre pa za prvi del tridelnega argumenta, ki se osredotoči na heideggerjansko in derridajevsko pojmovanje biti in razlike. Številni prvi Žižkovi teoretični spisi so imeli eksperimentalno obliko, in ta članek (ki uporablja večinoma neprevedljivo fonemsko igro)⁶ je napisan v registru skoraj poetične formalnosti (Slika 1).

skupinam, kot je bila Pupilija Ferkeverk, ki so bile prav tako pomemben del tedanjega kulturnega prizorišča.

⁵ Mednarodni vidik slovenske filozofije tistega časa ponazarja dejstvo, da je slovenski prevod tega besedila izšel 47 let pred objavo angleškega prevoda leta 2016.

⁶ Tu moram dodati opozorilo, da ta izjava velja za skoraj vsa zgodnja Žižkova dela.

Slika 1: Slavoj Žižek, *Spraševanje gotovosti I: Teze preloma razpornosti, Problemi*, maj-junij 1968.

Prispevek po obliki in vsebini spominja na eno od Žižkovih prejšnjih besedil, *Aleš Kermauner* [sic!]: *Zveza artikel – ime*, ki je bilo objavljeno 23. oktobra 1967 v *Tribuni* in je imelo prav tako oštevilčene vrstice ter tipografsko, s krepkim tiskom poudarjene podnaslove (1.1, 1.12).⁷ Tako kot *Spraševanje gotovosti I* tudi *Zveza artikel – ime* uporablja heideggerjanske kategorije, saj se poigrava s tem, da (tako kot večina slovanskih jezikov) slovenščina nima slovnične kategorije členov, zato je prisiljena uporabiti samostalnik »artikel«, ki izraža idejo angleškega

⁷ Ta prispevek je bil eden od dveh, ki jih je Žižek leta 1967 objavil v *Tribuni*, oba pa sta se sklicevala na Aleša Kermaunerja, pesnika, ki je leto prej storil samomor, in povzročila pravi škandal. Zaradi napake pri oblikovanju so bili nekateri prepričani, da je bilo avtorstvo tega članka (napačno) pripisano Kermaunerju, drugi pa so se zgražali nad Žižkovim pisanjem o tako sveži izgubi. V številki *Tribune* z dne 6. novembra 1967 se je na proteste odzval pesnik (in urednik *Tribune*) Iztok Geister in se opravičil za napako pri tehničnem oblikovanju, ki je povzročila to zmedo, obenem pa je zagovarjal tudi Žižkovo pravico, da se sklicuje na Kermaunerjevo zapuščino. – O tem prim. Juvan 2020.

določnega člena »the« (ali nemškega »das«); v slovenščini je treba člen poimeno-
vati, ne more zgolj *biti*. Na podoben način je tudi *Spraševanje gotovosti I* sestavljeno
iz heideggerjanske jezikovne igre o biti. Na primer, po epigrafu iz Lacana (»Tu
n'es que ce que je suis« – »Si samo to, kar sem jaz«) se začne Žižkovo besedilo:

I. Svet je svetovnost BITI.

I.I Tu-bit se drži noter v nič. (1)

I.II Tu-bit odpira prostor, da je bivajoče v odprtem časnosti bivano. (Žižek 1968: 845)

V teh uvodnih vrsticah in skozi preostanek besedila se Žižek igra z morfološko
dekonstrukcijo in rekonstrukcijo, s čimer ustvarja napetost med različnimi
semantičnimi valencami. Denimo, v prvi vrstici lahko »BITI« beremo kot samo-
stalnik (rodilnik besede »bit«, ki pomeni 'obstoj' oziroma 'bistvo') in kot nedo-
ločnik glagola »biti«. V leksikalnem kontekstu te povedi je prvi pomen (rodilnik
samostalnika bit) bolj smiseln, vendar velike tiskane črke bralcu nakazujejo, naj
na besedo gleda kot na entiteto, ločeno od preostale povedi, v tem primeru pa v
ospredje prihaja njen glagolski pomen. Podobno je »tubit« slovenski kalk nem-
škega »Dasein«, toda Žižek z vezajem med njunima morfološkima elementoma
– »tu-bit« – bralca prisili, da sliši posamezne sestavine tega izraza, in tako Dasein
pretvori v integralno razdrobljen pojem. Žižkove besedne igre v njegovih zgo-
dnjih delih na splošno lovijo ravnotežje med površinskimi slovenskimi pomeni,
dekonstruiranimi slovenskimi etimološkimi pomeni in slovenskimi prevodi teo-
retskih terminov, ki so nekoliko zavito kalkirani iz Heideggerjevih nemških in
Derridajevih francoskih.⁸ Poleg izvajanja neke vrste jezikovne igre besedilo igro
tudi izrecno označi kot filozofski koncept. Zadnji vrstici prvega dela se glasita:

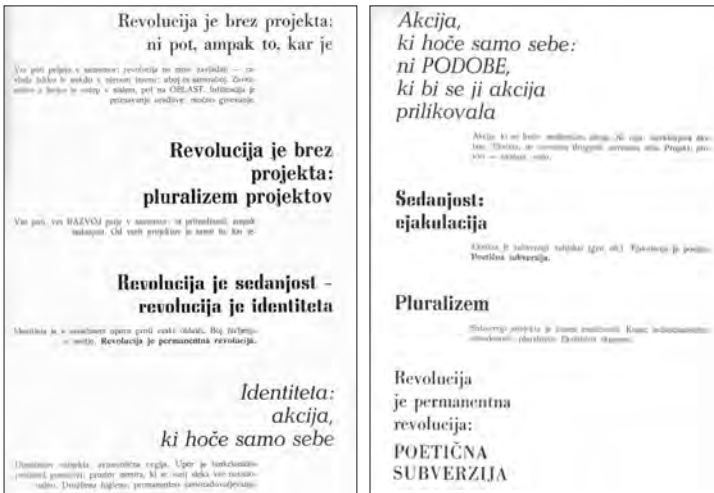
2.3-4 (Teo)-logija je večna,

Igra je njen konec. (Žižek 1968: 845)

Tu uporabljena slovenska beseda »igra« se tesno približa smislu Heidegger-
jevega *Spiel*. V zadnji vrstici je »konec« v slovenščini dvoumen: je igra končni
namen, tj. *telos* (teo)-logije? Ali pa je igra prelom, ki prinaša konec večnosti
(teo)-logije? Žižkov podnaslov – »Teze preloma razpornosti« – se nagiba k
slednjemu. Povezava med igro in prelomom, ki se je tukaj vzpostavila, je kmalu
postala pomembna tema diskurza, ki je bil skupen generaciji '68.

⁸ Pripomniti velja, da so mnogi od teh kalkov nerazumljivi tudi rojenim govorcem slo-
venščine, ki ne poznajo Heideggerja. Tako nam je Žižkova skovanka »popotenje« –
kot prevod Heideggerjevega »Bewegung« (»gibanje«) – razumljiva le, če poznamo
logiko za tem heideggerjanskim izrazom.

Teoretik Rastko Močnik je v naslednji številki *Problemov* (julij–avgust 1968)⁹ to vez med igro in prelomom razvil še naprej. Močnikovo besedilo je brez naslova, lahko pa ga opišemo kot teoretično razpravo, ki se artikulira kot vizualna poezija (ki je bila v šestdesetih kot medij v *Problemih* zelo močno prisotna). Besedilo, ki je v celoti ponatisnjeno spodaj (Slika 2), sestavljajo naslednji naslovi, ki so pojasnjeni z nekaj stavki v manjšem tisku: »Revolucija je brez projekta: ni pot, ampak to, kar je«; »Revolucija je brez projekta: pluralizem projektov«; »Revolucija je sedanost – revolucija je identiteta«; »Identiteta: akcija, ki hoče samo sebe«; »Akcija, ki hoče samo sebe: ni PODOBE, ki bi se ji akcija prilikovala«; »Sedanost: ejakulacija«; »Pluralizem«; »Revolucija je permanentna revolucija: POETIČNA SUBVERZIJA.« (Močnik 1968) Besedilo je oblikovano igrivo, poleg tega pa njegov izzivalni ton niha med predrznim (»Ejakulacija je poezija. Poetična subverzija.«) in nedvoumno političnim; v kontekstu socialistične Jugoslavije je zapis »Revolucija je permanentna revolucija« izzival uradno naracijo o socialistični revoluciji kot izvršenem dejstvu in tako implicitno pozival k nadaljnjim revolucijam, ki bi prinesle bolj emancipacijski socializem. Močnik na ta način izpelje Žižkovo povezavo igre in preloma v povezavo igre in revolucije ter jo tako prenese v izrazito politični register.

Slika 2: Rastko Močnik, [brez naslova], *Problemi*, julij–avgust 1968.

⁹ V tej številki *Problemov*, s podnaslovom *Katalog*, so bili natisnjeni tudi prispevki skupine OHO in oglaševane njihove knjige.

Ta kratek opis razprav iz leta 1968 v *Problemih* kaže, da je Hočevarjev izraz o »cirkusu« zgolj kodificiral (čeprav v slabšalnem smislu) estetski način povezovanja politične radikalnosti in »igrivosti«, ki je tedaj prevladoval v ljubljanski kulturni produkciji. Ta določeni izrek – »Spremembe da, cirkus ne« – je tudi v nadaljevanju, vse do konca Jugoslavije, strukturiral razkorak med uradno in alternativno kulturo v Ljubljani. Na Hočevarjevo izjavo so se sklicevali predstavniki establišmenta, ki so poskušali obrzdati ljubljansko, vse bolj transgresivno sceno, postala pa je tudi nekakšno geslo, ki se je ponavljalo, recikliralo in preoblikovalo za različne namene, vedno kadar so določeni deli jugoslovanskega establišmenta menili, da je šla alternativa predaleč. Recimo, nekaj mesecev po Hočevarjevi izjavi, oktobra 1968, se je v časopisu *Delo* pojavil literarni manifest pod naslovom *Demokracija da, razkroj ne!* (prim. Dolgan 1990: 171–186). Po Hočevarjevem zgledu so pisci manifesta – konservativnejša skupina starejših »kulturnih delavcev«, med njimi tudi nekdanjih partizanov – objavili oster napad proti igrivemu radikalizmu, ki je zacvetel v študentskih gibanjih.

Neposreden vzrok za njihov bes je bila pesem Iva Svetine *Slovenska apokalipsa: Opereta – v spomin mojemu telovadnemu učitelju – svoji k svojcem*, ki je bila objavljena v *Tribuni* nekaj tednov prej (Svetina 1968). Pesem pikro parodira »partizanstvo«, ideološko poveličevanje jugoslovanskih partizanov (za več o tem prim. Jakiša in Gilič 2015) in se posmehuje partizanskim »zmagam«. Še posebej jedka kritica se glasi:

Hej brigade hitite
smrti vse pokosite
žensko mi ulovite
potem naju sama pustite
F. S.
svoboda narodu (Svetina 1968: 15)

Tu je treba posebej omeniti vrstico, ki se glasi preprosto »F. S.« in v kateri Svetina obrne običajni partizanski vzklik »S. F.« (kratko za »smrt fašizmu«), s čimer poudari oficirjevo nemarno uporabo partizanskih fraz za svoje nizkotne dejavnosti. Zadnje vrstice pesmi (ki opisujejo povojno obdobje) precej nedvoumno prikazujejo partizanske čete kot »apokalipso«, čeprav neusmiljena sopostavitev te »apokalipse« in prekipevajočih ljudskih občutkov nakazuje, da se posmehujejo partizanskim in tudi slovensko nacionalističnim stališčem:

Slovenijo so zapustile
 Hej jumpajdija jumpajda
 Slovenija junaška
 apokalipsa je odšla (Svetina 1968: 15)

Ne glede na to, ali je bilo Svetinovo posmehovanje uperjeno proti nacionalističnim in tudi proti socialističnim stališčem, je šlo njegovo enačenje partizanskih sil z *Apokalipso* za mnoge pisatelje starejše generacije predaleč. Matej Bor, Josip Vidmar, Ciril Kosmač in France Bevk – vsi starejši pisatelji, ki so še verjeli v jugoslovanski establišment (in katerih partizanske elegije je Svetina v svoji pesmi odkrito parodiral) – so se temu uprli. Njihov manifest je jasno pokazal, da so Svetinovo pesem interpretirali kot apoteozo nespoštljivosti, eksperimentiranja in radikalne igrivosti mlajše generacije. Čeprav je starejša generacija podpirala zmerne politične reforme (»Demokracija da ...«), so ostro zavračali temeljno odvrnitev mlajše generacije od mainstreamovske jugoslovanske kulture (»... razkroj ne!«), in pri artikulaciji svoje kritike so se sklicevali na Hočevarja.

Sedemdeseta so prinesla obdobje konfliktov in razdrobljenosti med ljubljanskimi teoretičnimi in estetskimi diskurzivnimi skupnostmi. Prejšnji modus radikalne igrivosti – in diskurzivne raznolikosti ter sodelovanja – je zakrnel, posamezni misleci pa so se omejili na svoje teoretične/politične/estetske skupine in sprožali medsebojne teritorialne spore. Deljeno skrbništvo nad diskurzivnim prostorom – vključno in še posebej opazno s stranmi *Problemov* – je postajalo vse spornejše. Naslednjih nekaj let je »cirkus« razpadal na posamezne točke, pri čemer si je vsaka prizadevala biti v središču pozornosti. Toda ko je v zgodnjih osemdesetih nastopil nov avantgardni moment, je zapuščina Hočevarjeve krilatice iz leta 1968 končno sklenila svoj krog.

Leta 1983 je izšla posebna številka *Problemov*, posvečena dokumentiranju rastoče punkovske scene – in vrnitvi radikalne estetike v Ljubljano. Prvi razdelek revije je bil na primer naslovljen *Vojno stanje*, vseboval pa je 29 strani dolgo lažno vojno poročilo o (lažnem) konfliktu med državo Jugoslavijo in Radiem Študent (Anon. 1983). V »poročilu« je bil ta »vojaški pohod« podrobno dokumentiran, vključno s staro vojaško fotografijo raket in besedilom pod njo »Oddajniki Radia Študent (usmerjeni na jugoslovansko ozemlje)«. Ista številka revije je zabeležila tudi nastanek skupine Laibach, prvega dela umetniškega gibanja, ki je pozneje – po razširitvi na druge umetniške medije – prevzelo

ime Neue Slowenische Kunst in ki je v svojih estetskih postopkih sopolstavljalo fašistično, stalinistično, titoistično, katoliško, pogansko in kapitalistično ikonografijo ter skozi »čezmerno identifikacijo« (»over-identification«) prevpraševalo ideologijo (Žižek 1993, 2006; Monroe 2005).

V teh okoliščinah je Gregor Tomc, ustanovitelj Pankrtov, še ene slovenske punkovske skupine, napisal satirično javno pismo, ki je parodiralo uradne odzive na novo glasbeno sceno v Ljubljani. Napisal je: »Potrebujemo večjo disciplino v glasbi. Organizirati moramo mrežo inšpektorjev, ki bodo nadzorovali ideološko-artistično raven delovanja glasbenikov in glasbenih skupin in ki bodo na podlagi tega izdajali dovolilnice za nastopanje. Spodbujati moramo mladino k petju patriotskih pesmi.« (Tomc 1983: 18)

Naslov Tomčevega zapisa – *Svoboda da, anarhija ne!* – se večkrat ponovi in se tako posmehuje vzorcu, ki je postal mantra establišmenta. Tako kot pri večini kulturne produkcije tega obdobja je tudi tukaj težko natančno določiti, kdo je tarča Tomčeve satire – njegov šaljivi zagovor »patriotskih pesmi« bi lahko razlagali kot kritiko bodisi nacionalističnih bodisi socialističnih stališč. Morda je Tomc opozarjal na dejstvo, da na tej točki sredi osemdesetih let med tema stališčema ni bilo prav velike razlike – slovenski socialistični funkcionarji, ki so imeli slab občutek glede vse bolj srbsko usmerjene uradne partijske politike, so postajali vse strpnejši do nacionalističnih agitacij. S sklicevanjem na Hočevarjevo strukturo, toda z zamenjavo tipičnega priseganja na socialistični napredek z nacionalistično neodvisnostjo, je Tomc stari establišment dejansko prikazal kot izdajalce svojega lastnega izročila. Obenem pa družbeni konflikt, ki ga je ta stavek zavračal, ni bil več avantgardna norčija – Hočevarjev »cirkus« –, temveč anarhija. Tomčeva različica – dokončna punkovska prisvojitve formule, ki jo je leta 1968 ustvaril dr. Hočevar – je razkrila, kako veliko se je v desetletjih odtelj spremenilo. Na delu je bila nova opozicija, in ni ji bilo do igrice.

Samo štiri leta pozneje je Tomc (1987) v svojem prispevku v 57. številki *Nove revije* (s podnaslovom *Prispevki za slovenski nacionalni program*), ki je izšla januarja 1987, ta klic po nacionalni »svobodi« ponovil brez ironije ali čezmerne identifikacije.¹⁰ Ta številka *Nove revije*, sestavljena iz šestnajstih esejev inte-

¹⁰ Tomčev prispevek ima naslov *Civilna družba pod slovenskim socializmom*, v njem pa avtor slovenski socializem napada s trditvijo, da je nezdružljiv s civilno družbo.

lektualcev z različnih področij slovenskega kulturnega življenja, je bila (kljub razlikam v strukturi, slogu in političnem načrtu) splošno dojeta kot slovenski odgovor zloglasnemu *Memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti* iz septembra 1986.¹¹ Oba dokumenta sta obsojala »izginotje svojih republik kot narodov«, oba sta opozarjala na trenutke nacionalne zgodovinske travme, ki so bili v jugoslovanskem zgodovinopisju tabuizirani,¹² in oba sta trdila, da tedanji sistem njuni republikli izkorišča (Dragović-Soso 2004: 177–194). Skupaj sta oba dokumenta – kljub nasprotujočim si političnim ciljem – v jugoslovanski javni diskurz pripustila nacionalistično retoriko.

Prav s tega vidika je vredno razmisliti, kaj lahko ta slovenska zgodba prispeva k širšim razpravam o duhu leta 1968. Na splošno debate o letu '68 v vzhodni in srednji Evropi predpostavljajo kontinuiteto med letoma '68 in '89. Kristin Ross to dojemanje ekonomično dokumentira že v prvem poglavju svoje knjige *May '68 and Its Afterlives (Maj '68 in njegova posmrtna življenja)*, kjer pripoveduje, kako se je »znani nemški sociolog« odzval na njeno delo o družbenem spominu na '68 v Franciji: »Toda v Franciji se leta '68 ni nič zgodilo. Institucije se niso spremenile, univerza se ni spremenila, pogoji za delavce se niso spremenili – nič se ni zgodilo [...]. Leto '68 je bilo v resnici Praga in Praga je zrušila berlinski zid.« (Ross 2002: 19)

Zgoraj postulirana zgodovinska kontinuiteta predstavlja zapuščino leta '68 kot generalko za revolucije '89 – celo kot predpogoj za leto '89. V tem razumevanju so politično oblubo iz leta '68 uresničili množični upori, ki so prinesli jesen narodov; »duh '68« ni bil izdan, le odložen. Seveda Ross ugovarja »zmagoslavni teleologiji hladne vojne« v tej naraciji in njenemu zavračanju drugih (in sicer francoskih) političnih zapuščin leta '68 (Ross 2002: 19). Slovenska

¹¹ Nekateri sodelujoči v 57. številki *Nove revije* so tej karakterizaciji nasprotovali z utemeljitvijo, da je njihov projekt zahteval decentralizacijo in avtonomijo republik, medtem ko je *Memorandum* srbske akademije zahteval večjo centralizacijo – močnejši Beograd kot politično prestolnico in kot sedež srbske identitete. Kljub temu pa sta bili v takratnem javnem diskurzu, pa tudi v sodobnem zgodovinopisju, obe besedili razumljeni kot del nacionalistične retorike.

¹² V primeru *Nove revije* so bile te zgodovinske teme povezane z vprašanjem slovenske kolaboracije s fašizmom in povojnega ravnanja z okupatorjevimi sodelavci. *Memorandum* srbskih akademikov pa se je osredotočil na domnevno diskriminacijo in nasilje nad Srbi na Hrvaškem, na Kosovu in drugje.

zgodba, ki smo ji sledili tukaj, dodaja še en izziv tej domnevni kontinuiteti, vendar tokrat iz vzhodno- in srednjeevropskega konteksta.

Moj prispevek se osredotoča na to, kako je Hočvarjev odgovor na leto '68 (»Spremembe da, cirkus ne«) strukturiral odnose med uradno in alternativno kulturo v Ljubljani ter vzpostavil formulo, ki je bila za potrebe artikuliranja družbenega konflikta reciklirana še v različnih drugih kontekstih. Vendarle pa smo videli, da je v osemdesetih letih ta formula odpovedala; punkovske prisvojitve tega izreka ni več vodila bitka med socialističnim napredkom in igrivim radikalizmom, temveč je nacionalni (nacionalistični) projekt slovenske osamosvojitve postavila proti anarhiji. Pojavila se je nova dialektika in z njo tudi povsem drugačen družbeni trenutek.

Glede na zgodovinsko logiko zgoraj navedene teze o povezavi med '68 in '89 bi morali dve desetletji tudi v Ljubljano prinesiti manifestacijo duha '68 v obliki »radostne« emancipacijske politike (Kenney 2002: 4). Toda v nasprotju s Kenneyjevim prepričanjem Hočvarjev »cirkus« ni postavil temeljev za »karneval revolucij«. ¹³ Jugoslovanska revolucija ni bila žametna. Ob »koncu zgodovine« so bili populistični nacionalizmi, ki so se pojavili v Jugoslaviji, videni kot retrogradne izjeme: kot povratek k fašizmu iz sredine stoletja ali kot ponovni vzpon starodavnega sovraštva. Tri desetletja pozneje se zdijo, prav nasprotno, zaskrbljujoče daljnovidni.

Ta zgodba z obrobja postavlja pod vprašaj pripoved, ki govori o neposredni kontinuiteti med letoma '68 in '89. Morda pa je tudi ta ugotovitev obrobna; Ljubljana in v širšem smislu tudi Jugoslavija bi lahko bili le izjemi od splošnega trenda. Toda populistični nacionalizmi, ki so odmev tistih, ki so razbili Jugoslavijo, se zdaj širijo po Evropi. V tem kontekstu je vredno razmisliti, v kakšnem odnosu so te sodobne politične države s civilnimi pobudami poznih osemdesetih

¹³ Čeprav tukaj ni prostora za celovito obravnavo Kenneyjevih argumentov, sama nasprotujem Kenneyjevi vključitvi Slovenije v njegov karneval revolucij kot neka-kšno »izjemo« od preostale Jugoslavije. Kot sem že omenila, je bila slovenska nacionalistična retorika podobna drugim nacionalizmom, ki so se pojavljali v osemdesetih po vsej Jugoslaviji. Sorazmerno miren izstop Slovenije iz Jugoslavije kaže, da so lahko imeli ti nacionalistični diskurzi podobno vsebino, toda različne posledice; kljub vsemu pa je za zgodovinarje nemara odgovorneje biti kantovski (kot pa utilitarističen), kadar jih grajamo.

in ali so te pobude resnično izražale duh leta '68. Kakšno je razmerje med nacionalnimi identitetami, ki so gnale '89, in sodobnimi populističnimi nacionalizmi? So bili jugoslovanski nacionalizmi izjema ali predhodnik? To so vprašanja, ki bi se jih bilo treba lotiti, preden lahko v celoti proučimo politične zapuščine leta '68. Morda je čas, da nekoliko natančneje proučimo duh leta '89.

Iz angleščine prevedel Andrej Zavrl

Literatura

- ANON., 1969: Dnevnik vročega tedna (v Ljubljani). *Tribuna*, 4. junij 1969, str. 8.
- ANON. (ur.), 1983: Vojno stanje. *Problemi* 21, št. 236–237, str. 1–29. Tudi na spletu (dostop 12. 3. 2020).
- BATOVIĆ, ANTE, 2017: *The Croatian Spring: Nationalism, Repression and Foreign Policy under Tito*. London in New York: IB Taurus & Co. Ltd.
- BROZ - TITO, JOSIP, 1971: Tito govori. *Jun-Lipanj 1968: Dokumenti*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- DOLGAN, MARJAN (ur.), 1990: *Slovenski literarni programi in manifesti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- DRAGOVIĆ-SOSO, JASNA, 2002: »Saviours of the Nation«: *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal in Kingston: McGill-Queens University Press.
- FICHTER, MADIGAN, 2016: Yugoslav Protest: Student Rebellion in Belgrade, Zagreb and Sarajevo 1968. *Slavic Review* 75, št. 1, str. 99–121.
- FINK, EUGEN, 1969: Igra kot simbol sveta: Igra kot filozofski problem. [Slovenski prevajalec neznan.] *Tribuna*, 5. marec 1969, str. 5–7.
- GILCHER-HOLTEY, INGRID, 1998: May 1968 in France: The Rise and Fall of a New Social Movement. V: Carole Fink, Philipp Gassert in Detlef Junker (ur.): *1968: The World Transformed*. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 253–276.
- JAKIŠA, MIRANDA in NIKICA GILIĆ (ur.), 2015: *Partisans in Yugoslavia: Literature, Film and Visual Culture*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- JUVAN, MARKO, 2020: Literature, Theory and Politics of the Long '68: The Last Season of Modernism and Peripherality. *European Review*, 16. junij 2020, splet (dostop 16. 3. 2020).
- KANZLEITER, BORIS, 2008: Vorwort. V: Boris Kanzleiter in Krunoslav Stojaković (ur.): *1968 in Jugoslawien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975*. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz.

- KENNEY, PADRAIC, 2002: *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. Princeton: Princeton University Press.
- KLASIĆ, HRVOJE, 2012: *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Ljevak.
- MOČNIK, RASTKO, 1968: [Brez naslova]. *Problemi* 6, št. 67–68, str. 107–109.
- MOČNIK, RASTKO, 2008: 1968 in Slowenien – ... eine ziemlich erfolgreiche Episode. V: Boris Kanzleiter in Krunoslav Stojaković (ur.): *1968 in Jugoslavien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975*. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz.
- MONROE, ALEXEI, 2005: *Interrogation Machine: Laibach and NSK*. Cambridge, MA: MIT Press.
- READER, KEITH A. in KHURSHED WADIA, 1993: *The May 1968 Events in France: Reproductions and Interpretations*. New York: St. Martins Press.
- ROSS, KRISTIN, 2002: *May '68 and Its Afterlives*. Chicago: University of Chicago Press.
- ŠUVAKOVIČ, MIŠKO, 2001: *Anatomija angelov: Razprave o umetnosti in teoriji v Sloveniji po letu 1960*. Prev. Vlasta Vičič. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- SVETINA, IVO, 1968: Slovenska apokalipsa: Opereta – v spomin mojemu telovadnemu učitelju – svoji k svojcem. *Tribuna*, 23. oktober 1968: 10, 15. [Objavljeno tudi v: Marko Juvan (ur.), 1999: *Prosto po ...: Cvetnik slovenske parodije*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 238–243.]
- TOMC, GREGOR, 1983: Svoboda da, anarhija ne! *Problemi* 21, št. 236–237, str. 17–18.
- TOMC, GREGOR, 1987: Civilna družba pod slovenskim socializmom. *Nova revija* 6, št. 57, str. 144–149.
- ŽIŽEK, SLAVOJ, 1968: Spraševanje gotovosti I: Teze preloma razpornosti. *Problemi* 6, št. 65–66, str. 845–854.
- ŽIŽEK, SLAVOJ, 1993: Zakaj Laibach in NSK niso fašisti? *M'ARS: Časopis Moderne galerije* 5, št. 3–4, str. 3–4.
- ŽIŽEK, SLAVOJ, 2006: Why are Laibach and NSK not Fascists? V: Slavoj Žižek: *The Universal Exception: Selected Writings, Volume Two*. London: Continuum. Str. 63–66.

Od gledaliških eksperimentov v nacionalne institucije: Lado Kralj in Dušan Jovanović med šestdesetimi in osemdesetimi leti

GAŠPER TROHA

Uvod

LADO KRALJ IN DUŠAN JOVANOVIĆ sta bila konec šestdesetih let prejšnjega stoletja bržkone najpomembnejša akterja drugega avantgardnega gledališča. Kralj kot soustanovitelj in prvi umetniški vodja Eksperimentalnega gledališča Glej (1970), pozneje ustanovitelj in vodja Pekarne (1971), Dušan Jovanović kot osrednji akter Gledališča Pupilije Ferkeverk in soustanovitelj EG Glej. Oba sta tudi v drugi polovici sedemdesetih let stopila v institucionalna gledališča. Lado Kralj kot umetniški vodja SNG Drame Ljubljana (1978–1982), Dušan Jovanović kot umetniški vodja Slovenskega mladinskega gledališča (1978–1985).

Čeprav sta ob svojem delu trčila ob meje gledališkega eksperimenta in se pozneje od njega odvrnila – Jovanović to spoznanje prikaže v svoji drami *Igrajte tumor v glavi in onesnaženje zraka* –, sta v osemdesetih letih odločilno spremenila delovanje institucionalnih gledališč, ki sta jih vodila. Kralj je po besedah Tomaža Toporišiča v Drami »izpeljal poskus prave estetske revolucije in doživel precej hude politične pritiske« (Toporišič in Troha 2018: 2). Dušan Jovanović je v Slovenskem mladinskem gledališču v estetskem smislu ustvaril najvznemirljivejše gledališče v tedanji Jugoslaviji.

¹ Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa Gledališke in medumetnostne raziskave (P6-0376), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Odpirajo se torej naslednja vprašanja: Kakšen je bil pogled obeh ustvarjalcev na umetnost in gledališče, kot se kaže v njunem delovanju, refleksiji in dramskih tekstih? Kako sta se gledališka revolucionarja spreminjala, če sta se sploh, od nemirnih šestdesetih do prevratnih osemdesetih let, ko se je zdelo, da je prav umetnost pripomogla k razjedanju in propadu socializma?

Na omenjena vprašanja bomo skušali odgovoriti s pregledom študentskega gibanja s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja, zgodovino delovanja obeh akterjev in premislekom o spreminjanju celotne slovenske gledališke scene.

Študentsko gibanje

Študentsko gibanje je široka oznaka, ki v veliki meri označuje boj generacij. Dogajalo se je tako v zahodni kot v vzhodni Evropi, odločilno pa je zaznamovalo tudi razvoj socialistične Jugoslavije. Ko so v Parizu študentje protestirali pred Sorbono z znamenitim sloganom »Bodimo realisti, zahtevajmo nemogoče«, so v Jugoslaviji potekali študentski nemiri v Beogradu. Ob tem času, natančneje 6. junija 1968, so v Ljubljani »v menzi Študentskega naselja organizirali zborovanje s 'sindikalistično' problematiko. Shod so organizirali in vodili predvsem socialno ogroženi študentje, ki so prebivali v Študentskem naselju« (Borak idr. 2005: 1063). Čeprav je bil povod za proteste zvišanje stanarine v študentskih domovih, je shod dobil širše politične razsežnosti zaradi demonstracij v Beogradu, kjer so študentje protestirali proti večanju neenakosti, zahtevali pa so »več nagrajevanja po delu in učinkovitejše delovanje samoupravnega sistema« (nav. m.). Študentsko gibanje v Sloveniji je doseglo svoj vrh čez tri leta, aprila in maja 1971. Za nas je zanimivo predvsem dogajanje na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer so vidne vloge odigrali nekateri akterji Eksperimentalnega gledališča Glej in Pekarne (npr. Milan Jesih in Ivo Svetina). V aprilu 1971 so študentje za eno uro zaprli Aškerčevo cesto, da bi opozorili na hrup in tresljaje, ki jih je v predavalnicah povzročal promet. Zgodovina o dogajanju:

Posledica zborovanja ob zapori Aškerčeve je bila sprožitev prvega kazenskega postopka proti študentom; pod obtožbo »ščuvanja k uporu in fizičnemu obračunavanju« je bil kazenski postopek sprožen proti študentu Milanu Jesihu, ker je na zborovanju metaforično izrazil potrebo po radikalnejšem študentskem nastopu z besedami: »Škoda, da

nismo naredili španskih jezdecev z žico, zadaj pa bi morali stati naši ostrorelci, ki bi streljali policajem naravnost med oči.« (Nav. d.: 1063)

Študentsko gibanje na Slovenskem je bilo v bistvu socialistično in je skušalo pripeljati jugoslovanski socializem nazaj na pravo pot. Protestirali so proti družbeni neenakosti in t. i. rdeči buržoaziji, svoje zahteve pa so strnili v gesli »Za komunizem proti 'komunizmu'« in »Naše gibanje je boj za socializem«. Zaradi sodnih postopkov proti nekaterim študentom so 26. 5. 1971 zasedli Filozofsko fakulteto. Podprli so jih profesorji in vodstvo Univerze, z njimi pa je solidarizirala celo univerzitetna organizacija Zveze komunistov, ki je v tem videla najboljšo šolo samoupravne demokracije in samovzgoje revolucionarne zavesti (nav. d.: 1065). Študentsko gibanje je tako doseglo svoj vrh z zasedbo Filozofske fakultete, potem pa je kot politično gibanje hitro zamrlo, vendar je v njem odseval duh časa, ki je bil veliko širši. Segel je namreč tako v oblastne strukture kot v kulturo in umetnost.

Na umetniškem področju je vzporedno potekal boj mlade generacije za vstop na umetniško sceno, ki ga najboljše ponazarjajo nekateri literarni programi in manifesti ter reakcije nanje. Poglejmo si najprej programa Iva Svetine in Milana Jesiha, ki sta bila tudi pomembna akterja gledališkega dogajanja kot člana Gledališča Pupilije Ferkeverk in poznejša ustanovitelja oziroma sodelavca EG Glej in Pekarne. Ivo Svetina, takrat dvajsetletni študent, je v *Tribuni* 23. 10. 1968 objavil svoj literarni program z naslovom *Ročni praznik*. V njem v avantgardnem tonu zahteva popolno svobodo umetnosti in umetnikov.

Ne pišem v imenu provokacije. S tem, ko pišem, provociram. [...] Zgodovina in tradicija sta mati in hči. Mati osvaja politike, hči pesnike. Mati že dolgo ni več zapeljiva. Hči pa je večno nedolžna prostitutka, provociram ljudsko bogastvo. Narodno zakladnico. Ne maram muzejev. Bedasti so ti zaprašeni obrazi iz druge polovice 17. stoletja, ki trepetajo ob ropotanju pisalnega stroja. [...] Provokacija je akcija. Provokator je aktivist, provokator miru je general. Provokator vojne je pesnik. (Nav. v Dolgan, ur. 1990: 165)

Predvsem se je mlada generacija odvrčala od literature socialnega oziroma socialističnega realizma, ki je bila podrejena vladajoči ideologiji: »Zanikam kakršnokoli literaturo, ki nastopa v imenu tega ali onega družbenega sloja, formacije, grupacije. Literatura je obraz narodove svobode in osveščenosti le preko individua, ki čuti to svobodo in osveščenost najgloblje.« (Nav. d.: 166–167)

Vendar pa pri tem ni šlo toliko za trden program ali celo politično akcijo, temveč bolj za zahtevo po popolni svobodi in nezavezanosti vsakršni ideologiji. Metoda, ki so jo uporabljali, je metoda absurda oziroma razsutja smisla. Tako je Jesih v svojem manifestu, ki ga je objavil v času zasedbe Filozofske fakultete, zapisal:² »Hiša biti je TIŠINA, VAKUUM je njen pastir. In v dolini Totalke je doma pastir in v dolini Totalke je zgrajena hiša. In dolina Totalke je dolina, kamor romamo. Zato živimo. Po logosu te doline, ki pomeni lahko tudi Smrt, je urejena teleologija našega bivanja in bivanja vsega bivajočega.« (Nav. d: 200)

Dvanajst kulturnikov starejše generacije z Josipom Vidmarjem in Matejem Borom na čelu je na podobne provokacije odgovorilo s člankom *Demokracija da – razkroj ne!*, ki je bil objavljen v časniku *Delo* 8. 11. 1968. Konkretno omenjajo reviji *Katalog* in *Tribuno*, v slednji pa *Manifest kulturne revolucije* Vojina Kovača - Chubbyja ter Svetinovo pesem *Slovenska apokalipsa*. Ob tem nenehno poudarjajo, da sta obe reviji financirani z javnim denarjem: »Iz navedenega dejstva sledi, da posamezne institucije naše družbe moralno in gmotno podpirajo skupine, katerih edini smoter je – razvrednotenje prav vsega, kar sicer idejni in politični programi te iste družbe oficialno postavljajo v sam vrh dejanj in življenja vrednih vrednot.« (Nav. d.: 171–172) Zanimivo je, da se kljub ogorčenju nad mladimi pisci in njihovimi teksti ter nenehnemu pozivanju k ukinitvi subvencij vendarle eksplicitno ogradijo od administrativnih posegov, ki bi utišali kulturniško opozicijo, saj »v resnično demokratični družbi ne more biti mesta za nasilno zatiranje manjšine« (nav. d.: 185).

Od tega skopega orisa družbenega konteksta in avantgardnega vala s konca šestdesetih, ki je v umetnosti uveljavil skrajne oblike modernizma, lahko preidemo h gledališču in dramatiki, ki nas posebej zanimata. Tu ne moremo preko prelomne uprizoritve *Pupilija, Papa Pupilo pa Pupilčki* Gledališča Pupilije Ferkeverk.

² Zanimivo je, da Jesih tu parodira diskurz svojega profesorja Dušana Pirjevca, ki je temeljil na misli Martina Heideggerja. Pirjavec je sicer močno vplival na to generacijo literarnih ustvarjalcev in teoretikov ne zgolj s svojimi pogledi na literaturo, temveč tudi s svojim odnosom do življenja in družbenih vprašanj. Kot izpostavi Kralj v enem svojih intervjujev, jih je spodbujal k aktivnemu družbenemu delovanju.

Pupilija, Papa Pupilo pa Pupilčki

*Pupilija, Papa Pupilo pa Pupilčki*³ je bila prva gledališka predstava Gledališča Pupilije Ferkeverk. Premiero je doživela 29. 10. 1969 v ljubljanskih Križankah in je bila plod kolektivnega dela njenih ustvarjalcev. Bila je šok za publiko in je pomenila korenit premik v pogledu na gledališče, saj je izhajala iz dogodka samega, iz gledališkega procesa in iz želje po ustvarjanju tega, kar Kralj pozneje imenuje življenjska izkušnja.

O njej so izšle številne kritike, ki so poudarjale zakol bele kokoške in prizor kopanja na odru. Slednjega sta izvedla v predzadnji sliki Manca Čermelj in Tomaž Kralj. Najbolj odklonilno kritiko je napisal Jože Snoj, kritik *Dela*, ki je menil, da mora zakol kokoši na odru slej ko prej pripeljati do umora otroka:

K hudiču z vami, člani ad hoc igralske skupine Pupilije Ferkeverk, da bi vas nikoli ne srečal: zelene preobjedence, mladostniško vsevedne naduteže, skrunilce kruha, ljubezni in domovine, perversneže, degenerirance, sadiste [...] protestiram v imenu bele, serijsko spitate kokoši, ki ste jo v sredo zvečer brezobzirno zaklali pred polnim avditorijem in še v imenu zavestne človeške narave, ki je v uničevanju nezavedne, neogljenе narave brez utilitarnega namena po medicinski empiriji izpričana kot zločinsko bolna. [...] Hkrati ledenim ob pomisli, da bi utegnili kdaj in ob kakih zahtevnejših nadaljnjih dokazovanjih tega stanja in opominjanja nanj zaklati pred gledalci tudi kakega v socialnem smislu odvečnega otročiča. (Snoj 1969: 5)

Na koncu članom Pupilije sicer prizna, da na neki sprevržen način posreduje humanistično sporočilo, saj so »dosegli [...] zvesti odsev kritično bolnega neskladja materialnih in duhovnih sil v svetu in njegovi zavesti, za katerega obstoj niste sami krivi in ki zanj za sedaj še ne odgovarjate« (Snoj 1969: 5).

Vodstvo Ljubljanskega festivala, ki je upravljalo z Viteško dvorano v Križankah, je Pupilčkom odpovedalo gostoljubje, kar pa je imelo dvojne posledice. Na eni strani zgražanje staršev in prepovedi nadaljnje sodelovanja nekaterim članom skupine, negativne odzive v medijih in oteženo delovanje, na drugi

³ Naslov izhaja iz imena gledališča, slednji pa iz pesmi *Obljuba*, ki jo je napisal Jesih in je bila objavljena v reviji *Problemi* (november-december 1969). V njej sta tudi verza »lahko si boš nadel ime Ferkeverk ali Pupilo ali / Stemson«. Člani skupine naj bi se za to ime odločili zaradi izrazite igrivosti jezika in njegove popolne svobode, saj je bil »tedaj jezik in z njim svet za Pupilijo Ferkeverk brezmejen« (Pibernik 1992: 245).

pa močno podporo na primer Pirjevca in študentske populacije. Naslednja predstava je bila v študentski menzi v Ljubljani in Svetina poroča, da se je brez posebne reklame v študentski menzi zbralo 1200 gledalcev (prim. Svetina 2009). Sledila je predstava v mariborskem Domu JLA, ki je bila ponovno polna do zadnjega kotička, a je tokrat zakol kokoške izzval tudi negativne reakcije študentov, saj so zahtevali obračun s prestopniki. Mariborsko predstavo je snemala tudi zagrebška televizija, tako da je *Pupilija* postala jugoslovanski fenomen. Pupilčki so nastopili v Zagrebu 24. in 25. marca 1970, na Reki in ponovno v Zagrebu na MFSK (Festivalu študentskih gledališč). Sledilo je gostovanje na BRAMS (Beograjski reviji amaterskih odrov), kjer je predstava dobila posebno plaketo za pogumno in eksperimentalno gledališko dejavnost. Dele predstave je posnela ekipa zahodnonemške televizije, celotno predstavo pa nato še ljubljanska televizija.

Pupilija je izhajala iz idej študentskih protestov. Kot je po štiridesetih letih zapisal Svetina: »Semena, ki so bila zasejana prav maja 1968 v Parizu, ko se je rodila civilna družba, so obrodila tudi na Slovenskem.« Eden od teh sadov je bila Pupilija, gledališče, »ki je v ritualu iskalo resnico človekove želje po ustvarjanju 'ločene', 'paralelne' resničnosti, ki je resničnost umetnosti« (Svetina 2009: 77).

Dušan Jovanović

Glavni krivec za Pupilijin obrat h gledališču je bil prav gotovo njen vodja Dušan Jovanović. Z Gledališčem Pupilije Ferkeverk je začel sodelovati že ob večeru poezije z naslovom *Žlaltna plesen Pupilije Ferkeverk* v Mali Drami (16., 20. in 23. 5. 1969), ko so se Svetini, Matjažu Kocbeku, Denisu Ponižu in Bardu Lucundusu pridružili še Jesih, Tomaž Kralj in Andrej Brvar ter nekateri sopotniki in sopotnice. Tako je nastalo jedro gledališke skupine, ki je kasneje ustvarila *Pupilijo*. Jovanović je bil sicer nekoliko starejši od ostalih in je prav ob *Pupiliji* izoblikoval svoj gledališki credo: »Jaz pa sem ob Pupilčkih, ne da bi se tega sprva sploh zavedal – popil sladki strup bratovščine. Postal sem ljubitelj plemena. [...] Ta svoj pupiljski sindrom sem kasneje poskušal aplicirati na drugih nivojih in realizirati v novih okoljih.« (Jovanović 2009: 92)

In kakšen je bil ta pupiljski sindrom? »Pupilija je bila estetsko politična reakcija na lažnivo harmonijo družbe in njeno uradno umetnost. Pupilija ni bila

umetnost z veliko začetnico. Po profesionalnih standardih je bila kratkoma diletantska. Toda – v sebi je imela osvobajajočo moč parodije, obredne svetosti in žeje po neomejeni svobodi.« (Nav. d.: 91)

Po lastnih besedah je v gledališču tudi pozneje ves čas skušal vzpostaviti pleme, vzbuditi pri igralcih željo po participaciji, a je bil le redko uspešen: »Igralec je včlanjen v stanovsko organizacijo, v sindikat, in to je vsa resnica njegovega položaja v družbi, ki je položaj meznega delavca ... Do teh zaključkov sem prišel, ko sem, dokaj nespretno, poskušal profesionalni ansambel spremeniti v socialno grupo, ga vpreči v proces participacije.« (Nav. d.: 93)

Prve režije v poklicnih gledališčih je dobil leta 1968 v SNG Maribor in 1969 v SNG Drama Ljubljana, kjer je režiral *Obvestilo* češkega dramatika in disidenta Václava Havla (premiera 1. 3. 1969). Le nekaj mesecev za tem so mu v ljubljanski Drami uprizorili tudi prvi dramski tekst z naslovom *Znamke, nakar še Emilija* (7. 10. 1969, režija Žarko Petan), napisan v obliki drame absurda. Gre za spopad dveh vohunskih skupin, ki se borita za zbirko znamk, ki predstavljajo šifro. To zunanje dogajanje je nenehno relativizirano, saj je Filatelist morda izjemen agent, ki ga ne morejo zlomiti, ali pa preprosto nezadovoljeni moški, ki je znamke našel in hoče žensko (Emilijo). Podobno se dogaja z odnosom med Možakarjem in Emilijo, ki sta morda mož in žena, morda le dva agenta. Na koncu se zdi, da je zmagala Emilija, ki je pobila vse ostale, se ulegla z znamkami med trupla in poklicala centralo, naj pridejo ponjo, a na oder pridejo le tri kokoši, kar kaže na skrajno satiro organizacij tipa Udba. Osebe in prizori so zgrajeni po absurdni logiki, osvobojeni vsakršne kavzalne zveze, a v celoti uspešno predstavijo parodijo tedanje družbene stvarnosti. Uprizoritev je bila z 90 ponovitvami v dveh sezonah prava uspešnica, nagrajena pa je bila tudi na sarajevskem festivalu malih in eksperimentalnih odrov Mess leta 1970 (prim. Kranjc 2018/19: 384).

Obdobje EG Glej

25. 6. 1970 je bila v Viteški dvorani Križank premiera Handkejevega *Kasparja*, ki pomeni začetek delovanja EG Glej. Slednje so formalno ustanovili kot društvo šele teden dni pozneje. Člani upravnega odbora so bili Kralj, Zvone Šedlbauer, Jovanović, Samo Simčič, Iztok Tory, Lučka Simonič in Matjaž

Vipotnik. Kralj se začetkov spominja takole: »Ideja o ustanovitvi alternativnega gledališča se je pojavila ob koncu leta 1969. K meni sta s tem predlogom prišla Dušan Jovanović in Zvone Šedlbauer. Kmalu sta se v skupini pojavila še Iztok Tory in potem Igor Lampret, pozneje Marko Slodnjak. Igralsko jedro je nastalo zelo hitro in spontano, večinoma so to bili študentje AGRFT.« (Sušec Michieli idr. 1990: nepag.) Jovanović je v Gleju pustil pečat kot režiser, saj je režiral nekatere njegove prelomne uprizoritve – Roger Vitrac: *Victor ali otroci na oblasti* (22. 1. 1971), Jovanović, Bojan Štih: *Spomenik G* (28. 1. 1972), Rudi Šeligo: *Kdor skak tisti blap* (26. 1. 1973), Pavle Lužan: *Živelo življenje Luke D.* (23. 1. 1974) in Janko Messner, Tomaž Šalamun, Jovanović: *Pogovor v materinici koroške Slovenke* (5. 10. 1974). Za nas je najpomembnejši *Spomenik G*, ki je skupaj s *Pupilijo* pomenil prelom z literarnim gledališčem pri nas. Jovanović je izbral Štihov tekst, a ga je skrajšal na vsega nekaj stavkov. Nastala je predstava z dvema nastopajočima, igralko Jožico Avbelj in glasbenikom Matjažem Jarcem. Izhajala je iz metode Jerzyja Grotowskega. Od dvanajstih igralcev, s katerimi je začel vaje, je ostala le Avbelj, ki se je bila sposobna »na moje jecljajoče nebuloze odzivati avtonomno: soočala se je z liki in izrekala samo sebe v odnosu do njih« (Jovanović 2009: 95).

Glej je izhajal iz zahteve po novi gledališki izkušnji, kar je bil vsejugoslovanski pojav: »V tistem času so v Beogradu ustanovili Atelje 212, v Zagrebu Kazalište ITD, in kazale so se gledališke vizije, ki so bile radikalno nasprotje dogajanju na institucionalni sceni. Prišli smo do spoznanja, da paktiranje in kompromisi z institucijami niso možni, da to vodi v estetski in ideološki poraz.« (Sušec Michieli idr. 1990: nepag.) Tu se torej kaže vez s študentskimi protesti in zahtevami po prevrednotenju vseh vrednot ter po popravljanju tradicije oziroma družbe.

Žrtve mode bum-bum (16. 10. 1975, Slovensko mladinsko gledališče, režija Jovanović) in *Igrajte tumor v glavi in onesnaženje zraka* (9. 1. 1976, SLG Celje, režija Ljubiša Ristić) predstavljata naslednjo prelomnico v Jovanovićevem opusu. Pomenita namreč po eni strani obračun z gledališkim eksperimentom, po drugi pa prehod v institucijo (Slovensko mladinsko gledališče). *Žrtve mode bum-bum* so nastale na pobudo Dominika Smoleta, ki je bil tedaj direktor Slovenskega mladinskega gledališča. V gledališče je namreč prišla okrožnica, da je »treba počastiti okroglo obletnico nečesa, najbrž osvoboditve ali zmage nad fašizmom ali nečesa podobnega. Smole me je poklical (Jovanovića, op. a.) in mi

dal popolnoma svobodne roke. [...] Dal pa mi je na svoj konspirativno-potuhnjeni način vedeti, da od mene ne pričakuje nič konvencionalnega« (Baranovič idr. 2007: 120). Nastal je gledališki tekst za Konferanso, Ženski in Moški zbor, ki temelji na poljudnoznanstvenem pregledu vojaške mode od srednjega veka do sedanjosti, vmes pa so postavljene zborovske improvizacije na različne teme (npr. *Odkritje spomenika, Vitez, Tlaka*). Pomemben je bil tudi način dela:

Študij smo začeli proti koncu sezone in več kot en mesec presedeli ob mizi. Na bralnih vajah smo mukotrpno iskali zvočno podobo zborov [...]. Po počitnicah smo nadaljevali z improvizacijami in raziskavami na sceni. Premiera je bila triumfalna, ideološke zamere pa silovite. Najbolj jim je šlo v nos, da so vse uniforme brez izjeme (tudi partizanske) izenačene v nevtralnem diskurzu modnega žargona. (Nav. d.: 121)

Čez eno leto je sledila uprizoritev Jovanovićeve igre *Igrajte tumor v glavi ali onesnaženje zraka*, ki je avtoironija gledaliških eksperimentov. Režiser Dular in dramaturg Palčič skupaj z igralci zasedeta gledališče Slavija in izženeta vse tradicionaliste. Primer raziskuje inšpektor Levstik, ki mu pomagata Križnik in Glavni. Dular in Palčič pri svojem delu poudarjata proces, se ne zanimata za publiko, uporabljata hipnozo ipd. Podoba gledališkega laboratorija je prignana do skrajnosti, kjer se pokaže, da je pravzaprav sama sebi namen in ne more dati zelenih rezultatov. Izgubo iluzije o moči eksperimenta in neinstitucionalnega gledališča je Jovanović pozneje, leta 1990, pojasnil v intervjuju: »Vsi ti eksperimenti so blažev žegen, so na skrajnem robu, izvajajo jih izključno mladi ljudje. V taki situaciji ne moreš zdržati dolgo časa, zato je nujno to pozicijo slej ko prej zapustiti in se odpraviti na marš skozi institucije, v poskus, da bi institucije in uradniški temperament ljudi v njih spremenil.« (Sušec Michieli idr. 1990: nepag.)

Obdobje vodenja Slovenskega mladinskega gledališča (1978–1985)

Na začetku obdobja, ki ga je Jovanović profesionalno preživel kot direktor Slovenskega mladinskega gledališča, je njegova drama *Osvoboditev Skopja* (napisana v letih 1976 in 1977, uprizorjena leta 1978), ki stoji na začetku rahljanja ideološke cenzure, načenja tabuje ter uvaja t. i. politično gledališče, ki se bo razmahnilo v osemdesetih letih. S tem pravzaprav realizira drugo plat zahtev

generacije '68. Slednja je namreč poleg umetniške revolucije zahtevala tudi družbene spremembe in se vključila v politično gibanje.

Drama prikaže drugo svetovno vojno skozi pogled šestletnega Zorana. Avtor jo je napisal na podlagi spominov na lastno otroštvo v Skopju, vendar v njej s stališča odraslega človeka analizira vpliv zgodovinskih dogodkov na življenje posameznika. Ta zgodovina prevzame vlogo usode, ki oblikuje življenja dramatskih oseb. Eden najbolj ilustrativnih je 5. prizor 3. dejanja, naslovljen Orgija. V njem vidimo Zoranovo hišo in njene prebivalce na več simultanih prizoriščih. Njegova mati na pol naga pleše pred nemškim oficirjem. Zdravnik v kleti narekuje Lenče seznam stvari, ki so bile poslane partizanom, babica Ana kadi cigareto za cigareto, ob njej pa sedi Georgij, ki je po mučenju le senca samega sebe in v popolni pijanosti poje makedonsko ljudsko pesem. Zoran nemo opazuje vse to in si ne more razložiti nasprotujočih si podob. Nič čudnega, da Jovanović usodo svoje generacije strne v dialog med sinom in očetom, v katerem Zoran očetu razloži smisel svojega življenja:

Sprva je bilo podobno nežnemu, rahlemu sestopanju krvi v sirkasti mulj. [...] Potem so se žile odvodnice strdile, srce se je ustavilo, umrlo, razpočilo se v silovitem mlečnem izmečku, ki je brizgnil in prekril vesolje.

Dušan (čez čas): Sin moj, jaz te ne razumem. (Jovanović 1981: 321)

Drama je bila krstno uprizorjena v ljubljanski Drami 7. 11. 1978, režiral je Ljubiša Georgijevski. Uvrščena je bila v program 24. Sterijinega pozorja (1979), kjer je Jovanović prejel nagrado za najboljšo sodobno dramo, na festivalu pa so bile prikazane kar tri uprizoritve tega besedila. Poleg ljubljanske še uprizoritev KPGT in Dramskega teatra Skopje. Največ nagrad je pobral KPGT, v ljubljanski postavitvi pa je bil nagrajen Radko Polič za vlogo Zorana. Uprizoritev je bila uvrščena tudi v tekmovalni program 14. Borštnikovega srečanja, kjer sta bila nagrajena Boris Cavazza in Radko Polič (prim. Kranjc 2018/19: 429–30).

Za razvoj slovenskega gledališča sta pomembnejši dve uprizoritvi v SMG, Ajshilovi *Peržani* (9. 12. 1980) in *Missa in a minor* (21. 12. 1980), ki ju je režiral Ristić. Tomaž Toporišič osemdeseta leta vidi kot izrazito politično gledališče, obe predstavi pa kot prelomni, saj se je SMG z njima končno uveljavilo kot najvidnejše jugoslovansko in eno najvznemirljivejših gledališč v Evropi: »Ljubiša Ristić je v prelomni predstavi *Missa in a minor* postavil skrajno samosvojo montažo fragmentov teksta *Grobnica za Borisa Davidoviča* Danila Kiša

ter različnih fragmentov političnih razglasov Lenina, Trockega, Proudhona.« (Baranovič idr. 2007: 90) Poleg tega je uveljavil način dela, ki ga srečamo že pri *Žrtvab* in *Pupiliji*. Ristić sam ga opiše takole: »Ne obstaja nikakršen posamičen interes pisatelja, režiserja ali igralca. V predstavo vlagamo prav vsi vse, kar smo, kar znamo in kar imamo.« (Nav. d.) Predstava je bila preplet političnosti in avantgardizma. Kot v svojem članku o političnem gledališču v osemdesetih ugotavlja Marko Juvan:

Z odprto dramsko formo, skupinsko igro, večjezično montažo dokumentov, pričevanj in literarne fikcije ter z navezavo na avantgardno celostno umetnino si je politično gledališče osemdesetih let prizadevalo pretrgati z gledališkimi konvencijami »socialistične buržoazije« in prestopiti meje estetskega formalizma, značilnega za »socialistični modernizem«. (Juvan 2014: 549)

Missa je doživela tudi mednarodno potrditev z »grand prixom festivala Bitef 1981 [...] [in z] izčrpnim zapisom Heinza Klunckerja v vodilni evropski gledališki reviji *Theater Heute*, ki je *Misso* proglasil za največji dogodek tega takrat vodilnega evropskega festivala novega gledališča in tako Ristića, *Misso* in SMG dokončno postavil na zemljevid atrakcij evropskega gledališča« (Baranovič idr. 2007: 94).

Lado Kralj

Kralj sicer ni bil med aktivnimi člani Gledališča Pupilije Ferkeverk, a je slednje pomembno vplivalo na njegovo poznejše delovanje. V intervjuju s Primožem Jesenkom pojasni zvezo med *Pupilijo* in gledališčem Pekarna, ki sta ga s Svetino ustanovila leta 1971: »*Pupilija* je vplivala na Pekarno že v skupini ljudi, ki jih je sodelavka Bara Levstik zbrala iz prvotne skupine. [...] Njena moč je bila bolj v kazanju svoje življenjske situacije, svoje generacijske izkušnje. Novum, ki je bil deloma prenesen v Pekarno, je bilo kazanje svoje generacijske posebnosti.« (Jesenko 2009: 27)

In prav ta želja po drugačni življenjski izkušnji je bila tisto, kar je pri Kralju in njegovi generaciji do neke mere tudi dediščina študentskega gibanja. Bil je med ustanovitelji EG Gleja in tudi njegov prvi umetniški vodja. V začetku je uravnaval repertoar tega gledališča in je na Slovensko pripeljal Handkeja in Bonda – *Kaspar* (25. 6. 1970, režija Iztok Tory) in *Rešen* (7. 1. 1971, režija Zvone

Šedlbauer). Takoj zatem je odšel na podiplomski študij k Richardu Schechnerju, tedanjem profesorju na New York University. Iz New Yorka se je vrnil leta 1971 poln vtisov in idej o gledališkem ustvarjanju. Odvrnil se je od nekdanjih sodelavcev v EG Glej in ustanovil svojo skupino, ki jo je poimenoval Pekarna po najetih prostorih na Tržaški ulici v Ljubljani.

Pekarna (1971–1978)

Glej in Pekarna sta torej soobstajala, pri čemer je skušala biti Pekarna bolj radikalna v svojem stremljenju k ritualnemu gledališču. V intervjuju s Primožem Jesenkom se Kralj spominja: »Ko je bil tekst izbran in predložen grupi, je ta odprto debatirala o tem, kako bi se ga dalo montirati ali kdo bo prevzel kateri delež.« (Jesenko 2009: 14) Iskal je igralčev angažma, osebno zavezanost tekstu ter s tem predstavi, saj »z igralcem, ki del teksta izvaja nerad ali neprepričljivo, besedilo sčrtata in mu daš del, ki ga bo rad delal in se bo produktivno odzival na njegove impulze. Igralec je bil absolutno važnejša predpostavka kot avtor in zaščita avtorja. Te nismo poznali.« (Nav. d.: 16)

Poleg tega je gledališče izvajalo skoraj izključno slovenska besedila: »Glavno selekcijsko dejstvo, od katerega je bilo vse odvisno, [...] je bilo, od koga si dobil kaj napisanega in koliko je pristajal na manipulacijo z besedilom.« (Nav. d.: 13) Tako je Pekarna uprizorila *Potobodca* Daneta Zajca, prvenec Rudija Šeliga *Ali naj te z listjem posujem*, edino gledališko besedilo Matjaža Kocbeka *Dan zaklan*, *Triangel* in *Salto mortale* Pavla Lužana ter *Igro o smrti* Denisa Poniža.

Prelomnica v delovanju Pekarne, ki je pomembna tudi za nadaljnji razvoj slovenskega gledališča, je prihod Ristića, ki je režiral predstavo *Tako, tako!* (1. 10. 1974), v kateri je združil več tekstov beograjskega avtorja Mirka Kovača. V celoti je šlo za prikaz nesrečnih usod različnih oseb, ki pa jih je bilo mogoče razumeti tudi kot kritiko stanja družbe in s tem posredno Partije oziroma oblasti. Pri tem je Ristić eksperimentiral z zasedbo, saj je »z informatorji nabral tri starejše moške: eden je bil že skoraj klošar, dva pa upokojenca [...]. Ti so sedeli v enem od štirih kubusov scene in se pogovarjali o svojem dnevu, malo molčali, cukali vino, v bistvu so igrali sebe« (nav. d.: 19). Desetletje pozneje je režiser Romeo Castellucci s Societas Raffaello Sanzio začel uporabljati podobne prijeme z uporabo anoreksičnih in bulimičnih teles na odru. Nič

čudnega torej, da je Pekarna s *Tako, tako!* na gledališkem festivalu v Nancyju zbudila veliko zanimanja.

Kralj in Svetina sta se leta 1978 odločila, da Pekarno ukineta. Razlogov je bilo seveda več. Od prozaičnih, da so igralci zahtevali vsaj minimalno plačilo, do spoznanja, da se ekipa ne čuti več zavezana skupinskemu načinu dela. »Umi-kala se je tista norost, kjer je tekst samo pretekst,« povzame Kralj (nav. d.: 20).

SNG Drama (1978–1982)

Sedemdeseta leta so za SNG Drama Ljubljana leta nazadovanja. Ravnatelj Janez Šenk, ki je prevzel vodenje 1. 3. 1971, na tem mestu pa je ostal do 28. 2. 1977, je zaposlenim hišnim režiserjem (Mile Korun, Žarko Petan in France Jamnik) postavil nemogoče pogoje, tako da so ti 31. 5. 1971 protestno dali odpoved, podprli pa so jih številni režiserji, dramatik in dramaturgi, ki so v naslednjih letih bojkotirali sodelovanje z Dramo: »Tako trojica kot njihovi podporniki objavijo svoja stališča v dnevnem časopisju: iz njihovih izjav je razvidno, da so vzroki za odhod vsebinski in da gre za konceptualno razliko v pogledih na gledališče, predvsem na vlogo režiserja v njem – na eni strani tradicionalizem, na drugi avtorski pristop.« (Kranjc 2018/19: 386) Šenk je skušal situacijo rešiti s tujimi režiserji, a je bil končni rezultat dejstvo, da Drama »skoraj deset let ni več izbrana v tekmovalni program Sterijinega pozorja, sta pa tam čedalje večkrat MGL in SLG, pozneje tudi SMG« (nav. d.: 387).

To krizo skušajo v Drami prekiniti z nastavitvijo igralca Poldeta Bibiča za ravnatelja (1. 9. 1978 do 1. 9. 1981). Že ob imenovanju Bibič posebej opozori na dejstvo, da bo potreboval programskega vodjo, ki »ima posluš za gledališkost in komunikativnost repertoarja, ki ima estetski čut in je idejno napredno usmerjen« (nav. d.: 428). Ta programski vodja postane 22. 5. 1978 Lado Kralj. Po njegovem pričevanju stvar nikakor ni bila enostavna: »Kar pa se tiče Drame kot institucije, me je enostavno zanimalo, kako to deluje. Tja me je povabil Polde Bibič, ki me osebno sploh ni poznal. Potem sva zadevo zagovarjala na cekaju in seveda pri Vidmarju. Tako sem bil nekako pripuščen v Dramo.« (Koloini in Leiler 2003: 208–209)

In Kralj se je takoj lotil dela. Že v sezoni 1978/79 sta odmevali najprej postavitve *Tanga* Slawomirja Mrożka, ki jo kot produkcijo 4. letnika AGRFT režira Pipan, a je kljub študijskemu predznaku prepoznana kot vrhunska in uvrščena na program 14. Borštnikovega srečanja. 7. 11. 1978 je bila premiera Jovanovićeve *Osvoboditve Skopja*, ki smo jo že podrobneje predstavili. Z njim je bila Drama ponovno povabljen na Sterijino pozorje leta 1979, kjer je bila tudi nagrajena. Med stalne režiserje so se vrnili Korun, France Jamnik in Petan, tem pa so se pridružili Pipan, Šedlbauer, ki je intenzivno sodeloval z Glejem, Georgij Paro in Božo Šprajc ter nekateri drugi. Med najuspešnejšimi predstavami, ki jih navaja Mojca Kranjc, sta že omenjena *Tango* in *Osvoboditev Skopja*. Sledi *Profesor Klepec* (8. 11. 1979, režija Pipan), ki je bila nagrajena na 25. Sterijinem pozorju, *Voranc* Daneta Zajca (16. 1. 1980, režija Korun), ki je bila nagrajena na festivalih v Sarajevu, Novem Sadu in Dubrovniku, razglašena pa je bila tudi za najboljšo predstavo Borštnikovega srečanja leta 1980. Z »erotizacijo politike oziroma s politizacijo erosa« je prepričal Paro v postavitvi *Milo za drago* Williama Shakespeara. Dramaturg Boris A. Novak je pripravljaval v Mali drami sklop Gledališče poezije in z Zajčevim *Ognjem v ustih* v režiji Iva Prijatelja požel uspehe na festivalih v Novi Gorici in Sarajevu. Leto 1980 sta zaznamovali dve postavitvi Cankarjevih *Hlapcev*, o katerih tu ne moremo podrobneje razpravljati, je pa eno od njiju režiral Korun v Drami in drugo Jovanović v MGL (prim. Lukan 2019). Leta 1981 so v Drami uprizorili dramski prvenec Draga Jančarja *Disident Arnož in njegovi* (22. 1. 1982, režija Šedlbauer), ki je napisana v značilnem Jančarjevem slogu. Preko tematizacije zgodovine se sprašuje o razmerju med intelektualcem in družbo, o možnosti družbenega delovanja in iskanju družbenih alternativ. Uprizoritev je bila zelo dobro sprejeta. Jančar je dobil za besedilo Grumovo nagrado in nagrado Sterijinega pozorja, nagrajene pa so bile tudi nekatere igralske stvaritve.

Kralj je torej ljubljansko Dramo ponovno vpisal na zemljevid vznemirljivih jugoslovanskih gledališč, zanimivo pa je, da je to storil z avtorji in režiserji, ki jih je dodobra spoznal že v Gleju in Pekarni. Lahko bi celo rekli, da na ta način, z Jovanovićem in Kraljem, generacija 1968 zavzame ključni ljubljanski gledališki instituciji in napove politično izredno živahna osemdeseta leta.

Seveda pa Kraljev mandat nikakor ni potekal gladko. Čeprav nismo našli zapisnikov sej programskega sveta in sveta zavoda, iz katerih bi se bržkone še jasneje videlo, kako so njegove repertoarne poteze sprožale pomisleke in

nasprotovanja nekaterih članov, imamo Kraljeve lastne spomine na to obdobje: »Ves mandat so mi potem zelo gledali pod roke. Imeli smo t. i. programski svet, v katerem so sedeli najrazličnejši delegati iz vseh mogočih političnih organizacij. In ti so se, če ni šlo drugače, zatekali tudi k joku na sejah.« Nekoliko pozneje pojasni, zakaj je odšel iz Drame v svobodni poklic: »Boj s politiko mi je začel presedati. Doživel sem celo ovadbe na sodišču, kjer sva se morala z Borisom A. Novakom, ki je bil takrat hišni dramaturg, zagovarjati zaradi obtožbe nekega igralca, češ da z repertoarjem rušiva bratstvo in enotnost.« (Koloini in Leiler 2003: 209)

Zaključek

Je torej študentsko gibanje iz let 1968 in 1971 imelo daljnosežnejše posledice v slovenskem gledališču? Vsekakor. Okrog njih se je namreč formirala generacija ustvarjalcev, ki je začela uveljavljati povsem drugačen način dela. Fokus na rezultat je nadomestilo poudarjanje ustvarjalnega procesa, posameznega igralca in njegove sposobnosti pa je zamenjal kolektiv, pleme. Skupina mladih, ki se je zbrala okrog EG Glej in Pekarne, je bila sicer prisiljena ostati na margini slabih deset let, a je prav proti koncu sedemdesetih let vstopila v gledališke institucije. Najprej v SMG, ki je bilo takrat na margini, s Kraljevim prihodom v Dramo pa kar v osrednje slovensko gledališče, ki je imelo in ima še danes velik simbolni pomen. Nič čudnega torej, da se je moral Kralj skupaj z Bibičem zagovarjati pred politiko in Vidmarjem kot sivo eminenco slovenskega gledališča, da je sploh lahko prišel v Dramo za programskega vodjo. Na svoji poziciji je sledil lastnim estetskim normam in stremljenjem, pri čemer ga je v gledališču zanimala prav njegova politična razsežnost. Kralj se spominja: »Skratka, gledališče je bilo takrat politično zelo pomembno. To pa je bila točka, ki me je takrat zanimala.« (Nav. d.: 209)

Prevratniškost generacije '68 torej zaznamuje tako Jovanovića kot Kralja in je v veliki meri generacijsko pogojena. Kot ugotavlja Kralj: »Spoznati oblast, jo preskusiti ... Na neki način nas je k temu nagovarjal prav Pirjevec, v smislu, ne se brani pozicij, pojdite noter in od tam subvertirajte.« (Nav. d.: 210)

Seveda pa je institucija vedno skupek različnih pogledov in tendenc, ki zahtevajo dobršno mero kompromisov, zaradi česar sta Jovanović in Kralj svoji

direktorski mesti tudi kmalu zapustila – Jovanović po dveh mandatih, Kralj po enem. Nenazadnje pa je treba priznati, da so bili njuni pogledi uglašeni s splošnim zgodovinskim trenutkom. Konec sedemdesetih in začetek osemdesetih let je s smrtjo Josipa Broza - Tita namreč prinesel začetek družbenih sprememb. Njuno prepričanje, da se v gledališču prevprašuje alternativne življenjske izkušnje, s tem pa seveda tudi alternativne družbene rešitve, je sovpadlo s splošno družbeno tendenco. Zaradi tega je bilo njuno vodenje institucij tako uspešno in je pomenilo pomembni prelomnici v delovanju SMG in ljubljanske Drame. Dediščina teh sprememb je predvsem v SMG vidna še danes.

Literatura

- BARANOVIČ BATTELINO, BALBINA idr., 2007: *Ali je pribodnost že prišla?: Petdeset let Slovenskega mladinskega gledališča*. Ur. Tomaž Toporišič idr. Ljubljana: Slovensko mladinsko gledališče.
- BORAK, NEVEN idr., 2005: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- DOLGAN, MARJAN (ur.), 1990: *Slovenski literarni programi in manifesti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JESENKO, PRIMOŽ, 2009: Lado Kralj: »Čutil sem, da v slovenskem prostoru manjka ritualni ustvarjalni princip«. *Dialogi*, št. 11–12, str. 5–37.
- JOVANOVIĆ, DUŠAN, 1981: *Osvoboditev Skopja in druge gledališke igre*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JOVANOVIĆ, DUŠAN, 2009: Pleme, konfrontacija in kolaž. V: Aldo Milohnič in Ivo Svetina (ur.): *Prišli so pupilčki*. Ljubljana: Maska: Slovenski gledališki muzej. Str. 89–100.
- JUVAN, MARKO, 2014: Od političnega gledališča v jugoslovanskem socializmu do političnega performansa v globalnem kapitalizmu: Primer Slovenskega mladinskega gledališča. *Slavistična revija* 62, št. 4, str. 545–558.
- KOLOINI, DIANA in ŽENJA LEILER, 2003: Na začetku je bil Aristotel. *Literatura* 15, št. 150, str. 192–214.
- KRANJC, MOJCA (ur.), 2018/19: *Almanah 1867–2017. Gledališki list SNG Drama Ljubljana* 98, št. 11.
- LUKAN, BLAŽ, 2019: Uprizarjanje *Hlapcev* skozi stoletje. V: Diana Koloini (ur.): *Stoletje Hlapcev*. Ljubljana: Slovenski gledališki inštitut. Str. 65–72.

- MILOHNIČ, ALDO in IVO SVETINA (ur.), 2009: *Prišli so pupilčki*. Ljubljana: Maska: Slovenski gledališki muzej.
- PIBERNIK, FRANCE, 1992: *Razmerja v sodobni slovenski dramatik*. Ljubljana: MGL, Knjižnica MGL.
- Repertoar. *sigledal.org*. Splet (dostop 19. 10. 2019).
- SNOJ, JOŽE, 1969: Zavestni ali nezavedni rablji. *Delo*, 31. oktober, str. 5.
- SUŠEC MICHIELI, BARBARA idr., 1990: *20 let EG Glej*. Ljubljana: EG Glej.
- SVETINA, IVO, 2009: Prispevek za zgodovino gledališkega gibanja na Slovenskem – Pupilija Ferkeverk. V: Aldo Milohnič in Ivo Svetina (ur.) 2009, str. 27–77.
- TOPORIŠIČ, TOMAŽ in GAŠPER TROHA, 2018: Lado Kralj med gledališko teorijo in prakso. *Primerjalna književnost* 41, št. 3, str. 1–16.

»V tisočih pesmih iščeš svetovno retrospektivo
zločinov in smrti«:

Etična, aktivistična in miselna strogost
Jureta Detele

BRANISLAVA VIČAR

I

V PRIČUJOČEM PRISPEVKU¹ BOM poskušala na podlagi tekstov Jureta Detele, ki izhajajo iz polja družbenega aktivizma, prikazati transformativne potenciale njegove politične misli. Detelova misel je bila »v kontekstu dogajanj v slovenski umetnosti njegovega časa vseskozi singularna, izstopajoča, samotna – obenem pa so se vanjo s seizmografsko preciznostjo vpisovali duhovni premiki časa« (Komelj 2011: II/455). Kompleksnost in diferenciranost pomenskih ravni Detelove misli se v njegovih pesmih, esejih in teoretskih besedilih ter fragmentarnih zapisih vzpostavljata na način, da vsa njegova besedila korespondirajo med seboj. Poezija za Detelo ni bila »manifestacija zunanjih znamenj poetičnosti«, umeščena v mistično, transcendentalno sfero, temveč praksa, ki razveljavlja »segregacijo med jezikom pesnikov in drugimi obesedovalnimi [sic] praksami« ter omogoča »evokacijo zavesti o prisotnosti« (Detela 2011: I/193). Detela je z etično, aktivistično in miselno strogostjo nenehno kritično reflektiral lastne pesniške postopke ter kontinuirano vrednotil transformativni potencial svojih pesmi, pri tem pa ga je usmerjalo kritično razumevanje jezika in njegovih reprezentacijskih moči. »Nujnost poezije kot kritike obstoječega jezika« je obenem razumel tudi kot »nujnost kritike obstoječe poezije« (Komelj 2010: 6). Detelovo zavzemanje za nenasilje je povezano s prepoznanjem radikalno nenasilne pozicije kot tiste, ki nasilja ne

¹ Delo je nastalo v okviru raziskovalnega programa Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave (P6-0215), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

odmišlja, ampak omogoča soočanje z njim (Komelj 2018b: II/1710–1711). Šele to, da je vzdržal zavest o nasilju, mu je »v tisočih pesmih« razkrilo »svetovno retrospektivo zločinov in smrti«, kot je zapisal v *Pesmi za Jureta Detela* (Detela 2018: I/177).

Detelov družbeni angažma se ni dogajal ločeno od njegove poezije, to neločljivo povezanost pa je izrazil tudi sam, ko je svoje pesmi označil kot »najjasnejše linije [svoje] življenja« (nav. po Komelj 2005: 121). Kot točka povezave se izkaže prav to, kar je v eseju *Kulturniški feudalizem* imenoval »totaln[a] konfrontacij[a]« (Detela 2005b: 10). Ta izhodiščna neločljivost po Miklavžu Komelju pri Deteli seveda ne predpostavlja, da »bi mu lahko pesniška pozicija a priori služila kot alibi za prikrivanje šibkih potez mišljenja ali obratno« (Komelj 2005: 121). Detela je zavračal iluzijo, da bi mogli na ravni literature reševati družbena vprašanja; a ker je literaturo razumel kot integralni del družbenih struktur, tj. neposredno povezano in prepleteno z realnim svetom, je bila zanj prav tako iluzorna predstava, da so resnične družbene spremembe možne brez sprememb v simbolnih sistemih.²

II

Detelovo aktivistično delovanje zajema čas od študentskega gibanja do razbitja Jugoslavije, »ko je bilo videti, da so se na najbolj grozljiv način sesuli vsi tisti ideali nenasilja, ki jim je posvetil življenje« (Komelj 2011: II/487). Da bi podala oris Detelovega družbenega aktivizma, sem preučila njegove eseje z družbeno-politično vsebino, pisma, letake, programske smernice in še neobjavljene zapiske iz zapuščine,³ v obravnavo pa sem vključila tudi avtobiografski tekst *Pod strašnimi očmi pontonskih mostov*, ki ga je Detela napisal med letoma 1984 in 1985.

² Detela je zato v teoretski refleksiji lastne poezije po Komelju postavil zahtevo po spoprijetju »s tistim nasiljem, ki je lastno označevalnemu procesu kot takemu« (Komelj 2018b: II/1692).

³ Detelovo zapuščino hrani rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani pod inventarno številko 14/2009. Zapuščino je uredil Miklavž Komelj in obsega 22 map. Zapuščina Detelov »način ustvarjanja kaže kot divjo erupcijo, v kateri je bilo pisanje zanj sledenje najelementarnejši notranji želji« (Komelj 2018a: I/10).

Detelov vstop v aktivizem torej označuje obdobje študentskega gibanja, ko se je politično profiliral na polju levice. Takrat je sodeloval s trockistično skupino nove levice, s katero so se med drugimi povezovali tudi Jaša Zlobec, Mladen Dolar, Branko Gradišnik in Marko Uršič. V Detelovi zapuščini se na to obdobje nanaša nekaj rokopisov iz začetka sedemdesetih let 20. stoletja,⁴ med njimi je tudi osnutek poziva socialistično usmerjenim študentskim organizacijam in mladim iz kapitalističnih držav. V teh besedilih, ki imajo marksistično teoretsko podlago, Detela izraža razumevanje pomena in nujnosti študentskega gibanja v Sloveniji (in tudi širše v Jugoslaviji) na dveh oseh.

Na prvi osi študentsko gibanje pojmuje kot kritiko liberalizacije ekonomskega sistema z vpeljavo tržne reforme leta 1965, ki je po gospodarsko impresivnem, najbolj stabilnem in uspešnem obdobju jugoslovanske gospodarske zgodovine, ki jo označuje samoupravni socializem, pomenila začetek strukturnega preobrata v gospodarskem in družbenem razvoju. Detela izpostavlja zlasti povečanje družbene neenakosti, ki je nastala zaradi liberalnih tržnih tendenc, med konkretnimi (protisocialističnimi) učinki reforme pa omenja: težjo dostopnost in manjšanje relativne vrednosti štipendij, materialno stisko študentk in študentov, ki je bila posledica višanja stroškov stanarin, prevoza, prehrane (Detela tudi zapiše, da hrana v fakultetnih restavracijah postaja nezadostna in vse slabša), strožje pogoje za vpis na univerze in posledično upad študentk in študentov delavskega in ruralnega prebivalstva, nezaposlenost diplomantk in diplomantov ter posledično ekonomsko emigracijo. »V imenu prilagoditve 'ekonomskim' reformam,« zapiše, »so ogrožene številne socialne prednosti, ki smo jih nekoč postali deležni.«⁵

Na drugi osi Detela kaže razumevanje potrebe po globalnem protikapitalističnem gibanju. Detela v več zapisih izraža zavzemanje za izgraditev t. i. Revolucionarne mladinske internacionale, ki bi jo vodila solidarnost socialistično usmerjene mladine zahodnih kapitalističnih in vzhodnih socialističnih držav in bi bila utemeljena v protiimperialističnem internacionalizmu, vključevala pa bi se v internacionalni boj delavskega razreda, kot zapiše Detela, »za združene socialistične dežele Evrope«. Detela pri tem izhaja iz marksistične predpo-

⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov. Zapuščina Jureta Detele 14/2009. Mapa 11.

⁵ Nav. m.

stavke o nujnosti organiziranja politične moči delavskega razreda. Mladino metaforično poimenuje »plamen revolucije«, a kot zapiše, »mladina ni zvezda vodnica revolucije«, zato izrazi potrebo, da se poveže z delavskim razredom. Med slogani, ki jih najdemo zapisane na posameznih listih, so: *Dol z imperilizmom, dol z birokracijo! Naj živi svetovna socialistična revolucija! Naj živi svetovna enotnost proletariata in mladine!*⁶

V kontekstu študentskega gibanja je zanimiv tudi podatek, da Detela ni sodeloval pri zasedbi Aškerčeve leta 1971, ki je postavila zahteve po rešitvi problema hrupa na Aškerčevi cesti zaradi težkega prometa. S tem v zvezi je pripravil letak, ki ga je naslovil *Zakaj ne bom sodeloval pri zasedbi Aškerčeve?* in z njim podal sporočilo, da ne podpira študentskih akcij s parcialnimi, apolitičnimi cilji. Zasedbe Aškerčeve ni videl kot integralni del študentskega gibanja. Pri tem je izpostavil dvoje: omejitev vsebine akcije na interne študentske probleme, tj. na študijske razmere, in izpolnljivost študentskih zahtev v okviru obstoječe družbe. Njegova ocena akcije je bila, da »zavest študentov kljub protestom v bistvu pristane na status quo«.⁸

Sedemdeseta in osemdeseta leta 20. stoletja so prinesla spremembe družbeno-ekonomske situacije v Jugoslaviji, ki so bile učinek geostrateških in neo-imperialističnih interesov zahodnih velesil na Balkanu. Jugoslavija je spričlo ekonomskih reform, ki sta jih sponzorirala Mednarodni denarni sklad in Svetovna banka ter so jih spremljali sporazumi z ZDA in drugimi mednarodnimi kreditorji o preoblikovanju dolgov, tonila v ekonomsko krizo, ki je pričela spodkopavati njeno politično stabilnost. »Strukturne reforme« je spremljalo postopno razgrajevanje jugoslovanske države blaginje z vsemi predvidljivimi družbenimi posledicami (Chossudovsky 2003: 257–277). Detela tedaj v pojmu socializem ni več prepoznaval emancipacijske sile, kot je to bilo na začetku sedemdesetih let, in v njegovih besedilih, nastalih po študentskem gibanju, ne najdemo več povezav s socializmom, tudi omenja ga redko. Vendar pa velja poudariti, da se temu obdobju ni nikoli odrekel. Leta 1982 je denimo v *Novi reviji* objavil odprto pismo, v katerem je med drugim zapisal: »[Č]e predpo-

⁶ Nav. m.

⁷ *Zakaj ne bom sodeloval pri zasedbi Aškerčeve*. Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov. Zapuščina Jureta Detele 14/2009. Mapa 11.

⁸ Nav. m.

stavljam, da ta izraz [sintagma 'nova levica'] označuje med drugim tudi tekste, ki so bili objavljeni v Tribuni od leta 1970 do leta 1972, in tiste upore v Parizu in Beogradu, ki so dosegli svoj najvidnejši izraz spomladi 1968, moram reči, da se še danes popolnoma strinjam s 95 procenti teh tekstov in z veliko večino zahtev, ki so jih postavili uporniki.« (Detela 1982: 467)

III

V očeh oblasti je bil Detela sicer pojmovan kot simpatizer skrajno levičarske, teroristične skupine, ki napada temelje socialistične družbe. Kot Detela ugotavlja v svojem avtobiografskem tekstu *Pod strašnimi očmi pontonskih mostov* (1988), v katerem opisuje svoje konfrontacije s policijo med letoma 1974 in 1982, je bilo to delno zaradi njegove naklonjenosti anarhizmu, intenziviralo pa se je ob posameznih akcijah, kot je bila denimo komemoracija za ubitimi pripadniki nemške Frakcije rdeče armade – Baader-Meinhof, ki jo je Detela priredil leta 1977 v ljubljanskem parku Zvezda. Istega leta je na njihov uboj, ki se je zgodil v nemškem zaporu Stammheim, referiral v verzih: »Tragika ni več izum. / Svet je definiran / s simboli smrti.« (Detela 2018: I/683) Prav političnost zahteve po nenasilju je Deteli omogočila, da je dejanja skupine Baader-Meinhof prepoznal kot neposreden produkt nasilja Zahodne Nemčije in ob tem ni dopustil prostora moraliziranju o posameznih nasilnih dejanjih brez refleksije nasilja struktur oblasti. Na sklepnih straneh knjige *Pod strašnimi očmi pontonskih mostov* je svoje dejanje komentiral tako:

Že takrat, ko sem priredil komemoracijo, mi je bilo popolnoma jasno, da ne bom nikoli uporabljal terorističnih metod, ki jih uporabljajo nekatere frakcije nemških anarhistov; seveda so obtožbe, s katerimi oblastniki, sodniki in številni novinarji zavračajo teroristične anarhiste, popolnoma zgrešene, ker prezirajo anarhistično družbeno kritiko in ker ne upoštevajo nasilja oblasti nad anarhisti; ignorirajo tudi družbeno situacijo, v kateri je nastala mestna gverila. (Detela 1988: 47)

Detela se v naslovu knjige *Pod strašnimi očmi pontonskih mostov* medbesedilno naveže na Arthurja Rimbauda, in sicer je naslov citat zadnjega verza Rimbaudove pesmi *Pijani čoln*: »sous les yeux horribles des pontons«, kar je, kot opozori že Komelj, za razumevanje knjige zelo pomembno, saj jo zaščiti pred možnimi ideološkimi manipulacijami, ki bi hotele v njej videti banalno obtožbo »totalitarnosti« jugoslovanskega socializma (Komelj 2011: II/476). Citat iz *Pijanega*

čolna namreč konotira pozicijo totalne izpostavljenosti; Detela je v konfrontacijah s policijo zavzel eksperimentalno pozicijo, ko je zavestno izzival ekstremne reakcije. Tudi konfrontacije s policijo je deloma zavestno povzročal, da je izzival delovanje mehanizmov nasilja. V knjigi sicer lahko prepoznavamo kritiko institucionaliziranih sistemov prisile; ko Detela zapiše: »Nesmiselno se je boriti proti ljudem kot posameznikom; smiselno se je boriti samo proti tistemu zlu, ki ga prepoznavamo v svetovnih dimenzijah« (Detela 1988: 3), vpelje razlikovanje med dvema nivojema nasilja,⁹ med osebnim in strukturnim nasiljem (Galtung 1969), da bi bralko, bralca v nadaljevanju soočil s pogoji, v katerih nasilje funkcionira kot normativ. A da bi knjigo ustrezno razumeli, je nujno, da jo beremo z zavestjo o Detelovi posebni, eksperimentalni poziciji. Detelovih opisov nasilja ne gre preprosto brati kot nasilje policije, temveč kot opis lastnega eksperimenta s tem nasiljem.

V knjigi *Pod strašnimi očmi pontonskih mostov* so izpričane tudi pojavitve anarhističnih idej, vezane na prakse revolucionarnega vsakdanjega življenja, kot so skvotanje,¹⁰ aktivistične intervencije, pasivni odpor in civilna nepokorščina. Takole opiše del pogovora s policistom: »Miličnik me je tudi vprašal, če bi bil v kaki situaciji pripravljen prestopiti kak zakon, ki bi se mi zdel krut in krivičen. Odgovoril sem, da bi bil v skrajnem primeru pripravljen in da sem nekoč vlomilsko odprl nekaj kletk v ljubljanskem živalskem vrtu, da bi zaprtim živalim omogočil pobeg.« (Detela 1988: 20)¹¹

⁹ Obenem kritiko nasilja povsem izvzame iz lokaliziranega konteksta.

¹⁰ Detela je denimo sodeloval pri kratkotrajni zasedbi hiše na Erjavčevi cesti v Ljubljani, ki jo je mogoče pojmovati kot prvi ljubljanski skvot (Komelj 2005: 125). V skvotu je sodeloval tudi na literarnem večeru.

¹¹ Odpiranje kletk v živalskem vrtu je Detela v tekstu *Sporočilo*, ki ga je objavil v *Tribuni* leta 1975, interpretiral kot »totalno metaforo«: »S tem dejanjem je postal tekst, napisan tisti dan, ko sem se za dejanje odločil, smiselno. V tem tekstu pojmujem odpiranje živalskih kletk kot totalno metaforo, totalen simbol, ki velja za tukaj in tisti outside, ki ga običajno pripisujemo živalim in ki ga smatram za krivičnega. Če je totalna metafora videna z obeh strani, tudi s tiste, na kateri so živali, potem je za živali outside pozicija izbrisana.« (Detela 1975a: 8) Detela je s tem dejanjem udeležil metaforo avantgarde, ki jo je zapisal Kazimir Malevič leta 1915: »Jaz sem izpustil vse ptice iz večne kletke, odprl sem vrata zverem zoološkega vrta.« (Malevič 2001: 56, prevod citata Miklavž Komelj; gl. tudi Komelj 2018b: II/1684)

IV

Detela je v slovenski prostor vpeljal kritiko obstoja zaporskega sistema kot prevladujočega načina kaznovanja in jo povezal s cilji za odpravo smrtne kazni.¹² Zapor je pojmoval kot ukrep, ki s perpetuiranjem ideje kaznovanja zgolj ohranja cikel nasilja. Tako je denimo javno nastopil proti zapiranjju jugoslovanskih pisateljev zaradi nacionalizma; zavrnil je predpostavko, da bi zapor mogel reševati družbene probleme, kot je problem nacionalizma, in zapor pojmoval kot obliko kaznovanja, ki krši temeljna načela človekovih pravic. Jeseni 1983 je celo izstopil iz Društva slovenskih pisateljev, ker je to odreklo solidarnost z zaprtimi pisatelji. V pismu, ki ga je poslal upravnemu odboru Društva slovenskih pisateljev in ga objavil tudi v *Novi reviji*, je zapisal, da je »anahronistično, če pisatelj odreka solidarnost s komerkoli, ki je zaprt; zapore bi bilo treba ukiniti, enako kot smrtno kazen. Kdor pa tistim, ki so zaprti zaradi nacionalizma, odreka solidarnost zato, ker se boji, da bi njega samega imeli za nacionalista, je strahopetec.« (Detela 1983: 2204) Istega leta je bil tudi prvi podpisnik pobude delegatom Skupščine SFRJ za odpravo smrtne kazni (med prvimi podpisnicami in podpisniki so bili še Alenka Puhar, Božidar Slapšak, Marko Uršič in Jaša Zlobec)¹³ in to je pomenilo začetek vsejugoslovanskega gibanja proti smrtni kazni, v katerem je bil Detela v naslednjih letih zelo aktiven. Prvi tekst proti smrtni kazni je objavil že leta 1975 v *Tribuni*, in sicer *Teze o temeljnih preventivne učinkovitosti smrtne kazni*, kjer je kritično reflektiral dve družbeni vlogi smrtne kazni: zastraševalno in povračilno. V tekstu je artikuliral sedem tez, med katerimi velja izpostaviti tezo, da je »[t]rditev o potrebnosti smrtne kazni [...] trditev o potrebnosti strahu pred smrtjo« (Detela 1975b: 2). Gibanje za odpravo smrtne kazni je pojmoval kot »neizogiben prispevek k odgovornejši logiki, ki mora razveljaviti logiko strahu« (Detela 1984a: 61). Več esejev o smrtni kazni je objavil med letoma 1984 in 1985 v *Problemih* (Detela 1984a, 1984b, 1984c, 1985) in *Novi reviji* (Detela 1984d). Prav v tekstih o smrtni

¹² Povezava se v zadnjem času kaže aktualna zlasti v ameriškem abolicionističnem gibanju; diskurz o smrtni kazni se v ameriškem kontekstu nujno povezuje s soočanjem z realnostmi zaporskega sistema in (rasnega) zatiranja. V zadnjem času tudi vse več raziskovalk in raziskovalcev različnih znanstvenih disciplin svoje delo usmerja na preučevanje razmerja med zaporskim industrijskim kompleksom in smrtno kaznijo (prim. npr. Adelsberg, Guenther, Zeman, ur. 2015; Davis 2003).

¹³ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov. Zapuščina Jureta Detele 14/2009. Mapa 11.

kazni je morda najjasneje artikuliran Detelov koncept nasilja.¹⁴ Argumente proti smrtni kazni¹⁵ razvija na podlagi razumevanja medsebojne povezanosti med osebnim in strukturnim nasiljem in njunega součinkovanja. Nasilnega dejanja posameznika, posameznice ne povezuje zgolj z njegovo, njeno namero, ampak odgovornost za nasilje razume porazdeljeno. »[C]e kdo koga zaštiha z nožem,« zapiše v eseju z naslovom *O smrtni kazni*, »smo nagnjeni k zmotni misli, da je edini vzrok za ta dogodek skoncentriran samo v ubijalcu, ki ga zagovorniki smrtne kazni seveda pojmujejo kot bitje, ki je popolnoma ločeno od sveta.« (Detela 1984a: 60) Detela je prepričan, da usmerjanje pozornosti na posameznega izvajalca, izvajalko nasilja, kar pojmuje kot eno od družbenih funkcij smrtne kazni, dopušča, da strukturno nasilje ostaja neopaženo ali komaj zaznavno; neprepoznano kot nasilje in posledično brez obsodbe. Prepoznavanje dveh nivojev nasilja pri Deteli sicer ni izraženo terminološko, ampak na konceptualni ravni, v smislu razumevanja kontinuitete med njima. Strukturno nasilje jasno opredeli, ko zapiše, da je »vtkano v številne socialne in proizvodne strukture« (Detela 2005a: 19). Mehanizme strukturnega nasilja prepoznava prav v smrtni kazni. Obsojenec, kot razmišlja Detela, ni škodoval nobenemu od ljudi, vključenih v njegovo usmrtitev, od tožilca do eksekutorja – osnova njihovega delovanja so strukturna pričakovanja, ki jih uresničujejo v skladu s

¹⁴ Poudariti velja, da v prispevku ne obravnavam Detelove refleksije simbolnega nasilja, ki se na ravni pesniških postopkov kaže v njegovi kritiki metafore in je bila že obravnavana na več mestih (npr. Jovanovski 2020; Komelj 2005, 2011, 2018b, 2020; Vičar 2013).

¹⁵ Petnajst let po tem, ko je Detela v tedaj jugoslovanskem prostoru predstavil svoje argumente proti smrtni kazni, je pričel Jacques Derrida na École des hautes études et sciences sociales v Parizu izvajati dvoletni seminar o smrtni kazni (1999–2001), ki je bil del obsežnega raziskovalnega programa Vprašanja odgovornosti (Questions de responsabilité) – v okviru tega programa je v zadnjih dvanajstih letih poučevanja obravnaval niz eksplicitno političnih vprašanj. Tudi Derridajev diskurz o smrtni kazni je abolicionističen, vendar pa Derrida za izhodišče svoje argumentacije postavi kritiko suverene oblasti države. Z dekonstrukcijo teološko-politične logike suverenosti preizprašuje moč, ki jo ima država nad življenjem in smrtjo (Derrida 2014). V pogovoru z Elisabeth Roudinesco kritično reflektira filozofski diskurz o smrtni kazni in trdi, da v zahodni filozofski tradiciji dotlej še nihče ni razvil konsistentnega diskurza proti smrtni kazni: »Kolikor mi je znano, noben filozof oz. filozofinja kot filozof oz. filozofinja v svojem strogo in sistematično filozofskem diskurzu ni nikoli oporekala legitimnosti smrtne kazni, kakor tudi ne nobena filozofija kot taka« (Derrida in Roudinesco 2004: 146).

svojimi družbenimi vlogami (Detela 1984a: 60). V aktivističnih prizadevanjih za odpravo smrtnih kazni v Jugoslaviji se je Detela pridruževal prepričanju, da »je smrtna kazen v popolnem nasprotju s humanistično vizijo socialistične družbe«, kot je zapisano v peticiji, poslani delegatom Skupščine SFRJ.¹⁶ A ukinitve smrtnih kazni v Jugoslaviji je bila zanj šele vstopna točka za razumevanje, da globalne odprave smrtnih kazni ni mogoče misliti, ne da bi upoštevali dinamiko »kapitalistične svetovne ekonomije« (Wallerstein 2006). Globalno odpravo smrtnih kazni je pojmoval kot integralni del odprave »medsebojnega usmrčevanja in zatiranja v svetovnem merilu« (Detela 1984a: 62); v okvir tega je štel tudi posledice kapitalistične eksploatacije v državah, ki jih Zahod spreminja v »tretji svet«. V smislu razumevanja »strukturnega nasilja kot družbene nepravilnosti« (Galtung 1969: 171) Detela trdi, da »je praktično vsak Evropejec [...] zapleten v najrazličnejše zatiralske mehanizme« (Detela 1984a: 61). Detelovo razumevanje povezave med osebnim in strukturnim nasiljem je utemeljeno na prepoznavanju strukturnih elementov v osebnem nasilju in osebnih elementov v strukturnem nasilju in iz tega razumevanja izhaja tudi njegovo prepričanje, da »nam smrtna kazen preprečuje, da bi v sebi našli svoj delež vzrokov za svetovno nasilje« (Detela 1984a: 61). Detela se radikalno sooči z nasiljem v samem sebi, ko se v *Pesmi za Jureta Detelo* pokliče: »Morilec!« (Detela 2018: I/176). Ločnica med »zavestjo o svetosti življenja in med morilskostjo« po Deteli ne poteka med ljudmi, ki zagrešijo zločin, in nedolžnimi, temveč poteka v vsakem posamezniku oziroma posameznici (Detela 1984a: 61). Za Detelo torej ne obstaja apriorna nenasilna pozicija; omogoča jo šele to, da vzdržiš zavest o nasilju v samem sebi. Zato je Detela možnost za obravnavo nivojev nasilja v družbi videl v »totalni konfrontaciji« (Detela 2005b: 10). Ko je oznanil, da bo rodil »novo, strašno lepoto«, ta lepota ni samo »[b]rez agresije« in »[b]rez umorov«, ampak tudi »[b]rez iluzij o nedolžnosti« (Detela 2018: I/749).

V

V kompleksnem kontekstu razgradnje jugoslovanskega socialističnega sistema in spremljajočih družbeno-političnih sprememb je Detela pričel snovati družbeno gibanje Pacifistična zaveza. To je bilo, kot pojasnjujeta Michel Chossudovsky in David N. Gibbs, obdobje, ko je program gospodarskega zloma, ki se

¹⁶ *Peticija proti smrtni kazni*. Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov. Zapuščina Jureta Detele 14/2009. Mapa 11.

je pričel izvajati leta 1989, zadal končni udarec federalnemu finančnemu sistemu in federalnim političnim institucijam; politika Mednarodnega denarnega sklada je ohromila sposobnosti državnega financiranja lastnih ekonomskih in socialnih programov. T. i. programi strukturne »prilagoditve«, ki so bili del politike zahodne finančne skupnosti, so imeli pomembno politično motivacijo: namen »prilagoditvenih« reform je bila razgradnja socialističnega sistema in usmeritev državnega ekonomskega sistema v neoliberalno smer (prim. Chossudovsky 2003: 259–261; Gibbs 2009: 16–60). Vendar pa vzpostavitev Pacifistične zaveze ni bila neposreden odziv na nastavke neoliberalnega reda; prav tako ne razpolagamo s podatki, ki bi kazali, da je Detela poznal širši internacionalni kontekst ekonomske politike ter kolektivne strateške interese ZDA in drugih zahodnih velesil na Balkanu. V programskih smernicah Pacifistične zaveze, ki jih je objavil v *Novi reviji* leta 1990 pod naslovom *Predlog za delovno usmeritev pacifističnih zaveznikov* (Detela 1990a),¹⁷ Detela zvečine ni zapisal novih političnih smernic, temveč je povezal politična izhodišča, ki jih je že predhodno artikuliral na več mestih. Program sestoji iz 34 točk, in če točke vsebinsko povzamemo, je bila Pacifistična zaveza zasnovana kot protiiperialistično, protirasistično, protinacionalistično, protispiciesistično, protimilitaristično in pacifistično gibanje. Pri tem velja poudariti, da Detelov koncept pacifizma ni apolitičen, tj. ne odvraca od mišljenja družbe, države oziroma »moderne svetovnega sistema« (Wallerstein 2006), ampak je zelo blizu temu, kar pacifistični mislec in družbeni aktivist A. J. Muste imenuje »revolucionarni pacifizem« (Muste 1967). Tudi pri Deteli je pacifizem povezan in prepleten s pravičnostjo; prizadevanje za nenasilje brez ultimativne pravičnostne zahteve zanj ni bilo sprejemljivo. »[P]olje za mojo [Detelovo] revolucijo« (Detela 2011: I/113) je bilo polje, iz katerega je izraščal njegov pacifizem. Detela se je zavedal, da smernice Pacifistične zaveze zaradi svoje radikalnosti za večinski del slovenskega prebivalstva niso mogle postati etično ali politično zavezujoče, zato je najprej predvidel povezovanje na mednarodni ravni, in sicer z »drugimi političnimi in ekološkimi skupinami« (Detela 1990b: 1371), ki so organizirane okrog egalitarnih principov.¹⁸ Ob programskih smernicah je Detela objavil tekst *Nekaj misli ob predlogu za delovno usmeritev pacifističnih*

¹⁷ Predlog so poleg Detele podpisali še Franjo Frančič, Ignac Kalin, Jani Osojnik in Janez Tomaž Marolt.

¹⁸ Konkretno je omenjal gibanja za osvoboditev živali, kot sta Lega per i diritti degli animali in anarhistično gibanje Animal Liberation Front (Detela 1990a: 1367), ki je znano predvsem po metodah direktne akcije.

zaveznikov, kjer je utemeljil nujnost obstoja »radikalne manjšine« za strukturiranje politične in ekološke zavesti večine (Detela 1990b). Če zajamemo obe besedili in skušamo izpostaviti izhodišča, ki odražajo neko novo emancipatorno usmeritev, ki se kaže aktualna tudi za današnji čas, velja izpostaviti troje:

1. Vzpostavitev nove ekološke zavesti, ki pomeni premik od pojmovanja t. i. ravnovesja narave k pravicam vsakega živega bitja do življenja in svobode gibanja ter je utemeljena na povezavi kritike kolonializma, imperalizma in antropocentrizma. Kot navaja Komelj (2011: II/465), je Detela v beležnici iz leta 1981 zastavil ločnico med levico in desnico v ekologiji: »[D]esnica predpostavlja apriorno harmoničnost narave. Levica postavlja harmonijo med živimi bitji kot cilj, ki k njemu težijo vsa bitja, a še nikoli ni bil realiziran.« Detela je za izhodišče harmoničnega razmerja med bitji postavil prav kritiko apriornega »naravnega ravnovesja«, saj je bil prepričan, da to pojmovanje »ne omogoča tistega obrata v kulturnih in proizvodnih razmerjih, ki bi zmoželi rešiti to, kar ekologi imenujejo s problematično besedo 'narava'«. ¹⁹ Zavzemanje za vrednote, ki jih razglašajo prevladujoča ekološka gibanja, tj. skrb za kvaliteto človeškega življenja in zdravja, zmanjšanje onesnaženosti zraka, zaščita naravnih virov ipd., je za Detelo nezadostno, saj so to vrednote, ki jih vsaj na videz priznava tudi vladajoči establišment. ²⁰ Detela je ekologe in ekologinje pozival k vzpostavitvi novega sistema vrednot, v katerem bi našle svoje mesto pravice posameznih bitij, ki sestavljajo naravo (Detela 1990b: 1369–1370).
2. Razširitev koncepta nenasilja na vsa zavedajoča se bitja, kar pomeni, da se upor proti nasilju nad ljudmi in nasilju nad živalmi manifestirata kot širitev istega prizadevanja. Že preden je zapisal programske smernice Pacifistične zaveze, je Detela na več mestih poskušal destabilizirati speciesistično osnovo moralnega razlikovanja med nasiljem nad ljudmi in nasiljem nad živalmi, denimo v izjavi: »Ne razumem, zakaj ne bi mogli gledati na nasilje nad ljudmi ter na nasilje nad živalmi z istega zornega kota« (Detela 2011: I/203). Detela se je zavzemal za radikalno transformacijo človekovega odnosa do živali in je bil prvi v slovenskem in širšem jugoslovanskem prostoru, ki je vpeljal zavest o nasilju nad živalmi kot političnem problemu. V enem od esejev o poeziji je zapisal: »[K]dor ne

¹⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov. Zapuščina Jureta Detele 14/2009. Mapa 11.

²⁰ Nav. m.

vidi problema jelenov kot političnega problema, nima pojma o tem, za kaj bi moralo iti pri ekoloških gibanjih – ali naj gre za okolje, pojmovano kot posestvo, ali naj gre za blagor vsake živali?« (Detela 2005a: 19–20) V *Predlogu za delovno usmeritev pacifističnih zaveznikov* se več točk nanaša na primere strukturnega nasilja nad živalmi (prehranjevanje z mesom, nošenje krzna, lov, živalski vrtovi, cirkusi, poskusi na živalih),²¹ 18. točka pa podaja eksplicitno zahtevo po zakonsko določeni pravici živali do življenja, svobode gibanja in neokrnjenega habitata (Detela 1990a: 1366–1367).

3. Vzpostavitev zavesti o nujnosti obstoja »radikalne manjšine«, ki je zavezana etiki nenasilja. Detela je prepričan, da se »[b]rez radikalne manjšine, ki se angažira na pozicijah nenasilja, [...] v širši javnosti težko formira zavest o vrednotah, ki omogočajo nastanek pacifističnih in ekoloških programov, po svoji etični odgovornosti doslednejših od današnjih«. Radikalna manjšina po Deteli tudi omogoča izostritev etične in ekološke zavesti posameznic in posameznikov ter jih spodbuja k izzivanju obstojnejših družbenih in ekoloških politik, prav tako pa omogoča strukturiranje »obsežn[e] in kompleksn[e] zavest[i]« o načinih obravnavanja strukturnega nasilja. Obstoj radikalne manjšine je nujen tudi za razlikovanje med političnimi in apolitičnimi ekološkimi gibanji, tj. gibanji, ki po svojih zahtevah ne presegajo obstoječega okvira ekoloških vrednot, prav tako pa omogoča kritiko programov biodiverzitete, ki dajejo »genetskemu kapitalu« prednost pred zaščito posameznih bitij (Detela 1990b: 1369–1371). Detela je tudi ostro odklanjal kompromise; prepričan je bil, da radikalna manjšina mora ostati manjšina prav zato, da ne kompromitira lastnega dela in vrednot. Brezkompromisnost svoje (protispeciesistične) pozicije je Detela izrazil denimo v pesmi *Nekemu hermetistu, za eksperiment z zajci*: »Nobenhilnih pogodb za zajce.« (Detela 2018: I/146)

²¹ Leta 1989 je Detela poslal pismo Zeleni ligi Italije, v katerem je izrazil solidarnost z njenimi zahtevami za prepoved lova, ukinitve živalskih vrtov in prepoved poskusov na živalih ter jo pozval h kompleksnejšemu zavzemanju za odpravo zatiranja živali, zlasti h kritiki živalskega industrijskega kompleksa. V istem pismu je jugoslovanske farme z živalmi in transporte živali imenoval »kozmična sramota«. (Pismo Zeleni ligi Italije. Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov. Zapuščina Jureta Detele 14/2009. Mapa 11.)

VI

Če želimo na koncu prispevka Detelo politično umestiti, ugotovimo, da to ni lahka naloga. Detela se je že na začetku svojega družbenega delovanja profiliral na politični levisi; njegovo začetno obdobje označuje socialistična politična perspektiva, kasneje pa je postal dovzeten za politične ideje anarhizma. A čeprav je leta 1990 v beležnici zapisal: »Mislim, da je čut za univerzalnost pravic v svoji osnovi globoko anarhističen« (Komelj 2011: II/487), se anarhizem za Detelo po eni strani izkaže za preozek okvir, v katerega enostavno ni mogoče umestiti njegove celotne misli, na drugi strani pa kot preohlapna oznaka. Sicer pa se je tudi sam Detela tovrstnim oznakam vztrajno izmikal. Nepristajanje na označevalce je izrazil na nekoliko humoren način, ko je leta 1982 v beležnici zapisal sintagmo, s katero je meril nase: »psiholamarkistično-orfični internacionalistično-anarhokomunistični nirvanist« (Detela 2018: I/948). Verjetno je oznaka, ki njegovo pozicijo označuje najbolje – singularna.

Arhivski viri literatura

Arhivski viri

Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov. Zapuščina Jureta Detele. 14/2009. 22 map.

Literatura

- ADELSBERG, GEOFFREY, LISA GUENTHER in SCOTT ZEMAN (ur.), 2015: *Death and Other Penalties: Philosophy in a Time of Mass Incarceration*. New York: Fordham University Press.
- CHOSSUDOVSKY, MICHEL, 2003: *The Globalization of Poverty and the New World Order*. Quebec: Global Research Publishers.
- DAVIS, ANGELA Y., 2003: *Are Prisons Obsolete?* New York: Seven Stories Press.
- DERRIDA, JACQUES, 2014: *The Death Penalty*. I. Prev. Peggy Kamuf. Chicago: University of Chicago Press.
- DERRIDA, JACQUES in ELISABETH ROUDINESCO, 2004: *Death Penalties*. Prev. Jeff Fort. V: Jacques Derrida in Elisabeth Roudinesco: *For What Tomorrow ... A Dialogue*. Stanford: Stanford University Press. Str. 139–165.

- DETELA, JURE, 1975a: Sporočilo. *Tribuna* 25, št. 2, str. 8.
- DETELA, JURE, 1975b: Teze o temeljih preventivne učinkovitosti smrtne kazni. *Tribuna* 25, št. 5–6, str. 2.
- DETELA, JURE, 1982: Odprto pismo uredništvu Nove revije. *Nova revija*, št. 3–4, str. 467.
- DETELA, JURE, 1983: Obrazložitev izstopa Jurija Detele iz Društva slovenskih pisateljev. *Nova revija*, št. 19–20, str. 2203–2205.
- DETELA, JURE, 1984a: O smrtni kazni. *Problemi – Literatura* 22, št. 5, str. 60–63.
- DETELA, JURE, 1984b: Odgovor Branku Gradišniku. *Problemi – Literatura* 22, št. 8, str. 104–106.
- DETELA, JURE, 1984c: Kako zakopati sekiro? *Problemi – Literatura* 22, št. 9–11, str. 70–76.
- DETELA, JURE, 1984d: O pedagoški funkciji smrtne kazni. *Nova revija*, št. 46–47, str. 3512–3515.
- DETELA, JURE, 1985: Pismo o ritualnih umorih. *Problemi – Literatura* 23, št. 6, str. 67–72.
- DETELA, JURE, 1988: *Pod strašnimi očmi pontonskih mostov*. Koper: Založba Lipa.
- DETELA, JURE, 1990a: Predlog za delovno usmeritev pacifističnih zaveznikov. *Nova revija*, št. 101–102, str. 1366–1368.
- DETELA, JURE, 1990b: Nekaj misli ob predlogu za delovno usmeritev pacifističnih zaveznikov. *Nova revija*, št. 101–102, str. 1369–1371.
- DETELA, JURE, 2005a: V svojih pesmih. V: Detela: 2005c, str. 17–24.
- DETELA, JURE, 2005b: Kulturniški fevdalizem. V: Detela 2005c, str. 5–13.
- DETELA, JURE, 2005c: *Zapisi o umetnosti: Eseji*. Ur. Miklavž Komelj. Koper: Hyperion.
- DETELA, JURE, 2011: *Orfični dokumenti: Teksti in fragmenti iz zapuščine*. I in II. Izbral in uredil Miklavž Komelj. Koper: Hyperion.
- DETELA, JURE, 2018: *Zbrane pesmi*. I in II. Ur. Miklavž Komelj. Ljubljana: Beletrina.
- GALTUNG, JOHAN, 1969: Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research* 6, št. 3, str. 167–191.
- GIBBS, DAVID N., 2009: *First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- JOVANOVSKI, ALENKA, 2020: *Zoé bios in forma-di-vita* pri Agambenu. V: Vičar (ur.) 2020, str. 35–54.
- MALEVIČ, KAZIMIR, 2001: *Чернуи ксадпам*. Sankt Peterburg: Izdatelstvo Azbuka.
- KOMELJ, MIKLAVŽ, 2005: »Sublimna ksenofilija« Jureta Detele. V: Detela 2005c, str. 115–167.
- KOMELJ, MIKLAVŽ, 2010: Predgovor. V: Miklavž Komelj: *Nujnost poezije: Eseji*. Koper: Hyperion. Str. 5–11.

- KOMELJ, MIKLAVŽ, 2011: Post scriptum. V: Detela 2011, str. 451–496.
- KOMELJ, MIKLAVŽ, 2018a: O knjigi. V: Detela 2018, str. 6–26.
- KOMELJ, MIKLAVŽ, 2018b: Pesmi za bitja iz tujih svetov. V: Detela 2018, str. 1675–1713.
- KOMELJ, MIKLAVŽ, 2020: Smrt živali in metafora. V: Vičar (ur.) 2020, str. 73–87
- MUSTE, A. J., 1967: Pacifism and Class War. V: Nat Hentoff (ur.): *The Essays of A. J. Muste*. Indianapolis: Bobbs-Merrill Co. Str. 179–185.
- VIČAR, BRANISLAVA, 2013: »Si kdaj videl svobodnega konja?« Filozofski kontekst animalistične etike v poeziji Jureta Detele in Miklavža Komelja. V: Aleksander Bjelčevič (ur.): *Etika v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: Zbornik 49. SSJLK*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Str. 35–45.
- VIČAR, BRANISLAVA (ur.), 2020: *Pojmovanja živalskih smrti: Antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Annales ZRS.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL, 2006: *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Prev. Tanja Renar. Ljubljana: *cf.

»Dolgi maj '68« v slovenskem pripovedništvu in dramatiki

ALENKA KORON

V PRISPEVKU¹ OBRAVNAVAM SLOVENSKE literarne reprezentacije dogodkov, izkušenj, doživljanj in vzdušja študentskega protestnega gibanja v »dolgem maju '68«, specifični revoluciji v svetovnem sistemu. Pri tem izhajam iz prepričanja, da jih lahko najbolje razumemo na sociokulturnem ozadju nevrščene socialistične Jugoslavije, ki je bila v obdobju hladne vojne in blokvske razdelitve sveta integralni del evropskega segmenta globalnih političnih procesov. V ospredju obravnave bodo literarno-umetniške značilnosti štirih dramskih in šestih pripovednih besedil, njihova tematika in formalne poteze ter literarnozgodovinske umestitve, zanimalo pa me bo tudi, ali so ta besedila ustvarjalno artikulirala študentsko gibanje in ali je morda to gibanje oblikovalo njih. Besedila, napisana med samim gibanjem, kmalu po njem ali celo desetletja po njegovem zatonu, bom skušala z opiranjem na delo Patricka Combesa *Mai 68, les écrivains, la littérature* (2008) uzreti tudi primerjalno, skozi prizmo odnosov med centrom in periferijo (Francijo in Slovenijo). Na koncu se bom vprašala še, ali je izraz »reprezentacije« v primeru dolgega maja '68 sploh primeren.

I

Z upoštevanjem slovenske kulturne in političnozgodovinske situacije je mogoče periodizirati sicer izrazito transnacionalni »dolgi maj '68« nekako od sredine šestdesetih let do približno konca leta 1972. Pri tem je prva zamejitev, torej sredina šestdesetih, določena s specifičnimi slovenskimi kulturnimi

¹ Članek je nastal v okviru projekta Maj 68 v literaturi in teoriji: zadnja sezona modernizma v Franciji, Sloveniji in svetu, J6-9384, ki ga financira ARRS.

okoliščinami, na primer z nastopom avantgardne literarno-likovne skupine OHO, izidi prelomnih pesniških zbirk (Tomaža Šalamuna in Aleša Kermaunerja) in drugimi sočasnimi kulturnimi pojavi (Gabrič 2005), druga pa je poleg kulturnih dogajanj zaznamovana predvsem s političnimi premiki, ki so prinesli konec partijskega liberalizma v Sloveniji in širše v Jugoslaviji (Čepič 2005).²

Jugoslovansko študentsko protestno gibanje v dolgem maju '68 je z gibanji drugod po svetu delilo protiimperialistično in protikapitalistično idejno naravnost ter mednarodno solidarnost (Klimke in Scharloth 2008a: 4), v svojem zavzemanju za svobodo, mir, pravico in samoodločbo pa je imelo, kot poudarja tudi Kanzleiter, dve ključni posebnosti. Prva je bila v tem, da gibanje ni bilo usmerjeno proti temeljnim vrednotam vladajočega političnega sistema, pač pa je v imenu tega sistema protestiralo proti tedanjim družbenim konfliktom v Jugoslaviji, proti vse večji socialni razslojenosti, ki je bila posledica liberalističnih tržnih reform, in proti partijski demagogiji. Druga posebnost pa je bila v tem, da je bilo to gibanje svojevrsten hibrid, saj je integriralo ideje študentskih gibanj Vzhoda in Zahoda, bilo je proti železni zavesi ter proti stalinizmu in kapitalizmu (Kanzleiter 2008: 219); brez zadržkov, značilnih za nekatere komunistične partije na Zahodu, je na primer obsodilo sovjetsko vojaško intervencijo na Češkoslovaškem v avgustu leta 1968. Do idejnih usmeritev in emocionalne naravnosti zahodnih gibanj, kontrakulture in alternativnih življenjskih slogov je bila študentska revolta v Sloveniji in Jugoslaviji verjetno dovezetnejša od ostalih socialističnih dežel, saj so bile meje odprte in študentje so lahko prosto potovali v tujino, v državo pa so prihajali tuji intelektualci in spodbujali obtok idej.

Za kulturne in literarne procese v slovenskem dolgem maju '68 je pomembna svojska intelektualna usmeritev, ki je imela teoretične podlage v nedogmatskih interpretacijah marksizma, diseminiranih prek mednarodno priznane korčulske poletne šole in kroga sodelavcev revije *Praxis*. Toda odlo-

² Kanzleiter (2008: 223–224) periodizira študentske proteste v Jugoslaviji nekoliko drugače. Razločuje tri faze gibanja, prva z začetkom 1966 je bila v znamenju demonstracij proti vietnamski vojni, druga faza traja od zasedbe beograjske univerze junija 1968 do jeseni 1971, zadnja pa od 1972 oziroma 1973, ko sledijo odstopi liberalnih partijskih voditeljev in sodni pregoni vrste protagonistov študentskega gibanja, do leta 1975, ko je bilo osem profesorjev in akademikov, sodelavcev revije *Praxis*, izključenih z beograjske univerze.

čilni so bili tudi globalna popularna kultura in kontrakultura ter njun emocionalni naboj, ki v literarni retrospekciji večkrat podleže nostalgiji in mitologizaciji. S stapljanjem elementov različnega izvora, od mirovništva prek avantgardnih gibanj do popkulture in rock glasbe, je kontrakultura – po Tannerju (2008: 76) se je močno infiltrirala tudi v Vzhodno Evropo – s podporo množičnih medijev ustvarila novo emocionalnost in življenjski slog. Ta se je v spremenjeni in nadvse sproščeni atmosferi šestdesetih let kazal v opuščanju ustaljenih meščanskih vzorcev v vseh sferah kulturnega življenja, v protikapitalistični in protiiimperalistični naravnosti, zavračanju establišmenta; cilj pa je bil težnja k individualni samouresničitvi in zasledovanje sreče ter avtentičnosti, ki jo omogočajo čuti in telo, tudi v duhu slogana »Sex, Drugs and Rock 'n' Roll« (nav. d.: 72).

II

Slovenska pripovedna in dramska besedila, ki tematizirajo dolgi maj '68, doslej še niso bila raziskana. Čeprav morda v tem prispevku niso evidentirana vsa, pa kaže, da niso prav številna. Mednje je najprej mogoče uvrstiti dve igri Primoža Kozaka (1929–1981), v času študentskega gibanja že uveljavljenega avtorja zrele generacije, za katerega je značilna eksistencialistična filozofska dramatika. Prva je drama *Kongres*, po več letih snovanja napisana 1967, druga pa *Legenda o svetem Cbe*, objavljena 1969. Obe sta po svojih formalnih značilnostih konvencionalni, vendar z »revolucijsko« tematiko. *Kongres* se študentskega upora, ki je sicer na obrobju dogajanja, loteva z vidika predstavnikov zrele generacije. Gre za prikaz političnega boja na univerzi, v katerem se intelektualci, eni bolj liberalni, drugi pa privrženi oblastniški partijski politiki, konfliktno opredeljujejo do avtonomije univerze. Protagonist *Kongresa* je nedogmatični profesor Gabriel, ki s svojo akcijo v spopadu z nasprotniki na koncu propade: za liberalni projekt, upor zoper »avtoritarni birokratizem« (Voglar 2018: 386), mu je uspelo pridobiti podporo študentov, vendar je bil njihov javni protest nasilno zatrt s sabotažo, ki jo je organizirala politično konservativna stran univerzitetnega vodstva. Drama, ki so jo igrali v osrednjem slovenskem gledališču v letu 1968 v Ljubljani in z njo 25. maja istega leta gostovali tudi na gledališkem srečanju Sterijino pozorje v Novem Sadu, se je zanimivo prepletla s tedanjim zgodovinskim dogajanjem in po svoje napovedala študentske proteste v Beogradu junija leta 1968 (prim. nav. d.:

385–386). Študentski list *Tribuna* je že marca leta 1968, torej prav tako pred začetkom protestov, objavil izbor replik iz besedila in zaradi aktualnosti povabil k ogledu uprizoritve.³

Kozakova *Legenda o svetem Che* tematizira usodne trenutke v življenju legendarnega gverilca Ernesta Cheja Guevare, ubitega 1967 v Boliviji;⁴ tudi to delo, ki velja za šibkejše od prejšnjih Kozakovih dram (Poniž 2001: 285), razvija temo intelektualca v revoluciji oziroma revoluciji in oblasti, značilno že za njegove zgodnje tekste. V drami, v kateri avtor uporablja cankarjansko stiliziran jezik (Schmidt 1970), niso študentski protesti niti omenjeni, pač pa le delavski in še to obrobno, v ospredju je konfliktnost partije na oblasti. Zanimivo je, da je bila študentska publika, ki je delo razumela kot primer angažirane literature, v *Tribuni* izredno kritična do uprizoritve. V anketi ob premieri drame⁵ je bilo na primer mnenje Dimitrija Rupla, tedaj enega od udeležencev študentskega gibanja, zelo odklonilno: »Kozak nam uprizarja obred, ki z revolucijo nima nobene zveze. To je pravi martirij, ki pripoveduje o pozabljenju revne sedanjosti in še bornejše preteklosti, ki nas dviguje in prisiljuje nad sedanje in pretekle muke. Kozakova drama hoče biti kulturna predstava. Zato je Che teatralen in svetniški, zato je nestvaren in neaktualen [...]«. (Nav. po Rupel 1970: 481)

Izrazit kontrast Kozaku predstavlja Dušan Jovanović (1939–2020), eden najvidnejših slovenskih dramatikov in gledaliških režiserjev v drugi polovici dvajsetega in na začetku enaindvajsetega stoletja. Njegovi tridejanski *Norci* s podnaslovom *Zgodovinska igra 63*, napisana že leta 1963 in knjižno objavljena 1970, uprizorjena pa 1971, ter *Igrajte tumor v glavi in onesnaženje zraka*, objavljena 1972 in uprizorjena 1976, namreč prav tako tematizirata revolucijo, vendar na povsem

³ Replike je uvedel nepodpisani kratki uvod: »Kongres pomeni za prostor, kamor se vključuje, konkretno socialnopolitično besedilo. To se je izpričalo na premieri, ko so gledalci tekst in izvedbo nagrajevali z aplavzi celo med prizori. Ker je vsebina dela polna problemov, ki se dotikajo sodobne univerze in sodobne politike v njenem okviru in zunaj njega, menimo, da bi bilo potrebno razsežnosti širše pogledati. Sprašujemo se torej o stičnih točkah med tekstovnim tkivom in realnimi dimenzijami življenja. K razmišljanju in ogledu predstave vabimo čim širši krog študentov in univerzitetnih predavateljev. Za boljšo orientacijo in poudarek na problemih, ki nas še posebej zanimajo, objavljamo nekaj odlomkov iz besedila.« (Nav. po Voglar 2018: 369)

⁴ Che Guevara je po svoji smrti postal ikona študentskega gibanja po vsem svetu.

⁵ Premiera je bila 11. oktobra 1969 v SNG Maribor.

drugačen, igriv, grotesken, ironičen in satirično-parodičen način, ki je v slovenski literarni zgodovini dobil ime ludizem. Za izvedbo *Norcev* je predviden simultani oder, dinamično odrsko dogajanje usmerjajo obsežne didaskalije (medtem ko jih pri Kozaku skoraj ni), v ospredju pa je skupina študentov, ki jo povezujejo hipijevske vrednote, med njimi geslo »Make love not war!«. Kljub takšni izhodiščni naravnosti se študenti po daljšem prerekanju in oklevanju, med katerim pride do izraza protislovnost njihovih stališč, pridružijo skupini norcev, pobeglih iz norišnice, ki z veliko hrupa in streljanja ter ob podpori aktivistov vodijo revolucijo proti establišmentu. Tega v igri predstavljajo vojaki in bivši revolucionarji na oblasti, le da se ti, spet drugače kot pri Kozaku (npr. v drami *Kongres*), pojavljajo samo v ozadju igre, njihovi govori pa so groteskna travestija tedanjih družbenih diskurzov. Državni udar, pripisan skupini norcev, je na koncu igre zadušen, njegovi žrtvi sta tudi študenta Mirko in Tine, ubita »v imenu zgodovine« (Jovanović 1970: 51), čeprav za njima nihče pretirano ne žaluje.

Tudi Jovanovičeva igra v treh dejanjih, *Igrajte tumor v glavi in onesnaženje zraka* s podnaslovom *In memoriam pobijavca ščurkov*, radikalno prelamlja s tradicionalnimi dramskimi poetikami, ki jim je bil zvest Kozak. Revolucija, za katero v tekstu gre, je gledališkoestetške vrste in izrazito parodično intonirana, dramski jezik pa sodoben in močno pogovorno obarvan. Revolucija se odvije v osrednjem gledališču Slavija, kjer so oblast prevzeli gledališki avantgardisti in vrgli na cesto meščanske konservativce, ti pa se krvavo maščujejo. Ena od dramskih oseb, novinar Križnik, v časopisni redakciji takole popisuje začetek spopada med obema stranema:

To bi morali videti! Nepopisno. Ob pol desetih so upokojenci skušali na silo vdreti v gledališko poslopje. Od nekod so privlekli železne drogove. Vsi poznamo tiste srednjeveške fazono. Horuk, horuk, pa z drogovi v vrata. Nenadoma se pojavijo na balkonu in strehi obrambne sile izolacionistov v čudno pisanih cunjah, močno popudrani in našminkani in začnejo folk obmetavati z dimnimi petardami in solzilnim plinom. Upokojenci popizdijo! V dimu in megli nastane strahotna zmešnjava. Ljudje, ki so bili do tega trenutka zgolj radovedna množica zabavljavev in brezposelnih gledalcev, dobesedno ponorijo, pobesnijo do skrajnosti, ter se v hipu postavijo na stran upokojencev. Razkačenost se sprevrže v napadalnost in v trenutku je ves pločnik na drugi strani ceste razrit, množica pa juriša na teater z granitnimi kockami. Nekdo vrže parolo »zažgimo podgane« in že se prižgejo bakle. Posamezniki tečejo v dim z namenom zažgati gledališče, tedajci pa vse pokvari policija, ki nastopi s pendreki in vse skupaj razžene. Ko so z vsem pompom pridrveli gasilci in začeli špricat vsevprek, so začeli tisti v gledališču po zvočnikih neznansko zmerjati ljudstvo in vrteti beat muziko. Nazadnje je prišla tudi prva pomoč, naložila ranjence, med drugim tudi Kneza, in jih odpeljala v bolnico. (Jovanović 1972: 21)

Igra torej ne zadeva študentskih protestov, vendar se ni mogoče znebiti vtisa, da jo je navdihnila značilna protestniška emocionalnost njenega časa. Nastala je kot reakcija na resnične dogodke, upor konservativcev v osrednjem slovenskem gledališču Drama v letu 1969 in ta upor nadvse drzno parodira, hkrati pa je burleskno parodična do Jovanovičevih lastnih gledaliških in režijskih eksperimentiranj in prav v tem delu najbližja igrivi anarhičnosti.

Šund roman Marka Švabića (1949–1993) je pripovedni tekst najizvirnejšega prozaista⁶ dolgega maja '68. Gre za modernističen, diskontinuiran niz heterogenih krajših besedil in fragmentov, ki so pod skupno žanrsko oznako »šund roman« izhajala v nadaljevanjih od 1971 do 1972 v reviji *Problemi*; kot celota je bil »roman« ponatisnjen postumno šele 2006. Delo učinkuje eksperimentalno. Prva tri besedila so jezikovno in fabulativno raznolika, a le prvi dve se neposredno navezujeta na študentske proteste, ostala so bolj intimna. Skoraj vsa so igriva in izrazito parodična, tudi ko govorijo o realno obstoječih ljudeh, še zlasti o politikih ali drugih »sijajnih znanstvih« (57), in prepoznavni stvarnosti. Prvo ima naslov *Vprašanje o suverenosti neke balkanske države* in je podnaslovljeno *Anatomija nekib nedavnih dogodkov ter kritični prerez istih*, združuje pa tri bizarne, z naključji spete epizode, popestrene z različnimi, ne pretirano verjetnimi peripetijami; na robu epizod potekajo študentski protesti, popisani burleskno, karnevaleskno parodično, kot da bi hotel avtor iz različnih perspektiv zajeti raznotere, v tretji epizodi celo povsem brezbrizne poglede na proteste. Za ponazoritev navajam odlomek iz prve epizode, v kateri je uporabniško dogajanje najboljše:

Študentje so se gugali na mavričnih hlapih [hašiša, op. A. K.] in so pogledali dol in rekli: »Mi protestiramo proti ruskim tankom kot takim. Zaradi Češke. Našo Armijo pa ljubimo, ker je ljudska.«

Oficir je bil pesniški človek, v obeh sta se mu zalesketali dve solzi, potrepljal je študentarijo po plečih in ukazal tankistom, naj zlezejo iz tankov in tudi oni protestirajo proti ruskim tankom kot takim. Potem so se dolgo pogovarjali, da nimajo nič proti sovjetskemu ljudstvu, še več, oni da sovjetsko ljudstvo in še posebej sovjetski narod že od nekdaj obožujejo [...] Tankisti so se vneto hudičili z marijanco, višek pa je protestno zborovanje doseglo, ko so enega ruskega tanka obrcali in tolkli po njem z gorjačami, na

⁶ Zadnje od spremnih besedil k prvi Švabićevi knjigi kratke proze *Sonce sonce sonce* (1972) je npr. naslednja, z datacijo (Ljubljana, 15. 9. 1971) opremljena apodiktična trditev Tomaža Šalamuna, ki je hkrati avantgardno predrzna kanonizacijska gesta: »Marko Švabić je največji slovenski pisatelj.« (Švabić 1972: 207)

koncu pa so ga zažgali, tako da je zgorela vsa olivna barva in vse bele oznake in vsi leseni in plastični deli. Med aktom so študentje in Armija kričali, da za Palacha, da so oni Titovi, Tito pa da je naš, in da Tito partija. (Švabić 2006: 15–16)

Švabić v odlomku duhovito in očitno parodično sopostavlja hipijejsko odtrganost od resničnosti in obča mesta, v katerih je mogoče prepoznati klišeizirane politične izjave protestniškega diskurza tistega časa, in tako komično uprizarja zavezništvo »študentarije«, partije, Tita in jugoslovanske ljudske armade.

Čisto drugače intonirano in bolj mimetično je drugo besedilo z naslovom *To je bila resnica*. V njem se piščevo osebni odziv na sovjetsko vojaško intervencijo na Češkoslovaško avgusta 1968, zapisan v obliki dnevniških vpisov, ki pa si ne sledijo kronološko, prepleta z odzivi čeških turistov, predvsem pa z reagiranjem predstavnikov ljubljanske kulturniške in intelektualne avantgarde okrog revije *Katalog*. V besedilu je v celoti ponatisnjeno protestno pismo te skupine, »edino pisanje Kataloga, ki ga je Delo kdaj objavilo« (Švabić 2006: 52), prikazano pa je tudi splošno vzdušje med prebivalstvom v Ljubljani, seveda tudi tokrat jezikovno stilizirano: »A naj je bilo na ulicah ljudi kot na predprazničen večer, bila je v atmosferi resnoba in velika svečanost. Malone se sploh nihče ni nasmehnil. Ljudje so bili vzravnani, togi in plemeniti v tesnobi trpljenja.« (Nav. d.: 54–55)

Peto nadstropje trinadstropne biše soavtorjev Mateta Dolenca (roj. 1945) in Dimitrija Rupla (roj. 1946) je kratek satirično-parodičen roman, objavljen 1972,⁷ v katerem ni nobene neposredne aluzije na študentsko gibanje in revolucijo, če izvzamem nepojasnjeno in v bistvu nerazložljivo topotanje, galop belih konj, ki menda niso lipicanci, in velik konjski potres v mestu, kar ima usodne posledice na življenje mnogih likov, nekateri celo izgubijo življenje. Tudi kakšne napake v samem tekstu je mogoče »pripisati konjskemu potresu« (Dolenc in Rupel 1972: 109). Gre za svojski prikaz študentskega življenja in stila: duhovito besedilo z množico intertekstualnih navezav izžareva igrivo atmosfero slovenske kontrakturne scene, kritične do literarne klasike lokalnega in svetovnega izvora in tudi do tako imenovane »rdeče buržoazije«, ki ji pripadajo starši ene od nastopajočih oseb. Oba avtorja sta v tekstu vpisana tudi kot lika poleg junakov iz del slovenskih pisateljev iz 19. stoletja (Martin Krpan) in likov drugih literatov (Prešeren, Jurčič, Tavčar) ter nekaterih realno

⁷ Roman je že 1968 v nadaljevanjih izhajal v *Tribuni*.

obstojećih oseb iz sodobnega časa, dejavnih v gibanju in na umetniški sceni. Osrednji akter v pripovedi je nekakšen deklasiran študentski intelektualce Miškin (referenca na *Idiota* Dostojevskega); zapleta se v številne peripetije s tremi ženskimi liki v zgodbi, na koncu pa se preseli v šesto nadstropje svoje hiše, »o čemer bo govor v novem romanu, ki ga avtorja zdaj pripravljata skupaj z Aleksandrom Solženicinom« (nav. m.).

Manj zabavno igriv, a še vedno pretežno eksperimentalno naravnani je satirčno-ironični roman Dimitrija Rupla *Čaj in puške ob štirih* (1972). Sestavlja ga devet poglavij z uvodnimi povzetki, s pomočjo katerih naj bi bilo bralkam in bralcem olajšano razpoznavanje močno fragmentiranega dogajalnega kontinuuma. Takšen pisateljev postopek je nameren, razkrije zadnji povzetek pred najkrajšim, desetim poglavjem: uvaja namreč pisanje kot produkcijo, pri kateri naj pisec »ne bil bi smel ničesar popravljati, izboljševati« (Rupel 1972: 145). Roman ima na koncu, torej za desetim poglavjem, še avtomatsko Beležnico za roman, ki priča o Ruplovem uvajanju metafizijskih prvin v literarno ustvarjanje in morda tudi že o njegovem zgodnjem nagibanju v postmodernizem. Beležnica obsega: I. Surovo gradivo z grafično razgibanimi fragmentarnimi zapisi, II. Fabulo v dveh variantah različnega obsega in strukture, III. Obdelavo podatkov in IV. Teoretično podlago. V tej zadnji, ki obsega slabih dvajset strani knjige (167–186) se raznovrstni namigi na študentske proteste, ki so se posamično pojavljali že v vseh delih Beležnice za roman, zgostijo v osebne dnevniške zapiske, vtise, »insajderska« dokumentarna pričevanja, dvome in refleksije avtorja (tj. Rupla) o dogajanjih, povezanih s študentskim gibanjem spomladi in poleti 1971, z zasedbo Aškerčeve ceste in Filozofske fakultete, pisanjem za časopis *Tribuna*, kjer je bil Rupel takrat predsednik izdajateljskega sveta, akcijo petindvajsetih poslancev in drugimi. Zapisi v »teoretični podlagi«, med katerimi je na primer kratek opis dogajanja na Aškerčevi, že pričajo o skepsi oziroma kritični distanci avtorja, fakultetnega asistenta in ne več študenta (nav. d.: 169), tako do realno obstoječih protagonistov gibanja (npr. do Jaša Zlobca, Borisa Vuka) in študentske revolucije kot do njenih partijskih presojevalcev, na primer Vojana Rusa in Božidarja Debenjaka:

Aškerčeva je bila nabita s telesi. Miličniki so bili v ozadju, modro so se držali ves čas, čeprav je bila zapora vsaj triurna. Govorili so Zlobec, Rus, predstavnik občine. Žvižganje in ploskanje. Pahor želi končati zbor, gre mu predvsem za problem ceste, hrupa, urbanizma ... Zlobec prebere svoj članek, manipulira z nekakšno prepovedjo. Tribuna da je bila prepovedana. [...] Zlobec kliče k pohodu na skupščino. Množica se premakne, nihče

je ne ovira. Šele pred Šubičovo veriga miličnikov, jeep, kamioni. Študentje posedejo, nato poslanec zahteva od poveljujočega, naj jih spustijo do Republiške skupščine. Množica pritiska, sam se nenadoma znajdem kakšna dva metra pred uniformami, skoraj v prvi vrsti. Nočem biti upornik, hočem biti opazovalec. (Nav. d.: 172)

Vprašanje revolucije zanima Rupla tudi širše, v razmerju do komunistične revolucije, ki se je že zgodila, in do drugih družbenih razsežnosti, vključno s kulturo in umetnostjo; njegovo stališče je sorodno številnim mlajšim kulturnikom tistega časa, saj zavrne konservativne poglede Josipa Vidmarja (in njegovih podpornikov) do umetnosti in njihovo omalovaževanje množične kulture v prid elitne. Rupel pa ni nenaklonjen individualnim gestam upornikov, ki jih po Matjažu Kocbeku imenuje »intimni manifest« in nemara pričajo o travmi, večkrat izraženi tudi pri drugih predstavnikih študentskega gibanja; gre za travmo komunistične revolucije »očetov« (partizanov), ki so prišli na oblast in izvedli najpomembnejše družbene spremembe, zaradi česar »sinovi« (prevratniški študentje) svojim »očetom« ne morejo parirati:

Ali je mogoče revolucionirati na način revolucij, ki so že bile?

To je pravzaprav naše začetno vprašanje, vperjeno predvsem študentskemu gibanju v Sloveniji. To vprašanje je bilo menda zastavljeno tudi v zasedbi filozofske fakultete. [...] Intimni manifest! Igra, ekshibicija! Ali ga ni zastavil Boris Vuk, študent, ki je še potem, ko je bila revolucija končana, nadaljeval gladovno stavko in izrazil nestrinjanje s celotnim gibanjem? Dragocene in pomembne so razlike. Čim se začne redukcija na znane projekte, na tradicionalni revolucionarni žargon, je revolucija izgubljena. (Nav. d.: 178)

Nekaj let po izidu *Petega nadstropja trinadstropne biše* je Dolenc zavil v drugačno smer pripovednega ustvarjanja. Spretno napisana vampirska zgodba, roman *Vampir z Gorjancev* iz 1979, je namreč transpozicija popularnega žanra množične kulture v dolenjsko okolje. S študentskim gibanjem je roman povezan posredno, prek Dolenčevih reprezentacij študentskega življenja v poznih šestdesetih letih in lika profesorja Hipolita, ki upodablja karizmatičnega profesorja primerjalne književnosti Dušana Pirjevca, ter prek idej in aktivnosti obeh glavnih moških likov v romanu, protagonist Romana, avtorjevega rezonerja, in njegovega prijatelja Rodina.⁸

Študirala sva književnost na univerzi, popivala v študentskih gostilnah, se udeleževala študentskih shodov, pisala satire, pesmi in prozo v študentski časopis, spala s študent-

⁸ Tudi ta ima v realnosti verjetno svojega ustreznika v filmarju Filipu Robarju-Dorinu.

kami, igralkami in hipijevkami, se potepala po deželi in obiskovala kmečke gostilne, samostane, pokopališča, cerkve, vinograde in zidanice, hodila sva jahat konje na grad Mokrice, iskat duhove na slemena Gorjancev in zaklade v modrine Jadrana; s starimi avtomobili sva potovala po Evropi od Grčije do Švedske. [...] To je bilo v časih, ko smo poslušali beat in rock, Beatle in Dylana, Bele vrane in Domiclja, Led Zeppelina in Pink Floyd – kdo bi se spomnil vseh! (Dolenc 1995: 7)

Njune ideje nakazujejo vzdušje deziluzije po študentskih protestih, odklajanje establišmenta in vztrajanje pri vrednotah kontrakulture. Tako si na primer Roman po ljubezenskem razhodu izbere nedejavno, a po svojem razumevanju svobodno življenje:

Življenje brez ljubezni se mi je zdelo nepomembno, zato sem zaživel nepomembno življenje. [...] Nisem več študiral, pozabil sem na profesorja Hipolita; naredil sem samo kratek tečaj za knjižničarja. [...] Vse dneve sem preživel v knjižnici, pozno ponoči pa sem hodil spat v sobo, ki sem jo najel v bližini in katere edino okno je gledalo naravnost v slepi zid sosednje hiše. [...] V resnici pa sem živel v svobodi, ki je ni slutil nihče od tistih, s katerimi sem imel vsak dan opravka. (Dolenc 1995: 128)

Za zadnji dve deli, ki si ju bomo podrobneje ogledali, napisal pa ju je Milan Dekleva (roj. 1946), tudi sam eden od aktivnih udeležencev slovenskega študentskega gibanja, je značilna večja distanca do študentske revolte in svojevrstna liričnost. Žanrsko bi ju lahko opredelili kot primera modernistične biofikcije, s čimer imam v mislih romane, ki prepletajo biografije realnih zgodovinskih osebnosti s fikcijskimi značilnostmi. Prvi roman, *Oko v zraku*, je iz 1997 in, podobno kot *Vampir z Gorjancev*, govori o Pirjevcu ter ga prikazuje v njegovem zasebnem in javnem življenju. Dekleva ga poimenuje Vladimir, v pripovedi pa nastopa kot fokalizator študentskega gibanja na začetku sedemdesetih, s katerim po eni strani simpatizira, po drugi pa intimno ne verjame vanj. V osemnajstem poglavju romana se nahaja tudi fikcijski literarni opis same študentske demonstracije, edini med doslej obravnavanimi besedili, vsebuje pa tudi motiv, ki ga je pisatelj izbral za naslov romana.⁹ Profesor opazuje protest iz neposredne bližine, nemočen in obupan, ker se konča z nasiljem:

Množica protestnikov se je preoblikovala v meseno gmoto, v trzajočo hobotnico, ki jo je val vrgel na plitvino in se je branila pred piki pobesnelih sršenov, nenadoma je sredi

⁹ Trditev velja, če izvzamem odlomke iz Ruplove Beležnice za roman, v katerih gre za avtobiografske pričevanjske zapise o protestih.

ceste nastal prazen prostor, na njegovih robovih so policaji divje brcali in mlatili uporne študente, jim trgali srajce in jih brezobzirno pehali po tleh, mladi ljudje so si z rokami pokrivali glave in sklonjeni, kot grbavi zvonarji skušali pobegniti pred udarci. [...] Vladimir je videl, zelo natančno videl, tako kot bi mu nekdo predvajal natančno izostren prizor v močno upočasnjem tempu, kako je koža pod udarcem gumijevke počila od čeljusti do nosnega korena, videl je kri, ki je brizgnila v zrak kakor voda iz preluknjane cevi, videl je študentovo oko, ki je v loku odletelo iz votline pod zmečkano obrvjo, videl je, kako oko, ko je že letelo po zraku, z začudenjem zre v daljavo [...]. (Dekleva 1997: 72–73)

V *Pimlicu*, naslednjem Deklevovem romanu iz leta 1998, ni več nobenega neposrednega prikaza študentskega protesta, pač pa je vzdušje v njem predvsem nostalgično. Glavna lika – ženska in moški, delno posnet po znanem kantavtorju in pesniku Tomažu Pengovu – sta sprva par, oba sta umetnika in predstavnika iste izgubljene generacije, vendar se razideta zaradi naraščajočih nesoglasij in neprestanega pijančevanja moškega lika. Bralec dobi občutek, da sta na svoji koži izkusila deziluzijo dolgega maja '68, čeprav ta ni eksplicitno omenjen. Po desetletjih se spet srečata na londonski postaji podzemne železnice, imenovani Pimlico. Dotlej je glasbenik čisto propadel, ona pa je v spremstvu privlačnega, precej mlajšega moškega, svojega bivšega študenta.

III

Literarno dogajanje na Slovenskem se je že v petdesetih in še na začetku šestdesetih let močno navezovalo na procese v francoski kulturi in literaturi, se pri oddaljevanju od socialnega in socialističnega realizma zgledovalo pri francoskem eksistencializmu in personalizmu in kazalo živo zanimanje za novi in novi novi roman. Transfer francoskih idej in literarnih vzorcev se je med mlado generacijo intenziviral prav v obdobju, ko je pariški maj '68 postal globalni emblem svetovnega študentskega gibanja; v Franciji sta obseg in silovitost študentske revolte presenetila številne analitike. Patrick Combes, dober poznavalec francoske literature dolgega maja '68, v knjigi *Mai 68, les écrivains, la littérature* dokumentira družbene angažmaje francoskih pisateljev, njihove esejiistične in druge neliterarne reakcije na študentsko gibanje (2008: 15–157), a pri tem nameni pozornost le romanom oziroma fikcijskemu pripovedništvu (nav. d.: 159–279), češ da je bolj kot ostali žanri povezano z družbenim diskurzom (160). Temu stališču je mogoče oporekati, saj je dramski diskurz

prav tako tesno povezan z družbenim; zato sem v svojem prispevku upoštevala tudi slovenska dramska dela. Prve literarne upodobitve dolgega maja '68 so se v Franciji, piše Combes (nav. d.: 160–161), pojavile prav kmalu po dogodkih in bile literarno-umetniško zelo raznolike. Podobno velja za slovensko pripovedništvo, ki se je odzvalo dokaj hitro in mu raznolikosti prav tako ne gre odrekati; kljub temu je francoska produkcija mnogo obsežnejša, slovenska pa po obsegu presenetljivo skromna. Maj je v Franciji predmet realistične ali domišljijško preoblikovane in politično-fikcijske reprezentacije, podobno kot v slovenski produkciji pri Švabiču in Ruplu. V obdobju po majskih dogodkih se že pojavi distanca do gibanja (nav. d.: 163); pomembna tema postane generacijski konflikt (162).

V Franciji se je o dolgem maju 1968 veliko pisalo prvih nekaj let po dogajanju, potem je viden zastoj; podobno situacijo opažamo tudi v slovenskem gradivu. Kljub v osemdesetih in devetdesetih letih izdanim spominskim zbornikom, ki so objavljali in komentirali dokumentarno, slikovno in pričevanjsko gradivo o študentskih protestih in bili včasih tudi nostalgično obarvani, po romanu *Vampir z Gorjancev* (1979) ni nastalo nobeno delo, ki bi literarno oblikovalo podobo študentskega gibanja. Gibanje je postalo spet literarno zanimivo šele konec devetdesetih let, kot priča izid romanov Milana Dekleve *Oko v zraku* in *Pimlico*. Za to obstajajo seveda tudi razlogi v nacionalnem političnem življenju; podobno kot v Franciji, kjer se je sredi sedemdesetih let politično ozračje zasukalo na desno, kar je trajalo do Mitterandovega prihoda na oblast v začetku osemdesetih (Combes 2008:164), je razmah slovenskega nacionalizma v obdobju osamosvajanja Slovenije v osemdesetih in tako imenovane tranzicije v devetdesetih letih vsaj v kulturi v ospredje postavil povsem drugačno politično naravnost od revolucijsko usmerjenih študentskih gibanj. Z bližino novega tisočletja se je nato očitno pojavila potreba po bilanci, pripovedni diskurz pa se je ne le v Franciji, kjer se je to zgodilo že v osemdesetih letih, temveč tudi v Sloveniji liriziral in obarval s fikcijo.

Katere so torej vidnejše umetniške poteze literarne produkcije o dolgem maju 1968? V zvezi s tem vprašanjem Combes za francosko romanopisje zapiše trditev, ki jo lahko razširimo tudi na slovensko pripovedništvo in dramatiko, in sicer da izčrpana mimetična upodobitev dolgega maja '68 ni bila končni projekt ustvarjalcev (prim. nav. d.: 165, 190, 213). Poleg že omenjene teme generacijskega konflikta, ki jo najdemo tako v francoski kot slovenski

produkciji, teksti včasih integrirajo v svoj diskurz različne izrezke iz tiska, politične parole, zidne napise itd. (nav. d.: 165–166), kar je opaziti na primer v Jovanovičevih *Norcib*, Švabičevem *Šund romanu* in v romanu *Oko v zraku*, da bi svoj diskurz tako avtentificirali. Prav tako realne osebe vstopajo v fikcijo in se mešajo med fiktivne like, kar lahko ustvari komične učinke, na primer v kratkem romanu *Peto nadstropje trinadstropne hiše*. Ena od priljubljenih tem – na Slovenskem je specifična, saj se je družba predstavljala kot brezrazredna – je po Combesu revolta mladega intelektualca proti lastnemu razredu (nav. d.: 172), predvsem proti buržoaziji in intelektualcem. Slovenski teksti se omejujejo na kritiko rdeče buržoazije, njihova posebnost pa je umeščanje mlajše generacije ob bok »očetom« partizanom, ki so svojo revolucijo že izvedli. Rupel v svoji Beležnici omenja, da so ga napadali romantični študentski revolucionarji, saj je kot zaposleni asistent že postal del intelektualnega establišmenta. Bolj desničarski francoski teksti včasih tendenciozno opisujejo demonstrirajoče kot parvenije, celo lumpenproletarce, nasploh pa je veliko tudi opisov vsakovrstnega nasilja (nav. d.: 175). Pogosta je še tema intelektualca, spremenjenega zaradi maja '68. Pri tej temi je maj sinonim za svobodo, pomajsko obdobje pa spremlja doživetje šoka in razočaranja (pri nas jo najdemo npr. pri Švabiću ali Ruplu, tudi pri Deklevu).

Pomembna vzporednica med francosko in slovensko pripovedno produkcijo je torej v tem, da izčrpna mimetična upodobitev dolgega maja '68 v smislu ustvarjanja kompleksne realnosti in denotativnega označevanja ni končni cilj literarnih ustvarjalcev, saj časi tedaj pač niso bili naklonjeni klasičnemu realističnemu reprezentiranju. V Franciji so bili namreč še vedno v razcvetu deskriptivizem in jezikovne inovacije novega novega romana, Alain Robbe-Grillet je tako ali tako pozival proti arhaični meščanski umetnosti ter proti angažirani literaturi, angažirano literaturo pa so kritizirali tudi Philippe Sollers in drugi sodelavci vplivne revije *Tel Quel* in namesto nje uveljavljali tekstualno pisanje kot revolucionarno dejavnost. Tudi v Sloveniji so vidni mlajši prozaisti, sodobniki študentskega gibanja, sledili Robbe-Grilletu ter eksperimentirali s pripovedno formo in z deskriptivizmom.¹⁰ Poleg tega se tako za francosko kot

¹⁰ Ti prozaisti so bili poleg Šeliga, Švabića, Rupla in Dolenca še Jovanović z romanom *Don Juan na psu* (1969) in Drago Rotar s kratko prozo *Molob* (1968). Po mnenju Aleksandra Zorna, še enega od akterjev na področju kulture v slovenskem dolgem maju '68, so ti prozaisti dobili pomembne nadaljevalce nekoliko pozneje od pesnikov slovenskega dolgega maja '68, in sicer v naslednjih petnajstih letih po prelomni prozi iz

slovensko romanopisje zdi, da je v ospredju pozornosti ustvarjalcev prej individualna eksistencialna izkušnja kot zgodovina maja. Kot piše Combes, je sled dolgega maja '68 v romanu pravzaprav skromna in maj '68 nima svojega Prousta (nav. d.: 219) oziroma svojega velikega »revolucijskega« teksta, kakršen je bil na primer v devetnajstem stoletju Flaubertov roman *Vzgoja srca* (216). Z vso previdnostjo in upoštevanjem slovenskih posebnosti verjetno podobno lahko trdimo tudi za naše pripovedništvo in dramatiko. Utopična ideja o ustvarjalnem pohodu, ki bi ga spodbudilo gibanje, se pač ni uresničila na ta način.

Literatura

- COMBES, PATRICK, 2008: *Mai 68, les écrivains, la littérature*. Paris: L'Harmattan.
- ČEPIČ, ZDENKO, 2005: Zaton partijskega liberalizma. V: Fišer idr. (ur.) 2005, str. 1069–1073.
- DOLENC, MATE, 1995: *Vampir z Gorjancev*. Ljubljana: Založba Mladika.
- DOLENC, MATE in DIMITRIJ RUPEL, 1972: *Peto nadstropje trinadstropne biše*. Maribor: Založba Obzorja.
- FIŠER, JASNA idr. (ur.), 2005: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. 2. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- GABRIČ, ALEŠ, 2005: Sproščena šestdeseta leta v kulturi. V: Fišer idr. (ur.) 2005, str. 1066–1069.
- JOVANOVIĆ, DUŠAN, 1970: *Norci: Zgodovinska igra 63*. Maribor: Založba Obzorja.
- JOVANOVIĆ, DUŠAN, 1972: *Igrajte tumor v glavi in onesnaženje zraka: In memoriam pobijavca ščurkov*. Maribor: Založba Obzorja.
- KANZLEITER, BORIS, 2008: Jugoslavija. V: Klimke in Scharloth (ur.) 2008b, str. 219–228.
- KLIMKE, MARTIN in JOACHIM SCHARLOTH, 2008a: 1968 in Europe: An Introduction. V: Klimke in Scharloth (ur.) 2008b, str. 1–9.

Tribune in Problemov, ki jo je pisal predvsem Švabić (prim. (Zorn 1991a: 215–217, 219), torej že v času po koncu študentskega gibanja. Njihova dela so v kritiški obravnavi povezana s sicer nekoliko problematično oznako »nova proza«. Med avtorje slovenske »nove proze«, ki so izostrili našo modernistično prozo in jo pripeljali do postmodernizma (222), je Zorn 1991 v antologijo *Vidčevo sporočilo* uvrstil Švabića kot predhodnika, nato pa Branka Gradišnika, Vladimirja Kovačiča, Uroša Kalčiča, Emila Filipčiča, Borisa Jukića, Toneta Perčiča in Milana Kleča ter jih tako historiziral.

- KLIMKE, MARTIN in JOACHIM SCHARLOTH (ur.), 2008b: *1968 in Europe: A History of Protest and Activism*. New York in Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- KOZAK, PRIMOŽ, 1969: *Legenda o svetem Che*. Maribor: Založba Obzorja.
- KOZAK, PRIMOŽ, 2018: Kongres. V: Primož Kozak: *Zbrano delo 5*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 7–108.
- PONIŽ, DENIS, 2001: Dramatika. V: Jože Pogačnik idr.: *Slovenska književnost III*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 203–349.
- RUPEL, DIMITRIJ, 1970: Literarni pregled: Drama, poezija. *Naši razgledi* 19, št. 16, str. 481.
- RUPEL, DIMITRIJ, 1972: *Čaj in puške ob štirih*. Maribor: Založba Obzorja.
- SCHMIDT, MALINA, 1970: Primož Kozak: Legenda o svetem Che. *Jezik in slovstvo* 16, št. 1–2, str. 39–42.
- ŠVABIĆ, MARKO, 1972: *Sonce sonce sonce*. Maribor: Založba Obzorja.
- ŠVABIĆ, MARKO, 2006: *Šund roman*. Ljubljana: Študentska založba.
- TANNER, JAKOB, 2008: Motions and Emotions. V: Klimke in Scharloth (ur.) 2008b, str. 71–80.
- VOGLAR, DUŠAN, 2018: Komentar. V: Primož Kozak: *Zbrano delo 5*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 111–477.
- ZORN, ALEKSANDER, 1991a: Opojni časi brezmejne literature. V: Zorn (ur.) 1991b, str. 215–232.
- ZORN, ALEKSANDER (ur.), 1991b: *Vidčevo sporočilo: Slovenska nova proza*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

V

Literatura, dialektika in transformacije pri Francu Fortiniju

EMILIANO ALESSANDRONI

Fortini in leto 1968

FRANCO FORTINI, PESNIK, literarni kritik, esejist, intelektualec širokega dometa, sodi med najpronicljivejše in najizvirnejše osebnosti druge polovice 20. stoletja v Italiji, saj je bil ena izmed središčnih figur kulturnega dogajanja vse od povojnega časa do svoje smrti leta 1994. Znan je po svoji teoretski trdnosti, nanj je močno vplivala misel Györgyja Lukácsa, misel, ki se ji ni odrekel do konca.

Na leto 1968, obdobje študentskih kritik univerzitetnih ustanov, širjenja delavskih protestov ter odpiranja ali zaostrovanja različnih front mednarodnega boja (od boja Afroameričanov do protestov proti vojni v Vietnamu), je Fortini gledal kot na vsaj delno uresničitev vrste znamenj, teženj in napetosti, ki jih je sam leta prej opisal v delu *Preverjanje oblasti* (*Verifica dei Poteri*, 1965), neke vrste uvodu v politično-kulturno aktivnost socialističnega izvora, ki se je izoblikovala najprej v *Zvezkih iz Piacenze* (*Quaderni Piacentini*) in pozneje razvila v t. i. *Rdečih zvezkih* (*Quaderni Rossi*).

Leto 1968 pomeni tudi točko preloma med Fortinijem in Pier Paolom Pasolinijem. Slednji je namreč po uličnih spopadih v Valle Giuliji napisal pesem z naslovom *KPI mladim* (*Il Pci ai giovani*), v kateri se je postavil jasno v bran policistom. Za Pasolinija so bili policaji »sinovi revežev« (»figli dei poveri«), v nasprotju s študenti, ki so nič več kot razvajeni sinčki buržujске mentalitete (»Avete facce di figli di papà ... Siete pavidì, incerti, disperati / (benissimo!) ma sapete anche come essere / prepotenti, ricattatori, sicuri e sfacciati: / prerogative piccolo-borghesi, cari«).¹ Po pariških spopadih med policisti in študenti

¹ »Imate obraze očetovih sinov ... Ste prestrašeni, negotovi, obupani / (odlično!) veste pa tudi, kako biti / nasilniki, izsiljevalci, samozavestni in drzni: / posebne pravice malomeščanov, dragci.«

in po prvi smrtni žrtvi Fortini pozove Pasolinija, naj ne objavi svoje pesmi v tedniku *L'Espresso*, kot je načrtoval. Pasolini nasvet presliči in Fortini mu bo nekaj dni kasneje v istem tedniku odgovoril s člankom *Je kot mubolovec (È come una carta acciappamosche)*.²

Odnos med Fortinijem in letom 1968 je bil vsekakor vse prej kot enostaven, saj njegova načelna naklonjenost do študentskih gibanj in podpora njihovim najskrajnejšim bojem ni bila nikoli nekritična.

Tema odnosa med Fortinijem in Pasolinijem je bila večkrat obdelana,³ zato se mi zdi primernejše, da ne nadaljujem po tej poti in se raje posvetim načinu, kako si je Fortini v vsem svojem kritičnem in esejističnem opusu predstavljal realnost, procese spreminjanja in odnos, ki so ga procesi vzpostavljali z literaturo, pravim fokusom njegovih zanimanj.

Intelektualizem in abstraktno negativno

V svojih številnih filozofskih in teoretsko-literarnih spopadih je Fortini stalno izpostavljал težnjo k negativnemu, torej h konfliktu, značilnemu za umetniške avantgarde: »V samem izrazu avantgarda,« je zapisal v eseju *Neo-avantgarda dvajset let pozneje (La neoavanguardia vent'anni dopo)*, »najdemo vojaško analogijo.« V njeni igri je prepoznavanje sovražnika, je »določanje dveh front, je porajanje sovražnika, ki ga določimo in s tem blokiramo« (Fortini 2003a: 337).

Tovrstni estetski tokovi naj bi zato težili k vdiranju v javno debato, znotraj katere prevzemajo vlogo skrajne negacije. Toda Fortini v spisu *Avantgarda in mediacija (Avanguardia e mediazione)* dodaja, da gre za »negacijo« izključno duhovne narave, spočeto povsem »v kategorijah volje in prepričevanja« in zato zamejeno v začrtano traso, ki določa dimenzijo subjekta (Fortini 2003b: 337).

² O odnosu med Fortinijem in Pasolinijem ter njuni polemiki o letu 1968 prim. Fortini 1993.

³ O tem glej prispevke v Poggi in Tombola 2019; L. Mozzachiodi, *Fortini e il Sessantotto: Profezie disilluse e promesse compiute*; L. Lenzini, *Fortini e l'allegoria della «coscienza sovversiva»*; S. Bologna, *I poeti e la pubblicità: Note su Fortini copywriter per la Olivetti*.

Zdi se, da nas Fortinijeva perspektiva in jezik neposredno vračata k Heglu. Tako v t. i. mali kakor v veliki *Logiki* je nemški filozof poudarjal iluzornost »abstraktnega negativnega (*Abstrakt-Negativ*)« (Hegel 1970: 243), ki kot rezultat posamičnih sodb nima nikakršne relacije ne z objektivnostjo ne z imanentnimi silami dejanskega zgodovinskega procesa:

Zares, če negativno ne izraža nič drugega kot abstrakcijo subjektivne samovolje ali določilo zunanje primerjave, tedaj ga za objektivno pozitivno vsekakor ni, tj. to pozitivno samo na sebi nima nikakršnega odnosa do take abstrakcije; toda tedaj je zanj ravno tako le zunanje tudi to določilo, da je nekaj pozitivnega. (Hegel 1994: 52)

Taka subjektivna negativnost, ki nima nikakršne prave vezi z realnim gibanjem, ki razveljavi stanje reči tu in zdaj, je po Gramscijevih *Zaporniških zvezkih* (*Quaderni del carcere*) oblak prahu, v katerem se je izgubljala filozofska bitka Uga Spirita: »Duh se ne zmore dvigniti nad površino [...]. Pozicija *realne antiteze* je nasilno zatrta, antiteza pa se nam ponuja kot poskus povsem intelektualistične mediacije, ki je prisotna le v glavah redkih, po dometu skromnih intelektualcev.« (Gramsci 2001: 15/§36; poudarek dodan)

Tako kakor Gramsci ocenjuje Spiritov prispevek kot intelektualistični poskus mediacije, tako za Fortinija umetniške avantgarde predstavljajo poskus nasprotja, ki se – analogno – docela iztrošijo v redu idealnega. Antiteze, ki bi jih avantgarde želele utelešati, so po Fortiniju brez transformacijskih sposobnosti in so pravzaprav nagnjene, v nasprotju s svojimi smotri, k promociji konservativnih nagibov. Njegov pogled v *Opus servile* je potemtakem v popolnem nasprotju z Adornovim: »V primerjavi z Adornom smo opazili, da si duh nedavnih avantgard (čeprav to do neke mere velja za celotno stoletje) objektivno deli krivdo z zatiralci, krivdo, ki jo zmorejo udejanjiti le sužnji, ki so vpoklicani zato, da zatrejo upor drugih sužnjev. Za ceneno zanikanje tako ali tako poskrbita kulturna industrija in množični nihilizem.« (Fortini 2003b: 1649–1650)

Znova se vračamo h Gramsciju, k njegovi polemiki z *Izdajstvom klerikov* (*La trahison de clercs*) Julieta Bendaja, v kateri opozarja, da je »intelektualni boj brez realnega boja, ki bi težil k preobratu stanja, sterilen« (Gramsci 2001: 3/§2).

Fortinijeva ocena umetniških avantgard je celo ostrejša od Gramscijeve ocene francoskega intelektualca. Bitka, ki jo vodijo avantgarde, po njegovem nima nobene teže; gre pravzaprav za »semiološko gverilo« (Fortini 2003a:

340), ki jo po eni strani zaznamuje nesposobnost vzpostavljanja vezi z realno antitezo oziroma z objektivno negacijo, po drugi pa nesposobnost gibanja v obratno smer, kar naposled privede do tega, da antitezo zakrije in zaduši.

Gledišče totalitete

Po Fortinijevem mnenju avantgarda predstavlja ponesrečen poskus. Za katero umetnost pa se sam zavzema in meni, da jo je vredno spodbujati? Znova v nasprotju z Adornom, ki se osredotoča na obrambo določene literarne sfere in »postane suženj tega, proti čemur se bori«, literarni kritik v *Preverjanju oblasti* brani in podpira »literaturo, ki po dimenziji, kompleksnosti in radikalnosti vsebuje *na sebi* [različne] napetosti in [...] protislovja« (Fortini 2003b: 38, poudarek dodan).

Splošna perspektiva avantgard razkriva dve izvorni pomanjkljivosti:

1. Ker ostaja znotraj izključno duhovne ravni, se ne zmore izoblikovati kot konkretna zgodovinska sila, tako kot tudi ne more biti izraz obstoječih družbenih negacij; je zgolj intelektualistična;
2. Ker noče biti izraz realnega, torej skupka sil v boju, temveč želi sama biti negativna sila, se izkaže kot enostranska.

Fortini se prvi pomanjkljivosti ne zoperstavlja z odmikanjem, ampak s približevanjem literature zgodovinskim silam (zahteva po intelektualnem oblikovanju zgodovinske sile kaže na odmik od obstoječih zgodovinskih/družbenih sil, kar pomeni, da se vztrajanje pri transformacijski sposobnosti formalnega prenašalca razvija na račun določenega zanemarjenja substancialnih prenašalcev), drugi pa se zoperstavlja tako, da se sklicuje na Lukácevo misel, ki od umetnosti zahteva, da sprejme vase to, kar je madžarski filozof poimenoval kot »gledišče totalitete« (Fortini 2003b: 1459).

Gre za pozicijo, ki jo je Lukács kot teoretik realizma prevzel od Hegla. Po Heglu naj bi obstajal neke vrste neposredni odnos med Lepim, Resnico in Totaliteto, ki so med seboj neodtujljivo povezane. Gre pravzaprav za znano Hölderlinovo pozicijo: »Eno, v sebi ločeno«, pravi Hiperion Bellarminu, »je bistvo lepote, in dokler to ni bilo najdeno, filozofije ni bilo« (Hölderlin 1998: 93).

Večno vračanje, mesijanstvo ali dialektika?

Podoben pogled (z dodatnimi elementi dialektike) prevzema Fortini tudi od Gramscija: kdor zmore izraziti le eno stran protislovja, nima upodablajoče in umetniške sposobnosti, ker »določeni družbeno-zgodovinski trenutek ni nikoli homogen«, temveč je »poln protislovij«. Te sposobnosti bo zato deležen le, kdor »bo izražal vse nasprotno si sile in elemente v boju drug z drugim«, tudi reakcionarne ali anahronistične elemente, »torej kdor bo izražal protislovja družbeno-zgodovinske celote« (Gramsci 2001: 23/§3).

Gramsci iz hegeljanskega nauka prevzema kategorijo protislovja. Ta kategorija se pozneje vrača pri Lukácsu, osrednje mesto pa zaseda tudi v Fortinijevih razmišljanjih. Pesnik Fortini namreč pogosto vztraja, da je za kritika ključna sposobnost oceniti »nivo protislovnosti« literarnega dela, torej stopnjo in specifično konfiguracijo boja (Fortini 2003a: 482).

Realnost za Fortinija ni nek panoptikon, niti ni Reichova hipoteza, kakor jo v predavanju *Družbo je treba braniti (Il faut défendre la société)* imenuje Michel Foucault (2015: 16),⁴ temveč je bližja, spet po Gramsciju, »odnosu sil v nenehnem spreminjanju ravnotežja« (Gramsci 2001: 8/§84). V komentarju poglavja o dialektiki hlapca in gospodarja v Heglovi *Fenomenologiji duha* Fortini pravi: »Hlapčevo delo pri Heglu je resda moment Duha, a je prav tako faza v človeški zgodovini, ki se še ni zaključila.« (Fortini 2003b: 1645) Kot pri Heglu je tudi po Fortiniju realnost sestavljena iz konflikta med gospodarji in hlapci, iz razpletanja in preobrazbe njegovih konfiguracij; gre torej za konflikt, ki pa nima ničelne vsote, kakor sta menila Nietzsche in Foucault (prim. Losurdo 2013; Alessandrini 2016).

Veliko bližja Foucaultovi perspektivi (večna, brez razvoja, pravzaprav metahistorična) kot Gramscijevi je v marsikaterem pogledu podoba realnosti iz Kafkovih del. Svet, ki ga riše praški pisatelj, je poln »lebdječih pomenov, kjer se vse pretvori v vse«, gre za skrajno »enigmatičen« svet, kjer se vsak dogodek in vsaka reč »neizogibno spremenita«, svet, kjer so »odnosi vzroka in učinka pogojeni s strani nadčloveških ali demoničnih sil«. Gre za neulovljivo realnost, do katere se ne moremo prebiti, realnost, osnovano na »simbolnih

⁴ O mejah tovrstne perspektive gl. Alessandrini 2016.

ekvivalencah«, ki nas usmerjajo druga k drugi v neskončnosti in predstavljajo »izhodiščno točko vsake perspektive«. Vse to, zaključí Fortini, resnično pomeni »pisanje v brzico« (Fortini 2003b: 332–334).

Eseji, zbrani v *Preverjanju oblasti*, si zastavljajo nalogo, da preprečijo kafkovskim stranem, da bi lebdele v zraku kot papirnati konfeti v odsotnosti težnosti. Želi jih priversti na zemljo, nazaj v bivališče, od koder prihajajo. Fortini se torej zoperstavlja vsem psihologističnim in heideggerjansko-eksistencialnim branjem, ki v pripovedih praškega pisatelja prepoznajo večno podobo človeškega stanja, medtem pa spregledajo konkretni profil zgodovinsko določenega človeka.

Priča smo dodatni obliki abstraktne negacije, ki jo ustvarja diahronično raztezanje determinirane negacije vse do točke, da z njo prekrije celotno polje Biti in povsem odstrani vrednost *časa* kot takega. Tovrstni težnji abstrahiranja je že leta 1947 nasprotoval tudi Giacomo Debenedetti:

Vsak pravi roman, vsak do konca zaokroženi roman, je imel svojo *Nekijo* [...] Kot kaže, po eni strani sodobniki umeščajo pekel pred samo dogajanje, na mesto, kjer se junaki rodijo, po drugi strani pa se celo hudiči, ki junake pošljejo v svet, v vidnih in navideznih motivacijah svojih stvaritev pogosto stežka pustijo prepoznati. Z anticipiranim peklom, asimiliranim v redčenju nekakšnega kroničnega zla, razvodenelem v tesnobi, ki spremlja junake v poteku zgodbe, si naši avtorji domišljajo, da tako sebe in junake imunizirajo pred vsakršnim povratkom pravega pekla, da se tako izognejo samemu namenu *Nekije*. (Debenedetti 1999: 918)

Abstraktna negacija teži k neselektivnemu raztezanju tega dušenja na samo Bit in k redčenju zgodovinskega v ontološko. Proti temu Fortini poudarja pomen determinirane negacije v dejanskem življenju: če se literatura ali kritika ne želita oddaljiti od realnosti, temveč se ji približati, se morata potruditi najti »smisel in mesto zlu, smrti in negaciji« (Fortini 2003b: 336).

Cenene antizeze se nam kažejo kot osnovna, takojšnja rivalstva, kot usodni izidi »vsakega preneglega soglašanja z negacijo, z razvrednotenjem in s prezirrom sveta-kakršen-je« (nav. d.: 101).

Za spodbudo v smer resničnih antitez »se moramo zavedati enkratnosti življenja, vrednosti sveta in pozitivnega, ki spremlja tudi najhujše dekadence,

zatiranja in zlorabe, če jih želimo resnično avtentično negirati. (Ali še drugače: nikoli ne boš spoznal, kdo so pravi sovražniki, če hkrati ne boš vedel, kdo so tvoji prijatelji.)« (nav. m.).

Fortini poziva k upoštevanju vrednosti sveta, blišča svetlobe in pozitivnih potez eksistence pri preprečevanju neupravičenega raztezanja negativnega, poziva k upoštevanju preneglih soglašanj s prezirom sveta-kakršen-je. Toda ob tem ne smemo pozabiti, da je to hkrati klic k previdnosti pred vračanjem k nasprotnim, čeprav komplementarnim oblikam, torej k neupravičenemu raztezanju pozitivnega. Analitična neprizanesljivost, s katero natančno analiziramo realnost, da bi se čim bolj izognili hipostazam, predstavlja prizadevanje k ubranitvi lastne vizije sveta pred oblikami mesijanstva, ki so bile značilne za dober del t. i. zahodnega marksizma v 20. stoletju (Losurdo 2017). Fortini zavrača stanje ujetosti znotraj ozkih meja binarne logike ali manihejske morale. Razmišljanja, ki vodijo njegovo presojo, se ne umeščajo v izrazno polje »pekla« ali »raja«, ne na lingvističnem ne semantičnem nivoju. Negacije ne pojmuje kot silo, ki napoveduje obljubljeni deželo, neke vrst Elizij, ki se bo dvignil nad pepelom pekla. Protislovje mu predstavlja, tako kot že prej Heglu in Leopardiju, neizpodbitno odsotnost Končnega: »Ne moremo pričakovati, da bi se lahko odkupili«, zapiše avgusta 1982 v časopisu *Corriere della Sera*, »ne da bi s tem potrjevali ali sprejeli take ali drugačne okove« (Fortini 2003b: 1592).

Zgodovinsko-politično

Dialektični pogled kot sistem, v katerem se vsak element prepleta z ostalimi, ne zaznamuje le Fortinijevih filozofskih, teoretskih in kritično-literarnih sodb, temveč tudi njegove sodbe o političnem.

V članku *Levičarski filoameričani (Filoamericani di sinistra)*, objavljenem leta 1991 v *Il Manifesto*, Fortini ostro kritizira nerazčlenjeno vizijo oblasti foucaultovskega tipa, ki se jo pogosto aplicira na vse elemente kapitalizma. Hkrati opozarja, da »izjemna moč negativnega, o katerem govori Hegel«, pri glasnikih foucaultovskega pristopa zlahka pridobi »poteze Meduzi podobnega zaslepljujočega demiurga«. Priča smo novemu somraku dialektike in, marksistično rečeno, povratku mesijanstva. Opazujemo torej, kako si znotraj sfere nesoglasja utira pot prepričanje, da »se Kapital enači z Zlom in je sposoben razbliniti ali

okamniti« vse, česar se dotakne. »Kapital postane sopomenka za totaliteto, ki se ji lahko zoperstavi le neka angelska ali satanska volja po negaciji« (Fortini 1996: 179). Po Fortiniju, nasprotno, teze, ki strejo antiteze, nikakor ne morejo predstavljati neke krute totalitete ali kakšnih Meduzi podobnih zaslepljujočih demiurgov in ostajajo determinirane teze, torej so vse prej kot nadnaravne, umeščene so v določen čas in prostor. V intervjuju za časnik *La Stampa* z dne 13. 9. 1991 Fortini označi ZDA kot tisti realni subjekt, ki se mu ljudstva (to velja tudi za tista že kapitalistično strukturirana) morajo upreti: »Združene države so sovražnik človeške vrste: v sebi imajo vse lastnosti tega, čemur smo se dolžni upreti.« (Fortini 2003a: 623) 14. 3. 1992 Fortini poseže v filozofsko-politično polemiko v časopisu *Liberazione* o prvi zalivski vojni med preučevalcema Heglove misli Norbertom Bobbiom in Domenicom Losurdom. Prvi opravičuje vojaški poseg s še enim raztezanjem zgodovinskega zla v ontološko zlo, Fortini pa mu ne ostane dolžan in ga ošteje, da ni pravilno dojel Heglovega nauka:

V nekem intervjuju je Bobbio rekel, da vojna »pripada človekovi usodi« [...]. Toda beseda »usoda« v tistem kontekstu ni bila umestna. Kako lahko ista beseda označuje spore med neandertalskimi plemeni, bitko pri Montaperti, pokole v Vietnamu, vojaške operacije v Panami ali Iraku? Ideja prehajanja iz kvantitete v kvaliteto Bobbiu gotovo ni blizu, toda ni treba biti hegeljanec, da bi jo upoštevali [...]. Kar pravim, jih je povedalo že tisoče pred menoj ob hipotezah jedrske »vojne«, in menim, da Bobbio tega ne prišteva med Adamovo duhovno dediščino.⁵ (Fortini 1996: 232)

Bobbio nerazčlenjeno razteza pojem vojne, da bi opravičil ameriško vojno agresijo, orodje, ki bo kmalu zatem prevzelo ime *Project for the New American Century*. Zavrača njene značilnosti zgodovinske teze, hkrati pa se v tem toliko ne razlikuje od nerazčlenjenih raztezanj pojmov *Kapitala* ali *Oblasti*, kar je počelo veliko intelektualcev, da bi jim ne bilo treba zgodovinskim antitezam priznati njihove narave antiteze. Nasprotno velja za Fortinija: če zadnje postojanke upora oziroma nasprotniki ekspanzionističnih in univerzalno represivnih teženj ne predstavljajo etično primerne ali nam všečnega reda,

⁵ Tu Fortini oporeka Bobbiu, ker ta v svojih intervjujih pri opravičevanju zalivske vojne s sklicevanjem na Hegla pozablja na »pojem prehajanja iz kvantitete v kvaliteto«. Huda pomanjkljivost za vsakega intelektualca (»ni treba biti hegeljanec, da bi to upoštevali«), toliko bolj za preučevalca Hegla, kakršen je Bobbio, saj je znano, kako ta pojem odigra ključno vlogo tako v *Fenomenologiji duha* kot v *Znanosti logike*.

to v vsakem primeru ne izniči njihove antitetične narave. Ne izniči je, ko se je v Etiopiji neguš spopadel z Mussolinijevimi četami, tako kot je ne izbriše za Sadama Huseina, ko njegova vojska poskuša zaustaviti ameriške vojake in lovska letala, kriva pokolov kot t. i. avtocesta smrti in drugih obstreljevanj, ki so pobila 100.000 Iračanov, če štejemo zgolj civiliste (prim. Fisk 2005: 853).⁶ V taki situaciji je Fortiniju jasno, da družbeni red ali oblastni sistem, ki ga pooseblja Sadam Husein, nima zadostnih elementov, zaradi katerih bi Iraku odvzeli njemu lastne poteze antiteze: »V trenutku, ko to pišem, je trditi, da je Sadam tiran, ki vodi svoje nesrečno ljudstvo v novo vojno, enako, kot imeti svoje sogovornike za idiote in zanemarjati svojo čast.« (Fortini 1996: 234)

Antitetične lastnosti neke sile po Fortiniju ne izvirajo toliko iz družbene konfiguracije določenega reda, niti iz tega, kako blizu so našemu subjektivnemu okusu. Antitetičnost je odvisna od mesta, ki ga sila zaseda znotraj specifičnih konfliktov, ki se razvijajo v zgodovini: »Jeziti se na resničnost,« pravi Fortini v spisu *Dajem ti odvezo, literatura* (*Letteratura ti assolvo*), »ni ravno marksistično in kljub vsemu imam samega sebe še za marksista.« (Fortini 2003a: 483)

Ta nagnjenost k besu na resničnost je vidna v umetniških avantgardah, ki ne prepoznajo resničnih antitez in svet spreminjajo, kakor bi temu rekel Hegel, v *noč, v kateri so vse krave črne*: »Formalna novost,« razloži Fortini v *Preverjanju oblasti*, »se pogosto ujema s potrebo po abstrahiranju, s potrebo po opozarjanju na škandal odsotnosti«. (Fortini 2003b: 260) Ko realnih negacij ne prepoznavamo za to, kar predstavljajo, pride do vdora formalnih negacij (povsem duhovne in intelektualistične narave). V nasprotju s takimi težnjami se Fortini vrača k Lukácsu, ki poziva literaturo, naj upošteva Celoto ter sile in protisile, ki jo sestavljajo (nav. m.). Taka razgrnitev celote je zdravilo proti temu, kar Fortini določa kot »tendenčno enostranskost sodobne literature« (nav. d.: 261).

Če povzamemo: evropski in zahodni pisatelji dojemajo realne antiteze, sile in boju in konkretne negacije kot preveč oddaljene od neomajnih značilnosti, ki jih naš okus uklešča v polje moralnosti (in zato ne prepoznajo njene antitetične narave). Ob oddaljenosti literature od resničnega sveta bi Fortini odvrnil:

⁶ Neposrednim žrtvam je treba prišteti posredne žrtve bolezni ali genskih deformacij, ki sta jih po ameriških bombardiranjih povzročila antraks in uran v usedlinah podzemnih vod.

»Tem slabše za literaturo!« Sprejeti nauk florentinskega kritika pomeni za današnjega intelektualca zavest o svetu, o dialektiki, ki svet giblje, in o njegovih kvalitativnih razlikah. Hkrati pa pomeni prepoznavati in razkriti cenene negacije (naj bodo te v obliki filozofije, politike ali umetnosti), kot tudi, razkriti »apologete banaliziranega negativnega« (nav. d.: 256), čeprav med njimi lahko srečamo zveneča imena kot Adorno; gre za fizične ali duhovne akterje, ki resničnost zameglijo, namesto da bi spodbujali k pravilni uzaveščenosti in manj tesnobnemu dialektičnem razvoju.

Iz italijanshine prevedel Jurij Verč

Literatura

- ALESSANDRONI, EMILIANO, 2016: Crepuscolo della dialettica: Foucault contra Gramsci. *Gramsciana* 2, št. 3, str. 171–184.
- DEBENEDETTI, GIACOMO, 1999: *Saggi*. Milano: Arnoldo Mondadori.
- FISK, ROBERT, 2005: *The Great War for Civilisation: The Conquest of the Middle East*. London: Fourth Estate.
- FORTINI, FRANCO, 1993: *Attraverso Pasolini*. Torino: Einaudi.
- FORTINI, FRANCO, 1996: *Disobbedienze II*. Rim: Manifestolibri.
- FORTINI, FRANCO, 2003a: *Un dialogo ininterrotto*. Torino: Bollati Boringhieri.
- FORTINI, FRANCO, 2003b: *Saggi ed epigrammi*. Milano: Arnoldo Mondadori.
- FOUCAULT, MICHEL, 2015: »Družbo je treba braniti«: *Predavanja na Collège de France (1975–1976)*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- GRAMSCI, ANTONIO, 2001: *Quaderni del carcere*. Torino: Einaudi.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH, 1970: *Werke in zwanzig Bänden. 10: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften III*. Ur. E. Moldenhauer, K. M. Michel. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH, 1994: *Znanost logike II*. Prev. Zdravko Kobe. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH, 2007: *Enciclopedia delle Scienze Filosofiche*. Milano: Bompiani.
- HÖLDERLIN, FRIEDRICH, 1998: *Hiperion ali Puščavnik v Grčiji*. Prev. Matej Šetinc. Ljubljana: Nova revija.
- LOSURDO, DOMENICO, 2013: *La lotta di classe*. Rim, Bari: Laterza.
- LOSURDO, DOMENICO, 2017: *Il marxismo occidentale, come nacque, come morì, come può rinascere*. Rim, Bari: Laterza.

PASOLINI, PIER PAOLO, 1968: Il PCI ai giovani. *L'Espresso* (16. 6. 1968). Splet (dostop 1. 2. 2020).

POGGIO, PIER PAOLO in CARLO TOMBOLA (ur.), 2019: *L'ultima rivoluzione: Figure e interpreti del Sessantotto*. Brescia: Fondazione Luigi Micheletti.

Zahodnonemško gibanje leta 1968 in njegov pomen za nemško poezijo: Rolf Dieter Brinkmann in Thomas Kling

IZABELA RAKAR

Zgodovinsko ozadje

KOT TRDI ZGODOVINAR NORBERT FREI, so na gibanje leta 1968 v Zahodni Nemčiji pomembno vplivale izkušnje druge svetovne vojne, »natančneje rečeno odnos do nacionalsocializma in njegovih zločinov« (Frei 2008: 78). Ta vpliv je bil v Nemčiji močnejši kot v preostali Evropi in v ZDA. Kontinuiteta elit od obdobja Tretjega rajha do Zvezne republike sicer ni bil edini razlog, a bila je glavna izhodiščna točka za medgeneracijski konflikt, ki je že od zgodnjih šestdesetih let prejšnjega stoletja vodil v krizo političnega sistema in njegovih institucij. Tako imenovana generacija '68 je bila rojena v štiridesetih letih prejšnjega stoletja – med vojno oziroma po njenem koncu. Čeprav so se v petdesetih že pojavljale kritične pobude, generacija '68 s svojimi starši še vedno ni mogla odkrito govoriti o njihovi politični preteklosti. Tudi univerze so se v začetku šestdesetih let izogibale temi nacionalsocializma, saj bi to za večino profesorjev na vodilnih položajih izzvalo soočenje z njihovo lastno preteklostjo. Vrsta političnih dogodkov v zgodnjih šestdesetih je sicer pripomogla k javnemu izoblikovanju kritične zavesti o preteklosti: Eichmannov proces leta 1961 ter Frankfurtski proces leta 1963. Šele nekoliko pozneje začnejo tudi univerze kritično ozaveščati in izpostavljati obdobje nacionalsocializma. V javnosti se čedalje bolj razkrivajo škandalozne kontinuitete karier posameznikov, ki še naprej oblikujejo nemško politiko in družbo. Z odraščanjem vojne in povojne generacije se kritično razmerje do preteklosti pomakne »iz intelektualnih obrobij v središče družbe« (Frei 2008: 88).

Zunajparlamentarna opozicija študentov in mladih (APO, Außerparlamentarische Opposition), ki je med letoma 1966 in 1969 igrala pomembno

vlogo v zahodnonemški politiki, izvira v protestni kulturi petdesetih. Ključno vlogo pri njenem izoblikovanju je imel Frankfurt kot sedež levičarske družbene kritike. Najvidnejši obraz študentskega gibanja je postal Rudi Dutschke (1940–1979). Bil je rojen v Vzhodni Nemčiji in je po odklonitvi služenja ljudski armadi ter prepovedi študija pribežal v Zahodni Berlin tik pred izgradnjo Berlinskega zidu. Na Freie Universität Berlin je pričel svoj študij in se pridružil Socialistični nemški zvezi študentov (SDS, Sozialistischer Deutscher Studentenbund). Tam so se leta 1965 po vzoru kalifornijskega Gibanja za svobodo govora (Free Speech Movement) razvili tudi prvi protesti proti preganjanju kritične javne besede. Med študenti in vodstvom univerze je prišlo do hudih nesoglasij, ki so samo še spodbudila politično ozavešanje študentov. Čedalje pomembnejša tema študentske opozicije postane vojna ZDA z Vietnamom. Kot komentira Frei, »si tedanja nemška politika ne upa privoščiti nikakršne kritike ameriške vojne politike in se odloči zavriniti rastočo množico moralno senzibilizirane mlajše generacije, namesto da bi jo ločila od politično radikalnih« (Frei 2008: 108–109).

Z dogodki let 1967 in 1968 nastopi faza neizmerne pospešitve in radikalizacije. 2. junija 1967 v protestih proti režimu iranskega šaha, ki obišče Zahodni Berlin, pod strelji policista umre študent Benno Ohnesorg. Te razmere so v javnosti primerjali z letom 1933, simpatiziranje s študentskim gibanjem pa je bliskovito porastlo. Podpore in zanimanje so izražali tudi mediji in univerze. Te so pokazale, da so pripravljene na soočenje z družbeno realnostjo, kakršnega zahodnonemški akademski milje dotlej ni poznal. Vzporedno z mobilizacijo širših družbenih krogov se pričnejo radikalizirati vodilne sile študentskega gibanja, saj so začele pozivati k družbeni revoluciji. Teden po atentatu na Martina Luthra Kinga, 11. aprila 1968, je na Dutschkeja streljal mladi privrženec Nacionaldemokratske stranke Nemčije (NPD, Nationaldemokratische Partei Deutschlands, ustanovljene l. 1964 in legalne). Dutschke je atentat komaj preživel. Dogodek je izzval burne nemire, toda nadaljnje dogajanje v letih 1968 in 1969 že nakazuje upad gibanja. Znotraj SDS pride zaradi vprašanja, ali je nasilje legitimno sredstvo za doseganje političnih ciljev, do vse večjih razkolov. Izoblikuje se teroristična ilegala, Frakcija rdeče armade (Rote Armee Fraktion), ki organizira nasilne akcije in doživi svoj vrh leta 1977 v tako imenovani nemški jeseni. Navkljub razkroju gibanja se je Zahodna Nemčija znašla v procesu spreminjanja, ki se je dotaknil skoraj vseh vidikov življenja.

Zahodnonemška literatura v letu 1968

S študentskim gibanjem pride do močne potrebe po politizaciji literature. Razvije se tip protestne pesmi, ki kritično osvetljuje družbeno dogajanje, kakor tudi tako imenovana agitprop poezija, katere cilj je agitacija in politična propaganda. Kulturna revija *Kursbuch*, ki sta jo leta 1965 ustanovila pesnik Hans Magnus Enzensberger (*1929) in Karl Markus Michel, je štela med pomembnejše organe zunajparlamentarne opozicije (APO). V reviji so izhajali številni govori in pogovori s političnimi aktivisti, teksti, ki osvetljujejo politično dogajanje drugod po svetu, kakor tudi literatura in poezija.

Pisatelj Peter Weiss objavi na primer osebno razmišljanje ob smrti Che Guevare. Literarni del revije je zelo raznolik in ne sledi nikakršnemu ožjemu ideološkemu programu: predstavlja pesmi Ingeborg Bachmann, Beckettov roman *Watt* (1953), prozna dela v Sovjetski zvezi tedaj še vedno prepovedanega Daniila Harmsa in številne druge avtorje. V najbolj znani, 15. številki revije *Kursbuch*, ki izide novembra 1968, objavi Enzensberger svoj prispevek *Plebkosti v vidikih naj-sodobnejše literature* (*Gemeinplätze, die Neueste Literatur betreffend*), kjer ironično zavrača idejo »smrti literature«, tedaj razširjeno zlasti med študenti. Študentom svetuje, naj se ne borijo proti piscem romanov in pesniških zbirk, temveč proti mogočnim kulturnim aparatom. Enzensberger poskuša dojeti posledice aktualnega političnega dogajanja za literaturo: »Če stavijo najinteligentnejše glave med dvajsetim in tridesetim letom bolj na agitacijski model kot na eksperimentalen tekst; če raje uporabljajo faktografski material kot pikareskne romane; če se požvižgajo na pisanje in kupovanje leposlovja, so to vsekakor dobri časi. Ampak treba jih je razumeti.« (Enzensberger 1968: 189) Enzensberger literarne tendence, povezane s študentskim gibanjem, jasno loči od eksperimentalne ali avantgardistične literature. Kritizira stališča neoavantgard, na primer pariške skupine Tel Quel in brazilskega kroga Noigandres, češ da se ne razlikujejo od del, ki se izogibajo političnemu opredeljevanju ali pa so celo reakcionarna. Nuja po ukvarjanju z materialnostjo jezika naj bi pri njih po Enzensbergerju prevladala nad subjektivnim političnim spoznanjem. Enzensbergerjeva reakcija se s tega vidika ne razlikuje od osrednjih zahodnonemških diskurzov o literaturi, ki razmeroma ostro kritizirajo neoavantgarde (npr. Bürger 1974).

Po drugi strani Enzensberger ugotavlja tudi literarno nepomembnost in politično neučinkovitost t. i. agitpropovske poezije. Revolucionarna litera-

tura kot taka zanj ne obstaja, saj literatura še naprej ostaja domena meščanskega, ne delavskega sloja. Enzensberger izpostavlja politično neškodljivost avtorja, ki je v sodobni družbi neizogibna. Ta uvid pa ga ne vodi v resignacijo, temveč v stvarno oceno avtorjeve družbene vloge in začetne korake na področju »političnega opismenjevanja Nemčije« (Enzensberger 1968: 197). Enzensberger izpostavlja novitete, ki jih ima za koristne: reportaže iz nemških tovarn, kolumne političnih aktivistov in aktualna poročila iz Vietnama. Gre za tendence, ki nakazujejo žanr politično ozaveščene dokumentaristično-žurnalistične literature, a ne povejo ničesar o tem, kaj se v šestdesetih letih dogaja znotraj obstoječih zvrsti, na primer v poeziji. S tem vprašanjem se Enzensberger namenoma ne ukvarja, saj najpomembnejši vidiki tedanjega pesniškega razvoja z dogajanjem leta 1968 nimajo neposredne povezave. Hermann Korte na primer označi šestdeseta kot drugi najpomembnejši prelom v nemški poeziji po letu 1945; tudi on meni, da se premiki začnejo že pred letom 1968 (Korte 2004: 106).

Rolf Dieter Brinkmann

Rolf Dieter Brinkmann (1940–1975) je ključni pesnik tega obdobja, ki je nakazal novo smer prek svoje intenzivne recepcije ameriške poezije. Svojo prvo pesniško zbirko *Vi temu pravite jezik (Ibr nennt es Sprache)* je izdal že leta 1962. Skupaj z Rainerjem Ralfom Rygullo je leta 1969 uredil antologiji ameriške bitniške poezije *ACID* in *Silvercreen*. Zelo pomembna je bila zanj tudi poezija Franka O'Hare, čigar zbirko *Lunch Poems (Pesmi ob kosilu, 1964)* je prevedel istega leta. V uvodu zbirke *Piloti (1968)* oriše Brinkmann svoj program:

Ni drugega materiala kot tega, ki je vsakomur dostopen in s katerim ima vsak dnevno opravka. Kar posnameš, če gledaš skozi okno, stojiš na ulici, greš mimo izložbenega okna, gumbi, gumbi, kar potrebuješ, na kar misliš in se spominjaš, vse povsem običajno. Filmske slike, reklamne slike, stavki iz kakega branja ali iz preteklih pogovorov, mnenja, govoričenje, govoričenje, kečap, melodija popevke [...] Rad priznam, da se od nemške poezije nisem pustil navdihniti. Samo skalila je moj pogled. Namesto tega sem hvaležen pesmim Franka O'Hare, ki so mi pokazale, da lahko postane pesem prav vse, kar vidiš in s čimer se ukvarjaš, če stvar le dovolj dobro pogledaš in dovolj neposredno prikažeš – tudi če gre za kosilo. (Brinkmann 1980: 186–187)

Nemška poezija se prek Brinkmanna in ameriške poezije odpre zaznavi, predvsem vizualni in čutni zaznavi vsakdanjih stvari in posledično tudi popkulturi. Izhodiščna točka te poezije je subjekt in njegova asociativna zavest, ki ni izvirno naravna ali avtentična, temveč jo oblikujejo literatura, pogovorni jezik in intermedialnost popkulture. Brinkmannov program »trivializacije literature« (Brinkmann 1982: 213) poskuša premostiti razkol med visoko in popularno kulturo in gre, kot Brinkmann sam pojmuje, z roko v roki z »razpadom avtoritarnih vzorcev imanentnih umetnosti« (Brinkmann 1982: 214). S poudarjanjem banalne vsakdanjosti pesniške tematike na primer nasprotuje toposu *poeta vates* (pesniku kot božansko navdihnjenemu vidcu), zakoreninjenem v nemški tradiciji; nanj se v približno istem obdobju navezuje Paul Celan. Neposrednost in navidezna preprostost Brinkmannovega jezika sta odziv na simbolizem in metaforičnost poezije petdesetih let.

Brinkmannov program šestdesetih let je predvsem literarni upor proti tradicionalističnim tendencam v literaturi, kakor tudi proti zastarelim družbenim predstavam. Poleg raziskovanja vizualnih medijev (fotografije, filma) in uporabe vizualnih aspektov popkulture (reklame, stripi) postavlja njegova poezija v ospredje telesnost in seksualnost. Čeprav Brinkmann ni bil vpleten v politično dogajanje leta 1968 in ga politična teorija kot taka ni zanimala, njegovi eseji iz šestdesetih let nakazujejo prepričanje o potrebnosti družbeno-političnih sprememb.¹ V letih 1970–1971 je Brinkmann doživel osebno krizo in se umaknil iz javnosti. Zbirka *Proti zabodu 1&2* (*Westwärts*, 1975), ki izide postumno, razkriva Brinkmannovo kritiko Zahodne Nemčije po letu 1968. V telefonskem pogovoru z lektorjem založbe Rowohlt je Brinkmann označil zbirko kot »prvi poskus izražanja čustev in stanja zavesti generacije rojene okoli leta 1940 v Zahodni Nemčiji« (Brinkmann 1990: 15). Njegova *Nekontrolirana spremna beseda* (*Unkontrolliertes Nachwort*, 1974/75) k zbirki na čustveni ravni izraža predvsem bes kot reakcijo na stanje zahodnonemške družbe v obdobju pozne industrializacije, obenem pa se kritično odziva na celoten gospodarski sistem, kulturo, izobraževanje, medije in represivno državno kontrolo. V družbi vidi Brinkmann predvsem izčrpanost in pomanjkanje vitalnosti, Nemčija se spreminja v »ogromno koncentracijsko taborišče dela« (Brinkmann 2005: 259). Urbano okolje mu je toksično, narava uničena.

¹ Kot je razvidno npr. iz eseja *Zapiski 1969 k ameriški poeziji in b antologiji Silverscreen* (*Notizen 1969 zu amerikanischen Gedichten und zu der Anthologie Silverscreen*).

Brinkmannova kritika okolja in družbe je kritika posameznika, ne skupine ali množice. Moti ga celo teoretična usmerjenost študentskega gibanja: konec šestdesetih naj bi okameneli politični pojmi ubili vso slo in veselje, ki ju je bilo moč zaznati sredi šestdesetih let. Posledična politizacija poezije vodi v njen zaton:

Zahodnonemška (& verjetno celotna nemška) poezija je skorajda izumrla, preobremenjena je. Politični pojmi (kaj sploh pojmujejo?) so jo izropali. Usmeritev k politiki je brez dvoma nadomestila nekaj močno vero. Vera v politiko, v državo, državni nadzor, in kaj se kaže v vsakem kotu ulice, v vsaki časopisni vrstici – čustveno izropan, ohromljen jezikovni teritorij šestdesetih milijonov, ograje, zidovi, prepovedi in znaki, razdeljena dežela. (Brinkmann 2005: 279)

Thomas Kling

Po močni politizaciji poezije konec šestdesetih let in njenemu poznejšemu umiku v zasebnost, ki ga nakazuje poezija tako imenovane nove subjektivnosti (»Neue Subjektivität«), se vse do srede osemdesetih let v nemški poeziji ne zgodi veliko. Kritik Jörg Drews dojema brezciljno melanholijo poezije nove subjektivnosti kot izraz politične resignacije po letu 1968, ki pa se ne le izogne analizi politične situacije, temveč ji prav tako spodleti temeljito zaobjeti problematiko subjekta. Njena jezikovna preprostost je izraz pomanjkljive jezikovne in duhovne refleksije (Drews 1977). Thomas Kling (1957–2005) je pesnik veliko mlajše generacije, ki vstopi v zahodnonemški literarni prostor sredi osemdesetih let in z dogodki let 1967–1968 nima tesnejše povezave. Ne preseneča, da tudi Kling polemično napada poezijo sedemdesetih in prve polovice osemdesetih let. Veliko večino poezije sedemdesetih let označi Kling kot »brezizrazno, glede na odnos do jezika pravo nesramnost« (Kling 1997: 9). Za upad kakovosti poezije sedemdesetih let Kling neposredno krivi generacijo '68 in njeno potrebo po politizaciji literature.

Obdobje, ko objavijo svoje prve pesniške zbirke poleg Klinga tudi Bert Papenfuß v vzhodnem Berlinu in Peter Waterhouse na Dunaju, priča o novih tendencah. Impulzi v nemški poeziji osemdesetih let so povezani s ponovnim odkritjem avantgard, zlasti avantgard nemškega govornega področja. Avantgarde se kot odziv na konservativno povojno družbo na literarnem področju

sicer razvijejo v petdesetih letih tako na Dunaju, v tako imenovani Dunajski skupini (Wiener Gruppe), kakor tudi v Zahodni Nemčiji – s predstavniki konkretne poezije. Toda v sedemdesetih letih izginejo iz osrednjih zahodnonemških literarnih diskurzov. Kling konec sedemdesetih odide na Dunaj, kjer se intenzivno ukvarja z dunajsko povojno avantgardo in naveže stike z njenimi ključnimi predstavniki: s Friederike Mayröcker (*1924), Ernstom Jandlom (1925–2000), H.C. Artmannom (1921–2000) in Reinhardom Priessnitzem (1945–1985). V primerjavi z zahodnonemško literaturo je pri dunajski avantgardi očiten drugačen razvoj – njena izhodiščna točka ni subjekt, temveč ukvarjanje z materialnostjo jezika, kar vodi v drugačno smer: »Medtem ko je šla za velik del nemške poezije pot po 1968 samo še v notranjost [nemško »Innerlichkeit«, op. I. R.] (in v kakšno prazno notranjost!), je bil Artmann, kot sicer le redki – Jandl, Friederike Mayröcker, Reinhard Priessnitz – vedno odprt za presenečenja.« (Kling 2001: 75–76) Presenečenja povezuje Kling v tem kontekstu z Artmannovo recepcijo nadrealizma in starejših poetičnih tradicij, zlasti baroka in ljudskega izročila. Tako kot za Dunajsko skupino je Artmann pomemben za Klinga zaradi svojega povezovanja temeljnih značilnosti starejših evropskih literatur z avantgardističnimi tendencami. Kot kažejo njegova esejistična dela *Itinerarij* (*Itinerar*, 1997) in *Prenašalne snovi* (*Botenstoffe*, 2001), si Kling prizadeva s svojim programom za prevrednotenje literarnega kanona in ponovno odkritje ne zgolj avantgard, temveč večjega dela od razsvetljenstva naprej marginaliziranih avtorjev in poetičnih tradicij, s katerimi je zahodnonemška poezija iz političnih razlogov prekinila že po letu 1945. Drugače od tendenc generacije '68, ki vztraja pri prelomu s tradicijo, Kling gradi na kritičnem seznanjanju s tradicijami in njihovem poznavanju. Medtem ko Brinkmann meni, da je »treba pozabiti, da obstaja kaj takega kot umetnost in enostavno začeti« (Brinkmann 1980: 186), Kling na vprašanje, česa je zmožna pesem, odgovori: »Pesem lahko zrcali stanje sedanjosti, tradicije in preteklosti. To morda tudi. Brez tradicije je pesem izgubljena.« (Kling 2002)

Tudi glede na odnos do jezika igra dunajska avantgarda pri Klingu ključno vlogo. Medtem ko ostane konkretna poezija v Zahodni Nemčiji omejena na pisni jezik in stremi k enotnosti ter enostavnosti kot značilnostim modernega jezika, eksperimentira Dunajska skupina s potencialom dialekta, zlasti z njegovo zvočno raznolikostjo ter uporablja pri pisanju svojih montaž tudi zgodovinske slovarje in slovnice. Ta način dela vodi v veliko bolj kompleksen in

vsestranski odnos do jezika. Prva pesniška zbirka Friederike Mayröcker *Smrt zaradi muz (Tod durch Musen, 1966)* postavi temelje za pesnike, kot je Thomas Kling, in s svojo odprtostjo za vsako pisano in govorno besedo ruši vse jezikovne hierarhije. Pesmi združujejo spekter strokovnih jezikov z literarnimi citati ter stavki in frazami, iztrganih iz pogovornih kontekstov. Medtem ko se poezija generacije '68 zavzema za preprostost in neposrednost jezika, ki je dejansko večinoma pogovorni jezik enih in istih »kvazilevičarskih skupin« (Drews 1977: 93), je jezikovni spekter literature, ki nastane v okviru dunajske avantgarde, neomejen. Heterogenost jezika, ki jo Kling razvije prek poznavanja dunajske avantgardne literature, omogoči povezovanje različnih kulturnih, socioloških in zgodovinskih tem prek jezika samega. Ključna tehnika, ki jo pri tem uporablja Kling, je montaža. Tudi montaže Friederike Mayröcker nakazujejo asociativen način povezovanja jezikovnega materiala, ki ne sledi nikakršnemu v naprej določenemu principu ali metodi, temveč je intuitiven in izhaja iz materiala samega.

Čeprav je očitno, da se pesmi Thomasa Klinga jezikovno-stilistično močno razlikujejo od poezije šestdesetih, sedemdesetih in prve polovice osemdesetih let, je treba njegove polemične izjave o generaciji '68 razumeti kot primer kritičnega razločevanja. V poetološkem smislu pride sicer do razkola med tema dvema generacijama, toda to še ne pomeni, da so šestdeseta leta za poznejše pesniške generacije brez pomena. Vloga Brinkmanna kot predhodnika Klingove poezije postane jasna zlasti ob primerjavi te poetike z avstrijskimi postavlgardnimi pesniki, kot sta Franz Josef Czernin (*1952) in Ferdinand Schmatz (*1953), ki se sicer prav tako navezujeta na dunajsko avantgardo, ne pa toliko na ameriško poezijo, tako da je njun pristop precej abstraktnejši. Te poetike – na primer Czerninova zbirka *umetnost soneta (die kunst des sonetts, 1985)* ali *elementi, soneti (elemente, sonette, 2002)* – izhajajo pretežno iz nekega v naprej določenega koncepta ali načrta, ne pa iz tega, »kar posnameš, če gledaš skozi okno, stojiš na ulici, greš mimo izložbenega okna [...]« (Brinkmann 1980: 186). Navkljub nekaterim polemičnim izjavam proti Brinkmannu,² Kling nadaljuje Brinkmannovo empirično poetiko trenutnega vizualnega in akustičnega zaznavanja, obenem pa jo razširi z zgodovinsko komponento in jezikovno refleksijo. Koliko se Klingova poetika razlikuje

² Kling ceni avstrijskega pesnika Reinhardta Priessnitza bolj kot Brinkmanna in komentira, da gre lahko bralcu Brinkmannov »poklicni bes [...] precej na živce« (Kling 1997: 22).

od Brinkmannove in ali je med njima mogoče odkriti povezave, bo prikazala analiza dveh pesmi.

Mešalnik oranžade

se vrtil & Dobro je, da se barman
najprej zazre v golo kožo neke
punce, ki iz kozarca pije

hladen čaj. »Zelo vroče je tukaj,
ane?« reče, vprašanje, ki
prostor malo okraši,

še kaj? Krepko telo
ima in ko iztegne roko,
ko postavi kozarec

nazaj na stekleno ploščo,
ima pod pazduho potno,
dlakavo liso, kar prostor

za hip spremeni, misli
ne. In vsakdo vidi, kako
jo zabava, da se giblje na

tak način, ki barmana
podžge, po dolgem
premoru, ko se je slišal

samo ventilator, kot
vedno, ali pogosto
ob tej uri.

(Brinkmann 2006: 44;
prev. Urška P. Černe)

Die Orangensaftmaschine

dreht sich & Es ist gut, dass der Barmann
zuerst auf die nackten Stellen eines
Mädchens schaut, das ein Glas kalten

Tees trinkt. »Ist hier sehr heiß,
nicht?« sagt er, eine Frage, die
den Raum etwas dekoriert.

was sonst? Sie hat einen kräftigen
Körper, und als sie den Arm
ausstreckt, das Glas auf

die Glasplatte zurückstellt,
einen schwitzenden, haarigen
Fleck unter den Armen, was den Raum

einen Moment lang verändert, die
Gedanken nicht. Und jeder sieht, dass
ihr's Spaß macht, sich zu bewegen

auf diese Art, was den Barmann
auf Trab bringt nach einer langen
Pause, in den nur der Ventilator

zu hören gewesen ist wie
immer, oder meistens, um
diese Tageszeit.

(Brinkmann 2005: 34)

Ratinger Hof, npr. tri

»o noč, vzem sem že
letalsko gorivo...«

nočni performans, poškodbe jeter,
vreščeca klavzura

TUKAJ LAHKO

OBIŠČETE ANITO BERBER/VALESKO
GERT

GOSPODJE...AMPAK LAHKO SE SLABO
KONČA

prava oprava? to je tvoja predstava!
zahodna tribuna v polmraku (»potolki
za odločilne milimetre«)

revskajoči delci

»sladka ušesca«, z metalom zašravfani
mešički

poškodovano usnje, obleke, bliski
okovja, ribje kosti v paralelnem
prerivanju; presegaajoče, -krivajoče se
revskanje (»učer uzel vozniško«);
jezik, ki ga žremo totalen junk food, totalno
pokvarljiva roba, »sladka ušesca«
svoja usta obrnemo odznotraj navzven

ZDAJ Z

nosom (iz hladilnika) kriliti (jahtni instinkt,
»par črt potegnu«), mimogrede oznanjen
blitzkrieg fuk preko pogleda (ZDAJ NASM
EŠEK); ponesrečeni pari oči (težko
ožiljeni); »se vidimo« kamenje v
plazu, ne vidiš ničesar razen: pre
daje, stegovanja telefonskih številk
(ZDAJ LIZAT!)

LASNI REGISTER: V

strmem izobilju, kot bodeče rese
pšeničnega klasa stiliziran
visoko nasprejan eleganten nered, fifti-fifti,
sušenje na kragulja, irokezno zaokroženje,
barbi zabubljenost, medvedkasta togost,
»šampanjasto
svetel njen šop«, vikend podaljšanje, Yves
Klein modra,

Ratinger Hof, Zettbeb (3)

»o nacht! ich nahm schon
flugbenzin ..«

nachtperformance, leberschäden,
schrille klausur

HIER KÖNNEN SIE

ANITA BERBER/VALESKA GERT
BESICHTIGEN

MEINE HERRN .. KANN ABER INS
AUGE GEHN

stimmts outfit? das ist dein auftritt!
schummrige westkurve (»um entscheidende
millimeter geschlagen«)

gekeckerte -fetzen

»süße öhrchen«, ohrläppchen
metallverschraubt

beschädigtes leder, monturen, blitze
beschläge, fischgrät im parallel-
geschiebe; sich überschlagendes, -lapp
endes keckern (»gestern dä lappn wech«);
unser sprachfraß echt junkfood, echt
verderbliche ware, »süße öhrchen«, wir
stülpen unsere mäuler um

JETZT mit der

(kühlschrank)nase flügeln (yachtinstinkt,
»paar lines gezogen«); nebenbei erklärter
maßen blitzkrieg/blickfick (JETZT LÄC
HELN!); havarierte augenpaare (schwer
geädert), »man sieht sich«, kiesel im
geschiebe, man sieht nichts aber: über
gabe/rüberreichen von telefonnummern
(JETZT LECKEN!)

DAS HAARREGISTER: bei

steiler fülle,
grannig gestylt,
hoch gesprühter edelwust, fiftyfifty,
gesperberte fönung, cherokeegerädert,
barbieverpuppung, teddysteiff,
»sektuell
ihr busch«, weekend-allonge, Yves-Klein-
blau,

ogleno črn rep, vzorci na sencih, razkrita lobanja, »za odločilne milimetre potolkli!«

(z verige

spuščeni; hitro pripravljeni na skok; pripravljeni na odskok, fantje: par kanakov zbit na tla, renčeče zenice, stekleno oklepne; nabasane z dobrimi tabletami jih potem nese pod približujoče se tanke, »maš kako marko za taksi«); povoženi pri strmem obilju, operacijska modrina,

ogleno črn rep, vzorci na lobanji, okoli celotnega lasnega registra poškodbe blebetanja;

varnost, ja, na prvem mestu: OB PETIH SE BO TU

PRIŽGALA LUČ .. POPOLNA

SVETLOBA ..

PRIHOD FANTOMSKIH BOLEČIN .. IN

STRAH HLADNA RJUHA

(Prev. Izabela Rakar)

pechschwanz, schläfenraster, freigelegte schädeldecke, »um entscheidende millimeter geschlagen!«

(von der kette

gelassen; bereit, zeitig, zum sprung; zum absprung bereit, die jungens: paar kanaken plattmachten, gefletschte pupillen, panzerglasig; vollgestopft mit guten pillen werden sie dann unter vorrückende tanks gejagt, »haste ma ne mark für taxi«); gerädert, bei steiler fülle, OP-bläue,

pechschwanz, schädelraster, ums ganze haarregister laberschäden; sicherheit ja die einzige ja:

UM FÜNF WIRD HIER

DAS LICHT ANGEHN .. DAS VOLLE

LICHT ..

AUFTRITT VON

PHANTOMSCHMERZEN UND

ANGST DAS KALTE LAKEN

(Kling 2006: 67–68)

Brinkmannova in Klingova pesem imata do neke mere podobno snov, namreč barsko sceno, čeprav je že na tej ravni prepoznavna velika razlika. Medtem ko se Brinkmannova scena dogaja podnevi v manjšem baru, je dogajanje v Klingovi pesmi lokalizirano v düsseldorfskem klubu Ratinger Hof, ki je bil od konca sedemdesetih naprej središče ne samo nemške punk glasbe, temveč tudi kraj, kamor je zahajala tedanja düsseldorfska umetniška akademija – na primer Joseph Beuys ali Jörg Immendorf. Brinkmannova pesem ima drugačen fokus, a nakazuje nekaj temeljnih tendenc poezije šestdesetih in sedemdesetih let. Je tipičen primer tega, kar je Brinkmann označeval kot posnetek trenutka (»Momentaufnahme«) – osredotoča se na dogajanje v baru v nekem specifičnem trenutku. Prizor med barmanom in dekletom je prikazan iz perspektive distanciranega opazovalca, ki fokusira predvsem vizualno zaznavo predmetov in ljudi (mešalnik, kozarec, koža dekleta, telo) in akustično zaznavo (zvok ventilatorja). Lirski subjekt pri tem sicer ni direktno prisoten, čeprav ga je možno zaznati prek komentarjev: v vrednotenju »dobro je« ali v časovni primerjavi

»kot / vedno, ali pogosto / ob tej uri«. Na tematski ravni ima Brinkmannova pesem en sam fokus – dogajanje med barmanom in dekletom, kar zaznamuje njeno neizmerno preprostost. Te preprostosti v Klingovi pesmi ni več, saj osvetljuje Kling več scen oziroma izsekov iz dogajanja v Ratinger Hofu, ki si sledijo v določenem zaporedju. Kling se osredotoča na detajle zunanjega izgleda, ki niso več direktno povezani s subjektom kot posameznikom. Predmet pesmi ni en sam trenutek ob določenem času dneva, temveč širše dogajanje, ki ni nujno vezano na eno samo noč. Kljub temu se tudi Kling osredotoča na vizualne zaznave: na posamezne dele telesa (ušesa, oči), detajle oblek, celoten spekter frizur ter na oblike govora in njihovo akustično zaznavo. V seksualnosti dogajanja se kaže najbolj očitna tematska vzporednica Brinkmannu kot posledica temeljnih družbenih sprememb, ki jih prinesejo šestdeseta leta. Tudi pri Klingu je subjekt pozoren opazovalec in direkten komentator dogajanja, obenem pa je del kolektivnega subjekta.

Če je na ravni empiričnega zaznavanja še možno prepoznati vzporednice med realizmom Klingove in Brinkmannove poetike, se na jezikovni ravni kaže razkol. Preprostost in prozaičnost Brinkmannovega jezika sta v kontrastu s kompleksnostjo Klingove pesmi, ki s pomočjo montaže združuje različne jezikovne registre (športni in drogeraški žargon), fraze iz regionalno zaznamovanega pogovornega jezika in besede, ki s svojim asociativnim potencialom daleč presegajo vsakdanjo rabo jezika. Ton Klingove pesmi se nenadno spreminja (naštevanje, nagovor, vzkliki) in ustvarja heterogenost. Medtem ko Brinkmannova pesem sledi sintaksi proze, Kling razvija svoj prepoznaven pridevniško nominalni stil. Pogosto povezovanje besed preko zvočne strani jezika v tem prevodu sicer ne pride do izraza, a je razvidno iz originala, na primer med »beschädigtes« (poškodovan) in »beschläge« (okovje), med »lappendes« (prekrivajoč se) in »lappn« (regionalno pogovorno za vozniško potrdilo), med »LÄCHELN« (smehljati se) in »LECKEN« (lizati), med »leberschäden« (poškodbe jeter) in »laberschäden« (poškodbe blebetanja). Ne zgolj zvok, tudi ritem igra ključno vlogo – na posameznih delih so prepoznavne metrične strukture, ki pa se hitro tudi zabrišejo. Obenem vsebuje pesem veliko primerov govora iz okolja oziroma to, kar je Kling označeval kot »inszenierter O-Ton« (uprizorjeni akustični citat) – fraze, ki bi jih na tem kraju *labko* slišali, ki pa so kljub vsemu avtorjev konstrukt. Vse to se združuje v jezikovno refleksijo: »jezik, ki ga žremo totalen junk food, totalno / pokvarljiva roba« je hitra, skrajšana oblika jezika, ki zaznamuje mlajšo generacijo osemdesetih let.

Medtem ko Brinkmannova pesem ostaja omejena na sedanjost, Kling odpira širši zgodovinski okvir: z omenjanjem Anite Berber in Valeske Gert se navezuje na berlinsko kabarejsko sceno dvajsetih let. Podobno funkcijo navezovanja na tradicijo ima tudi moto pesmi kot modifikacija Bennovega verza »O, noč! Vzel sem že kokain [...]«. Čeprav se pesem posveča kraju, povezanemu s popularno glasbo in mladinsko kulturo osemdesetih let, ima problematika bistveno starejšo tradicijo. Z besednimi zvezami, kot so »blitzkrieg/blickfick«, in motivom fantov, ki jih nese pod tanke, pesem prav tako vzpostavlja povezavo med seksualnostjo mladinske kulture, uporabo drog in drugo svetovno vojno. Agresivnost te generacije, ki je vseskozi prisotna na besedni ravni, vodi v tretjem delu pesmi v evokacijo desničarskega ekstremističnega nasilja nad priseljenci (»par kanakov zbit na tla« – kanak kot izraz za priseljenca turških, arabskih ali iranskih korenin). Družbena kritika se v pesmi tako razvije postopno iz podrobne analize sedanjosti in izpostavljanja zgodovinskih povezav. Socialna problematika je tu zgolj ena od različnih tematskih niti, drugje pa je lahko tudi izrazitejša. Kot opozarja Norbert Hummelt, so nekatere Klingove najbolj znane pesmi, zlasti iz obdobja poznih osemdesetih, »precej težke izjave o sedanjosti« (Hummelt 2015). Pesmi v zbirki *ojačevalec okusa* (*geschmacksverstärker*, 1988) osvetljujejo različne socialne miljeje: od malomeščanskih vrtičkov (»vrtičkarska idila«) prek podeželja (»pismo. eifelska vaja«) do psihiatrije (»rez. frizura«, »psihotični polaroidi«). Sredi vrtno zabave izbruhne na primer nacističen ponos, ki se meša z malomeščansko mentaliteto. Ideologija je prisotna na ravni citatov, zlasti s področja govora, kakor tudi motivov, na primer vojnega spomenika. Klingove pesmi tako razkrivajo prežetost družbe osemdesetih let z javnimi in privatnimi fašizmi. Tako konec koncev vendarle nadaljujejo kritično tendenco, ki se v zahodnonemški družbi razvije z dogodki let 1967–1968. Klinga kot pesnika ne zanima toliko vprašanje elit kakor kritika svetov srednjega in nižjega sloja, predvsem iz perspektive storilcev nacističnih zločinov.

Sklep

Dogodki let 1967–1968 prinesejo v nemški prostor močno potrebo po politizaciji literature in razmišljanje o njeni socialni funkciji. V sedemdesetih letih se literatura, zlasti poezija, umakne v sfero privatnega in s formalno-poetološkega vidika ne razvija novih pozicij. Obdobje inovacij se tako začne šele v osemdesetih letih s ponovnim odkritjem avantgard, zlasti dunajske povojne

avantgarde. Čeprav pesniki tega obdobja, kot na primer Thomas Kling, kritizirajo generacijo '68 in polemizirajo z njenim vplivom na razvoj nemške poezije, je te izjave treba obravnavati kot poskuse razločevanja od predhodnikov. Navkljub močnim razlikam na jezikovni in stilistično-tehnični ravni, nadaljuje Kling Brinkmannovo poetiko vizualnega in akustičnega zaznavanja okolice, ki se izoblikuje v šestdesetih letih. Prav tako Kling v svojih pesmih razvije družbeno kritično komponento, ki se osredotoča zlasti na kontinuitete med obdobjem nacionalsocializma in zahodnonemške družbe vse do poznih osemdesetih let. Tako tudi pesnik veliko mlajše generacije nadaljuje eno temeljnih tendenc, ki so posebnost študentskega gibanja leta 1968 v zahodnonemškem prostoru.

Literatura

- BRINKMANN, ROLF DIETER, 1980: *Standphotos: Gedichte 1962 – 1970*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- BRINKMANN, ROLF DIETER, 1982: *Der Film in Worten: Prosa, Erzählungen, Essays, Hörspiele, Fotos, Collagen 1965-1974*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- BRINKMANN, ROLF DIETER, 2005: *Westwärts 1&2: Gedichte. Erweiterte Neuauflage*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- BRINKMANN, ROLF DIETER, 2006: *Mrtev skunk: Izbrane pesmi*. Prev. Urška P. Černe in Lučka Jenčič. Ljubljana: LUD Šerpa.
- BÜRGER, PETER, 1974: *Theorie der Avantgarde*. 1. izdaja. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- DREWS, JÖRG, 1977: Selbsterfahrung und Neue Subjektivität in der Lyrik. *Akzente* 24, št. 1, str. 89–95.
- ENZENSBERGER, HANS MAGNUS (ur.), 2008: *Kursbuch 11–15 (1968)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- FREI, NORBERT, 2008: *1968: Jugendrevolte und globaler Protest*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- HUMMELT, NORBERT in IZABELA RAKAR, 2015: Pogovor. 29. 9. 2015 v Berlinu. [neobjavljeno].
- KLING, THOMAS, 1997: *Itinerar*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- KLING, THOMAS, 2001: *Botenstoffe*. Köln: DuMont.
- KLING, THOMAS in FRIDTJOF KÜCHEMANN, 2002: Der Dichter Thomas Kling: Gegen die Lehrer-Lempelhaftigkeit. *FAZ*, 13. 9. 2002.

- KLING, THOMAS, MARCEL BEYER, CHRISTIAN DÖRING, 2006: *Gesammelte Gedichte: 1981 – 2005*. Köln: DuMont.
- KORTE, HERMANN, 2004: *Deutschsprachige Lyrik seit 1945. 2. Auflage*. Stuttgart: J.B. Metzler.
- SEINSOTH, UDO (ur.), 1990: *Rolf Dieter Brinkmann zum 50. Geburtstag. 16. April 1950 – 23. April 1975*. Bremen: Antiquariat Beim Steinernen Kreuz.

Češkoslovaška »normalizacija« v delih nagrajencev Mednarodnega literarnega festivala Vilenica

CHARLES SABATOS

MEDNARODNA LITERARNA NAGRADA vilenica, ki jo v Sloveniji podeljujejo v okviru festivala Vilenica, je najpomembnejša med nagradami, posebej namenjenimi literaturam srednjeevropskega prostora. Med dosedanjimi nagrajenci iz šestnajstih držav je nekaj najvidnejših literarnih osebnosti te regije: nekdanja zmagovalca, Peter Handke in Olga Tokarczuk, sta v letih 2018 and 2019¹ prejela tudi Nobelovo nagrado za literaturo. Nagrada vilenica je bila v obdobju hladne vojne rezultat živahne politične razprave o pojmu Srednje Evrope, ki ga je najbolj živo izrazil češki romanopisec Milan Kundera v eseju *Tragedija Srednje Evrope*, izvorno objavljenem leta 1983 v francoščini z naslovom *Un occident kidnappé*, sicer znanem tudi kot *A Kidnapped West*, ob tem ko je trdil, da so »male narode« pod sovjetsko dominacijo »ugrabili« iz njihovega zgodovinskega prostora v zahodni kulturi (prim. Sabatos 2008: 1835). Na Češkoslovaškem je bilo obdobje represije med invazijo držav Varšavskega pakta leta 1968 in žametno revolucijo leta 1989 evfemistično poimenovano »normalizacija«. Kot navaja Jiří Holý:

Normalizacijo so šaljivo imenovali »stalinizem s človeškim obrazom« [...] Režim, ki ga je zaznamoval previdni konservativizem, si je prizadeval, da bi ohranil status quo. [...] Država je od običajnega državljana zahtevala le pasivno lojalnost [...] kar] je povzročilo, da so ljudje igrali dvojno vlogo, in sicer tako, da so v javnosti izkazovali pokornost [...], zasebno pa so živeli po svojih lastnih moralnih načelih. Seveda je bilo zasebno življenje omadeževano s to perverzijo [...] Zdi se, da zlo, ki grozi človeku, ne prihaja le od zunaj. Prodre tako daleč, kot mu v strahu pred tem, da bi bili žrtve in da ne bi našli svojega mesta v družbi, sami dovolimo. (Holý 2008: 133–135)

¹ Ukrajini je prva nagrada vilenica pripadla leta 2017 (Jurij Andruhovič), Bolgariji (ozioroma Nemčiji) pa leta 2018 (Ilija Trojanow).

Medtem ko so dela Kundere prepovedali tako na Češkoslovaškem kot v večini komunističnega vzhodnega bloka, pa so jih objavljali v razmeroma liberalni nekdanji Jugoslaviji. Posebej so ta dela odmevala v Sloveniji, ki je pozdravila ponovno oživitvev »srednjeevropske« identitete kot protiutež srbski politični dominaciji. V devetdesetih letih 20. stoletja je na novo osamosvojena Slovenija še naprej funkcionirala kot most med Vzhodom in Zahodom, nekdanji vzhodni blok pa se je osvobajal komunizma, medtem ko je Jugoslavija drsela v državljansko vojno.

Prvi dve leti sta bila nagrajenca Vilenice »zahodna« pisatelja s koreninami v državi, ki je bila tedaj še Jugoslavija: Italijan Fulvio Tomizza (1986), rojen v Istri, in Avstrijec Peter Handke (1987), ki je po materi Slovenec. Daleč najslavnejši nagrajenec Vilenice je bil Milan Kundera, dobitnik nagrade leta 1992; ta je ob Janu Skáclu (1989) in napol Čehinji napol Nemki Libuše Moníkové (1993)² sestavljal češko trojico, ki je prejela nagrado v prvih osmih letih njenega obstoja. Potem ko je leta 1997 nagrado prejel Pavel Vilikovský, češki in slovaški pisatelj niso bili med nagrajenci skoraj dvajset let, vse do leta 2015, ko je nagrado prejel Jáchym Topol, leta 2020 pa še slovaška pesnica Mila Hanguová.³ Dva druga vileniška lavreata, Péter Esterházy (1988) in Claudio Magris (2009), sta »normalizacijo« češkoslovaške družbe po letu 1968 videla kot tipičen primer srednjeevropske komunistične izkušnje.

Čeprav je bil Madžar Esterházy prvi nagrajenec izza, kot se je tedaj še reklo, železne zavese, so njegove aristokratske korenine namigovala na habsburško preteklost. V *Hrabalovi knjigi* (*Hrabal könyve*, 1990, slov. prev. Hrabal 1993), avtor/protagonist piše esej v čast češkemu romanopiscu Bohumilu Hrabalu. Pripovedovalka v drugem delu je pisateljeva žena Anna, ki Hrabalu razlaga o drobnih absurdih življenja v poznem komunizmu:

Pot, ki jo obrede *mitteleuropéer*, medtem ko debatira z večšimi mojstri, saj je očitno tako od Prage do Beograda (to znanje je uporabno celo v trgovski hiši Gum), pot je vzporedna, se oproščam, Bohumil, Wittgensteinovi, elegantno in rigorozno geometrično gledišče zamenja nekoliko mehkejše, toplejše, človečnejše, praktično dojetje, prilagajoče

² Edinkrat v zgodovini vileniškega festivala se je zgodilo, da je bila nagrada dvakrat zapored podeljena pisateljema iz iste države, namreč ko je bila nagrajenka Moníková – čeprav se je vmes Češkoslovaška razdelila na Češko in Slovaško republiko (tako Kundera kot Moníková pa nista živela tam že desetletja).

³ Pri tem ne štejeta švicarski nagrajenki, rojeni na Češkoslovaškem, Erica Pedretti (1999) in Ilma Rakusa (2005).

se rabi. Moj gospod je sprva na primer mislil, da je to, če mu rečejo neko ceno, potem toliko, kolikor, ker je toliko, kolikor, tolikšna je njena vrednost, manj je bedaštvo, več bi bilo nečastno, ni vedel, da cena, ki pade kot prva, ne pomeni ničesar, kvečjemu prijateljsko obeleži, da tu nekaj bo, nekaj dela in nekaj plačila, ampak o tem sploh ne govorimo. (Esterházy 1993: 92–93, prev. M. Mihelič)

Anna kasneje pove Hrabalu: »Vam, Bohoušek, je Praga, vidim, pravo mesto. Zame Budimpešta to ni.« (Esterházy: 96) S tem ko vstavlja češke besede v madžarski roman, Esterházy ustvarja foucaultovsko »heterotopijo«, v kateri Donava postane namišljeni ocean in ponovno združi srednjeevropske kulture, ki sta jih razdvojila politika in jezik (Sabatos 2013b: 69).

S promoviranjem »zahodnih« tradicij Srednje Evrope je Kunderova *Tragedija Srednje Evrope* njegov opus osvobodila oznake »komunistično disidentskega« pisanja (Sabatos 2013a: 34). Regije ne opredeli geografsko, temveč vztraja, da so »[njene] meje imaginarne in jih je treba vsakič znova zarisati v skladu z obstoječo zgodovinsko situacijo« (Kundera 1984a: 106). Dve leti pozneje je v zbirki *Umetnost romana* (*L'art du roman*, 1986, slov. prev. Kundera 1988) izpustil svoje politično zastavljene eseje in predstavil bolj intertekstualno perspektivo na Srednjo Evropo. Eseg *Nekje tam zadaj* se začne z epigraфом njegovega someščana iz Brna in vileniškega lavreata Jana Skácla:

Básníci básně neskládají
báseň je bez nás někde za
a je tu dávno je tu od pradávna
a básník básně nalézá
(Skácel 1996: 147).

Pesniki si ne izmislijo pesmi
Pesem je nekje tam zadaj
Že dolgo dolgo čaka tam
Pesnik jo samó odkrije
(prev. J. Skrušny; Kundera 1988: 105).

Jiří Holý opredeljuje Skáclovo pisanje kot »gospodarnost v besedah, a besedah bogatih s pomenom, v namernih premorih in odsotnosti retorike« (Holý 2008: 73). Glede na vztrajanje Kundera pri »vernem« prevajanju (Sabatos 2011: 21), je pomenljivo, da v svoji francoski različici pesmi (na kateri temelji angleška)⁴ izpusti besedno zvezo v drugi vrstici (v češčini: »pesem je brez nas

⁴ Les poètes n'inventent pas les poèmes
Le poème est quelque part là-derrrière
Depuis très très longtemps il est là
Le poète ne fait que le découvrir.
(Kundera 1986: 138)

Poets don't invent poems
The poem is somewhere behind
It's been there for a long long time
The poet merely discovers it.
(Kundera 1988: 99)

nekje v ozadju») in na koncu doda besedico »le« (v češčini: »in pesnik pesem odkrije«). V prvi angleški verziji (prev. David Bellos) se pojavi prevod »The poet discovers it only«; nerodna umestitev besedice »le« daje vtis naknadne misli, pristavka (Kundera 1984b: 78).⁵

Esej *Nekje tam zadaj* (kot tudi *Tragedija Srednje Evrope*) se je prvič pojavil v francoski reviji *Le Débat* (z naslovom *Quelque part là-derrrière*, 1981), nato še v *Granti* (1984) in češki »samizdatski« reviji *Kritický sborník* (kot *Někde za*, 1983), preden je bil ponovno objavljen v revidiranem angleškem prevodu Linde Asher *The Art of the Novel* (1988, prev. *Umetnost romana*). V tem eseju Kundera zavrne poenostavljeno interpretacijo Kafkovih romanov kot kritike bodisi totalitarnih ali kapitalističnih družb:

A s tem še zmeraj nismo odgovorili na vprašanje, kako to, da se Kafkovi romani v Pragi malone prelivajo v življenje [pravilno: v življenje, op. prev.], v Parizu pa jih sprejemajo kot strogo hermetičen izraz avtorjevega subjektivnega sveta. Mar to pomeni, da se tista človekova možnost, ki jo imenujemo *kafkovstvo*, lažje pretaka v konkretne človeške usode v Pragi kot v Parizu? (Kundera 1988: 114)

Če se vrnemo k Skáclu, zaključí Kundera: »Če je 'pesem' že od zmeraj tu, je skregano s pametjo, če pesniku pripisujemo preroške sposobnosti; ne, pesnik 'samo odkrije' določeno človeško možnost ('pesem', ki 'že dolgo dolgo čaka tam'), ki jo bo lepega dne odkrila tudi Zgodovina.« (Kundera 1988: 123) Mnogi pisci, med njimi tudi Zygmunt Bauman (2001: 202), so citirali štirivrstičnico po Kunderi in tako dosegli, da je postala to Skáclova daleč najbolj znana pesem med nečeškim bralstvom.

Čeprav je Kundera v poglavju *Enainšestdeset besed* uporabil »definicijo« t. i. Srednje Evrope, ki pravi, da je regija »svarilno ogledalo, ki kaže možno usodo celotne Evrope«, je večinoma referiral na stvari zunaj političnega konteksta (Kundera 1988: 121–25). Kljub vsemu pa so o konceptu intenzivno razpra-

⁵ Pesem sama je odraz zapletene poti do objave, ki so jo morala prehoditi dela pod češkoslovaško normalizacijo; Skáclova pesem je najprej izšla kot »samizdat« v češčini leta 1976, na tujem jo je natisnila tiskarna izgnanske literature v zbirki *Oříšky pro černého papouška* (1980, v slov. *Oreški za črnega papagaja*), nato je izšla še »uradno« na Češkoslovaškem leta 1983. Le malo Skáclovih del je izšlo v angleščini, članom žirije vileniškega festivala pa je bilo na voljo besedilo v slovenskem prevodu Toneta Pretnarja in Albinca Lipovec.

vljali v bivši Jugoslaviji, kot se čez dve desetletji spominja slovenski pisatelj Drago Jančar: »Kako dolgo je že, odkar smo brali Kunderov spis o tragediji Srednje Evrope ... in imeli občutek, da je bilo izrečeno nekaj, kar smo že dolgo imeli na koncu jezika?« Jančar je skeptičen do idealiziranja evropske integracije, ki je nadomestila prejšnjo socialistično utopijo, toda vztraja, da »ideja o Srednji Evropi ni bila ideologija, zato ne more doživeti zatona ali celo propada, na katerega so obsojene vse ideologije, ki obljublajo najboljšega od svetov« (Jančar 2003: 202–207). Nagrada vilenica je bila del naporov, da bi »na novo zarisali« meje Evrope iz obdobja hladne vojne in »ponovno zbrali« svoje narode ob »skupni tradiciji« avstro-ogrške kulture namesto v okvirih povojnega reda kapitalizma, nasprotnega socialistični ideologiji. Ko je bila nagrada na vileniškem festivalu leta 1989, v zadnjih mesecih »normalizacije«, malo pred njegovo smrtjo podeljena Skáclu, je »imela dokaj številčna češka delegacija tudi simbolni pomen«, čeprav zdaj »pesnik sam skoraj ni več mogel govoriti« (Holton 1990: 38, 42).

Christopher Merrill, pisatelj, prevajalec in vodja Mednarodnega študijskega programa pisanja na Univerzi v Iowi, ki se je leta 1992 skupaj s pesnikom Alešem Debeljakom udeležil festivala Vilenica, ugotavlja:

Vilenica je odigrala pomembno vlogo pri razpadu komunističnega reda in Jugoslavije, s tem ko je združila disidentske pesnike in pisatelje iz bivših habsburških dežel z namenom raziskati načine, na katere »se razkrajajo toge strukture«, kot je dejal eden izmed pisateljev. V skladu s tem je bila tema letošnjih diskusij razpad univerzalizma. Milan Kundera je moral dobiti vileniško nagrado, ne toliko zaradi svojega pisanja kot podpore Sloveniji med desetdnevno vojno. (Merrill 1999: 95–97)

Ob prihodu na prizorišče festivala, v slavno kobilarno Lipica pri Sežani, Merrill razpravlja o srednjeevropski identiteti s pesnikom Venom Tauferjem, ustanoviteljem in direktorjem festivala:

Jugoslavija je pomenilo Srbija [...] Ko sem bil v tujini, je bilo nadležno ves čas razlagati, kdo sem [...]. Čehi, Slovaki, Avstrijci, Madžari, Hrvati, vsi srednjeevropejci poznajo to frustracijo. In vsi imamo svoje takoimenovane manjšine [...]. In nič ni samo na sebi dovolj. Tisti, ki menijo drugače, so v tem svetu agresorji. (Nav. m.)

Merrillova debata s Tomažem Šalamunom in neimenovanim slovenskim pisateljem o Handkeju razkriva, kako je politični spor prodrl v kulturno sfero. Merrillova teza (pripisana Šalamunu), da Handkejeva podpora srbskemu

nacionalizmu izvira iz njegovega umetniškega rivalstva s Kundero, ponuja presenetljivo razlago za kontroverznost situacije, ki je bila ponovno obujena skoraj trideset let pozneje, ko je Handke prejel Nobelovo nagrado:

»Se bo Handke pojavil?« sem vprašal.

[Slovenski] pisatelj je pritajeno zaklel.

»Handke je pisateljsko pero številka ena v Evropi,« je rekel Tomaž. »Kundera je njegova edina konkurenca; ko je ta stopil Sloveniji v bran, je moral Handke narediti nasprotno.«
(Nav. m.)

Nazadnje sta oba samotarja, Kundera in Handke, festival Vilenica 1992 izpustila (umirajočemu Skáclu je denimo leta 1989 uspelo priti), naslednje leto pa je bila nagrada podeljena precej manj znani češki emigrantki Libuše Moníkoví.

Moníková je objavljala svoja dela v Nemčiji in je bila v rodni Pragi po letu 1989 razmeroma neznan, toda njeni opisi življenja pod »normalizacijo« so občinstvo primorala, da se sooči z neznanim kulturnim kontekstom. Roman *Fasada* (*Die Fassade M.N.O.P.Q.*, 1987, slov. prev. 1994) poda zgodbo o petih osebah, ki potujejo iz Češkoslovaške v Sibirijo; v zgodbi se zrcali usoda pisateljčinega naroda po sovjetski okupaciji leta 1968. Katie Trumpener navaja roman kot primer »postkolonialne pisave«, ki prikazuje, kako sta »češka literatura in kultura zaznamovani z zgodovinskim menjavanjem imperijev« (Trumpener 1995: 153). Prva poglavja iz romana slikajo štiri umetnike, ohlapno zasnovane kot nasprotnike normalizacijskega režima, ki obnavljajo pročelje gradu. Podrobni opisi dekoracij na fasadi, imenovanih *sgraffiti*, so v ravnovesju s prikazi življenjskih okoliščin, pogovorov in pritožb umetnikov. Medtem ko so lahko ti opisi zahodnemu bralcu nerazumljivi (češkemu pa banalni), kažejo, kako Moníková namensko uporablja nemščino, da jo prisili v opisovanje realnosti, ki je intimno povezana s češkim jezikom in kulturnim kontekstom v obdobju normalizacije. Umetnikom se nato pridruži Nordanc, mladi arhivar iz Luksemburga, ki se je bil leta 1968 preselil v Prago s svojim češkim ljubimcem, nato pa se odločil, da bo ostal v Pragi tudi po ruski invaziji, celo še po tem, ko je moral partner v izgnanstvo. Dvojno marginaliziran, kot edini Čeh in edini gej v skupini, se Nordanc identificira s študentskim mučnikom Janom Palachom, saj je bil, tako kot Moníková v resničnem življenju, v kinu na Trgu sv. Václava v času, ko se je le nekaj metrov stran Palach zažgal v protest proti sovjetski okupaciji.

V drugem delu romana se Nordanc pridruži štirim Čehom na pikaresknem popotovanju čez Sibirijo, na katerem pridejo v stik z drugimi zatiranimi skupinami, med njimi s skupino čudežnih žensk. Na transsibirski železnici se Nordanc zaplete v pogovor s štirimi ruskimi mornarji iz Vladivostoka o miniaturnosti češke vojske; na izjavo enega od njih »Nič hudega, [...] vas bomo že branili« odvrne, da se tega boji tudi sam kot Luxemburžan (Moníková 1991: 305). Moníková prek Nordanca satirizira zahodnoevropsko idealizacijo trpečega »vzhodnega bloka«, obenem pa prikaže Palacha v funkciji ikone odpora, ki jo je ohranil v celotnem obdobju normalizacije (Sabatos 2009: 204–205). Januarja 1989 so oblasti preprečile predstavnikom disidentskega gibanja Listina 77 (z bodočim predsednikom Václavom Havlom vred), da bi na Vaclavskem trgu imeli govor, s katerim bi obeležili dvajseto obletnico Palachove smrti. Ta dogodek je bil napoved mirne žametne revolucije, ki je sledila novembra in zmagovito končala »normalizacijsko« obdobje ter ponovno odprla češko literarno sceno za pisatelje, kot sta bila Kundera in Moníková, ki sta desetletja lahko objavljala le v izgnanstvu.

Večino čeških literarnih del, prevedenih v angleščino v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja, so napisali neodvisni pisatelji v izgnanstvu ali disidentski pisatelji, medtem ko je bilo prevedenih zelo malo slovaških del, deloma zato, ker je bilo podtalno literarno gibanje na Slovaškem manj obsežno in bolj izolirano. Pa vendar je omejeno kroženje slovaške literature med leti normalizacije delovalo tej v prid, saj je bilo slovaškim pisateljem in pisateljicam vsaj v poznih osemdesetih letih dovoljene nekoliko več ustvarjalne svobode kot njihovim češkim kolegom. Pavel Vilikovský v delu *Večne je zelený (Zimzelen je, 1989)* obravnava slovaški nacionalizem z enako ironijo, kot jo uporabi Moníková pri opisovanju češke identitete. Roman z začetka sedemdesetih let, ki je bil objavljen le nekaj mesecev pred propadom komunističnega režima, se ne nanaša neposredno na politično atmosfero normalizacijskega obdobja, temveč parodira obsedenost Slovakov z identiteto skozi lik pripovedovalca, ostarelega vohuna, ki pripoveduje svoje zgodbe neznanemu poslušalcu, a vsakič preide na novo zgodbo, še preden dokonča prejšnjo. Postmoderni pristop Vilikovskega zaznamujeta tako medbesedilnost kot nedokončanost. Naslov romana, parodija na Goethejevega *Fausta*, se pojavi na samem koncu: »Še vedno velja, ... da je siva teorija, zimzelen pa konj življenja!« (Vilikovský 2002: 111)⁶

⁶ Verz iz izvorne slovenske različice *Fausta* v prevodu Boža Voduška in Erike Vouk se glasi: »Vsa teorija siva je in bo; drevo življenja v zlatu zeleni.«, 1999, str. 122 [»Grau,

V iskanju možnosti upora proti jezikovnemu in ideološkemu konformizmu se Vilikovský naslanja na enkratnost slovaške izkušnje kot izkušnje manjšine *znotraj* majhnega naroda. V zaključnih poglavjih romana *Večne je zelený...* satirično obravnava nesporazume med Čehi in Slovaki po ustanovitvi skupne države (Sabatos 2003: 184–188). Njegovo ukvarjanje z jezikom in uporaba medbesedilnosti, kot tudi njegovo zavedanje tesne povezave med politiko in seksualnostjo, sta prepoznavno postmoderna. Timothy Beasley-Murray meni, da dela Vilikovskega zaznamujejo začetek nove teoretske usmeritve v slovaškem leposlovju, ki je prevladala v pisateljski generaciji po letu 1989 in ob uporabi »literarnega govornega raznoličja (heteroglosije) prek medbesedilne igre z drugimi jeziki v celoti zaobjela s ščepcem češkoslovaške nostalgije začinjen pojem Slovaške, tolerantne do svojih Madžarov in drugih manjšin« (Beasley-Murray 2000: 51). Ta koncept slovaške identitete bolj odraža njeno srednjeevropskost kot pa ozko usmerjeni nacionalni koncept; gre za neposredno reakcijo na ozko nacionalistično retoriko režima Vladimírja Mečiarja v prvih letih slovaške neodvisnosti. Ne preseneča, da je navdih za to igrivo pojmovanje naroda izšel iz dela, ki je nastalo v najbolj represivnih letih komunistične »normalizacije«.

Čeprav se je Vilikovský leta 1989 uveljavil kot vodilni glas v sodobni slovaški prozi, je objavil svoj naslednji daljši roman z naslovom *Posledný kôň Pompejí* (*Zadnji konj Pompejev*, 2001) šele čez dobro desetletje. V nekaterih pogledih je to eno njegovih najbolj avtobiografskih del, opisuje pa slovaškega študenta, ki v zgodnjih sedemdesetih letih kot prejemnik raziskovalne štipendije obišče London. Njegov britanski študijski mentor (ki mu študent nadene vzdevek »profesor Okey-Dokey«) mu naroči, naj piše o »slovanski senzibilnosti« v delih Josepha Conrada. Pripovedovalčeva skepsa do tega koncepta spominja na Kunderov esej *Tragedija Srednje Evrope*, v kateri češki pisatelj spomni, da je Conrad (poljskega porekla, rojen pod rusko vladavino v današnji Ukrajini) sovražil izraz »slovanska duša«. Na začetku romana pripovedovalec sreča Angleža Maca, ki želi kaj izvedeti o njegovi osamljenosti med bivanjem v Londonu. Poleg Maca in profesorja Okey-Dokeyja pripovedovalčevo samoto povečini zares prekinjajo le pisma od doma in časopisi, ki jih prebira: vsako poglavje se prične z odlomki iz pisem in časopisnih člankov o raznih dogodkih. Ob koncu romana

teurer Freund, ist alle Theorie, / Und grün des Lebens goldner Baum!«]. – Vilikovský frazo »drevo življenja« zamenja s »konj življenja«, beseda *kôň* v slovaščini zbuja konotacije prek sorodne besede *konina* v pomenu 'konjsko meso' in 'neumnost'. Op. prev.

se pripovedovalec, potem ko je zavrnil možnost, da bi živel v izgnanstvu, vrne domov, a to ne pomeni, da sprejema politično normalizacijo. Kot je zapisal Peter Darovec: »Pavel Vilikovský ostaja eden redkih slovaških prozaistov« komunističnega obdobja, »čigar nobeno posamično delo v nobenem trenutku ne izraža konformnosti v razmerju do totalitarne ideologije« (Darovec 2007: 32).

Satirično perspektivo Vilikovskega na Srednjo Evropo je oblikoval enkratni geografski in kulturni položaj Bratislave na meji med »vzhodom« in »zahodom«. Claudio Magris je v delu *Donava* (2006: 216), ki se umešča med literarno kritiko, kulturno zgodovino in potopis, opisal slovaško prestolnico kot »eno od src tiste Srednje Evrope, kjer so sloj na sloju naloženi stoletja, ki so ostala vedno navzoča, razdori in nerazrešeni spori, nezaceljene rane in nikoli razrešena protislovja«. Med svojim obiskom sredi osemdesetih let je zapisal, da se po letu 1968 »v čudoviti Pragi čuti urok zapuščenosti in smrti, Bratislava pa je kljub vsemu polnokrvna in vedra, je vitalen cvet v svojem razcvetu, ki se ne obrača k otožni zadržanosti v preteklost, temveč k rasti in prihodnosti« (nav. d.: 222). Po Magrisu so spremembe, ki jih je povzročil režim »normalizacije«, »povečale vpliv Slovaške znotraj države in ji dale nekaj zadoščenja in povračila v primerjavi s puščavo, ki so jo ustvarile med Čehi in v češki književnosti«, zaključí pa takole: »Če je bila češka književnost uradno razpuščena in zdaj živi le med izgnanci [...], je slovaška književnost danes učinkovito celovita, tudi kadar glasno izraža zahtevo po novi 'epiki' in novi pozitivnosti, skratka, ima vlogo družbenopolitičnega sodelovanja, ne pa opozicije.« (Magris 2006: 228) Vilikovskýjevo delo *Večne je zelený...*, ki tedaj še ni izšlo, posebej prav to »živahnost« in »svobodo« v slovaški literaturi v obdobju pozne normalizacije.

Vilenica 2015 je bila podeljena Jáchymu Topolu, čigar roman *Sestra* iz leta 1994 (prev. 2007) je bil prepoznan kot prvo veliko delo češke proze po žametni revoluciji. Roman, ki pretežno opisuje prva leta pokomunistične tranzicije, se začne z dogodki v letu 1989, zlasti navalom vzhodnih Nemcev na zahodno-nemško ambasado v Pragi v iskanju političnega zatočišča. Topol je, podobno kot Vilikovský, s svojo domiselno uporabo jezika reagiral proti zadušljivi konformnosti češke družbe v obdobju normalizacije. Kot meni Rajendra Chitnis,

Topol skuša pravzaprav ponovno iznajti Češko, tako da meša registre, narečja in jezike v veri, da proces ne bo nikoli končan, da jezika, kot življenja samega, ni mogoče nikoli obvladati, temveč bo ta vedno presenečal in spodkopaval tiste, ki ga imajo v lasti. Prek tega početja pisatelj služi svojemu plemenu, tistim torej, ki govorijo njegov jezik, s tem

da jim preprečuje, da bi se preveč vkopali v svoj trenutni obstoj, in jih pripravlja na vse vrste »pahe in pasti«, ki prežijo nanje v prihodnje. (Chitnis 2004: 113)

Topol v svojih poznejših romanih z enako senzibilnostjo do manipulacije z jezikom raziše zgodnejša obdobja, z letom 1968 vred. *Kloktat debet* (Grgrati katran, 2005) je videnje sovjetske okupacije z očmi dečka po imenu Ilja, ki živi v sirotišnici: »To je bil češki dom za tuje otroke, zanemarjene, poredne otroke ... Nekateri dečki so govorili svoj nerazumljivi jezik, čeprav nune tega niso dovolile. Če si to počel, si moral grgrati katran. Vse tuje besede so jim iz ust sprali z mehurčki bolečine, nato pa so jih do vrha napolnili s češčino.« (Topol 2013: 5) Kot Mircea Cărtărescu, nagrajenec Vilenice 2011, s katerim ga je mogoče s pridom primerjati, je Topol v svoji prozi intenzivno poetičen, morda kot odraz svojega umetniškega dozorevanja v osemdesetih letih 20. stoletja, ko je imela poezija še relativno množično bralstvo zaradi svoje zmožnosti za sporočanje skritih pomenov navkljub cenzuri.

Nagrajenka leta 2020, Mila Haugová, je prva slovaška pisateljica (in prva med češkimi ali slovaškimi pisatelji po Skáclu), ki je prejela nagrado vilenica. Manj kot leto mlajša od prijatelja in kolega Vilikovskega, je Haugová leta 1980 objavila svojo prvo zbirko *Hrdzavá blina* (*Zarjavela glina*). V zbirki slovaške literature za festival Vilenica 2000 urednica Stanislava Chrobáková Repar opiše Haugovo kot »eno tistih osamljenih avtoric, ki se uspešno izogibajo ideološkemu pričakovanju [...] v obdobju t. i. politične normalizacije« (Chrobáková 2000: 220). Njena poezija se osredotoča na intimna življenja žensk, ne da bi načenjale družbene ali politične teme, se pa občasno dotakne upora, kot denimo v romanu *Alfa* (*Zabránit zlu*, prev. 2003), v katerem glavna junakinja cele dneve skrbi za ranjene in umrle, se posveča zemlji, a počiva ob nedeljah: »Nemodlí sa. To, čo vie a vidí, je / pre Boha príliš veľa. To musí uniesť sama. / Drží sa samoty, sveta, rána...« [Ona ne moli. Kar ve in vidi, je / še za Boga preveč. To mora nositi sama. / Drži se samote, sveta, jutra ...] (Haugová 1991: 48; prev. M. Š.)

Trideset let po revolucijah, ki so končale komunistične režime na Češko-slovaškem in po vsej Vzhodni Evropi, je regija pokazala resničen napredek v smeri demokratičnih svoboščin in človekovih pravic ne glede na to, kako neenakomeren in nepopoln je bil ta razvoj. Pa vendar se zdi, da je le nekaj mesecev po obletnicah dogodkov iz leta 1989 zgodovina zopet v procesu

odkrivanja novih »možnosti«, katerih dolgoročni rezultati bodo temeljito spremenili »občutek za resnično«, kot ga poznamo od začetka moderne dobe in v kateri je »normalizacija« po vsem svetu privzela povsem drugačen pomen od tistega ironičnega, ki ga je imela za češke in slovaške pisatelje, udeležence festivala Vilenica.

Iz angleščine prevedla Mojca Šorli

Literatura

- BAUMAN, ZYGMUNT, 2001: *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- BEASLEY-MURRAY, TIMOTHY, 2000: Contemporary Slovak Literature: The Devilish Pact with Theory and the Genitalists. V: Kieran Williams (ur.): *Slovakia after Communism and Mečiarism*. London: SSEES. Str. 79–88.
- CHROBÁKOVA REPAR, STANISLAVA (ur.), 2000: *One Hundred Years of Slovak Literature*. Vilenica/Bratislava: Union of Slovenian Writers.
- CHITNIS, RAJENDRA, 2004: *Literature in Post-Communist Russia and Eastern Europe: The Russian, Czech and Slovak Fiction of the Changes 1988–98*. London: Routledge-Curzon.
- DAROVEC, PETER, 2007: *Pavel Vilikovský*. Bratislava: Kalligram.
- ESTERHÁZY, PETER, 1994: *The Book of Hrabal*. Prev. Judith Sollosy. Evanston: Northwestern University Press.
- ESTERHÁZY, PETER, 1993: *Hrabalova knjiga*. Prev. Marjanca Mihelič. Celovec: Wieser.
- HAUGOVÁ, MILA, 1991: *Prálaska*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- HAUGOVÁ, MILA, 2003: *Scent of the Unseen*. Prev. James in Viera Sutherland-Smith. Todmorden: Arc Publications.
- HOLTON, MILNE, 1990: Vilenica: Notes on a Writers' Conference. *Delos* 2, št. 1, str. 36–43.
- HOLÝ, JIŘÍ, 2008: *Writers under Siege: Czech Literature since 1945*. Brighton: Sussex Press.
- JANČAR, DRAGO, 2003: Central Europe, Utopia or Reality? *Orient Express* 4, str. 202–208.
- KUNDERA, MILAN, 1984a: A Kidnapped West or Culture Bows Out. *Granta* 10, str. 93–118.
- KUNDERA, MILAN, 1984b: Somewhere Behind. *Granta* 10, str. 78–91.
- KUNDERA, MILAN, 1986: *L'art du roman*. Paris: Gallimard.

- KUNDERA, MILAN, 1988: *Umetnost romana*. Prev. Marjanca Mihelič. Ljubljana: Slovenska matica; Partizanska knjiga.
- MAGRIS, CLAUDIO, 2009: *Donava*. Prev. Vasja Bratina. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MERRILL, CHRISTOPHER, 1999: *Only the Nails Remain: Scenes from the Balkan Wars*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- MONÍKOVÁ, LIBUŠE, 1994: *Fasada*. Prev. Štefan Vevar. Ljubljana: Društvo slovenskih pisateljev; Mihelač.
- SABATOS, CHARLES, 2003: Czechs, Sex, Spies, and Torture: Slovak Identity as Translation in Vilikovský's *Ever Green is ... Comparative Literature Studies* 40, št. 2, str. 173–192.
- SABATOS, CHARLES, 2008: Criticism and Destiny: Kundera and Havel on the Legacy of 1968. *Europe-Asia Studies* 60, št. 10, str. 1829–1847.
- SABATOS, CHARLES, 2009: The 'Burning Body' as an Icon of Resistance: Jan Palach in World Literature. V: Lessie Frazier (ur.): *Gender and Sexuality in 1968*. London: Palgrave. Str. 193–217.
- SABATOS, CHARLES, 2011: Shifting Contexts: The Boundaries of Milan Kundera's Central Europe. V: Brian Baer (ur.): *Contexts, Subtexts, and Pretexts*. Amsterdam: Benjamins. Str. 19–31.
- SABATOS, CHARLES, 2013a: Toward the Median Context: Comparative Approaches to Central European Literature. *World Literature Studies* 5, št. 2, str. 29–38.
- SABATOS, CHARLES, 2013b: Hrabal's Satirical Legacy in the Central European Autobiographical Novel. V: Laurynas Katkus (ur.): *Grotesque Revisited: Grotesque and Satire in the Post/Modern Literature of Central and Eastern Europe*. Newcastle: Cambridge Scholars. Str. 64–73.
- SKÁCEL, JAN, 1996: *Bázně II*. Brno: Blok.
- TOPOL, JÁCHYM, 2013: *Gargling with Tar*. Prev. David Short. London: Portobello.
- TRUMPENER, KATIE, 1995: Is Female to Nation as Nature is to Culture? V: Karen Jankowsky in Carla Love (ur.): *Other Germanies: Questioning Identity in Women's Literature and Art*. New York: State University of New York Press. Str. 99–118.
- VILIKOVSKÝ, PAVEL, 2002: *Ever Green is ...* Prev. Charles Sabatos. Evanston: Northwestern University Press.

Civilna družba in proizvajalci umetnosti/teorije kot vzporedni polis? Premisleki o izzivih disidentske kulture od 1968 do 1989 in onkraj

MATTEO COLOMBI

Ideje civilne družbe od 1968 do 2019 (skozi 1978 in 1989)

MOJ ESEJ RAZISKUJE RAZMERJE med letoma 1968 in 1989 prek zgodovine vzporednega polisa (paralelní polis), koncepta, ki so ga uvedli češkoslovaški disidenti iz gibanja Listina 77 in o njem konec sedemdesetih let veliko razpravljali (grecizem *polis* aludira na pomen starogrške besede πόλις: država ali družba, za katero je značilen čut za skupnost). Leta 1978 je Václav Benda, češki disident, krščanski filozof in matematik, to idejo prvi predstavil in opredelil:

Večina struktur, ki so tako ali drugače pomembne za življenje skupnosti (torej za politično življenje), deluje nezadostno oziroma celo škodljivo. Zato predlagam, da združimo moči in postopoma ustvarjamo vzporedne strukture, ki bodo lahko vsaj v omejeni meri nadomeščale pomanjkanje splošnokoristnih in nujnih funkcij; tam, kjer je to mogoče, uporabimo obstoječe strukture in jih »humaniziramo«. (Benda 1991: 36)¹

Sam menim, da je koncept vzporednega polisa zelo relevanten za problem kontinuitet in diskontinuitet med letoma '68 in '89, o katerem smo novembra 2019 razpravljali na ljubljanski konferenci.

¹ »Většina struktur, vážících se tak či onak k životu obce (tj. životu politickému) funguje buď zcela nedostatečně, nebo dokonce škodlivě. Navrhují proto, abychom se spojili v úsilí o postupné vytvoření paralelních struktur, schopných alespoň v omezené míře suplovat chybějící obecně prospěšné a nezbytné funkce; tam kde to jde, je třeba využít i existujících struktur a 'humanizovat' je.« (Benda 1978: 16)

Prvič, ideja vzporednega polisa se osredotoča na vlogo civilne družbe v smislu politično ozaveščenega družbenega telesa, ki aktivno določa svoje pravice in dolžnosti v nekem družbenem sistemu. Glede na to, da '68 in '89, po mnenju Arrighija, Hopkinsa in Wallersteina (1992), označujeta dve veliki protisistemski gibanji, se civilna družba izkaže za enega od dejavnikov, ki prevprašujejo, ali sistem sploh sme opredeljevati pravice in dolžnosti ljudi (po Bendi, na primer, je sistem »neustrezen oziroma škodljiv« in nehuman).

Drugič, koncept vzporednega polisa ima poseben sociološki okvir: izdelali so ga in o njem razpravljali v disidentski skupini Listine 77, ki so jo sestavljali umetniki (zlasti pisatelji), intelektuali in teoretiki različnih disciplin. Vzporedni polis je tako pomemben za odnos med politiko, umetnostjo in teorijo v letih '68 in '89 – kar je še eno od vprašanj, ki so bila v jedru omenjene konference.

Tretjič, koncept vzporednega polisa se je pojavil leta 1978, torej ravno sredi med letoma 1968 in 1989. Ta vmesni položaj je pomenljiv, ker koncept izvira iz kulturnih praks šestdesetih, ki so dosegle vrhunec v praški pomladi leta 1968; ideja vzporednega polisa pa se je razvila šele v naslednjih desetletjih, v obdobju tako imenovane normalizacije (normalizace). Ravno zato lahko genealogija koncepta pomaga pri odgovoru na vprašanje, ki si ga je postavila novembrska konferenca: »Kako je leto 1968, ki mu je transformacija sveta dozdevno spodletela, privedlo do leta 1989, ki pa je svet transformiralo tako, da je razglasilo konec utopije, ki je navdihovala leto 1968?« (Habjan in Juvan 2019: 7)

Četrto, zdi se, da koncept v zadnjih letih doživlja nekakšen preporod oziroma živi posmrtno življenje, ne samo na Češkem, ampak tudi v tujini, zlasti v ZDA. Ta okoliščina opozarja na kontingenco vsakršnih sodobnih raziskav let '68 in '89: spraševanje o tem leta 2020 pomeni premišljevanje o posledicah tega prehoda za današnji čas.²

² V tem eseju se ne ukvarjam s slovaškim prispevkom k češkoslovaškemu disidentstvu in tudi ne proučujem njegovega posmrtnega življenja izven Češke. Nekaj premislekov o recepciji vzporednega polisa v ZDA je na voljo v delu o vzporednem polisu, ki sem ga razvil med letoma 2017 in 2019 skupaj s kolegi iz kulturne iniciative Literami v okviru mednarodnega projekta, ki se je začel ob leipziškem knjižnem sejmu 2019 s Češko kot gostujočo državo (gl. spletno stran projekta: <https://www.pöge-haus.de/de/projekte/literami>). Literami je sodeloval z beograjsko revijo *Beton International* in povabil znanstvenike in pisatelje iz vzhodne in srednje Evrope (vključno

Poleg navedenih delovnih hipotez novembrske konference v Ljubljani bi rad svoje uvodne misli zaključil s kvalifikacijo trditve organizatorjev – na podlagi Arrighija, Hopkinsa in Wallersteina (1992) –, da sta tako '68 kot '89 protisistemska pojava, ki pa se v težnji po spremembi sistema razlikujeta. Medtem ko se je leto '68 domnevno nagibalo k internacionalističnemu protiimperializmu, protikapitalizmu, sekularizaciji, družbeni enakosti in transformativni levičarski utopiji, naj bi se leto '89 opredelilo za nacionalizem, protikomunizem, fundamentalizem, korporativizem (skupinske identitete) in globalistični neoliberalizem. Protagonisti prvega dogodka so bili uporniški študentje in intelektualci; drugega pa so vodile disidentske elite (na svojo stran so pridobile tudi nekatere nekdanje študentske upornike in intelektualce iz leta '68), ki so po letu 1989 mutirale v razred novih nacionalnih voditeljev. Načeloma se s to shematizacijo strinjam, vendar zahteva dodatna pojasnila.

Težava ni toliko v letu '68. Po mojem mnenju je mogoče, kot pišejo Arrighi in sodelavca (1992), zaznati podobne značilnosti protestov iz leta '68 v kapitalizmu in socializmu, na primer protiimperializem in levičarstvo (čeprav je bila na vzhodu tarča protiimperialističnih kritik bolj Sovjetska zveza kot ZDA, medtem ko naj bi socializem postal bolj funkcionalen in se približal transformativnim levičarskim utopijam). Prej je treba v zvezi z razpadajočim socialističnim svetom pojasniti oznako leta '89 kot nacionalističnega, protikomunističnega, fundamentalističnega, korporativističnega in neoliberalističnega. Takšna karakterizacija pravilno podčrta izid leta '89 v daljšem časovnem obdobju, vendar se zdi, da zanemarja dejstvo, da je bil koncept nacionalizma na začetku preobrata leta '89 (podobno kot v prvi polovici 19. stoletja) zamišljen liberalno v klasičnem pomenu besede – torej kot odnos, ki spoštuje razlike v razmišljanju in obnašanju oziroma, v današnjem besednjaku, kot pristop, ki spodbuja emancipacijsko raznolikost.

Liberalni nacionalizem, kot je opredeljen zgoraj, si je leta 1989 v boju proti sovjetskemu imperializmu prizadeval za sodelovanje s kapitalističnim svetom,

z Balkanom), naj komentirajo Bendovo kratko besedilo o vzporednem polisu kot o možnem modelu današnje civilne družbe. Želeli smo izvedeti, ali naši anketiranci verjamejo, da v Evropi po hladni vojni obstajajo strukture, ki delujejo vzporedno z institucionalnimi oblastmi, in kakšne bi lahko bile njihove funkcije. Odgovori, ki smo jih dobili na naš poziv (mnogi med njimi so bili v leposlovni obliki), so bili leta 2019 objavljeni v nemški izdaji *Beton International* (prim. Colombi idr. 2019a: 1–5).

saj je verjel, da je kapitalizem bolj kot socializem primeren za zagotavljanje liberalne, emancipirane in raznolike družbe. Ideja liberalnega in internacionalnega nacionalizma je bila med postsocialističnimi državami sprva zelo razširjena. Predstavlja močno povezavo z letom '68, ker sta oba zgodovinska dogodka skušala uveljaviti emancipacijsko raznolikost. Večina protagonistov iz leta '68 bi se verjetno strinjala, če bi jih zaradi zagovarjanja emancipacijske raznolikosti opredelili kot liberalne. Po drugi strani pa zgodovina liberalizma tak kulturni odnos povezuje z vero v oblubo kapitalizma. Posledično se mnogi nekdanji '68-niki izogibajo izrazu liberalen, saj so kritični do kapitalističnega potrošništva (čeprav kapitalizma kot takega ne zavračajo zmeraj).³ Zato je, kadar govorimo o analogijah in diskrepancah med letoma '68 in '89, ključnega pomena ohraniti ravnovesje. S specifično postjugoslovanskega stališča, kot je razvidno iz vabila za referate za ljubljansko konferenco, je razumljivo, da se opozarja tudi na razmerja med nacionalizmom, protikomunizmom in globalnim neoliberalizmom v zvezi s fundamentalizmom in korporativizmom: v postjugoslovanskem prostoru se je kritična povezava med temi pojavi pojavila že kmalu po letu 1989. Zato je smiselno zastaviti vprašanje, ali je mogoče nacionalizem in kapitalizem upravičeno šteti za ustrezni poti do liberalne, raznolike in emancipirane družbe. Ne samo zgodovina nekdanjega jugoslovanskega prostora, temveč tudi svetovna zgodovina zadnjih tridesetih let (vključno s postsocialističnimi državami) kaže, da sta nacionalizem in kapitalizem prevzela profil, ki očitno ni emancipacijski in liberalen: njun fundamentalizem drugega vidi kot sovražnika, medtem ko njun neoliberalizem omejuje vse tiste, ki na dereguliranem trgu ne morejo prevzemati vodilnih vlog.

Kljub temu ne gre pozabiti, da je bila ideja o novi nacionalni in kapitalistični družbi v Češkoslovaški leta 1989 in na Češkem v devetdesetih letih povezana z idejo liberalne, emancipacijske in raznolike družbe iz leta 1968. Zato bi bila potrebna nadaljnja razprava, v kateri bi ugotovili, ali je naklonjenost kapitalizmu leta '89 pomenila tudi splošno vero v neoliberalizem ali pa so Čeho-

³ Za namene analize bi bilo koristno ločiti med *liberalnostjo/liberalnim* (liberalism/liberal) kot kulturno (in politično) usmeritvijo k emancipacijski raznolikosti v družbi (to je družba, ki omogoča individualno in kolektivno svobodo in pravice) in *liberalizmom/liberalističnim* (liberism/liberist) kot ekonomsko (in politično) usmerjenim pogledom, ki temelji na idejah kapitalizma in proste trgovine (in teh ekonomskih načel ne povezuje nujno s prizadevanji za svobodo in pravice). Takšno razlikovanje je denimo običajno v italijanskem jeziku (*liberalismo/liberale* in *liberismo/liberista*).

slovaki in drugi državljani socialističnega sveta takrat že ustrezno razumeli to novo obliko kapitalizma (prim. Ther 2014). Kajti želja po emancipacijski raznolikosti v češki družbi je začela upadati šele postopoma, zlasti po letu 2000. To je precej izjemno, saj se zdi, da je imela Češkoslovaška leta '89 dva obraza: ozirala se je na boje za emancipacijsko raznolikost leta '68, hkrati pa se je zazirala tudi v prihodnost, katere del je bila homogenizirajoča agenda neoliberalizma in fundamentalizma.⁴

Vzporedni polis – ambivalenten koncept za heterogene disidente

Za pravilno razumevanje koncepta vzporednega polisa se je treba poglobiti v družbeno okolje, v katerem je nastal, to je disidentsko gibanje Listine 77.⁵ Začelo se je leta 1977 kot neformalna civilna pobuda ožjega disidentskega kroga dramatika Václava Havla. Po letih represije so češkoslovaški disidenti Listino napisali kot kritiko vlade, ker ni implementirala določb o človekovih pravicah iz številnih dokumentov, ki jih je podpisala, vključno s Helsinško sklepno listino iz leta 1975. Pobuda je dobila ime po prvem dokumentu, ki je protestiral proti zapiranju nekonformističnih glasbenikov (vključno s člani skupine The Plastic People of the Universe, simbolom češkoslovaškega disidentstva). Listino je sprva podpisalo 250 ljudi; do leta 1989 se je število podpisnikov povečalo na približno dva tisoč.

Listina 77 pomeni izviren eksperiment v zgodovini češkoslovaškega disidentstva po začetku socialistične vladavine leta 1948. Listina je pod isto

⁴ Zlasti zanimivo bi bilo primerjati primer Češkoslovaške in posledic tam s primerom Jugoslavije, saj je slednja povedna ne le zato, ker so se tu pojavile protoliberalne značilnosti nacionalizma prej in jasneje kot drugje, temveč tudi zaradi specifične jugoslovanske oblike socializma, tako imenovanega samoupravljanja. Zdi se, da so oblasti z ideologijo samoupravljanja vsaj v teoriji podpirale aktivno vlogo civilne družbe – na videz v skladu z zahtevami gibanj '68. Odprto ostaja vprašanje, ali je vzporedni polis – kot koncept, ki so ga promovirali disidenti – zaživel v uradni jugoslovanski politiki podpore in hkrati omejevanja civilne družbe. Druga zanimiva tema bi bila posmrtno življenje samoupravljanja. Za več o tem, glej Blažič 2019: 13–14.

⁵ V kratki predstavitvi Listine 77, ki sledi, se zanašam na Jonathana Boltona (2012: 115–238).

zastavo združevala tri različne skupine disidentov: najprej zagovornike liberalne demokracije v smislu emancipacijske raznolikosti in kapitalistične države blaginje (Havel in drugi); drugič, socialistične reformatorje in druge levičarske aktiviste, ki so si liberalizem predstavljali kot sistem emancipacijske raznolikosti, ki bi ga dosegli s prenoviteljskim (revisionary) socializmom ali anarhijo, ne pa s kapitalizmom; tretjič, privržence undergroundovske kulture, ki so trdili, da so apolitični (tj. niso predlagali nobene spremembe sistema, pač pa so se zavzemali za ignoriranje sistema in lastno avtonomno življenje): podobno kot ameriška beatniška generacija so povezovali socialistične, anarhistične in navsezadnje tudi kapitalistične ideje in stališča. Disidenti Listine 77 so tako tvorili heterogeno gibanje, ki je temeljilo na enem samem skupnem imenovalcu – zavračanju obstoječega socialističnega sistema. Vendar pa heterogenost Listini 77 ni onemogočala dogovarjanja o skupni in inovativni politični strategiji. To pa ni bil niti upor niti reforme ali ravnodušnost, temveč »držanje oblasti za besedo«, kot poudarja Benda (1991: 35)⁶ – torej opominjanje države, naj upošteva svoja pravila in predpise.

Razvoj takšne strategije sodelovanja med skupinami, ki prej večinoma niso sodelovale, je bil zelo zapleten in ga tukaj ni mogoče podrobno analizirati. Kljub temu ni dvoma, da je imel Havel v tem procesu združevalno vlogo: imel je čut za povezovanje različnih skupin, ki je temeljilo na skupnem nezadovoljstvu z zatrtjem praške pomladi; poleg tega je novo strategijo odpora utemeljil z argumentom emancipacijske raznolikosti (čeprav te besede ni uporabil) in s potrebo po mnogovrstni civilni družbi na Češkoslovaškem.⁷

Četudi so Listina 77 in njeni podpisniki predstavljali pretežno intelektualno pobudo omejenega števila podpornikov (in simpatizerjev zunaj intelektualnih krogov), se je vlada nanjo odzvala ostro, odmevala pa je tudi na Zahodu. Tuja podpora, poleg dobre izobraženosti in različnih kulturnih kompetenc podpisnikov Listine, je pripomogla, da so mnogi izmed njih (npr. Havel in Benda) med žametno revolucijo leta 1989 in tudi v postsocialističnem obdobju navse-

⁶ »Vzetí [politické moci] za slovo.« (Benda 1978: 15)

⁷ Havlova osrednja vloga pri vzpostavljanju zaveznitva med različnimi komponentami Listine 77 je ena glavnih Boltonovih tez (2012: 134–139). Bolton Havlovo integrativno pojmovanje Listine 77 označuje »za moralno, bolj kot politično-državljsko, pobudo«. Havel je zahtevo Listine po raznoliki civilni družbi oblikoval kot izraz moralne nuje.

zadnje zasedli ključne politične položaje. Ta okoliščina in sloves Listine sta v devetdesetih letih prejšnjega stoletja ustvarila vtis, da je bilo gibanje kompaktno, njegova politična heterogenost pa je bila skoraj pozabljena (Bolton 2012: 276; Colombi idr. 2019a: 4). Ta raznolikost ni ključnega pomena le za dejavnosti Listine, temveč tudi za razumevanje Bendovega koncepta vzporednega polisa.

Zamisel o oblikovanju vzporednih družbenih struktur, ki bi humanizirale in dopolnjevale manjkajoče funkcije obstoječih struktur, predstavlja delovni program, o katerem so se različne frakcije Listine 77 lahko sporazumele ne glede na politične razlike. Benda je predlagal konkreten in pragmatičen cilj za dejavnosti gibanja na področju kulture, izobraževanja in znanosti, komuniciranja in informiranja, gospodarstva ter domače in mednarodne podpore češkoslovaškim disidentom. Po Bendovih besedah je nekaj podobnega vzporednemu polisu že obstajalo na področju kulture (večinoma pri organizaciji glasbenih in literarnih prireditvev), in to bi morali razširiti na »zanemarjena področja, kot so literarna kritika, kulturna publicistika, gledališče in film« (Benda 1991: 38).⁸ Benda nadalje opozarja na vzporedne izobraževalne pobude (najbrž zasebna predavanja in tečaje, ki so jih izvajali disidenti) in samozaložniško literaturo opredeljuje za komunikacijski vzporedni polis. Zavzema se za več vloženega truda na obeh področjih, pri čemer poudarja, da disidenti potrebujejo nekakšno skupno gospodarstvo ter finančno in politično podporo iz tujine. Benda je očitno spregledal posebne disidentske pobude; na primer, undergroundski kulturni dogodki v sedemdesetih letih (in pozneje) niso bilo zgolj glasbeni in literarni, temveč jih je mogoče razumeti kot performativne v širšem smislu, neke vrste *Gesamtkunstwerk*, ki so vsebovali tudi gledališke in kinematografske elemente. Bistveno pa je Bendovo prizadevanje za nadaljnjo diverzifikacijo in izvajanje že obstoječih vzporednih polisov (vključno s tistimi, ki jih ni opazil), s čimer bi »ustvarili kritično, solidarno in neodvisno civilno družbo izven socialističnih institucij« (Colombi idr. 2019b: 21).⁹

Bendova konceptualizacija vzporednega polisa je Listini 77 zagotovo dala skupno podlago, vendar pa je bila precej nejasna in splošna. Ne upošteva

⁸ »Zanedban[é] oblast[i] (literární kritika a kulturní publicistika vůbec, divadlo, film).« (Benda 1978: 17)

⁹ O estetiki undergrounda prim. Machovec 2006; Kliems 2015; Pilař 1999.

teoretičnih in praktičnih dilem uveljavljanja vzporednega polisa, saj so različne disidentske skupine gibanja Listina 77 uporabljale različne strategije in vzpostavljale lastne vzporedne strukture. V svojem predlogu Benda

noče natančno določiti narave odnosa med protisistemskimi strukturami in družbo kot celoto. Ali naj bi preprosto sobivale ali pa se, ravno nasprotno, namerno križale? Zdi se, kot da bi bila subverzija sestavni del vzporednega polisa, toda v kakšnem obsegu? In do katere mere naj bi vzporedni polis sodeloval z uradnimi in vladnimi institucijami in kdaj bi se odločil za konfrontacijo? Na kateri točki bi se bilo pametneje umakniti? Kaj pa ustvarjanje konkurenčnih ali celo nasprotujočih si vzporednih polisov? (Colombi idr. 2019b: 21)

Bendovo besedilo nakazuje tako soočenje kakor sodelovanje s sistemom, hkrati pa dopušča umik. Odprtost njegove argumentacije imamo lahko za strategijo Listine o prožnejših načinih boja proti sistemu, ki presegajo alternativo revolucija ali reforma, pa tudi popolno brezbriznost. Vendarle pa Benda opazno ne omenja težav, ki bi se lahko pojavile pri poskusu usklajevanja različnih strategij in usmeritev frakcij iz Listine 77. Namesto tega se zdi, da verjame, da bodo heterogene komponente gibanja našle skupen teren za interakcijo v procesu izgradnje vzporednega polisa.

Če sklenem: odprtost Bendovega koncepta in ambivalentnost njegovih možnih izidov sta posledica politične heterogenosti Listine 77. Upoštevajoč to heterogenost, je bil namen koncepta vzporednega polisa članom Listine zagotoviti skupno podlago, to pa ob spoštovanju notranjih razlik. Vendar se je izkazalo, da je skupna podlaga bolj stvar navdiha kot prakse. Zgodovina vzporednega polisa in njegovega posmrtnega življenja je pokazala, da teh notranjih razlik nikakor ni bilo enostavno pomiriti med seboj.

Vzporedni polis – od hipijev do anarhokapitalistov in krščanskih radikalcev

Prva tri od petih področij vzporednega polisa, ki jih Benda omenja, so *in pars* ali pa *toto* posvečena kulturi, kar priča o pomenu umetnosti in teorije za ta njegov koncept. Ni naključje, da se Benda sklicuje na obstoječi vzporedni polis v glasbi in literaturi. Ti dve okolji disidentske kulture se mu zdita najbolj uveljavljena primera delovanja vzporedne strukture v praksi. V gibanju Listine so

se resda pojavile tudi druge neuradne kulturne pobude, vendar so bile večinoma omejene na majhne intelektualne skupine, pretežno starejših generacij. Undergroundovska kultura pa je s svojimi rockovskimi zvrstmi, kasneje tudi s punkom, pritegnila večje skupine; njuno zahodno poreklo je močno privlačilo mlajšo generacijo, nenazadnje tudi zato, ker sta bila povezana s kulturo zabav.¹⁰ Povezava med Listino 77 in undergroundom mlajše generacije je ključnega pomena, ker je del te generacije, ki je odraščala v šestdesetih letih, asimilirala ideje praške pomladi iz leta 1968. V tistem času je bilo mladim dovoljeno organizirati glasbene prireditve in zabave (čeprav so morali občasno prikrievati in omiliti najbolj provokativne lastnosti zahodnjaške mladinske kulture). Prav zato so tudi težko prenašali represivne ukrepe režima v sedemdesetih, še posebej, ker so nemara imeli iz otroštva le nejasne spomine na stalinizem. Ker so undergroundovski koncerti in zabave pritegnili več občinstva kot katerikoli drug neuraden dogodek, so delovali kot katalizator za druge kulturne in umetniške prakse, vključno z literaturo.

Pisatelj in filozof Egon Bondy je dober primer interakcije med umetnostmi undergrounda. Spadal je v starejšo generacijo in bil protagonist tako imenovanega protoundergrounda poznih štiridesetih in petdesetih let, predvsem literarnega in vizualnoumetniškega fenomena, ki je posvojil zapuščino medvojnih avantgard, kot je nadrealizem, in jo povezal z eksistencializmom (vse njegove člane sta državni socializem in njegova estetika socialističnega realizma zatrla; prim. Zand 1998). Bondyjevi protounderground je podoben undergroundu po letu '68, recimo skupini The Plastic People of the Universe, saj se je izogibal konfrontaciji z režimom in si prizadeval soobstajati z njim, njegovo nasprotovanje pa je bilo omejeno na manjše vzporedne strukture intelektualcev. Šele Bondyjevo srečanje z undergroundom nove generacije je spremenilo obliko in cilje njegove umetnosti: nagovarjati je začel širšo in mlajšo publiko. Začel je pisati besedila za The Plastic People of the Universe in objavil utopično-distopični znanstvenofantastični roman *Invalidna sorojenca* (1974, slovenski prevod 2017). Roman je nekakšna alegorija undergroundovskega življenja na Češkoslovaškem po letu 1968. Opisuje futuristično hipijevsko skupnost, ki uživa v prirejanju koncertov, umetniških razstav, zabav

¹⁰ Povezava med glasbo, novo generacijo in alternativno protestniško kulturo okoli leta 1968 je bila torej prisotna tako na Češkoslovaškem kot v kapitalističnem svetu (Siegfried 2008).

in narkotičnih izkušenj, sicer pa živi na otoku, razdeljenem med dve državi, ki jima vladata avtoritarna režima. Državi sta v vojni, vendar sta njuna družbena sistema do hipijev strpna in jim zagotavljata najnujnejše za preživetje ter poskušata zamejiti njihovo politizacijo. V sedemdesetih in osemdesetih se je zdelo, da je Bondyjevev roman undergroundu ponudil nekakšno prepričljivo identifikacijsko pripoved; avtor ga je novembra 1974 tudi odmevno javno prebral (Bolton 2012: 124–127): pravzaprav ambivalenten odnos, ki ga hipiji, upodobljeni v *Invalidnih sorojencih*, izražajo do državnih oblasti, spominja na poseben apolitičen položaj undergroundovskih disidentov, ki živijo ločeno od družbe in hkrati na njen račun.¹¹

Roman *Invalidna sorojenca* na neki način ponazarja Bendov ambivalentni odnos do undergroundovske kulture. Po njegovem mnenju je »undergroundu, ki je daleč najštevilčnejši element Listine, uspelo premagati sektaštvo in postati političen; če pa naj ta sprememba traja, bomo v tem krogu očitno morali opraviti 'izobraževalno' delo« (Benda 1991: 38).¹² Ta navedek nakazuje napetosti med raznorodnimi skupinami Listine 77; Benda implicitno (in nekako paternalistično) predlaga, da čeprav umetnost in kultura undergrounda res predstavljata operativno vzporedno strukturo, ju je treba vseeno podučiti o politični praksi in teoriji. Napetost med Bendo in undergroundom je značilna za disidentske razprave v osemdesetih letih o tem, kako zasnovati vzporedno civilno družbo. Do leta 1989 je Listina 77 pomenila skupno platformo za razprave med različnimi disidentskimi skupinami.¹³ Poleg tega izmenjava mnenj ni povzročila resnih sporov, ker disidenti niso odpirali vprašanja o sodelovanju po hipotetičnem padcu režima.

Na primer, slavni Havlov esej *Živeti v resnici: Moč brezmočnih* (*Moc bezmocnych*), napisan kmalu po Bendovem besedilu o vzporednem polisu iz leta 1978, življenje pod socialističnim režimom opredeljuje kot nepristno. Havlu disidentstvo pomeni »neodvisno življenje družbe« (Havel 1994: 74), ki se bori za »resnicoljubno življenje (v obrambo človekovih pravic in v boj za spoštovanje

¹¹ Zahvaljujem se Miku Hummlu, da je z mano delil zanimiva spoznanja o Bondyjevih *Invalidnih sorojencih*.

¹² »Underground, který je daleko nejpočetnější složkou v Chartě, se dokázal zpolitizovat a překonat své setkárství, nicméně trvalost takového výsledku je zřejmě podmíněná našimi možnostmi 'osvětářského' působení v těchto kruzích.« (Benda 1978: 17)

¹³ O različnih pogledih na vzporedni polis prim. Skilling in Wilson 1991.

zakonov)« (Havel 1994: 92). Svojo vizijo civilne družbe povezuje z idejo vzporednega polisa: »Z drugimi besedami: Kaj niso te neformalne, nebirokratske, dinamične in odprte skupnosti, cel 'paralelni polis', nekakšna klica ali simbolični mikromodel tistih smiselnih 'postdemokratičnih' političnih struktur, ki bi lahko osnovale boljše ureditev družbe?« (Havel 1994: 119)¹⁴

Pri Havlu ni jasno, kaj naj bi postdemokracija bila. Čeprav nedvomno nadomešča »ljudsko demokracijo« obstoječega režima, se zdi, da presega tudi liberalno demokracijo kapitalističnega sveta, saj jo Havel deloma kritizira zaradi potrošništva in pomanjkanja civilnega angažmaja. Ali nemara Havel v *Živeti v resnici* še vedno aludira na nekakšno obliko neposredne demokracije, čeprav je to idejo po izvolitvi za predsednika zavrnil? Zdi se, da želi Havel vprašanje o značaju vzporednega polisa v postdemokratičnem obdobju preložiti na čas, ko bo to obdobje nastopilo.

Dogajanje leta '89 je zaradi dveh pomembnih sprememb močno spremenilo razprave o civilni družbi med nekdanjimi disidenti: prvič, po padcu socialističnega režima so različne skupine nekdanjih disidentov izgubile skupni cilj; drugič, razprave so prešle z neinstitucionalne na institucionalno raven, kar je povzročilo radikalizacijo stališč in obenem težave pri njihovem usklajevanju. Ta situacija je značilna za posmrtno življenje vzporednega polisa v devetdesetih in dvajsetih letih 20. stoletja, ne samo na Češkem, ampak tudi v tujini (npr. v ZDA, kjer je bil koncept najprej sprejet in nato radikaliziran v različne smeri, ki med seboj niso komunicirale).

Prva izjemna epizoda posmrtnega življenja vzporednega polisa na Češkem je bila spreobrnitev Bende v desničarskega konservativnega politika in odločnega protikomunista. Postal je direktor Urada za dokumentacijo in pregon komunističnih zločinov (Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu), ustanove, ki je imela po letu 1989 nalogo preiskovanja in kaznovanja zločinov češkoslovaškega komunističnega režima. Seveda Benda režimu ni bil nikoli naklonjen (glej njegovo besedilo o vzporednem polisu), vendar je v

¹⁴ »Jinými slovy: nejsou tato neformální, nebyrokratická, dynamická a otevřená společenství – celá tato 'paralelní polis' jakýmsi zárodečným předobrazem či symbolickým mikromodelem oněch smyslupnějších 'post-demokratických' politických struktur, které by mohly zakládat lepší uspořádání společnosti?« (Havel 1990: 55)

osemdesetih znotraj Listine 77 vseskozi sodeloval tudi z levičarskimi disidenti. V devetdesetih pa Benda ni več ločeval med stalinističnimi zagovorniki normalizacije in socialističnimi reformisti ter drugimi levičarskimi aktivisti. Zdaj je vse skupaj imel za agente totalitarnega mišljenja, po drugi strani pa je občudoval Augusta Pinocheta, desničarskega diktatorja, sovražnega vsakršni ideji emancipacijske in raznolike civilne družbe.¹⁵

Drug in še posebej zanimiv trenutek posmrtnega življenja vzporednega polisa se je zgodil leta 2014 v Pragi, ko so predstavniki anarhokapitalistične skupine Ztohoven odprli kulturni center in hekerski prostor z imenom Paralelni polis, v katerem naj bi se uporabljale samo kriptovalute. Ta center je sedež Inštituta za kriptooanarhijo (Institut kriptooanarchie), ki širi ideje *Kriptooanarbiističnega manifesta* Timothyja C. Maya iz leta 1992. V skladu s kriptooanarhizmom Ztohoven izraža absolutno nezaupanje v državno oblast¹⁶ in se zavzema za pravico vsakega posameznika do neomejene proste trgovine na vseh področjih življenja – to pa je kredo, ki ni samo prokapitalističen, ampak simpatizira tudi z neoliberalizmom (slednji še vedno priznava države kot gospodarske akterje, medtem ko Ztohoven njihovo avtoriteto radikalno spodkopava). Ztohovenova interpretacija koncepta vzporednega polisa se razlikuje od Bendovega pojmovanja v devetdesetih: nasprotuje nacionalizmu in fundamentalizmu, vendar radikalizira neoliberalizem, tako da ga poveže z anarhično tradicijo, ki je bila ljuba letu '68. Konvergenco teh na videz nasprotujočih si vizij je opazila češka levičarska kultura. Kulturna revija *A2* je v odgovor na odprtje Ztohovenovega centra objavila dva članka. Umetnostna zgodovinarica Milena Bartlová piše:

Ali res drži, da so misleci češkega disidentstva pred štiridesetimi leti pripravili konceptualno podlago postdemokratskega neoliberalizma? Sumim, da se je Ztohoven informiral le površno. Dejansko je jasno, če beremo Bendova izvorna besedila, da njegov glavni interes ni niti vse večje bogastvo niti individualna svoboda, ki ji ni mar za posledice svo-

¹⁵ O Bendovi evoluciji po letu 1989, glej Kopeček 2013 (Bendov protikomunizem) in Sikora 2019 (njegovo občudovanje Pinocheta). – Zdi se, da Bendova biografija potrjuje eno od delovnih hipotez ljubljanske konference: po letu '89 so se nekdanji protagonisti leta '68 spremenili v novo, vse bolj nacionalistično in fundamentalistično vladajočo elito (Bendov fundamentalizem je krščanski).

¹⁶ »Države in njihove varnostne agencije globalno nadzorujejo dostop do informacij in uporabljajo zaščito intelektualne lastnine kot izgovor za uvajanje popolne cenzure zaradi nadzora razpoložljivih virov.« (*Paralelni Polis*)

jih dejanj, temveč človek. [...] Vzporedni polis članov Listine je bil idealistični projekt »življenja v resnici« za tiste, ki so odrinjeni na rob in nasproti avtoritarne oblasti nimajo moči za uveljavljanje idej o dobrem življenju za celotno družbo. [...] Ztohoven je kot projekt v svoji libertarnosti ravno nasprotje. [...] Odkrito povedano, ne zanimajo ga ne družbeno deprivilegirani ljudje ne resnični svet na splošno. (Bartlová 2014: n. p.)¹⁷

Bartlová poudarja, da Ztohoven ni imel nobenih zadržkov pred sprejemanjem denarja neoliberalnih podjetnikov za ustanovitev svojega kulturnega centra, in se na koncu pritoži nad pretečimi napačnimi interpretacijami disidentske zapuščine (kakršno je zagrešil Ztohoven) v obdobju, ko sta nanjo pozabila tako uradna levica (z redkimi izjemami) kot radikalna levica. Avtoričina sklepna opazka je pravi zadetek v črno, če ga primerjamo z drugim člankom v isti reviji o Ztohovenu. Lukáš Rychetský, eden od ustanoviteljev revije, tako kot Bartlová meni, da sta Ztohoven in anarhokapitalizem na splošno le izraza prevladujoče neoliberalne kulture. Kot protiprimer omenja praški skvot Klinika, alternativno kulturno in družabno središče, vendar ga ne uvršča v zapuščino Bendovega vzporednega polisa. Za Rychetskýja je bil ta koncept od samega začetka le »del getoizacije Listine 77« (Rychetský 2014: n. p.).¹⁸ On pa Kliniko ceni, ker ji je »že od začetka uspelo ustvariti vtis odprtih vrat, ki ne vodijo samo v notranje izgnanstvo in fetišizacijo subkulturnega potenciala« (nav. m.).¹⁹

¹⁷ »Je tomu opravdu tak, že myslitelé českého disentu před čtyřiceti lety připravovali ideové zázemí postdemokratického neoliberalismu? Mám podezření, že Ztohoven se informovali jen dost povrchně. Čtemeli totiž původní Bendovy texty, jasně vidíme, že tím, o co mu vždy jde především, není stále větší a větší bohatství ani individuální svoboda, která se neohlíží na důsledky svých činů, ale člověk. [...] Chartistická paralelní polis byla idealistickým projektem 'života v pravdě' pro ty, kdo jsou vytlačeni na okraj a nemají sílu proti autoritářské moci prosadit ideje dobrého života pro celou společnost. [...] Projekt Ztohoven je ve svém libertariánství pravým opakem. [...] Upřímně je nezajímají nejen sociálně neprivilegovaní lidé, ale vůbec reálný svět.«

¹⁸ »Součástí ghettoizace Charty 77«, ker Rychetský svoje izjave ne pojasni, ostaja nejasno, ali Listino 77 kritizira zaradi njenega previdnega odnosa do uradne kulture in mainstreamovske družbe v obdobju normalizacije ali pa meni, da je bil vzporedni polis v resnici ustrezna strategija v kontekstu, v katerem so bila alternativna gibanja mogoča le kot samozadostni eksperimenti, medtem ko je civilna družba po letu 1989 potrebovala bolj odkrite izzive.

¹⁹ »Hned od počátku dokázala nabídnout dojem otevřených dveří, které nevedou jen do vnitřního exilu a k fetišizaci subkulturního potenciálu.« Za kritiko Ztohovenevega vzporednega polisa prim. Slačálek 2019: 5. Prebivalci Klinike so bili leta 2019 prislilno izseljeni.

'68/'89 in izziv raznolikosti

Na koncu povzemam analizo koncepta vzporednega polisa in njegovo zgodovino ter nakažem, kako nam lahko pomaga razumeti zgodovinski proces, ki povezuje leti 1968 in 1989. Vabilo na ljubljansko konferenco leto '68 opredeljuje kot moderen zgodovinski dogodek, medtem ko leto '89 razume kot postmoderna, s čimer nakazuje, da imata umetnost in teorija, ki sta nastali okoli teh dogodkov, ena moderen in druga postmoderen značaj. Načeloma se s to tezo strinjam, vendar bi jo želel s sklicevanjem na razumevanje modernosti in postmodernosti Petra V. Zime natančneje opredeliti in obenem relativizirati. Zima s stališča zgodovine mentalitete modernost označuje kot držo, ki poudarja protislovja sveta in družbe, iščoč splošne, monocentrične, sistemske in emancipacijske rešitve. Meni tudi, da je modernost sposobna preizpraševati splošne rešitve, ki jih išče, čeprav se ne more odreči horizontu univerzalne utopije – torej vizije popolne emancipacije od protislovij sveta za celotno človeštvo. Prav nasprotno pa je postmodernost po njegovem drža, ki se nič manj ne zaveda protislovij, a ne stremi k nobeni univerzalni utopiji. Postmodernost raje išče posebne, situacijske rešitve, splošne recepte pa zavrača kot omejujoče velike pripovedi (Zima 1992: 262–284; 1997). Čeprav je takšna popolna odsotnost utopije v postmodernosti vprašljiva, se strinjam s trditvijo, da imajo lahko postmoderne partikularne, situacijske rešitve lastnosti lokalnih utopij, kot so idealni horizonti nacionalizmov, fundamentalizmov in korporativizmov, ki po letu '89 osvajajo ves svet.²⁰ Ideja neoliberalizma pa je bolj zapletena: njene obljube bi lahko imeli za univerzalno utopijo v dobro celotnega sveta, torej kot produkt modernosti. Po drugi strani pa sprejemam tudi argument, da je bistveno neoliberalno načelo, tj. deregulacija gospodarstva glede na posebne lokalne razmere, mogoče razumeti kot postmoderno, saj zavrača centralistični sistem nadzora (čeprav se zdi, da ima Svetovna banka prav to funkcijo).

Menim, da sta kategoriji modernosti in postmodernosti za vprašanje tako kontinuitete kakor tudi diskontinuitete med letoma '68 in '89 pomembni (spet glej Arrighijevo, Hopkinsovo in Wallersteinovo trditev, da sta bila oba

²⁰ V tem pogledu se moje stališče razlikuje od Zimovega, kajti on postmoderna skepticizem o velikih pripovedih obravnava kot posledico postmoderne brezbržnosti do utopičnega. Glede na to, da je utopija idealen pogoj za popolno emancipacijo od protislovij resničnega, ostaja odprto, ali se utopija nujno nanaša na celotno človeštvo (kot v modernosti) ali se lahko omeji le na določene skupine (kot v postmodernosti).

dogodka protisistemska). Vendarle pa je posebej pomembna razlika med letoma '68 in '89, in sicer v njunem boju za politično emancipacijo in družbeno raznolikost. Leto '68 se dejansko izkaže za moderen dogodek, saj si je prizadeval za univerzalno (levičarsko) utopijo. Po drugi strani je nova levica v tem obdobju zavračala vse centralistične rešitve, ki so jih nalagale dominantne institucije tako v kapitalističnem kot v socialističnem svetu. Namesto tega so aktivisti leta '68 zahtevali samoniklo (grass-roots) politično participacijo celotne družbe, torej da bi družba postala civilna družba. Kljub temu da so se zavedali neizogibne raznolikosti civilne družbe, so verjeli v možnost obstoja rešitev, ki bi jih ustvaril stalen in dinamičen dialog med divergentnimi stališči (prim. Klimke in Scharloth 2008). Ta odnos potemtakem razkriva lastnosti modernega in postmodernega mišljenja: po eni strani naj bi rešitve družbenih protislovij pripeljale do univerzalne levičarske utopije popolnoma emancipiranega sveta, po drugi pa naj bi bile lokalne raznolikosti pomembnejše kakor v tipičnem modelu modernosti. Iskanje družbeno-političnih rešitev je upoštevalo sodobne (levičarske) velike pripovedi, vendar pod pogojem, da te rešitve na lokalni ravni izdela in preizkusi civilna družba, to pa s previdno distanco do vsakega univerzalizirajočega postulata. Konec koncev so imele moderne ideje iz leta '68 že postmoderne težnje, vsaj kolikor so singularno utopijo nadomeščale s pluralno utopijo utopij.

Dogajanje '89 je postmoderne težnje leta '68 spremenilo tako, da je njegovo levičarsko utopijo utopij nadomestilo z eno samo utopijo univerzalnega kapitalističnega sistema, ki različne narode in ločene lokalitete usklajuje na globalni ravni. Vendar je bilo prepričanje v vlogo civilne družbe in liberalno priznavanje njene notranje raznolikosti v letu '89 še prav tako močno kot v letu '68. Toda leto '89 se jasno razlikuje od leta '68 po tem, da se mu zdi kapitalizem najboljši način opolnomočenja vloge civilne družbe in svobodnega življenja razlik. Kot sem že omenil, je bistvo problema, ali in v kolikšni meri so ljudje v propadajočem socialističnem svetu leta 1989 zmogli prepoznati mehanizme takrat prevladujoče oblike kapitalizma, tj. neoliberalizma – in ali so ga zamenjevali s kapitalizmom socialne države. Zgodovina civilne družbe v devetdesetih in pozneje pa se nato ni razvijala, kot so leta '89 upali številni filokapitalistični protagonisti te prelomnice. Danes civilna družba ni več svoboden prostor raznolikosti in dialoga. Postala je prizorišče radikalizacije, na katerem, če uporabim besede Chantal Mouffe (2000; 2015), ni več nasprotnikov, proti katerim bi se borili ravno zato, ker sprejemamo, da z njimi živimo;

ne, sodobna civilna družba je kraj sovražnikov, ki drug drugega izključujejo iz svoje eksistence.

Zgodovina vzporednega polisa in njegovega posmrtnega življenja je simptomatična. Zamisel izvira iz heterogenih kulturnih praks v šestdesetih letih in njihovega skupnega cilja omogočiti emancipacijsko raznolikost; vzporedni polis je kot koncept nastal v obdobju normalizacije v sedemdesetih ter deloval kot eksistencialno in politično orodje, ki je omogočalo raznolikost znotraj omejene skupine disidentov različnih političnih usmeritev. Koncept je poskušal tudi Českoslovaški ponuditi model, kako ustvariti raznoliko civilno družbo. Toda ideja vzporednega polisa je bila preveč nedoločna, obenem pa se je izogibala poglavitnim razlikam med disidenti; poleg tega ni mogla obvladati učinka leta 1989 – institucionalizacije raznolike civilne družbe, ki so jo izvedle strukture neoliberalnega kapitalizma. Različne skupine so postopoma izgubljale sposobnost medsebojnega dialoga, tako da se sedanja pojmovanja vzporednega polisa medsebojno izključujejo.

Zgodovina od '68 do '89 in naprej do danes je z vidika vzporednega polisa zgodovina zamiranja ideje raznolikosti kot emancipacijskega procesa, ki ga je mogoče živeti v stalnem dialogu znotraj civilne družbe; namesto njega se po '89 uveljavlja pojem civilne družbe sovražnikov. Prepričan sem, da je za zgoraj opisano negativno dinamiko odgovorno veliko število državljanov, ki so podpirali dogodke v letih '68 in '89 v kapitalističnih in socialističnih državah. Menili so, da je obema zgodovinskima dogodkoma ('68 na kapitalističnem Zahodu in '89 v razpadajočem socialističnem svetu) uspelo na nov in stabilen način (če že ne enkrat za vselej) doseči, da bo civilna družba pozorna na vrednoto raznolikosti. Verjeli so, da takšna nova občutljivost kapitalistično gospodarstvo povezuje s potrebo po socialni državi (prim. Gilcher-Holtey 2008). Na žalost pa so zagovorniki zgodovinskih dogodkov '68 in '89 podcenjevali razdiralne (»unbalancing«) učinke današnjega neoliberalnega kapitalizma: ta gospodarstvo odreže od državne socialne politike in posledično delegitimizira državo, vključno z idejo civilne družbe. Posledica je aktualna družba razdeljenih skupin, ki se borijo druga proti drugi; nekateri že kličejo po močni roki, ki bi lahko družbo spravila v red za ceno odprave emancipacijske raznolikosti. Pravzaprav takšne skupine avtokratske voditelje na začetku včasih rade volje sprejmejo, vsaj do točke, ko vsiljena oblast, ki so jo zahtevali, postane skupna tarča vplivnih delov nastajajočih civilnih družb – in svet se bo znašel pred novimi osemindesetese-

timi in devetinosemdesetimi. Po besedah Toma Haydna, nekdanjega aktivista iz leta '68, takšno preklapljanje med emancipacijskimi in omejevalnimi trenutki v zgodovini predstavlja »nenehen boj med družbenimi gibanji in makiavelisti« (slednji so pragmatiki). Trdi, da v tem boju »nekoč radikalne reforme postanejo novi status quo, protigibanje je zajezeno, pragmatiki postanejo nova elita [...] in konflikt se nadaljuje na bojišču spomina.« Vendar Hayden napoveduje, da bodo »nove generacije slej ko prej postavile pod vprašaj programirano prihodnost protiterorizma, ekonomske privatizacije, okoljskega kaosa in umazanih zavezništev v imenu te vojne [proti terorizmu] in se ji uprle« – in v naslednjem ovinku bo jutrišnji odpor ponovno postal pragmatizem pojutrišnjega in tako naprej (Hayden 2008: 329–330).

Navsezadnje je vprašanje, ali sta umetnost in teorija res zgolj reprezentacija do zdaj opisanega zgodovinskega procesa ali pa sta na neki način zanj tudi odgovorni. Omejil se bom na hipotetično opazko o teoriji, saj umetnost ni v središču mojega eseja.²¹ Teorija je v obdobjih preloma, kot sta '68 in '89, ponavadi optimistično vizionarska in z zaupanjem zre v prihodnost. Kontinuiteto vidim v mišljenju teoretikov, da dogodki iz '68 in '89 ustvarjajo nekaj novega, česar ni mogoče ustaviti – vseobsegajočo in živopisno civilno družbo, ki v iskanju progresivno-emancipacijske raznolikosti neprekinjeno dialogizira. Češki teoretiki so ugotovili, da so se zmotili že po normalizaciji po letu 1968, ki je civilno družbo zreducirala na majhno skupino intelektualnih disidentov. Vseeno pa jim je leto 1989 postopoma povrnilo zaupanje v to zamisel, saj so bili mnenja, da bodo različne skupine čeških disidentov zmogle najti skupen jezik za izgradnjo vzporednih polisov. Zahodni teoretiki so od osemdesetih let dalje postopoma postajali vse bolj skeptični, čeprav so bili nekateri nad spremembami leta 1989 navdušeni, in to kljub podobnosti med njihovimi stališči in Haydnovo krožno perspektivo o pridobitvah leta '68. Menim, da so izjave, kot je Haydnova, potrebne ne le v obdobjih depresije (za spodbujanje okrevanja), temveč tudi v obdobjih preloma, ko je navdušenje na vrhuncu – tokrat s ciljem, da se bolje pripravimo na vsako vrsto normalizacije, ki bi lahko (in tudi je) sledila. Osebno sem skeptičen

²¹ Umetnost bi zahtevala kompleksnejšo analizo: Bondyjev roman *Invalidna sorojenca*, na primer, bi prav tako potreboval natančnejše branje, zlasti glede problema modernosti in postmodernosti z estetskega vidika. Roman meša raznolike tradicije: hippy-beat-rockovsko tradicijo iz šestdesetih let, starejšo modernistično tradicijo nadrealistične avantgarde in žanr znanstvene fantastike.

do argumenta, ki pogosto nasprotuje takšni preventivni naravnosti in trdi (pravzaprav tudi preventivno), da preventivno zavedanje, kako negotova je kakršnakoli utopičnost, zmanjšuje utopični naboj neke vizije, prakse ali dogodka. Sam sem prepričan, da se najmodrejša utopična zavezanost zaveda lastne nestabilnosti in obenem skrbi za svojo vzdržnost (sustainability), tj. za sposobnost ljudi, da se sprijaznijo z njenim zatonom in sčasoma poiščejo nove navdihujoče utopične energije.

Iz angleščine prevedel Andrej Zavrl

Literatura

- ARRIGHI, GIOVANNI, TERENCE K. HOPKINS in IMMANUEL WALLERSTEIN, 1992: 1989, the Continuation of 1968. *Review (Fernand Braudel Center)* 15, št. 2, str. 221–242.
- BARTLOVÁ, MILENA, 2014: Na paměť slavného výročí. *A2*, št. 23. Tudi na spletu (dostop 18. 3. 2020).
- BENDA, VÁCLAV, 1978. Paralelní polis. *Informace o Chartě 77*, št. 9, str. 15–20. Tudi na spletu (dostop 18. 3. 2020).
- BENDA, VÁCLAV, 1991: The Parallel »Polis«. V: *Skilling in Wilson* (ur.) 1991, str. 35–41.
- BLAŽIČ - N'TOKO, MIHA, 2019: Dissidentische Bewegungen und der Staat. Slovenien nach 1990. *Beton International: Zeitung für Literatur und Gesellschaft*, št. 4, str. 13–14. Tudi na spletu (dostop 18. 3. 2020).
- BOLTON, JONATHAN, 2012: *Worlds of Dissent: Charter 77, The Plastic People of the Universe and Czech Culture under Communism*. Cambridge (MA) in London: Harvard University Press.
- BONDY, EGON, 2012: *Invalidní sourozenci*. Praga: Akropolis.
- BONDY, EGON, 2017: *Invalidna sorojenca*. Prev. Tatjana Jamnik. Vnanje Gorice: Kulturno-umetniško društvo Police Dubove.
- COLOMBI idr., 2019a: Über dieses Heft. *Beton International: Zeitung für Literatur und Gesellschaft*, št. 4, str. 13–14. Tudi na spletu (dostop 18. 3. 2020).
- COLOMBI idr., 2019b: *Paralelní polis*: A Dissident Concept Is Haunting the Present. *Beton International – Polip*, št. 5, str. 23.
- HABJAN, JERNEJ in MARKO JUVAN, 2019: Uvod. V: Marko Juvan (ur.): *Od maja 1968 do novembra 1989: Transformacije sveta, literature in teorije: mednarodna konferenca, 7.-8. november 2019, Ljubljana: program in povzetki = From May 1968 to*

- November 1989: Transformations of the World, Literature, and Theory: International Conference, 7-8 November 2019.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 7.
- HAVEL, VÁCLAV, 1990: *Moc bezmocných*. Praga: Lidové noviny.
- HAVEL, VÁCLAV, 1994: *Živeti v resnici: Moč brezmočnih*. Prev. Zdravko Inzko. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- HAYDEN, TOM, 2008: The Future of 1968's »Restless Youth«. V: Klimke in Scharloth (ur.), 2008, str. 325–331.
- GILCHER-HOLTEY, INGRID, 2008: France. V: Klimke in Scharloth (ur.) 2008, str. 111–124.
- KANZLEITER, BORIS in KRUNOSLAV STOJAKOVIĆ (ur.), 2008: »1968« in *Yugoslawien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Gespräche und Dokumente*. Bonn: J. H. W. Dietz.
- KLIEMS, ALFRUN, 2015: *Der Underground, die Wende und die Stadt: Poetiken des Urbanen in Ostmitteleuropa*. Bielefeld: Transcript.
- KLIMKE, MARTIN in JOACHIM SCHARLOTH (ur.), 2008: *1968 in Europe: A History of Protest and Activism*. New York in Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- KOPEČEK, MICHAL, 2013: Czech Republic: From the Politics of History to Memory as Political Language. *Cultures of History Forum* (2. 12. 2013). Splet. DOI: 10.25626/0021.
- Literami. Splet (dostop 18. 3. 2020).
- MACHOVEC, MARTIN (ur.), 2006: *Views from the Inside: Czech Underground Literature and Culture (1948–1989)*. Praga: Univerzita Karlova.
- MOUFFE, CHANTAL, 2000: *The Democratic Paradox*. London in New York: Verso.
- MOUFFE, CHANTAL, 2015: *Agonistika: Misliti svet politično*. Prev. Aleksandra Rekar. Ljubljana: Maska.
- Paralelní Polis. Splet (dostop 3. 3. 2020).
- PILAŘ, MARTIN, 1999: *Underground*. Brno: Host.
- RICHETSKÝ, LUKÁŠ, 2014: Jak (ne)dělat revoluci. *A2*, št. 26. Tudi na spletu (dostop 18. 3. 2020).
- SIEGFRIED, DETLEF, 2008: Music and Protest in 1960s Europe. V: Klimke in Scharloth (ur.) 2008, str. 57–70.
- SIKORA, ROMAN, 2019: Parallel-Pinochet. *Beton International: Zeitung für Literatur und Gesellschaft*, št. 4, str. 6. Tudi na spletu (dostop 3. 3. 2020).
- SKILLING, GORDON H. in PAUL WILSON, 1991: *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*. Basingstoke in London: Macmillan.
- SLAČÁLEK, ONDŘEJ, 2019: Parallel vielleicht, aber eine Polis? *Beton International: Zeitung für Literatur und Gesellschaft*, št. 4, str. 5. Tudi na spletu (dostop 3. 3. 2020).

- THER, PHILIPP, 2014: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa*. Berlin: Suhrkamp.
- ZAND, GERTRAUDE, 1998: *Totaler Realismus und Peinliche Poesie: Tschechische Untergrund-Literatur 1948–1953*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- ZIMA, PETER V., 1992: *Komparatistik: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft*. Tübingen: Francke.
- ZIMA, PETER V., 1997: *Moderne/Postmoderne*. Tübingen: Francke.

Imensko kazalo

- Abramović, Marina 120, 285
Abrams, Richard 52
Adam, Alja 327
Adam, Frane 305
Adelsberg, Geoffrey 407
Adorno, Theodor W. 114, 437–438, 444
Ajshil 392
Alessandroni, Emiliano 18, 435, 439
Althusser, Louis 16, 55, 64–65, 67–72, 82–84, 88–89, 104
Amaral, Alberto 58
Andersen, Hans Christian 347–348
Anderson, Perry 14, 116, 120–121, 149, 155, 164
Andruhovič, Jurij 463
Angermuller, Johannes 90
Anzieu, Didier 80
Arendt, Hannah 35, 41–43
Arns, Inke 363
Aron, Raymond 35
Arrighi, Giovanni 15, 117–119, 203, 476–477, 488
Artmann, H. C. 453
Arzenšek, Vladimir 209
Asher, Linda 466
Avbelj, Jožica 390

Bachmann, Ingeborg 449
Badiou, Alain 65–67, 77, 83, 170–171, 178
Bago, Ivana 162
Bahovec, Eva 327
Balantič, France 265

Balibar, Étienne 66
Balmès, François 67
Balzac, Honoré de 30
Balžalorsky Antič, Varja 17, 163–164, 178, 317, 330
Bannon, Steve 194
Barbu, Zavedei 280
Barilli, Renato 182
Barthes, Roland 13, 86, 298, 322, 360
Bartlová, Milena 486–487
Bašin, Miloš 255, 266
Baškovič, Ciril 12
Batović, Ante 370
Battelino Baranovič, Balbina 391, 393
Baudelaire, Charles 26, 304
Baudry, Jean-Louis 88
Bauman, Zygmunt 176, 466
Beasley-Murray, Timothy 470
Beauvoir, Simone de 319, 328
Beckett, Samuel 360, 449
Bedorf, Thomas 150
Bell, Daniel 42
Bellos, David 466
Bembič, Branko 96, 101
Benda, Julien 437
Benda, Václav 475, 477, 480–482, 484–486
Bénéton, Philippe 176
Benn, Gottfried 459
Benoist, Alain de 182, 187, 193–194
Berardi, Franco 96
Berber, Anita 459
Bernstein, Eduard 153

- Bettelheim, Charles 97, 103–104
 Beuys, Joseph 457
 Bevk, France 377
 Bibič, Polde 395, 397
 Bihalji-Merin, Oto 149, 158–161, 163
 Bilandžić, Dušan 97
 Bing, Albert 156
 Birnbaum, Antonia 16, 63
 Blanc, Louis 118
 Blanchot, Maurice 35, 47–48, 116
 Blažič - N'toko, Miha 479
 Bloch, Ernst 124
 Bobbio, Norbert 442
 Bogdanić, Luka 124, 131
 Bojetu, Berta 331
 Bojović, Ilija 47
 Bologna, Sergio 436
 Boltanski, Luc 97
 Bolton, Jonathan 479–481, 484
 Bondy, Egon 483–484, 491
 Bor, Matej 99, 245, 377, 386
 Borak, Neven 384
 Borovnik, Silvija 324–325, 327
 Boschetti, Anna 229
 Boškic, Ružica 101
 Bošnjak, Branko 126
 Bourdieu, Pierre 229
 Bourg, Julian 57, 169–171
 Bourges, Hervé 51–52, 54
 Bourguiba, Habib Ben Ali 55
 Božič, Peter 232, 234
 Brando, Marlon 40
 Braudel, Fernand 115, 117, 119
 Brauman, Rony 248
 Brecht, Bertolt 25
 Brejc, Tomaž 245, 255–256, 277, 286–287, 300, 358–359, 362
 Brentano, Franz 280, 300
 Breznik, Maja 99, 101
 Brežnjev, Leonid 344
 Brinkmann, Rolf Dieter 447, 450–455, 457–460
 Britovšek, Marjan 363
 Brodski, Josip Aleksandrovič 313
 Bruckner, Pascal 33
 Brvar, Andrej 304, 388
 Büchner, Georg 154
 Buden, Boris 154, 163
 Burcar, Lilijana 101, 323–324, 327
 Bürger, Peter 449
 Burri, Alberto 137
 Burroughs, William S. 41
 Butler, Judith 323
 Butor, Michel 280, 298
 Cammett, John M. 244–245
 Cankar, Ivan 396
 Cărtărescu, Mircea 472
 Castellucci, Romeo 394
 Castoriadis, Cornelius 66
 Castro, Roland 64
 Caussidière, Marc 118
 Cavalcanti, Guido 313
 Cavazza, Boris 392
 Centrih, Lev 17, 121, 199, 204–205, 210
 Cetung, Mao 55–58, 67
 Chaban-Delmas, Jacques 305
 Chakrabarty, Dipesh 187
 Chanel, Josiane 318
 Charle, Christopher 175
 Chawaf, Chantal 320
 Chiapello, Eve 97
 Chitnis, Rajendra 471–472
 Chossudovsky, Michael 404, 409–410
 Chrobáková Repar, Stanislava 327, 329, 472
 Ciglič, Marjan 256
 Cixous, Hélène 320–323, 327
 Cizelj, Boris 305
 Cohen, Robert S. 96, 140, 143

- Cohn-Bendit, Daniel 52–54, 79, 113–114, 174
 Collini, Stefan 50
 Colombi, Matteo 18, 475, 477, 481–482
 Combes, Patrick 322, 417, 427–430
 Conrad, Joseph 470
 Croce, Benedetto 339
 Crouzet, François 54
 Cukjati, France 201
 Cummings, Edward E. 259
 Czernin, Franz Josef 454
- Čačinović, Nadežda 256, 327
 Čehov, Anton Pavlovič 313
 Čepič, Zdenko 200, 206, 418
 Čermelj, Manca 387
 Černe, Urška P. 455
- Čosić, Dobrica 125, 131, 143, 345, 352, 370
- Daalder, Hans 51
 Dante Alighieri 186
 Danton, Georges Jacques 118
 Darovec, Peter 471
 Darwin, Charles 248
 Dasgupta, Rajeshwari 57
 Daubier, Jean 56
 Davičo, Oskar 152, 155
 Davis, Angela 407
 De Dominicis, Dino 182
 de Gaulle, Charles 40, 51, 284, 371
 Debeljak, Aleš 467
 Debenedetti, Giacomo 440
 Debenjak, Božidar 234–235, 237, 424
 Debord, Guy-Ernest 11, 29, 59, 66
 Debray, Régis 33, 87
 Deckard, Sharae 14
 Dedić, Nikola 13
 Dekleva, Milan 257, 426–429
 Deleuze, Gilles 149
- Dellabernardina, Drago 361
 Denegri, Ješa 366
 Derrida, Jacques 13, 50, 59, 82, 116, 136, 309, 311–312, 372, 374, 408
 Despot, Branko 125
 Detela, Jure 401–413
 Diamond, Sigmund 132
 Dickens, Charles 30
 Djilas, Milovan 218, 224, 231
 Djurić, Mihailo 141
 Dokler, Janez 234–237
 Dolar, Mladen 278, 403
 Dolenc, Mate 352, 423, 425–426
 Dolgan, Marjan 256, 265, 289, 376, 385–386
 Domicelj, Tomaž 426
 Donoso Cortés, Juan 186
 Dosse, François 80, 86
 Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 424
 Dović, Marijan 17, 229–231, 249, 277
 Dragović-Soso, Jasna 370, 379
 Drenovec, Franček 101
 Drews, Jörg 452, 454
 Dubček, Aleksander 174
 Duchamp, Marcel 289, 292, 364
 Dugin, Aleksandr 194
 Duménil, Gérard 104, 107
 Duras, Marguerite 47, 321
 During, Simon 16, 33
 Duteuil, Jean-Pierre 52
 Dutschke, Rudi 53, 448
 Dylan, Bob 40, 426
- Eichmann, Adolf 447
 Eliot, T. S. 259
 Engels, Friedrich 26, 144
 Enzensberger, Hans Magnus 449–450
 Erjavec, Aleš 339, 347, 350, 363–364
 Esch-van Kan, Anneka 150
 Esmein, Jean 56

- Esterházy, Péter 464–465
 Evola, Julius 184–189, 191–192, 194
- Falk, Barbara 243
 Feldman, Jacqueline 318
 Fichte, Johann Gottlieb 126
 Fichter, Madigan 12, 153–154, 162, 369
 Filipčič, Emil 430
 Filipović, Vladimir 125
 Fink, Eugen 372
 Fischbach, Franck 91
 Fisk, Robert 443
 Flaker, Aleksandar 339, 341–344
 Flaubert, Gustav 26, 297, 430
 Focht, Ivan 176
 Fontana, Lucio 137
 Fortini, Franco 435–443
 Foucault, Michel 55, 57, 74, 79, 81–82, 85, 88–91, 115, 149, 247–248, 322, 439, 441
 Fouchet, Christian 51, 82
 Fouque, Antoinette 318–319, 322
 Frančič, Franjo 410
 Frei, Norbert 447–448
 Freud, Sigmund 80, 88
 Frey, Hugo 56
 Friedrich II. 186
 Fromm, Erich 124, 134, 176, 282, 351
 Furlong, Paul 187
- Gaber Antić, Milica 327
 Gabrič, Aleš 17, 215–216, 220–221, 223, 231, 243, 249, 418
 Gajgar, Mateja 327
 Gallas, Helga 159
 Galtung, Johan, 406, 409
 Gamulin, Grgo 162
 Gassert, Philippe 152
 Gauthier, Xavière 320–322, 326
 Geismar, Alain 51–52, 76
- Geister, Iztok 239, 245, 256, 258–262, 265, 269, 277, 284–289, 293–295, 358–359, 373
 Georgijevski, Ljubiša 392
 Gert, Valeska 459
 Gibbs, David N. 409
 Gilcher-Holtey, Ingrid 149, 370, 490
 Gilić, Nikica 376
 Glücksmann, André 33, 65
 Gobille, Boris 11, 322
 Goethe, Johann Wolfgang von 341, 469
 Goldmann, Lucien 85, 138, 176, 282, 298
 González Villa, Carlos 101, 108
 Goodman, Paul 42–43
 Gorz, André 57
 Gosarič, Samo 255
 Gradišnik, Branko 403, 430
 Grafenauer, Bogo 207
 Grafenauer, Niko 239, 241, 257, 329
 Gramsci, Antonino 108, 244–248, 282, 437, 439
 Grlić, Danko 126, 136–138, 145, 176
 Grotowski, Jerzy 390
 Gruenwald, Oskar 124
 Gržinić, Marina 339, 347, 364
 Guattari, Félix 74, 149
 Guehénno, Jean 37
 Guénon, René 185
 Guenther, Lisa 407
 Guevara, Ernesto Che 420, 449
 Guibernau, Monserrat 353–354
 Gupta, Suman 16, 47
 Gvozden, Vladimir 16, 169
- Habermas, Jürgen 151, 176
 Habjan, Jernej 16, 113, 476
 Hall, Stuart 40, 357
 Hallward, Peter 88
 Hamon, Hervé 33, 39
 Handke, Peter 393, 463–464, 467–468

- Hanžek, Matjaž 244, 256–258, 260, 264–266, 268–269, 277, 293–294, 359
 Harms, Danijel Ivanovič 449
 Haugová, Mila 464, 472
 Havel, Václav 389, 469, 479–480, 484–485
 Hayden, Tom 491
 Hayek, Friedrich 42
 Hebekus Uwe, 150
 Hecken, Thomas 11
 Hegedušić, Krsto 161
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 35–36, 45, 73, 118, 126, 130, 134, 437–439, 441–443
 Heidegger, Martin 136, 258, 283–284, 293, 309, 311, 352, 360, 372, 374, 386
 Heller, Ágnes 37, 124, 176
 Hendrickson, Burleigh 55
 Heraklit 306
 Herman, Bogdana 331
 Hermann, Bogomir 157
 Heziod, 190
 Hobsbawm, Eric 133
 Hočevar, France 223, 369, 371, 376–378, 380
 Hofman, Branko 329, 346
 Hölderlin, Friedrich 438
 Holton, Milne 467
 Holý, Jiří 463, 465
 Hopkins, Terence K. 15, 117–119, 476–477, 488
 Hrabal, Bohumil 464
 Hribar, Spomenka 235, 239, 353
 Hribar, Tine 208, 218, 235, 291–293
 Huizinga, Johan 308, 311–312
 Hummel, Mike 484
 Hummelt, Norbert 459
 Husein, Sadam 443
 Husserl, Edmund 258
 Hvala, Ivan 239
 Hyvrard, Jeanne 320–321, 326
 Igué, John O. 141
 Iles, Chrissie 363
 Immendorf, Jörg 457
 Indić, Trivo 133–134, 177
 Intihar, Anja 227
 Irigaray, Luce 320, 322–323, 327
 Isaković, Antonije 346
 Iucundus, Bard 388
 Jakiša, Miranda 376
 Jakobsen, Jakob 54
 Jakobson, Roman 86
 Jakopič, Albert 220–222
 Jakovljević, Branislav 16, 48, 152, 160, 162, 181
 Jakšić, Božidar 125, 132
 Jalušić, Vlasta 317, 324–327, 332
 Jambet, Christian 45
 Jameson, Fredric 14, 90, 149, 153, 155
 Jamnik, France 395–396
 Jančar, Drago 396, 467
 Jandl, Ernst 453
 Janša, Janez 200–201
 Jarc, Matjaž 390
 Jarry, Alfred 40
 Jefferson, Tony 357
 Jenko, Simon 313
 Jennings, Jeremy 248
 Jenson, Jane 318–319
 Jerovšek, Janez 234
 Jesenko, Primož 393–394
 Jesih, Milan 257, 295, 303–305, 307–310, 312–315, 384, 386–388
 Jež, Andraž 16, 123, 242, 282
 Jogan, Maca 327
 Jones, Ann Rosalind 323
 Jorn, Asger 11

- Jovanović, Dušan 234, 239–240, 304, 306, 308, 383, 388–392, 396–398, 420–421, 429
- Jovanovski, Alenka 324–325, 408
- Joyce, James 183
- Jukić, Boris 430
- July, Serge 76
- Jurčič, Josip 423
- Jurić, Hrvoje 133–134
- Jurković, Denis 145
- Juvan, Marko 9, 244, 255, 306, 310, 312, 320, 345, 373, 393, 476
- Kafka, Franz 183, 439, 466
- Kalajić, Dragoš 181–188, 190–193
- Kalčič, Uroš 430
- Kalin, Ignac 410
- Kandinski, Vasilij 269
- Kangrga, Milan 125–126, 131, 176
- Kant, Immanuel 50, 342
- Kanzleiter, Boris 12, 119, 172, 174, 176, 370, 418
- Kardelj, Edvard 91, 138–139, 145, 207, 224–225
- Katsiaficas, George 128
- Kavčič, Stane 215, 219, 222, 231, 234, 249
- Kavčič, Vladimir 234–240
- Kenney, Padraic 380
- Kermauner, Aleš 256, 259–260, 263–265, 267–268, 270, 285, 373, 418
- Kermauner, Taras 205, 216, 232, 235, 237, 239–241, 243–248, 250, 255–256, 277, 279–283, 292, 294, 296, 298–301, 306–311, 313, 343, 359
- Kernev Štrajn, Jelka 260
- Kerouac, Jack 41
- Kerševan, Marko 237, 239
- Kidrič, Boris 230, 324
- Kirn, Gal 158
- Kiš, Danilo 120, 392
- Klabus, Vital 232
- Klasić, Hrvoje 12, 119, 154, 170, 172, 176, 369
- Kleč, Milan 430
- Kliems, Alfrun 481
- Klimke, Martin 418, 489
- Kling, Thomas 447, 452–454, 457–460
- Kluncker, Heinz 393
- Kne, Majda 331
- Kobe, Zdravko 16, 79
- Kocbek, Edvard 218, 227, 230, 352
- Kocbek, Matjaž 257, 303, 388, 394, 425
- Kocijančič, Janez 226, 237
- Koennen, Gerd 155
- Köhler, Matthias István 128
- Kořakowski, Leszek 176
- Kolešnik, Ljiljana 153, 159, 162–163
- Koloini, Diana 395, 397
- Koltan, Michael 132, 137
- Komelj, Miklavž 401–402, 405–406, 408, 411, 413
- Konjar, Viktor 329
- Konstantinović, Radomir 186–191, 193
- Kopeček, Michal 486
- Korać, Veljko 176
- Koron, Alenka 18, 417
- Korte, Hermann 450
- Korun, Mile 395–396
- Kos, Janko 216, 255, 272, 279, 299, 306–309, 311–312, 314
- Kosicki, Piotr H. 9
- Kosík, Karel 171, 176
- Kosmač, Ciril 377
- Košak, Klemen 202
- Košir, Manca 256
- Kotarbiński, Tadeusz 280, 300
- Kovač - Chubby, Vojin 245, 255–256, 259–260, 264–265, 277, 293, 359, 386
- Kovač, Mirko 394

- Kovačič, Lojze 231–232
 Kovačič, Vladimir 430
 Kozak, Ferdo 230, 233
 Kozak, Juš 230
 Kozak, Primož 419–421
 Kraigher, Boris 222–223, 231
 Kralj, Lado 239, 256, 277, 295, 308, 313,
 383, 386–390, 393–398
 Kralj, Tomaž 387
 Kramberger, Taja 229–230, 250
 Kranjc, Mojca 389, 392, 395–396
 Kranjc, Stane 222
 Krašovec, Stane 203
 Kreft, Lev 18, 339
 Krese, Maruša 331
 Kristeva, Julia 13, 320, 322–323, 326–327,
 335
 Krivic, Matevž 220
 Krivic, Vlado 223
 Križnar, Naško 245, 255, 277, 293, 359
 Krleža, Miroslav 97, 154, 156–159, 161,
 163
 Kržan, Marko 96, 98, 104
 Kržavac, Savo 127
 Kučan, Milan 206, 237–238, 246
 Kunakhovich, Kyrill 9
 Kundera, Milan 463–470
 Kurlansky, Marko 170
 Kuvačić, Ivan 125–126
 Kuzmanić, Tonči 100
 Kveder, Zofka 332

 Lacan, Jacques 73–74, 77, 79–80, 85–87,
 89, 91, 114, 374
 Lampret, Igor 390
 Landauer, Gustav 133
 Lardreau, Guy 45, 63, 65, 67
 Larsen, Ingvild M. 58
 Lasić, Stanko 156
 Lazarus, Sylvain 65

 Le Pen, Jean-Marie 182
 Lebedjanski, S. P. 159
 Leclerc, Annie 320–322, 326
 Lefebvre, Henri 11, 39, 66, 84–85, 124,
 176
 Legrand, Stéphane 55
 Leiler, Ženja 395, 397
 Lenin, Vladimir Iljič Uljanov 53, 140, 393
 Lenzini, Luca 436
 Leopardi, Giacomo 441
 Lešaja, Anton 125, 129
 Lévi-Strauss, Claude 74, 80–81
 Levstik, Bara 393
 Levstik, Fran 138
 Lévy, Benny 64
 Lévy, Dominique 104, 107
 Leys, Simon 56
 Linhart, Robert 64, 73
 Lipovec, Albinca 466
 Lipovetsky, Gilles 33
 Lloyd George, David 27
 Lokar, Metka 255
 Lorenčič, Aleksander 203–204
 Losurdo, Domenico 439, 441–442
 Lotringer, Sylvère 358
 Löwy, Michael 11
 Lukács, György 38, 128–129, 135, 137,
 157, 160, 282, 435, 438–439, 443
 Lukan, Blaž 396
 Lukić, Sveta 155, 160
 Lukšič, Igor 232, 249
 Luther King, Martin 448
 Lütticken, Sven 149
 Luxemburg, Rosa 153
 Lužan, Pavle 390, 394
 Lyotard, Jean-François 54

 Macherey, Pierre 66
 Machovec, Martin 481
 Maček, Ivan 313

- Madarević, Vlado 154, 161
 Magris, Claudio 464, 471
 Maistre, Joseph de 186
 Majer, Boris 125, 232
 Makarovič, Svetlana 328–329
 Makavejev, Dušan 177
 Malatesta, Errico 133
 Malevič, Kazimir Severinovič 259, 364, 406
 Malle, Louis 56, 57
 Mammone, Andrea 182
 Man, Paul de 116
 Mandel, Ernest 103, 124
 Mann, Thomas 27
 Mao Zedong gl. Cetung, Mao
 Marchart, Oliver 150
 Marchesi, Olivier 114
 Marcuse, Herbert 11, 53–55, 58, 124, 151, 176, 282, 357
 Marčetić, Adriana 345
 Marek, Franz 124
 Marković, Drago 127
 Marković, Mihajlo 125–126, 128–129, 132–133, 140–142, 175–176
 Marn, Janez (Črtomir Mrak) 201
 Marolt, Janez Tomaž 410
 Marx, Karl 29, 38, 45, 63–64, 69, 72, 75, 82, 84, 87–88, 108, 118, 124–126, 131, 134–136, 138, 140, 144–145, 175, 347, 349
 Mascolo, Dyonis 47
 Mašić, Slobodan 183
 Matanović, Milenko 245, 257–258, 260, 277, 285, 291, 293, 301, 359–361
 Matvejević, Predrag 125
 May, Timothy C. 486
 Mayröcker, Friederike 453–454
 Mazumdar, Charu 57
 Mečiar, Vladimir 470
 Medenica, Matija 102
 Medien, Kathryn 55
 Medved, Andrej 239, 255, 257, 278, 309–310
 Meek, V. Lynn 58
 Memon, Vladimir 257
 Mendel, Ernest 76
 Merhar, Viljem 106
 Merrill, Christopher 467
 Messner, Janko 390
 Messner, Reinhold 113–114
 Michel, Karl Markus 449
 Mićunović, Dragoljub 131
 Mihelič, Marjanca 465
 Mihurko Poniž, Katja 327
 Mikecin, Vjekoslav 153
 Miklavc, Ferdinand 303
 Milić, Vojin 128, 176
 Miller, Nick 143
 Milner, Jean-Claude 65, 80, 83, 86–88
 Milošević, Slobodan 345
 Mitterand, François 70, 170, 428
 Mlinarič, Andrej 244
 Močnik, Rastko 13, 16, 95, 98, 100, 102, 108, 120, 138, 162–163, 204, 209, 218, 237, 239, 241–242, 245, 256, 277, 295, 359, 372, 375
 Moi, Toril 323
 Moles, Abraham 59
 Mommen, André 203
 Moníková, Libuša 464, 468–469
 Monroe, Alexei 378
 Monroe, Marilyn 349
 Montrelay, Michèle 320
 Moretti, Franco 12, 14, 116
 Mouffe, Chantal 151, 489
 Mozzachiodi, Luca 436
 Mrozek, Sławomir 396
 Muršič, Rajko 208
 Mussolini, Benito 182, 443
 Muste, A. J. 410

- Napoleon Bonaparte 118
 Nasser, Gamal Abdel 95
 Naudier, Déphine 319
 Negri, Antonio 357–358
 Nehru, Jawaharlal 95
 Neuwirth, Lucien 317
 Newman, John Henry 50
 Nez, David 257, 277, 285, 360–361
 Nickel, Andreas 114
 Nietzsche, Friedrich 126, 136, 265, 306, 439
 Noble, David F.59
 Novak Popov, Irena 17, 255, 327–328, 330, 332
 Novak, Boris A. 255, 257, 260, 396–397
 Novak, Jaroslav 218
 Novaković, Nada 97, 103
- Oakeshott, Michael 37
 Ogorevc, Blaž 257
 O'Hara, Frank 450
 Ohnesorg, Benno 448
 Oleami, Samo 255
 Olujić Oluja, Dragomir 124, 142
 Oppenheimer, Robert J. 248
 Osojnik, Iztok 260
 Osojnik, Jani 410
 Othmani, Ahmed 55
 Ovidij Naso, Publij 101
- Palach, Jan 468
 Pantić, Rade 98, 156, 163
 Papenfuß, Bert 452
 Paro, Georgij 396
 Pasolini, Pier Paolo 435–436
 Paternu, Boris 255, 313
 Pavard, Bibia 317
 Pavček, Tone 353
 Pavić, Milorada 120
 Pavlič, Darja 17, 255, 303
- Pavlov, Todor 156
 Pavlović, Živojin 151, 172–174, 177–178
 Pavšič, Tomaž 227
 Peden, Knox 88
 Pedretti, Erica 464
 Pengov, Tomaž 427
 Perčič, Tone 430
 Perica, Ivana 16, 149, 156, 166
 Perlman, Fredy 49, 58
 Perovšek, Jurij 206
 Pešić Golubović, Zagorka 176
 Pešić, Boško 145
 Petan, Žarko 389, 395–396
 Petranović, Branko 97
 Petrović, Gajo 124–126, 134, 176, 217
 Pibernik, France 256, 260, 262, 387
 Picasso, Pablo 259
 Picq, Françoise 318
 Pilař, Martin 481
 Pinochet, Augusto 486
 Pintar, Milan 238–240
 Pipan, Janez 396
 Pirjevec, Dušan 230, 232–234, 237–238, 240–243, 245, 279, 283–284, 289, 294–295, 300, 310, 352, 386, 388, 397, 425–426
 Pisier, Marie-France 79
 Plant, Sadie 10–11
 Plantier, Thérèse 328
 Platon 73, 156, 186
 Podlogar, Gregor 255, 258
 Podvršič, Ana 101
 Pogačnik, Marko 245, 255–259, 261–264, 267, 270, 277, 284–289, 293, 295, 300–301, 358–360, 362
 Poggio, Pier Paolo 436
 Polič, Radko 392
 Poniž, Denis 255, 257, 294–298, 303, 327, 388, 394, 420
 Popit, France 222–223

- Popov, Nebojša 125, 151–152, 155, 162, 172–173
 Prešeren, France 265, 313–314, 423
 Pretnar, Tone 466
 Priessnitz, Reinhard 453
 Prijatelj, Ivo 396
 Prinčič, Jože 203
 Proudhon, Pierre-Joseph 393
 Prudhomme, Florence 317
 Pučnik, Irena 234
 Pučnik, Jože 205, 216, 232
 Puhar, Alenka 407
 Puhovski, Žarko 176
- Quasimodo, Salvatore 259
- Radić, Radmila 172
 Radović, Duško 176
 Radulović, Jovan 345
 Rakar, Izabela 18, 447, 457
 Rakusa, Ilma 464
 Ramšak, Jure 215, 221, 235
 Rancière, Jacques 66–68, 74, 77, 115, 156–157, 163
 Ranković, Aleksandar 107, 131, 223
 Rauschenberg, Robert 259
 Reader, Keith 119, 170, 371
 Rener, Tanja 326–327
 Repe, Božo 125, 142, 203–204, 206–207, 215, 232, 234, 249
 Resnais, Alain 298
 Ribič, Ivan 226
 Ribičič, Mitja 220
 Rimbaud, Arthur 40, 405
 Ristić, Ljubiša 390, 392, 394
 Rizman, Rudi 133, 239
 Robar-Dorin, Filip 425
 Robbe-Grillet, Alain 280, 298, 429
 Roberts, John 151–152, 157
 Robespierre, Maximilien 118, 154
- Rose, Gillian 35
 Ross, Kristin 14, 34–35, 115–116, 371, 379
 Rotar, Braco 13, 235–236, 242–243, 245, 247, 255–256, 277, 285, 296, 359, 429
 Rotar, Drago 429
 Rotman, Patrick 33, 39
 Rotovnik, Mitja 238–239
 Röttgers, Kurt 150
 Roudinesco, Élisabeth 79, 86, 408
 Rousseau, Henri 161
 Rousseau, Jean-Jacques 40
 Rožanc, Marjan 232
 Ruge, Arnold 124
 Rupel, Dimitrij 243–245, 250, 256, 296, 311, 352–354, 420, 423–426, 428–429
 Rupel, Slavko 329
 Rus, Veljko 216–217, 232, 235
 Rus, Vojan 424
 Rychetský, Lukáš 487
 Rygulla, Rainer Ralf 450
- Sabatos, Charles 18, 463, 465, 469–470
 Salinger, J. D. 341, 349
 Samary, Catherine 96
 Sarkozy, Nicholas 171
 Sarraute, Nathalie 280, 298, 319
 Sartre, Jean-Paul 11, 54, 81, 83, 174
 Saussure, Ferdinand de 80
 Sauvageot, Jacques 51–53
 Savić, Milisav 172, 176
 Schaff, Adam 129
 Scharloth, Joachim 418, 489
 Schechner, Richard 394
 Schmatz, Ferdinand 454
 Schmidt, Malina 420
 Schnapp, Jeffrey 192
 Selišnik, Irena 325, 327
 Shakespeare, William 313, 396
 Sher, Gerson S. 217
 Sherman, Daniel J. 9, 12, 20

- Shils, Edward 51
 Schönberg, Arnold 25
 Showalter, Elaine 328
 Siegfried, Detlef 483
 Simčič, Samo 389
 Simonič, Lučka 389
 Skácel, Jan 464–468
 Skilling, Gordon 484
 Skok, Lojze 217
 Slačálek, Ondřej 487
 Slapšak, Božidar 407
 Slodnjak, Marko 390
 Smiljanić, Zoran 205
 Smole, Dominik 232, 390
 Snoj, Jože 234, 387
 Sokrat 265
 Sollers, Philippe 13, 298, 311, 429
 Solženicin, Aleksander 363, 424
 Sombart, Werner 157
 Sonderegger, Ruth 157
 Sorel, Georges 38
 Spatola, Adriano 269
 Spengler, Oswald 189
 Spirito, Ugo 437
 Stalin, Josif Visarionovič Džugašvili 64,
 160, 227, 345
 Stanovnik, Janez 201
 Stojaković, Krunoslav 119, 172, 174, 176
 Stojanović, Svetozar 176
 Supek, Rudi 125, 128, 130, 134, 143
 Süskind, Patrick 313
 Sušec Michieli, Barbara 390–391
 Sutlić, Vanja 125
 Svetina, Ivo 255, 257, 265, 295, 303–304,
 376–377, 384–386, 388, 393, 395
 Šalamun, Andraž 256–257, 277, 285, 359–
 360
 Šalamun, Tomaž 120, 232, 234, 245, 255–
 256, 258, 260, 270–271, 280–283, 285,
 288–292, 294–295, 299–301, 306–
 308, 310–312, 359–361, 390, 418, 422,
 467
 Šedlbauer, Zvone 389–390, 394, 396
 Šegedin, Petar 155–156, 160
 Šega, Drago 233
 Šeligo, Rudi 232, 234, 256, 267, 270, 277,
 295–301, 311, 342–344, 353, 390, 394
 Šenk, Janez 395
 Šicel, Miroslav 156
 Šklovski, Viktor 289, 300
 Šlibar, Neva 327
 Šolohov, Mihail 201
 Šorli, Mojca 473
 Šovagović, Fabijan 154
 Šprajc, Božo 396
 Šrot, Sašo 304
 Štih, Bojan 390
 Štrajn, Darko 305
 Štuhec, Miran 230–231
 Šuvaković, Miško 14, 18, 255, 357, 359,
 371
 Švabić, Marko 245, 256, 277, 296, 311,
 359, 422–423, 428–430
 Tadić, Ljubomir 125, 130
 Tamás, Gáspár Miklós 16, 25, 29
 Taufer, Veno 234, 467
 Tavčar, Ivan 295, 343, 423
 Tavčar, Marjan 239
 Taylor, Blair 151
 Taylor, Charles 36, 149
 Terian, Andrei 14
 Thatcher, Margaret 90
 Ther, Philipp 479
 Thompson, Edward 40
 Tismăneanu, Vladimir 14
 Tito, Josip Broz 48, 58, 95, 128, 173–174,
 227, 305, 314–315, 325, 346, 350, 370–
 371, 398, 423

- Tokarczuk, Olga 463
 Tomažin, Andrej 17, 229
 Tombola, Carlo 436
 Tomc, Gregor 208, 378
 Tomić, Biljana 366
 Tomizza, Fulvio 464
 Tomšič, France 210
 Tomšič, Vida 223, 227, 234
 Topol, Jáchym 464, 471–472
 Toporišič, Tomaž 383, 392
 Torkar, Igor 346
 Tory, Iztok 389–390, 393
 Touchard, Jean 176
 Tourain, Alain 248
 Trampuš, Jure 202
 Trocki, Lev Davidovič 393
 Troha, Gašper 18, 215, 383
 Trojanow, Ilija 463
 Trumpener, Katie 468
 Tucker Sorenson, Kaytlin 18, 369

 Ugrešić, Dubravka 120
 Ule, Mirjana 325, 327
 Urbančič, Ivo 235–239, 241
 Uršič, Marko 403, 407

 Van Gogh, Vincent 293
 Vaneigem, Raoul 11, 42–43, 84
 Varga, Jenő 203
 Végel, László 172, 177
 Vegri, Saša 235, 239, 328–331
 Veil, Simone 318
 Velikonja, Tine 201–202
 Verč, Jurij 444
 Verginella, Marta 234, 325, 327
 Vičar, Branislava 18, 401, 408
 Vidmar, Josip 226, 245–247, 377, 386,
 395, 397, 425
 Vilić, Nebojša 365
 Vilikovský, Pavel 464, 469–472

 Vinen, Robert 9
 Vipotnik, Matjaž 347, 390
 Vitrac, Roger 390
 Vodovnik, Žiga 128
 Vodušek, Božo 469
 Voglar, Dušan 419–420
 Volarič - Feo, Ivan 257
 Vouk, Erika 469
 Vranicki, Predrag 125–126, 134, 176
 Vujić, Antun 153
 Vuk, Boris 424–425
 Vurnik, Blaž 208

 Wadia, Khursheed 170, 371
 Wallerstein, Immanuel Maurice 10, 15,
 96, 115–119, 409–410, 476–477, 488
 Warhol, Andy 341, 349
 Wartofsky, Marx W. 140, 143
 Waterhouse, Peter 452
 Waters, Mary-Alice 53
 Weber, Max 45, 50
 Weiss, Peter 449
 Williams, Raymond 40
 Wilson, Paul 484
 Winkler, Janez 227
 Wittgenstein, Ludwig 258, 360, 464
 Wittig, Monique 318, 320
 Woleński, Jan 279–280
 Wright Mills, Charles 127
 Wright, Katie 332–333

 Yourcenar, Marguerite 319

 Zabel, Igor 13, 255, 358
 Zagoričnik Simonović, Ifigenija 257,
 331–332
 Zagoričnik, Franci 234, 236, 239, 245,
 257–258, 260, 266–268, 277, 282, 285,
 294–295, 359
 Zajc, Dane 232, 394, 396

- Zajc, Marko 243
 Zand, Gertraude 483
 Zavrl, Andrej 45, 60, 77, 194, 367, 381, 492
 Zedong, Mao gl. Cetung, Mao
 Zelensky, Anne 318
 Zeman, Scott 407
 Zihlerl, Boris 145, 224, 231, 233–234, 248
 Zima, Peter V. 488
 Zimmermann, Tanja 161
 Zlobec, Ciril 353
 Zlobec, Jaša 305, 326, 329, 353, 403, 407, 424
 Zorn, Aleksander 343, 429–430
 Zubak, Marko 172, 175, 177–178
 Zupanc Ečimović, Paula 327
 Zupančič, Metka 255, 286, 298, 327
 Žagar, Janez 230
 Žagar, Monika 326–327
 Ždanov, Andrej 156
 Žerdin, Ali H. 210
 Žigon, Stevo 154
 Žilnik, Želimir 163
 Živadinov, Dragan 353
 Živković, Andrea 97, 102
 Životić, Miladin 130–131, 176
 Žižek, Slavoj 13, 85, 242, 245, 256, 277, 293, 300, 311, 359, 365, 373–374, 378
 Žvan, Antun 131, 144

Imensko kazalo sestavila Nataša Šušteršič

O avtoricah in avtorjih

EMILIANO ALESSANDRONI je izredni profesor primerjalne literarne vede, od 2013 poučuje na katedrah za italijansko književnost, sodobno filozofijo in politično filozofijo na Univerzi Carlo Bo v Urbinu. Sodeluje v mednarodnih raziskovalnih skupinah Domenico Losurdo in Internationale Gesellschaft Hegel-Marx für Dialektisches Denken ter v uredništvi spletišča *Marxismo Oggi* in znanstvene revije *Materialismo Storico*. Njegove novejšje knjige so *La rivoluzione estetica di Antonio Gramsci e György Lukács* (2011); *Ideologia e strutture letterarie* (2014); *Potenza ed eclissi di un sistema: Hegel e i fondamenti della trasformazione* (2016); *L'anima e il mondo: Francesco De Sanctis tra filosofia, critica letteraria e teoria della letteratura* (2017); *Dittature democratiche e democrazie dittatoriali: Problemi storici e filosofici* (2021).

VARJA BALŽALORSKY ANTIĆ je pesnica, literarna teoretičarka in prevajalka. Ukvarja se s teorijo pesemskega diskurza, subjektiviteto v literarnem diskurzu, sodobno poezijo, poezijo 20. stoletja in z ženskim pisanjem. Poučuje na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete v Ljubljani in na Oddelku za slovanske književnosti in literature mariborske Filozofske fakultete. Prevaja iz francoščine (H. Michaux, P. Bourdieu, J. L. Nancy, H. Lefebvre itd.) in srbsčine (M. Pantić, B. Vasić, L. Blašković). Je avtorica pesniške zbirke *Klobuk Vere Revjakine B.* (2018) in znanstvene monografije *Lirski subjekt: Rekonceptualizacija* (2019).

ANTONIA BIRNBAUM je profesorica filozofije na Univerzi Pariz VIII in Univerzi za uporabno umetnost na Dunaju. Po študiju na Svobodni univerzi v Berlinu je doktorirala na Univerzi Strasbourg II. Ukvarja se s sodobno filozofijo, zlasti nemško (W. Benjamin, T. W. Adorno), in z estetiko. Med njenimi novejšimi deli sta knjigi *Trajectoires Obliques: Michel Foucault, Philippe Lacoue-Labarthe, Jean-Luc Nancy, Jacques Rancière* (2013) in *Égalité Radicale: Diviser Rancière* (2018).

LEV CENTRIH je doktor sociologije, docent in znanstveni sodelavec na Oddelku za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem v Kopru ter raziskovalec na Inštitutu za civilizacijo in kulturo v Ljubljani. Raziskuje zgodovino socializma, komunizma, fašizma, političnega katolicizma, industrijske konflikte in agrarno vprašanje. Njegovi novejši knjigi sta *Marksistična formacija* (2011) in *The Road to Collapse: The Demise of the League of Communists of Yugoslavia* (2014).

MATTEO COLOMBI na Oddelku za slavistiko Univerze v Leipzigu poučuje češko kulturno in literarno zgodovino. Raziskuje tudi slovensko književnost (tržaško območje) in literaturo z vidikov družbenega spola, etničnosti, subkultur in medijev. Med njegovimi spisi so *Stadt – Mord – Ordnung: Urbane Topographien des Verbrechens in der Kriminalliteratur aus Ost- und Mitteleuropa* (2012); (skupaj z A. Koron) *Queer Emotions? The Narrative Shape of Feelings in Noben glas by Suzana Tratnik and Eskorta by Michal Hvorecký*, v: *Go East! LGBTQ+ Literature in Eastern Europe*, ur. A. Zavrl, A. Zupan Sosič (2020); (skupaj s S. Krausejem) *Romantische Klassiker – Figuren des Überschusses? Eine bohemistisch-hungarologische Annäherung*, v: *Klassik als kulturelle Praxis* (2019).

MARIJAN DOVIČ je višji znanstveni sodelavec in izredni profesor na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU v Ljubljani. Objavil je monografije *Sistemske in empirične obravnave literature* (2004), *Slovenski pisatelj* (2007), *Mož z bombami* (2009), *Prešeren po Prešernu* (2017) in *National Poets, Cultural Saints* (z J. K. Helgasonom, 2017). Uredil je vrsto domačih in mednarodnih znanstvenih publikacij (o posameznih avtorjih, literaturi in cenzuri, založništvu, zgodovini knjige, prostorskem obratu, kulturnih svetnikih ter literaturi in glasbi), ureja tudi revijo *Primerjalna književnost*. Njegove osrednje objave obravnavajo literaturo romantike, kulturni nacionalizem, nacionalne pesnike, umetniško avantgardo, literarni kanon in sistemsko teorijo.

SIMON DURING je častni profesor na Šoli za komunikacije in kulturo Univerze v Melbournu. Bil je tudi profesor na Univerzi Johns Hopkins in Univerzi v Queenslandu. Ukvarja se z britansko literarno zgodovino, literarno in kulturno teorijo, postkolonializmom, sekularizmom ter z avstralsko in novozelandsko književnostjo. Med njegovimi odmevnimi knjigami so *Foucault and Literature*

(1991), *Modern Enchantments* (2002) and *Against Democracy: Literary Experience in the Era of Emancipations* (2012).

ALEŠ GABRIČ je zgodovinar, znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani je predaval zgodovino slovenske kulture. Ukvarja se z novejšo slovensko politično, kulturno in kulturnopolitično zgodovino, posebej odnosom oblasti do intelektualcev. Poleg številnih člankov je (so)avtor več knjig, v zadnjem času *V senci politike: Opozicija komunistični oblasti v Sloveniji po letu 1945* (2019), *Temelji slovenstva* (soavtor, 2019), *Slovenski prelom 1918* (ur., 2019) in *100 let Univerze v Ljubljani* (ur., 2020).

SUMAN GUPTA je predstojnik katedre za književnost in kulturno zgodovino na Odprti univerzi v Združenem kraljestvu. Med njegovimi knjigami so *Corporate Capitalism and Political Philosophy* (2001), *The Theory and Reality of Democracy: A Case Study in Iraq* (2006), *Social Constructionist Identity Politics and Literary Studies* (2007), *Globalization and Literature* (2009), *Contemporary Literature* (2012) and *Philology and Global English Studies* (2015).

VLADIMIR GVOZDEN je predstojnik Oddelka za primerjalno književnost Univerze v Novem Sadu in skrbnik literarnih programov projekta Novi Sad 2022 – Evropska prestolnica kulture. Bil je gostujoči profesor na univerzah v Regensburgu in Zagrebu, raziskovalno pa je deloval še na univerzah v Torontu, Innsbrucku in Barceloni. Njegove knjige so mdr. *Srpska putopisna kultura 1914–1940* (2011), *Anatomija robe: Ogled iz kritike političke ekonomije* (soavtor Alpar Losoncz, 2016) in *Komparativna književnost i kultura* (2019).

JERNEJ HABJAN je raziskovalec na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU v Ljubljani. Podoktorsko je raziskoval na Univerzi Princeton, Univerzi v Münchnu in na dunajskem inštitutu IFK. Je član Odbora za literarno teorijo pri Mednarodni zvezi za primerjalno književnost. Deluje tudi v uredništvih založb Sophia in Studia humanitatis. Njegovi najnovejši knjigi sta *Ordinary Literature Philosophy* (2020) in *Literatura med dekonstrukcijo in teorijo* (2014). Na temo maja '68 je nedavno uredil številki revij *Interventions in Slavica tergestina* ter sklop revije *European Review*.

BRANISLAV JAKOVLJEVIĆ je profesor na Oddelku za gledališke in uprizorivne študije na Univerzi Stanford. Uredil in soprevedel je knjigo Radimirja

Konstantinovića *The Philosophy of Parochialism* (2021). Je avtor knjige *Alienation Effects: Performance and Self-Management in Yugoslavia 1945–1991* (2016), prejemnice nagrad Joe A. Callaway in ATHE; prevedena je bila v srbsščino (2019) in slovenščino (2021).

ANDRAŽ JEŽ je znanstveni sodelavec na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU ter docent za slovensko književnost na Univerzi v Ljubljani. Ukvarja se s socialno in politično zgodovino literature zadnjih dveh stoletij. Napisal je monografijo o Stanku Vrazu (*Od narobe Katona do narobe Prešerna*, 2016), članke pa objavlja v slovenskem in mednarodnem znanstvenem tisku, mdr. Vplivi hladnovojne propagande na sodobne interpretacije študentskih gibanj leta 1968, v: *1968: Čas upora, upanja in domišljije*, ur. D. Štrajn idr. (2020), »The Nature of Humanity, or Rather the Nature of Things«: Reification in the Works of G. Lukács and W. Benjamin, v: *Confronting Reification*, ur. G. Smulewicz-Zucker (2020).

MARKO JUVAN je znanstveni svetnik na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU in profesor literarne teorije na Univerzi v Ljubljani, član Academia Europaea in Izvršnega odbora Mednarodne zveze za primerjalno književnost. Med njegovimi novjšimi objavami so monografije *Literary Studies in Reconstruction* (2011), *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem* (2012), *Prostori slovenske književnosti* (ur., 2016), *Hibridni žanri* (2017, Priznanje Antona Ocvirka) in *Worlding a Peripheral Literature* (2019).

ZDRAVKO KOBE predava nemško klasično filozofijo in kritično teorijo družbe na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Objavil je trilogijo *Automaton transcendentale* (1995–2014) s samostojno interpretacijo Kantove teoretične filozofije in *Tri študije o Kantovi praktični filozofiji* (2008) ter vrsto znanstvenih člankov, zlasti o Kantu in Heglu, pa tudi o sodobni filozofiji. V slovenščino je prevedel Kantovo *Kritiko čistega uma* in Heglovi *Znanost logike* in *Oris filozofije pravice*.

ALENKA KORON je raziskovalka in bibliotekarka na ZRC SAZU, Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede v Ljubljani. Ukvarja se s teorijo pripovedi, literarno teorijo in metodologijo literarne vede, teorijo avtobiografije in diskurza ter z novjšim slovenskim in tujim pripovedništvom. Je v uredništvu revije *Primerjalna književnost*, avtorica številnih člankov, sourednica monografij *Avtobiografski diskurz* (2011), *Literarische Mehrsprachigkeit im österreichischen und*

slowenischen Kontext (2019) in *Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu* (2020) ter avtorica monografij *Sodobne teorije pripovedi* (2014) ter *Razgledi na tuje* (2019).

LEV KREFT je profesor estetike in filozofije športa na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Po upokojitvi predava filozofijo umetnosti in kulturno zgodovino na ALUO in Oddelku za umetnostno zgodovino FF. V zadnjih letih je objavil knjigi *Levi borog: Filozofija športa v osmih esejih* (2011) in *Estetikov atelje: Od modernizma k sodobni umetnosti* (2015). Bil je udeleženec študentskega gibanja 1970–71, v času padca berlinskega zidu direktor Marksističnega centra Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije in član predsedstva CK ZKJ, v letih 1990–96 pa poslanec državnega zbora in njegov podpredsednik (1993–96).

RASTKO MOČNIK, sociolog, gostujoči profesor na Fakulteti za medije in komunikacije, Univerza Singidunum v Beogradu. Med njegovimi novjšimi spisi sta *U umetnosti, savremenost počinje 1917* (www.studijesavremenosti.org, 18. 5. 2021) in *Teorija ideoloških formacij*, v: Rade Pantić, *Umetnost skozi teorijo: Historičnomaterialistične analize* (2019). V zadnjih letih je izdal knjige *Potepuški spisi: Od Prešerna do Ricarda* (2016), *Spisi o savremenom kapitalizmu* (2016) in *Teorija sa ideologijom* (2019).

IRENA NOVAK POPOV je upokojena redna profesorica slovenske književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Posveča se kratki prozi in poeziji: semantičnim figuram, oblikam, tokovom, prevajanju, medkulturnemu dialogu, ustvarjalnosti pesnic. Objavlja v znanstvenih publikacijah ter knjigah *Sprehodi po slovenski poeziji* (2003), *Izkušnja in pripoved* (2008) in *Novi sprehodi po slovenski poeziji* (2014). Napisala je poglavja o poeziji v srednješolskih učbenikih književnosti in pripravila *Antologijo slovenskih pesnic* v treh knjigah (2004–07). Vodila je domače in mednarodne seminarje in konference ter sodelovala v žirijah za podelitev pesniških nagrad.

DARJA PAVLIČ na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani poučuje sodobno slovensko poezijo in kratko prozo. Svetovno književnost in literarno teorijo je predavala na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Med letoma 2003 in 2015 je bila urednica revije *Primerjalna književnost*. Objavila je monografijo *Funkcije podobja v poeziji K. Koviča, D. Zajca in G. Strniše* (2003) ter številne

prispevke v revijah. Njeno raziskovanje se osredotoča na sodobno liriko, literarno podobje in narativnost.

IVANA PERICA je podoktorska štipendistka sklada Marie Jahoda na Univerzi na Dunaju, kjer izvaja raziskovalni projekt o politični literaturi ob prelomih 1928 in 1968. Po doktoratu na Univerzi na Dunaju je delovala na univerzah na Dunaju in v Münchnu. Je članica uredništva revije *Philosophy World Democracy* in pomočnica urednika revije *arcadia*. Objavila je monografijo *Die privat-öffentliche Achse des Politischen: Das Unvernehmen zwischen Hannah Arendt und Jacques Rancière* (2016).

IZABELA RAKAR je študirala germanistiko na Univerzi v Oxfordu, kjer je doktorirala na temo vpliva Thomasa Klinga na sodobno nemško poezijo. 2017–18 je bila štipendistka sklada Alexander von Humboldt na Svobodni univerzi v Berlinu. Zaposlena je na Osnovni šoli Danile Kumar v Ljubljani. V *Zeitschrift für Germanistik* (2021) je objavila razpravo »ich ernährte mich vom Eßpapier«: Thomas Klings Auseinandersetzung mit Friederike Mayröcker.

CHARLES SABATO je profesor primerjalne književnosti na Univerzi Yeditepe v Istanbulu. Njegova glavna raziskovalna področja so primerjalni konteksti srednje- in vzhodnoevropske literarne zgodovine. Po končanem doktoratu na Univerzi v Michiganu je z raziskovalnimi štipendijami delal v ZDA, Veliki Britaniji, Češki in Slovaški, Španiji in na Portugalskem. Njegova je monografija *Frontier Orientalism and the Turkish Image in Central European Literature* (2020). Je tudi član uredništva revije *World Literature Studies* na Slovaški akademiji znanosti.

Miško ŠUVAKOVIĆ je profesor na Fakulteti za medije in komunikacije Univerze Singidunum v Beogradu in predsednik Mednarodnega združenja za estetiko (IAA). Njegova novejša dela so *Neo-Aesthetic Theory* (2017); *Tactical Networking: Yugoslav Performing and Visual Arts between East and West*, v: *Performance Art in the Second Public Sphere: Event-Based Art in Late Socialist Europe* (2018); *Neoavangardna i konceptualna umjetnost u Hrvatskoj* (2019); *Einstein on the Beach* in Belgrade, v: *Einstein on the Beach: Opera beyond Drama* (2019); *Diagram Aesthetics, IAA Yearbook*, 2020; *3E estetika epistemologija etika spekulativnih i de re medija* (2020).

GÁSPÁR MIKLÓS TAMÁS je filozof, kritični intelektualec in levičarski politik iz Budimpešte, sodelavec spletnih časopisov *Mérce* in *OpenDemocracy*. Poučeval je na Univerzi ELTE in Srednjeevropski univerzi v Budimpešti, pa tudi na univerzah v ZDA, Združenem kraljestvu in Franciji, bil predstojnik Filozofskega inštituta na Madžarski akademiji znanosti ter gostujoči raziskovalec v Parizu, Washingtonu, Berlinu in na Dunaju. Poleg številnih predavanj in člankov ter knjig v madžarščini je avtor monografije *Kommunismus nach 1989: Beiträge zu Klassentheorie, Realsozialismus und Osteuropa* (2015, slovenski prevod 2016).

ANDREJ TOMAŽIN je komparativist in slovenist, neodvisni raziskovalec, pisatelj in esejist iz Ljubljane. Sodeluje z Inštitutom za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Je član Društva slovenskih pisateljev. Bil je član uredništev revij *Idiot* in *Šum* ter Radia Študent. Objavil je knjige: *Stramorjevi koraki* (2014), *Črvi* (2016), *Anonimna tehnologija* (2018), *Izbodišča* (2018); nekatere so bile nominirane za slovenske literarne nagrade. Raziskuje sociologijo literature, slovensko književnost 20. stoletja in sodobno svetovno literaturo v povezavi s filozofijo tehnologije.

GAŠPER TROHA je doktoriral na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ukvarja se s sociologijo literature, posebej s sodobno svetovno in slovensko dramatiko in gledališčem. Predava na ljubljanski Filozofski fakulteti in deluje kot raziskovalec na AGRFT Univerze v Ljubljani. Objavlja v domačih in tujih znanstvenih revijah. Med drugim je sourednik zbornikov *History and Its Literary Genres* (2008), *Literarni modernizem v »svinčenih« letih* (2008) in *Lojze Kovačič: Življenje in delo* (2009) ter avtor monografije *Ujetniki svobode* (2015) o razvoju slovenske dramatike in gledališča pod socializmom. Je glavni in odgovorni urednik revije *Amfiteater*.

KAITLYN TUCKER SORENSON je asistentka na Oddelku za slovanske jezike in književnosti na Univerzi v Chicagu, kjer je leta 2018 doktorirala z disertacijo *Theory on the Edge: An Intellectual History of the Ljubljana School, 1968–1989*. Njene raziskave in poučevanje se osredotočajo na intelektualno in kulturno zgodovino poznega socializma v srednji in jugovzhodni Evropi. Članke o ljubljanski šoli je objavila v *Slavic Review* in *South Atlantic Quarterly*; o korčulski poletni šoli filozofije revije *Praxis* je objavila članek v *Forum for Modern Language Studies*.

BRANISLAVA VIČAR je izredna profesorica za slovenski jezik in predstojnica Oddelka za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Doktorirala je na področju analize diskurza, kamor sodi tudi njena monografija *Parenteza v novinarskem in parlamentarnem diskurzu* (2011). Raziskuje na področjih kritične diskurzivne analize, kritičnih animalističnih študij, sociolingvistike, kjer se usmerja zlasti na razmerje med jezikom in spolom, in multimodalnosti. V svojih delih se ukvarja z razmerjem med diskurzom in družbenimi procesi, družbenimi strukturami in družbeno spremembo. Uredila je monografijo *Pojmovanja živalskih smrti: Antropocentrizem in (ne)možne subjektivitete* (2020).

From May 1968 to November 1989: Transformations of the World, Literature, and Theory

Summary

THIS VOLUME INTERVENES IN THE STUDY of the global student and labor movement that erupted in the “long May 1968” and re-emerged, as it were, in altered forms of the revolutionary civic movements of the 1980s by focusing on two hitherto little-studied aspects: the roles that modernist literature/theory and the periphery played in transforming the existing world order in the realms of culture, politics, economy, and everyday life. It examines how critical theory and neo-avant-garde literature were linked to these protests, which opposed the institutional politics of the late 1960s and early 1970s and fought for the socio-economic and cultural transformation of both the capitalist world-system and its socialist alternative in the Second World.

As the contributions to this volume demonstrate, the Slovenian and Yugoslav literary semi-periphery, under the communist-led system of socialist self-management, kept pace with France and other Western metropolises. It produced a theory of ideology that won worldwide recognition by the end of the twentieth century (the Ljubljana School of Lacanian Psychoanalysis) and a literary and artistic neo-avant-garde that, together with other works and concepts from the global (semi-)periphery, revived the largely academicized and commodified modernism (for example, ludism, reism, and conceptualism of the group OHO).

As the last phase of modernism faded with the student and labor movements, postmodernism in aesthetics and neoconservatism in politics followed in the core of the world-system. At the same time, in Slovenia and other Yugoslav republics, the final phase of modernism in the 1980s was followed by the

socio-economic and cultural crisis of the experiment in self-management, the rise of nationalism, the bloody disintegration of the federation, and the emergence of independent successor states (which eventually fell prey to transnational capital and multipolar hegemonic powers). This volume examines how the historical conjunction of 1968, whose struggle to transform the world seemed to have failed, led to that of 1989, which – after the Berlin Wall and the socialist Second World collapsed – transformed the world through the globalization of neoliberal hegemony that heralded the end of history and the utopia that 1968 had inspired. On the other hand, the new hegemony could not fully pacify the legacy of 1968 as an attempt at a total revolution: civil society, emancipatory, pacifist, anti-capitalist, and anti-imperialist movements, as well as various practices of politicizing literature, theory, and art, continue to produce successive global waves of resistance.

The volume is divided into five parts. **Part I** addresses the ideological, theoretical, social, and institutional conditions under which the aesthetic-cultural and political struggle of students and workers developed from the “long 1968s” to the “long 1989s,” focusing on the role of the university space, intellectuals, leading theorists (in particular structuralists), and revolutionary ideologies such as Maoism. The contributions in Part I attempt to answer how the 1968 rebellion against authoritarianism, imperialism, state capitalism, consumerism, and bourgeois morality in the name of freedom and equality produced both a new type of capitalism and new ways of resisting it radically.

Part II examines such generally European conditions as reflected in socialist and non-aligned Yugoslavia. Here, the adoption of transnational forms and practices of the student movement gave these forms and practices a different emphasis. On the one hand, Yugoslav student protesters struggled against the monopoly of the bureaucratic nomenklatura and strove for autonomy and freedom as subjects of a (transformative) politics, an alternative culture, and a way of life beyond the prevailing moral codes. While this tendency was partly in line with their Eastern counterparts, their demand for social equality and justice resembled their Western contemporaries. What seemed unique was the Yugoslav students’ insistence on socialism and anti-imperialism, which in their eyes were only declared by the ruling party but not put into practice as part of emancipatory progress. However, it was not only the New Left that found productive resonance in Yugoslavia (e.g., the Praxis Circle), but also the New

Right. In its confrontation with the hegemonic centers, the student movement in Yugoslavia and elsewhere was already producing nationalist tendencies, which eventually prevailed over libertarian, anarchic, or socialist ones in the later careers of many former 68ers.

Slovenian cultural and literary history of the long 1960s is the focus of Part III. While in the mid-1960s, the so-called liberal faction of the Slovenian League of Communists came to power, introduced the principles of market economy, and loosened control over the intelligentsia, using indirect methods instead of censorship and bans to contain a broader social impact of their criticism, the deadly political and economic crisis of the socialist federation in the 1980s gave birth to pluralist civil society movements. However, these movements ultimately provided autonomy to critical intellectuals (many of whom became key figures in the newly established multiparty system in the 1990s) but failed to emancipate the working class and other marginalized groups. This is perhaps why the masses fell prey to the ideologies of nationalism on the one hand and capitalist consumerism on the other. The period of socialism remained in the collective memory, often invoked antagonistically in the ideological struggle. Other contributions present various modernist and neo-avant-garde currents (especially the internationally renowned group OHO) that emerged in the context of the Slovenian student movement and continued to evolve in the following decades, in some cases including the post-socialist transition. Inspired by western Heideggerianism, (post)structuralism, surrealism, *nouveau roman*, and neo-avant-garde movements, these literary and inter-medial currents have been called Ludism (texts as a play with language, tradition, and ideology) and Reism (turning from anthropocentrism to the world of things, being and nature). They combined with conceptualism, concrete and visual poetry, and the beginnings of *écriture féminine*.

Part IV compares the transformations in Slovenian art initiated in the long 1968s with their afterlife in the postmodern culture of the 1980s until the end of the century. The contributions to this section show the transition from the ethics of pleasure to consumerism, from playful anti-canonical writing to the nationalist program advocated by Slovenian writers, many of them the former 68ers. The focus is on the parallels and divergences between the Slovenian neo-avant-garde, which participated in the student movement, and the retro-avant-garde during the period of the fatal crisis of Yugoslav socialism. The spirit of

the neo-avant-garde was essentially utopian, experimental, and revolutionary, aiming at playful freedom, a new sensibility, and the unity of art and life. The retro-avant-garde, whose protagonist was the group NSK (founded in 1984), paid homage to the avant-garde tradition and its neo-avant-garde predecessors (the group OHO), but replaced utopia with ambivalent over-identification with the state, what was internationally recognized as a model of aesthetic critique of the political regime. Former neo-avant-garde theater practitioners who sought to revolutionize drama theater through principles of provocation, play, meta-reflection, ritual, and audience participation entered prominent theater institutions in the 1980s to enliven the repertory with somehow neutralized elements of their earlier experimentalism and political engagement. While such a trajectory may be typical, more singular trajectories are also considered, such as that linking the anarchic radicalism of the long '68 with the ecological, pacifist, and animalist radicalism of the 1990s and the present. Finally, representations of May '68 in Slovenian narrative fiction and drama show that – compared to French literature – the event stimulated a relatively small number of writers who engaged with the subject both as an immediate reaction to contemporaneous events and as a distanced memory. In keeping with the decline of the revolutionary ethos and the late modern atomization of society, these texts emphasize individual experience, authenticity, lyricism, and imagination rather than imitate epic grand narratives of the realist type.

Part V contains case studies of literature from the East and Western Europe, illuminating the broader contexts of Slovenian and Yugoslav developments from 1968 to 1989. Franco Fortini's thinking is concerned with transformation, an idea central to the long 1968. From the perspective of the materialist dialectic of politics and aesthetics, of the real and the virtual, of content and form, the transformational efforts of the neo-avant-garde turn out to be purely formal and esthetic, without awareness of the contradictory social totality. The development of West German poetry offers another specific insight into the continuities and discontinuities between 1968 and 1989. While the neo-avant-garde of the 1960s vacillated between the politicization of art and the experimental transformation of the poetic idiom, postmodern poetry, despite its self-reflexive autonomy, resorted to some avant-garde devices, replacing direct political statements with complex allusions and intertextuality. Many Czech and Slovak fictional narratives about so-called normalization after the Prague Spring won international prizes. They found their way into contemporary

world literature, not least because their theme (life behind the Iron Curtain) interested Western media for years. The Vilenica Prize, awarded in Slovenia to Czech and Slovak authors, was not only an act of consecration of the prize winners but even more a self-consecration strategy of Slovenian literary culture as belonging to the imagined post-communist and post-totalitarian space of Central Europe (as a cultured and liberal-democratic antidote to the “totalitarian” East and “barbaric” Balkans). The reaction of Czech dissidents to the regime of the “normalization” period was the idea of creating a parallel state (polis) of civil society. Originally pluralistic, inclusive, and dialogical, the idea of parallel polis gradually disintegrated into several contradictory facets during the post-socialist transition: from neoliberalism and Christian conservatism to left-wing radicalism and anarchism. In part, the parallel polis has thus integrated itself into the late capitalist world-system, while on the other hand, it continues to inspire radical factions of contemporary civil society.

I

Gáspár Miklós Tamás discusses the distinction between “bourgeois” and “middle-class” in order to define who the 1968 student movement was against. He emphasizes the sheer force of bourgeois convention and conformism in the postwar period, which was also adopted by the Old Left from Vladivostok to New York City. The rebellious spirit of the New Left turned against the old social democratic and communist parties, Fordist unions, and symbols of the welfare state. The second wave of the bourgeoisification of the labor movement and the increasingly nationalist and traditionalist “socialist countries” of the Eastern Bloc sparked a moral rebellion against both versions of state capitalism/Welfarism and consumerism, respectively, as well as an attack on sexual/moral/intellectual oppression and authoritarianism. The erotic revolution against private property, the family, and the state ultimately destroyed bourgeois society – while capitalism continued to flourish.

Simon During divides the existing interpretations of 1968 into two parts. On the one hand, '68 figures as the threshold that an older form of modernity crossed to become what the student revolutionaries of the time began to call late capitalism. On the other hand, '68 is seen as a Badiouian event, an outburst of liberatory possibilities to which we must not only remain faithful but

which provided a template for later more or less insurrectionary movements. While the processes that led to and followed the events of '68 developed a new kind of capitalist society, they also provided the template for today's radicalisms. When analyzed in a broader context of "general secularization," the two contradictory views turn out to be dialectically and functionally united: without the kind of capitalism that the 1960s triggered, no radical movement politics; without radical, post-communist movement politics, no such late capitalism.

In his polemical comparison between conceptualizations of the university in the late 1960s and today, **Suman Gupta** argues that the leftist student movements of the 1960s understood the university as a political site structured by the ruling order. As such, the university was seen as a site of social contradictions and could be occupied, expanded and opened, reformed, performed against the dominant order, and even abandoned or left behind (also depending on different contexts in Paris, Belgrade, Berlin, Berkeley, Tunis, Beijing, or Calcutta). Gupta goes on to comment on how the university as a political site has fared since then. He notes that managerialism has become entrenched, that policy-advising research has moved to non-university centers, and that the university dispersed between material and digital spaces.

Decentering or recentering proletarian politics is the dilemma that **Antonia Birnbaum** identifies in the development and afterlife of French Maoism. Initially, the actors of Paris May '68 expressed themselves through Marxist discourses. However, their anti-authoritarian experiences and controversies disrupted the focus on the centrality of the proletariat. To challenge capital required a reinvention of the generic dimension of politics rather than a simple inscription into a pre-existing model of the universality of the proletarian principle. In a twisted way, the Maoist faction of Althusserians opened up new paths that decentered proletarian politics while producing a foreclosure of these unknown paths. This paradox appears in the tension between two formulas: "The workers do not need our science, they need our revolt" and "The task is to serve the people."

Zdravko Kobe reminds us that the events of May '68 took the representatives of the major theoretical currents by surprise. Structuralism, for example, proudly declared itself unengaged and apolitical. If we were to look for a theoretical platform of May '68, we would be more likely to find it in Situationism or Lefebvre's theory of moments, which emphasized the revolutionary potential

of leisure. However, what initially represented a practical refutation of structuralism as a theoretical paradigm became the institutional triumph of its protagonists. Lacan – legend has it that he even smuggled Danny the Red across the border in his Jaguar – could now pretend that May '68 was the descent of structures into the street. With this misunderstanding-ridden attempt to adapt theory to revolutionary practice, strange emancipation of critical theory from the real conditions of emancipatory struggles was initiated, which eventually led to theory becoming the ideology of the modern middle class. In contrast, the traditional struggles for the rights of the exploited remained without any adequate theory. Maoism proved to be a stage of development on the road from Marxism to neoliberalism. Hence the confusion today.

II

In his chapter on the temporalities of 1968 in Yugoslavia, Rastko Močnik attempts to construe a theoretical apparatus for analyzing what he calls Yugoslav postcapitalism. He focuses on the period 1961–1974, which he sees as crucial for further developments leading up to the destruction of the socialist federation. The student movement, embodied in the revolt of 1968, is taken as a privileged entry point into the problem. 1968 marked in Yugoslavia a condensation of global processes (anti-imperialism in the periphery, workers' movement and the failure of class compromise in the core capitalist states, the stagnation of bureaucratic rule under real socialism/postcapitalism, the world revolution of the "cognitariat"). It was a period of crisis, transformation, revolt, and an opening or symptom of long-term contradictions.

Similarly, Jernej Habjan argues that May '68 in Yugoslavia was primarily a student revolt centered on the two largest universities in Belgrade and Zagreb, where the student movement represented the last massive defense of Yugoslav socialism. Under Yugoslav socialism, the Fordist industrial society common to the capitalist West and the real socialist East was challenged by workers' self-management and the geopolitics of military non-alignment. In this way, Yugoslav May '68 dismantles a pre-theoretical commonplace that May '68 fought for socialism in the West and against socialism in the East, as well as the most important theoretical commonplace, the notion that May '68 was primarily a revolt against both U.S. hegemony and the Soviet alternative. The Yugoslav

demonstrators were not protesting against socialism as such, though they were protesting in the so-called East; and they were protesting against more than just the forced choice between the U.S. and the USSR (which they were able to do precisely because they were not protesting against socialism).

Andraž Jež engages with an original Yugoslav philosophical formation named after its central journal, *Praxis*. An analysis of its political-intellectual context deepens the outline of the views of its various authors. The article analyzes the theoretically productive clash between the anarchic tendency of the Western New Left and the theory and ideology of Yugoslav self-management. The author tries to answer why today, despite the generally approving reception of the “Praxisians,” their philosophy does not evolve with new generations of (neo-)Praxis authors.

Ivana Perica sketches the historical development of the relationship between politics and aesthetics, using the ideological changes of two influential Yugoslav intellectuals active before and after 1945 as examples: Miroslav Krleža and Oto Bihalji-Merin. The paper examines the political character of the events of 1968 in Yugoslavia against the background of culturalized interpretations of this turning point in postfoundationalist theory and aesthetics. To interpret the global 1968 as an emergence of the political – that is, the aesthetic, cultural subversion of outdated politics – would lead to the short-sighted conclusion that 1968 did not happen in Yugoslavia. To explore this paradox, the opposition between politics and the political is expanded along with the dialectic of evolution and revolution. It is precisely the continuity of politics that can help us explain why Yugoslav 1968 did not produce formations that were later theorized in the West as belonging to the concept of the political.

In discussing the memories and studies of the 1968 event, Vladimir Gvozden notes that it is difficult to fit into broader political narratives. It was neither expected nor predictable; the mobilization of protesters was spontaneous and sudden; the main themes included anti-imperialism and corruption; meetings, demonstrations, tracts became part of the daily life of protesters; and there was a mixture of anarchist liberalism and practical organization. Therefore, the challenge of re-politicization seems to be the main legacy of May '68 as a kind of contradictory ferment. By focusing on the student protests in Belgrade and their later echoes, this article attempts to shed light on the structural

reasons for the discrepancy between the complexity of events and the poverty of experience or between the politics of memory and the memory of politics.

Branislav Jakovljević points out that 1968 was a watershed year not only for the New Left, but even more so for the rise of the New Right. It turns out that, if 1968 “prepared” 1989 as the next turning point in European and world history, it was probably more through the New Right’s forging of ideas that would eventually provide ideological justification for illiberal democracies in Central and Eastern Europe. Yugoslavia is an important site in this history not only because of its early exposure to the ideas of the New Right through the work of the painter and publicist Dragoš Kalajić but also because in his seminal book *The Philosophy of Parochialism* (1969), Radomir Konstantinović anticipated the rise of the New Right and offered a penetrating critique of its fundamental premises.

III

Lev Centrih compares two historical conjunctures in Slovenia and Yugoslavia. The first conjuncture encompasses the 1930s, when the communist movement, despite its modest and simplistic theoretical and ideological conceptions, succeeded in uniting progressive leftist groups around a national liberation and revolutionary project during WWII. In contrast to this conjuncture, the second one, i.e., the conjuncture of the 1980s, only led to the rise of civil society despite more developed and sophisticated social theories and controversies. After initial optimism, this civil society ultimately provided only for the autonomy of critical left intellectuals, not for the emancipation of working people and marginalized social groups. The first conjuncture ambitiously set itself to abolish capitalism and replace it with socialist self-management, while the second was ultimately content with normalizing Slovenian society according to the ideals of the Western world. The crisis of the 1980s eventually led to the disintegration of Yugoslavia, the secession of Slovenia, and the transition to capitalism.

Aleš Gabrič deals with how intellectuals’ activities in the 1960s were observed and evaluated by the leading politicians of the Communist Party of Slovenia. The negative reputation acquired by the Slovenian political leadership with its crude intervention in the cultural scene in 1964 was the basis for thinking about how to avoid such scandals in the future. In the second half

of the 1960s, the commissions of the League of Communists of Slovenia on ideological issues were headed by people who defined the role of intellectuals in society quite differently from the older generation of communists. Thus, as long as this group of politicians predominated in the Slovenian political leadership, the door was open for diversity in the cultural sphere.

Andrej Tomažin looks at the formal solution to the crisis that arose in early 1968 within the editorial board of the Slovenian cultural journal *Problemi*. He attempts to trace and analyze the new mechanism of censorship that followed the abolition of several literary journals by the Central Committee of the League of Communists of Slovenia. The formal fragmentation of the idea of a general cultural journal into separate sections (philosophy, literature, sociology, literary criticism) presents an innovative scheme of atomization of the responsibility of intellectual groups – and thus also the significant influence of the journal on the political processes in Slovenia.

Referring to the concepts of reism, ludism, and experimental, concrete, visual poetry, Irena Novak Popov interprets Slovenian neo-avant-garde poetry from 1966 to 1975. The members of the group OHO (Iztok Geister, Aleš Kermauner, Vojin Kovač - Chubby, Franci Zagoričnik, Matjaž Hanžek, and Tomaž Šalamun) materialized the aesthetics of so-called reism in their linguistic and visual experiments. Reism bids farewell to anthropocentrism to emancipate an object from its function, a word from its determined meaning, a person from reduction to social roles, and an artist from excessive subjectivity. The lyrical persona relinquishes its central position and thus constitutes an autonomous art object accessible to the senses and cognition. The neo-avant-garde expands the concept of poetry downwards to the graphic sign and upwards to all kinds of prefabricated texts; likewise, the idea of the book is replaced with the space of visual and auditory perception and movement. Provocation, transgression, and subversion were not intended as destruction but as strategies to create space for unexpected meanings. The emphasis on signs on the one hand and the questioning of linguistic norms, on the other hand, corresponded with minimalism, conceptual clarity, and social protest that included body and sexuality. New phenomena cross multiple art media, unite art production and everyday life, and favor group projects over individual work without touching personal singularity and utopian freedom.

Reism in the Slovenian neo-avant-garde is also the subject of Marijan Dovič's contribution. The core of this movement, which coincided with the student movement, was the conceptualist group OHO. Their theoretical and artistic production was published in the journals (*Problemi, Tribuna*) and experimental collective volumes (*OHO, Katalog, Pericarežeracirep*) together with exhibitions, happenings, and performances. The neo-avant-garde did not rely on the Slovenian historical avant-garde but drew on the contemporary European and North American movements. Inspired by Heidegger and the *nouveau roman*, the critic and theorist Taras Kermauner invented the term "reism" (from Latin *res* – "thing") to describe a prominent literary trend in Slovenian modernist literature in the decade 1965–75. It denoted an anti-anthropocentric stylistic complex in narrative prose, concrete poetry, and visual art.

Ludism (from Latin *ludus* – "play"), another term that Kermauner introduced to construe a prominent modernist current of the 1960s and 70s, is the conceptual background against which Darja Pavlič interprets the development of Milan Jesih's poetry. In the broader perception, language play was central to Slovenian ludism, but it – according to Pavlič – flourished without a clear connection to Derrida's concept of the play of signification or Heidegger's idea of Being as play. The play was an aspect of (creative) freedom and the autonomy of art, especially in Jesih's case. His volumes of poetry from the 1960s through the 1990s to the present open up the space of carnivalization as they combine the high with the low and the comic with the serious.

Varja Balžalorsky Antić discusses the relationship between second-wave feminism and Slovenian literature, focusing on the poetics of women writers. She examines the relationship between the student movement of 1968 and the struggle for women's emancipation, particularly the literary and theoretical innovations of women writers around the circle of *écriture féminine*. After an account of the second wave of the women's movement in Slovenia, the article outlines the Slovenian reception of *écriture féminine* and provides a framework for further research into the work of women poets in the period from 1964 to 1980. During this period, there was no Slovenian equivalent of *écriture féminine*. However, when this trend emerged in France, some emancipatory currents were felt in Slovenian poetry, especially in the texts of two women poets of an earlier generation (Saša Vegri, Svetlana Makarovič), and one author who had participated in the student movement (Ifigenija Zagoričnik Simonovič).

IV

According to Lev Kreft, one way to connect the events of 1968 with those of 1989 is to reread those who theorized the artistic meaning of the events in their immediate present: Aleksandar Flaker around 1968 (with the concept of “jeans prose”) and Aleš Erjavec and Marina Gržinić around 1989 (with the concept of “alternative culture”). These thinkers created models that, used together, can help us understand the causality that connects 1968 and 1989. Three hypotheses are proposed: First, there is a development leading directly from the anti-Protestant ethic of pleasure of the 1960s to the commodified desire of the 1980s to migrate from socialism to the shopping mall; second, there is a connexion between the struggle of the emerging literary generation against canonical national literature in the 1960s and the nationalist program championed by the same writers in the 1980s; third, while Slovenian literature produced only marginal instances of the 1968 model, its so-called alternative culture of the 1980s was an exemplary case for the European East as such.

Miško Šuvaković offers a comparative discussion of the strategic poetic and political similarities/differences between the respective contexts of the neo-avant-garde and the retro-avant-garde in terms of aesthetic, artistic, and cultural revolutions. The 1960s are characterized by the utopias and projections of the international revolution related to the “new sensibility” and the unity of “art and life.” On the other hand, in the 1980s, various projects and practices emerged to undermine totalitarian systems, from punk cynicism to the national revolutions that brought about the fall of real socialism in East and Central Europe. The article focuses on two specific cases in Slovenian art and alternative culture, highlighting the position of “experimental poetry,” “new sensibility,” and “conceptual art” of the group OHO (1966–71) and the position of “political cynicism” and “retro-avant-garde art” in the movement *Neue Slowenische Kunst*, founded in 1984.

The transition from '68 to '89 in Slovenian alternative culture is also the subject of the contribution by Kaitlyn Tucker Sorenson. It analyzes how the reaction of a Slovenian official to the student movements in June 1968 (“Changes – yes, circus – no!”) established a formula that structured the relations between official and alternative culture in Ljubljana. Echoing de Gaulle’s famous remark of May 1968 (“La réforme, oui, la chienlit, non”), the Slovenian

translation captured the essence of a new mode of cultural production, both playful and political, that was beginning to emerge in Ljubljana and would come to dominate the late socialist period. In addition to framing the distinction between mainstream and avant-garde cultures in Ljubljana, this response became a buzzword revisited in various contexts to articulate social conflict. This essay traces this history to the late 1980s and explores how this Slovenian history contributes to broader debates about 1968.

Gašper Troha analyzes the developments in Slovenian theatre between 1968 and 1985, following the careers of playwright and director Dušan Jovanović and director and professor of comparative literature Lado Kralj. They belong to the generation that entered the public sphere around 1968 and radically changed Slovenian theatre in the 1970s and 1980s. The analysis shows that the main goals of the student movement – freedom of speech and artistic expression as well as social change – were also at the heart of the artistic revolution that began in 1969, before being developed by experimental theatre groups (Glej and Pekarna) and eventually adopted by theatre institutions (the Mladinsko Theatre and the Slovenian National Theatre Drama Ljubljana).

Branislava Vičar presents the poetic, activist, and intellectual trajectory of Jure Detela. During the period of the student movement, Detela established himself on the political left; a socialist political perspective characterizes his first works, and later he adopted the political ideas of anarchism. In the 1980s, Detela was the first in the Slovenian public sphere to criticize imprisonment as the predominant form of punishment and call for abolishing the death penalty. He developed arguments against the death penalty based on an understanding of the intertwining of personal and structural violence. In the complex context of the disintegration of the Yugoslav socialist system and the socio-political changes that accompanied it, Detela began to conceptualize the social movement Pacifist Alliance. His concept of pacifism is very close to A. J. Muste's concept of revolutionary pacifism; in both cases, pacifism combines with justice – Detela disdains the search for peace without it.

Experiencing and remembering 1968 in literary texts is the subject of the article by Alenka Koron. The article examines Slovenian literary representations of the student movement in four dramas and six prose texts written during or partly after the movement or even decades after its end. Using

Combes's work *Mai 68, les écrivains, la littérature*, the author compares the literary representations of the student revolt in the French center and the Slovenian periphery. As early as the 1950s and early 1960s, Slovenian literature was inspired by existentialism, personalism, and the *nouveau roman*. The transfer of French ideas and literary patterns intensified in the 1960s. First literary representations of 1968 appeared in French and Slovenian literature soon after the events. The far more numerous fictionalizations of French 1968 were realistic, or they imaginatively reshaped the events, often with political undertones. Slovenian literary production of the period was similar (Marko Švabić, Dimitrij Rupel). With a time lag from the May events, the generational conflict comes to the fore in French and Slovenian texts. A stagnation of the May '68 theme marks the 1980s and 90s, followed by a renewed interest in the student revolt at the beginning of the new millennium. Narrative discourse in both literatures becomes more lyrical and imaginative. Several narrative features are common to French and Slovenian texts about '68: the tendency towards authenticity (e.g., newspaper clippings, political slogans, graffiti), the mixing of fictional and real personalities, the figure of the intellectual changed by the events of May '68, the theme of disillusionment and disappointment. Instead of mimetic representation of the realistic kind, the event produced narratives that focused on individual experiences.

V

Emiliano Alessandrone discusses the idea of literature and its transformative potential in the work of Franco Fortini. In Fortini's view, reality represents neither a Foucauldian Panopticon nor a theater of zero-sum struggles, but a field of struggling forces and a constant change of equilibrium: a scenario, in other words, that gradually rises from the course of conflicts, shows the development and produces an outcome. A particular artistic skill then makes the writer capable of depicting the totality of such a conflictual scenario, together with the multiplicity of conflicting forces that compose it and the results that emerge from it. Hence Fortini's critique of the neo-avant-garde of the '63 Group, which, because it sought to represent a negative, an antithetical force, turned away from the antitheses of the real world and ended up producing a purely intellectual opposition. This dialectical idea of reality that guides Fortini's aesthetic judgments also emerges in political matters, especially in

1991, when he intervened in the controversy between Norberto Bobbio and Domenico Losurdo over the first Gulf War.

Assessing the significance of the West German student movement of the 1960s for German poetry, Izabela Rakar compares the poetics of Thomas Kling (1957–2005) with that of Rolf Dieter Brinkmann (1945–1975). The events of the “long 1968” brought a great need for the politicization of literature. In response, the literature of the 1970s, especially poetry, retreats into the private sphere and becomes less innovative in its use of language. Thus, the period of innovation does not resume until the 1980s, with the rediscovery of the avant-gardes, especially the postwar Viennese avant-garde. Although poets like Kling polemically attack the ’68 generation and its influence on the development of West German poetry, such statements also function as self-differentiation. Despite the differences in language and poetic style between Kling and Brinkmann, Kling continues his predecessor’s visual and acoustic exploration of the immediate environment. A socially critical element in Kling’s poetry alludes to the continuities between National Socialism and contemporary society. Even a much later poet like Kling continues a prominent 1960s trend specific to West Germany.

In his discussion of the Czechoslovak “normalization period” after 1968, Charles Sabatos points out that Milan Kundera’s success in the 1980s was due in part to his essays criticizing Cold War-era Europe and helping to revive the concept of Central Europe. He was one of three Czech writers to win awards in the first eight years of the Slovenian Vilenica Prize’s existence, along with Jan Skácel and Czech-German Libuše Moníková. After Pavel Vilikovský (the only Slovak winner to date) won the award in 1997, Czech and Slovak writers did not win the Vilenica for almost twenty years, until Jáchym Topol won the prize in 2015. This article examines these Czech and Slovak writers (Kundera, Moníková, Vilikovský, and Topol) as novelists and critics of the late socialist period, reflecting on a region’s historical experience of small nations surrounded by global powers.

In closing, Matteo Colombi deals with the Czechoslovak dissident culture after 1968, in particular with the Charter 77 movement and its legacy after 1989, focusing on the concept of *paralelní polis* (parallel polis) introduced by Václav Benda and much discussed among dissidents: the idea of creating new

and independent cultural, economic and media structures parallel to the official structures. The study considers the *paralelní polis* as an instrument with which the (post) '68 movements, led by intellectuals, artists, and theorists, sought to emancipate and diversify civil society in capitalist and socialist countries. With the collapse of the socialist world after 1989, the history of *paralelní polis* shows that the '68 idea of civil society was ambivalent, while Charter 77 proved to be a heterogeneous movement. Many ex-Charterists came to believe that capitalism could facilitate civil society better than socialism, while others did not accept this view. Moreover, there was no unity even among the supporters of capitalism (some were close to neoliberalism, others were critical of it). In contrast to the 1960s and 1970s, radicalization and exclusiveness replaced dialogue between different positions within civil society. The radical left, anarcho-capitalism, and Christian fundamentalism developed their respective and mutually exclusive narratives about the heritage of the *paralelní polis*.

STUDIA
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU
LITTERARIA

Doslej izšlo:

2004

1. Drago Šega: Literarna kritika
2. Marijan Dovič: Sistemske in empirične obravnave literature

2005

3. Majda Stanovnik: Slovenski literarni prevod (1550–2000)
4. Matija Ogrin, ur.: Znanstvene izdaje in elektronski medij (zbornik)
5. Vid Snoj: Nova zaveza in slovenska literatura

2007

6. Tone Smolej: Slovenska recepcija Ęmila Zolaja (1880–1945)
7. Peter Svetina: Kitične oblike v starejši slovenski posvetni poeziji
8. Marijan Dovič: Slovenski pisatelj: razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu
9. Tomo Virk: Primerjalna knjiŹevnost na prelomu tisočletja: kritični pregled

2008

10. Marko Juvan, Darko Dolinar, ur.: Primerjalna knjiŹevnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk (zbornik)
11. Vita Źerjal Pavlin: Lirski cikel v slovenski poeziji 19. in 20. stoletja

2009

12. Jelka Kernev Štrajn: Renesansa alegorije: alegorija, simbol, fragment

2010

13. Ivan Verč: Razumevanje jezikov knjiŹevnosti
14. Luka Vidmar: Zoisova literarna republika: vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov

2011

15. Alenka Koron, Andrej Leben, ur.: Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju (zbornik)
16. Andreja Perić Jezernik: Minimalizem in sodobna slovenska kratka proza

2012

17. Gregor Kocijan: Slovenska kratka proza 1919–1929
18. Marko Juvan, ur.: Svetovne književnosti in obrobja (zbornik)

2014

19. Alenka Koron: Sodobne teorije pripovedi

2016

20. Marko Juvan, ur.: Prostor slovenske književnosti (zbornik)
21. Andrej Zavrl: Christopher Marlowe, kanonični odpadnik
22. Marijan Dović, ur.: Kulturni svetniki in kanonizacija (zbornik)
23. Andraž Jež: Stanko Vraz in nacionalizem: od narobe Katona do narobe Prešerna

2018

24. Darko Dolinar: Slovenska literarna veda od Trubarja do druge svetovne vojne

2019

25. Varja Balžalorsky Antić: Lirski subjekt: rekonceptualizacija

2020

26. Alenka Koron, Andrej Leben, ur.: Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu

2021

27. Varja Balžalorsky Antić, ur.: Razprave o sodobni slovenski literaturi (zbornik)
28. Marko Juvan, ur.: Med majem '68 in novembrom '89: transformacije sveta, literature in teorije (zbornik)

ISSN 1855-895-X

9 789610 505570

<http://zalozba.zrc-sazu.si> 26€